

Εργαστήριο η Ελλάς

*Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα
από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΙΔΕΩΝ

Επιμέλεια

Ευ. Βενιζέλος / Κ. Κωστής / Ευ. Χατζηβασιλείου

Εργαστήριον η Εδδλός

*Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα
από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΙΔΕΩΝ

Πρώτη έκδοση, εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε. • Θεσσαλονίκη 2021
© εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ, 2021

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή του παρόντος έργου στο σύνολό του ή τμημάτων του με οποιονδήποτε τρόπο, καθώς και η μετάφραση ή διασκευή του ή εκμετάλλευσή του με οποιονδήποτε τρόπο αναπαραγωγής έργου λόγου ή τέχνης, σύμφωνα με τις διατάξεις του ν. 2121/1993 και της Διεθνούς Σύμβασης Βέρνης-Παρισιού, που κυρώθηκε με τον ν. 100/1975. Επίσης απαγορεύεται η αναπαραγωγή της στοιχειοθεσίας, σελιδοποίησης, εξωφύλλου και γενικότερα της όλης αισθητικής εμφάνισης του βιβλίου, με φωτοτυπικές, ηλεκτρονικές ή οποιεσδήποτε άλλες μεθόδους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του ν. 2121/1993.

Εργαστήριο η Εδδός
ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

Έργο εξωφύλλου:
Χρήστος Μποκόρος

Σχεδιασμός - Καλλιτεχνική επιμέλεια:
Μαριάννα Πόγκα - Χρήστος Σιμάτος (ps.design)

Εκδόσεις ΕΠΙΚΕΝΤΡΟ Α.Ε.
Αθήνα: Ασκληπιοῦ 21 - ΤΚ 10680
τηλ.: 210 3811077 • fax: 210 3811086
Θεσσαλονίκη: Καμβουνίων 9 - ΤΚ 54621
τηλ.: 2310 256146 • fax: 2310 256148
www.epikentro.gr • e-mail: epikentro@epikentro.gr

ISBN 978-618-204-066-9

Εργαστήριο η Εδδός

*Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα
από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας*

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ ΤΟΥ ΚΥΚΛΟΥ ΙΔΕΩΝ

[2-4 Νοεμβρίου 2020]

Επιμέλεια

Ευ. Βενιζέλος / Κ. Κωστής / Ευ. Χατζηβασιλείου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- 9 Πρόλογος
11 Χαιρετισμός Ευάγγελου Βενιζέλου
13 Χαιρετισμός Ιωάννη Μάνου

Το πλαίσιο του συνεδρίου

- 19 Ευάγγελος Βενιζέλος, *Τι σημαίνει «Εργαστήριο η Ελλάς»;*
26 Κώστας Κωστής, *Η ανάγκη τοποθέτησης της ελληνικής περίπτωσης μέσα στα διεθνή συμφραζόμενά της*
33 Εισαγωγική συζήτηση Ευάγγελου Βενιζέλου - Κώστα Κωστή

ΕΝΟΤΗΤΑ Ι *Η Ελληνική Παθιγγενεσία και τα εθνικά κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη*

- 39 Κατερίνα Γαρδίκια, *Νομιμότητα, κυριαρχία και εγγυήσεις: το πλαίσιο για την ίδρυση του ελληνικού κράτους*
44 Κώστας Ράπτης, *Η Αυστροουγγαρία και τα νεοσύστατα εθνικά κράτη των Βαλκανίων. Οι περιπτώσεις της Σερβίας και της Ρουμανίας*
61 Γιάννης Στεφανίδης, *Splendid flexibility: η βρετανική ποδοτική στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, από την Ελληνική Επανάσταση έως τους Βαλκανικούς Πολέμους*
67 Denis Vovchenko, *Θρησκευτική ιδεολογία και Realpolitik: Ορθόδοξη ενότητα και πανορθόδοξος στις Ρωσο-βαλκανικές σχέσεις 1830-1914*

ΕΝΟΤΗΤΑ ΙΙ *Πρώιμη εγκαθίδρυση και δοκιμασίες της δημοκρατικής αρχής*

- 79 Νίκος Κ. Αλιβιζάτος, *Οι εκδόγες ως ελληνική κανονικότητα*
84 Σπύρος Βλαχόπουλος, *Ο Τύπος των επαναστατημένων Ελλήνων ως εργαστήριο συνταγματικών ιδεών. Το παράδειγμα των «Ελληνικών Χρονικών»*
100 Θανάσης Διαμαντόπουλος, *Θεσμικοπολιτική αστάθεια και σταθερότητα στη νεότερη Ελλάδα*
114 Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος, *Η «αέναη επιστροφή» της ελληνικής ιστορίας: το κράτος και η διαχείριση των κρίσεων του στον 19ο και τον 20ό αιώνα*
131 Καλλιόπη Σπανού, *Οικοδομώντας την ικανότητα διακυβέρνησης*

- ΕΝΟΤΗΤΑ III *Η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο της αυτοκεφαλίας των εθνικών Ορθόδοξων Εκκλησιών*
- 145 Πασχάλης Κιτρομπλίδης, *Εκκλησιαστική αυτοκεφαλία και εθνική ανεξαρτησία*
- 153 Πέτρος Βασιλειάδης, *Παθηγενεσία - αυτοκεφαλίες - ενότητα Θεολογική προσέγγιση με αφορμή το ουκρανική αυτοκεφαλία*
- 162 Ιωάννης Μ. Κονιδάρης, *Η χαραυγή του εθνοφυδείου και οι στρεβλώσεις της ελλαδικής αυτοκεφαλίας*
- ΕΝΟΤΗΤΑ IV *Η Ελλάδα μεταξύ των μεγάλων πολέμων: από τους Βαλκανικούς έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο (1912-1940)*
- 173 Κωνσταντίνα Ε. Μπότσιου, *Η Ελλάδα στην Κοινωνία των Εθνών: από τη διεθνή συνεργασία στις διμερείς συμμαχίες*
- 190 Μανόλης Κούμας, *Η ελληνο-τουρκική προσέγγιση τη δεκαετία του 1930: ένα πρότυπο για την οργάνωση των διεθνών σχέσεων του Μεσοπολέμου;*
- 200 Σωτήρης Ριζάς, *Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*
- 217 Μιχάλης Ψαλιδόπουλος, *Κοινωνία των Εθνών: διεθνοποίηση της οικονομικής επιστήμης και Έλληνες οικονομολόγοι*
- ΕΝΟΤΗΤΑ V *Η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο του εθνικού φαινομένου*
- 227 Odd Arne Westad, *Civil and Cold War*
- 238 Ελπίδα Βόγλη, *Οι μεταμορφώσεις της εδαφικής ιδιγένειας, από την Επανάσταση του 1821 στον 21ο αιώνα*
- 254 Αντώνης Κλάψης, *Μεγαδοϊδεασμός και «εθνικό πεπρωμένο»*
- 266 Ελιοάβη Κοντογιώργη, *Η συμβολή της Κοινωνίας των Εθνών στην αποκατάσταση των προσφύγων του 1922: δεσμικές αλλαγές κατά την περίοδο 1922-1930*
- 281 Κωνσταντίνος Τοπσελίκης, *Το εδαφικό κράτος σε αναζήτηση εθνικής επικράτειας. Έθνος, δαός, έδαφος: 1830-1947*

- ΕΝΟΤΗΤΑ VI *Η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο ευρωπαϊκαντικών δεσμών*
- 299 Έφη Πενταλιού, *Το Συμβούλιο της Ευρώπης, η δικτατορία των συνταγματάρχων και το διεθνές σύστημα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*
- 313 Ειρήνη Καραμούζη, «*Ενώπιον της πρόκλησης*»: *η Ελλάδα ως «εργαστήρι ιδεών» στην πορεία της ευρωπαϊκής οδοκλήρωσης*
- 318 Διονύσιος Χουρκούλης, *Το ΝΑΤΟ ως παράγοντας σταθεροποίησης; Η περίπτωση της Ελλάδας και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*

- ΕΝΟΤΗΤΑ VII *Δανειστές και επόπτες, βοήθεια και εξάρτηση*
- 337 Michael Cox, *The Greek Junta Affected International Institutions and International Affairs*
- 343 Νικηφόρος Διαμαντούρος, *Από την εξάρτηση στην ισοτιμία: η νεοελληνική εμπειρία σε μακροϊστορική προοπτική*
- 351 Ανδρέας Κακριδής, «...και τώρα τι θα γένομε χωρίς βαρβάρους;» *Η ποδητική οικονομία του εξωτερικού δανεισμού και της ξένης βοήθειας*
- 369 Ηλίας Παπαϊωάννου, *Η ποδητική και δεσμική οικονομία των μνημονίων*
- 378 Jacob Soll, *Eyewitness to the Greek Debt Crisis: Successes and Failures of a European/Greek Experiment*
- Στρογγυλή τράπεζα - Συμπεράσματα*
- 385 Ευάγγελος Βενιζέλος, Γιάννης Βούλγαρης, Στάθης Καλύβας, Κώστας Κωστής, Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Αριστείδης Χατζής

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ

Ο ανά χείρας τόμος περιλαμβάνει τα Πρακτικά του Συνεδρίου με τίτλο *«Εργαστήριο η Ελλάς». Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας.*

Το συνέδριο οργανώθηκε από τον «Κύκλο Ιδεών» στο πλαίσιο της «Πρωτοβουλίας 1821-2021» και διεξήχθη, λόγω της πανδημίας, διαδικτυακά, 2-4 Νοεμβρίου 2020. Εντάσσεται συνεπώς στο προοίμιο του επετειακού έτους 2021.

Η ελαφρώς πρόωρη διεξαγωγή του συνεδρίου ήταν μια επιλογή που έγινε επικοινωνιακά μεν για να αποφευχθεί η ένταξη στο πολύ πυκνό και πλούσιο πρόγραμμα του 2021. Επιστημονικά δε για να λειτουργήσει το συνέδριο ως μικρή συμβολή στην προετοιμασία του αναστοχασμού που πιστεύουμε ότι πρέπει να είναι καταστατικός σκοπός του εορτασμού της επετείου.

Ένας τρίτος λόγος για τη διεξαγωγή του συνεδρίου λίγο πριν από το τέλος του 2020 ήταν η έγκαιρη, εντός του επετειακού έτους, έκδοση των Πρακτικών του που ως πράξη ολοκληρώνει οργανωτικά το συνέδριο και θέτει το corpus των εργασιών του στη κριτική διάθεση της επιστημονικής κοινότητας και κάθε αναγνώστη/αναγνώστριας.

Ευχαριστούμε θερμά τις συμμετέχουσες και τους συμμετέχοντες στο συνέδριο γιατί ανταποκρίθηκαν με συναδελφική προθυμία και εντυπωσιακή συνέπεια στις παρακλήσεις μας να παραδώσουν τα κείμενα των ομιλιών ή παρεμβάσεων τους αλλά και να ελέγξουν τις διορθώσεις.

Ο τόμος περιλαμβάνει «πρακτικά», εμπεριέχει συνεπώς πολλά στοιχεία προφορικότητας που ελπίζουμε ότι διατηρούν τη γοητεία τους, ή εν πάση περιπτώσει λειτουργούν και σε τυπωμένη μορφή.

Είναι μεγάλη η χαρά μας γιατί ο ζωγράφος Χρήστος Μποκόρος είχε τη γενναιοδωρία να μας επιτρέψει να χρησιμοποιήσουμε το εξορισμού πιο εμβληματικό του έργο για τη σύνθεση του εξωφύλλου του τόμου. Εκφράζουμε την ευγνωμοσύνη μας.

Η καλλιτεχνική επιμέλεια της Μαριάννας Πόγκα και του Χρίστου Σιμάτου ήταν κρίσιμος συντελεστής της αισθητικής της έκδοσης. Η Αφροδίτη Αλ Σάλεχ, εκ μέρους του Κύκλου Ιδεών, σήκωσε και πάλι το συντονιστικό βάρος.

Οι εκδόσεις Επίκεντρο, με την προσωπική φροντίδα της Δήμπρας Ασημακοπούλου και του Πέτρου Παπασαραντόπουλου, φιλοξενούν τα Πρακτικά με τον καλύτερο εκδοτικό τρόπο.

Τους ευχαριστούμε όλες και όλους θερμά.

Απρίλιος 2021

Οι επιμελητές της έκδοσης

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Κ. ΚΩΣΤΗΣ, ΕΥ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Με τον καθηγητή Κώστα Κωστή, σας υποδεχόμαστε στο συνέδριο που οργανώνει ο Κύκλος Ιδεών στο πλαίσιο της «Πρωτοβουλίας 1821-2021» για τον πρώιμο εορτασμό της επετείου των 200 ετών από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Το θέμα του συνεδρίου είναι «Εργαστήριον η Ελλάς – Θεσμοί και καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας».

Ο Κύκλος Ιδεών αποφάσισε να οργανώσει στα τέλη του 2020 το συνέδριο αυτό ως μια γέφυρα προς τον εορτασμό, προς το έτος του εορτασμού. Οι υγειονομικές συνθήκες μας αναγκάζουν να οργανώσουμε το συνέδριο, εν τέλει, εξ αποστάσεως, με τη βοήθεια του διαδικτύου. Αλλά έχουμε τη φιλοδοξία και την ελπίδα σε ένα χρόνο, στα τέλη του 2021, να οργανώσουμε μια νέα εκδήλωση, με τη μορφή ημερίδας ή διημερίδας, στην οποία θα θέλαμε να παρουσιάσουμε τα πρακτικά του συνεδρίου αυτού με τη μορφή βιβλίου, οπότε θα έχουμε την ευκαιρία να φιλοξενήσουμε στην Ελλάδα τους ξένους καλεσμένους μας που μετέχουν τώρα διαδικτυακά στο συνέδριό μας.

Το συνέδριο κινείται, βεβαίως, παράλληλα και σε αρμονία με τον σχεδιασμό που κάνει η επιτροπή εορτασμού της επετείου. Θέλω να εκφράσω τις πολύ θερμές μου ευχαριστίες στην «Πρωτοβουλία 1821-2021» που συγκροτείται από 16 σημαντικά ιδρύματα της χώρας μας, με συντονιστή τον Γιάννη Μάνο, αεικίνητο, όπως πάντα. Το συνέδριό μας οργανώνεται από τον Κύκλο Ιδεών, αλλά με τη βοήθεια μιας πολύ σημαντικής επιστημονικής επιτροπής που, εδώ και πάρα πολλούς μήνες, μας έχει βοηθήσει, θα έλεγα, αποτελεσματικά –έτσι θέλω να πιστεύω, θα το πείτε εσείς– στην οργάνωση του συνεδρίου με πολύ αυστηρές επιστημονικές προδιαγραφές.

Θα ήθελα να ευχαριστήσω ονομαστικά τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου: τον καθηγητή στο Αριστοτέ-

λειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Βασίλη Γούναρη, το μέλος της Ακαδημίας Αθηνών και ομότιμο καθηγητή του Πανεπιστημίου Αθηνών, Πασχάλη Κιτρομπλίδη, τον καθηγητή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Κώστα Κωστή, την αναπληρώτρια καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Κωνσταντίνα Μπότσιου, την κυρία Έφη Πενταλιού που διδάσκει και ερευνά στο London School of Economics, τον καθηγητή στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Γιάννη Στεφανίδη, την αναπληρώτρια καθηγήτρια Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Εμμανουέλα Δούση, και τον καθηγητή στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Ευάνθη Χατζηβασιλείου. Θα μου επιτρέψετε εδώ, εν παρενθέσει, να αναφέρω ότι δύο από τα μέλη, ο Γιάννης Στεφανίδης και ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου, είναι μαθητές μου, πτυχιούχοι της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης, και τώρα, βεβαίως, είναι πολύ σημαντικοί θεράποντες της επιστήμης της ιστορίας.

Ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τρεις ανθρώπους που σήκωσαν και το πρακτικό βάρος της οργάνωσης του συνεδρίου: τους καθηγητές Κώστα Κωστή και Ευάνθη Χατζηβασιλείου, σε συνεργασία με τη γενική γραμματέα του Κύκλου Ιδεών Αφροδίτη Αλ Σάλεχ, η οποία σήκωσε και το τεχνικό βάρος.

Στο συνέδριο αυτό μετέχουν ως εισηγητές ή εισηγήτριες, ως συντονιστές ή συντονίστριες ή ως συζητητές στην καταληκτική στρογγυλή τράπεζα, οσάντα επιστήμονες, από τους πλέον έγκυρους καθηγητές μέχρι νεότερους ερευνητές. Πρόκειται για ιστορικούς, πολιτικούς επιστήμονες, νομικούς, οικονομολόγους, θεολόγους. Ιδιαίτερα θέλω να επισημάνω τη συμμετοχή ξένων επιστημόνων: του καθηγητή του Yale, Odd Arne Westad, του καθηγητή του London School of Economics, Michael Cox, του καθηγητή στο University of Southern California, Jacob Soll, καθώς και του καθηγητή του Northeastern State University, Denis Vovchenko.

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΣΤΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

Εκ μέρους της «Πρωτοβουλίας 1821-2021», θα ήθελα να χαιρετήσω το Διεθνές Συμπόσιο «Εργαστήριο η Ελλάς» που διοργανώνει ο Κύκλος Ιδεών για την επέτειο των 200 ετών από την παλιγγενεσία του 1821.

Το αντικείμενο του συνεδρίου είναι η Ελλάδα 1821-2021, ως εργαστήριο στο οποίο αναδεικνύονται θεωρίες, θεσμοί και καταστάσεις οι οποίοι επέδρασαν στην πορεία του τόπου. Θα ήθελα να ευχαριστήσω τον πρόεδρο, κύριο Ευάγγελο Βενιζέλο, που άμεσα ανταποκρίθηκε στην επιθυμία της «Πρωτοβουλίας», προκειμένου το συμπόσιο αυτό να ενταχθεί στις δράσεις της και να είναι η πρώτη εκδήλωση ενός συνόλου εκδηλώσεων που επεκτείνονται στην επόμενη διετία.

Η «Πρωτοβουλία 1821-2021» στην οποία μετέχουν τα σημαντικότερα κοινωφελή ιδρύματα του τόπου και η Εθνική Τράπεζα, έχει ως στόχο να δώσει ένα παράδειγμα διαλόγου και συνεργασίας ως προς τον εορτασμό. Κάθε ίδρυμα και η τράπεζα διατηρούν τη φυσιογνωμία και τους στόχους τους, ενώ στηρίζουν δράσεις που συνδέονται με αυτούς.

Εδώ και τρία χρόνια έχουμε απευθυνθεί σε θεσμικούς φορείς, πανεπιστήμια, μουσεία, αλλά και άλλους ερευνητικούς και επιστημονικούς φορείς, με τους οποίους από κοινού διαμορφώσαμε δράσεις. Όλοι όσοι συμμετέχουν –και είναι εκατοντάδες– επιστήμονες κάθε κλάδου, εικαστικοί, μουσικοί, δημιουργοί κ.ά., αν και προέρχονται όπως είναι απολύτως φυσικό από διαφορετικούς φιλοσοφικούς, πολιτικούς και κοινωνικούς χώρους, δημιούργησαν μία συναντίληψη. Όλοι αισθανθήκαμε ότι έπρεπε να σεβαστούμε ο ένας τον άλλον, να συζητήσουμε τις διαφορές και να προχωρήσουμε σε συνθέσεις. Έτσι διαμορφώθηκαν περισσότερες από 140 δράσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό: συνέδρια, εκθέσεις, εκδόσεις, μουσικές εκδηλώσεις, εικαστικές δράσεις, ψηφιακές δράσεις,

εκπαιδευτικά και ερευνητικά προγράμματα καθώς και υποτροφίες. Όλα αυτά συνθέτουν ένα πολυεπίπεδο πρόγραμμα που απευθύνεται σε διαφορετικές κοινωνικές ομάδες και στους νέους.

Η επέκταση των δράσεων και στο έτος 2022, λόγω της πανδημίας, και η διαδικτυακή κάλυψη θα προσφέρουν τη δυνατότητα σε ένα ευρύτερο κοινό να τις παρακολουθήσει ή να ανατρέξει σε αυτές μελλοντικά.

Θα ήθελα στο σημείο αυτό να συμπληρώσω ότι όλες οι δράσεις μας έχουν προετοιμαστεί με συστηματικότητα και επιμέλεια, η δε επικοινωνιακή μας πολιτική χαρακτηρίζεται από νεωτερικότητα, κυρίως όμως από αίσθημα μέτρου. Όμως η «Πρωτοβουλία» ασχολείται με το παρόν και κυρίως το μέλλον. Ασφαλώς οφείλουμε να τιμήσουμε εκείνους που πρωτοστάτησαν στην απελευθέρωση και στην ανεξαρτησία της χώρας μας. Ήταν λίγοι απέναντι στις μεγάλες ιερές συμμαχίες αλλά και σε κατεστημένους φορείς. Έδωσαν τους αγώνες τους με στιγμές ενότητας αλλά και διχόνοιας. Δημιούργησαν ένα φιλελληνικό κίνημα και ήρθε η ώρα της ίδρυσης του κράτους μας. Τιμούμε αυτήν την πορεία, αξιολογούμε τα θετικά σημεία αλλά και τις αδυναμίες μας, και προχωρούμε στο μέλλον.

Η ιστορία είναι για εμάς μια ζώσα ιστορία. Γι' αυτό λοιπόν, αξίωμα της «Πρωτοβουλίας» είναι ότι οι δράσεις μας προσπαθούν να συνδέσουν την ιστορία με τους προβληματισμούς και τις προτάσεις για το μέλλον. Σε αυτό το πλαίσιο, οργανώνουμε ένα διεθνές διεπιστημονικό συμπόσιο που θα πραγματοποιηθεί στις 27-30 Ιανουαρίου 2021, με θέμα «Επιδημίες, μια διαχρονική απειλή, μια πρόκληση για το μέλλον»*, με τη συμμετοχή κλινικών ιατρών, επιδημιολόγων, λοιμωξιολόγων, ψυχιάτρων και ψυχολόγων, νομικών και ιστορικών επιστημόνων από την Ελλάδα και το εξωτερικό. Το συμπόσιο διοργανώνεται με τη συνεργασία του Ινστιτούτου Παστέρ, του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, του Κύκλου Ιδεών και με τη συμβολή του King's College London. Αγγίζει θεμελιώδη ιστορικά, νομικά, ψυχολογικά και ιατρικά ζητήματα: την ιδιωτική και δημόσια στάση απέναντι στην υγεία, την ασθένεια και τον θάνατο. Την αλληλεγγύη, τα όρια της επιστήμης αλλά και του κράτους, τα

* Το Διεθνές Διεπιστημονικό Διαδικτυακό Συμπόσιο «Επιδημίες: μια διαχρονική απειλή, μια πρόκληση για το μέλλον», πραγματοποιήθηκε στις 27-30 Ιανουαρίου 2021.

δικαιώματα και τις υποχρεώσεις του πολίτη. Τις ψυχολογικές επιπτώσεις της πανδημίας και βέβαια τα ιατρικά και επιδημιολογικά ζητήματα και το ζήτημα του εμβολίου, καθώς και την ιδιοσυστασία και το μέλλον του εθνικού συστήματος υγείας. Πιστεύουμε ότι το συμπόσιο αυτό θα συμβάλει στην κατανόηση όλων των πτυχών της πανδημίας.

Ως προς την «Πρωτοβουλία 1821-2021», η συμμετοχή των ιδρυμάτων, η στήριξη των προέδρων τους και η υπεύθυνη και ανιδιοτελής συμμετοχή όλων των συντελεστών στις ποικίλες δράσεις, δημιούργησαν μια δυναμική η οποία –κατά την άποψη μου– εγγυάται τη συνέχεια της συνεργασίας. Ακριβώς γιατί τα ιδρύματα έχουν μια εθνική προσφορά σε τομείς, όπως η υγεία, η εθνική άμυνα, η παιδεία, το περιβάλλον και η θάλασσα, ο πολιτισμός, η ανάπτυξη και η επιστήμη. Και είμαι βέβαιος ότι πάντοτε έχουν αυτήν τη διάθεση της εθνικής προσφοράς στο πλαίσιο μιας διαχρονικής συνεργασίας.

Θα ήθελα ακόμη μια φορά να ευχαριστήσω τον πρόεδρο, κύριο Ευάγγελο Βενιζέλο, για τη στήριξή του στο έργο της «Πρωτοβουλίας».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΝΟΣ

*Σύμβουλος στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος
και Συντονιστής στην «Πρωτοβουλία 1821-2021»*

Το πλαίσιο του συνεδρίου

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ

καθηγητής ΑΠΘ, πρώην αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης
και υπουργός Εξωτερικών

Τι σημαίνει «Εργαστήριο η Ελλάς»;

Ο τίτλος του συνεδρίου «Εργαστήριο η Ελλάς» παραπέμπει στη γνωστή έκφραση «Καφενείον η Ελλάς» και λειτουργεί σε αντίστιξη προς αυτή. Στο «Εργαστήριο η Ελλάς» τα πράγματα είναι πάντα πολύ σοβαρά, υπάρχει πάντα κίνδυνος και διακινδύνευση, πολιτική, κοινωνική, θεσμική, οικονομική και εν τέλει ιστορική. Δεν υπάρχει τίποτα το χαλαρό και επιπόλαιο που να θυμίζει καφενείο.

Το ερώτημα που τίθεται πολύ συχνά είναι αν η Ελλάδα ως ανεξάρτητο εθνικό κράτος, με δεδομένη τη διαδρομή της επί 200 χρόνια, είναι μια ιστορία επιτυχίας, ένα success story, ή μια ιστορία αποτυχίας, ένα failed story. Είναι, προφανώς, δύσκολο και παρακινδυνευμένο να δώσουμε μια απάντηση απλή, ενιαία και οριστική, και μάλιστα μια απάντηση «επιστημονική». Πρόκειται για μια συνολική πρόσληψη της ιστορίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους που, όπως κάθε πρόσληψη, έχει έντονα στοιχεία ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας ή, αν μη τι άλλο, προσωπικής προτίμησης. Θα μπορούσαμε όμως, με αξιώσεις ευρύτατης αποδοχής, να πούμε ότι η Ελλάδα των 200 ετών του ανεξάρτητου κρατικού της βίου είναι μια άκρως ενδιαφέρουσα ιστορία, καθόλου πληκτική και μονότονη. Η Ελλάδα λειτούργησε όλη αυτήν τη μακρά περίοδο ως πεδίο, ως εργαστήριο στο οποίο δοκιμάσθηκαν, ή ακόμα και διαμορφώθηκαν, νέες καταστάσεις και νέοι θεσμοί, η χρήση των οποίων μεταφέρθηκε σε άλλες χώρες, ή επαναλήφθηκε στην Ελλάδα σε μεταγενέστερες ιστορικές φάσεις και υπό άλλες συνθήκες.

Η διαφορά ανάμεσα στο «Εργαστήριο η Ελλάς» και το «Πειραματόζωο η Ελλάς»

Πρέπει, βεβαίως, να τονίσω εκ προοιμίου ότι και η εργαστηριακή λειτουργία της ελληνικής περίπτωσης είναι βαθιά υπονομευμένη από μια διάχυτη και επίμονη αντίληψη που κυριαρχεί στον ελληνικό δημόσιο λόγο ως κοινώς αποδεκτό στερεότυπο, ως αυτοαπαξιωτική εθνική ιδεολογία, ως υπόστρωμα ενός ιστοριογραφικού και πολιτικού λαϊκισμού. Σύμφωνα με την αντίληψη αυτήν, η Ελλάδα γεννήθηκε ως προτεκτοράτο υπό πλήρη και διαρκή ξενική εξάρτη-

ση, θύμα της ιστορικής της αίγλης και της γεωγραφικής της θέσης, και, ως εκ τούτου, ήταν εξαρχής, και εξακολουθεί να είναι, όχι εργαστήριο για τη δοκιμασία καταστάσεων και θεσμών, αλλά πειραματόζωο. Πειραματόζωο υποταγμένο εξωτερικά και προδομένο εσωτερικά από τις πολιτικές και τις οικονομικές ελίτ που συγκροτήθηκαν ως όργανα των πατρώνων, συμμάχων, εταίρων, ή έστω ως προνομιακοί συνομιλητές και συνεργάτες τους. Κατ' αυτήν την ακόμα ισχυρή, για να μην πω κρατούσα κατά βάθος, αντίληψη, η μόνη κατάσταση που δοκιμάζεται είναι η έλλειψη ανεξαρτησίας και πραγματικής κυριαρχίας καθώς και η ουσιαστική, εν τέλει, έλλειψη αλληλεγγύης εκ μέρους των εκάστοτε συμμάχων και εταίρων.

Κατά τη λογική αυτή, το ελληνικό έθνος, ως διαχρονικός λαός του ελληνικού κράτους, αθρώνεται πλήρως, αλλά και χάνει τη βούλησή του. Δεν γράφει την ιστορία του, αλλά εγγράφεται σε αυτήν. Θεωρεί ότι άγεται και φέρεται ακόμα και όταν επικροτεί, ψηφίζει, ξαναψηφίζει, εκλέγει, επιλέγει και, εκ των υστέρων, διαφωνεί και αποστασιοποιείται, χωρίς όμως να αναστοχάζεται. Υπάρχουν βεβαίως πάντα, σε όλες τις ιστορικά κρίσιμες στιγμές, κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, εκλογικές μειοψηφίες, προσωπικότητες πιο διορατικές που διαφωνούν ή ανθίστανται. Ακόμα όμως και ο Εθνικός Διχασμός και ο Εμφύλιος Πόλεμος προσλαμβάνονται στη συλλογική μνήμη με όσο γίνεται μικρότερο ποσοστό ενδογενούς ευθύνης. Οι πλευρές δε που καταφανώς διαψεύστηκαν από τις ιστορικές εξελίξεις εξακολουθούν να επηρεάζουν αταβιστικά τη σημερινή ελληνική κοινωνία, μειώνοντας την ικανότητά της να κατανοεί και να υπερβαίνει λάθη, συμπλέγματα, διανοητικές και συναισθηματικές αιχμαλωσίες – δηλαδή την ικανότητά της να κερδίζει τη μάχη του παρόντος και του μέλλοντος, που προϋποθέτει τη μάχη με τα βάρη και, ιδίως, τους δαίμονες του παρελθόντος.

Η διαφορά, συνεπώς, ανάμεσα στο «Εργαστήριο η Ελλάς» και το «Πειραματόζωο η Ελλάς» είναι καθοριστική για την εθνική συλλογική αυτοσυνειδησία. Προφανώς, η Ελλάδα στα 200 χρόνια του κρατικού της βίου, από την Επανάσταση του 1821 έως τις ημέρες μας, υπήρξε πεδίο διεθνών επιρροών, συγκρούσεων και παρεμβάσεων. Συγκροτήθηκε όμως πολύ γρήγορα ως κράτος, διεύρυνε εντυπωσιακά τα αρχικά όρια της επικράτειάς της, και θα ήταν άδικο για τον εαυτό της να αρνείται τη θέση της ως υποκειμένου της ιστορίας. Όχι, προφανώς, ενός συμπαγούς υποκειμένου, αλλά ενός υποκειμένου που το διαπερνούν κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές και αισθητικές αντιθέσεις ως προς όλα τα κρίσιμα διλήμματα.

Το συνέδριο, λοιπόν, οργανώνεται για να τιμηθεί η επέτειος των 200 ετών από την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασης. Έχει όμως ως θέμα του ένα κόκκινο νήμα που διαπερνά τα 200 αυτά χρόνια: τη διαπίστωση –ακριβέστερα την

υπόθεση εργασίας— ότι στην Ελλάδα διαμορφώνονται καταστάσεις και πρακτικές, ή συγκροτούνται θεσμοί, οι οποίοι έχουν πολύ συχνά καινοφανή στοιχεία και στη συνέχεια η χρήση τους μεταφέρεται σε άλλες χώρες, ή υιοθετείται σε ευρωπαϊκό ή διεθνές επίπεδο.

*Οι οκτώ μεγάλες προκλήσεις
που δοκιμάστηκαν στο «Εργαστήριο η Ελλάς»*

Συζητούνται, ειδικότερα, σε επτά θεματικές συνεδριάσεις, τρεις κεντρικές ομιλίες και μία στρογγυλή τράπεζα, οκτώ τέτοιες ερευνητικές προκλήσεις:

Πρώτη πρόκληση, αυτή καθ' αυτή η επιρροή της ίδρυσης του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους στη διαμόρφωση των εθνικών κρατών που προέκυψαν στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, μέσα από την αποσάθρωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Δεύτερη πρόκληση, η πρόωπη εγκαθίδρυση της δημοκρατικής αρχής, ακόμα και του κοινοβουλευτικού συστήματος διακυβέρνησης στην Ελλάδα, που, σε συνδυασμό με την εξαιρετικά ενδιαφέρουσα καμπύλη του πρώιμου ελληνικού συνταγματισμού, καθιστούν την Ελλάδα ένα από τα διεθνώς ευδιάκριτα εργαστήρια των νεωτερικών συνταγματικών θεσμών.

Τρίτη πρόκληση, η αυτοκεφαλία της Ορθόδοξου Ανατολικής του Χριστού Εκκλησίας στην Ελλάδα, που από οξύ κανονικό —με την έννοια του Κανονικού Δικαίου— και πολιτειακό ζήτημα, εξελίσσεται σε μοντέλο που γενικεύεται με τη χορήγηση πολλών επόμενων τόμων αυτοκεφαλίας από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, παρότι έχει στο μεταξύ, από το 1928, διαμορφωθεί το υβριδικό σχήμα της Εκκλησίας της Ελλάδος ως διοικητικού συμφυρμού της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος και των Πατριαρχικών Μητροπόλεων των Νέων Χωρών.

Τέταρτη πρόκληση, οι ελληνικές ιστορικές εμπειρίες της μακράς περιόδου που αρχίζει τις παραμονές των Βαλκανικών Πολέμων, περιλαμβάνει τον Εθνικό Διχασμό που προκαλεί η συμμετοχή της Ελλάδας στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, συνεχίζεται στον Μεσοπόλεμο και φθάνει στη συμμετοχή της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται για μια, διεθνώς, εξαιρετικά πυκνή περίοδο στην οποία η Ελλάδα συνεισφέρει την εδαφική επέκτασή της χάρη: στους Βαλκανικούς Πολέμους· τον Εθνικό Διχασμό και το κράτος δύο κυβερνήσεων και δύο πρωτευσουσών· τη Μικρασιατική Εκστρατεία και Καταστροφή· την ανταλλαγή των πληθυσμών· την ελληνο-τουρκική προσέγγιση· την εντατική χρήση από την Ελλάδα των μηχανισμών της Κοινωνίας των Εθνών στο πλαίσιο μιας ιδιαίτερα ενεργού εξωτερικής πολιτικής· την ιδιόμορφη υπονόμευση του κοι-

νοβουλευτικού συστήματος· την ανάδειξη ενός δικτατορικού καθεστώτος που προκαλεί με τις ιδεολογικές του συγκλίσεις με τη ναζιστική Γερμανία και τη φασιστική Ιταλία, αλλά η δύναμή του «εν ασθενεία τελειούται», όπως λέει και η Καινή Διαθήκη –ο απόστολος Παύλος– με τη νίκη κατά της Ιταλίας στον Πόλεμο του 1940.

Πέμπτη πρόκληση, η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο του εθνικού φαινομένου, της ίδιας της έννοιας της ιθαγένειας, του μεγαλοϊδεατισμού και αλυτρωτισμού, της ενσωμάτωσης των προσφύγων και της σχέσης έθνους και κράτους.

Έκτη πρόκληση, η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο των ευρω-ατλαντικών θεσμών, δοκιμαστήριο διπλό, των θεσμών αυτών και της Ελλάδας, μέσω της πρώιμης και βολонταριστικής συμμετοχής της στο ΝΑΤΟ και της σύνδεσής της με τις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες, αλλά και λόγω της αποβολής της από το Συμβούλιο της Ευρώπης κατά τη διάρκεια της δικτατορίας του 1967.

Έβδομη πρόκληση, η Ελλάδα ως πεδίο του Ελληνικού Εμφυλίου, πρώτου μεγάλου επεισοδίου του Ψυχρού Πολέμου.

Όγδοη πρόκληση, η Ελλάδα ως πεδίο στο οποίο διαμορφώνεται, από τα χρόνια της Επανάστασης με τα δάνεια της Ανεξαρτησίας έως την πρόσφατη περίοδο των μνημονίων, των προγραμμάτων στήριξης και προσαρμογής της ελληνικής οικονομίας, του «κουρέματος» και της αναδιάρθρωσης του δημόσιου χρέους, μια αντιφατική σχέση μεταξύ διεθνών δανειστών και εποπών, μεταξύ οικονομικής βοήθειας και εξάρτησης. Στο πεδίο αυτό διαμορφώνονται σημαντικοί θεσμοί οικονομικής διακυβέρνησης που μεταφέρονται και σε άλλες χώρες, ή επηρεάζουν καταλυτικά την οικονομική διακυβέρνηση της Ευρωζώνης, ή την ετοιμότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης να αντιδράσει γρήγορα και δυναμικά στην εν εξελίξει πρόκληση της οικονομικής κρίσης λόγω πανδημίας.

*Το «σύμπλεγμα τυπολογικής κατωτερότητας» σε αντίθεση
προς το «σύμπλεγμα ιδιοσυστασιακής ανωτερότητας»*

Κάτω από αυτές τις οκτώ ερευνητικές προκλήσεις υπέρπουν, κατά την άποψή μου, τα υποδόρια ή μάλλον τα γενετικά στοιχεία της ελληνικής περίπτωσης που την καθιστούν εργαστηριακά ακόμα πιο ενδιαφέρουσα. Διακρίνεται, πρώτον, η διαρκώς παρούσα, έως και σήμερα, σύγκρουση ανάμεσα σε δύο συμπλέγματα, τα ονοματίζω και θα εξηγήσω πολύ συνοπτικά τι εννοώ. Το «σύμπλεγμα τυπολογικής κατωτερότητας» συνυπάρχει και συγκρούεται με το «σύμπλεγμα ιδιοσυστασιακής ανωτερότητας». Το ένα είναι δυτικόστροφο και το δεύτερο ανατολικόστροφο· το ένα εκδηλώνεται σε σχέση με τον παρόντα κάθε φορά χρόνο και το άλλο ανάγεται στο παρελθόν. Η Ελλάδα σε σχέση με τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του δυτικού φιλελεύθερου και δημοκρατικού κράτους

κάνει σχετικά γρήγορα έδαφος, παρά την πρόωπη εισαγωγή του Συντάγματος, της δημοκρατικής αρχής, της καθολικής ψήφου, της κοινοβουλευτικής αρχής, ακόμα και της αρχής της δεδηλωμένης. Η Ελλάδα βρισκόταν, ούτως ή άλλως, εκ γενετής σε υστέρηση σε σχέση με τα τυπολογικά χαρακτηριστικά μιας ανταγωνιστικής εθνικής οικονομίας που ακολουθεί τους ρυθμούς της Α΄ και της Β΄ Βιομηχανικής Επανάστασης. Σχηματίζεται, κατά τον τρόπο αυτό, ένα σύμπλεγμα τυπολογικής κατωτερότητας –θεσμικής και οικονομικής– που καταδιώκει την κοινωνία και το πολιτικό σύστημα έως σήμερα. Απέναντι σε αυτό, και προς αναπλήρωση του κενού, αναπτύσσεται ένα «σύμπλεγμα ιδιοσυστασιακής ανωτερότητας», ιδεολογικής και ρητορικής, παρηγορητικής πολλές φορές. Γιατί όλα προφανώς τα έθνη μπορούν να επικαλούνται ελευθέρως τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους και την ιδιοσυστασιακή τους ανωτερότητα.

Η «σύγκρουση των ολοκληρώσεων»

Διακρίνεται, δεύτερον, αυτό που επιχειρώ να ονομάσω «σύγκρουση των ολοκληρώσεων». Το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος γεννιέται υπό τις γνωστές συνθήκες και διεκδικεί αδιάκοπα την εθνική, θεσμική και οικονομική, αναπτυξιακή και κοινωνική ολοκλήρωσή του. Το κράτος γεννιέται ανολοκλήρωτο σε όλα αυτά τα πεδία.

Η εθνική, δηλαδή πρωτίστως η εδαφική, ολοκλήρωση τίθεται αρχικά σε αναστολή, καθώς προτάσσεται η ανάγκη της θεσμικής ολοκλήρωσης και της διαμόρφωσης στοιχειώδους διοικητικής, στρατιωτικής, οικονομικής και αναπτυξιακής υποδομής. Από την τελευταία εικοσαετία του 19ου αιώνα, και ιδίως μετά το 1912, η εθνική ολοκλήρωση προτάσσεται ως στόχος. Η θεσμική ολοκλήρωση, με τη ριζική αλλαγή του πολιτικού συστήματος μετά το Γουδί και την αναθέωση του Συντάγματος του 1911, υποτάσσεται στην εθνική ολοκλήρωση και την υπηρετεί. Η οικονομική ολοκλήρωση, με νέες παραγωγικές δυνάμεις να αναδύονται σε συνδυασμό με τις νέες πολιτικές δυνάμεις της εποχής της πρώτης βενιζελικής περιόδου, καλείται να εναρμονισθεί με τους φιλόδοξους στόχους της εθνικής ολοκλήρωσης. Στο μέσο του 20ού αιώνα η εθνική ολοκλήρωση τίθεται υπό τη δοκιμασία της Κατοχής και του Εμφυλίου Πολέμου. Η θεσμική ολοκλήρωση υφίσταται τις γνωστές δοκιμασίες των πολλών αντιδημοκρατικών και αντικοινοβουλευτικών παρεκκλίσεων από τον Μεσοπόλεμο έως τη Μεταπολίτευση. Η οικονομική ολοκλήρωση υποτάσσεται στη μοίρα της δημοσιονομικής καχεξίας, απειθαρχίας και ανισορροπίας, των κρίσεων φερεγγυότητας, των πτωχεύσεων, της προσφυγής στη διεθνή βοήθεια και τους ελέγχους που αυτή συνεπάγεται. Παραλλήλως, όμως, καλείται να επωφεληθεί από εντυπωσιακού όγκου προγράμματα στήριξης, από το Σχέδιο Μάρσαλ την επομένη του

Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, έως το σημερινό Ταμείο Ανασυγκρότησης και όλη τη δέσμη των οικονομικών μέτρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω πανδημίας.

Η «ελληνοική αμφιταλάντευση»

Διακρίνεται τέλος, τρίτον, αυτό που μπορούμε να ονομάσουμε «ελληνική αμφιταλάντευση». Ο δυτικός προσανατολισμός του ελληνικού κράτους διαμορφώθηκε εξ αρχής και επιβεβαιώθηκε σε πολλές κρίσιμες στιγμές στη διαδρομή των 200 ετών, από την Παλιγγενεσία έως τις ημέρες μας, με την έννοια, βεβαίως, της «Δύσης» να μεταβάλλεται, ακολουθώντας τους μετασχηματισμούς των ιδεολογικο-πολιτικών αντιλήψεων, τις αλλαγές του συσχετισμού των δυνάμεων και τις αλληπάλληλες εκδοχές του παγκόσμιου χάρτη. Αυτή, όμως, η θεμελιώδης και σταθερή δυτική επιλογή –που ξεκινά, ας πούμε, από τη ναυμαχία του Ναβαρίνου και το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1830, πηγαιίνει στην επιλογή μονάρχη, συνεχίζει με τη συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και στη συνέχεια στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επεκτείνεται στη συμμετοχή στο ΝΑΤΟ, την ένταξη στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες (τόρα Ευρωπαϊκή Ένωση) και την Ευρωζώνη αλλά και στην καθολική, εκ των πραγμάτων, αποδοχή της παραμονής σε αυτή με τεράστιες θυσίες– δεν υιοθετήθηκε ποτέ, ούτε από το σύνολο της κοινωνίας όπως εξελισσόταν, ούτε από το σύνολο των πολιτικών δυνάμεων όπως αυτές κατά καιρούς σχηματίζονται. Αντιθέτως, υπήρχε πάντα μια «ανατολική» επιφύλαξη και προσδοκία, μια βαθύτερη ενοχή για τη δυτική επιλογή, περιέργως διαδεδομένη και ανθεκτική, άλλοτε ως αντιαμερικανική, άλλοτε ως αντιευρωπαϊκή ή ως αντιγερμανική, αλλά φιλογαλλική και παράλληλα φιλοαμερικανική. Η αμφιταλάντευση αυτή ξεκινά, βεβαίως, από τη διεκδίκηση της ελληνικής ιδιοσυστασίας, για την οποία μιλήσαμε, από ταυτοτικά χαρακτηριστικά με πρόδρες θρησκευτικές, γεωγραφικές και ιστορικές αναφορές. Η ανατολική χριστιανοσύνη διαφοροποιείται από τη δυτική χριστιανοσύνη που είναι συστατικό στοιχείο της Δύσης, αλλά δεν συγκροτείται χωρίς αντίστιξη προς την ανατολική και χωρίς συνεχή αναφορά σε αυτή. Η Ελλάδα γεωγραφικά βρίσκεται στην Ανατολή της Δύσης και ιστορικά συγκροτεί τη μνήμη της σε στενή συνάφεια με την καθ' ημάς Ανατολή, την Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

Η αμφιταλάντευση δεν είναι, όμως, μόνο πολιτιστική, ιστορική ή γεωγραφική. Υπάρχουν περίοδοι κατά τις οποίες γίνεται σκληρά πολιτική, ακόμα και πολεμική, όπως έδειξε η εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου και η προβολή της σε όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου ή ακόμα και μετά από αυτόν, ακόμα και μετά την κατάρρευση του λεγόμενου υπαρκτού σοσιαλισμού. Μια ειδικότερη εκδοχή της ελληνικής αμφιταλάντευσης είναι η ελληνική αυτοτοποθέτηση

στη δυτική και, πιο συγκεκριμένα, στην ευρωπαϊκή περιφέρεια, και η διαρκής αντίθεση με ένα δυτικό και ιδίως ευρωπαϊκό κέντρο που θεωρείται ότι αντιμετωπίζει αφ' υψηλού την Ελλάδα ως χώρα της περιφέρειας, με μειωμένη αίσθηση αλληλεγγύης και χωρίς διάθεση πραγματικής ταύτισης με τις αγωνίες και τις προτεραιότητές της. Βεβαίως η πραγματικότητα και οι αριθμοί δεν συμφωνούν με αυτήν την προσέγγιση.

Από τα ερμηνευτικά σχήματα στον αναστοχασμό

Τα ερμηνευτικά αυτά σχήματα πάσχουν, βεβαίως, από τις ασθένειες όλων των ολιστικών σχημάτων. Ενδέχεται όμως να συμβάλουν στην επαναπροσέγγιση κάποιων θεμάτων, στη συσχέτιση μεταξύ φαινομενικά άσχετων γεγονότων ή καταστάσεων. Το ζητούμενο είναι, άλλωστε, ο αναστοχασμός για την ιστορία του έθνους, δηλαδή για τον τρόπο με τον οποίο εξελίχθηκε έως τώρα και προοιωνίζεται ότι θα εξελιχθεί στο μέλλον η συλλογική μας μοίρα. Στον Κύκλο Ιδεών θα ήμασταν πολύ ευτυχείς αν το συνέδριο αυτό μπορούσε να θεωρηθεί μια μικρή συμβολή σε αυτήν τη διαρκή αναστοχαστική αναζήτηση.

Η ανάγκη τοποθέτησης της εδδηγικής περίπτωσης μέσα στα διεδνή συμφραζόμενά της

Ο Βαγγέλης Βενιζέλος παρουσίασε, νομίζω πάρα πολύ ωραία, τη λογική επάνω στην οποία οικοδομήθηκε το συνέδριο. Αυτό που θα επιδιώξω στη συνέχεια είναι να θέσω μια σειρά από ζητήματα που μνημονεύτηκαν από τον Βαγγέλη Βενιζέλο και είμαι σίγουρος ότι θα έρθουν στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια του συνεδρίου.

*Αποτεδεί η Ελλάδα «εξάιρεση»,
«μοναδική περίπτωση» ή «πρωτοπορία»;*

Η πρώτη ομάδα αυτών των προβλημάτων συναρτάται με ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον ζήτημα, θα έλεγα «κλειδί» στον τρόπο που κατανοούμε την ιστορία μας, οπωσδήποτε δε ένα θέμα που ρητά ή άρηρα απασχολεί πολύ συχνά τους Έλληνες ιστορικούς. Πρόκειται για την εξαίρεση που αποτελεί το ελληνικό παράδειγμα στο διεθνές περιβάλλον και κατά πόσο κάτι τέτοιο ισχύει.

As δώσω κάποια παραδείγματα περί του τι εννοώ με κάτι τέτοιο. Στις 29 Ιουνίου 2011 ο Μαρκ Μαζάουερ (Mark Mazower), δημοσιεύει ένα άρθρο στους *New York Times* με τίτλο «Democracy's Cradle, Rocking the World». Το άρθρο δημοσιεύτηκε την επομένη της ψήφισης του λεγομένου Μεσοπροθέσμου Προγράμματος Δημοσιονομικής Προσαρμογής, που συνοδεύτηκε από μαζικές διαδηλώσεις, εκτεταμένη χρήση της καταστολής από την αστυνομία και αποτέλεσε μια στιγμή κορύφωσης του περίφημου «κινήματος των αγανακτισμένων». Θεωρητικά η κεντρική ιδέα του άρθρου του Μαζάουερ ήταν απλή: η Ελλάδα ήδη από τις πρώτες στιγμές της δημιουργίας της υπήρξε πρωτοπόρος στο να θέτει ζητήματα και να αντιμετωπίζει προβλήματα που αποδεικνύονταν στη συνέχεια κομβικά για την ευρωπαϊκή ιστορία, δίνοντας παραδείγματα από τον Πόλεμο της Ανεξαρτησίας, τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τον Μεσοπόλεμο, τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αλλά και την Ανασυγκρότηση. Καταλήγει προβλέποντας ότι για μια ακόμη φορά η Ελλάδα βρισκόταν προπομπός των διεθνών εξελίξεων, ή με άλλα λόγια έδειχνε την κατεύθυνση που θα ακολουθούσαν οι διεθνείς εξελίξεις.

Λίγα χρόνια νωρίτερα ο Γκάρυ Μπας (Gary Bass), καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Πανεπιστήμιο του Princeton, στο βιβλίο του *Freedom's Battle: The Origins of Humanitarian Intervention*, παραθέτει την Ελλάδα ως πρώτο παράδειγμα χώρας παγκοσμίως που δέχθηκε διεθνή ανθρωπιστική βοήθεια. Μιας χώρας, δηλαδή, που εγκαινίασε αυτήν τη συνηθισμένη μάλλον στις ημέρες μας πρακτική. Η αναφορά προφανώς γίνεται στην υποστήριξη που από το 1828 έως το 1833 –το υποστήριξήν ας το βάλουμε σε εισαγωγικά– προσέφερε στην Ελλάδα το εκστρατευτικό σώμα του στρατηγού Μαιζόν (Maison).

Πολύ πιο πρόσφατα ένας άλλος σημαντικός συγγραφέας, ο Ρόντρικ Μπίτον (Roderick Beaton), έρχεται να ενισχύσει την αντίληψη της ιδιαιτερότητας. Μεταφέρω ένα σχόλιό του που αναφέρεται στην άφιξη των Βουαρών στη χώρα μας.

Στην Ελλάδα είχαν την τέλεια ευκαιρία να εφαρμόσουν στην πράξη ιδέες, οι οποίες θα επιχειρούσαν να εφαρμοστούν στη χώρα τους μόνο ύστερα από τρεις δεκαετίες και πάλι το νήπιο ελληνικό κράτος ήταν σκαπανέας...

Ας την κρατήσουμε τη λέξη, αν και μπορεί να μας έρχεται στο νου και ο λιγότερο θετικός χαρακτηρισμός «πειραματόζωο» που ακουγόταν συχνά μετά τη χρηματοπιστωτική κρίση του 2010. Ως πειραματόζωο η Ελλάδα έχει μακρά γενεαλογία, ας κρατήσουμε και το πειραματόζωο.

Αν έψαχνα λίγο ακόμα θα έβρισκα, φαντάζομαι, και πολλές άλλες εκφράσεις αυτού του είδους. Στο συνέδριο, για παράδειγμα, χρησιμοποιείται δύο φορές ο όρος «δοκιμαστήριο» στους τίτλους δύο ενοτήτων. Η επιλογή δε να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «εργαστήριο» ήταν σε μια οπτική πολύ πιο ουδέτερη και πολύ πιο απομακρυσμένη από τη λογική που χρησιμοποίησαν οι συγγραφείς στους οποίους αναφέρθηκα προηγουμένως.

Το ερώτημα είναι πού μας οδηγούν όλα αυτά. Αποτελεί η σύγχρονη Ελλάδα κάτι το εξαιρετικό, κάτι το μοναδικό στην ευρωπαϊκή και την παγκόσμια ιστορία, όπως πολύ συχνά υποστηρίζεται; Έχει κάποιες ιδιαίτερες ιδιότητες; Με κίνδυνο να μου προσάψετε τάση διδακτισμού, θα ήθελα να θυμίσω ευθύς εξαρχής ότι το αντικείμενο της ιστορίας είναι το ειδικό, όχι το γενικό. Η ιστορία ενδιαφέρεται να μελετήσει συγκεκριμένες θεματικές, αξιοποιώντας εργαλεία, δηλαδή θεωρητικά μοντέλα και έννοιες που προσφέρουν οι κοινωνικές επιστήμες. Οσοίσο, ανάλογα με τα μοντέλα που υιοθετεί και χρησιμοποιεί, μπορεί να προκύψουν εντελώς διαφορετικές προσεγγίσεις –και φυσικά μια προσέγγιση τελείως εμπειρική δεν πρόκειται σε καμία περίπτωση να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε τη σημασία ενός φαινομένου. Όταν, λοιπόν, η Ελλάδα αντιμετωπίζεται ως μια «μοναδική περίπτωση», ως «πρωτοπορία», ως «εξαίρεση», τότε φοβάμαι πως η οπτική της προσέγγισής μας είναι ιδιαίτερα περιορισμένη και τελικά είναι εκείνη που δεν μας βοηθά να καταλάβουμε τις διαδικασίες μέσα

στις οποίες γεννιέται το φαινόμενο το οποίο μας απασχολεί σε μια γενικότερη προοπτική: τις διαδικασίες διαμόρφωσης κρατών στις οποίες εντάσσεται το ελληνικό παράδειγμα.

*Η δημιουργία buffer states στην Ευρώπη
την περίοδο της συγκρότησης του εθνικού κράτους*

Για να επιστρέψω στο παράδειγμα του Πολέμου της Ανεξαρτησίας. Θα έχουμε, φαντάζομαι, την ευκαιρία στον επόμενο χρόνο να μιλήσουμε επανειλημμένα για το ζήτημα αυτό. Μεμονωμένα ίσως να μπορεί να το δει κανείς ως μια πρωτοπορία στην προσπάθεια ανάδειξης ενός ανεξάρτητου κράτους μέσα από μια αυτοκρατορική πολιτική δομή. Δεν ξέρω αν αυτό σημαίνει κάτι· έχω όμως την εντύπωση ότι θα καταλάβουμε πολύ περισσότερα πράγματα από το τι σήμαινε η δημιουργία του ελληνικού κράτους, αν λάβουμε υπόψη μας ότι την ίδια εποχή δημιουργούνται άλλα δύο ευρωπαϊκά κράτη, το Βέλγιο και η Ελβετία. Οι λόγοι της δημιουργίας και των τριών κρατών, τόσο διαφορετικών μεταξύ τους, είναι συναφείς. Πρόκειται για τρία buffer states –είναι ο όρος που χρησιμοποιείται– που επιτρέπουν στις Μεγάλες Δυνάμεις να διαχειρίζονται τα μεταξύ τους προβλήματα, χωρίς να οδηγούνται σε άμεσες αντιπαραθέσεις.

Για να προλάβω αντιρρήσεις που ξέρω πως υπάρχουν, εξαιτίας του γεγονότος ότι η Ελλάδα καταφέρει να σπάσει πρώτη το καθεστώς της Παλινόρθωσης, θα επέμενα στο γεγονός ότι στο πλαίσιο της διατήρησης των ισορροπιών του Ευρωπαϊκού Συνεδρίου, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο λειτουργούν οι Μεγάλες Δυνάμεις στη διάρκεια του 19ου αιώνα, δημιουργούνται και τα τρία κράτη, κάθε ένα με την ιδιομορφία και την ιδιαιτερότητά του. Επομένως, πιστεύω ότι η προσέγγιση που μόλις ανέφερα –μια προσέγγιση που κάποιοι θα απορρίψουν στο σύνολό της–, επειδή ακριβώς ανάγεται στις διεθνείς σχέσεις, τις διεθνείς ισορροπίες της εποχής εκείνης, είναι πολύ πιο γόνιμη από την ανάδειξη μιας πρωτοπορίας, η οποία το μόνο που κάνει είναι να καλλιεργήσει ένα εθνικό εγωισμό, χωρίς όμως να είναι αυτή που θα μας επιτρέψει να κατανοήσουμε τη διαδικασία που οδήγησε στη δημιουργία της ανεξάρτητης Ελλάδας.

Ο «εθνικός διχασμός» και η θεωρία του «ευρωπαϊκού εμφυδίου ποδέμου»

Ένα δεύτερο παράδειγμα, που θα ήθελα να δώσω, έχει να κάνει με τον εθνικό διχασμό. Σε όλες σχεδόν τις σχετικές μελέτες ο εθνικός διχασμός παρουσιάζεται ρητά ή άρητα ως μια ελληνική μοναδικότητα. Ωστόσο, νομίζω ότι θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε πολύ πιο αποτελεσματικά το φαινόμενο, αν λαμβάναμε υπόψη μας ένα ευρύτερο εννοιολογικό πλαίσιο που είναι γνωστό ως «ευρωπαϊ-

κός εμφύλιος πόλεμος». Με άλλα λόγια, βρίσκω μάταιο πολλές φορές να λέμε ότι οι Έλληνες καταστρεφόμαστε μόνοι μας, ότι οι Έλληνες βγάζουμε τα μάτια μόνοι μας, ότι είμαστε πολύ εύκολοι στο να συγκρουόμαστε μεταξύ μας. Δεν είμαστε οι μόνοι, υπάρχει ένα γενικότερο πλαίσιο που θα βοηθούσε να καταλάβουμε τι ακριβώς συμβαίνει και στην Ελλάδα. Η έννοια του «ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου» σε μεγάλη έκταση, αρχικά δηλαδή όταν παρουσιάστηκε για πρώτη φορά, αναφερόταν στη σύγκρουση ανάμεσα στον κομμουνισμό και τον φασισμό. Δεν παύουν ωστόσο να υπάρχουν –και μάλιστα αυξάνονται συν τω χρόνω– προσεγγίσεις που θα μπορούσαν να μας δώσουν μια αναλυτική ευρύτητα την οποία από μόνος του ο «εθνικός διχασμός» ως ερμηνευτικό εργαλείο δεν είναι σε θέση να κάνει. Δεν έχω καμία επιφύλαξη να υποστηρίξω –και άλλωστε το έχω κάνει ήδη– ότι η Ελλάδα βρίσκεται σε μια κατάσταση εμφυλίου πολέμου ποικίλης έντασης από το 1914 έως το 1974, και αυτό θα μπορούσαμε να το παρακολουθήσουμε και σε σχέση με το τι συμβαίνει στις υπόλοιπες χώρες του κόσμου την ίδια εποχή, και γενικότερα στο διεθνές σύστημα. Νομίζω ότι μια τέτοια προσέγγιση δίνει μια πολύ διαφορετική προοπτική στην ελληνική ιστορία, ενώ την εντάσσει στις γενικότερες παγκόσμιες εξελίξεις της περιόδου.

Η «κοδοβή δημοκρατία» ως διεθνές φαινόμενο

Ένα ακόμη παράδειγμα που κατά τη γνώμη μου είναι άκρως ενδεικτικό και αγαπώ να το επαναλαμβάνω, γιατί νομίζω ότι βοηθά να καταλάβει κανείς αυτό που ισχυρίζομαι, έχει να κάνει με τη διαμόρφωση του κράτους μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το πολιτικό σύστημα που κατέρρευσε με τη δικτατορία του 1967 και που έχει τις ρίζες του στη δεκαετία του 1940, έχει επιδιωχθεί να προσδιορισθεί κατά πολλούς και ποικίλους τρόπους, αναφέρω δύο, «καχεκτική δημοκρατία» είναι ο πιο συνηθισμένος ή «ατελώς νομιμοποιημένη δημοκρατία» και μέχρι ένα βαθμό τυπική, ακρωτηριασμένη, εποπτευόμενη και εύθραυστη. Όλοι όμως οι προσδιορισμοί –και οι δύο αυτοί αλλά και πολλοί περισσότεροι– στοχεύουν στο να δώσουν έμφαση στο ανολοκλήρωτο ή ατελές μιας διαδικασίας, είτε αυτή είναι η πορεία προς κάποιο ασαφές συνήθως, απροσδιόριστο δημοκρατικό ιδεώδες, είτε αυτή είναι η πορεία προς κάποιο ιδανικό κράτος δυτικού τύπου, το οποίο ωστόσο δεν υπάρχει.

Υιοθετώντας ωστόσο μια τέτοια λογική που ως επί το πλείστον έχει ως αφετηρία την ύπαρξη του λεγόμενου «παρασυντάγματος», θα παραγνώριζε κανείς τη διεθνή πραγματικότητα που καθορίζεται αποκλειστικά από τις συνθήκες του Ψυχρού Πολέμου. Κατά τον ίδιο τρόπο, με μια τέτοια οπτική παραγνώριζεται ότι και στις υπόλοιπες χώρες της ίδιας περιόδου θα μπορούσαν να αποδοθούν

τα ίδια χαρακτηριστικά. Ακόμη και οι Ηνωμένες Πολιτείες, που ουδείς έως σήμερα έχει τολμήσει να αμφισβητήσει τη δημοκρατικότητα του πολιτεύματός τους, διακρίνονται κατά τη διάρκεια των χρόνων αυτών από στοιχεία που θα επέτρεπαν να τους προσάψει κανείς ένα χαρακτηρισμό περιορισμένης δημοκρατίας. Η απουσία πολιτικών δικαιωμάτων σε μεγάλη μερίδα του πληθυσμού (τους Αφροαμερικανούς), η έντονη αντικομμουνιστική δραστηριότητα που με τον μακαρθισμό φθάνει στο αποκορύφωμά της και συνεχίζεται έστω και σε χαμηλότερους τόνους, στοιχειοθετούν –κατά τη γνώμη μου– σε τελική ανάλυση μια κολοβή δημοκρατία. Δεν νομίζω ωστόσο ότι έχει υιοθετηθεί από τη διεθνή βιβλιογραφία ποτέ ένας τέτοιος όρος. Αντίστοιχη επιχειρηματολογία θα μπορούσε να αναπτυχθεί και για τη Γαλλία, με αποκορύφωμα την περίοδο του πολέμου της Αλγερίας, αλλά πολύ περισσότερο την Ιταλία. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις αλλά και σε όλες τις υπόλοιπες, ο αντικομμουνισμός αποτέλεσε, όχι μόνο ένα στοιχείο ιδεολογικής συνοχής των δυτικών χωρών, αλλά και ένα μέσο διαχείρισης της εξουσίας προς όφελος των κατεστημένων ομάδων, δηλαδή των ομάδων εκείνων που κατέλαβαν την εξουσία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Πρόκειται για μια πραγματικότητα που δεν θα αλλάξει διεθνώς, παρά μόνο κατά τη σαρωτική δεκαετία του 1970.

*Η ελληνική οικονομική κρίση ως όψη
της διεθνούς κρίσης «απο-παγκοσμιοποίησης»*

Τέλος, αν θελήσουμε να έρθουμε στα χρόνια μας και την πρόσφατη κρίση, η Ελλάδα να μην μπορεί να διεκδικήσει, κάτω από ένα ορισμένο πρίσμα, μια κακώς εννοούμενη πρωτοπορία ή μοναδικότητα, υπό την έννοια ότι υπήρξε η πρώτη που έθεσε το πρόβλημα της ευρωπαϊκής υποστήριξης και στηρίχθηκε από τους εταίρους της. Αλλά φοβάμαι ότι στην οπτική αυτή παραμένουμε δέσμιοι μιας αντίληψης πολύ περιορισμένης, αγνοώντας –στην καλύτερη περίπτωση υποβαθμίζοντας– το γεγονός ότι υπάρχει μια παγκόσμια κρίση και μέσα σε αυτήν η Ελλάδα αντιμετωπίζει προβλήματα ανάλογα με τη φύση της οικονομίας, της κοινωνίας και του πολιτικού της συστήματος. Η πρώτη περίπτωση, μας οδηγεί στη μοναδικότητα και την εύκολη θυματοποίηση. Η δεύτερη, εντάσσει την Ελλάδα σε μια παγκόσμια διαδικασία απο-παγκοσμιοποίησης, την οποία συστηματικά αγνοούμε, όταν θέλουμε να κατανοήσουμε το τι συμβαίνει σήμερα στον κόσμο, ακόμα και στο στενό περιβάλλον μας. Καθιστά δε, η προσέγγιση αυτή, την ιδιαιτερότητά της κανονική, όσο και αν η έκφραση αυτή ξενίζει.

Επομένως, πιστεύω πως αυτή η αντίληψη της ιδιαιτερότητας προέρχεται από μια, κατά τη γνώμη μου, αφελή αντίληψη ιστορίας. Μια αντίληψη που

απομονώνει το κάθε εθνικό παράδειγμα και συνήθως έχει έντονες πολιτικές στοχεύσεις και σκοπιμότητες, ενώ αδυνατεί να υποδείξει τις παγκόσμιες διαδικασίες μέσα από τις οποίες μορφοποιείται και εντάσσεται το κάθε εθνικό παράδειγμα που –κατά τη γνώμη μου– είναι το ζητούμενο. Η μεμονωμένη περίπτωση αποτελεί πάντοτε ιδιαιτερότητα, είτε αναφερόμαστε στην Ελλάδα είτε σε άλλες χώρες· δεν έχει όμως να προσθέσει τίποτα στις γνώσεις μας για το φαινόμενο που μας ενδιαφέρει, που εξετάζουμε.

Προσπάθησα, με όσα ανέφερα έως τώρα, να υποδείξω κάποια προβλήματα που εύκολα μπορούν να προκύψουν, εφόσον αντιμετωπίζουμε την Ελλάδα ως κάτι το μοναδικό. Είμαι απολύτως σίγουρος ότι θα συζητηθούν αυτά τα ζητήματα στη συνέχεια και τις επόμενες ημέρες. Έχω την αίσθηση ότι όλες οι χώρες, η κάθε μία με το δικό της τρόπο, είναι δοκιμαστήρια ή εργαστήρια· μόνο που εμείς το αγνοούμε, ή αδιαφορούμε να μάθουμε τον τρόπο με τον οποίο συμβαίνει κάτι τέτοιο.

Συνοιστά πράγματι εξήγηση η απουσία μιας σιβαρής εθνικής αστικής τάξης;

Η δεύτερη ομάδα ζητημάτων που θα προκύψουν αφορούν τα προβλήματα της εννοιολόγησης που συνήθως υιοθετούμε, τους όρους δηλαδή που χρησιμοποιούμε στην ανάλυση ενός φαινομένου για να το κατανοήσουμε. Θα περιορισθώ να δώσω δύο μόνο παραδείγματα αυτού του τύπου προβλημάτων. Το πρώτο αφορά τη δυναμική της κοινωνικής αλλαγής, το θέμα αυτό αποτέλεσε το κεντρικό μοτίβο γύρω από το οποίο αναπτύσσεται το βιβλίο μου *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*. Ένα θέμα που αποτελεί και το κεντρικό ζήτημα γύρω από το οποίο περιστρέφεται –με διαφορετική λογική βέβαια– και το τελευταίο βιβλίο του Γιάννη Βούλγαρη. Πώς καθορίζεται η δυναμική της αλλαγής στην ελληνική περίπτωση, στην ελληνική κοινωνία και οικονομία; Μέχρι πολύ πρόσφατα, όλες οι σχετικές ερμηνείες ξεκινούσαν από την αναζήτηση μιας αστικής τάξης. Πολύ συχνά δε σημαντικοί διανοούμενοι –θα αναφέρω τον Παναγιώτη Κονδύλη μόνο, στη συγκεκριμένη περίπτωση– απέδιδαν όλες τις κακοδαιμονίες του ελληνικού κράτους στην αδύναμη, ανίκανη, ισχνή, ή όπως αλλιώς θέλετε να την ονομάσετε, αστική τάξη της χώρας.

Ωστόσο, αν αναζητούσαμε τη δυναμική της αλλαγής στο διεθνές πλαίσιο μέσα στο οποίο το ελληνικό κράτος προσπαθεί να επιβιώσει, έχω την εντύπωση ότι θα μπορούσαμε να βρούμε πιο ικανοποιητικές απαντήσεις στα ερωτήματά μας. Τα κράτη έχουν τη δική τους αυτόνομη δυναμική και μου φαίνεται φαιδρό να αναζητούμε σε ένα κράτος, του οποίου περισσότερο από το 80% του πληθυσμού είναι αγρότες, μια ισχυρή αστική τάξη καταλύτη της αλλαγής. Έχει πολύ

πιο μεγάλο ενδιαφέρον –και η διεθνής εμπειρία το επιβεβαιώνει– να δούμε την προσπάθεια του ίδιου του κράτους, των φορέων των κυβερνητικών αποφάσεων, να επιβιώσει στο διεθνές περιβάλλον του, ακολουθώντας μεταρρυθμιστικές πολιτικές που βρίσκονται συχνά στη βάση των κοινωνικών μεταρρυθμίσεων.

*Η πρόκληση εισαγωγή δημοκρατικών θεσμών
ως ενδογενής ανάγκη εξασφάλισης ισορροπιών*

Το δεύτερο παράδειγμα που επί τροχάδην θα αναφέρω, αφορά τα ζητήματα της εισαγωγής θεσμών καινοφανών για την κοινωνία, πολύ νωρίς τον 19ο αιώνα. Συνήθως αναφέρεται το τυπικό παράδειγμα του δημοκρατικού πολιτεύματος, το οποίο θεωρήθηκε παράταιρο με τα κοινωνικά δεδομένα της χώρας, με αυτήν την κοινωνία των χωρικών στην οποία μόλις αναφέρθηκα. Κι όμως, αν λάβουμε υπόψη μας ότι η Ελλάδα παρουσιάζει το χαρακτηριστικό της αδυναμίας κάποιων πολιτικών ομάδων να επιβληθούν στις άλλες, θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως ανταγωνιστικό το πολιτικό της σύστημα.

Να το πω πιο αναλυτικά: δεν έχουμε όπως στη Σερβία, για παράδειγμα, δύο ομάδες που συγκρούονται η μία με την άλλη με στόχο η μία να εξοντώσει την άλλη και να διεκδικήσουν μία εξουσία· αλλά έχουμε πολλές μικρές ομάδες, οι οποίες αδυνατούν να επιβληθούν η μία στην άλλη. Αυτό το ονομάζουμε ανταγωνιστικό πολιτικό σύστημα, κάτι ανάλογο έχουμε και στη Βουλγαρία. Τότε μπορούμε εύλογα να υποθέσουμε ότι το δημοκρατικό πολίτευμα ήταν εκείνο που επέτρεπε –τον 19ο αιώνα τουλάχιστον– στις τοπικές πολιτικές ολιγαρχίες να παραμένουν στο παιχνίδι χωρίς να χάνουν την ελπίδα τους για την εξουσία, ενώ οποιοδήποτε άλλο σύστημα θα τις απέκλειε. Στο πλαίσιο αυτό ο βασιλιάς καθίσταται ρυθμιστής, απαραίτητος για την εσωτερική ειρήνη της χώρας. Και αυτό επίσης είναι κάτι που οι ίδιοι οι πολιτικοί της εποχής δεν αγνοούσαν. Από αυτήν την οπτική γωνία μπορούμε να δούμε το δημοκρατικό πολίτευμα ως προϊόν μιας αναγκαιότητας και όχι ως μία εκ των άλλων επιβολή ή ως προϊόν εισαγωγής από το εξωτερικό.

Νομίζω ότι θα ήταν κουραστικό να αναπτύξω πιο αναλυτικά όλα αυτά τα θέματα, ή να θέσω και άλλα. Είμαι βέβαιος ότι στη συνέχεια θα δοθεί η ευκαιρία να τα συζητήσουμε όλα αυτά με πολύ μεγάλη άνεση.

Εισαγωγική συζήτηση

Ευάγγελου Βενιζέλου - Κώστα Κωστή

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Αγαππτέ μου Κώστα, ευχαριστώ θερμότητα για την εναρκτήρια αυτή ομιλία που μας εισάγει, με τον πιο ωραίο τρόπο, στη θεματική του συνεδρίου. Θα πρότεινα να αξιοποιήσουμε τα λίγα λεπτά που έχουμε έως την προγραμματισμένη ώρα έναρξης της πρώτης ενότητας για να ανταλλάξουμε μερικές σκέψεις.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Ωραιότατα. Θα ήθελα ωστόσο, μια και υπάρχει αυτός ο χρόνος, να προσθέσω κάτι το οποίο παρέλειψα.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Παρακαλώ.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Πάρα πολλές φορές χρησιμοποιούμε, και ιδίως τώρα που έρχεται η ώρα να γιορτάσουμε τα 200 χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης, όρους οι οποίοι είναι, κατά τεκμήριο, αδόκιμοι, απρόσφοροι όροι, προκειμένου να μελετήσουμε την ελληνική ιστορία, κάτι το οποίο μας δυσκολεύει στις συγκρίσεις αλλά και στην ένταξη του ελληνικού παραδείγματος στο διεθνές περιβάλλον. Να δώσω ένα παράδειγμα: χρησιμοποιούμε τον όρο «έθνος κράτος» για την Ελλάδα που γεννιέται το 1830. Ο συλλογισμός είναι σαφής. Μια χώρα που γεννιέται από την Εθνική Επανάσταση, δεν μπορεί παρά να είναι ένα κράτος εθνικό, ένα έθνος κράτος. Αυτός είναι ο κοινός τόπος, η κοινή λογική αυτό μας υπαγορεύει. Ωστόσο, αν παρακολουθήσουμε πώς χρησιμοποιούν διεθνώς τον όρο «έθνος κράτος» και «εθνικό κράτος», θα καταλήξουμε με κάτι πολύ διαφορετικό από αυτό που υπάρχει στην Ελλάδα. Το εθνικό κράτος είναι το σύγχρονο κράτος, το εθνικό κράτος είναι το κράτος που γεννιέται στην Ελλάδα από το 1870 και μετά. Δεν είναι το κράτος στο οποίο η διοίκησή του, η διαχείρισή του, η διακυβέρνησή του γίνεται μέσα από διαπραγματεύσεις και συναλλαγές της πολιτικής κορυφής με τις τοπικές ελίτ. Όλη η εμπειρία της οθωνικής διακυβέρνησης δεν ήταν κάτι περισσότερο από αυτό. Θα πρέπει να περιμένουμε να πέσει ο Όθωνας, να περάσουμε σε μια νέα περίοδο, να απαιτηθούν πολύ μεγάλες επενδύσεις για να υπάρξει ένας νέος στρατός· αυτό συνεπάγεται και επενδύσεις σε κάθε τομέα της ελληνικής ζωής, για να φτάσουμε σε ένα εθνικό

κράτος. Μπορώ να φανταστώ ότι κάτι τέτοιο ξενίζει. Ωστόσο, αν το μελετήσουμε λίγο καλύτερα, έχω την εντύπωση ότι θα μας διευκόλυνε πάρα πολύ, να εντάξουμε και το ελληνικό παράδειγμα παράλληλα με τα υπόλοιπα νοτιοανατολικά ευρωπαϊκά παραδείγματα, τα Βαλκάνια δηλαδή, αλλά και γενικότερα την πορεία που ακολουθούν τα ευρωπαϊκά κράτη. Αυτά ήθελα μόνο να προσθέσω.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Άρα, αν έχω καταλάβει καλά, η εισαγωγική σου τοποθέτηση έχει έναν πρώτο άξονα που αφορά την έννοια της ιδιαιτερότητας, την οποία θέλεις να μετριάσεις, λέγοντας ότι πολλά στοιχεία που εμείς τα θεωρούμε ελληνική ιδιαιτερότητα ή μοναδικότητα, υπάρχουν και αλλού, είναι ευρύτατα διαδεδομένα. Αν χρησιμοποιήσουμε ως αναλυτικό εργαλείο την έννοια του «ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου», μπορούμε να κατανοήσουμε, για παράδειγμα, πολύ καλύτερα τη δική μας περίοδο του 1914-1974, σχεδόν του λεγόμενου «σύντομου 20ού αιώνα», του ελληνικού 20ού αιώνα, που είναι λίγο συντομότερος από τον παγκόσμιο με βάση την τυπολογία του Έρικ Χομπσμπάουμ (Eric Hobsbawm). Ο δεύτερος άξονας είναι η εννοιολόγηση, άρα προσθέτεις και την έννοια του «έθνους κράτους» στην έννοια της «κοινωνικής αλλαγής» και σε αυτήν του «δημοκρατικού πολιτεύματος».

Νομίζω ότι ο κοινός παρονομαστής, όλων αυτών είναι ότι βεβαίως στην Ελλάδα έχουν δοκιμαστεί θεσμοί και καταστάσεις, που γενικεύτηκαν στη συνέχεια, αλλά γενικώς η ιδιομορφία μας είναι πολύ μικρότερη. Από την άλλη πλευρά, στην Ελλάδα υπάρχει μια αδυναμία στη συλλογική συνείδηση, στην πρόσληψη της ιστορίας, στο αφήγημά μας το εθνικό: μια αδυναμία αποδοχής, αφομοίωσης και εν τέλει προσασίας των κεκτημένων μας, των κατακτήσεών μας για την ακρίβεια. Και αυτό το γεγονός, ότι δηλαδή δεν μπορούμε να κατανοήσουμε πόσο σημαντικά είναι αυτά που έχουμε κατακτήσει και κατά καιρούς, ή και συνεχώς, τα υποβαθμίζουμε και συνεχώς τα υπερκαλύπτουμε από μια αναγωγή στην ιδιαιτερότητα και την «κακή μας μοίρα», τελικά τα κάνει όλα πολύ πιο εύθραυστα απ' ό,τι σε άλλα κράτη.

Θα έδινα δύο παραδείγματα. Ελληνικός Εμφύλιος, σε σχέση με το μοντέλο του ευρωπαϊκού εμφυλίου πολέμου. Θα έλεγα ότι –εξαιρώ την Ισπανία– σε συνθήκες μεταπολεμικές, κατά κυριολεξία Ψυχρού Πολέμου, στην Ελλάδα η σύγκρουση γίνεται με τον πιο βίαιο και αφελή τρόπο, δηλαδή με ένα τρόπο που πάσχει από έλλειψη διορατικότητας ιστορικής, σε αντίθεση με τις εξελίξεις στη Γαλλία ή την Ιταλία. Άρα, έχουμε αυτήν την ιδιαιτερότητα, η οποία είναι αρνητικότερη και η οποία αταβιστικά φτάνει έως σήμερα.

Στην οικονομική κρίση της Ευρωζώνης, στην παγκόσμια δημοσιονομική και χρηματο-οικονομική κρίση από το 2008 και μετά, εμείς τι έχουμε; Δεν έχουμε ως ιδιομορφία την κρίση χρέους, γιατί κρίση χρέους έχουν και άλλες

χώρες. Όλες οι χώρες που μπήκαν σε μνημόνιο έχουν λίγο πολύ κρίση χρέους. Εμείς είχαμε την πολλαπλή κρίση. Είχαμε δηλαδή κρίση χρέους, κρίση ελλείμματος, κρίση ανταγωνιστικότητας που φαινόταν στο έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών. Και επιπλέον αυτών, μετά το 2012 –δηλαδή πάρα πολύ νωρίς, στα δύο χρόνια πάνω, από τα περίπου εννιά που κράτησε η κρίση– οδηγήσαμε στην καταρράκωση το προ κρίσης πολιτικό σύστημα, αναζητήσαμε ένα νέο πολιτικό σύστημα ως φορέα της εξόδου από την κρίση, με αποτέλεσμα να καθυστερήσει η έξοδος από αυτήν. Ίσως και να μην συντελέστηκε ποτέ.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Ακριβώς.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Διότι όλες οι άλλες χώρες –η Πορτογαλία, η Ισπανία, η Ιρλανδία, η Κύπρος– σεβάσθηκαν το πολιτικό τους σύστημα και ζήτησαν από τα κόμματα, που διαχειρίστηκαν τα «προ της κρίσης» να βγάλουν τη χώρα από την κρίση, ενώ εδώ αποσαθρώσαμε το ίδιο το πολιτικό σύστημα. Αυτή είναι η παρατήρησή μου για τον πρώτο πυλώνα.

Δεύτερος πυλώνας: η εννοιολόγηση. Συμφωνώ απολύτως. Δυναμική κοινωνικής αλλαγής. Όλα αυτά τα οποία λέμε για την αστική τάξη, όλη αυτή η αδυναμία να κατανοήσουμε τη διαστρωμάτωση της ελληνικής κοινωνίας, είναι κατά βάθος μια αδυναμία να κατανοήσουμε τον ρόλο του κράτους ως αυτόνομης δύναμης, δηλαδή να κατανοήσουμε την προτεραιότητα της πολιτικής. Αναζητώντας την προτεραιότητα της οικονομίας ή της κοινωνίας, δηλαδή ένα ιστορικό υποκείμενο, το οποίο προσδιορίζεται ως κοινωνική δύναμη, ως κοινωνική τάξη, μέσω κυρίως της μετεξέλιξης της οικονομίας και του οικονομικού εκσυγχρονισμού, υποτιμήσαμε το γεγονός ότι υπήρχε πάντα μια προτεραιότητα της πολιτικής.

Και η μόνη μου ερώτηση, σε τελευταία ανάλυση, για το θέμα της ενοποίησης του κράτους και του εθνικού κράτους, που συνδέεται και με το δημοκρατικό πολίτευμα, είναι η εξής: εμείς δεν θεωρείς ότι λύσαμε σε ένα μεγάλο βαθμό το ζήτημα αυτό, με το τέλος της δεύτερης φάσης του εμφυλίου, μεσούσης της Ελληνικής Επανάστασης; Δηλαδή, η μεγάλη σύγκρουση δεν διεξήχθη την περίοδο 1824-1826, και όλα αυτά μετά δεν υπετάγησαν στις εξελίξεις λόγω Ιμπραήμ στην Πελοπόννησο και λόγω Ναυαρίνου; Γιατί σίγουρα εκεί παίχτηκε το παιχνίδι της κεντρικής διοίκησης, σε σχέση με τα τοπικά πολιτεύματα.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Ασφαλώς, ήδη είχε αρχίσει να εξελίσσεται. Το 1824-1826 γίνεται σαφές ότι δεν μπορεί να υπάρξει η επανάσταση, δεν μπορεί να επιβιώσει η επανάσταση και δεν μπορεί να δημιουργηθεί ένα δοβλέτι ελληνικό –για να το πούμε έτσι–, ένα κράτος ελληνικό χωρίς μια κεντρική εξουσία. Και βεβαίως, τα δάνεια απ' το εξωτερικό ενισχύουν τη νίκη μιας μερίδας από τις πολιτικές ελίτ, η

οποία επιβάλλει αυτήν την κεντρική εξουσία. Βέβαια, στη συνέχεια αυτό αναιρείται. Δηλαδή, ο Ιωάννης Καποδίστριας στη συνέχεια προσπαθεί να επαναλάβει το ίδιο πράγμα, αλλά δολοφονείται. Στην πραγματικότητα, βέβαια, αυτό που έχουμε είναι η βάση για ένα κράτος, το οποίο θα διαχειρίζονται κάποιες από τις ελίτ. Αυτό είναι βασικό. Το μέχρι πόσο το κράτος αυτό θα διαχυθεί στη βάση της κοινωνίας, είναι το κλειδί από το οποίο εξαρτάται. Να το πω διαφορετικά, το σύγχρονο κράτος είναι το κράτος που μπαίνει μέσα στην κοινωνία, προχωράει πολύ βαθιά μέσα στην κοινωνία και ελέγχει τον κάθε ένα από μας, ελέγχει τα άτομα.

Αυτό είναι μια διαδικασία, που θα αργήσει πολύ στην Ελλάδα να συμβεί. Οι απαρχές, οι ανασφάλειες, οι δυσκολίες, θα κρατήσουν, κατά τη γνώμη μου, έως και το 1832. Αλλά για να τελειώσω –έτσι κι αλλιώς τα είπες πολύ καλύτερα απ' ό,τι θα τα έλεγα και εγώ– θα τα συνοψίζω: αυτό που κατά τη γνώμη μου έχει πολύ μεγάλη σημασία είναι ότι δεν μπορούμε να καταλάβουμε τι συμβαίνει στη χώρα αυτή, αν την κοιτάζουμε απομονωμένη, αν δεν την εντάξουμε σε ένα διεθνές πλαίσιο· και το διεθνές αυτό πλαίσιο σίγουρα δεν είναι το ότι είναι το πρώτο κράτος που γεννιέται από μια αυτοκρατορία, αλλά είναι το πώς διαμορφώνεται η «ευρωπαϊκή συμφωνία», το πώς διαμορφώνεται το καθεστώς της ισορροπίας των δυνάμεων και, μέσα σ' αυτό, πώς περνάει η Ελλάδα μαζί με άλλα κράτη. Είναι μια διαδικασία, την οποία θα πρέπει να την ακολουθούμε παντού· δεν το κάνουμε. Η ιστορία μας είναι πολύ εσωστρεφής και πολύ μονήρης στην αντίληψη που έχουμε.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Κώστα, ευχαριστώ πάρα πολύ για αυτήν την εξαιρετική, κατά τη γνώμη μου, εισαγωγή, η οποία είναι και ένα στοίχημα για το συνέδριο. Δηλαδή, κατά κάποιο τρόπο έθεσες το ερευνητικό στοίχημα του συνεδρίου, το οποίο δεν είναι απλά και μόνο ερευνητικό, είναι και ιδεολογικό.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Απολύτως.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Οπότε, νομίζω ότι έχουμε διαμορφώσει τις προϋποθέσεις, για να αρχίσουν οι ομιλήτες.

ΕΝΟΤΗΤΑ

I

*Η Εδδηνική Παδιγγενεσία και τα εδνικά κράτη
στη Νοτιοανατοδική Ευρώπη*

*Νομιμότητα, κυριαρχία και εγγυήσεις:
το πλαίσιο για την ίδρυση του εδδηνικού κράτους*

Η Ελληνική Επανάσταση του 1821 κατέληξε εννέα χρόνια αργότερα, το 1830, στην ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Στη σύντομη εισήγησή μου θα περιγράψω ορισμένα στοιχεία του διεθνούς πλαισίου τα οποία καθόρισαν τις συνθήκες της ίδρυσης του κράτους αλλά και τα πρώτα εκατό χρόνια της μετέπειτα πορείας του μέσα στο διεθνές σύστημα κρατών, έως και τη Συνθήκη των Σεβρών το 1920. Δεν θα επεκταθώ, ούτε στη δυναμική του Ανατολικού Ζητήματος, ούτε στην προβληματική που έχει αναδείξει η ιστοριογραφία της εξάρτησης –θα περιοριστώ μόνο σε ένα μέρος του θεσμικού σχήματος, που έλαβε η ελληνική ανεξαρτησία μέσα στο διεθνές σύστημα.

Το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε ως πολιτική έκφραση του ελληνικού έθνους μέσα σε ένα σύστημα κρατών που δεν βασιζόταν ακόμη στην αυτοδιάθεση των λαών –ως πηγή νομιμοποίησης η αρχή αυτή θα αργούσε ακόμη ένα αιώνα. Για το σύστημα κρατών που προέκυψε από το Συνέδριο της Βιέννης του 1815 –το σύστημα δηλαδή μέσα στο οποίο αναγνωρίστηκε το ελληνικό κράτος–, πηγή νομιμοποίησης και ρύθμισης των διεθνών σχέσεων ήταν η αρχή της νομιμότητας, όχι μόνο για τα πολιτειακά καθεστώτα των κρατών ως εσωτερική νομιμότητα, για παράδειγμα για τις αυταρχικές αυτοκρατορίες-μέλη της Ιεράς Συμμαχίας, αλλά και για την πίστη στην ισχύ των διεθνών συμφωνιών μεταξύ των κρατών.¹ Το γεγονός ότι η Ευρώπη διατηρήθηκε ελεύθερη από γενικευμένες συρράξεις έως το 1914 έχει αποδοθεί εν πολλοίς και σε αυτήν την αρχή, μια αρχή αυτοσυντήρησης της Ευρώπης, που λειτούργησε:

α) πρώτον, μέσω της σύγκλησης συνεδρίων μεταξύ των ισχυρών της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας, π.χ. του Συνεδρίου των Παρισίων το 1856 στο τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου και του Συνεδρίου του Βερολίνου το 1878 στο τέλος του Ρωσο-τουρκικού Πολέμου και

¹ PW. Schroeder, *The Transformation of European Politics 1763-1848* (Oxford: Oxford University Press, 1996), 802.

β) δεύτερον, μέσω της υπογραφής πολυμερών συνθηκών που διευθετούσαν τις διαφορές τους –εδώ θα προσέθετα τη Συνθήκη των Στενών του 1841 μετά το τέλος του Β΄ Αιγυπτιακού Πολέμου και πολλές άλλες. Η ισχύς των συνθηκών αυτών δεν κατέρρευε την επομένη της σύναψής τους χάρη στη γενικευμένη συναίνεση για την ανάγκη τήρησης μιας διεθνούς νομιμότητας. Αυτή συνιστούσε κληρονομιά του συστήματος της Βιέννης του 1815, ένα σύστημα μέσα στο ευρύτερο βεσφαλιανό σύστημα του 1648, το οποίο καλείτο να ακολουθήσει το νέο κράτος με την αναγνώρισή του.

Όλες οι διεθνείς συμφωνίες που δημιούργησαν το ελληνικό κράτος περιλάμβαναν από ένα άρθρο που αναφερόταν στις εγγυήσεις για το νέο κράτος που έφεραν στη διεθνή ζωή. Μία μόνο από αυτές όμως αναφερόταν σε πραγματικές εγγυήσεις: δηλαδή το αντικείμενο, τους όρους και τους μηχανισμούς των εγγυήσεων των κυβερνήσεων των τριών Μεγάλων Δυνάμεων για το δάνειο των 60 εκατ. φράγκων που θα συνήπτε το αμφίβολης βιωσιμότητας Ελληνικό Βασίλειο. Ήταν η Συνθήκη του Λονδίνου του Μαΐου του 1832 μεταξύ των τριών Μεγάλων Δυνάμεων και της Βαυαρίας, που εγκαθιστούσε τον Όθωνα στον ελληνικό θρόνο.

Όλες οι άλλες διεθνείς πράξεις, δηλαδή το Πρωτόκολλο της Πετρούπολης του 1826, η Συνθήκη του Λονδίνου του Ιουλίου του 1827 και το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του Φεβρουαρίου του 1830, με το οποίο η Βρετανία, η Ρωσία και η Γαλλία συμφωνούσαν για την ίδρυση κυρίαρχου, ανεξάρτητου Ελληνικού Βασιλείου, αλλά και η Συνθήκη του 1832, καθώς και όσες ακολούθησαν, απλώς ανέφεραν, παρέτειναν και επεξέτειναν εγγυήσεις, για παράδειγμα το 1864 στα Ιόνια νησιά. Το άρθρο 8 του Πρωτοκόλλου του Λονδίνου του 1830 είναι χαρακτηριστικό:

Εκάστη των Τριών Αυλών φυλάττει την διά του έκτου άρθρου της συνθήκης της 6 Ιουλίου [1827] εξασφαλιζομένην εξουσίαν, του να εγγυάται περί του όλου των προηγουμένων συμβιβασμών και άρθρων. Αι περί εγγυήσεως πράξεις, εάν γενώσι, θέλουσιν συνταχθή χωριστά. Η ενέργεια και το αποτέλεσμα των διαφόρων αυτών πράξεων θέλουσιν γενή, κατά συνέπειαν του άνω ειρημένου άρθρου, το αντικείμενον μεταγενεστέρων συνθηκών των Υψηλών Δυνάμεων.²

Ωστόσο, τέτοια συνθήκη δεν υπογράφηκε ποτέ. Δεν προσδιορίστηκε λοιπόν ποτέ, όχι μόνον το αντικείμενο των εγγυήσεων, αλλά ούτε καν ποιες από τις τρεις δυνάμεις θα τις αναλάμβαναν. Το δε 6ο άρθρο της Συνθήκης του 1827, που επικαλείτο το Πρωτόκολλο του 1830, ρητά άφηνε ακριβώς αυτά τα δύο

² Α. Σούτσος, *Συλλογή των εις το εξωτερικόν δημόσιον δίκαιον της Ελλάδος αναγομένων επισήμων εγγράφων, εκπονηθείσα κατ' επιταγήν και δημοσιευθείσα κατ' έγκρισιν του επί του Β. Οίκου και των εξωτερικών σχέσεων υπουργείου* (Αθήνα: χ.ε., 1858), 134.

ζητήματα, δηλαδή του ποιοι θα ήταν οι εγγυητές και του αντικειμένου, ανοικτά για μελλοντικές συμφωνίες.³

Πίσω από αυτήν την ανοικτή εκκρεμότητα βρισκόταν η συστηματική απροθυμία της Βρετανίας να αναλαμβάνει εγγυήσεις που δυνητικά θα την ενέπλεκαν σε πόλεμο, παρά τα άμεσα συμφέροντά της. Παράλληλα, όμως, δεν θα επέτρεπε να αναλάβει τον ρόλο της εγγυήτριας δύναμης μόνη η Ρωσία ή έστω με τη συνδρομή της Γαλλίας. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η πορεία της Ελληνικής Επανάστασης και του Ελληνικού ζητήματος γενικότερα εξελίχθηκε στο πλαίσιο του αγγλο-ρωσικού ανταγωνισμού στο Ανατολικό ζήτημα και συχνά οι σταθμοί της πορείας αυτής συνιστούσαν συμβιβασμό μεταξύ Βρετανίας και Ρωσίας (βεβαίως με εξαιρέσεις, π.χ. στον Κριμαϊκό Πόλεμο). Σημειωτέον, επίσης, ότι το 1832 και η Οθωμανική Αυτοκρατορία ζήτησε να καλυφθεί από διεθνείς εγγυήσεις, αλλά το αρνήθηκαν οι Μεγάλες Δυνάμεις.⁴ Με όλους λοιπόν τους περιορισμούς της επιτήρησης από τις Μεγάλες Δυνάμεις, η Ελλάδα ήταν το μόνο ανεξάρτητο κράτος στην περιοχή, εκτός από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, για σχεδόν μισό αιώνα, δηλαδή έως το 1878, τη Συνθήκη του Βερολίνου, με την οποία αναγνωρίστηκαν ως ανεξάρτητα κράτη η Σερβία, το Μαυροβούνιο και η Ρουμανία.

Ειδικότερα, όσο αφορά την Οθωμανική Αυτοκρατορία, με τη Συνθήκη των Παρισίων του 1856 στο τέλος του Κριμαϊκού Πολέμου δόθηκαν οι διεθνείς εγγυήσεις για την εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας με την υπογραφή των κρατών της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας. Επιπλέον, οι εγγυήσεις προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία ενισχύθηκαν ακόμη περισσότερο και από μυστική συνθήκη μεταξύ των δυτικών δυνάμεων (Βρετανίας, Γαλλίας, Αυστρίας) σύμφωνα με την οποία οποιαδήποτε επίθεση εναντίον της θα αποτελούσε για τις τρεις δυνάμεις *casus belli*, αίτια πολέμου. Ύστερα όμως από την ανατροπή των ευρωπαϊκών ισορροπιών λόγω της επιστροφής της Ρωσίας στη θέση της ως μεγάλης δύναμης, αλλά κυρίως λόγω της δημιουργίας μιας ισχυρής, ενοποιημένης Γερμανίας στο κέντρο της Ευρώπης, στην επόμενη κρίση του Ανατολικού ζητήματος οι εγγυήσεις και το *casus belli* του 1856 είχαν πλέον εξαντλήσει τα όριά τους. Αδυνατούσαν να προστατεύσουν την Οθωμανική Αυτοκρατορία από τον ριζικό ανασχεδιασμό του χάρτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου, ενώ κανείς από τους εγγυητές της ακεραιότητάς της με τη Συνθήκη των Παρισίων του 1856 δεν έσπευσε να τη συνδράμει και συγκεκριμένα να την προστατεύσει από:

³ Κ. Γαρδίκας, *Προστασία και εγγυήσεις: στάδια και μύθοι της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης (1821-1920)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999), 85-89.

⁴ Γαρδίκας, *Προστασία και εγγυήσεις*, 115-117.

- την επίθεση της Ρωσίας το 1877·
- την επαναχάραξη των συνόρων στην ευρωπαϊκή Τουρκία το 1878 από το Συνέδριο του Βερολίνου με τα τρία νέα ανεξάρτητα κράτη, δηλαδή τη Σερβία, το Μαυροβούνιο και τη Ρουμανία·
- την παραπέρα διάβρωση της οθωμανικής κυριαρχίας στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη από την Αυστρία·
- την αυτονομία της Βουλγαρίας και την Ηγεμονία της Ανατολικής Ρωμυλίας·
- την κατοχή της Κύπρου από τη Βρετανία· και
- τη βρετανική εγκατάσταση στην Αίγυπτο.

Έτσι, με λίγα λόγια, στη μεν ελληνική περίπτωση οι εγγυήσεις απλώς προσαρμόστηκαν στην υπονόμευσή τους από τους ανταγωνισμούς ανάμεσα στους εγγυητές. Στη δε περίπτωση των οθωμανικών εγγυήσεων, αυτές ξεπεράστηκαν από τις κοσμογονικές αλλαγές που μεταμόρφωσαν την Ευρώπη μέσα σε περίπου είκοσι χρόνια. Μετά την Ανατολική Κρίση του 1875-1878, Βρετανία και Ρωσία δεν θα οδηγούνταν σε σύρραξη. Και στις δύο περιπτώσεις παραμερισμού των εγγυήσεων, λοιπόν, προείχε ένας κοινός στόχος που ήταν μείζων: αυτός ήταν η προσπάθεια αποτροπής πολέμου μεταξύ Βρετανίας και Ρωσίας.

Παρά την ανυπαρξία τους, όμως, οι εγγυήσεις απέκτησαν πολιτική υπόσταση στην εκάστοτε διπλωματία των Μεγάλων Δυνάμεων στα ελληνικά ζητήματα, δυναστικά και πολεμικά, και επέτρεψαν τις εξωτερικές επεμβάσεις τους, έως την τυπική κατάργησή τους.⁵

Σε αντιστοιχία με την εισαγωγή και την ισχύ των εγγυήσεων, που παρέμειναν νεφελώδες αλλά μόνιμο μέρος του διπλωματικού τοπίου, και το τέλος των εγγυήσεων έγινε με τρόπο εξαιρετικά ασαφή για διπλωματικό κείμενο. Η τυπική κατάργηση των εγγυήσεων έγινε μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στο νέο διεθνές πλαίσιο που εγκαινίασε η Συνθήκη των Βερσαλλιών το 1919 με απόυσα πλέον τη μετεπαναστατική Ρωσία. Συγκεκριμένα, συντελέστηκε με τη Συνθήκη των Σεβρών της 10 Αυγούστου 1920 για την προστασία των μειονοτήτων στην Ελλάδα, η οποία υπογράφηκε ανάμεσα στους νικητές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αφενός και την Ελλάδα αφετέρου. (Δεν πρόκειται για την πολύ πιο γνωστή συνθήκη που υπογράφηκε μεταξύ των νικητών του πολέμου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας την ίδια ημέρα και στο ίδιο παρισινό προάστειο.) Τα επίμαχα σημεία του κειμένου έχουν ενδιαφέρον, όχι ως όροι συνθήκης, ούτε επειδή παρήγαγαν κάποιο αποτέλεσμα που δεν παρήγε η Κοινωνία των Εθνών, αλλά διότι φωτίζουν αναδρομικά τη φύση των εγγυήσεων της ίδρυσης του ελληνικού κράτους όσο κανένα από τα ιδρυτικά κείμενα.

⁵ Γαρδίκια, *Προστασία και εγγυήσεις*, 106-108.

Σε αυτήν τη συνθήκη υπάρχει λοιπόν ένα προοίμιο, στο οποίο διαβάζει κανείς τις εξής παραξένες αλλά αποκαλυπτικές διατυπώσεις:

η Ελλάς δέον να απαλλαγή μερικών υποχρεώσεων ας έχει αναλάβει απέναντι Δυνάμεων τινών και [...] εις τας υποχρεώσεις ταύτας δέον να υποκατασταθώσιν έτεροι προς την Κοινωνίαν των Εθνών [= εδώ υπονοείται η ελληνική δέσμευση προς τη Γαλλία για την προστασία των Ρωμαιοκαθολικών] [...] τέλος η Ελλάς δέον ωσαύτως να απαλλαγή άλλων υποχρεώσεων ας έχει αναλάβει απέναντι Δυνάμεων τινών και αίτινες περιορίζουσι την πλήρη εσωτερικήν κυριαρχίαν αυτής.⁶

Εδώ, το περιεχόμενο των άτυπων εγγυήσεων αντιστρέφεται ως ελληνικές υποχρεώσεις, υποχρεώσεις συμμόρφωσης στην επιτήρηση των εγγυητριών δυνάμεων, όπως πραγματικά είχαν καταντήσει οι εγγυήσεις στην πράξη προς περιορισμό της εσωτερικής κυριαρχίας της Ελλάδας, για να καταργηθούν το 1920. Άλλωστε, η Κοινωνία των Εθνών στηριζόταν πλέον στην ισοτιμία των κυρίαρχων κρατών. Ωστόσο, αυτό που έχει παραμείνει ασαφές (οι εγγυήσεις δηλαδή) καταργείται. Ούτε όμως κατονομάζονται οι Δυνάμεις, διότι καμία από αυτές ποτέ δεν είχε υπογράψει συνθήκη εγγυήσεων –είναι «Δυνάμεις τίνες». Αυτό που μπορούσε να κατονομαστεί, ήταν μόνο η ουσία των «άλλων υποχρεώσεων», δηλαδή ο περιορισμός της πλήρους εσωτερικής κυριαρχίας. Ας θυμηθούμε την κατά καιρούς ανατροπή εκλεγμένων κυβερνήσεων στο μέσο διεθνών κρίσεων.

Για να συνοψίσω: σχετικά με την αποτελεσματικότητα των εγγυήσεων ως εργαλείου, στην πράξη αποδείχθηκαν ασθενείς μπροστά στην ανάγκη των δύο ισχυρότερων και ανταγωνιστικών μεταξύ τους δυνάμεων, της Βρετανίας και της Ρωσίας, να τις παραβλέψουν προκειμένου να αποφύγουν τη μεταξύ τους σύρραξη.

Γενικότερα δε, σε ό,τι αφορά τη σημασία και την ιστορία του θεμελίου των κρατών –δηλαδή της κυριαρχίας– το σύστημα των συμφωνιών που προήλθαν από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών του 1919 επινόησε τον θεσμό των Βρετανικών και Γαλλικών Εντολών για τα κράτη που αποσπάστηκαν από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και θεωρήθηκε ότι ήταν καθ' οδόν προς την ανεξαρτησία αλλά όχι ακόμη στον τελικό τους προορισμό (η Παλαιστίνη και το Ιράκ ως Βρετανικές Εντολές και η Συρία και Λίβανος ως Γαλλικές). Μια πρόωγη τέτοια μορφή ατύπως ελεγχόμενης, υπό επιτήρηση, ατελούς έστω ανεξαρτησίας δοκιμάστηκε κατά τα πρώτα εκατό χρόνια της εθνικής μας ζωής και μάλιστα με αρκετά θορυβώδη τρόπο.

⁶ Υπουργείο Εξωτερικών, *Συνθήκη μεταξύ των προεχουσών συμμάχων και συνησπισμένων δυνάμεων και της Ελλάδος περί προστασίας των εθνικών κ.λπ. μειονοτήτων υπογραφέα εν Σέβραις τη 28 Ιουλίου/10 Αύγουστου 1920* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1920).

*Η Αυστροουγγαρία και τα νεοσύστατα
εθνικά κράτη των Βαλκανίων.
Οι περιπτώσεις της Σερβίας και της Ρουμανίας*

Μιλώντας για τις σχέσεις της Αυστροουγγαρίας με τη Σερβία και τη Ρουμανία κατά το β΄ μισό του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, αναφερόμαστε κυρίως στην πολιτική μιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης έναντι δύο μικρών νεοσύστατων εθνικών κρατών (αυτόνομων σε μια πρώτη φάση και ανεξάρτητων από το 1878) στα Βαλκάνια.

Όπως έδειξε και η περίπτωση του Ελληνικού Βασιλείου, του πρώτου ανεξάρτητου κράτους της Νοτιοανατολικής Ευρώπης ήδη από το 1830, η διεθνής θέση και η εξωτερική πολιτική, τα οικονομικά και η εσωτερική πολιτική ζωή των νέων βαλκανικών κρατών επηρεάζονταν σε μεγάλο βαθμό από τις εγγυήτριες ευρωπαϊκές Δυνάμεις.

Ως συνορεύον κράτος με συμπαγείς πολυπληθείς σερβικούς και ρουμανικούς πληθυσμούς στα εδάφη της, ως μείζων δανειστής και εμπορικός τους εταίρος, καθώς και ως βασική πύλη διοχέτευσης δυτικών νεωτερικών προτύπων, η Αυστροουγγαρία ήταν για τη Σερβία και τη Ρουμανία η δύναμη με τη μεγαλύτερη και διαρκέστερη επιρροή κατά την τεσσαρακονταετία πριν από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην παρούσα εισήγηση επιχειρείται η ανάδειξη, η ιστορική πλαισίωση, η ερμηνεία και η αποτίμηση των βασικότερων πτυχών της επιρροής και της πολιτικής που ασκούσε η Αυστροουγγαρία στα δύο ανεξάρτητα από το 1878 βαλκανικά κράτη.

Για την πληρέστερη κατανόηση της επιρροής και της πολιτικής της Αυστροουγγαρίας έναντι της Σερβίας και της Ρουμανίας κρίνονται οι ακόλουθες εισαγωγικές διασαφίσεις. Ενώ οι άλλες δυνάμεις με πρωταγωνιστικό ρόλο στα ευρωπαϊκά πράγματα αλλά και την υπόθεση της Ελληνικής Επανάστασης και της ελληνικής ανεξαρτησίας (Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία) συνεχίζουν να υφίστανται ως κρατικές οντότητες και μεγάλες-ισχυρές χώρες, δεν συμβαίνει το ίδιο με την Αυστροουγγαρία. Στην περίπτωση της Αυστροουγγαρίας, όνομα που χρησιμοποιείται από το 1867 για την Αψβουργική Μοναρχία (ή Αυτοκρατορία των Αψβούργων), γνωστή από το 1804 ως Αυστριακή Αυτοκρατορία

για να αποδώσει τη δυαδική της υπόσταση (δύο αυτόνομα πολυεθνικά κράτη, το αυστριακό και το ουγγρικό, με ξεχωριστή κυβέρνηση, κοινοβούλιο κ.λπ.) με ένα μονάρχη, ένα στρατό και ενιαίο Υπουργείο Εξωτερικών, αναφερόμαστε σε μια αυτοκρατορία που διαλύθηκε το 1918, ενώ έως τότε περιλάμβανε με σημερινούς όρους την Αυστρία, την Ουγγαρία, την Τσεχία, τη Σλοβακία, τη Σλοβενία, την Κροατία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη δυτική Ρουμανία, τμήμα της βόρειας Σερβίας, τη βορειοανατολική Ιταλία (Τεργέστη, Νότιο Τυρόλο), τμήμα της νότιας Πολωνίας και της δυτικής Ουκρανίας.

Ορόσημο για τα νεοσύστατα βαλκανικά κράτη που εξετάζονται εδώ είναι το συνέδριο και η Συνθήκη του Βερολίνου (1878), που εκχώρησε πλήρη ανεξαρτησία στη Σερβία, το Μαυροβούνιο και τη Ρουμανία.¹ Πρόκειται για περιοχές και λαούς που συνδέθηκαν ιστορικά με τον Ελληνισμό, λόγω και μέσω του εμπορίου, της ελληνικής Διασποράς και παιδείας, της Ορθοδοξίας και της κοινής οθωμανικής εμπειρίας, καθώς και για συμμαχικά με την Ελλάδα κράτη εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στον Α΄ και της Βουλγαρίας στον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο.

Η Ελλάδα ως «εργαστήριο ιδεών» για την ελευθερία και την εθνική χειραφέτηση, με ένα ισχυρό κίνημα φιλελληνισμού και έμπρακτα αποτελέσματα ως το πρώτο ανεξάρτητο κράτος στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, υπήρξε πρότυπο για τους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς (λιγότερο για τους Σέρβους), δίνοντας παράλληλα την ευκαιρία στις Προστάτιδες Δυνάμεις να δοκιμάσουν για πρώτη φορά μετά το Συνέδριο της Βιέννης πρότυπα, πολιτικές και εργαλεία ελέγχου-διαχείρισης και χειραγώγησης μικρών κρατών τα οποία προέκυψαν από αποσοιστικά εθνικά κινήματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αρχής γενομένης από την Ελλάδα και βάσει των εκάστοτε διεθνών συνθηκών, οι Μεγάλες Δυνάμεις ορίστηκαν εγγυήτριες των νεαρών βαλκανικών κρατών, ασκώντας αποφασιστικό ρόλο στον καθορισμό της πορείας τους, τόσο ως προς την εξωτερική τους πολιτική, όσο και στο οικονομικό πεδίο και την εσωτερική πολιτική ζωή.²

Μεταξύ των Δυνάμεων, η Αυστροουγγαρία άσκησε τη μεγαλύτερη επιρροή στα νεοσύστατα κράτη της Σερβίας και της Ρουμανίας, τα οποία με μια σειρά συμφωνιών τα πρώτα χρόνια του ανεξάρτητου βίου τους (κυρίως μεταξύ 1881 και 1883), μυστικών και μη, προσδέθηκαν στο άρμα της Βιέννης έως τις αρχές του 20ού αιώνα.³

¹ Λ.Σ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια. Από το 1453 και μετά* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2007), 749.

² Β. Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, τ. Ι: 18ος-19ος αι. (Αθήνα: Πολύτροπον, 2006), 473.

³ Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 587.

Η σχέση της Αυστροουγγαρίας με τη Σερβία και τη Ρουμανία παρουσιάζει κοινά σημεία αλλά και διαφοροποιήσεις, συγκρινόμενη με τη θέση και την πολιτική των Μεγάλων Δυνάμεων (Ρωσίας, Μεγάλης Βρετανίας και Γαλλίας) μετά την Ελληνική Επανάσταση και την ίδρυση του ελληνικού κράτους.

Ως κοινά σημεία θα μπορούσαν να αναφερθούν:

- 1) η ισχυρή θέση και ο ρόλος των Μεγάλων Δυνάμεων που ενίοτε ακύρωναν ή μετρίαζαν τις εθνικές επιδιώξεις των βαλκανικών εθνών και εθνικών κρατών·
- 2) ο ανταγωνισμός μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων για την εδραίωση και αύξηση της επιρροής τους στα βαλκανικά κράτη (Ρωσία - Βρετανία - Γαλλία στην περίπτωση της Ελλάδας, Αυστροουγγαρία και Ρωσία στην περίπτωση της Σερβίας και εν μέρει της Ρουμανίας)·
- 3) η επίδραση στην πολιτειακή μορφή και στελέχωση –ορισμός ή αναγνώριση βασιλέα: Όθων Α΄ Βίτελσμπαχ και Γεώργιος Α΄ στην Ελλάδα, Μίλαν Ομπρένοβιτς στη Σερβία και Κάρολος Χοεντσόλερν στη Ρουμανία·
- 4) οι επιδράσεις στις εσωτερικές πολιτικές εξελίξεις με την ύπαρξη και ενίσχυση φίλα προσκείμενων στις Δυνάμεις κομμάτων και παρατάξεων: αγγλικό, γαλλικό, ρωσικό κόμμα στην Ελλάδα, φιλοαυστριακό και φιλορωσικό κόμμα στη Σερβία·
- 5) η οικονομική εξάρτηση, τα δάνεια και οι εμπορικές συμβάσεις ως μοχλοί οικονομικής πίεσης.

Ως βασική διαφορά εντοπίζεται η ιδιαιτερότητα της Αυστροουγγαρίας σε σχέση με τις άλλες δυνάμεις, καθώς επέιχε για τα δύο ανεξάρτητα κράτη της Σερβίας και της Ρουμανίας διττή θέση: πρώτον, ως ευρωπαϊκή δύναμη, μέλος της λέσχης των Μεγάλων Δυνάμεων (από το Συνέδριο της Βιέννης)· και δεύτερον, θέση που ομοιάζει με εκείνη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως προς την ύπαρξη Σέρβων και Ρουμάνων που ζούσαν στις νότιες και τις ανατολικές επαρχίες της, καθώς και το γεγονός ότι συνόρευε με τα δύο νεοσύστατα κράτη (όπως η Οθωμανική Αυτοκρατορία συνόρευε με το Ελληνικό Βασίλειο και περιλάμβανε ελληνικούς πληθυσμούς στην επικράτειά της).

Ας μη λησμονούμε ακόμη ότι οι αρχικοί σύμμαχοι –έστω και με ασύμμετρος όρους– της Αυστροουγγαρίας, Σερβία και Ρουμανία, ενεπλάκησαν σε πόλεμο με την πρώην προστάτιδα-εγγυήτρια γειτονική τους δύναμη κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Θέση και συμφέροντα της Αυστροουγγαρίας στα Βαλκάνια

Οι διαδοχικές ήττες των Οθωμανών στους δύο μεγάλους αυστρο-τουρκικούς πολέμους του ύστερου 17ου (1683-1699) και του πρώιμου 18ου αιώνα (1716-1718) καθώς και οι συνθήκες ειρήνης του Κάρλοβιτς και του Πασάροβιτς που τις επισφράγισαν, επέτρεψαν στους Αψβούργους να επεκτείνουν σημαντικά την επικράτειά τους προς νότο, βάζοντας πόδι στην Ουγγαρία και τα βορειοδυτικά Βαλκάνια (σημερινή Κροατία χωρίς τη νότια Δαλματία και τη βόρεια Σερβία), ενώ στα εδαφικά κέρδη της Αυστρίας από το Συνέδριο της Βιέννης (1815) συμπεριλαμβανόταν όλη η Δαλματία. Η άλλη κερδοσιμένη Δύναμη στα Βαλκάνια σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν η Ρωσία, που απέσπασε τη Βεσσαραβία και την ανατολική Μολδαβία το 1812.

Ωστόσο, οι Αυστριακοί δεν επιθυμούσαν εκτεταμένη ανατροπή της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια κατά τον 19ο αιώνα, καθώς τους διακατείχε ο φόβος μήπως οι χριστιανικοί λαοί των Βαλκανίων περιέλθουν στην άμεση επιρροή της Ρωσίας, Προστάτιδας Δύναμης των ορθοδόξων υπηκόων του σουλτάνου, με συνέπεια η Αψβουργική Μοναρχία να περικυκλωθεί από τον νότο, σε περίπτωση δημιουργίας ελεγχόμενων από την Αγία Πετρούπολη βαλκανικών κρατών.⁴ Ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα εγκυμονούσε επιπλέον κινδύνους για τη Βιέννη, καθώς η κρατική υπόσταση των Σέρβων ή των Ρουμάνων θα μπορούσε να λειτουργήσει ως βάση αλυτρωτισμού για τους ομοεθνείς τους που ζούσαν στην αυτοκρατορία των Αψβούργων.

Έτσι εξηγείται γιατί κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου (1854-1856), όπως και μετά τη λήξη του, οι Αψβούργοι ήταν κατά της δημιουργίας ενός ισχυρού και ενιαίου ρουμανικού κράτους που θα ασκούσε επιρροή στον ρουμανικό πληθυσμό της Τρανσυλβανίας και της Μπουκοβίνας, ενώ συνέχισαν να διάκεινται αρνητικά απέναντι στο ενδεχόμενο ενίσχυσης της αυτόνομης Ηγεμονίας της Σερβίας.⁵

Με τη Συνθήκη των Παρισίων του 1856 οι Μεγάλες Δυνάμεις εγγυήθηκαν την αυτονομία των Ηγεμονιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας (ενώθηκαν το 1859 ως Μολδοβλαχία και το 1861 ανακηρύχθηκε η αυτόνομη Ηγεμονία της Ρουμανίας) όπως και της Σερβίας, ενώ επικύρωσαν το δικαίωμα διαμεσολάβησης και επέμβασής τους σε διενέξεις μεταξύ του σουλτάνου και των χριστιανών υπηκόων του.⁶

⁴ Fr.R. Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», στο A. Wandruszka και P. Urbanitsch (επιμ.), *Die Habsburgermonarchie 1848-1918*, τ. VI,1: *Die Habsburgermonarchie im System der internationalen Beziehungen* (Vienna: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1989), 237-238.

⁵ Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 459.

⁶ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 237. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 494-495.

Τα Βαλκάνια απέκτησαν για τη Βιέννη ιδιαίτερα ζωτική σημασία ως στρατηγικό-γεωπολιτικό αντίβαρο στην απώλεια των ιταλικών της κτήσεις (Λομβαρδία, 1859 και Βενετία, 1866) και τον τερματισμό του ρόλου της Αυστρίας των Αψβούργων στο ζήτημα της γερμανικής ενοποίησης ύστερα από την ταπεινωτική της ήττα από την Πρωσία των Χοεντσόλερν και τους συμμάχους της στον ενδο-γερμανικό πόλεμο του 1866.

Ο αναπροσανατολισμός των προτεραιοτήτων της αυστριακής εξωτερικής πολιτικής ευνοήθηκε από το διεθνές πλαίσιο κατά τη δεκαετία του 1870, καθώς η αυстро-ρωσική προσέγγιση και συνεργασία για διατήρηση του status quo στα Βαλκάνια, ενισχυμένη και από το Σύμφωνο των τριών Αυτοκρατόρων (Φραγκίσκου Ιωσήφ της Αυστροουγγαρίας, Αλεξάνδρου Β΄ της Ρωσίας και Γουλιέλμου Α΄ της Γερμανίας) του 1873 επέτρεψε την αύξηση της επιρροής της Βιέννης στα Βαλκάνια σε οικονομικό, πολιτικό και πολιτιστικό επίπεδο.⁷

Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερα επωφελής για την Αυστροουγγαρία ήταν και η Σύμβαση του Reichstadt (8 Ιουλίου 1876) με τη Ρωσία σε μια περίοδο μείζονος κρίσης του Ανατολικού ζητήματος, λόγω των εξεγέρσεων στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη και τη Βουλγαρία, της άγριας καταστολής τους από τους Οθωμανούς και του Ρωσο-τουρκικού Πολέμου. Η σύμβαση προέβλεπε την κυριαρχία της Βιέννης επί της Βοσνίας και ενδεχομένως της Ερζεγοβίνης, καθώς και της Ρωσίας επί της νότιας Βεσσαραβίας σε περίπτωση διάλυσης και κερματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ύστερα από πόλεμο της Πύλης με τους βαλκανικούς λαούς, ο οποίος όμως δεν θα οδηγούσε σε ένοπλα σύρραξη των δύο συμβαλλόμενων Δυνάμεων.⁸

Η κυρίαρχη θέση της Βιέννης, προπάντων στα δυτικά Βαλκάνια, διασφαλίστηκε ακόμη περισσότερο από τη Συνθήκη του Βερολίνου το 1878, η οποία εκτός από την ανεξαρτησία της Σερβίας, του Μαυροβουνίου και της Ρουμανίας, αναγνώρισε το δικαίωμα της Αυστροουγγαρίας να καταλάβει και να διοικήσει τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη (περιοχή με σημαντικό σερβικό πληθυσμό), καθώς και να εγκαταστήσει φρουρά στο στρατηγικό σαντζάκι του Νόβι Παζάρ, μεταξύ Σερβίας και Μαυροβουνίου, προκειμένου να αποκλειστεί ενδεχόμενο ένωσή τους. Με τις πρόνοιες αυτές υπηρετείτο η αυστριακή στρατηγική επιδίωξη αποτροπής δημιουργίας μεγάλου γιουγκοσλαβικού κράτους με δυνητικές αλυτρωτικές βλέψεις στους Νοτιοσλάβους της Αυτοκρατορίας των Αψβούργων.⁹

⁷ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 247-248.

⁸ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 250-252. Ο έλεγχος της Βοσνίας θεωρείτο κομβικής σημασίας για την εδραίωση της κυριαρχίας των Αψβούργων στην αυστριακή επαρχία της Δαλματίας, καθώς θα λειτουργούσε ως οικονομική ενδοχώρα της και θα εξασφάλιζε αμυντικά τη μοναδική βάση ελλειμισμού του πολεμικού στόλου της Αυστροουγγαρίας.

⁹ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 781.

Η επιτήρηση και αξιοποίηση των νέων βαλκανικών κρατών μέσω διπλωματικών και εμπορικών συνθηκών αποτέλεσε βασική προτεραιότητα της αυστριακής διπλωματίας από τις αρχές της δεκαετίας του 1880.¹⁰

*Επιρροή και ποδιτική της Αυστροουγγαρίας
έναντι της Σερβίας και της Ρουμανίας*

I. Διεθνής θέση και εξωτερική πολιτική

Δίπλα σε έναν τόσο ισχυρό γείτονα, ούτε το Βελιγράδι, ούτε το Βουκουρέστι, μπόρεσαν να ασκήσουν ανεξάρτητη και ακηδεμόνευτη εθνική εξωτερική πολιτική.

ΣΕΡΒΙΑ. Στην περίπτωση της Σερβίας η εμπλοκή και η επιρροή της Αυστρίας χρονολογείτο ήδη πριν από την ανεξαρτητοποίησή της χώρας το 1878. Κατά την κρίσιμη για την επιβίωση και συνοχή της Αυστριακής Αυτοκρατορίας περίοδο των επαναστάσεων του 1848, ο επαναστατικός αναβρασμός των Σέρβων και Νοτιοσλάβων και στις δύο όχθες του Δούναβη δεν βρήκε υποστήριξη στη φιλοαυστριακή σερβική κυβέρνηση, η οποία επέδειξε ουδετερότητα ενδίδοντας στην αυστριακή, την οθωμανική αλλά και τη ρωσική πίεση.¹¹ Η παρουσία οθωμανικών και αυστριακών στρατευμάτων στα σύνορα της αυτόνομης Σερβίας, καθώς και η φιλοαυστριακή πλειοψηφία στη σερβική Βουλή, διασφάλισαν την ουδετερότητα του Βελιγραδίου και κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1854-1856).¹²

Μετά τη διεθνή αναγνώρισή της ως ανεξάρτητο κράτος το 1878 στο Συνέδριο του Βερολίνου, η Ηγεμονία της Σερβίας μετατράπηκε σε δορυφόρο της Αυστροουγγαρίας κυρίως μέσω μιας μυστικής πολιτικής σύμβασης δεκαετούς διάρκειας που συνήψε ο Σέρβος ηγεμόνας Μίλαν Ομπρένοβιτς κατά την επίσκεψή του στη Βιέννη το καλοκαίρι του 1881. Με αντάλλαγμα την αναβάθμιση της Σερβίας σε βασιλείο και την αναγνώριση του ίδιου ως βασιλιά, ο Ομπρένοβιτς δεσμεύθηκε ότι: η Σερβία θα παρεμπόδιζε ενδεχόμενες συνωμοσίες κατά της Αυστρίας στο έδαφός της (συμπεριλαμβανομένων των επαρχιών της Βοσνίας, της Ερζεγοβίνης και του Νόβι Παζάρ)· θα απέφευγε τη σύναψη συνθηκών με ξένες χώρες, χωρίς τη συγκατάθεση της Βιέννης· και βεβαίως ότι παραιτείτο από κάθε αξίωση στην αυστροκρατούμενη πλέον Βοσνία-Ερζεγοβίνη.¹³ Το μόνο

¹⁰ St.K. Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων 1804-1945* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2005), 169.

¹¹ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 494-495.

¹² Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 89-90.

¹³ Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 179-180.

που θα μπορούσε να ανεχθεί η Αυστροουγγαρία ήταν μια σερβική επέκταση προς νότο, στο βόρειο δηλαδή τμήμα της οθωμανικής ακόμη Μακεδονίας και στο ανατολικό σαντζάκι.¹⁴

Η υποτακτική θέση και η «δουλικότητα» της Σερβίας έναντι της Βιέννης στις αρχές της δεκαετίας του 1880 παρομοιάστηκε από τον Σέρβο πολιτικό Πιροτσάνατς με εκείνη της Τυνησίας έναντι της Γαλλίας.¹⁵

Η σημασία που είχε η Σερβία για τα συμφέροντα της Αυστροουγγαρίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη αποτυπώνεται καθαρά στη φράση του Αυστριακού υπουργού Εξωτερικών Γουστάβου Καλνόκι (Gustav Kálnoky), ο οποίος τον Σεπτέμβριο του 1885, δήλωνε ότι «η Σερβία αποτελεί για την ώρα τη βάση στήριξής μας στα Βαλκάνια».¹⁶ Δεν πέρασαν παρά λίγες εβδομάδες για να αποδείξει η Βιέννη τον ρόλο της ως Προστάτιδας Δύναμης της Σερβίας. Η καθοριστική της παρέμβαση υπέρ του Βελιγραδίου στον καταστροφικό για τους Σέρβους πόλεμο με τη Βουλγαρία τον Νοέμβριο του 1885 διέσωσε τη Σερβία από βέβαιη συντριβή με εδαφικές απώλειες και ταπεινωτικούς όρους.¹⁷

Ακόμη και όταν γεγονός-ορόσημο για τη βαλκανική και την ευρωπαϊκή ιστορία έφερναν στο προσκήνιο τη σημαντική απόκλιση των συμφερόντων της Βιέννης και του Βελιγραδίου, οι ασύμμετρες σχέσεις τους οδηγούσαν τη σερβική ηγεσία σε υποστολή των σερβικών εθνικών διεκδικήσεων και την υποχώρηση έναντι των αξιώσεων του ισχυρού της γείτονα, υπό τις ευλογίες και άλλων Μεγάλων Δυνάμεων.

Μετά την επίσημη προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την Αυστροουγγαρία το 1908, γεγονός που εξόργισε τους Σέρβους, η επίσημη Σερβία αναγκάστηκε στις αρχές του 1909, ύστερα από ρωσική παραίνεση και αντιμετώπιζοντας την αμέριστη υποστήριξη της Γερμανίας στην Αυστροουγγαρία, να αποδεχθεί την προσάρτηση, ως «πράξη που δεν θίγει τα ζωικά συμφέροντά της».¹⁸ Ακόμη και κατά τη διάρκεια του νικηφόρου για τη Σερβία Α΄ Βαλκανικού Πολέμου (Οκτώβριος 1912 - Μάιος 1913), οι Σέρβοι αναγκάστηκαν να λύσουν την πολύμηνη, από κοινού με τους συμμάχους τους Μαυροβούνιους, πολιορκία της υπό οθωμανική ακόμη κυριαρχία αλβανικής πόλης Σκόδρα,

¹⁴ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 290.

¹⁵ Για τον χαρακτηρισμό της Σερβίας ως «Τύνιδα της Αυστρίας», βρβλ. Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια, 847-849*. Σπ. Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, τ. Α΄ (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2009), 370.

¹⁶ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 269.

¹⁷ Pankowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 181-182. Η Σερβία κήρυξε αιφνιδιαώς τον πόλεμο στις 1/13 Νοεμβρίου 1885 στην αυτόνομη Βουλγαρία με αφορμή τη μονομερή ανακήρυξη της βουλγαρικής προσάρτησης της Ανατολικής Ρωμυλίας.

¹⁸ Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 394-395.

όταν η Αυστροουγγαρία απείλησε το Βελιγράδι με πόλεμο, αν οι νοτιοσλαβικές δυνάμεις δεν αποσύρονταν αμέσως από τη στρατηγικής σημασίας παράλια ζώνη της Αδριατικής. Με επιμονή, εξάλλου, των Αυστριακών και με την υποστήριξη του Βερολίνου αποφασίστηκε στη Συνθήκη του Λονδίνου (17 Μαΐου 1913) η δημιουργία αλβανικού κράτους υπό την προστασία των Αψβούργων, το οποίο θα λειτουργούσε ως ανάχωμα στη Σερβία.¹⁹

ΡΟΥΜΑΝΙΑ. Η Βιέννη άσκησε πολιτική ισχύος και έναντι της Ρουμανίας. Οι διπλωματικές αντιδράσεις της ήταν ιδιαίτερα έντονες στις αρχές της δεκαετίας του 1880, οπότεν θέλησε να περιορίσει τις ανησυχητικές και δυνάμει επικίνδυνες για τα αυστρουγγρικά συμφέροντα επιδιώξεις, ρητορικές εξάρσεις και συμβολικές εκφράσεις του ρουμανικού εθνικισμού, καθιστώντας σαφή τη διαφορά μεταξύ μιας μεγάλης ευρωπαϊκής δύναμης-αυτοκρατορίας και ενός μικρού νεοσύστατου κράτους των Βαλκανίων.

Οι αποτυχημένες προσπάθειες του νεοσύστατου ρουμανικού κράτους να ασκήσει την εθνική του κυριαρχία στον Δούναβη εξαιτίας της αντίδρασης της Αυστροουγγαρίας, με αποκορύφωμα την αρνητική για τη Ρουμανία έκβαση του Διεθνούς Συνεδρίου του Λονδίνου (άνοιξη 1883) για τη διευθέτηση του καθεστώτος ναυσιπλοΐας στον Δούναβη, λόγω της υποστήριξης των θέσεων της Βιέννης από τις Μεγάλες Δυνάμεις, προκάλεσαν μπαράζ οργίλων και επιθετικών κατά της Αυστροουγγαρίας άρθρων στον ρουμανικό Τύπο, στα οποία αναπαράγονταν και προωθούνταν εθνικές θέσεις και μεγαλοϊδεατικές τάσεις που αμφισβητούσαν την ουγγρική κυριαρχία σε περιοχές με ρουμανικό πληθυσμό.²⁰

Το ποτήρι ξεχείλισε για τη Βιέννη όταν οι “προκλήσεις” εκφράστηκαν στο ανώτατο πολιτειακό επίπεδο. Οι προκλητικές για την Αψβουργική Μοναρχία δηλώσεις του Καρόλου Χοεντσόλερν –βασιλιά της Ρουμανίας (ηγεμόνα από το 1866) και εξαδέλφου του βασιλιά της Πρωσίας– τον Νοέμβριο 1881, οκτώ μήνες μετά τη μονομερή ανακήρυξη της Ηγεμονίας της Ρουμανίας σε βασίλειο με απόφαση του ρουμανικού κοινοβουλίου, προκάλεσαν την άμεση αντίδραση του υπουργού Εξωτερικών της Αυστροουγγαρίας Καλνόκι. Με την απειλή της διακοπής διπλωματικών σχέσεων ανάγκασε τον Ρουμάνο πρωθυπουργό να ζητήσει δημόσια συγγνώμη στις 17 Δεκεμβρίου 1881.²¹ Η επόμενη φραστική

¹⁹ Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 288.

²⁰ E. Palotás, *Machtropolitik und Wirtschaftsinteressen. Der Balkan und Rußland in der österreichisch-ungarischen Außenpolitik 1878-1895* (Budapest: Akademiae Kiadó, 1995), 204-205- Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 268-269.

²¹ W. Rauscher, *Zwischen Berlin und St. Petersburg. Die österreichisch-ungarische Außenpolitik unter Gustav Graf Kálnoky 1881-1895* (Vienna-Köln-Weimar: Böhlau, 1993), 58-59.

πρόκληση έλαβε χώρα στα μέσα Ιουνίου του 1883, όταν κατά τη διάρκεια επίσημου γεύματος ο Κάρολος προσαγορεύθηκε «βασιλιάς των Ρουμάνων» αντί «της Ρουμανίας», κάτι το οποίο προσλήφθηκε ως προσβολή για το ουγγρικό τμήμα της Δυναδικής Μοναρχίας. Η ρουμανική κυβέρνηση υπέκυψε εκ νέου στην τελεσιγραφική απαίτηση της Βιέννης για συγγνώμη και καταδίκη κάθε αντι-ουγγρικής προπαγάνδας, ενώ δεσμεύθηκε για σταθερές φιλικές σχέσεις με τη γείτονα Αυστροουγγαρία.²²

Είχε έρθει η ώρα για τη στενή πρόσδεση του Βουκουρεστίου στην πολιτική της Βιέννης, η οποία εκμεταλλευόμενη τον φόβο της ρουμανικής ηγεσίας για τη Ρωσία, λόγω και του προηγουμένου της ρωσικής προσάρτησης της νότιας Βεσσαραβίας κατά παράβαση της ρωσο-ρουμανικής συνθήκης του 1877, συνήψε τον Οκτώβριο του 1883 μυστική, αμυντική έναντι της Ρωσίας συμμαχία με τη Ρουμανία, καθιστώντας τη με αυτόν τον τρόπο εταίρο της Τριπλής Συμμαχίας (Αυστροουγγαρία, Γερμανία και Ιταλία) έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Το σύμφωνο των δύο χωρών προέβλεπε επιπλέον την παραίτηση της Ρουμανίας από τη διεκδίκηση της ουγγρικής Τρανσυλβανίας, καθώς και τη δέσμευσή της ότι δεν θα συμμαχούσε με εχθρούς της Αυστροουγγαρίας εναντίον της.²³

II. Θεσμοί και εσωτερική πολιτική ζωή

Ειδικά στη Σερβία οι αυστριακές επιρροές στη δημιουργία θεσμών ήταν έντονες ήδη από την περίοδο της αυτονομίας και κυρίως επί της ηγεμονίας του Αλεξάνδρου Καραγιώργεβιτς (1842-1858). Πρωταγωνιστές στις πρώτες απόπειρες εκδυτικοισμού της χώρας ήταν οι μορφωμένοι Σέρβοι της Αυστρίας (πρέτσανι) οι οποίοι εμφορούνταν από τον αυταρχισμό και το γραφειοκρατικό πνεύμα των Αψβούργων, ενώ συχνά διορίζονταν ως κρατικοί αξιωματούχοι στη Σερβία. Ο σερβικός αστικός κώδικας του 1844 βασιζόταν στον αντίστοιχο αυστριακό, ενώ οι τίτλοι (αξιώματα) και οι στολές στο αυτόνομο σερβικό κράτος ήταν κατά κανόνα κεντροευρωπαϊκής κοπής και προέλευσης.²⁴

Η Αυστρία επηρέαζε καθοριστικά και την εσωτερική πολιτική ζωή της Σερβίας, καθώς οι πολιτικοί της ηγέτες διακρίνονταν σε φιλοαυστριακούς και φιλορώσους, αντικατοπτρίζοντας τον έντονο ρωσο-αυστριακό ανταγωνισμό για τον έλεγχο της χώρας. Η φιλοαυστριακή μερίδα εκπροσωπείτο από το Προο-

²² Rauscher, *Zwischen Berlin und St. Petersburg*, 61-62.

²³ Pawlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 198· Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 416-417· Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 268-269.

²⁴ Pawlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 87· Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 493.

δευτικό Κόμμα, τα μέλη και οι υποστηρικτές του οποίου πίστευαν ότι τα εθνικά συμφέροντα της Σερβίας θα εξυπηρετούνταν από τις στενές σχέσεις με την Αυστρία. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι η πρώτη δεκαετία του ανεξάρτητου βίου της Σερβίας (-1889), που χαρακτηρίστηκε από την πολιτική κυριαρχία των Προοδευτικών και τη βασιλεία του φιλοαυστριακού Μίλαν Ομπρένοβιτς, ήταν περίοδος έντονης εξάρτησης από τη Βιέννη.²⁵

III. Οικονομία και εμπορικές σχέσεις

Η περίοδος από το Συνέδριο του Βερολίνου (1878) έως την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914) χαρακτηρίστηκε από την έντονη οικονομική διείσδυση της Δύσης στα νέα βαλκανικά κράτη, κυρίως μέσω κρατικών δανείων και της κατασκευής σιδηροδρόμων, με συνέπεια την αλματώδη αύξηση του εξωτερικού τους χρέους προς τις ευρωπαϊκές χρηματαγορές και την αθρόα εισροή μεταποιητικών προϊόντων από τα ισχυρά βιομηχανικά κράτη της Δυτικής και της Κεντρικής Ευρώπης.²⁶

Τη μερίδα του λέοντος στη Σερβία είχε η Αυστροουγγαρία, η οποία αξιοποίησε τη γεωπολιτική της θέση και την πολιτικο-στρατιωτική της ισχύ, για να εδραιώσει την οικονομική της επικυριαρχία στο Βελιγράδι. Οι Αυστριακοί μάλιστα συνάρτησαν την υποστήριξη της Σερβίας στο Συνέδριο του Βερολίνου με τη δέσμευσή της για την κατασκευή σιδηροδρομικού δικτύου που θα ενωνόταν με το αυστριακό και τη σύναψη συμφωνίας δασμών με την Αυστροουγγαρία με στόχο την τελωνειακή τους ένωση.

Η ελαχιστοποίηση των δασμών στο εμπόριο Αυστροουγγαρίας - Σερβίας βάσει της εμπορικής συνθήκης του 1881 παρείχε μεν οφέλη στους Σέρβους γεωργοκτηνοτρόφους, άφηνε όμως απροστάτευτη την εγχώρια βιομηχανία. Η Αυστροουγγαρία απορροφούσε το μεγαλύτερο τμήμα της σερβικής αγροτικής και κτηνοτροφικής παραγωγής και εξήγε μαζικά και με προνομιακούς όρους τα βιομηχανικά της προϊόντα στη Σερβία, δημιουργώντας συνθήκες μονομερούς οικονομικής εξάρτησης της τελευταίας από τη Βιέννη. Είναι αποκαλυπτικό ότι το διάστημα 1884-1892 το 87% του εξαγωγικού και το 66% του εισαγωγικού εμπορίου της Σερβίας διεξαγόταν με τον βόρειο γείτονά της, ενώ ακόμη και το 1906 τα ποσοστά κυμαίνονταν στο 84% και το 53% αντίστοιχα.²⁷

Οι στενές διακρατικές εμπορικές σχέσεις συνιστούσαν μοχλό πολιτικής πίεσης της Βιέννης προς το Βελιγράδι, καθώς η Αυστροουγγαρία μπορούσε από

²⁵ Σφέτσας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 370-371· Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 846.

²⁶ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 789, 795.

²⁷ Σφέτσας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 370· Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 848-849.

θέση ισχύος να απειλεί ή να αποφασίζει κλείσιμο των συνόρων της στις σερβικές εξαγωγές ζώτων κτηνών με το πρόσχημα ότι ήταν άρρωστα.²⁸

Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά την εκθρόνιση του φιλοαυστριακού Μίλαν Ομπρένοβιτς τον Μάρτιο του 1889 η προσπάθεια της φιλορωσικής κυβέρνησης του Ριζοσπαστικού Κόμματος να μειώσει την οικονομική εξάρτηση της χώρας από την Αυστρία απέτυχε, λόγω των αντιδράσεων και των εκβιασμών της Βιέννης, καθώς τα σχέδια του Βελιγραδίου για την κατασκευή εργοστασίου επεξεργασίας και συσκευασίας χοιρινού κρέατος στη Νίσα και την κατασκευή σερβικού σιδηροδρόμου που θα συνέδεε τον Δούναβη με την Αδριατική αντι-στρατεύονταν τα αυστριακά συμφέροντα. Η Αυστροουγγαρία απαγόρευσε την εισαγωγή χοίρων από τη Σερβία το 1890, εξαναγκάζοντάς την να υπογράψει νέα, ευνοϊκή για τη Βιέννη εμπορική συμφωνία και να αναστείλει τις προσπάθειες οικονομικής της χειραφέτησης.²⁹

Επρόκειτο για το προανάκρουσμα μιας πολύ σοβαρότερης κρίσης που ξέσπασε στις σχέσεις των δύο κρατών μετά τη δολοφονία του Αλεξάνδρου Ομπρένοβιτς τον Ιούνιο του 1903 και την ανάρρηση στον σερβικό θρόνο του φιλορώσου Πέτρου Α΄ Καραγιώργεβιτς. Ο στόχος του νέου βασιλιά να μειώσει την αυστριακή επιρροή προς όφελος της εθνικής οικονομίας της Σερβίας είχε ως αποτέλεσμα να μην ανανεωθεί η εμπορική συνθήκη με τη Βιέννη και αντί αυτής να υπογραφεί το 1905 μια σερβο-βουλγαρική συνθήκη που εδραίωνε το ελεύθερο εμπόριο μεταξύ των δύο βαλκανικών κρατών με την προοπτική της τελωνειακής τους ένωσης.³⁰

Η ανταγωνιστική αυτή συνθήκη σε συνδυασμό με τις σερβικές παραγγελίες όπλων και πολεμικού υλικού από τη Γαλλία εξόργισε τη Βιέννη που εξαπέλυσε πενταετή τελωνειακό πόλεμο εναντίον το Βελιγραδίου (1906-1911), γνωστό ως «Πόλεμο των χοίρων», καθώς το βασικό όπλο που χρησιμοποιήθηκε ήταν η απαγόρευση εισαγωγής χοίρων και χοιρινού κρέατος από τη Σερβία. Παρόλο που η χώρα βρέθηκε στα πρόθυρα της οικονομικής κατάρρευσης, κατόρθωσε να αναπροσανατολίσει το εξαγωγικό της εμπόριο με άνοιγμα νέων αγορών για τους χοίρους της στη Γαλλία και την Ελβετία αλλά και να προωθήσει την ανάπτυξη της εγχώριας αλευροβιομηχανίας, της βιομηχανίας ζαχαρέως και της επεξεργασίας κρεάτων.³¹ Το διεθνές περιβάλλον ευλόγησε τη Σερβία, καθώς η γαλλο-ρωσική συμμαχία και η αγγλο-ρωσική προσέγγιση του 1907 απέτρεψαν

²⁸ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 860.

²⁹ Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 378-379.

³⁰ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 860.

³¹ Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 386· Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 861.

την πολιτική και την οικονομική της απομόνωση. Τελικά, ο εκβιασμός δεν απέδωσε τα αναμενόμενα και η Αυστροουγγαρία αναγκάστηκε να τερματίσει τον αντισερβικό τελωνειακό πόλεμο το 1911.³² Η Σερβία είχε ενισχυθεί σημαντικά και ήταν έτοιμη για τους νικηφόρους Βαλκανικούς Πολέμους, αν και γεωπολιτικά βρισκόταν ακόμη υπό τη σκιά της Βιέννης, όπως έδειξαν η βουσοιακή κρίση του 1908 και το αλβανικό ζήτημα του 1913.

Η Αυστροουγγαρία υπήρξε ο σημαντικότερος εμπορικός εταίρος και για τη Ρουμανία πριν και κατά τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας της. Αξιοποίησε τη δεκαετούς διάρκειας εμπορική συμφωνία του 1875 με την αυτόνομη ακόμη Ρουμανία, η οποία υπεγράφη παρά τις ενστάσεις της επικυρίαρχης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και κατέστη ο μεγαλύτερος εισαγωγέας των αγροτικών ρουμανικών προϊόντων (με σχετικά υψηλούς δασμούς) και ο μεγαλύτερος προμηθευτής αδαομολόγητων μεταποιητικών προϊόντων στη Ρουμανία. Οι αυστριακοί Κρατικοί Σιδηρόδρομοι ανέλαβαν την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Βουδαπέστης - Βουκουρεστίου (1874-1876), ενώ η Αυστροουγγαρία, όπως και η σύμμαχός της Γερμανία, ανέλαβε με προνομιακούς όρους τη δημιουργία βιομηχανιών τροφίμων, τοιμέντου, πετρελαίου και μετάλλου.³³

Οι προσπάθειες του Ρουμάνου πρωθυπουργού Ίον Μπρατιάνου (Ion Brătianu) στα μέσα της δεκαετίας του 1880 να προστατευθεί η ρουμανική οικονομία και να ενισχυθεί η εγχώρια παραγωγή προς όφελος της χώρας και όχι των ξένων προκάλεσαν, όπως και στην περίπτωση της Σερβίας, τη σκληρή αντίδραση της Βιέννης με συνέπεια η μη αναθεώρηση της αυτρο-ρουμανικής συμφωνίας να οδηγήσει σε τελωνειακό πόλεμο εναντίον του Βουκουρεστίου μεταξύ 1886 και 1893. Παρά την πίεση που υπέστη αρχικά η ρουμανική οικονομία, τελικά χαμένη οικονομικά εξήλθε από την κρίση η Αυστροουγγαρία, αφού η Γερμανία έσπευσε να καταλάβει τη θέση της ως μείζων εμπορικός εταίρος της Ρουμανίας.³⁴

IV. Σέρβοι και Ρουμάνοι στην Αυτοκρατορία των Αψβούργων

Μια βασική παράμετρος που επηρέαζε την πολιτική της Αυστροουγγαρίας έναντι της Σερβίας και της Ρουμανίας, παράμετρος που απουσίαζε –όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά– από την πολιτική των εγγυητριών ευρωπαϊκών Δυνάμεων έναντι της Ελλάδας, ήταν η ύπαρξη σερβικών και ρουμανικών πληθυσμών στις

³² Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 393.

³³ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 248· Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 408.

³⁴ Panslowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 197-198· Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 408-409.

νότιες και τις ανατολικές επαρχίες της. Αυτό το δεδομένο καθιστούσε την πολιτική της Αυστροουγγαρίας απέναντι στη Σερβία και τη Ρουμανία συνιστώσα τόσο της εξωτερικής όσο και της εσωτερικής της πολιτικής.

Δεν είναι τυχαίο ότι στις μυστικές συνθήκες και τις συμφωνίες κορυφής αμέσως μετά την ανεξαρτητοποίηση των δύο βαλκανικών κρατών το 1878 απαιτήθηκε η παραίτηση της επίσημης πολιτείας στο Βελιγράδι και στο Βουκουρέστι από κάθε αλυτρωτική πολιτική και ρητορεία που θα αμφισβητούσε την κυριαρχία της Βιέννης και της Βουδαπέστης στους Σέρβους (και ευρύτερα Νοτιοσλάβους) της Δαλματίας, της Βοϊβοντίας, της Σλαβονίας και της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης καθώς και τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας, της Μπουκοβίνης και του Βανάτου. Η υπαγορευμένη αυτή συμμόρφωση βρισκόταν εντούτοις σε αντίθεση με το λαϊκό και εθνικό αίσθημα, τόσο στα νεοσύστατα εθνικά κράτη της Σερβίας και της Ρουμανίας, όσο και πολλών ομοεθνών τους εντός της Αυστροουγγαρίας, που επιζητούσαν πολιτική ισοτιμία και αυτονομία.

Παρά τη συνδρομή (και στρατιωτική) των Ρουμάνων και των Σέρβων στους Αψβούργους να καταστείλουν την εξέγερση των Μαγυάρων το 1849 και να αποσοβήσουν την απόσχιση της Ουγγαρίας από την αυτοκρατορία, η νεοαπολυταρχία που επιβλήθηκε μετά την καταστολή των επαναστάσεων του 1848 δεν άφηνε περιθώρια πολιτικών παραχωρήσεων με εξαίρεση την περιορισμένη αυτονομία του Δουκάτου της Βοϊβοντίας.³⁵

Οι Νοτιοσλάβοι και οι Ρουμάνοι της Αυστροουγγαρίας δεν κατάφεραν όμως να βελτιώσουν τη θέση τους ούτε μετά τον Συμβιβασμό του 1867 που εδραίωσε τον κοινοβουλευτισμό στη Μοναρχία, βασισιμένο ωστόσο στην προνομιακή θέση και την ισχυρή εταιρική σχέση Μαγυάρων και Γερμανών.³⁶ Η δυσαρέσκεια των Νοτιοσλάβων και ειδικότερα των Σέρβων ήταν μεγάλη, καθώς απομακρυνόταν ο στόχος τους για αυτονομία τόσο στη Δαλματία όσο και στην Κροατία και τη Βοϊβοντία.³⁷ Οι Σέρβοι, όπως και οι Ρουμάνοι, δεν συγκαταλέγονταν από τους Αψβούργους στα ιστορικά έθνη, άρα δεν θεμελιώναν την ανάγκη ιδιαίτερων πολιτικών δικαιωμάτων.³⁸

Η απόρριψη των αιτημάτων των Ρουμάνων και των Σέρβων για αυτόνομη εκπροσώπηση προκάλεσε την πολιτική ριζοσπαστικοποίηση και καταπίεση, τόσο στην Τρανσυλβανία και τη Βοϊβοντία, όσο και στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, μετά την κατάληψη (1878) και την προσάρτησή της (1908) από την Αυστροουγγαρία.

³⁵ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 515-516, 691· Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 514.

³⁶ Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 178.

³⁷ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 517.

³⁸ Jelavich, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 516.

Η εξέγερση μουσουλμάνων και Σέρβων της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης κατά της ανάληψης της διακυβέρνησης της χώρας τους από την Αυστροουγγαρία το 1878 κατεστάλη με δυσκολία και είχε ως τίμημα την επιβολή ενός συγκεντρωτικού διοικητικού συστήματος χωρίς τη συμμετοχή των ντόπιων, ενώ οι Σέρβοι και μουσουλμάνοι της Βοσνίας στερήθηκαν της εκπαιδευτικής και θρησκευτικής τους αυτονομίας.³⁹ Μετά την “προκλητική” για τους Σέρβους προσάρτηση της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης και έως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου σημειώθηκε περαιτέρω ριζοσπαστικοποίηση και αναταραχή σε όλα τα νοτιοσλαβικά εδάφη των Αψβούργων, χωρίς όμως να κυριαρχούν ακόμη τα αιτήματα απόσχισης από τη Βιέννη.⁴⁰

Ιδιαίτερα δυσχερείς ήταν οι συνθήκες για τους Ρουμάνους της Τρανσυλβανίας (αποτελούσαν το 50-60% του πληθυσμού της), η οποία μετά το 1867 απώλεσε την αυτονομία της και κατ’ απαίτηση των Ούγγρων ενσωματώθηκε στο Ουγγρικό Βασίλειο. Η καταπίεση, ο πολιτικός αποκλεισμός και η πολιτική εξουγग्रισμού των Ρουμάνων της Τρανσυλβανίας, που ευαγγελιζόταν ήδη από το 1848 ο Ούγγρος επαναστάτης και εθνικός ήρωας Λάιος Κόσουτ (Lajos Kossuth), οδήγησαν το 1881 στην ίδρυση του Ρουμανικού Εθνικού Κόμματος, το οποίο διεκδικούσε αποκατάσταση της ιστορικά θεμελιωμένης αυτονομίας της Τρανσυλβανίας, καθώς και ισοτιμία της ρουμανικής γλώσσας στα δικαστήρια και τις διοικητικές υπηρεσίες σε περιοχές με πλειοψηφία ρουμανικού πληθυσμού. Παρόλο που δεν ζητούσε ένωση της Τρανσυλβανίας με τη Ρουμανία το 1896, απαγορεύθηκε η λειτουργία του και οι ηγέτες του οδηγήθηκαν στη φυλακή.⁴¹ Στους Ρουμάνους της Ουγγαρίας απέμεινε η διακριτική υποστήριξη από τον Πολιτιστικό Σύνδεσμο που είχε έδρα το Βουκουρέστι και πολλούς Ρουμάνους διανοούμενους της Τρανσυλβανίας μεταξύ των μελών του.⁴²

V. «Ανώτερος» προς «κατώτερος»;

Στερεότυπα για τους Βαλκάνιους γείτονες

Η άσκηση ηγεμονικής πολιτικής από την Αυστροουγγαρία απέναντι στα νεοσύστατα βαλκανικά κράτη στηρίχθηκε ιδεολογικά στην εδραιωμένη αντίληψη της κεντροευρωπαϊκής ελίτ για την κατωτερότητα των βαλκάνιων γειτόνων της.

³⁹ Pavalowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 170-171· Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 465, 467.

⁴⁰ Pavalowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 240-241.

⁴¹ Σταυριανός, *Τα Βαλκάνια*, 685, 691· Σφέτας, *Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία*, 480. Οι Ρουμάνοι διανοούμενοι της Τρανσυλβανίας ασκούσαν σημαντική επιρροή στους συμπατριώτες τους στις Ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας (από το 1861 Ρουμανία).

⁴² Pavalowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 277.

Επρόκειτο για μια ηγεμονική θεώρηση η οποία στα τέλη του 19ου αιώνα, περίοδο εξάρσης των εθνικισμών και της αποικιακής κυριαρχίας της Δύσης, ταίριαζε στο πνεύμα του κοινωνικού δαρβινισμού, της ιεράρχησης φυλών και εθνών καθώς και στις θέσεις του παγγερμανισμού για την υπεροχή-ανωτερότητα των Γερμανών έναντι των Σλάβων.⁴³

Αρκετές είναι οι δηλώσεις κορυφαίων αξιωματούχων της Αυστροουγγαρίας που εκφράζουν και αναπαράγουν ειρωνικά και αρνητικά στερεότυπα για τα Βαλκάνια και τους λαούς τους.

Οι «υπερβολικά υψηλές απαιτήσεις» του νεαρού βασιλιά της Σερβίας Αλεξάνδρου Ομπρένοβιτς για την αναζήτηση νύφης από τις ευρωπαϊκές βασιλικές οικογένειες το 1900 οδήγησαν τον Αυστριακό υπουργό Εξωτερικών, κόμη Γκολουχόφσκι (Goluchowski), να παραγγείλει σε κάποιον Σέρβο διπλωμάτη:

Παρακαλώ πείτε στον βασιλιά ότι μια πριγκίπισσα που θα έχει όλα αυτά τα προσόντα θα μπορούσε να έχει πολύ καλύτερη τύχη από το να παντρευτεί τον βασιλιά Αλέξανδρο της Σερβίας και να περάσει όλη της τη ζωή στο Βελιγράδι!⁴⁴

Για τον ουγγρικής καταγωγής διοικητή της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης (1883-1903) κόμη Βενιαμίν Κάλλαν (Benjamin Kallav) η Αυστροουγγαρία είχε έναν «εκπολιτιστικό ρόλο» να παίξει στη νεοαποκτηθείσα, πρώην οθωμανική, νοτιοσλαβική επαρχία της,⁴⁵ ενώ η διεκδίκηση αποκατάστασης της αυτονομίας της Τρανσυλβανίας από ηγετικούς παράγοντες της ρουμανικής της κοινότητας προκάλεσε το ακόλουθο υπεροπτικό και απειλητικό σχόλιο ενός Ούγγρου πολιτικού:

Μη μας προκαλείτε να εφαρμόσουμε σε βάρος άλλων εθνών τις μεθόδους της ολοσχερούς εξόντωσης που εφαρμόστηκαν από τους Αγγλοσάξωνες σε βάρος των Ερυθρόδερμων της Βόρειας Αμερικής.⁴⁶

Οι απαξιοτικοί χαρακτηρισμοί για τους βαλκάνιους γείτονες και υπηκόους της Αψβουργικής Μοναρχίας δεν ήταν ούτε μεμονωμένοι ούτε περιστασιακοί. Πλήθος τεκμηρίων, όπως επαγγελματικά-υπηρεσιακά και ιδιωτικά έγγραφα, επιστολές και ημερολόγια ανθρώπων που ασκούσαν την εξωτερική πολιτική της Αυστροουγγαρίας, διπλωματών, υπαλλήλων αλλά και των ίδιων των υπουργών εξωτερικών περιλαμβάνουν ειρωνικά και αρνητικά σχόλια για τις συνθήκες, τους ανθρώπους και τα ήθη στα Βαλκάνια. Είναι δε χαρακτηριστικό

⁴³ Για μια κριτική επισκόπηση της διαχρονικής θεώρησης και πρόσληψης των Βαλκανίων από τη Δύση, βλ. Μ. Τοδορονα, Βαλκάνια. Η δυτική φαντασίωση (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2005).

⁴⁴ Εντέλει οι Αυστριακοί του σύστησαν μια πριγκίπισσα που προερχόταν από μια «δευτερεύουσα πριγκιπική γερμανική οικογένεια», βλ. Σταυριανός, Τα Βαλκάνια, 853.

⁴⁵ Σφέτας, Εισαγωγή στη Βαλκανική Ιστορία, 465.

⁴⁶ Σταυριανός, Τα Βαλκάνια, 923.

ότι τα στερεότυπα και οι προκαταλήψεις των ηγετικών κύκλων στη Βιέννη και προπάντων στη Βουδαπέστη έναντι των Βαλκανίων δεν φαίνεται να διέφεραν από εκείνες του απλού λαού.⁴⁷

Ακόμη και στις αρχές του 20ού αιώνα η θεώρηση των βαλκανικών λαών ήταν γεμάτη από προκαταλήψεις και στερεότυπα τα οποία περνούσαν από γενιά σε γενιά, ενώ δεν ήταν λίγοι οι συγγραφείς που υποδαύλιζαν τον φόβο των Αυστριακών για τους αυτόχθονες Βαλκάνιους, οι οποίοι παρουσιάζονταν ως άγριοι, ατρόμητοι και βίαιοι.⁴⁸ Φαίνεται ότι ήταν ευρέως διαδεδομένη η πεποίθηση στην Κεντρική Ευρώπη ότι οι βαλκανικοί λαοί ήταν απολίτιστοι, οπισθοδρομικοί και επιρρεπείς στη ληστεία, και ως εκ τούτου θα έπρεπε να κυβερνώνται αυταρχικά, ενώ ένα ισχυρό και αναγνωρισμένο κράτος, όπως η Αψβουργική Μοναρχία, έπρεπε να δρα με αποφασιστικότητα και επιθετικότητα στα Βαλκάνια.⁴⁹ Στο πλαίσιο αυτό δεν θα πρέπει να ξενίσει πολλούς το 1883 η οργισμένη δήλωση του υπουργού Εξωτερικών Καλνόκι ότι η Αυστρία περικλείεται από «ημιβάρβαρα κράτη».⁵⁰

Το ιδιαίτερα ενδιαφέρον σε σχέση με την πολιτική της Αυστροουγγαρίας απέναντι στα νέα βαλκανικά κράτη είναι ότι σε περιόδους κρίσεων και αντιπαράθεσεων οι βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις των Κεντροευρωπαίων, προπάντων των Αυστριακών και των Ούγγρων, για τα «υπανάπτυκτα», «οπισθοδρομικά» και «ημιβάρβαρα» Βαλκάνια εργαλειοποιούνταν από τους διπλωμάτες και τους πολιτικούς για την επίτευξη πολιτικών στόχων, την αιτιολόγηση και νομιμοποίηση των χειρισμών τους.⁵¹

Επίλογος

Η Ρουμανία, η Σερβία και το Μαυροβούνιο που κέρδισαν την πλήρη ανεξαρτησία τους το 1878, είτε είδαν την ανεξαρτησία τους να περιορίζεται από τον ισχυρό γείτονά τους, την Αυστροουγγαρία, είτε θεώρησαν επωφελές να αποδεχτούν αυτήν την ανεπίσημη κηδεμονία, υποστηρίζει ο Stevan Pavlowitch.⁵²

⁴⁷ L. Grossberger, «Vorurteile und Stereotype in der Außenpolitik Österreich-Ungarns gegenüber den Balkanstaaten zwischen 1885 und 1918» (διπλωματική εργασία, Wien Universität, 2014), 111.

⁴⁸ Grossberger, «Vorurteile und Stereotype», 19.

⁴⁹ Grossberger, «Vorurteile und Stereotype», 59.

⁵⁰ Bridge, «Österreich (-Ungarn) unter den Grossmächten», 268-269.

⁵¹ Grossberger, «Vorurteile und Stereotype», 114.

⁵² Pavlowitch, *Ιστορία των Βαλκανίων*, 235.

Ενώ έως τα τέλη του 19ου αιώνα η εξάρτηση των νέων βαλκανικών κρατών από τη Βιέννη ήταν ισχυρή και οι δυνατότητες της Αυστροουγγαρίας για χειραγώγηση της οικονομικής και της εξωτερικής τους πολιτικής αυξημένες (συγκριτικά λιγότερες στη Ρουμανία), τα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα (έως το 1914) παρατηρείται συνολικά μεγαλύτερη αυτενέργεια των βαλκανικών κρατών (συμπεριλαμβανομένης της Ελλάδας) έναντι των ευρωπαϊκών δυνάμεων, με αποκορύφωμα τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913 που άλλαξαν άρδην τον γεωπολιτικό χάρτη των Βαλκανίων, προς όφελος μεταξύ άλλων της Ρουμανίας και προπάντων της Σερβίας που διπλασίασε την επικράτειά της.

Οι εξελίξεις κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν καταγιστικές και καταλυτικές για την περιοχή. Άλλωστε, η επιδείνωση των σχέσεων της Σερβίας με την Αυστροουγγαρία, λόγω της προσάρτησης της Βοσνίας-Ερζεγοβίνης από την τελευταία και της συνακόλουθης έξαρσης του σερβικού εθνικισμού, είχε ως δραματική κατάληξη τη δολοφονία του διαδόχου του θρόνου των Αψβούργων Φραγκίσκου Φερδινάνδου στο Σαράγιεβο στις 28 Ιουνίου 1914, γεγονός που αποτέλεσε την αφορμή για την έκρηξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ενώ η Ρουμανία, αφού αμφιταλαντεύθηκε για την επιλογή στρατοπέδου και παρά τις δεσμεύσεις της, μπήκε στον πόλεμο το καλοκαίρι του 1916 στο πλευρό της Αντάντ.

Οι πρώην σύμμαχοι (Σερβία και Ρουμανία) της Αυστροουγγαρίας έγιναν εχθροί της, αλλά η πολεμική συντριβή τους από τις Κεντρικές Δυνάμεις μεταστράφηκε στο τέλος και την επαύριον του πολέμου, αφενός σε ήττα των Αψβούργων και διάλυση της μοναρχίας τους, και αφετέρου στη δημιουργία μιας πολύ μεγαλύτερης Ρουμανίας με την προσάρτηση της Τρανσυλβανίας αλλά και ενός μεγάλου Νοτιοσλαβικού Βασιλείου με πρωτεύουσα το Βελιγράδι, δίπλα σε μια μικρή και σε αγώνα επιβίωσης Αυστρία, καθώς και σε μια ακρωτηριασμένη και εθνικά ταπεινωμένη Ουγγαρία.

*Splendid flexibility: η βρετανική ποδοτική
στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, από την Εδδηνική Επανάσταση
έως τους Βαλκανικούς Ποδέμους*

Η περίοδος 1821-1913 χαρακτηρίζεται από διαδοχικές μεταβολές στον πολιτικό χάρτη της Νοτιοανατολικής Ευρώπης, συνυφασμένες με τις εξελίξεις στο Ανατολικό ζήτημα. Με τον όρο αυτό εννοούμε τις αλληπάλλληλες κρίσεις που τροφοδοτούσαν η σχετική παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η δράση κινημάτων εθνικής ανεξαρτησίας στα εδάφη της, και η διαρκώς εντεινόμενη παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων της Ευρώπης. Από τις τελευταίες, η Ρωσία και η Βρετανία διαδραμάτισαν αδιάλειπτα ενεργό ρόλο σε όλες τις φάσεις του πολυκύμαντου αυτού ζητήματος.

Σε σύγκριση με τα εκτεταμένα οικονομικά και στρατηγικά συμφέροντα, τα είχαν αναπτύξει από προηγούμενους αιώνες δυνάμεις, όπως η Γαλλία, η Ρωσία ή η Αυστρία, τα άμεσα βρετανικά ενδιαφέροντα στη Νοτιοανατολική Ευρώπη ήταν σχετικά πρόσφατα και περιορισμένα, τουλάχιστον έως το άνοιγμα της Διώρυγας του Σουέζ, το 1869. Η σχετικά απλή ερμηνεία για την ενεργό ανάμιξη του Λονδίνου στην κρίση του Ανατολικού ζητήματος που πυροδότησε η Ελληνική Επανάσταση του 1821 παραπέμπει σε μια σταθερά της βρετανικής εξωτερικής πολιτικής, δηλαδή τη διατήρηση της ισορροπίας των δυνάμεων στην Ευρώπη. Στο εξής, το Λονδίνο θα επιδίωκε σταθερά να αποτρέψει το ενδεχόμενο οι όποιες μεταβολές στην επικράτεια του σουλτάνου να αποβούν υπέρμετρα προς όφελος μιας τρίτης μεγάλης δύναμης.

Στο πλαίσιο αυτό, η βρετανική πολιτική κινήθηκε ανάμεσα σε δύο, εκ πρώτης όψεως αποκλίνουσες, κατευθύνσεις: καταρχήν, ευνοούσε τη διατήρηση της οθωμανικής παρουσίας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη (όχι απαραίτητως αλώβητης)· υπό προϋποθέσεις, όμως, αποδεχόταν την αναγνώριση εθνικών κινημάτων ανεξαρτησίας (όχι απαραίτητως στον βαθμό και την έκταση που αυτά επιδίωκαν).

Την πρώτη κατεύθυνση υπαγόρευε η ανάγκη να υπάρχει ένα υπολογίσιμο τοπικό αντίβαρο στην –είτε άμεση, εδαφική, είτε έμμεση, δι’ αντιπροσώπου– προώθηση άλλων Μεγάλων Δυνάμεων στην περιοχή –ιδίως της Ρωσίας. Ένα

τέτοιο ενδεχόμενο γινόταν αντιληπτό ως εν δυνάμει απειλή για τα βρετανικά συμφέροντα, ιδίως μετά το άνοιγμα της Διώρυγας του Σουέζ και την ανάδειξή της σε κρίσιμο κόμβο στον στρατηγικό άξονα επικοινωνίας που συνέδεε την αποικιακή μητρόπολη με τις σημαντικότερες υπερπόντιες κτήσεις της, στις Ινδίες και την Ωκεανία. Έως το 1913, θα επικρατούσε η αντίληψη ότι, σε σύγκριση με τα αναδυόμενα μικρά βαλκανικά έθνη-κράτη, η Οθωμανική Αυτοκρατορία εξυπηρετούσε καλύτερα την επιδίωξη αυτή. Στο πλαίσιο αυτό, και με αφετηρία τον Τουρκο-αιγυπτιακό Πόλεμο του 1839-1841 που απείλησε την εξουσία του σουλτάνου, το Λονδίνο σταθερά θα υποστήριζε εσωτερικές μεταρρυθμίσεις, ιδίως στους τομείς της διοίκησης και της άμυνας. Η ελπίδα ήταν ότι ο «εκσυγχρονισμός» της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας με βάση δυτικά πρότυπα θα ενίσχυε τη βιωσιμότητά της. Παρ' όλα αυτά, υπάρχουν ενδείξεις ότι το Λονδίνο αμφέβαλλε για το μέλλον της αυτοκρατορίας. Όπως παρατήρησε ο υπουργός Εξωτερικών λόρδος Σάλσμπερυ (Salisbury) το 1880, «We have everything to gain by postponing the catastrophe».

Η πολιτική αυτή θα έφερνε κατά καιρούς τη Βρετανία σε αντίθεση με τη Ρωσία, η οποία, από την εποχή του Ρωσο-τουρκικού Πολέμου του 1768-1774 είχε αναδειχθεί ως η μεγαλύτερη απειλή για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτό δεν απέκλειε την κατά περίπτωση συνεννόηση, όπως με αφορμή το Ελληνικό ζήτημα (1826-1832), τις αναμετρήσεις του χεδίβη της Αιγύπτου με την Πύλη ή τις κρητικές επαναστάσεις και την αναταραχή στη Μακεδονία. Ωστόσο, τα περιθώρια συνεννόησης με την Αγία Πετρούπολη περιορίζονταν από ένα ρεύμα ρωσοφοβίας που διαπερνούσε μεγάλη μερίδα των διαμορφωτών της κοινής γνώμης στη Βρετανία και είχε να κάνει, τόσο με τη φύση του τσαρικού καθεστώτος και τη κακομεταχείριση των Πολωνών, όσο και με τη γενικότερη ισορροπία δυνάμεων στην Ευρώπη. Στο πνεύμα αυτό, οποιαδήποτε ρωσική αξίωση σε βάρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ερμηνευόταν ως προανάκρουσμα επεκτατικών κινήσεων.

Οι αντιλήψεις αυτές καλλιέργησαν το έδαφος για τη συμμετοχή της Βρετανίας σε ένα πόλεμο εναντίον της Ρωσίας, τον Κριμαϊκό, τον οποίο ο εμπριθής μελετητής του Ανατολικού Ζητήματος M.S. Anderson χαρακτήρισε «περιττό και αθέλητο» (unnecessary and unintended). Κατά την άποψή του, οι Βρετανοί ιθύνοντες δεν αντιλήφθηκαν τον κατά βάση αμυντικό χαρακτήρα της ρωσικής πολιτικής: το κύριο μέλημα της Πετρούπολης ήταν να αποκλείσει την είσοδο του στόλου άλλων Μεγάλων Δυνάμεων στον Εύξεινο Πόντο. Δύο δεκαετίες αργότερα, κατά τη μεγάλη κρίση του Ανατολικού Ζητήματος (1876-1878), η κυβέρνηση Ντισραέλι (Disraeli) συνεργάστηκε με τη Βιέννη για να ματαιώσουν τη δημιουργία ενός εκτεταμένου δικτύου πελατειακών κρατών στα Βαλκάνια υπό

ρωσική κηδεμονία. Μερικά χρόνια αργότερα, η Βρετανία στήριξε τον ηγεμόνα της νεοσύστατης Βουλγαρίας στην αντιπαράθεσή του με τους Ρώσους ελευθερωτές της χώρας –για να επιβεβαιωθεί η ρήση ότι η ευγνωμοσύνη δεν μπορεί ποτέ να έχει διάρκεια στις διεθνείς σχέσεις. Ο Αλέξανδρος του Μπάπτενμπεργκ εκθρονίστηκε εν τέλει, αλλά η ρωσική επιρροή στη χώρα δεν αποκαταστάθηκε.

Αντίθετα, η ανησυχία για τις επιδιώξεις του «παραδοσιακού» ανταγωνιστή της Βρετανίας σε παγκόσμιο επίπεδο, της Γαλλίας, είχε υποχωρήσει αισθητά μετά την ήττα του Ναπολέοντα το 1815, και, με εξαίρεση τον δεύτερο Τουρκο-αιγυπτιακό Πόλεμο (1839-1841), Λονδίνο και Παρίσι κατά κανόνα κατόρθωναν να εναρμονίζουν την πολιτική τους. Πεδίο συνεννόησης υπήρχε με την Αυστροουγγαρία όπως φάνηκε, τόσο στη διάρκεια του Ρωσο-τουρκικού Πολέμου του 1877-1878 που οδήγησε στο Συνέδριο του Βερολίνου (1878), όσο και από τη σύναψη των Μεσογειακών Συμφωνιών (1887), στις οποίες μετείχε και η Ιταλία. Επρόκειτο για διευθετήσεις που επιβεβαίωναν έναν ευνοϊκό από τη βρετανική σκοπιά συσχετισμό δυνάμεων και επιρροής, τον οποίον ήρθε να διαταράξει η νέα *Weltpolitik* της Γερμανικής Αυτοκρατορίας, στη δεκαετία του 1890.

Η γενική κατεύθυνση της βρετανικής πολιτικής υπέρ της διατήρησης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας παραμεριζόταν προκειμένου να επιτευχθεί η εκτόνωση παρατεταμένων κρίσεων στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, οι οποίες απειλούσαν να προκαλέσουν την επέμβαση Μεγάλων Δυνάμεων, όχι πάντα φιλικών προς τα βρετανικά συμφέροντα. Και πάλι το ενδεχόμενο να ενισχυθεί ο ρόλος της Ρωσίας βάραινε ιδιαίτερα στις βρετανικές εκτιμήσεις. Για τον Στράτφοντ Κάνινγκ (Stratford Canning), πρεσβευτή στην Κωνσταντινούπολη και εξάδελφο του υπουργού Εξωτερικών που εισηγήθηκε την αναγνώριση των επαναστατημένων Ελλήνων ως εμπόλεμων το 1823, η δημιουργία μιας ζώνης από αυτόνομα χριστιανικά κράτη στα Βαλκάνια θα λειτουργούσε «ως το ασφαλέστερο ανάχωμα έναντι της ρωσικής επιθετικότητας». Μετά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, ο εκδότης των *Times* John Delane υποστήριζε:

Αυτά [τα χριστιανικά κράτη στα Βαλκάνια] είναι ασθετικά, χωρίς αμφιβολία, αλλά οπωσδήποτε αν πρέπει κανείς να έχει τον νου του γι' αυτήν τη γωνιά του κόσμου, θα ήταν προτιμότερο για την Ευρώπη να προστατεύει ένα λίκνο παρά να προσέχει ένα μνήμα.

Αυτές οι εκτιμήσεις ουδέποτε κατέστησαν κυρίαρχες σε κυβερνητικό επίπεδο. Ωστόσο, χωρίς να εγκαταλείπει την προτίμησή του για τον εκσυγχρονισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το Λονδίνο φάνηκε διατεθειμένο να εξετάσει μια σειρά από «φόρμουλες» που μείωναν την κυριαρχία του σουλ-

τάνου: την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων με στόχο την ισοπολιτεία μουσουλμάνων και αλλόθρησκων, ιδίως των χριστιανών (π.χ. Τανζιμάτ, προγράμματα για τη Μακεδονία), την παραχώρηση αυτονομίας σε περιοχές με συμπαγείς χριστιανικούς πληθυσμούς (π.χ. Κρήτη, Βουλγαρία), και, ως έσοχατο μέσο για την εκτόνωση μιας παρατεταμένης κρίσης με αιματηρά επακόλουθα, την απόσχιση και ανεξαρτησία πρώην οθωμανικών εδαφών (π.χ. Ελλάδα). Και πάλι, όμως, η τελευταία αυτή «φόρμουλα» απειλούσε να ανοίξει νέα, επιμέρους ζητήματα εντός του ευρύτερου Ανατολικού ζητήματος, καθώς οι εδαφικές διεκδικήσεις των αναδυόμενων βαλκανικών εθνικισμών είχαν την τάση να συμπιέπουν.

Καθ' όλη την εν λόγω περίοδο, ως κοινός παρονομαστής της βρετανικής πολιτικής αναδύεται η αποτροπή της «επιβολής» (mastery) μιας άλλης Μεγάλης Δύναμης, τόσο στην οθωμανική επικράτεια, όσο και στα διάδοχα έθνη-κράτη στη Νοτιοανατολική Ευρώπη. Την πολιτική αυτή υπηρέτησαν όλες οι βρετανικές κυβερνήσεις (φιλελεύθερες και συντηρητικές), με αποκλίνουσες προτιμήσεις ως προς τη διατήρηση του status quo ή την αναθεώρησή του. Το δίλημμα όμως ανάμεσα σε μια «μεταρρυθμισμένη» αυτοκρατορία και την πρακτική αναγώριση της αρχής των εθνοτήτων παρέμενε.

Ως μέσα για την άσκηση της πολιτικής του, το Λονδίνο επέλεγε καταρχήν την πολυμερή διπλωματία (συνήθως στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Συμφωνίας ή «Κονσέρτου» των Μεγάλων Δυνάμεων) και ενίοτε τον πειθαναγκασμό κρατών της περιοχής με προβολή ισχύος (πολιτική κανονιοφόρων, όπως στο Ναβαρίνο, αλλά και σε αρκετές περιπτώσεις που έθιγαν την ελληνική κυριαρχία). Η προσφυγή σε πόλεμο επελέγη μία φορά, εναντίον της Ρωσίας το 1854, και σε συνεργασία με άλλες Μεγάλες Δυνάμεις. Σε αντίθεση με την Αυστρία, τη Ρωσία και, αργότερα, την Ιταλία, η Βρετανία απέφευγε τη μονιμότερη στρατιωτική εμπλοκή και, ακόμα περισσότερο, την κατοχή εδαφών στην περιοχή, με τη, γεωγραφικά οριακή, εξαίρεση της Κύπρου. Τέλος, σε ό,τι αφορά την επιλογή των μεταρρυθμίσεων στην επικράτεια του σουλτάνου, μόνο μία φορά, το 1878, το Λονδίνο πήρε την πρωτοβουλία να εισηγηθεί τη δραστική επιβολή τους υπό ευρωπαϊκή επιτήρηση στην Ανατολία, ιδέα που απέτυχε να συγκεντρώσει πρακτικό ενδιαφέρον. Συμμετείχαν, πάντως, στην επιτήρηση μεταρρυθμιστικών σχεδίων σε πιο περιορισμένη κλίμακα, στην Κρήτη και τη Μακεδονία. Επρόκειτο για μια ατέρμονα διπλωματική διεκδυστίνδα, στην οποία η Βρετανία επιδόθηκε από κοινού με άλλες Μεγάλες Δυνάμεις, απέναντι στη συνήθως απρόθυμη Υψηλή Πύλη. Το επίτευγμα αυτής της πολιτικής κατά τον μακρύ 19ο αιώνα ήταν ότι συνέβαλε στη διαμόρφωση μιας ανεκτής ισορροπίας μεταξύ των Μεγάλων ευρωπαϊκών Δυνάμεων, καθυστέρησε την οθωμανική

κατάρρευση και περιόρισε τις παρενέργειες των βαλκανικών αλυτρωτισμών σε τοπικό επίπεδο.

Το ελληνικό κράτος αλλά και περιοχές που διεκδικούσε το ελληνικό εθνικό κίνημα κατέχουν περίοπτη θέση ως πεδίο δοκιμής όλων των παραπάνω εκδοχών της βρετανικής πολιτικής. Πρέπει να επισημανθεί ότι, τυπικά τουλάχιστον, Ελλάδα και Βρετανία δεν βρέθηκαν ποτέ σε ένοπλη αντιπαράθεση, κατά καιρούς μοιράστηκαν κοινές ανησυχίες (ιδίως απέναντι στον «σλαβικό κίνδυνο»), και η βρετανική επιρροή παρέμεινε δεσπόζουσα στο ελληνικό κράτος έως μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Καθ' όλη αυτήν τη μακρά περίοδο, η χώρα δεν έπαψε να αποτελεί το πιο πρόσφορο και κάποτε το μοναδικό σημείο στήριξης για τη βρετανική πολιτική στην Ανατολική Μεσόγειο. Αυτό δεν οφειλόταν μόνο στη ζωτική για την Ελλάδα πρόσβασή της στις διεθνείς αγορές μέσω θαλάσσιων οδών και την αντίστοιχη ικανότητα του βρετανικού ναυτικού να την αποκόψει, αλλά και σε χειρονομίες καλής θέλησης, όπως η παραχώρηση των Ιονίων Νησιών ή η αποτροπή μιας τμηρωτικής συνθήκης ειρήνης μετά τον καταστροφικό Ελληνο-τουρκικό Πόλεμο του 1897. Σημαντικό ρόλο έπαιξαν και δυναστικοί παράγοντες, ιδίως κατά τη βασιλεία του Γεωργίου Α΄, ανιψιού της βασίλισσας Βικτωρίας και κουνιάδου του γιου και διαδόχου της, Εδουάρδου Ζ΄.

Όστόσο, το Λονδίνο αντιμετώπιζε μάλλον αρνητικά τις εδαφικές αξιώσεις του νεοσύστατου βασιλείου, όπως και των λοιπών αναδυόμενων εθνικών σχηματισμών στα Βαλκάνια. Ένας λόγος ήταν η γενικότερη δυσπιστία απέναντι στην ικανότητα των Ελλήνων (και άλλων «ανατολικών» λαών) να οργανωθούν σε κράτος αρκούντως σοβαρό, ικανό όχι μόνο να μην επιβαρύνει αλλά και να παράσχει στήριξη σε μια Μεγάλη Δύναμη όπως η Βρετανία. Παρά τη γενική αυτή εκτίμηση, που συνηγορούσε υπέρ της διατήρησης της οθωμανικής επικράτειας κατά το δυνατόν αλώβητης, η Βρετανία δεν αντιτάχθηκε στη μεγέθυνση της Ελλάδας μετά το Συνέδριο του Βερολίνου. Επρόκειτο για εφαρμογή της αρχής του εδαφικού αντισταθμίσιματος στο βαλκανικό πλαίσιο, καθώς η αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Σερβίας και της Ρουμανίας, και ιδίως η δημιουργία βουλγαρικής οντότητας θεωρητικά άφηναν την Ελλάδα και την Οθωμανική Αυτοκρατορία ως μοναδικά διαθέσιμα αντίβαρα απέναντι στην αναμενόμενη ενίσχυση του ρόλου της Ρωσίας.

Οι διαδοχικές ήττες των Οθωμανών στον Ιταλο-οθωμανικό Πόλεμο και στους Βαλκανικούς, αλλά και η διαρκώς στενότερη πρόσδεση του καθεστώτος των Νεότουρκων στο άρμα της γερμανικής πολιτικής, έθεσαν υπό αμφισβήτηση την πολιτική υπέρ της διατήρησης της αυτοκρατορίας του σουλτάνου στη ζωή. Σε αναζήτηση εναλλακτικής στρατηγικής, το βλέμμα του Λονδίνου προς στιγμήν προσέλκυσε το Ελληνικό Βασίλειο. Ο εδαφικός διπλασιασμός του, ο έλεγ-

χος του Αιγαίου, σε συνδυασμό με τις αναπάντεχα καλές επιδόσεις των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων στα πεδία των μαχών, ώθησαν ανερχόμενους αστέρες της βρετανικής πολιτικής σκηνής, όπως ο Ντέιβιντ Λούιντ Τζωρτζ (David Lloyd George) και ο Ουίνστον Τσώρτσιλ (Winston Churchill), να εξετάσουν ένα νέο ρόλο για την Ελλάδα. Η προοπτική να αποτελέσει βασικό σημείο στήριξης για τη βρετανική πολιτική στην Ανατολική Μεσόγειο και ανάχωμα απέναντι στις ανταγωνιστικές επιδιώξεις δυνάμεων όπως η Γερμανία, θα συγκινούσε και τον μεγάλο Έλληνα πολιτικό της περιόδου, τον Ελευθέριο Βενιζέλο. Η επιλογή αυτή θα δοκιμαζόταν εν τέλει μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Για λόγους που ξεπερνούσαν την ικανότητα των εμπνευστών της να ελέγξουν την πορεία των πραγμάτων, η έκβαση θα ήταν αρνητική για τους ίδιους και καταστροφική για την Ελλάδα.

Αν υπάρχει μία σταθερά που αναδύεται από το, εκ πρώτης όψεως, αντιφατικό ιστορικό της βρετανικής πολιτικής απέναντι στην Ελλάδα έως τις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, πρόκειται για τη διττή επιδίωξη να μη περιέλθει η χώρα αυτή υπό την επιρροή μιας άλλης Μεγάλης Δύναμης και να παραμείνει διαθέσιμη όποτε το επέβαλλαν οι ανάγκες της Βρετανίας στην ευρύτερη περιοχή. Οστόσο, σε κάθε περίπτωση, η βασική αυτή επιδίωξη συνδυαζόταν με πρόσθετα κίνητρα. Για παράδειγμα, προκειμένου να ερμηνευτεί η σταδιακή μετακίνηση του Λονδίνου από την «έκπληξη και την αποστροφή» προς την αναγνώριση των επαναστατημένων Ελλήνων ως εμπολέμων, στην «ανθρωπιστική επέμβαση» ακολούθως, και στην εγγύηση της ελληνικής ανεξαρτησίας εν τέλει, η ανησυχία για το ενδεχόμενο η Ελλάδα να περάσει στην επιρροή της Ρωσίας πρέπει να συνδυαστεί με την ικανότητα ιδιωτικών συμφερόντων να επηρεάζουν τις κυβερνητικές αποφάσεις, συμφερόντων που, είτε θίγονταν από τις κατά θάλασσαν πρακτικές των επαναστατημένων Ελλήνων, είτε επένδυναν με σημαντικό ρίσκο στην επιτυχία της επανάστασης. Επιπλέον, δεν θα έπρεπε να παραγνωρισθεί ο παράγοντας των πεποιθήσεων σε μια εποχή κατά την οποία η άνθηση της έντυπης ενημέρωσης επέτρεπε σε πολιτικούς και δημοσιολόγους κάθε είδους να επηρεάζουν ένα διαρκώς διερευνώμενο κοινό. Τόσο το φιλελληνικό κίνημα στη δεκαετία του 1820, όσο και η κατακραυγή για τις λεγόμενες «βουλγαρικές ωμότητες», μισό αιώνα αργότερα, απηχούσαν ανθρωπιστικές χριστιανικές πεποιθήσεις και αντιισλαμικές προκαταλήψεις που καθιστούσαν εξαιρετικά δύσκολη την εμμονή σε μια ψυχρή πολιτική ίσων αποστάσεων.

*Θρησκευτική ιδεολογία και Realpolitik:
Ορθόδοξη ενότητα και πανσλαβισμός
στις ρωσο-βαλκανικές σχέσεις, 1830-1914*

Κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα, οι Ρώσοι ηγεμόνες επωφελήθηκαν από τη σταυροφορική ιδεολογία που είχε αναπτυχθεί στην αυλή και τον λαό μετά την Άλωση του 1453. Αλλά στον 19ο αιώνα, η επέκτασή τους στα πρώην βυζαντινά εδάφη υπό μίαν πανορθόδοξη σημαία ήταν λιγότερο φιλόδοξη. Λαμβάνοντας υπόψη την πιθανή αντίδραση των άλλων Μεγάλων Δυνάμεων και προτιμώντας ένα ανίσχυρο γείτονα, η Αγία Πετρούπολη αποσκοπούσε στη διατήρηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ προωθούσε το μοντέλο της αυτονομίας στις περιοχές με πλειοψηφία χριστιανών. Όσον αφορά τα αρχικά υποτελή και αργότερα ανεξάρτητα βαλκανικά κράτη, οι τσάροι ενθάρρυναν συντηρητικά καθεστώτα βασιζόμενα στην ισχυρή βασιλική εξουσία και την Εκκλησία, που συνδεόταν με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η νέα πανσλαβιστική ιδεολογία (πιτυχή του ρομαντισμού) δεν άλλαξε τις απόψεις της ρωσικής ηγεσίας, επειδή ερχόταν σε αντίθεση με την πάγια ρωσική πολιτική και την εικόνα που είχαν οι Ρώσοι για τον εαυτό τους ως υπέρμαχοι του Σταυρού και της Ορθοδοξίας. Παρ' όλες τις προσπάθειες των ακτιβιστών του πανσλαβισμού, οι ιδέες τους δεν έγιναν δημοφιλείς, ούτε στη Ρωσία, ούτε ανάμεσα στους βαλκάνιους Σλάβους.

Ήδη από το 1453, τόσο οι μοσχοβίτικες ελίτ όσο και ο απλός λαός είχαν αρχίσει να αναπτύσσουν μια πρόσληψη του εαυτού τους ως προστάτες της μόνης γνήσιας και σωστής εκδοχής του χριστιανισμού. Σχεδόν κάθε χρόνο μητροπολίτες, ηγούμενοι και κατώτεροι κληρικοί υπέβαλλαν αιτήματα για κάθε είδους βοήθεια. Οι οικουμενικοί πατριάρχες δίσταζαν αρχικά να ακολουθήσουν το παράδειγμα των άλλων ιερωμένων, αλλά είχαν απόλυτη ανάγκη χρημάτων προκειμένου να αντιμετωπίσουν τη μείωση των πόρων τους αλλά και την αύξηση των χρεών τους, καθώς είχαν υπό την ευθύνη τους ποικίλους θεομούς της ορθόδοξης κοινότητας και καλούνταν να δωροδοκούν συνέχεια τους Οθωμανούς αξιωματούχους. Αναγκάστηκαν όμως να αγνοήσουν την υπερροπτική συμπεριφορά της Ρωσικής Εκκλησίας, η οποία στην πραγματικότητα είχε σταμα-

τίσει να αναγνωρίζει τη δικαιοδοσία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά το 1453. Ως αντάλλαγμα μιας γενναιόδωρης ελεημοσύνης, το Φανάρι αναγνώρισε τον Ιβάν Δ΄ τον Τρομερό ως «καίσαρα και τον αυτοκράτορα όλων των ορθοδόξων χριστιανών» καθώς και ως απόγονο της τελευταίας βυζαντινής δυναστείας.¹

Έκτοτε οι κληρικοί από την οθωμανική επικράτεια, όπως για παράδειγμα οι ηγούμενοι των σερβικών μονών του Αγίου Νικολάου στο Χόποβο και του Ευαγγελισμού στη Παπρατσά, στις εκκλήσεις τους παραλλήλιζαν τους τσάρους με τον Κωνσταντίνο τον Μεγάλο, τον Ιουστινιανό, και τον Λέονα τον Σοφό.²

Οι τσάροι όχι μόνο έστελναν χρήματα, ιερατικά άμφια κ.λπ., αλλά και επέτρεπαν στους ομόδοξους ιερωμένους, ιδίως στους αντιπρόσωπους των διάφορων μονών, να εισέρχονται στη χώρα και να συλλέγουν δωρεές από τους απλούς ανθρώπους. Παράδειγμα του πώς συνεχιζόταν η συνήθεια αυτή έως τον 20ό αιώνα είναι η περίπτωση της Μονής της Αγίας Θεοτόκου στην περιοχή της Δράμιας. Το 1893 βρισκόταν βαθιά χρεωμένη λόγω της συνεχούς αύξησης της φορολογίας και της μείωσης της σοδειάς εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών. Ως μόνη ελπίδα σωτηρίας φάνταζε η έκδοση άδειας για περιοδεία δύο μοναχών με λείψανα σεβάσιμων αγίων σε σημαντικές πόλεις της Ρωσίας, προκειμένου να προσελκύσουν το ενδιαφέρον και την ελεημοσύνη των πιστών.³

Τον 18ο αιώνα, οι Ρώσοι ηγέτες, όπως η Μεγάλη Αικατερίνη, είχαν επανειλημμένα παρακινήσει Ρώσους όλων των κοινωνικών τάξεων αλλά και πολλούς ντόπιους χριστιανούς να πολεμήσουν τους Οθωμανούς για τον έλεγχο του μεγαλύτερου μέρους των βόρειων περιοχών της Μαύρης Θάλασσας. Ωστόσο, στον 19ο αιώνα η επέκταση στα ευρωπαϊκά εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας δεν ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακή –το 1812 είχε ενσωματωθεί μόνο η Βεσσαραβία. Μετά τις πολλαπλές αναστατώσεις των Ναπολεόντειων Πολέμων, οι Μεγάλες Δυνάμεις συμφώνησαν να σέβονται τα υφιστάμενα κράτη και τα σύνορά τους προκειμένου να αποτραπεί μια παρόμοια κρίση στο μέλλον. Οι αρχές αυτές, που υιοθετήθηκαν το 1815 στο Συνέδριο της Βιέννης, θα υποστούν δοκιμασία κατά τις αντι-αυστριακές εξεγέρσεις στην Ιταλία και στην επανάσταση στην Ελλάδα.

¹ N. Kapterev, *Kharakter otnoshenii Rossii k Pravoslavnomu Vostoku v XVI i XVII stoletiiakh* (Sergiev Posad: 1914), 26-29.

² Επίσκοπος Ιερεμίας προς τον τσάρο Μιχαήλ Α΄, 16 Σεπτεμβρίου 1638, βλ. Sv. Dolgova κ.ά. (επιμ.), *Moskva - Serbiia, Belgrad - Rossiia. Sbornik dokumentov i materialov*, τ. 1 (Moscow-Belgrade: Arhiv Srbije, Glavnoie arkhivnoie upravlenie, 2009), 235.

³ Ηγούμενος της Μονής Θεοτόκου προς την Ιερά Σύνοδο της Ρωσικής Εκκλησίας, 20 Μαρτίου 1893, Αρχείο Οικουμενικού Πατριαρχείου, Α63, φφ. 68-69, αρ. 1130.

Το 1826 ο Ιωάννης Καποδίστριας εξήγησε στον Νικόλαο Α΄ ότι οι επαναστάτες πληροφορήθηκαν με έκπληξη την αρνητική στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες δίσταζαν να αλλάζουν το status quo:

«Ενώ είχαν πλήρη κατανόηση ότι οι Δυτικοί τους εγκατάλειψαν να καταστραφούν ως οπαδοί της Ρωσίας, δεν μπορούσαν να πιστέψουν ότι η Ρωσία ακολουθούσε την ίδια πολιτική».⁴

Σε αντίθεση προς τον φιλελληνισμό στη Δυτική Ευρώπη, στη Ρωσία και οι φιλελεύθεροι και οι συντηρητικοί κύκλοι προσέφεραν υποστήριξη στην ελληνική υπόθεση. Έβλεπαν τους Έλληνες, όχι μόνο ως απογόνους του Ομήρου και του Πλάτωνα, αλλά και ως τους ομοδόξους που από παλιά απολάμβαναν τη ρωσική προστασία.⁵ Η στάση αυτή του ρωσικού λαού συνέβαλε στην απόφαση της ρωσικής ηγεσίας να στείλει μια μοίρα για να ενισχύσει τον αγγλο-γαλλικό στόλο στο Ναβαρίνο και να κηρύξει τον πόλεμο εναντίον του σουλτάνου το 1828. Επίσημα, ωστόσο, ο πόλεμος κηρύχτηκε επειδή η Υψηλή Πύλη παραβίαζε τις συνθήκες που επέτρεπαν την ελεύθερη διέλευση των εμπορικών πλοίων της Ρωσίας από τα Στενά.

Το 1829, η Συνθήκη της Αδριανουπόλεως προέβλεπε αυτονομία για την Ελλάδα και τη Σερβία, καθώς και την προσωρινή κατοχή της Μολδαβλαχίας από τη Ρωσία. Σε αυτήν και σε άλλες περιπτώσεις φαίνεται ότι η Αγία Πετρούπολη προτίμησε την αυτονομία από την ανεξαρτησία, καθώς συνιστούσε μικρότερο κίνδυνο για τη διατάραξη της ισορροπίας των Δυνάμεων και για μια νέα σύγκρουση με την Αγγλία και τη Γαλλία. Πάντως, εκείνη τη φορά και οι τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις ήταν πρόθυμες να υψώσουν την Ελλάδα στο επίπεδο της ανεξάρτητης χώρας στη συνδιάσκεψή τους στο Λονδίνο το 1830.

Ύστερα από τη δολοφονία του Καποδίστρια και την ενθρόνιση του Όθωνα, ο στόχος του Νικολάου Α΄ ήταν να επεκτείνει στην Ελλάδα τη δική του ιδεολογία. Έτσι η εφημερίδα *Αιών* ως φερέφωνο του Ρωσικού Κόμματος προωθούσε το σύνθημα «θρησκεία, πατρίδα, και βασιλιάς».⁶

Η Αγία Πετρούπολη υποστήριζε έντονα τις αξιώσεις των συντηρητικών βαλκανικών κύκλων, προκειμένου οι προτεστάντες και οι καθολικοί ηγεμόνες και βασιλείς (μεταξύ αυτών και ο Όθων), είτε να μεταστραφούν στην Ορθοδο-

⁴ J. Capodistrias, *The Letter to the Tsar Nicholas I* (London-Athens: Doric Publications, 1977), 125-128.

⁵ Theophilus Prousis, *Russian Society and the Greek Revolution* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1994), 55-104.

⁶ L. Frary, *Russia and the Making of Modern Greek Identity, 1821-1844* (Oxford: Oxford University Press, 2015), 66.

ξία, είτε να μεγαλώσουν τα παιδιά, ή τουλάχιστον τους διάδοχούς τους, σύμφωνα με την πίστη των υπηκόων τους. Η αξίωση αυτή υιοθετήθηκε στα συντάγματα της Ελλάδας, της Ρουμανίας, και της Βουλγαρίας. Για παράδειγμα, η Ρωσία αναγνώρισε τελικά τον πρίγκιπα Φερδινάνδο της Βουλγαρίας μόνο όταν ο γιος του Μπόρις βαπτίστηκε ορθόδοξος τον Φεβρουάριο του 1896.⁷

Επιπλέον, οι δυναστικοί γάμοι κανονίστηκαν με σκοπό την ενίσχυση των σχέσεων μεταξύ του οίκου των Ρομανώφ και των Βαλκάνιων μοναρχών. Πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν ο γάμος του Γεώργιου Α΄ της Ελλάδας και της Όλγας, της ανιψιάς του τσάρου το 1867. Το 1907, η πριγκίπισσα του Μαυροβουνίου Αναστασία παντρεύτηκε τον μεγάλο δούκα Νικόλαο που ήταν θείος του τσάρου. Και πριν από αυτό ο γιος της βασίλισσας Όλγας, Νικόλαος, περιέγραφε τα ανάκτορα του Μαυροβουνίου το 1899 ως «μια μινιατούρα της ρωσικής αυλής» όσον αφορά το πρωτόκολλο κ.λπ.⁸

Δεν υπήρχαν άμεσες δυναστικές σχέσεις με τη Μολδοβλαχία, αλλά τα κοινά χερσαία σύνορα επέτρεψαν στους Ρώσους να την επηρεάσουν περισσότερο από τις άλλες βαλκανικές χώρες. Από το 1828 έως το 1834, η ρωσική κατοχή σε αυτές τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες οδήγησε σε ριζικές αλλαγές στο φορολογικό και το νομικό πλαίσιο, που έθεσαν τα θεμέλια για τη μελλοντική ένωσή τους σε ενιαίο κράτος. Ήταν όμως συντηρητικές και διαιώνιζαν τον έλεγχο των οσποδάρων. Όταν οι ντόπιοι φιλελεύθεροι, εμπνεόμενοι από το επαναστατικό κύμα του 1848, πήραν την πρωτοβουλία να ενώσουν τη χώρα χωρίς καμία πρότερη συνεννόηση με τον τσάρο, η Ρωσία επιβλήθηκε στρατιωτικά και απέτρεψε τις πολιτικές μεταρρυθμίσεις.⁹ Παρά τη δυσaréσκεια των ανώτερων στρωμάτων –ακόμη και της γερμανικής δυναστείας της– κατά τον Ρωσο-τουρκικό Πόλεμο του 1877-1878 και τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, η Ρουμανία βρισκόταν όχι μόνο στο πλευρό της Ρωσίας αλλά υπό τον έλεγχό της.

Η σημασία της Σερβίας ως συμμάχου ήταν ακόμα μεγαλύτερη, ξεκινώντας από την Α΄ Σερβική Επανάσταση του 1804-1815. Όπως και στη Ρουμανία, δεν υπήρχαν άμεσες δυναστικές σχέσεις. Γεγονός όμως ήταν ότι οι Καραγιώργεβιτς υποστηρίζονταν διαχρονικά από τη Ρωσία, ενώ οι αντίπαλοί τους Ομπρένοβιτς από την Αυστρία. Επιπλέον, η ρωσική επιρροή ήταν φανερή

⁷ D. Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians (1856-1914)* (New York: Oxford University Press, 2016), 253.

⁸ Nicholas of Greece (Prince of Denmark), *My Fifty Years* (London: Hutchinson, 1926), 174.

⁹ V. Taki, *Russia on the Danube: Empire, Elites, and the Politics of Reform in Moldavia and Wallachia, 1812-1834* (Budapest: Central European University Press, υπό έκδοση), κεφ. V-VII.

στην εκπαίδευση γενεών κληρικών και στρατιωτικών που σπούδαζαν στη Ρωσία, συμπεριλαμβανομένου και του διαδόχου Αλεξάνδρου. Όλοι αυτοί οι παράγοντες διευκόλυναν την τελική αποδοχή της μοιραίας βασιλοκτονικής επανάστασης του 1903.¹⁰

Πάντως η Ρωσία αντιτάχθηκε στο σερβικό Σύνταγμα του 1835, αλλά ήταν οι ρωσόφιλοι «ριζοσπάστες» που έφεραν το επόμενο Σύνταγμα του 1888, κατά τη διάρκεια της βασιλείας των φιλοαυστριακών Ομπρένοβιτς. Λίγα χρόνια νωρίτερα, το 1881, με ρωσική υποστήριξη, πέρασαν στη Βουλγαρία οι συνταγματικές μεταρρυθμίσεις που προωθούσε ο πρίγκιπας Μπάπτενμπεργκ, για να ενισχύσει την εκτελεστική εξουσία.¹¹

Η απόλυτη μοναρχία αποτελούσε το ιδανικό για τους τσάρους, αλλά ήταν αρκετά ευέλικτο ώστε να δεχτούν και συνταγματικά καθεστώτα, όπως μετά την Επανάσταση του 1843 στην Ελλάδα. Η ρωσική κυβέρνηση προβληματιζόταν περισσότερο από τον αντικανονικό διαχωρισμό της Εκκλησίας της Ελλάδος από το Πατριαρχείο. Ως ιθύνων νους εκείνης της διαδικασίας, ο Θεόκλητος Φαρμακίδης ανέφερε το ρωσικό παράδειγμα με τη Διοικούσα Ιερά Σύνοδο (συνοδικό σύστημα διοίκησης). Παρ' όλα αυτά, η μεταρρύθμιση συνιστούσε νίκη των φιλοδυτικών κομμάτων, επειδή πραγματοποιήθηκε χωρίς κανένα συμβιβασμό με το Πατριαρχείο.¹²

Το σχίσμα που προκλήθηκε ήταν τόσο βαθύ ώστε ούτε η ρωσόφιλη κυβέρνηση (1837-1840) δεν μπορούσε να συμβάλει στη συμφιλίωση των δύο πλευρών.¹³ Μερικοί Έλληνες ιστορικοί, μάλιστα, το θεωρούν ως την πρώτη κίνηση του εθνικισμού έναντι του κανονικού δικαίου, η οποία ενέπνευσε το βουλγαρικό εκκλησιαστικό κίνημα.¹⁴ Είκοσι χρόνια αργότερα, το 1850, με τη μεσολάβηση των Ρώσων διπλωμάτων η Αρχιεπισκοπή Αθηνών αναγνωρίστηκε από το Πατριαρχείο. Εκείνος ο σεμνός θρίαμβος της Ορθοδοξίας συνέβηλε στην τελική αποδοχή της Επανάστασης του 1843 από την Αγία Πετρούπολη.¹⁵

Όμως η συμβολή της Ρωσίας στον σχηματισμό ενός καινούριου χριστιανικού βασιλείου δεν συνεπαγόταν και την υποστήριξη της φιλόδοξης αλυτρωτι-

¹⁰ Τσαρκώφ προς Υπουργείο Εξωτερικών, 2/15 Ιουνίου 1903, ΑΥΕ της Ρωσικής Αυτοκρατορίας στη Μόσχα (εφεξής AVPRI), 151-482-2868, φ. 50.

¹¹ M. Rekun, *How Russia Lost Bulgaria, 1878-1886* (Lanham: Lexington Books, 2019), 103-104.

¹² D. Stamatopoulos, «The Orthodox Church of Greece», στο L. Leustean (επιμ.), *Orthodox Christianity and Nationalism in Nineteenth-Century Southeastern Europe* (New York: Fordham University Press, 2014), 34-35.

¹³ Frary, *Russia and the Making of Modern Greece*, 159-160.

¹⁴ Χρ. Παπαδόπουλος, *Ιστορία της Εκκλησίας*, τ. 1 (Αθήνα: Π.Α. Πετράκου, 1920), 444-446.

¹⁵ Frary, *Russia and the Making of Modern Greece*, 216.

κής πολιτικής του που στόχο είχε την κατάρρευση της ασταθούς Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁶

Η πιο σοβαρή πρόκληση τη δεκαετία του 1830 ήρθε, όχι από τα Βαλκάνια, αλλά από τον Μεχμέτ Αλί της Αιγύπτου, τον κατ' όνομα υποτελή κυβερνήτη ο οποίος κατάφερε να προωθήσει τον εκσυγχρονισμό της χώρας του καλύτερα από τον σουλτάνο. Όταν ο τελευταίος προσπάθησε να συνενώσει τον Μεχμέτ, ο αιγυπτιακός στρατός εισέβαλε στη Συρία, νίκησε τα στρατεύματα του σουλτάνου, και προέλασε προς την πρωτεύουσα την άνοιξη του 1833. Απελπισμένοι, ο Μαχμούτ Β΄ συμμαχούσε με τη Ρωσία τον Ιούλιο. Ο τσάρος εμπόδισε την ενδεχόμενη αιγυπτιακή κατάληψη της Πόλης στέλνοντας τον στόλο του που αποβίβασε ένα μεγάλο σώμα στην ασιατική ακτή του Βοσπόρου –λίγο αργότερα, επέστρεψαν στην Κριμαία αντί να καταλάβουν τα Στενά. Έτσι στη Συνθήκη του Χουνκιάρ Ισκελεσί (1833), η Αγία Πετρούπολη απέδειξε την προτίμησή της σε ένα ανίσχυρο γείτονα παρά σε ένα πιο δυναμικό ισλαμικό κράτος.¹⁷

Όταν το 1839 η Αγγλία και η Γαλλία άσκησαν πιέσεις στον σουλτάνο Αμπντούλ Μετζίτ Α΄ να εφαρμόσει μια σειρά μεταρρυθμίσεων εξευρωπαϊσμού του κράτους (Τανζιμάτ), η ρωσική ηγεσία δεν ενέκρινε την τάση συγκεντρωτισμού τους, ενώ υποστήριζε τις άλλες πτυχές τους, ιδιαίτερα τη θρησκευτική ισοτιμία όλων των υπηκόων και την εκκοσμίκευση του ορθόδοξου μιλέτ. Οι Ρώσοι διπλωμάτες αποσκοπούσαν στη διατήρηση της αυτονομίας του, δηλαδή της θεσμικής βάσης της ρωσικής επιρροής στην Εγγύς Ανατολή. Ύστερα από την ήττα στον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), η Αγία Πετρούπολη έπρεπε να είναι πιο διακριτική όταν ήθελε να παρέμβει μονομερώς στα εσωτερικά ζητήματα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Έτσι το 1858 ο Ρώσος πρέσβης Μπουτένεφ εξήγησε στα στελέχη της Ρωσικής Εκκλησίας ότι οι περισσότεροι λαϊκοί και κληρικοί υπό τον πατριάρχη Κωνσταντίνο Ζ΄ ήταν έτοιμοι να απαλλαχθούν από τη διαφθαρμένη ολιγαρχία των Γερόντων (Γεροντική Ιερά Σύνοδος) που αντιστεκόταν στις μεταρρυθμίσεις.¹⁸ Σε λίγο, όμως, οι Ρώσοι διπλωμάτες θα αντιταχθούν στην ενίσχυση του λαϊκού ελληνικού και βουλγαρικού στοιχείου που επέτρεψε στην Πύλη να εκμεταλλευθεί τη διάσπαση στην ορθόδοξη κοινότητα (millet-i Rûm). Από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, οι Ρώσοι και οι Έλληνες δι-

¹⁶ D. Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism: Imperial Russia and Ottoman Christians, 1856-1914* (New York: Oxford University Press, 2016), 54-55.

¹⁷ V. Georgiev κ.ά. (επιμ.), *Vostochnyi vopros vo vneshnei politike Rossii, konets XVIII - nachalo XX vekov* (Moscow: Nauka, 1978), 119.

¹⁸ Μπουτένεφ προς Υπουργείο Εξωτερικών, 8 Νοεμβρίου 1858, Ρωσικό Κρατικό Ιστορικό Αρχείο στην Αγία Πετρούπολη (εφεξής RGIA), 797-27-2-2-426-1, φφ. 34-43ob.

πλωμάτες προσπάθησαν να ξανα-ενισχύσουν την ιεραρχία αλλά κάθε προσπάθεια θα ματαιωθεί από τους ακραίους εθνικιστές και τις εφημερίδες τους. Το παιχνίδι του μεγάλου βεζίρη Αλί Πασά αποκορυφώθηκε στο φερμάνι του Φεβρουαρίου του 1870 για τον σχηματισμό της Βουλγαρικής Εξαρχίας. Παρά τις προσπάθειες μεσολάβησης του Ρώσου πρεσβευτή κόμη Ιγνάτιεφ, δεν επήλθε κανένας συμβιβασμός και η Εξαρχία κηρύχθηκε οχιωματική τον Σεπτέμβριο 1872 ως ένοχη εθνοφυλετισμού, καθώς δεν γινόταν δεκτή η οποιαδήποτε οριοθέτηση των εδαφών δικαιοδοσίας της (συμφωνα με το περιβόητο άρθρο 10 του φερμανίου).¹⁹

Πριν και ιδιαίτερα μετά το σχίσμα οι Έλληνες ιεράρχες κατηγορούνταν ως ανδρείκελα της τουρκικής τυραννίας στα ρωσικά πανσλαβιστικά περιοδικά, όπου συνεργάζονταν πολλοί Βούλγαροι φοιτητές στη Μόσχα. Αλλά το Υπουργείο Εξωτερικών της Ρωσίας αρνήθηκε να επιλέξει μεταξύ Σλάβων και Ελλήνων για δεκαετίες, κάνοντας ό,τι μπορούσε για να συμφιλιωθούν οι δύο πλευρές με κάποιο τρόπο. Όταν οι ρωσικές αρχές υποστήριξαν την Εξαρχία, έπαιξε μεγαλύτερο ρόλο, όχι η πανσλαβιστική αλληλεγγύη, αλλά ο φόβος της προτεσταντικής και της καθολικής «προπαγάνδας». Εννοώ, πρώτον, την άδεια των ρωσικών προσωρινών αρχών στην Ανατολική Ρωμυλία να μετακομίσει ο έξαρχος Ιωσήφ από τη Φιλιπούπολη στην Πόλη. Δεύτερον, ο πρέσβης Νελίτσοφ έκανε παραστάσεις υπέρ της έκδοσης των βουλγαρικών βερατιών για την Όχριδα και τα Σκόπια το 1885 ενώπιον των υπερβολικών διαδόσεων σχετικά με την επιτυχία της Ουνίας εκεί.²⁰

Όμως οι ακτιβιστές του πανσλαβισμού αντιλήφθηκαν ότι η ιδέα της σλαβικής αδελφότητας δεν θα ήταν δημοφιλής στους μέσους απλούς πολίτες, επειδή δεν ταίριαζε με την εικόνα της Ρωσίας ως προστάτιδας της Ορθοδοξίας. Γι' αυτό κατά την Ανατολική Κρίση του 1875-1878 οι πανσλαβιστές στηρίχθηκαν στον παραδοσιακό θρησκευτικό λόγο για να ενθαρρύνουν τις συνεισφορές και την έξοδο εθελοντών στα βαλκανικά μέτωπα.²¹ Επιπλέον, οι Ρώσοι διπλωμάτες και αξιωματικοί στα Βαλκάνια γρήγορα απογοητεύθηκαν σχετικά με ενδεχόμενη πανσλαβιστική συνεργασία, επειδή οι μουσουλμάνοι Σλάβοι στη Βοσνία και τη Βουλγαρία παρέμειναν πιστοί στον σουλτάνο και αδιάφοροι απέναντι στα συνθήματα των Σέρβων και των Ρώσων πανσλαβιστών.²²

¹⁹ Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism*, 106-190.

²⁰ Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism*, 237-238.

²¹ D. Vovchenko, Denis, «Gendering Irredentism? Self and Other in Russian Pan-Orthodoxy and Pan-Slavism (1856-1885)», *Ethnic and Racial Studies* 34,2 (2011), 253-254.

²² Vovchenko, *Containing Balkan Nationalism*, 311-314.

Υστερα από τη ρήξη Σόφιας και Αγίας Πετρούπολης το 1886, μετά την ενσωμάτωση της Ανατολικής Ρωμυλίας στη Βουλγαρία, το Υπουργείο Εξωτερικών της Ελλάδας ήρθε σε επαφή με το ρωσικό, υπογραμμίζοντας τον αυστριακό και αγγλικό κίνδυνο ο οποίος πιθανόν διερχόταν μέσω του Βούλγαρου πρίγκιπα Φερδινάνδου που ανήκε στον ίδιο δυναστικό οίκο (Σαξ Κόμπουργκ).²³ Αυτή η συνεργασία θα αποβεί χρήσιμη για την Αθήνα κατά τη διάρκεια του μοιραίου Ελληνο-τουρκικού Πολέμου το 1897. Τριάντα χρόνια αργότερα ο πρίγκιπας Νικόλαος θυμόταν έντονα εκείνη τη φοβερή στιγμή τον Απρίλιο, «Τι θα γινόταν χωρίς την επέμβαση του αυτοκράτορα της Ρωσίας!».²⁴ Χάρη σε αυτήν ο σουλτάνος σταμάτησε την προέλαση του νικηφόρου στρατού του προς την Αθήνα και δέχθηκε ευρύτερη αυτονομία για την Κρήτη.

Η Επανάσταση των Νεοτούρκων φαινόταν να εγκαινιάζει μια νέα εποχή στην Εγγύς Ανατολή. Όλες οι μειονότητες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι γειτονικές χώρες και οι Μεγάλες Δυνάμεις, συμπεριλαμβανομένης της Ρωσίας, στην αρχή είχαν τεράστιες προσδοκίες από μια ενδεχόμενη συνεργασία με το νεοσύστατο καθεστώς.²⁵ Ωστόσο, ήδη τον Αύγουστο του 1909 ο ασυμβίβαστος συγκεντρωτισμός των Νεοτούρκων αποξένωσε τις ορθόδοξες μειονότητες οι οποίες συνεννοήθηκαν υπό την αιγίδα της Ρωσίας να διαμαρτυρηθούν για τη μείωση της αυτονομίας τους.²⁶ Όταν η Ελλάδα –όπως όλες οι γειτονικές χώρες– τελικά απογοητεύθηκε, στράφηκε στην προοπτική μιας μελλοντικής συμμαχίας με τους γείτονές της, για να γίνει το καλοκαίρι του 1912 μέλος της Βαλκανικής Συμμαχίας.²⁷ Ως συνέπεια των απρόσμενων νικών των χριστιανικών χωρών από τον Σεπτέμβριο του 1912 έως τον Μάιο του 1913, χιλιάδες απελπισμένοι μουσουλμάνοι ξεριζώθηκαν και μετακόμισαν στις υπόλοιπες οθωμανικές περιοχές. Σε αυτή την κρίσιμη περίοδο, οι Νεότουρκοι φαίνεται ότι οργάνωναν βιαιοπραγίες κατά των ντόπιων Ελλήνων και κατασχέσεις των περιουσιών τους. Για να αποφύγει τα αντίποινα των Μεγάλων Δυνάμεων, τον Ιούνιο του 1914 η Πύλη δέχθηκε την αξίωση του Πατριαρχείου να σταλεί μια ευρωπαϊκή διερευνητική επιτροπή στη περιοχή της Σμύρνης. Για να ενισχύσει τη συμμετοχή της Ρωσίας, ο πρέσβης Γιρς έστειλε από την Πόλη την κανονιοφόρο «Τέρετς».²⁸

²³ Μπακιμέτεφ προς Γιρς, 11 Νοεμβρίου 1890, AVPRI, 151-482-3570, φ. 300b.

²⁴ Nicholas of Greece, *My Fifty Years*, 158.

²⁵ N. Tcharykow, *Glimpses of High Politics Through War and Peace, 1855-1929* (London: George Allen & Unwin, 1931), 239.

²⁶ Τσαρικόφ προς Υπουργείο Εξωτερικών, 1η Αυγούστου 1909, AVPRI, 151-482-3550, φ. 100b.

²⁷ B. Atalay, *Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'nin Siyasi Faaliyetleri (1908-1923)* (Istanbul: Tatar, 2001), 55-56.

²⁸ Γιρς προς Υπουργείο Εξωτερικών, 3/16 Ιουνίου 1914, AVPRI, 151-482-3311, φ. 91.

Ακόμα πιο αποτελεσματική υπήρξε η αποστολή του καταδρομικού «Κάγκουλ» από τη Σεβαστούπολη στην Τραπεζούντα και τα άλλα οθωμανικά λιμάνια της Μαύρης Θάλασσας με σημαντικές χριστιανικές μειονότητες. Η αποστολή εκείνη, σύμφωνα με ποικίλες πληροφορίες, απέτρεψε μεγαλύτερες βιαιοπραγίες εναντίον των Ρωμιών και των Αρμενίων την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1914.²⁹

Συμπερασματικά, κατά τον μακρύ 19ο αιώνα, η Αγία Πετρούπολη παρέμεινε αφοσιωμένη στη προώθηση της αυτονομίας των χριστιανών στον χώρο των σουλτάνων. Η ρωσική ηγεσία ήταν αναγκασμένη να παραμείνει σταθερή στην παραδοσιακή πανορθόδοξη ιδεολογία, καθώς η διατήρηση ενός ανίσχυρου γείτονα φαινόταν προτιμότερη σε σύγκριση με μια σύγκρουση με τις άλλες Δυνάμεις. Για τους ίδιους λόγους, αντιστεκόταν στον συγκεντρωτισμό του Τανζιμάτ και των Νεοτούρκων. Όσον αφορά τον πανσλαβισμό, η πορεία που χάραξαν οι ρωσικές αρχές μάλλον απογοήτευσε και τους πανσλαβιστές και τους εθνικιστές αλλά και τους κάθε είδους εκσυγχρονιστές. Κι όμως η διατήρηση του Οικουμενικού Πατριαρχείου ως ραχοκοκαλιά της ρωσικής επιρροής στην Εγγύς Ανατολή πριν και μετά τον σχηματισμό των νέων κρατών στα Βαλκάνια ήταν η πιο συνετή επιλογή. Εξάλλου, οι σχέσεις με τις νεοσύστατες δυναστείες μακροπρόθεσμα φαινόταν να παρέχουν λιγότερες εγγυήσεις για τη διάδοση του φιλωρωσικού συντηρητισμού, γι' αυτό και στα συνταγματικά ζητήματα η ρωσική πλευρά επέδειξε ευελιξία.

²⁹ Μπραντ προς Γίρς, 21 Φεβρουαρίου 1914, AVPRI, 180-517/2-2637, φφ. 1-2, και 28 Ιουνίου 1914, φ. 32.

ΕΝΟΤΗΤΑ

II

*Πρώτη εγκαθίδρυση και δοκιμασίες
της δημοκρατικής αρχής*

Οι εκδογές ως εδδηγική κανονικότητα

Δεν ξέρω αν οι πίνακες αυτοί είναι ακόμη αναρτημένοι στα σχολεία της χώρας. Στην εποχή μου, ωστόσο, στις δεκαετίες δηλαδή του 1950 και του 1960 –για να μην πω και στην εποχή των παιδιών μου, τριάντα χρόνια αργότερα– φιγουράριζαν σε περίοπτα σημεία σε τάξεις, διαδρόμους και γραφεία: αναφέρονται στους πίνακες με τα σκίτσα και τις φωτογραφίες όλων των πρωθυπουργών της Ελλάδας, από την εποχή του Καποδίστρια, έως τις μέρες μας.

Βέβαια, κάποια σύντομα χρονικά διαστήματα στη μακρά αυτή διαδρομή έθεταν ενδιαφέροντα διλήμματα: και για μεν τα χρόνια της Κατοχής, δεν υπήρχε πρόβλημα, αφού κανένας δεν διανοήθηκε να περιλάβει στον πίνακα τους τρεις δωσίλογους πρωθυπουργούς (Γ. Τσολάκογλου, Κ. Λογοθετόπουλο, Ι. Ράλλη) δίπλα στις φωτογραφίες του Εμμανουήλ Τσουδερού, του Σοφοκλή Βενιζέλου και του Γεωργίου Παπανδρέου, πρωθυπουργών των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων (1941-1944). Για τα χρόνια όμως της χούντας, το δίλημμα ήταν σοβαρό: μεταξύ 1967 και 1974, ανάμεσα στη φωτογραφία του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, τελευταίου πρωθυπουργού της προδικτατορικής βασιλευόμενης δημοκρατίας, και του Κωνσταντίνου Καραμανλή, πρώτου πρωθυπουργού της Μεταπολίτευσης, τι ήταν προτιμότερο: να παρεμβληθεί ένα κενό, ανεξήγητο για τους νεότερους, ή να περιληφθεί η κεφαλή ενός επίορκου δικαστή, του Κωνσταντίνου Κόλλια, ενός στυγνού δικτάτορα, του Γεωργίου Παπαδόπουλου, και ενός αποδεδειγμένα πράκτορα ξένης χώρας, του ανεκδιήγητου Αδαμαντίου Ανδρουτσόπουλου;

Δεν ξέρω ποια λύση τελικά προκρίθηκε. Αν πάντως μου ζητούσαν τη γνώμη μου, θα πρότεινα να αντικατασταθεί ο ανωτέρω πίνακας με ένα άλλον: ένα που να περιλαμβάνει τις 67 εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στην Ελλάδα, από την ανάδειξη της Εθνοσυνέλευσης της Γ΄ Σεπτεμβρίου, το φθινόπωρο του 1843, έως τις εκλογές του Ιουλίου του 2019, δηλαδή της χρονολογικά τελευταίας. Ο πίνακας αυτός είχε αναρτηθεί στην έκθεση που οργάνωσε το 2019 το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία, με θέμα τους «Σταθμούς μιας διαδρομής σχεδόν διακοσίων ετών» της Βουλής των Ελλήνων. Περιλαμβάνεται ευτυχώς στον θαυμάσιο κατάλογο της έκθεσης και έχει μεγάλο ενδιαφέρον.

A. Τα δεδομένα...

Ποσοτικά, καταρχάς, το στοιχείο που εντυπωσιάζει είναι ο συνολικός αριθμός των εκλογών οι οποίες έχουν διεξαχθεί στην Ελλάδα: οι 67 βουλευτικές μας εκλογές¹ μπορούν να συγκριθούν μόνον με τις 56 του Ηνωμένου Βασιλείου (από το 1802) και τις 64 της Γαλλίας. Καμία άλλη κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν έχει να επιδείξει συγκρίσιμο αριθμό εκλογών και μάλιστα με καθολική ψηφοφορία. Είτε λόγω της καθυστέρησης της επέκτασης του εκλογικού δικαιώματος στον (άρρην αρχικά) πληθυσμό –η οποία πραγματοποιήθηκε στις περισσότερες χώρες σχεδόν μισόν αιώνα ύστερα από μας–, είτε λόγω πολυετών δικτατοριών (Πορτογαλία, Ισπανία, Ιταλία, Γερμανία και βέβαια οι κομμουνιστικές στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης) σε σύγκριση με τις τρεις δικές μας, που ήταν σχετικά βραχύβιες,² ο αριθμός των εκλογών, ακόμη και στις θεωρούμενες “ωριμότερες” κοινοβουλευτικές δημοκρατίες της Δυτικής και της Βόρειας Ευρώπης, είναι πολύ μικρότερος. Κοντολογίς, από την ανακήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας μας το 1830³ έως σήμερα –συμπεριλαμβανομένων τόσο της «σκοτεινής» δεκαετίας 1936-1946, όσο και της χουντικής επταετίας 1967-1974– διεξάγονται εκλογές στην Ελλάδα κάθε 2,8 χρόνια· διάστημα σχετικά βραχύ, η σημασία του οποίου δεν έχει, κατά τη γνώμη μου, αναδειχθεί όσο θα έπρεπε.⁴ Διότι υπονοεί καλύτερα από κάθε άλλο δείκτη την «κανονικότητα» των εκλογών ως μέσου της πολιτικής αντιπαράθεσης, κάτι το οποίο δεν είναι προφανές ότι ισχύει στη μακρά, αν όχι και στη μέση, διάρκεια σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Πολύ περισσότερο που και ποιοτικά, οι ελληνικές εκλογές ήταν κατά κανόνα άψογες. Προηγήθηκαν, βέβαια, οι επτά εκλογές της περιόδου της συνταγματικής μοναρχίας (1844-1862), που ήταν όλες νόθες. Από εκεί και πέρα, μόνον δύο –του 1868 και του 1874– έχουν χαρακτηριστεί ως εκλογές βίας και νοθείας. Αν προσθέσει κανείς στις εννέα αυτές εκλογές και τις πέντε εκλογές του 20ού

¹ Στις εκλογές αυτές δεν περιλαμβάνονται βέβαια οι αυτοδιοικητικές, η ιστορία των οποίων, από τα μέσα της δεκαετίας του 1830 έως τις μέρες μας, ανήκει σε άλλο κεφάλαιο.

² Δηλαδή του Θεοδώρου Πάγκαλου (1926), της 4ης Αυγούστου (1936-1941) και της 21ης Απριλίου (1967-1974).

³ Δεν περιέλαβα τις τέσσερις εκλογές της δεκαετίας του Αγώνα, γιατί η ποιότητά τους δεν έχει μελετηθεί επαρκώς. Το βέβαιο πάντως είναι ότι, είτε πρόκειται για την ανάδειξη των τριών τοπικών συνελεύσεων το φθινόπωρο του 1821, είτε για την εκλογή των Εθνοσυνελεύσεων της Επιδαύρου (1821), τους Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1825-1826), η αντιπροσωπευτικότητά τους δεν αμφισβητήθηκε ποτέ σοβαρά. Σημειωτέον ότι και επί Καποδίστρια έγιναν εκλογές, το 1828, για την ανάδειξη της Δ΄ Εθνοσυνέλευσης.

⁴ Αξίζει να σημειωθεί, ειδικά για την περίοδο της Μεταπολίτευσης, δηλαδή από το 1974 έως τις μέρες μας, ότι αν υπολογισθούν ως μία οι τρεις εκλογές του 1989-1990 και οι δύο του 2012 και του 2015, η μέση διάρκεια της βουλευτικής περιόδου φθάνει τα 3,3 έτη (47:14).

αίωνα, από τις οποίες η αντιπολίτευση απείχε για να μη νομιμοποιήσει το αποτέλεσμα (1910, 1915, 1923, 1935 και 1946), ο συνολικός αριθμός των «προβληματικών» εκλογών φθάνουν τις 14-15,⁵ επί συνόλου 67.

Η *υψηλή συμμετοχή* των πολιτών στις ανωτέρω εκλογικές αναμετρήσεις, τέλος, είναι ένας ακόμη σημαντικός δείκτης για την «κεντρικότητά» τους στην πολιτική αντιπαράθεση της νεότερης και της σύγχρονης ιστορίας μας. Μακριά από το να αποτελούν «ρουτίνα», οι εκλογές εξακολουθούν ακόμη και σήμερα να συνεγείρουν πολιτικούς και μάζες, και έτσι να αποτελούν την κορυφαία στιγμή της κοιμματικής σύγκρουσης. Διότι –εξαιτίας και του βαθιά πλειοψηφικού χαρακτήρα της κοιμματικής αντιπαράθεσης– από αυτές κρίνεται ποιος θα κυβερνήσει τη χώρα. Κάτι που προφανώς δεν συμβαίνει στις λεγόμενες «συναινετικές» δημοκρατίες, στις οποίες ζητούμενο των εκλογών δεν είναι τόσο η αλλαγή πλεύσης, αλλά η συγκριτικά μικρότερη ή μεγαλύτερη επιρροή των κοιμάτων στη διακυβέρνηση της κάθε χώρας.

B. ...και η σημασία τους

Τι συμπεράσματα προκύπτουν από τα ανωτέρω δεδομένα;

Σπεύδω ευθύς εξ αρχής να διευκρινίσω ότι δεν συμμερίζομαι τις αυτάρεσκες θεωρίες για το «δημοκρατικό DNA» των Ελλήνων, το οποίο, τάχα, από την κλασική περίοδο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, μας εμπνέει (σε αντίθεση με άλλους λαούς, όπως οι γείτονές μας, που δεν έχουν εξίσου δημοκρατικά διάσημους προγόνους). Οι απόψεις αυτές, καλλιεργούν μιαν ανιστορική αυτάρεσκεια, η οποία όχι μόνο δεν φωτίζει, αλλά διαστρεβλώνει το παρελθόν. Διότι, ούτε οι τοπικές κοινότητες επί Τουρκοκρατίας ήταν απαύγασμα δημοκρατίας, όπως εσφαλμένα έχει υποστηριχθεί, ούτε βέβαια τα χίλια χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μπορεί να θεωρηθούν κάτι διαφορετικό από μια περίοδο δεσποτείας, σκοτεινής και κατά καιρούς πιο φωτισμένης.

Το βέβαιο είναι ότι η Ελλάδα, από τις πρώτες κιόλας μέρες της Επανάστασης του 1821, επέλεξε να κυβερνηθεί με *αντιπροσωπευτικό ποδήτευμα*. Και τούτο, όχι μόνο για να δείξει στους Ευρωπαίους ότι δεν την ενδιαφέρει απλώς να αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό, αλλά και να κυβερνηθεί δημοκρατικά⁶ αλλά και γιατί δεν υπήρξε σε μας μια προσωπικότητα του βεληνεκού ενός Μπο-

⁵ Οι εκλογές του 1961 έχουν επίσης χαρακτηριστεί ως βίας και νοθείας· κανένας, εν τούτοις, ιστορικός δεν έχει υποστηρίξει ότι, μόνο μέσω της αλλοίωσης του αποτελέσματος των εκλογών εκείνων, αναδείχθηκε και ο νικητής.

⁶ Σύμφωνα με τη Διακήρυξη της 15ης Ιανουαρίου 1822, του ωραιότερου, κατά τη γνώμη μου, κειμένου της ελληνικής συνταγματικής ιστορίας.

λιβάρ (Bolivar) ή ενός Γαριβάλδη (Garibaldi), την οποία οι επαναστατημένοι Έλληνες θα ήταν έτοιμοι να ακολουθήσουν ως αδιαφιλονίκητο στρατιωτικό αλλά και πολιτικό ηγέτη του Αγώνα. Ο Αλέξανδρος Υψηλάντης, που προοριζόταν να παίξει αυτόν τον ρόλο, μετά την αποτυχία της επανάστασης στην Μολδοβλαχία, είχε εξουδετερωθεί· ο δε αδελφός του Δημήτριος δεν είχε τις απαραίτητες ικανότητες. Εξ ου και οι αρχικά τοπικές και μετέπειτα εθνικές συνελεύσεις, από τις οποίες οι εξεγερθέντες αντλούσαν την ισχύ και, προπαντός, τη νομιμοποίησή τους. Η δημοτικότητα των Συνταγμάτων του Αγώνα δεν είναι προφανώς άσχετη από αυτήν την ανάγκη. Μεσολάβησε η καποδιστριακή περίοδος και η δεκαετία της απόλυτης μοναρχίας, για να επανέλθουμε στο αντιπροσωπευτικό σύστημα, αρχικά με το Σύνταγμα του 1844 και οριστικά με το Σύνταγμα του 1864.

Όπως έχει δείξει εναργέστερα από κάθε άλλον ο καθηγητής Ι. Πετρόπουλος, το αίτημα για Σύνταγμα απέβλεπε πάνω απ' όλα στην «επιστροφή» στην εξουσία, αυτήν τη φορά μέσω εκλογών και Βουλής, των πανίσχυρων τοπικών παραγόντων, τους οποίους είχαν απομακρύνει από τα νηπία της εξουσίας πρώτα ο Καποδίστριας (που γι' αυτό δολοφονήθηκε) και ύστερα η Αντιβασιλεία και ο Όθωνας. Οι εκλογές, με άλλα λόγια, δεν ήταν σε μας μια λαϊκή διεκδίκηση (αφού οργανωμένο λαϊκό κίνημα σε μια κοινωνικά αδιαφοροποίητη αγροτική κοινωνία δεν υπήρχε), αλλά το μέσο διά του οποίου οι ισχυροί της ελληνικής κοινωνίας –τα περίφημα «τζάκια»– ήλπιζαν ότι θα επανέλθουν στα πράγματα. Κάτι που κατάφεραν, έως ότου κάποιοι νεωτερικοί πολιτικοί, με πρώτο τον Χαρίλαο Τρικούπη και προπάντων τον Ελευθέριο Βενιζέλο, έθεσαν τέρμα στην πρωτοκαθεδρία τους.

Αυτός ήταν ο λόγος που οι εκλογές, από πολύ νωρίς, βρέθηκαν σε μια στο επίκεντρο της πολιτικής αντιπαράθεσης, *κατέστησαν ο κανόνας*. Δεν θα πρέπει συνεισώς να εκπλήσσει ότι, έκτοτε, όσοι θέλησαν να κυβερνήσουν χωρίς λαϊκή ευμηγορία αντιμετώπισθηκαν μεσομακροπρόθεσμα ως σφετεριστές και δεν απέκτησαν ποτέ αξιόλογη λαϊκή βάση. Απόρροια αυτού ήταν, στον 20ό πια αιώνα, τα άκρα –τόσο από τη δεξιά όσο και από την αριστερά πλευρά του πολιτικού φάσματος– να μην κερδίσουν ποτέ αξιόλογα ποσοστά, που θα τους επέτρεπαν να διαδραματίσουν κεντρικό ρόλο στα πολιτικά πράγματα της χώρας.⁷

Έτσι όμως οι εκλογές λειτούργησαν και ως *ασφαδιστική δικαίδα* για την άμβλυση των παθών και την επάνοδο στην κοινοβουλευτική ομαλότητα. Ως χα-

⁷ Η μόνη περίοδος που το ΚΚΕ διεκδίκησε να παίξει αποφασιστικό ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας ήταν η δεκαετία του 1940, όχι λόγω της απήχησης της ιδεολογίας του, αλλά χάρη στη μεγάλη συμβολή του στην Εθνική Αντίσταση και την απaráμιλλη αυτοθυσία των στελεχών του.

ρακτηριστικά παραδείγματα θα ανέφερα τις εκλογές του 1936, του 1950 και του 2012. Οι πρώτες, αν και πραγματοποιήθηκαν μετά την κορύφωση του Εθνικού Διχασμού και την πραξικοπηματική παλινόρθωση του Στέμματος, ήταν καθ' όλα άψογες και έδωσαν μοναδική ευκαιρία για επάνοδο στην ομαλότητα, την οποία ωστόσο οι πρωταγωνιστές, για άλλους πάντως λόγους, απέτυχαν δυστυχώς να εκμεταλλευτούν. Οι δεύτερες, επίσης άψογες, διεξήχθησαν κυριολεκτικά την επαύριον του Εμφυλίου και σηματοδεύτηκαν από την ήττα της Δεξιάς –δηλαδή του ουσιαστικού νικητή στον Γράμμο– και από την άνοδο του Κέντρου στην εξουσία. Και οι τρίτες, μετά τους «αγανακτισμένους» και την έξαρση της βίας, προκάλεσαν κάθετη πτώση της οξύτητας, αναδεικνύοντας στη θέση της αξιωματικής αντιπολίτευσης ένα αντισυστημικό έως τότε κόμμα, το οποίο δεν δυσκολεύτηκε από εκεί και πέρα να ανέλθει στην εξουσία.

Συνοψίζοντας, θα έλεγα ότι η Ελλάδα, στον 19ο αιώνα, για λόγους που σχετίζονταν με την κοινωνική δομή της ως κατεχοκήν αγροτικής χώρας, χωρίς βιομηχανική ανάπτυξη και εργατική τάξη, ήταν η χρονολογικά πρώτη χώρα που έδειξε ότι ο κοινοβουλευτισμός και οι εκλογές με καθολική ψηφοφορία μπορούν να ευδοκιμήσουν και μακριά από τις κοιτίδες του, δηλαδή τις μεγάλες καπιταλιστικές μητροπόλεις. Έτσι, τέθηκαν οι βάσεις μιας σημαντικής παράδοσης ελεύθερων και αδιάβλητων εκλογών, οι οποίες, στον 20ό πλέον αιώνα, δηλαδή τον αιώνα των κρίσεων και παρά την ένταση των δύο διχασμών, κράτησε τη χώρα ζωντανή, στη χορεία των δημοκρατικών χωρών.

*Ο Τύπος των επαναστατημένων Εδδώνων
ως εργαστήριο συνταγματικών ιδεών.
Το παράδειγμα των «Εδδωνικών Χρονικών»*

*Α. «Τα πείω οφέδη τοις πείοισι» –
Οι αρχές της ισότητας και κοινωνικής δικαιοσύνης*

Η Επανάσταση των Ελλήνων από το 1821 δεν διεξάγεται μόνο στα πεδία των μαχών. Διεξάγεται και στα πεδία του λόγου και του πνεύματος, με κύριο μέσο διάδοσης τις εφημερίδες. Δεν είναι δύσκολο να συνειδητοποιήσει κανείς σήμερα, 200 χρόνια μετά, πόσο μεγάλο κατόρθωμα αποτελούσε η έκδοση μιας εφημερίδας την εποχή εκείνη, όταν οι Έλληνες πολεμούσαν (εναντίον των Τούρκων και, δυστυχώς, μεταξύ τους) και, επιπλέον, η έκδοση μιας εφημερίδας απαιτούσε οικονομικά μέσα, δίκτυο διανομής και τυπογραφείο.

Μία από τις σημαντικότερες εφημερίδες των επαναστατημένων Ελλήνων ήταν τα *Εδδωνικά Χρονικά*. Εκδίδονταν στο Μεσολόγγι δύο φορές την εβδομάδα από τον Ιανουάριο του 1824 έως τον Φεβρουάριο του 1826. Εκδότης τους ήταν ο Ελβετός φιλέλληνας Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ (Johann Jakob Meyer) και τυπογράφος ο Δημήτριος Μεσθενεύς εκ Θεσσαλονίκης. Και οι δύο τους χάθηκαν τη νύχτα της εξόδου του Μεσολογγίου (10 Απριλίου 1826). Σημαντική βοήθεια στην έκδοση των *Εδδωνικών Χρονικών* προσέφερε και ο Βρετανός συνταγματάρχης Λ. Στάνχοπ (L. Stanhope), εκπρόσωπος της Φιλελληνικής Εταιρείας του Λονδίνου που συνόδευε τον λόρδο Βύρωνα (Lord Byron). Πολλές φορές η κυκλοφορία της εφημερίδας αραίωνε, ή διακοπτόταν λόγω των πολεμικών συγκρούσεων, ιδίως μετά τα τέλη Απριλίου του 1825, όταν άρχισαν οι κανονιοβολισμοί της τελευταίας πολιορκίας του Μεσολογγίου. Η (συνήθως τετρασέλιδη) εφημερίδα αρχικά διανεμόταν μόνο σε συνδρομητές, στη συνέχεια όμως δωρεάν πρόσβαση σε ορισμένο αριθμό αντιτύπων είχαν και άλλοι πολίτες.

Τα *Εδδωνικά Χρονικά* αποτελούν πολύτιμη πηγή γνώσης για την ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης. Στα 226 φύλλα τους που κυκλοφόρησαν συνολικά και που έχουν συγκεντρωθεί σε έκδοση των Χ. Σπανού - Ν. Νίκα (1958),

αποτυπώνονται οι πολεμικές συγκρούσεις εναντίον των Τούρκων, οι (δυστυχώς πολυάριθμες) εμφύλιες διαμάχες, το φιλελληνικό κίνημα, τα διπλωματικά παρασκόνια της Ελληνικής Επανάστασης, η προσπάθεια των επαναστατημένων Ελλήνων να αποκτήσουν στοιχειώδεις κρατικές δομές, ακόμα και τα ιδεολογικά και φιλολογικά ρεύματα της εποχής. Στα *Εδδηνικά Χρονικά* ξεδιπλώνονται οι δραματικές στιγμές της τελευταίας πολιορκίας του Μεσολογγίου, αλλά και πολλές άλλες στιγμές της ελληνικής ιστορίας. Μέσα από τις σελίδες τους μαθαίνει κανείς πολλά για ιστορικά γεγονότα και ιστορικά πρόσωπα, όπως λ.χ. για τις ανακρίσεις εναντίον του Γεωργίου Καραϊσκάκη και για τις τελευταίες στιγμές του εθνικού ευεργέτη Ιωάννη Βαρβάκη. Αν πρέπει να ξεχωρίσει κανείς ένα φύλλο της εφημερίδας, είναι αυτό της 9ης Απριλίου 1824, το μοναδικό σε μαύρο πλαίσιο, που ανήγγειλε τον θάνατο του λόρδου Βύρωνα:

Απαρηγόρητα θρηνεί μεταξύ των χαρμωσύνων του Πάσχα ημερών η Ελλάς, διότι αιφνιδίως στερείται από τας ακάλας της τον πολύτιμον αυτής ευεργέτην, τον Λαμπρόν Λόρδον Βύρωνα.

Μάλιστα, σε ένα από τα μεταγενέστερα φύλλα (11 Φεβρουαρίου 1825) ο Σπυριδών Τρικούπης παρουσιάζει και μεταφράζει ένα ηρωικό ποίημα που έγραψε ο λόρδος Βύρων για τον αγώνα των Ελλήνων τον Ιανουάριο του 1824 κατά την παραμονή του στο Μεσολόγγι. Όπως γράφει ο Τρικούπης, «Μου εφάνη ότι εδιάβαζα την Διαθήκην της καρδιάς του».

Τα σημειώματα που θα ακολουθήσουν δεν έχουν βέβαια σκοπό να παρουσιάσουν την ιστορία των *Εδδηνικών Χρονικών*. Σκοπό έχουν να παρουσιάσουν τις σκέψεις των συντακτών της εφημερίδας και γενικότερα των επαναστατημένων Ελλήνων για τις ατομικές ελευθερίες και το συνταγματικό δίκαιο και να «γεφυρώσουν» τις σκέψεις αυτές με το σύγχρονο Συνταγματικό Δίκαιο. Οι Έλληνες τότε, παρ' ότι πολεμούσαν, δεν έπαυαν να συλλογίζονται για το Σύνταγμα, την οργάνωση του κράτους και τις θεμελιώδεις ελευθερίες, επηρεασμένοι από τα μεγάλα ιδεολογικά ρεύματα και τα φιλελεύθερα συντάγματα της εποχής. Ένα πραγματικό «εργαστήριο» συνταγματικών ιδεών! Δεν είναι τυχαίο ότι στην προμετωπίδα της εφημερίδας αναγραφόταν η φράση του Βενιαμίν Φραγκλίνου (Benjamin Franklin), «Τα πλείω οφέλη, τοις πλείοσι» (τα περισσότερα οφέλη στους περισσότερους).¹ Υπάρχει, άραγε, επιτυχέστερη αποτύπωση των συνταγματικών αρχών της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης από αυτήν τη φράση; Όπως επίσης δεν είναι τυχαίο ότι ένα από τα κανονιστά-

¹ Βλ. και τη γνωστή φράση του Ιερεμία Μπένθαμ (Jeremy Bentham): «It is the greatest happiness of the greatest number that is the measure of right and wrong».

σια του πολιορκημένου Μεσολογγίου (το μοναδικό που σώζεται έως σήμερα) ονομάστηκε «ντάπια του Φραγκλίνου» ή «Τερίμπιλε» (επειδή ήταν το επίκεντρο φονικών μαχών). Όταν ο λόγος και τα όπλα πάνε μαζί, το αποτέλεσμα αποτυπώνεται στην παρουσίαση των φύλλων των *Ελληνικών Χρονικών* που θα ακολουθήσει.²

*B. «Η δημοσίευσις είναι ψυχή της δικαιοσύνης» (19.1.1824) –
Η ελευθερία του Τύπου*

Μόλις εισέρχεται κάποιος στη μεγάλη αίθουσα εκδηλώσεων της Ένωσης Συντακτών Ημερησίων Εφημερίδων Αθηνών (ΕΣΗΕΑ), στο κτίριο της οδού Ακαδημίας, αντικρίζει την εμβληματική φράση που τυπώθηκε σε ένα από τα πρώτα φύλλα των *Ελληνικών Χρονικών*, τον Ιανουάριο του 1824: «Η δημοσίευσις είναι ψυχή της δικαιοσύνης». Η φράση αυτή (που διατυπώθηκε αρχικώς από τον Ιερεμία Μπένθαμ [Jeremy Bentham])³ περικλείει σε έξι μόλις λέξεις συνταγματικές θεωρίες και πρακτικές που ακόμη και σήμερα απαντώνται σε όλα τα εγχειρίδια Συνταγματικού Δικαίου: η ελευθερία του Τύπου αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα θεμελιώδη δικαιώματα και ανήκει στον πυρήνα του νομικού πολιτισμού όλων των ευνομούμενων κρατών. Όχι μόνο γιατί διασφαλίζει την έκφραση των ιδεών των ανθρώπων και συνάμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους («τα διανοήματα της ψυχής»), αλλά και επειδή εγγυάται τη δημοσιότητα και τη διαφάνεια, οι οποίες με τη σειρά τους αποτελούν *conditio sine qua non* για κάθε δημοκρατική και δικαιοκρατούμενη πολιτεία.

Γράφει λοιπόν ο Ιωάννης-Ιάκωβος Μάγερ:

Η δημοσίευσις είναι ψυχή της δικαιοσύνης [...] Η διά του τύπου δημοσίευσις δια-

² Βλ. και Αικ. Κουμαριανού, *Ο Τύπος στον Αγώνα: 1821-1827*, τ. II: *Ελληνικά Χρονικά 1824-1826* (Αθήνα: Ερμής, 1971). Σπ. Βλαχόπουλος, «Η ελευθερία του Τύπου στα μάτια των επαναστατημένων Ελλήνων – Η ιστορία της εφημερίδας “Ελληνικά Χρονικά” και Ελευθερία και δίκαιο στα μάτια των επαναστατημένων Ελλήνων: “Τα πλείω οφέλη τοις πλείοσι”», στο www.in.gr (στίλπη: Πρόσωπα και ιστορίες). Βλ. επίσης Α. Χατζής, «Ελληνες και Φιλέλληνες Φιλελεύθεροι: Συμβολή στη μελέτη μιας άγνωστης σύγκρουσης», στο αρχιμ. Βαρθολομαίος Αντωνίου-Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Ομοψυχία και δικόνοια κατά την Επανάσταση* (Αθήνα: Ειδική Συνοδική Επιτροπή Πολιτιστικής Ταυτότητας της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος - Αρχονταρίκι, 2020), 349 επ. Α. Hatzis, «Establishing a Revolutionary Newspaper: Transplanting Liberalism in a Pre-Modern Society», στο *Human Rights in Times of Liberal Democracies – Liber Amicorum in Memoriam of Stavros Tsakirakis* (Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2020), 293 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

³ Γενικότερα για τη σχέση του Μπένθαμ με την Ελληνική Επανάσταση, βλ. αναλυτικά *Ο Ιερεμίας Μπένθαμ και η ελληνική επανάσταση*, επιστ. διεύθ. Κ. Παπαγεωργίου, εισ.-επιμ. Κ. Παπαγεωργίου και Φ. Παιονίδης, μτφρ.-σολ. Φ. Παιονίδης κ.ά. (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2012).

λευκαίνει και διασαφηνίζει τα πάντα, και δίδει το ακριβέστατον μέτρον των πραγμάτων όλων της δε επωφελέστατης ταύτης δημοσιεύσεως όργανα είναι αι εφημερίδες. Περί της ελευθερίας του Τύπου. Οι Έλληνες έχουν εις το να γράφωσιν ελευθέρως το αυτό επίσης δικαίωμα, καθώς και εις το να πνέωσι και να ζώσι· και από κανένα νόμον το τοιούτον δεν απαγορεύεται. Οι δε περί του Τύπου νόμοι πρέπει να ήναι όμοιοι με τους περί του προφορικού λόγου, διότι η γραφή δεν είναι και αυτή άλλο τι, ειμή τρόπος, καθ' όν εκφράζομεν τα διανοήματα της ψυχής μας. Έκαστος πολίτης, οποιασδήποτε καταστάσεως, υπόκειται εις ευθύνas των έργων και λόγων του. Αι θύραι των δικαστηρίων μας είναι ανεωγμένα· και οι νόμοι θεωρούν τον δυσχερέστερον χωρικών εξ ίσου με τον πλουσιώτερον άρχοντα της Ελλάδος. Τουλάχιστον τοιουτοτρόπως εκφράζεται το εξαίρετον πολιτικών ημών σύνταγμα.

Είναι εντυπωσιακή η ακρίβεια με την οποία συνοψίζεται στις παραπάνω προτάσεις η συνταγματική προβληματική της ελευθερίας του Τύπου (άρθρο 14 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος): όλοι –και όχι μόνον κάποιοι επαγγελματίες– έχουν δικαίωμα να εκφράζονται διά του Τύπου. Βέβαια, ο Μάγερ δεν θα μπορούσε να φανταστεί τη σημερινή εποχή, όπου όλοι μας, λίγο πολύ, έχουμε γίνει δημοσιογράφοι με τα σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Περαιτέρω, βεβαίως, και ο Τύπος δεν μπορεί να είναι ανεξέλεγκτος, αφού «έκαστος πολίτης υπόκειται εις ευθύνas των έργων και λόγων του». Ελευθερία λοιπόν δεν σημαίνει ασυδοσία. Μόνο που οι όποιοι περιορισμοί του νόμου θα πρέπει να έχουν γενικό και αφηρημένο χαρακτήρα, να αποσκοπούν στην προστασία σημαντικών εννόμων αγαθών (π.χ. ανθρώπινη τιμή και υπόληψη) και να μην στρέφονται στοχευμένα και ειδικά κατά των εφημερίδων. Είναι αυτό που οι σύγχρονοι συνταγματολόγοι ονομάζουμε ως «γενικούς νόμους». Οι όποιες δε διαφορές θα πρέπει να επιλύονται από τα δικαστήρια, στα οποία θα πρέπει να έχει πρόσβαση ο οποιοσδήποτε πολίτης σε συνθήκες ισότητας. Απέναντι στη Δικαιοσύνη, ο πλουσιότερος άρχοντας πρέπει να είναι στην ίδια θέση με τον φτωχότερο χωρικό! Πρόκειται για το δικαίωμα στη δικαστική προστασία και την αρχή της δικονομικής ισότητας (άρθρο 20 παρ. 1 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος).

Γ. «...αλλά κάθε πράγμα έχει τα όριά του...» (24.1.1825) –

Οι περιορισμοί της ελευθεροτυπίας

Στην πράξη, ο σεβασμός της ελευθεροτυπίας δεν είναι εύκολη υπόθεση. Όπως μας πληροφορεί ο Νικόλαος Κασομούλης στα *Εθνολήματά* του, τον Φεβρουάριο του 1826 ο Γιώργος Τζαβέλας «επισκέπεται» τις εγκαταστάσεις των *Εδδηλικών Χρονικών*, ενοχλημένος για την ονομασία μιας ντάπιας του πολιορκημένου Μεσολογγίου. Ρωτάει τον τυπογράφο: «Πού είναι ωρέ, το φημερίδα όπου έγγραφες –για, διάβασέ το να το ακούσω». Ο τυπογράφος δεν μπορεί να κάνει αλλιώς και

διαβάζει την εφημερίδα. Όταν φτάνει στο επίμαχο σημείο, ο Τζαβέλας βρίζει και απειλεί. Τότε είναι που οι

Στρατ. Κότζικας, Στορνάρης, Μήτζιος (Κοντογιάννης) [...] είπον εις τον Μάγερ: «Όταν (σκοπεύς να) τυπώσῃς, ζήτησε δύναμιν να σε δώσωμεν, και γράψε ό,τι γνωρίζεις ελεύθερα, χωρίς συστολήν, τα καλά και τα κακά μας».⁴

Δύο περίπου χρόνια πριν, τα *Εθνητικά Χρονικά* φαίνεται ότι υπήρξαν ένα από τα πρώτα θύματα λογοκρισίας στη νεότερη ιστορία: στο φύλλο με αριθμό 20 της 8ης Μαρτίου 1824 εκθειάζονται ο φιλελλνισμός των Ούγγρων και οι αγώνες τους για την ελευθερία με υπαινιγμούς για τον αγώνα τους εναντίον των Αυστριακών. Το δημοσίευμα προκάλεσε έντονες διαμαρτυρίες και τον φόβο ότι θα προκαλούσε ακόμη πιο έντονες αντιδράσεις εναντίον της Ελληνικής Επανάστασης στη συντηρητική Αυστρία. Αποτέλεσμα όλων αυτών ήταν να κυκλοφορήσει το 20ό φύλλο ως διπλό μαζί με το 21ο φύλλο τέσσερις ημέρες μετά, χωρίς όμως να περιλαμβάνεται το «προκλητικό» κείμενο.⁵

Δεν είναι όμως μόνο το περιστατικό αυτό. Οι κίνδυνοι για την ελευθεροτυπία ενίοτε προέρχονται και από τους ίδιους τους φορείς του δικαιώματος: ενώ θεωρητικώς όλοι είμαστε υπέρ της ελευθερίας της έκφρασης, όταν έρθει η ώρα να υποστούμε τις δυσμενείς συνέπειες της αρνητικής εις βάρος μας κριτικής, τότε η ανοχή στην κριτική και τη διαφορετική άποψη δεν είναι πάντα εύκολη. Τον Ιανουάριο του 1825 και ενώ μαινόνται οι εμφύλιες διαμάχες μεταξύ των επαναστατημένων Ελλήνων, ο Ανδρέας Ζαΐμης αποστέλλει την ακόλουθη επιστολή:

Προς τον φιλογενέστατον Εκδότην των *Χρονικών*. Κύριε. Ομολόγησας πολλάκις εις την Εφημερίδα σου, ότι είσαι φίλος της αληθείας και της ελευθερίας, είπες ότι ο Τύπος σου είναι ελεύθερος, επιστηριζόμενος λοιπόν εις αυτάς σου τας αρχάς, σοί στέλλω την απολογίαν μου αυτήν, την οποίαν παρακαλώ να καταχωρίσῃς εις την Εφημερίδα σου... Ο Φίλος σας Ανδρέας Ζαΐμης.

Και όμως: τα *Εθνητικά Χρονικά* δεν δημοσιεύουν την «απολογία» του «Φίλου» Ζαΐμη με την ακόλουθη αιτιολόγηση:

Είναι αληθές ότι η Εφημερίς μας είναι ελεύθερα, και ότι ημείς δεν γνωρίζομεν μήτε θέλομεν ποτέ γνωρίσει κανένα περιορισμόν της ελευθερίας του Τύπου: αλλά κάθε πράγμα έχει τα όριά του, και απολογίαί παρόμοιαι με ταύτην του κυρίου Ζαΐμη αντί να δικαιώσουν μάλιστα εις το παραμικρόν τον αυτουργόν των, δεν είναι παρά

⁴ Ν. Κασομούλης, *Ενθυμήματα Στρατιωτικά της Επανάστασεως των Ελλήνων (1821-1833)*, τ. 2: 1941 (Αθήνα: εκδ. Βεργίνα, 2005), 193 επ.

⁵ Για το δημοσίευμα αυτό των *Ελληνικών Χρονικών*, βλ. Α. Χατζής, «Η γέννηση του ελληνικού Τύπου», στο *kathimerini.gr*.

εγκύκλια τα οποία τείνουν εις το να εξαπατήσουν τους απλουστέρους, και ν' αναρρίψουν την φλόγα των παθών. Γνωρίζομεν πολλά καλά την ελευθερίαν του Τύπου, τα δικάιά της· αλλ' ενταυτώ γνωρίζομεν και εις ποιας περιστάσεις αυτή πρέπει να είναι περιωρισμένη από τον ορθόν λόγον και από τους δικαίους Νόμους. Όθεν λέγομεν προς τον κύριον Ζαΐμν ότι η την οποίαν αυτός ονομάζει απολογία του, ως ανατρεπτική των καθεστώτων πραγμάτων δεν εμπορεί να εύρη τόπον εις την Εφημερίδα μας και τον παρακαλούμεν πολύ να απέχη από το να σπείρη του λοιπού, εκ του ξένου ασύλου, όπου ήδη ευρίσκεται, παρομοίους Λιβέλλους, οι οποίοι αντί να τον δικαιώνουν τον καταδικάζουν πλειότερον.

Επειδή σήμερα πλέον ο σύγχρονος νομικός πολιτισμός έχει επίγνωση της δυσκολίας να δέχεται κάποιος την κριτική και την αντίθετη άποψη, προσπαθεί να τα διασφαλίσει με κάθε τρόπο. Στο πλαίσιο αυτό, γίνεται γενικώς δεκτό, από τη νομολογία τόσο των εθνικών δικαστηρίων όσο και του ΕΔΔΑ (Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου) ότι η κριτική στα δημόσια πρόσωπα –ακόμη και με “σκληρές” εκφράσεις– έχει πολύ ευρύτερα όρια σε σχέση με την κριτική στα πρόσωπα που δεν συμμετέχουν στον δημόσιο βίο. Ειδικά δε όσον αφορά το δικαίωμα απάντησης του θιγόμενου από δημοσιεύματα και εκπομπές, το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 14 παρ. 5 προβλέπει ότι καθένας

ο οποίος θίγεται από ανακριβές δημοσίευμα ή εκπομπή έχει δικαίωμα απάντησης, το δε μέσο ενημέρωσης έχει αντιστοίχως υποχρέωση πλήρους και άμεσης επανόρθωσης. Καθένας ο οποίος θίγεται από υβριστικό ή δυσφημιστικό δημοσίευμα ή εκπομπή έχει, επίσης, δικαίωμα απάντησης, το δε μέσο ενημέρωσης έχει αντιστοίχως υποχρέωση άμεσης δημοσίευσης ή μετάδοσης της απάντησης.

Δ. Η «άνωνμος επιστολή δεν ημπορεί να δημοσιευθή» (5.4.1824) – Προστατεύεται η άνωνμη έκφραση απόψεων;

Ένα από κλασικά ζητήματα Συνταγματικού Δικαίου που συνδέονται με την ελευθερία του Τύπου και της έκφρασης γενικότερα, είναι και το ερώτημα αν κατοχυρώνεται το δικαίωμα για άνωνμη έκφραση γνώμης ή άποψης. Από τη μια, η ανωνυμία εξασφαλίζει μεγαλύτερη ελευθερία και ενθαρρύνει την έκφραση άποψης, χωρίς ο φορέας του δικαιώματος να φοβάται ότι θα υποστεί δυσμενείς συνέπειες λόγω της άποψής του. Από την άλλη, η ανωνυμία διευκολύνει την εξύβριση και τη δυσφήμιση, και κανένας δεν αναλαμβάνει ευθύνη για τα όσα γράφονται.

Τα *Εδδηγικά Χρονικά* λαμβάνουν αρνητική θέση στο δίλημμα αυτό:

Η από Ζάκυνθον, προς τον Συντάκτην των *Εδδηγικών Χρονικών* σταλθείσα άνωνμος επιστολή δεν ημπορεί να δημοσιευθή διά της εφημερίδος ταύτης. διότι εις των πρωτίτων νόμων μας είναι το να μην πειράζωμεν πότε προσωπικώς τινά. αν όστις

μας έστειλεν αυτό το άρθρον επιθυμεί διά να το εκδόσωμεν, ας μας γνωστοποιήση το όνομά του διά να ημπορέση ο Συντάκτης να πληροφορηθή περί του όποιου μέλλει να δώση απόκρισιν. Ο Συντάκτης των *Ed. Χρ.* Ι.Ι. Μάιερ.

Το ζήτημα εξακολουθεί να απασχολεί και τη σύγχρονη συνταγματική θεωρία. Χωρίς βέβαια το ζήτημα να μπορεί να εξαντληθεί στις γραμμές αυτές, η σχετική προβληματική, η εξέλιξη στο διαδίκτυο όπου ο καθένας μπορεί «ανέξοδα» να προσβάλλει τον καθένα, πάνω απ' όλα όμως τα fake news, μάλλον δικαιώνουν τα *Εδδηνικά Χρονικά* για την αρνητική θέση που υιοθέτησαν, έστω και σε ένα τελείως διαφορετικό ιστορικό και τεχνολογικό πλαίσιο.

*Ε. «Σκέψεις περί του ποδιτικού συντάγματος» (27.2.1824) –
Οι δεμεδιώδεις συνταγματικές αρχές*

Τον Φεβρουάριο του 1824 τα *Εδδηνικά Χρονικά* δημοσιεύουν έναν κατάλογο θεμελιωδών πολιτειακών αρχών, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως «συνταγματικό μανιφέστο». Μεταξύ των αρχών αυτών περιλαμβάνονται και οι ακόλουθες:

α) Η υπερτάτη εξουσία ανήκει εις το έθνος· και τούτο θέλει κηρυχθή από το έθνος ολόκληρον συνελθόν εις εν, διά να προλαμβάνωνται αι φατρία, και να διατηρήται η εσωτερική ευταξία και σουχία. β) Το νομοδοτικόν δικαίωμα, ιδιαιτέρως ανήκει εις τους παραστάτας του έθνους· εμπεριέχεται δε εις το δικαίωμα τούτο, χωρίς τινός εξαίρεσεως, των φόρων η σύστασις. γ) Τα κοινά έξοδα προσδιορίζονται από τους παραστάτας του έθνους, ομοίως και ο αριθμός των στρατιωτικών δυνάμεων. δ) Όλοι οι λογαριασμοί των κοινών προσεξόδων παραδίδονται εις επιτροπήν, διωρισμένην από τους παραστάτας του έθνους [...] στ) Απαγορεύεται πάσα εξουσία τυραννική, και ο καθείς από τους πολίτας έχει δικαίωμα να εγκαλέση και εις τα πολιτικά και εις τα εγκληματικά δικαστήρια τους δημοσίους υπουργούς, οίτινες ήθελον κακομεταχειρισθή κατ' αυτού την πολιτικήν εξουσίαν αυτών [...] η) Ανανεούνται επσιώς παρά του νομοδοτικού σώματος οι νόμοι οι συνιστώντες την στρατιωτικήν πειθαρχίαν, και ακολούθως την δραστηριότητα και την ισχύν του στρατεύματος. θ) Η ελευθερία του τύπου εκτείνεται έως εις τον βαθμόν εκείνον, καθ' ον συμβιβάζεται με την κοινήν σουχίαν και χρηστοθήειαν. ι) Οι φόροι διανέμονται με ισότητα, και προς τούτοις πας Έλλην έχει δικαίωμα να αποτεινεται εις όλα τα δημόσια υπουργήματα. ια) Όλοι οι λειτουργοί, και διάφοροι της διοικήσεως υπουργοί υπόκεινται εις το να δίδωσιν ευθύνας του πολιτεύματός των. ιβ) Η Εκτελεστική δύναμις ανήκει εξ ολοκλήρου εις το Σώμα το Εκτελεστικόν (εννοείται ότι όλα τα μέλη τούτου του σώματος είναι άνθρωποι δεδοκιμασμένοι, και προς τούτοις εκλελεγμένοι και ανυψωμένοι εις την ρηθείσαν αξίαν από τους παραστάτας του έθνους, και ότι ακολούθως υπόκεινται πάντοτε εις το να δίδωσιν ευθύνας του πολιτεύματός των προς τους παραστάτας, και δι' αυτόν προς όλον το έθνος) το οποίον θέλει έχει όλα τα μέσα να βάλλη αυτήν εις πράξιν, διά να ασφαλισθή τοιοιουτρόπως η δημόσιος ευταξία, και να εμποδίζηται

αμοιβαίως και το σώμα το νομοδοτικόν από την οποίαν ήθελεν επιφέρει τυραννίαν ο εις τούτο το σώμα συγκεντρισμός όλης της δυνάμεως. Ηθέλομεν προσθέσει εις τα ανωτέρω και το μέγιστον σέβας το χρεωστούμενον εις τα δικαιώματα της ιδιοκτησίας, αν το σέβας τούτο δεν ήτον εν από τα στοιχειώδη συστατικά της γενικής ηθικής, υπό οποιονδήποτε διοικήσεως είδος είναι πνωμένοι οι άνθρωποι.

Οι συγγένειες του «μανιφέστου» αυτού με το σύγχρονο Συνταγματικό Δίκαιο είναι προφανείς, ενώ πολλές από τις διατυπούμενες αρχές αποτελούν σήμερα ρητές διατάξεις του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος. Ενδεικτικά και μόνον αναφέρεται η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας (η «υπεράτατη εξουσία ανήκει εις το έθνος») ως στοιχείο του δημοκρατικού πολιτεύματος (άρθρο 1), η κατοχύρωση της αρχής της ισότητας ενώπιον των δημόσιων βαρών (άρθρο 4 παρ. 5) και της ελευθερίας του Τύπου (άρθρο 14), η προστασία της ιδιοκτησίας (άρθρο 17), η αρχή του χωρισμού των εξουσιών (άρθρο 26), η επιβολή φόρων μόνο με τυπικό νόμο που ψηφίζεται από τη Βουλή (άρθρο 78), η έγκριση του προϋπολογισμού και του ισολογισμού του κράτους από το νομοθετικό σώμα (άρθρο 79) και η ποινική ευθύνη των υπουργών κατά την άσκηση των καθηκόντων τους (άρθρο 86).

ΣΤ. «ελευθερία δεν θέλει να είπη το να κάμνη κανείς ό,τι θέλει» (1.3.1824) – Τα όρια των ελευθεριών

Λοιπόν, αδελφοί μου Έλληνες, ας μη στοχάζεται κανείς μας, ότι Ελευθερία θέλει να είπη το να κάμνη ό,τι θέλη. Δεν βλέπετε, ο Σουλτάνος έκαμνεν ό,τι ήθελεν· οι πασάδες του έκαμναν ό,τι ήθελαν· ο καθείς Τούρκος έκαμνεν ό,τι ήθελε· Φόβον Θεού δεν είχαν· Δικαιοσύνην δεν εσέβοντο· Νόμους δεν εγνώριζαν· Άλλο δεν ήκουαν παρά τα ανόητα και άδικα πάθη των, και την πλέον ακόμη ανόητον αθεοσεβειάν των. Πλην τι απόλαυσαν; και τι απολαμβάνουν; Οργήν από τον Θεόν (α), καταφρόνησιν από τα έθνη, μίσος αδιάλλακτον από τους τυραννούμενους, και τέλος πάντων, μας έκαμαν να πιάσωμεν τα όπλα, και να τους πολεμήμεν με κάθε δίκαιον όντας τυράννους και της πίστεως, και της τιμής, και της ζωής μας· Χωρίς λοιπόν να ζητώμεν παραδείγματα εις την ιστορίαν, βλέπομεν ζωντανά ό,τι ελευθερία δεν θέλει να είπη το να κάμνη καθείς ό,τι θέλει. Ας υποθέσωμεν ακόμη, αδελφοί μου, δεν σας λέγω εν ολόκληρον έθνος, ή μίαν πόλιν, ή εν χωρίον, ας υποθέσωμεν μίαν μόνην οικογένειαν, εις την οποίαν ο πατήρ να θέλη το ιδικόν του· ποιος δεν θέλει ομολογήσει ότι μία τοιαύτη οικογένεια δεν εμπορεί να έχη ουδέ μίαν ώραν πουχίαν, ειρήνην εσωτερικήν, και ασφάλειαν; Ποιος δεν θέλει ομολογήσει, ότι μια τοιαύτη οικογένεια θέλει διασκορπισθή και καθή με γέλωτα και καταφρόνησιν όλων των ξένων; Είναι λοιπόν η πλέον μεγάλη ανομοσύνη να στοχάζεται κανείς ελευθερίαν το να κάμνη ό,τι θέλη· Είναι και η πλέον μεγάλη αδικία, και καλύτερα να είπω, τυραννία· διότι τι άλλο είναι ο τύραννος, παρά εις τοιούτος άνθρωπος, ο οποίος κάμνει, ή τουλάχιστον, θέλει να κάμνη ό,τι θέλη;

Δεν υπάρχουν ίσως πιο απλά –και ταυτόχρονα πιο παραστατικά– λόγια για να καταλάβουν και οι μη νομικοί μία από τις βασικότερες παραδοχές του συνταγματικού δικαίου, ότι δηλαδή καμία ελευθερία δεν είναι απεριόριστη και ότι η ελευθερία του ενός σταματάει εκεί που θίγει την ελευθερία του άλλου. Όπως προβλέπει το ισχύον ελληνικό Σύνταγμα στο άρθρο 5 παρ. 1, ο καθένας έχει το δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας, υπό την προϋπόθεση ότι «δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρυσά ήθη». Στο Σύνταγμά μας υπάρχουν όμως και άλλες διατάξεις, οι οποίες δυστυχώς είχαν περιπέσει σε αχρησία και τις οποίες θυμηθήκαμε πρόσφατα λόγω της πανδημίας του κορωνοϊού, οπότε και συνειδητοποιήσαμε ότι ο κάθε πολίτης πρέπει να συμπεριφέρεται υπεύθυνα απέναντι στους συνανθρώπους του: Η «καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται» και το «Κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης» (άρθρο 25 παρ. 3 και 4).

*Ζ. «τα μυστικά των γραμμάτων είναι πράγμα ιερόν» (28.5.1824) –
Το απόρρητο της επικοινωνίας*

Ένα από τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία προστατεύει το Σύνταγμά μας, και μάλιστα με emphaticή διατύπωση, είναι το απόρρητο της επικοινωνίας: «Το απόρρητο των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας με οποιονδήποτε άλλο τρόπο είναι απόλυτα απαραβίαστο» (άρθρο 19). Διακόσια περίπου χρόνια πριν, τα *Εθνητικά Χρονικά* κατήγγειλαν μια περίπτωση παραβίασης του απορρήτου της επικοινωνίας:

Εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπῃν τὰ μυστικά τῶν γραμμάτων εἶναι πράγμα ἱερόν, καὶ ὑπόκειται εἰς μεγίστην τιμωρίαν ὅποιος τολμᾷ νὰ ανοίγῃ ξένα γράμματα. Εἰς τὰ δεσποτικὰς μόνον ἐπικρατείας (ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ εἰς σημαντικὰς περιστάσεις) μεταχειρίζονται τὰ τοιαῦτα μέσα διὰ νὰ εἰσχωρήσῃν εἰς τὰ μυστικά τινὸς ἀνθρώπου, ἀπὸ τὸν ὁποῖον ἔχουν διαφόρους ὑποψιῶν αἰτίας· ἀν δε ἰδιαιτέρως τὴν πράξιν τοιοῦτον ἀμάρτημα, παιδεύεται με τὴν πλέον μεγάλην αὐστηρότητα τῶν νόμων.

Ὁ Κύριος Τρελλώνης, ἀνοίγων τὰς ὁποίας ὁ Πρόεδρος Μαυροκορδάτος ἔστειλε πρὸς τὴν Κεντρικὴν Διοίκησιν ἐπιστολάς, με τὴν τερατώδη πρόφασιν, ὅτι ἐνόμιζε νὰ εὕρῃ μέσα ἰδικὰ τοῦ γράμματα, νόμιζεν ὅτι ἐπείραξε με αὐτὸ τοῦ το κάμωμα, ὅτι μόνον τὰ δικαιώματά μας, ἀλλὰ μίας Διοικήσεως καὶ ἐνὸς Διοικητοῦ τὰ δικαιώματα. Πολύ λυπούμεθα διότι ἡ πράξις αὐτὴ τοῦ κυρίου Τρελλώνη δὲν εἶχε οὐδεμίαν ὁμοίτητα με ὅσα τὸν ἠκούσαμεν πολλάκις νὰ λέγῃ, καὶ τὰ ὁποία μας κατέπεισαν νὰ πιστεύσωμε, ὅτι οὗτος ὁ φιλέλληνας φέρεται ἐνταῦθα ἀφιλοκερδῶς, καὶ ὅτι δὲν εἶναι, παρὰ εἰλικρινῆς τῶν πραγμάτων μας υπερασπιστής. Πολλάκις οἱ ἄνθρωποι ἠπα-

τήθησαν από το φαινόμενον· ίσως το αυτό επέθαμεν και ημείς τώρα με τον κύριον Τρελλώνην· εν πράγμα παρακαλούμεν λοιπόν αυτόν τον άνθρωπον, ότι να προσέχη εις το εξής να σέβηται τα δικαιώματά μας, και να μην κάμνη πλέον πράγματα, τα οποία δίδουν το κακόν παράδειγμα.

Φαίνεται λοιπόν ότι οι κίνδυνοι για το απόρρητο της επικοινωνίας δεν είναι νέο φαινόμενο. Μόνο που σήμερα λόγω της εξέλιξης της τεχνολογίας οι κίνδυνοι είναι τόσο πολλοί και τόσο δύσκολο να αντιμετωπισθούν, ώστε σταδιακά να χάνουμε την αίσθηση της ιδιωτικότητας και του απόρρητου της επικοινωνίας, και να δημιουργείται ένα είδος «συνταγματικού μιθριδασιισμού». Σχεδόν τίποτα πλέον δεν είναι ιδιωτικό και σχεδόν τα πάντα πλέον είναι δημόσια: η οικειο-θελής ανάρτηση των προσωπικών στιγμών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, η παρακολούθηση της ηλεκτρονικής επικοινωνίας των εργαζομένων από τους εργοδότες, η χρησιμοποίηση παράνομων αποδεικτικών μέσων για τη διερεύνηση οικονομικών εγκλημάτων και η ιχνηλάτηση επαφών μέσω των κινητών τηλεφώνων, είναι μερικοί μόνον από τους σύγχρονους κινδύνους. Έτσι λοιπόν η φράση των *Εδδηγικών Χρονικών* («τα μυστικά των γραμμάτων είναι πράγμα ιερόν»), παρότι διατυπώθηκε πριν από διακόσια περίπου χρόνια, είναι σήμερα περισσότερο επίκαιρη παρά ποτέ.

*Η. «Η Αμερική έχει καθήτερον σύστημα Διοικήσεως» (12-21.5.1824) –
Το πολιτειακό ζήτημα ως σταθερό δίλημμα του εδδηγικού
Συνταγματικού Δικαίου*

Αν υπήρχε ένα σταθερό δίλημμα στο ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο έως το 1974, αυτό ήταν το Πολιτειακό. Τα επαναστατικά Συντάγματα του Αγώνα (Επίδαυρος 1822, Άστρος 1823, Τροιζήνα 1827) προέκριναν την αβασίλευτη δημοκρατία, τα πράγματα όμως άλλαξαν με την επιβολή της βασιλείας με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου το 1830. Η χώρα πορεύτηκε με βασιλιά ως αρχηγό του κράτους έως την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας το 1924. Η λεγόμενη Β΄ Ελληνική Δημοκρατία τερματίστηκε με την επάνοδο του βασιλιά το 1935. Το Πολιτειακό ανακινήθηκε μετά την Απελευθέρωση, για να τερματιστεί πλέον οριστικά με το δημοψήφισμα του 1974 που έλυσε το ζήτημα υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας.

Κείμενα για τη μορφή του πολιτεύματος δεν θα μπορούσαν να λείπουν από τα *Εδδηγικά Χρονικά*. Ίσως το πιο χαρακτηριστικό είναι αυτό που δημοσιεύεται σε συνέχειες στις 12 και τις 21 Μαΐου 1824 και λαμβάνει θέση υπέρ της αβασίλευτης δημοκρατίας και, πιο συγκεκριμένα, υπέρ του πολιτεύματος των ΗΠΑ στο πλαίσιο του γενικότερα φιλελεύθερου χαρακτήρα της εφημερίδας:

Οι κάτοικοι της Ελλάδος χαίρονται σήμερον το φιλελεύθερον Πολίτευμα της Πατρίδας των, το οποίον εγγυάται εις αυτούς την πολιτικήν ύπαρξιν και ανεξαρτησίαν των. Είναι όμως πολλοί μεταξύ αυτών, οι οποίοι ζητούν να συστήσωσιν άλλα είδη Διοικήσεων, αποβλέπων έκαστος εις το ίδιον αυτού συμφέρον· όσοι δηλαδή διψούν διά πρόνομια, διά τίλους και διά χρήματα, επιθυμούν να συστήσωσι το μοναρχικόν κράτος, άλλοι πάλιν δι' άλλα τέλη των, θέλουσι την Αριστοκρατίαν, και ολίγοι μόνον (οι οποίοι ελπίζομεν ότι είναι οι καλύτεροι Πατριώται) επιθυμούν τα καλά της Δημοκρατικής πολιτείας, τα οποία η Ελβετία, και της Αμερικής αι Ενωμέναί επαρχίαί χαίρονται σήμερον.⁶

**Θ. «Η δημοσίευσις» ἀδόδοσιών συνταγμάτων «δέδει ευχαριστήσῃ [...]
τους αναγνώστας Ἐδδηνας» (24.9.1824) – Οι επαναστατημένοι Ἐδδηνες
μαδαίνουν ἀπὸ τα ξένα Συντάγματα**

Ένα από τα χαρακτηριστικά των επαναστατημένων Ελλήνων ήταν και η εξωστρέφειά τους. Η διαπίστωση αυτή ισχύει και όσον αφορά τις συνταγματικές τους αντιλήψεις. Έτσι, οι διατάξεις των ελληνικών Συνταγμάτων του Αγώνα αντανακλούν σε μεγάλο βαθμό το περιεχόμενο της γαλλικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, των τριών γαλλικών Συνταγμάτων του 1791, του 1793 και του 1795, και του Συντάγματος των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής του 1787. Έτσι, μόλις το 1792 δημοσιεύθηκε στην ελληνόφωνη *Εφημερίδα της Βιέννης* μετάφραση του γαλλικού Συντάγματος του 1791, λίγους μήνες, δηλαδή, μετά την ψήφισή του. Ακόμη πιο χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι στην Α΄ Εθνοσυνέλευση της Επιδαύρου συμμετείχε και ο Ιταλός φιλελεύθερος καρμπονάρος Βισσέντζο Γκαλλίνα (Vincenzo Gallina, νομομαθής από τη Ραβέννα και φίλος του λόρδου Βύρωνα), ο οποίος, λειτουργώντας ως ένα είδος εμπειρογνώμονα, έθετε υπόψη των μελών της Εθνοσυνέλευσης τα κυριότερα συνταγματικά κείμενα της εποχής εκείνης.

Δεν θα πρέπει συνεπώς να εκπλήσσει ότι τον Σεπτέμβριο του 1824, σε μια από τις πιο κρίσιμες στιγμές της ελληνικής Επανάστασης, τα *Ἐδδηνικά Χρονικά* αναγγέλλουν την κυκλοφορία σε βιβλίο, όχι μόνον του Συντάγματος του Άστρους, αλλά και του Συντάγματος των ΗΠΑ και των συνταγματικών κανόνων της Βρετανίας. Η αξία του εκδοτικού εγχειρήματος γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, αν αναλογισθεί ότι τη μετάφραση και τον σχολιασμό των κειμένων αυτών έχει αναλάβει ο Αναστάσιος Πολυζωίδης. Στο δημοσίευμα δε των *Ἐδδηνικών Χρονικών* αποτυπώνεται η «μέση οδός», την οποία πρέπει να ακολουθεί κάθε

⁶ Για το δημοσίευμα αυτό των *Ελληνικών Χρονικών*, βλ. Α. Χατζής, «Ποιος και πώς θα κυβερνήσει αυτόν τον τόπο», στο kathimerini.gr.

συντακτικός νομοθέτης, όσον αφορά την επιρροή του από τα Συντάγματα άλλων χωρών: ούτε στείρος απομονωτισμός, ούτε άκρατος μιμητισμός. Ο Έλληνας συντακτικός νομοθέτης θα πρέπει να συγκρίνει και να εξετάζει τα «καλά» των αλλοδαπών Συνταγμάτων και να τα προσαρμόζει στην ελληνική συνταγματική πραγματικότητα:

Προ πολλού η παρούσα εφημερίς υπεσχέθη την έκδοσιν του *Προσωρινού της Εδδαδος Ποδηύματος*, του επιδιορθωθέντος και επικυρωθέντος από την Δευτέραν εθνικήν εν Άστρει Συνέλευσιν, αλλά περιστάσεις απρόοπτοι, και ασχολίαί άλλαι ανέβαλαν αυτήν, ίσως πλέον παρά το δέον, ώστε μόλις τώρα λαμβάνει η υπόσχεσις το πλήρωμά της. Συγχρόνως δε και ομού με το ειρημένον *Προσωρινόν Ποδίτευμα* προβαίνουν ήδη εις Φως και δύο άλλα Πολιτικά Συντάγματα, ήτοι το της Βρεταννίας, και το των ννωμένων επικρατειών της Αμερικής, προς δε τη Διατύπωσις (Réglement) των Βουλευτικών Συνελεύσεων του Αμερικανικού Συνεδρίου, όλ' αυτά μεταφρασμένα, και με πολλάς περιέργους Σημειώσεις πλουτισμένα υπό του Κυρίου Α. Πολυζωΐδου, Νέου Γνωστού ήδη εις όλον το Πανελλήνιον και διά την παιδείαν, και διά τας προς την Πατρίδα εκδουλεύσεις του.

Η Δημοσίευσις των τοιούτων, είμαι βέβαιος, θέλει ευχαριστίσει καθυπερβολήν τους αναγνώστας Έλληνας, επειδή θέλουν ιδεί πρώτην φοράν εις την Γλώσσαν των τον τρόπον, με τον οποίον διοικούνται ευδαιμόνως τα δύο ταύτα λαμπρά, ελεύθερα, και φιλελεύθερα έθνη του Ανατολικού και Δυτικού Ημισφαιρίου, και εις μίαν μέλλουσιν τρίτην εθνικήν Συνέλευσιν θέλουν εξεύρει, εκ της συγκρίσεως και εκτιμήσεως των όσα έκαστον των ειρημένων περιέχει καλών, οποίας προσθαφαιρέσεις και επιδιορθώσεις πρέπει να προβάλωσιν αρμοδίας εις το Ελληνικόν Πολίτευμα, χωρίς μ' όλον τούτο να πειραχθή διόλου η βάσις του. Εκτός τούτων, τα οποία ευρίσκονται ήδη υπό τα πιεστήρια, μέλλει να εκδοθή προσεχώς και μία Σύνομος Πραγματεία περί Ειρηνοποιών και Ορκωτών Κριτών της Αγγλίας, ερανισμένη και μεταφρασμένη ωσαύτως υπό του Κυρίου Α. Πολυζωΐδου.

Ι. «Ο πρώτος και αναγκαίος Νόμος... είναι ο της Δημοσιότητας» (1.10.1824) – Η δημοσιότητα των νομοδαιτικών οργάνων

Στα *Εδδαηνικά Χρονικά* δημοσιεύονται άρθρα σημαντικών πνευματικών προσωποκοτήτων για συνταγματικά και γενικότερα πολιτειολογικά ζητήματα. Στην κατηγορία εντάσσεται και ένα εξαιρετικό κείμενο του «Άγγλου Νομοδιδασκάλου Κυρίου Ιερεμίου Βενθάμου» για τη δημοσιότητα των συνεδριάσεων των νομοδαιτικών συνελεύσεων σε μετάφραση του Αναστασίου Πολυζωΐδη, ο οποίος μας «χαρίζει» τις δικές του σκέψεις για την αναγκαιότητα της δημοσιότητας:

Οι λόγοι, τους οποίους επιφέρει ο Συγγραφεύς προς σύστασιν του εξαίρετου της Δημοσιότητας του Νόμου, είναι τώντι με την στάθμην της Φιλοσόφου κρίσεως εξακριβωμένοι, και αποστομόνουσιν αρκετά εκείνους, όσοι εχθροί άσπονδοι της Δημοσίου παιδεύσεως, και αληθείς Φωτοσβυστήρες, θέλουν όλα να γίνωνται εν

οκοτεί και παραβύτω, και να μένη ούτω το Κοινόν εις άγνοιαν και αμάθειαν πατοτεινήν. Το Ελληνικόν Έθνος, το οποίον, αφού ευτυχώς εσύντριψε τας αλύσσοις της τυραννίας, σπεύδει τώρα να μορφωθή πολιτικώς και ηθικώς κατά το παράδειγμα των αιμινήτων της Οικουμένης Διδασκάλων Προγόνων του, και των Συγχρόνων της Ευρώπης και Αμερικής Σοφών Εθνών, με κανέν άλλον τρόπον δεν εμπορεί να φθάση και ταχύτερον και ασφαλέστερον εις τον οποίον τείνει σκοπόν του, ειμή διά μέσου της Δημοσιότητας· δι' αυτής μόνον συνάπτεται ευκόλως με την παριστάνουσαν αυτό Διοίκησιν, και της τοιαύτης συναφής το αποτέλεσμα είναι η αμοιβαία πολιτική και ηθική ωφέλεια· δι' αυτής μανθάνει να εκτιμά το πολίτευμα, και τας πράξεις των Δημοσίων ανθρώπων, εις όσους εμπιστεύεται την τύχην του, και από τους οποίους ελπίζει την ευδαιμονίαν του. Δι' αυτής τέλος διακρίνον τους ενάρητους από τους κακούς, τους κοινωφελείς από τους ιδιωφελείς, τους πρώτους τιμά, σέβεται, και ανταμείβει με το πολύτιμον της ευγνωμοσύνης δώρον· κατά δε των δευτέρων υψόνον την φωνήν του, φωνήν Ιεράν, και κατά την Ρωμαϊκήν παροιμίαν, φωνήν Θεού νομιζόμενν «vox populi, vox Dei» ρίπτει ευσυνειδότης και αφόβως την μελαινάν την ψήφον. Όστις θέλει να πληροφορηθή περί των καλών, τα οποία εκ της Δημοσιότητας πηγάζουσι, δεν έχει παρά να ρίψη εν βλέμμα εις τα σημερινά φωτισμένα έθνη, εις όσα η Δημοσιότης είναι συγχωρητή, και να ιδή οπόσον αυτά διαφέρουσι και προέχουσι των απ' όσα εκείνη δεν είναι παραδεκτά. Η πραγματική δε αυτή απόδειξις αρκεί αντί όλων των επιχειρημάτων της λογικής προς σύστασιν της Δημοσιότητας. Έρρωσθε. 3 Αυγ. 1824. Εν Μεσολογγίω. ο φίλος σας Α. Πολυζωΐδης.

Ακολουθεί σε συνέχειες η πραγματεία του Μπένθαμ, η οποία αρχίζει με τις ακόλουθες διαχρονικές παραδοχές:

ΠΕΡΙ ΔΗΜΟΣΙΟΤΗΤΟΣ. Ο πρώτος και αναγκαίος Νόμος, διά του οποίου μόνον μία Συνταγματική Πολιτεία εμπορεί να εκλύση εις εαυτήν την κοινήν εμπιστοσύνην, και να οδεύη σταθερώς και ασφαλώς προς το τέλος της συστάσεώς της, ήγουν εις στον φωτισμόν και ευδαιμονίαν ολοκλήρου του Έθνους, είναι ο της Δημοσιότητας.

Στη συνέχεια, ο Μπένθαμ πραγματεύεται όλα τα ειδικότερα ζητήματα που συνδέονται με την προβληματική αυτή:

Διά να λάβωμεν ιδέαν ορθήν τούτου του Νόμου πρέπει να τον θεωρήσωμεν καθ' όλην την έκτασίν του· πρέπει να εξετάσωμεν. Α'. οποίαι είναι αι δικαιολογούσαι, αυτόν αιτίαι. Β'. οποίαι είναι αι προβαλλόμεναι ενστάσεις κατ' αυτού και οπόσον ισχύν έχουσιν. Γ'. οποία ταντικείμενα, εις όσα πρέπει να εκτείνεται. Δ'. οποίαι είναι αι εξαίρεσεις του, δηλ. εις ποίας περιστάσεις πρέπει ν' αναβάλλεται. Ε'. και τελευταίον ποία είναι τα μέσα του να βαλθή εις πράξιν.

Σήμερα γίνεται γενικώς δεκτό ότι η δημοσιότητα των συνεδριάσεων των νομοθετικών σωμάτων αποτελεί ένα από τα αναγκαία χαρακτηριστικά μιας δημοκρατικής Πολιτείας, στο ισχύον δε ελληνικό Σύνταγμα ο κανόνας αυτός κατοχυρώνεται ρητώς στο άρθρο 66 (όπου προβλέπονται και οι αναγκαίες

εξαιρέσεις). Ομοίως, η αρχή της δημοσιότητας επιβάλλεται και για τα δικαστήρια, όσον αφορά τις συνεδριάσεις και την απαγγελία των αποφάσεών τους (άρθρο 93), ενώ για την εκτελεστική εξουσία η γενικότερη αρχή της διαφάνειας κατοχυρώνεται μέσω του δικαιώματος κάθε ενδιαφερόμενου πολίτη να έχει πρόσβαση στα δημόσια έγγραφα (άρθρο 10 παρ. 3).

*ΙΑ. «Είναι σκοτεινός και ασαφής ο Νόμος» (22.11.1824) –
Η εναλλαγή στην εξουσία ως πεμπουσία της δημοκρατίας*

Ένα από τα πιο «έξυπνα» κείμενα συνταγματικού ενδιαφέροντος που δημοσιεύθηκαν στα *Εδδηγικά Χρονικά*, είναι αυτό της 22 Νοεμβρίου 1824. Ο «Ν.Ν.» δημοσιεύει ένα φανταστικό διάλογο μεταξύ ενός «Βουλευτή» και ενός «Ιδιώτη» για την «κατ' επανάληψιν εκλογήν του ίδιου Εκτελεστικού». Προηγείται ένα σύντομο εισαγωγικό κείμενο του συντάκτη, όπου επισημαίνονται τα ακόλουθα:

Πολύς λόγος έγινε, και γίνεται εις την Ελλάδα διά την κατ' επανάληψιν εκλογήν του ίδιου Εκτελεστικού. Γίνεται και κάποια νύξις εις τον 92 αριθ. των *Edd. Χρον.* Αλλ' επειδή το περί ου ο λόγος κεφάλαιον είναι μεγάλης τώντι προσοχής και εξετάσεως άξιον, εκθέτω και εγώ τας περί τούτου σκέψεις μου εις τον ακόλουθον διάλογον, τον οποίον ελπίζω, ότι θέλετε καταχωρίσει εις την Εφημερίδα. Ίσως λάβωσιν αφορμήν εκ τούτου οι σοφώτεροί μου και γνωστικώτεροι να κάμουνν περί του σκοπούμένου ακριβεστέραν εξέτασιν.

Το πιο ενδιαφέρον τμήμα του φανταστικού διαλόγου είναι αυτό, όπου ο «Βουλευτής» παρατηρεί: «Είναι σκοτεινός και ασαφής ο Νόμος». Και ο «Ιδιώτης» του απαντά:

Αν σου φαίνεται σκοτεινόν το γράμμα του Νόμου, εξέτασε το πνεύμα του Νόμου. Το πολίτευμά μας είναι δημοκρατικόν· αν αφήσῃς την εξουσίαν διά πολύν καιρόν εις ένα και το αυτό Σώμα, τότε βέβαια κινδυνεύει η Δημοκρατία (η ύπαρξις της οποίας διαφυλάττεται με την αλλαγὴν των διοικούντων), και ανατρέπεται η βάση του Νόμου, τον οποίον εἰσίστησε το ἔθνος, και σεις οι Κύριοι Βουλευταὶ ωρκισθήτε να φυλλάξῃτε ἀπαράβατον.

Στο απόσπασμα αυτό διατυπώνεται ο βασικός κανόνας κάθε δημοκρατικού πολιτεύματος που δεν είναι άλλος από την εναλλαγή στην εξουσία, με περαιτέρω συνέπεια τη διενέργεια ελεύθερων εκλογών ανά τακτά και σύντομα χρονικά διαστήματα και με κατοχυρωμένα τα δικαιώματα της εκάστοτε αντιπολίτευσης που φιλοδοξεί να γίνει η επόμενη κυβέρνηση. Η φράση πάντως που εντυπωσιάζει και που φαίνεται δυστυχώς να εκφράζει μια διαχρονική πραγματικότητα, προέρχεται από τον βουλευτή και είναι η ακόλουθη: «Είναι σκοτεινός και ασαφής ο Νόμος». Για να του απαντήσει ο «Ιδιώτης» ότι όταν είναι ασαφές

το γράμμα του νόμου, θα πρέπει να εξετάζουμε το «πνεύμα» του, δηλαδή τον σκοπό του. Είναι αυτό που ακόμη και σήμερα οι νομικοί αποκαλούμε ως «τελλολογική» ερμηνεία του νόμου.

**ΙΒ. «να ποδδαπδασιασθώσι τα καταστήματα της δημοσίας εκπαιδεύσεως»
(4.3.1825) – Το κοινωνικό δικαίωμα στην παιδεία**

Εκτός από τις ατομικές ελευθερίες που μας προφυλάσσουν από αυθαίρετες επεμβάσεις της κρατικής και οποιασδήποτε άλλης εξουσίας, υπάρχουν και τα κοινωνικά δικαιώματα. Αυτά δηλαδή που διασφαλίζουν την αξιοπρεπή διαβίωση και την ισότιμη συμμετοχή του πολίτη στην κοινωνική ζωή. Δικαίως λοιπόν το Σύνταγμά μας κατοχυρώνει μια σειρά από κοινωνικά δικαιώματα (λ.χ. στην υγεία, την κοινωνική ασφάλιση, την εργασία) και κάνει λόγο για τα δικαιώματα του ανθρώπου «ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου» (άρθρο 25 παρ. 1). Εξέχουσα θέση κατέχει το κοινωνικό δικαίωμα στην εκπαίδευση (άρθρο 16 του ισχύοντος ελληνικού Συντάγματος). Είναι δε συγκλονιστικό ότι οι επαναστατημένοι Έλληνες είχαν αντιληφθεί σε τέτοιο βαθμό τη σημασία της Παιδείας, ώστε να τοποθετούν τους δασκάλους στην ίδια θέση με τους πολεμιστές που διακινδύνευαν τη ζωή τους:

Τίποτε δεν είναι ωφελιμώτερον εις την παρούσαν των Ελλήνων κατάστασιν, παρά το να πολλαπλασιασθώσι τα καταστήματα της δημοσίας εκπαιδεύσεως, να εισαχθή πανταχού η αλληλοδιδασκτική μέθοδος, και να διορισθώσι διδάσκαλοι άξιοι [...]. Οι ανδρείοι οπλισταί μας έσωσαν την πατρίδα από τας χείρας της τυραννίας, αλλ' οι διδάσκαλοι θέλουν την σώσει από την επιπολάζουσαν αμάθειαν, πολύ χειροτέραν της τυραννίας, και επομένως θέλουν συντελέσει πολύ πλέον παρά τους πρώτους εις την δόξαν, και ευδαιμονίαν της.

**ΙΓ. «το Τυπογραφείον έμεινεν [...] εκτεδημένον, και επαπειδεύεται»
(20.2.1826) – Το τεδευταίο φύδδο των «Εδδθηνικών Χρονικών»**

Στην περίπτωση των *Εδδθηνικών Χρονικών* ο Λόγος και τα Όπλα πάνε μαζί. Η εφημερίδα δημοσίευσε πραγματείες συνταγματικού δικαίου, όταν οι βόμβες των τουρκοαιγυπτιακών στρατευμάτων στο πολιορκημένο Μεσολόγγι «έπεφταν βροχή». Μάλιστα λέγεται ότι ο Ιμπραήμ είχε δώσει εντολή στους στρατιώτες του να στοχεύουν εναντίον του τυπογραφείου των *Εδδθηνικών Χρονικών*. Στις 20 Φεβρουαρίου 1826 δημοσιεύεται το ακόλουθο κείμενο:

Πολλάκις τα *Εδδθηνικά Χρονικά* έλαβον διακοπίν με λόγον βάσιμον. Μία από τας διακοπάς ταύτας είναι και η παρούσα, ήτις στηρίζεται εις αιτίας πολύ βασιμωτέρας και ισχυροτέρας από τας πρώτας: διότι εν ω κατεκρημνίσθησαν από το αδιάλειπτον

πυρ των Γαλλο-Αιγυπτίων και άλλα πολλά της πόλεως ταύτης οικείαι, το Τυπογραφείον έμεινεν ωσαύτως εκτεθημένον, και επαπειλείτο το αυτό δυστύχημα. Διά να φυλαχθή λοιπόν το όργανον τούτον, όργανο, δι' ου η Ευρώπη μανθάνει, ότι οι Έλληνες ηξεύρουσιν να νικούν και τακτικά στρατεύματα, έπρεπε να μεταφερθή εις τόπον ασφαλέστερον· και διά την μετακόμισιν ταύτην απέρασαν ικαναί ημέραι, ώστε ν' αργοπορήσῃ και η δημοσίευσις της Εφημερίδος μας. Ας ήναι βέβαιοι όμως οι αναγνώσται μας, ότι το ημερολόγιον της αξιομνημονεύτου ταύτης πολιτορκίας εφυλάχθη μ' όλην την ακρίβειαν, και τα παραμικρότερα περιστατικά αναφέρονται εν αυτό χωρίς ελαχίστης προσθαφαιρέσεως.

Ήταν το τελευταίο φύλλο των *Εδδηθνικών Χρονικών*. Το εργαστήριο συνταγματικών ιδεών των *Εδδηθνικών Χρονικών* σταμάτησε πλέον να υπάρχει...

Θεσμικο-πολιτική σταθερότητα και αστάθεια στο νεότερο ελληνικό κράτος

Προδεγόμενα

Οι γενικότερες συνθήκες ανάδυσης –επιπλέον της συγκρότησής του με πολύ απέχουσα την εθνική του ολοκλήρωση– αλλά, θα έλεγα, και η «πρωτογενής φύση» του νεότερου ελληνικού κράτους ενεργοποίησαν πλήθος παραγόντων, οι οποίοι καθιστούσαν αναπόφευκτη σε αυτό, τόσο την ασταθή δημόσια και πολιτική ζωή, όσο και το «εύτρωτον» του θεσμικού της υποστρώματος.

Επρόκειτο πράγματι για ένα κράτος με «πολιτισμικό στραβισμό», αφού εξαρχής –για λόγους ιστορικούς, θρησκευτικο-πολιτισμικούς, εθνολογικούς, γεωγραφικούς/γεωπολιτικούς, αλλά και κοινωνικούς– είχε χαρακτήρα Ιανού, με το ένα πρόσωπό του στραμμένο προς τη Δύση και το άλλο προς την Ανατολή... Με το στοιχείο του δυτικόφερτου Διαφωτισμού να συνυπάρχει, σε μια πάντα εύθραυστη «συγκρουσιακή αρμονία», με τον ποικιλόμορφο και εκ πολλαπλών πηγών τροφοδοτούμενο σκοταδισμό... Ενώ η συχνή, σχεδόν ταυτοδοτική, αναφορά των πολιτικών οντοτήτων που διαμορφώθηκαν στους κόλπους του σε εξωτερικές δυνάμεις και ξένα έθνη προφανώς και εισκόμιζε ένα πρόσθετο στοιχείο συγκρουσιακότητας στον εθνικό δημόσιο βίο (οι αντίπαλοι –και οι αλλόγλωμοι ευρύτερα– συχνά αντιμετώπιζονταν ως «ξενοκίνητοι», ενίοτε και ως προδότες).

Επομένως...

Και παρά το γεγονός πως οι τέσσερις, περίπου, πρώτες δεκαετίες του κοινοβουλευτικού του βίου –η περίοδος που θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως αυτή του ολιγαρχικού κοινοβουλευτισμού ή του κοινοβουλευτικού φεουδαλισμού– κύλησαν μέσα σε μια σχετική πολιτική ομαλότητα...

Ως σημείο τομής, πέρα από το οποίο η πολιτικο-θεσμική σταθερότητα και συνέχεια κατίσχυσε, σε περίπου μόνιμη βάση, της αντίστοιχης αστάθειας και ρευστότητας (που κυριαρχούσε στις προηγούμενες περιόδους χαρακτηριζοντάς τις), τα γεγονότα δείχνουν πως μπορεί να θεωρηθεί μόνο το έτος 1974, όταν ξεκίνησε η εν ευρεία έννοια η περίοδος της Μεταπολίτευσης. Δηλαδή η –καλώς

ή κακώς– αποκληθείσα «Τρίτη Ελληνική Δημοκρατία», με όλα τα θεσμικο-πολιτικά χαρακτηριστικά της και κυρίως με το ψυχολογικό της αποτύπωμα: τη διαμόρφωση τόσο στην κοινωνία όσο και στις πολιτικές δυνάμεις της χώρας –με ελάχιστες και σχετικά περιθωριακές εξαιρέσεις που απέκτησαν κάποια υπόσταση στις αρχές ή/έως τα μέσα της 10ετίας του 2010– της αντίληψης περί αδυναμίας πισωγυρίσματος από το νέο σταθερό και σταθεροποιητικό θεσμικο-πολιτικό κεκτημένο. Αναλυτικότερα λοιπόν...

Η Μεταπολίτευση ως θεσμικο-πολιτική τομή

Α. Μεταπολίτευση και Μεσοπόλεμος

Νομίζω πως ο ποιοτικά διάφορος, ο ουσιαστικά διακριτός χαρακτήρας της μεταπολιτευτικής περιόδου, που πλέον πλησιάζει μισό αιώνα, κατεξοχήν αναδεικνύεται σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο, περίοδο διαρκούς κρίσης με τα ακριβώς αντίθετα προς τη Μεταπολίτευση χαρακτηριστικά. Ειδικότερα...

α) Κατά την εικοσιπενταετία 1915-1940 η χώρα βίωσε έξι(!) ουσιαστικά δικτατορίες, τρεις τυπικές (το επαναστατικό/στρατοκρατικό καθεστώς Πλαστήρα - Γονατά, το καθεστώς Παγκάλου το 1926 και το μεταξικό καθεστώς της 4ης Αυγούστου ή Νέον Κράτος) και τρεις άτυπες (το βενιζελικό καθεστώς της περιόδου 1917-1920,¹ το παγκαλικό καθεστώς κατά το δεύτερο εξάμηνο του 1925 και τη βραχύβια «κοσμογονία Κονδύλη»), χωρίς αυτό να σημαίνει πως ήταν προφανής και αδιαμφισβήτητος ο δημοκρατικός χαρακτήρας των υπόλοιπων διαστημάτων, των μεσοδιαστημάτων θα έλεγα, αυτής της περιόδου.²

β) Το ίδιο περίπου αυτό διάστημα, πιο σωστά από το 1912 έως το 1936, υπήρξαν τέσσερις μονομερείς Εθνοσυνελεύσεις, αφού σε αντίστοιχες περιπτώσεις η μια ή άλλη από τις δύο μεγάλες πολιτικές παρατάξεις που προέκυψαν αρχικά από τη μετωρική εμφάνιση του Ελευθερίου Βενιζέλου στη δημόσια ζωή της χώρας και στη συνέχεια αποκρυσταλλώθηκαν από τον Εθνικό Διχασμό έκαναν εκλογική αποχή, λόγω των θεσμικών «εκπτώσεων» ή των πολιτικών συνθηκών έκφρασης της λαϊκής ετυμηγορίας...

¹ Ως «die Dictatur den Liberalen» προσδιορίζει την περίοδο αυτή και ο G. Herring, *Die Politischen Parteien in Griechenland, 1821-1936* (Munich: Oldenbourg, 1992), 792.

² Γεγονός είναι βέβαια πως κατά τη μεσοπολεμική περίοδο –για την οποία ο Πωλ Βαλερύ (Paul Valery) έγραψε «θα έλεγε κανείς πως στις ημέρες μας η τυραννία έγινε μεταδοτική, όπως ήταν άλλοτε η ελευθερία»– τα δικτατορικά καθεστώτα ήταν πανευρωπαϊκά «του συρμού»: προς το τέλος της περιόδου αυτής πλην κάποιων –λίγων– χωρών της βορειοδυτικής Ευρώπης σε όλη την υπόλοιπη ήπειρο δημοκρατία ήταν μόνο ο νεοσύστατη Τσεχοσλοβακία του Τόμας Μάζαρικ (Tomáš Masaryk).

γ) Υπήρξαν επίσης στα χρόνια αυτά αλλαγές πολιτευμάτων –κατά κυριολεξία μεταπολιτεύσεις δηλαδή–, όχι απλώς χωρίς τήρηση καμίας προϋφιστάμενης νομιμότητας, αλλά και με βίβανυση παράβαση κάθε ουσιαστικής δημοκρατικής κανονικότητας...

δ) Ως συνέπεια κυρίως του γεγονότος αυτού, για ένα μεγάλο διάστημα του Μεσοπολέμου η βασική πολιτική έκφραση της μίας εκ των δύο διαμορφωμένων ιστορικών παρατάξεων της χώρας λειτουργούσε και πολιτευόταν μέσα σε ένα πολίτευμα το οποίο δεν αναγνώριζε!

ε) Παράλληλα, σε υποπερίόδους αυτής της περιόδου υπήρχαν πολιτικά υποκείμενα και ιδεολογίες (η βασιλοφροσύνη και η κομμουνιστική ιδεολογία διαδοχικά ή ταυτόχρονα), που δεν ήταν απλώς εκτός νόμου, αλλά η δημόσια θετική αναφορά στις οποίες συνιστούσε ποινικό αδίκημα.

στ) Τέλος, ως προς τη «σταθερότητα» του θεσμικού υποστρώματος της δημόσιας ζωής αυτά τα χρόνια, αρκεί να μνημονευθεί το γεγονός πως –πέραν των οιοσδήποτε πραξικοπηματικών μεταπολιτεύσεων και των αντίστοιχων συνταγματικών αλλαγών– στις έξι μεσοπολεμικές εκλογές, από τις πρώτες που διεξήχθησαν με ψηφοδέλτιο το 1926 έως τις τελευταίες του 1936, ο μετεωρισμός από το ολοσχερώς αναλογικό εκλογικό σύστημα στο απολύτως πλειοψηφικό ήταν διαρκής και περίπου αδιάλειπτος. Ενώ και προ του 1926 –το 1923 συγκεκριμένα από τον Γεώργιο Παπανδρέου ως υπουργό Εσωτερικών του επαναστατικού καθεστώτος– είχε συντελεστεί μια βίαιη και πολιτικά καθόλου ανιδιοτελής αλλαγή στον χαρακτήρα του εφαρμοζόμενου πλειοψηφικού.

Ωστόσο...

Ο ποιοτικά διάφορος, ο ουσιαστικά διακριτός χαρακτήρας της μετά το 1974 περιόδου αναδεικνύεται και μέσα από την αντιπαράθεσή της προς τη –σε σχέση με τον Μεσοπόλεμο σχετικώς πιο ομαλή– περίπου εικοσαετή περίοδο από τις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές το 1946 έως την κατάλυση του δημοκρατικού πολιτεύματος την άνοιξη του 1967.

B. Μεταπολίτευση και προδικτατορική περίοδος

Πάμπολλες είναι οι οπτικές μέσα από τις οποίες μπορούν να αναδειχθούν οι διαφορές των δύο αυτών περιόδων του εθνικού δημόσιου βίου ως προς το εδω εξαταζόμενο ζήτημα. Ειδικότερα...

α) Ως προς τη σταθερότητα του κοινοβουλευτικού βίου της χώρας:

Στα 18 χρόνια που μεσολάβησαν από τις πρώτες έως τις τελευταίες εκλογές της μεταπολεμικής/προδικτατορικής περιόδου, δηλαδή από το 1946 έως το 1964, έλαβαν χώρα 10 εκλογικές αναμετρήσεις. Για να φτάσουμε στον ίδιο αριθμό

προσφυγών στη λαϊκή ετυμηγορία μετά την έναρξη της μεταπολιτευτικής περιόδου χρειάστηκαν 26 χρόνια (παρά τις τρεις «κολλητές» εκλογές της περιόδου 1989-1990, τις μόνες μεταπολιτευτικές που έως σήμερα έχουν διεξαχθεί με περίπου ολοσχερώς αναλογικό εκλογικό σύστημα).³

Επίσης η μέση διάρκεια ζωής των κοινοβουλίων κατά την μεταπολεμική/προδικτατορική εικοσαετία είναι, περίπου, κατά μισό χρόνο βραχύτερη από τη μέση διάρκεια ζωής των μεταπολιτευτικών κοινοβουλίων. Ίσως και περισσότερο, γιατί δεν ξέρουμε πόση ακριβώς θα είναι η διάρκεια της εθνικής αντιπροσωπείας που εξελέγη τον Ιούλιο του 2019.

β) Ως προς τη σταθερότητα του κυβερνητικού βίου:

Το κυβερνητικό σχήμα μεταβλήθηκε κατά τη διάρκεια της ζωής των τεσσάρων εκ των εννέα κοινοβουλίων (σχεδόν στα μισά επομένως) που λειτούργησαν κατά τη μεταπολεμική/προδικτατορική περίοδο.⁴ Πιο συγκεκριμένα, κατά τη διάρκεια λειτουργίας των βουλών του 1946, του 1950, του 1951 και του 1964 –χωρίς να έχει εμφιλοχωρήσει μεταγενέστερη ετυμηγορία της κάλπης– άλλαξε, ενίοτε πλείονες της μίας φορά, είτε το πρόσωπο του πρωθυπουργού, είτε η κοινοβουλευτική βάση στήριξης της κυβέρνησης ή συνθήεστατα, σχεδόν πάντα στην πραγματικότητα, και τα δύο. Επιπρόσθετα, αν συνεκτιμηθεί πως στη διάρκεια της βουλής του 1952 η αλλαγή πρωθυπουργού έγινε μεν λόγω θανάτου του κατόχου του αξιώματος, ωστόσο υπήρξε από τις αρχές του 1956 και (κάποια μικρή) αλλαγή του πολιτικού υποκειμένου που παρείχε κοινοβουλευτική εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση... Ότι ο βίος της κυβέρνησης που προήλθε από τις εκλογές του 1956 διεκόπη βίαια –λόγω απόσχισης κυβερνητικών έως τότε βουλευτών– δύο χρόνια αργότερα... Ενώ και η αλλαγή πρωθυπουργού στη διάρκεια ζωής της βουλής του 1961, μπορεί μεν να μη συνοδεύτηκε από μεταβολή της κοινοβουλευτικής στήριξης της κυβέρνησης, ωστόσο δεν έγινε και σε συνθήκες πολιτικής ομαλότητας... Τότε αβίαστα συνάγεται πως η σταθερότητα του κυβερνητικού βίου κατά τη μεταπολεμική προδικτατορική υπήρξε στη χώρα μας περίπου μηδενική...

³ Ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα μπορούσε να βρει την άποψή μου για τα κριτήρια και τα όρια με βάση τα οποία και πέρα από τα οποία ένα αναλογικό σύστημα θα μπορούσε να θεωρηθεί «ολοσχερώς αναλογικό» στο έργο μου *Εκλογικά Συστήματα: θεωρία και πρακτικές εφαρμογές, Ανάδειξη Κοινοβουλίων και Προέδρων Δημοκρατίας –συγκριτική προσέγγιση*, πρόλ. Γ. Ράλλης (Αθήνα: Πατάκης, 1η έκδ. 2001/5η έκδ. 2008), 230 επ. Επίσης Th. Diamantopoulos, *Les systèmes électoraux aux présidentielles et aux législatives* (Bruxelles: Université de Bruxelles, 2004), 104.

⁴ Λέω εννέα και όχι δέκα, γιατί η Βουλή που εξελέγη τον Νοέμβριο του 1963 λειτούργησε ένα απειροελάχιστο διάστημα.

Αντίθετα, κατά τη διάρκεια της ζωής των δεκαεπτά κοινοβουλίων που λειτούργησαν κατά τη σχεδόν 47χρονη πλέον μεταπολιτευτική περίοδο κάτι ανάλογο έγινε μόνο στη βουλή του 2009.⁵

γ) Ως προς τη σταθερότητα του κομματικού βίου:

Κατά την περίπου εικοσάχρονη μεταπολεμική/προδικτατορική περίοδο δεν υπήρξε ούτε ένα κόμμα που να εμφανίστηκε σε όλες τις εκλογές, από τις πρώτες του 1946 έως τις τελευταίες του 1964. Πολλά κόμματα, αντίθετα, μετέσχον μόνο σε μία ή δύο εκλογικές αναμετρήσεις. Ελάχιστα κόμματα, επίσης, επιβίωσαν του ιδρυτή τους, και αυτά συχνά οδηγούμενα προς πολιτική περιθωριοποίηση ή υφιστάμενα μείζονες διασπάσεις.

Παράλληλα, οι μετονομασίες των κομμάτων –στοιχείο της χαμηλής θεσμοποίησης τους– δεν ήταν σπάνιες. Ταυτόχρονα υπήρξαν «κόμματα-μετεωρίτες», δηλαδή εξαιρετικά βραχύβια κομματικά σχήματα, τα οποία κατά τη διάρκεια της πολύ σύντομης ζωής τους έπαιξαν δεσπόζοντα ρόλο στα πολιτικά πράγματα της χώρας ή/και λειτούργησαν σαν κόμματα εξουσίας (για παράδειγμα η ΕΠΕΚ). Τέλος –πέραν των συχνότατων διασπάσεων και (επανα)συγχωνεύσεων πολλών κομματικών οργανισμών– υπήρχαν τεράστιες μεταπτώσεις ή διακυμάνσεις σε συντομότητα χρονικά διαστήματα της εκλογικής δύναμης πολλών κομματικών μορφωμάτων, π.χ. του Κόμματος Γεωργίου Παπανδρέου ή της ΕΠΕΚ κ.ά. στις αρχές της δεκαετίας του 1950, ενώ ραγδαία υπήρξε η εκλογική αποδυνάμωση την ίδια περίοδο του ιστορικού Λαϊκού Κόμματος, που είχε αναδειχθεί κυρίαρχο στις εκλογές του 1946.

Τα περισσότερα, αντίθετα, από τα κόμματα που εμφανίστηκαν ή κυριάρχησαν τα πρώτα χρόνια της μεταπολιτευτικής περιόδου εξακολουθούν να επιβιώνουν ακόμη και σήμερα, μάλιστα κάποια από αυτά πάντα με δεσπόζοντα πολιτικό ρόλο, έχοντας επανειλημμένα και επιτυχημένα περάσει τη δοκιμασία της αντικατάστασης του ιδρυτή τους στην αρχηγία (έχοντας δει, δηλαδή, πολλά πρόσωπα να αναλαμβάνουν την ηγεσία τους χωρίς αυτό να δρομολογεί –όπως συνήθως συνέβαινε κατά τα προδικτατορικά χρόνια– διασπαστικές δυναμικές).

Παράλληλα, οι κομματικές μετονομασίες αυτήν την περίοδο δεν ήταν, ούτε πολλές, ούτε «μεγάλες» (με την έννοια της αναπαραγωγής μέρους του παλιού τίτλου στον νέο, π.χ. από τη Ένωση Κέντρου-Νέες Δυνάμεις στην Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου).⁶

⁵ Αναφέρω δεκαεπτά και όχι δεκαοκτώ κοινοβούλια, γιατί η Βουλή που εξελέγη τον Μάιο του 2012 δεν λειτούργησε καθόλου.

⁶ Για τα κριτήρια προσδιορισμού μιας μεταβολής κομματικού τίτλου ως μείζονος ή ελάχιστου

Κόμματα-μετεωρίτες υπήρξαν και στη μεταπολιτευτική περίοδο βέβαια, αλλά ήταν μάλλον περιθωριακά κόμματα, σχεδόν πάντα με μονοψήφιο ποσοστό.

Ταυτόχρονα τεράστιες και γρήγορες μεταβολές της εκλογικής δύναμης κάποιων κομμάτων επίσης υπήρξαν, πλην όμως αυτό συνέβη μόνο κατά τις δύο σύντομες μεταβατικές περιόδους της Μεταπολίτευσης (δηλαδή στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1970 και το πρώτο μισό της δεκαετίας του 2010), κατά τις οποίες συντελέστηκαν μείζονες αναδιατάξεις στους συνολικούς κομματικούς συσχετισμούς και την όλη μορφή του κομματικού συστήματος της χώρας. Όλο το υπόλοιπο διάστημα η εκλογική σταθερότητα των βασικών πολιτικών δυνάμεων της χώρας υπήρξε και παραμένει εντυπωσιακή.

δ) Ως προς τη σταθερότητα του κομματικού συστήματος:

Με εξαίρεση και πάλι τις ίδιες δύο αυτές μεταβατικές περιόδους –κατά τις οποίες συντελέστηκε υποκατάσταση του ενός κομματικού πόλου εκ των συγκροτούμενων το κυριαρχούν κομματικό δίπολο– το κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης υπήρξε πάντα ο δικομματισμός (που συνήθως οδηγούσε στον λεγόμενο πλειοψηφικό κοινοβουλευτισμό): πλήρης ή ατελής, «μεγάλος» ή «μικρός», άκαμπτος (κατά κανόνα) ή εύκαμπτος (σπανιότερα), ισόρροπος ή ασύμμετρος έως και κυριαρχούμενος (*bipartisme dominé*) ο δικομματισμός, τουλάχιστον με την έννοια της ύπαρξης μιας δημόσιας ζωής που χαρακτηρίζεται από τον ανταγωνισμό δύο δεσποζόντων κομμάτων, υπήρξε σχεδόν αδιάλειπτα το κομματικό σύστημα της Μεταπολίτευσης.⁷

Στην εικοσαετία περίπου που διήρκεσε η αμέσως προηγούμενη περίοδος, αντίθετα, ο δημόσιος βίος της χώρας βίωσε την αλλαγή τεσσάρων κομματικών συστημάτων: του συστήματος του δεσπόζοντος κόμματος κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1940, του κοινορτοποιημένου πολυκομματισμού στις αρχές της δεκαετίας του 1950, του απόλυτα κυριάρχου κόμματος για περίπου δέκα χρόνια στη συνέχεια και ενός σχεδόν πλήρους δικομματισμού, που ωστόσο

και τη σημασία αυτού του χαρακτηρισμού ως την αξιολόγηση του βαθμού θεσμοποίησης ενός κόμματος, βλ. K. Janda, *Political Parties, A Cross-national Survey* (New York: The Free Press, 1980), 19 επ., ιδίως 22.

⁷ Για τα είδη, τις μορφές, τη λειτουργία και τους παράγοντες διαμόρφωσης των δικομματικών συστημάτων, βλ. αναλυτικά Θ. Διαμαντόπουλος, *Το Κομματικό Φαινόμενο: μορφές, συστήματα, οικογένειες κομμάτων* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1993), 280-346· Θ. Διαμαντόπουλος, *Το πολιτικό σύστημα των ΗΠΑ, Ένας ιδιόρρυθμος δικομματισμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2012), 17-20· Θ. Διαμαντόπουλος, *Ο κοινοβουλευτισμός της συγκυβέρνησης, Θεσμικό υπόστρωμα, λειτουργικές ιδιαιτερότητες και είδη* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 120-160.

γρήγορα αποκαλύφθηκε εύκαμπτος, το μεγαλύτερο μέρος της δεκαετίας του 1960⁸...

ε) Ως προς την πολιτειακή σταθερότητα και την αμφισβήτηση

του πολιτεύματος:

Μπορεί κατά τη μεταπολεμική/προδικτατορική εικοσαετία να μην έγιναν τόσα πραξικοπήματα, τόσες μεταπολιτεύσεις, τόσες εκτροπές, τόσες θεσμικές ανατροπές και τόσες καταλύσεις του πολιτεύματος (ή να μην υπήρξαν τόσες αμφισβητήσεις του) όσες κατά τον Μεσοπόλεμο,⁹ ωστόσο...

Και στρατιωτικά πραξικοπήματα εκδηλώθηκαν, τόσο στην αρχή όσο και στο τέλος αυτής της περιόδου... Και μια «παρασυνταγματική νομιμότητα» διατηρήθηκε όλο αυτό το διάστημα... Και εκλογές διεξήχθησαν με αποχή σημαντικών πολιτικών δυνάμεων... Και κόμματα –που είχαν μάλιστα χαρακτήρα πολιτικών παρατάξεων– εκτός νόμου τέθηκαν... Και αμφισβήτηση του κοινωνικο-πολιτικού καθεστώτος από έναν πολιτικό χώρο υπήρχε... Και πλήθος έκθεσμων παραγόντων –εσωτερικών, όπως το Στέμμα και ο Στρατός, αλλά και εξωτερικών– εκδήλωνε διαρκή παρεμβατικότητα στη δημόσια ζωή της χώρας... (Ως η πιο προφανής παρέμβαση ξένης δύναμης μετά τη λήξη του Εμφυλίου θα μπορούσε να αναδειχθεί ο ρόλος του πρέσβους των ΗΠΑ Γκρέιντι (Grady) για τη συγκρότηση της ελληνικής κυβέρνησης μετά τις εκλογές του 1950, ενώ δεν υπήρξε ασήμαντη η πίεση του ξένου παράγοντα για την αλλαγή εκλογικού συστήματος αμέσως μετά.¹⁰) Επιπροσθέτως, η μόνη αλλαγή του καταστατικού χάρτη της χώρας που ολοκληρώθηκε κατά την περίοδο αυτή συντελέστηκε –όπως και όλες του Μεσοπολέμου ή και οι παλαιότερες– χωρίς τήρηση της διαδικασίας και της νομιμότητας που προέβλεπε το ίδιο το Σύνταγμα για την αναθεώρησή του...

Αντιθέτως...

Και οι τέσσερις συνταγματικές αναθεωρήσεις της Μεταπολίτευσης ολοκληρώθηκαν –γεγονός χωρίς προηγούμενο στον εθνικό δημόσιο βίο– με πλήρη και σχολαστική τήρηση της συνταγματικής νομιμότητας. Μάλιστα, ύστερα από ένα σημείο, οι βασικές παραδοχές του Συντάγματος περιβλήθηκαν με το κύρος

⁸ Βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *Η ελληνική πολιτική ζωή: Εικοστός αιώνας, από την προβενιζελική στη μεταπαπανδρείκη εποχή (Με ένα επίμετρο για τον Γ. Παπανδρέου)* (Αθήνα: Πατάκης, 1997), 151-217.

⁹ Πάντως η Ελλάδα υπήρξε η μόνη ευρωπαϊκή χώρα στην οποία κατελύθη το δημοκρατικό πολιτεύμα μετά το τέλος της δεκαετίας του 1940...

¹⁰ Βλ. Σπ. Λιναρδάτος, *Από τον Εμφύλιο στη χούντα*, τ. 1: 1949-1952 (Αθήνα: Παπαζήσης, 1977), 104 επ.

και τη νομιμοποίηση της ευρύτατης διακομματικής αποδοχής, δηλαδή το Σύνταγμα αποτέλεσε κοινό –σχεδόν καθολικό– θεσμικό κεκτημένο των μειζόνων πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

Ουδέποτε επίσης, μετά τις πρώτες βδομάδες της Μεταπολίτευσης, υπήρξε υποψία απόπειρας εκτροπής ή έκθεσης παρέμβασης στην πολιτική ζωή της χώρας (πλην ίσως, κάποιες φορές, της παρασκηνιακής, κάποιων επικοινωνιοκρατόρων, συχνά μεγιστάνων της ενημέρωσης).

Παράλληλα, ουδέποτε πολιτική δύναμη αμφισβήτησε, εμπράκτως ή «λόγους», το πολίτευμα (παρά μόνον, για ελάχιστες εβδομάδες, αμφισβητήθηκε από έναν πολιτικό χώρο το σύννομο της διαδικασίας και συνακόλουθα η νομιμότητα της εκλογής του Σαρτζετάκη ως ανωτάτου άρχοντα της χώρας).

Και ίσως το πιο σημαντικό: ακόμη και στιγμές πολιτικά εξαιρετικά κρίσιμες, κατά τις οποίες φάνηκαν να αμφισβητούνται –ακόμη και με στρεψόδικη χρήση εκ μέρους κάποιων πολιτικών δυνάμεων του πνεύματος των θεσμών και των συνταγματικών προδιαγραφών της ελληνικής πολιτείας– οι βασικές επιλογές και οι ευρύτεροι πολιτικοί προσανατολισμοί που σφράγισαν τη Μεταπολίτευση ουδείς πολιτειακός παράγων διανοήθηκε να τις αμφισβητήσει, αποκλίνοντας έστω και κατ' ελάχιστον, όχι από τη συνταγματική νομιμότητα, αλλά ακόμη και από την ευλαβή τήρηση αυτού που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «συνταγματική δικονομία»¹¹...

Τέλος...

στ) Ως προς τη σταθερότητα του θεσμικού υποστρώματος της εθνικής πολιτικής ζωής:

Πέραν του διαφοροποιητικού προς το παρελθόν στοιχείου της τήρησης της συνταγματικής νομιμότητας σε κάθε συνταγματική αλλαγή... Αλλά και του γεγονότος πως οι περισσότερες συνταγματικές μεταβολές της μεταπολιτευτικής περιόδου υπήρξαν τεχνικής φύσεως, ρυθμιστικές λεπτομερειακών ζητημάτων ή απλώς βελτιωτικές σε επιμέρους θέματα, μη απόμεινα της γενικότερης λειτουργίας του πολιτεύματος¹²... Η Μεταπολίτευση διαφοροποιείται σε μεγάλο

¹¹ Ίσως να είναι χαρακτηριστικό εν προκειμένω το γεγονός πως, όταν πρόσωπο ευρισκόμενο σε κορυφαίο θώκο της δικαιοσύνης υποστήριξε την άποψη ότι το Σύνταγμα –ορίζοντας ως υποχρεωτική την αποχώρηση των δικαστικών λειτουργών σε κάποια ηλικία– κατ' ορθή ερμηνεία του εννοεί πως η αποχώρηση αυτή καθιερώνεται ως προαιρετική, ούτε καν το κόμμα που πολύπλευρα υποστήριξε, προέβαλε και ανέδειξε το εν λόγω πρόσωπο δεν υιοθέτησε αυτήν τη συνταγματική του ανάγνωση...

¹² Σχετική εξαίρεση, εν προκειμένω, θα μπορούσε βέβαια να θεωρηθεί η πιο «πολιτική» αναθεώρηση του 1986· ωστόσο, η κατάργηση με αυτήν κάποιων ισχυρών και με συμβολικό βάρος συ-

βαθμό από τις προηγούμενες περιόδους και ως προς το στοιχείο της, σχετικής έστω, σταθερότητας του θεσμικού υποστρώματος των εκλογικών διαδικασιών.

Αυτό δεν σημαίνει, βέβαια, πως και κατά τα μεταπολιτευτικά χρόνια δεν έγιναν αλλαγές της εκλογικής νομοθεσίας και πρωτίστως του εκλογικού συστήματος.¹³ Ακόμη και προεκλογικά –λίγο προ των εκλογών του Ιουνίου του 1989– υιοθετήθηκε νομοθετικά μία μείζων σχετική μεταβολή. Ωστόσο, με εξαίρεση τη βραχύβια ισχύ του, περίπου πλήρως, αναλογικού εκλογικού συστήματος που ψηφίστηκε εκείνη τη χρονιά καθώς και την –κατά τα (δια)φαινόμενα επίσης βραχύβια– ισχύ της σχεδόν ολοσχερούς αναλογικής που εισήγαγε πρόσφατα, με τη στήριξη και άλλων κομμάτων, η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, όλα τα άλλα εκλογικά συστήματα της Μεταπολίτευσης είχαν ένα βασικό κοινό στοιχείο: ανεξαρτήτως του μεγέθους, άλλοτε λίγο μεγαλύτερη, άλλοτε κάπως πιο μετριοπαθής, της ενίσχυσης/υπεραντιπροσώπευσης που έδιναν στα μεγάλα κόμματα –ή, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, μόνον στο πρώτο– καθώς και των διαφορών της τεχνικής μεθόδου διά της οποίας αυτή προβλεπόταν να επιτευχθεί, άλλοτε συναρτώμενη από τη δύναμη του πρώτου εκλογικού σχήματος ή/και τη διαφορά του από το δεύτερο, άλλοτε προσδιοριζόμενη αποκλειστικά από την πρωτοπορία κάποιου αυτονόμως εμφανιζόμενου κόμματος, όλα τα εκλογικά συστήματα της Μεταπολίτευσης επιχειρούσαν ένα συνδυασμό δύο πολιτικών στόχων: αφενός μεν της ενίσχυσης των μεγάλων πολιτικών δυνάμεων και ειδικά του πρώτου κόμματος, ώστε να διευκολύνεται η κοινοβουλευτική αυτοδυναμία του και σε κάθε περίπτωση, τουλάχιστον, η κυβερνησιμότητα της χώρας... Αφετέρου δε της διασφάλισης, με την ύπαρξη στοιχείων αναλογικότητας, της κοινοβουλευτικής εκπροσώπησης των –μη περιθωριακών, από ένα σημείο και μετά– μικρών κομμάτων.

Με άλλα λόγια, με εξαίρεση τα εισαχθέντα το 1989 καθώς και πολύ πρόσφατα, όλα τα εκλογικά συστήματα της Μεταπολίτευσης ανήκουν στα συστήματα πλειοψηφικής κλίσεως. Είτε ως μεικτά, αναλογικά/πλειοψηφικά, με αρκετά ισχυρό το πλειοψηφικό στοιχείο, είτε ως «αμβλυμμένες αναλογικές», ό,τι

νταγματικών αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας δεν προκάλεσε αλλαγή του τρόπου λειτουργίας του πολιτεύματος, αφού αυτό εν τοις πράγμασι από το 1974 πάντα λειτουργήσε ως κοινοβουλευτικό και όχι ως «μερικώς ημιπροεδρικό», όπως θα μπορούσε να έχει κάνει μια διαφορετική ανάγνωση από τους βασικούς πολιτικούς παράγοντες του αρχικού συνταγματικού κειμένου της Μεταπολίτευσης.

¹³ Ο Arendt Lijphart (*Electoral Systems and Party Systems A Study of Twenty-Seven Democracies, 1945-1990* [Oxford: Oxford University Press, 1994], 151) είχε χαρακτηρίσει την Ελλάδα –από κοινού με τη Γαλλία– ως παραδείγματα χωρών προς αποφυγή σε σχέση με το ευμετάβλητο των εκλογικών νομοθεσιών τους («Countries that [...] are not normative models that other democracies ought to emulate»...).

δηλαδή στη διεθνή βιβλιογραφία αποκαλούνται *disrepresentative proportional systems* ή *systèmes proportionnels à faible proportionnalité*. (Αυτό το θεσμικό στοιχείο εξηγεί εν πολλοίς, άλλωστε, τη μεταπολιτευτική κυριαρχία του δικομματισμού ή πάντως του λεγόμενου πλειοψηφικού κοινοβουλευτισμού, που χαρακτηρίζεται από την απευθείας ανάδειξη από την κάλπη κυβερνήσεων, με απόλυτη συνήθως κοινοβουλευτική πλειοψηφία ενός κόμματος.¹⁴)

Με τα πέντε έκτα των μεταπολιτευτικών εκλογών να έχουν διεξαχθεί, λοιπόν, έως σήμερα με τέτοιας λογικής εκλογικά συστήματα, η διαφορά με το παρελθόν είναι τεράστια: στον Μεσοπόλεμο ήταν αδιάλειπτος, από εκλογή σε εκλογή, ο μετεωρισμός από αναλογικό σε πλειοψηφικό σύστημα και τούμπαλιν (μάλιστα το πλειοψηφικό με το οποίο διεξήχθησαν οι εκλογές του 1928 εισήχθη με απλό προεδρικό διάταγμα, χωρίς να ψηφιστεί σχετικός εκλογικός νόμος!),¹⁵ ενώ δεν βρίσκουμε δύο εκλογές της μεταπολεμικής/προδικτατορικής περιόδου –με εξαίρεση, ως προς τον μαθηματικό τύπο της κατανομής των εδρών, των δύο «κολλητών» εκλογών του 1963 και του 1964– που να διεξήχθησαν με το ίδιο εκλογικό σύστημα!¹⁶

Επιπρόσθετα, με μια συναινετικώς εισαχθείσα συνταγματική τροπολογία το 2001, αφαιρέθηκε από την εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία η δυνατότητα να οδηγεί τον τόπο στις κάλπες με εκλογικό σύστημα της απόλυτης επιλογής και της αρεσκείας της...

Αν, ωστόσο, όλες αυτές οι διαφοροποιητικές ιδιαιτερότητες εμφανίζουν τη Μεταπολίτευση ως μια τομή, μια ρήξη στο θέμα της θεσμικο-πολιτικής αστάθειας (και αυτό αποτελεί το βασικό συμπέρασμα της εισήγησης), υπάρχει μια πλευρά της πολιτικής ζωής όπου η περίοδος αυτή εμφανίζει μια, σχετική έστω, συνέχεια σε σχέση με το παρελθόν, κατά το οποίο επίσης η ακυβερνησία ενεργοποιούσε κάποιας μορφής πολιτική ή κοινωνική αντίδραση. Ειδικότερα...

Η Μεταπολίτευση ως ποδηκτική συνέχεια

Από το 1926, οπότε διεξήχθησαν για πρώτη φορά εκλογές με ψηφοδέλτιο και αναλογικό εκλογικό σύστημα, κάθε φορά που η λαϊκή ψήφος παρήγε ένα αποτέλεσμα ακυβερνησίας –με την έννοια της διαμόρφωσης εκλογικών και κυρίως

¹⁴ Βλ. Διαμαντοπουλος, *Ο κοινοβουλευτισμός της συγκυβέρνησης*, 120-160.

¹⁵ Βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *10 και μία δεκαετίες πολιτικών διαιρέσεων. Οι διαιρετικές τομές στην Ελλάδα την περίοδο 1910-2017*, τχ. 2: *Η δεκαετία του 1920, Η Δημοκρατία των στρατοκρατών και των προσφύγων* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2017), 65.

¹⁶ Βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα, 1946-1964, Η εκλογική γεωγραφία των εκλογικών δυνάμεων* (Αθήνα: ΕΚΚΕ, 1985), ιδίως 301.

κοινοβουλευτικών συσχετισμών οι οποίοι καθιστούσαν δυσχερή τόσο τη συγκρότηση όσο και, κυρίως, τη διατήρηση στην εξουσία ενός βιώσιμου κυβερνητικού σχήματος— η αμέσως επόμενη λαϊκή ετυμηγορία, συχνά με ενέργειες και του πολιτικού συστήματος της χώρας (δηλαδή με αλλαγή της εκλογικής νομοθεσίας επί το πλειοψηφικότερον), κινείται πάντα κάπως διορθωτικά: προς την κατεύθυνση τουλάχιστον της διευκόλυνσης της κυβερνησιμότητας του τόπου. Και αυτό χαρακτηρίζει εξίσου τη μετά το 1974 φάση της πολιτικής ζωής του τόπου όσο και τις προγενέστερες. Πράγματι...

Οι εκλογές του Νοεμβρίου του 1926 παρήγαγαν κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς τέτοιους που ουσιαστικά επέτρεπαν μόνο τον σχηματισμό μιας —εύρωτης, δυσλειτουργικής και δύσκαμπτης— οικουμενικής κυβέρνησης, διαρκώς διαπερνώμενης από κρίσεις και υφιστάμενης αποσχίσεις, εκ των πραγμάτων επομένως ανήμπορη να μακροημερεύσει. Στην επόμενη εκλογική αναμέτρηση, του καλοκαιριού του 1928, προέκυψε η μεγαλύτερη κοινοβουλευτική πλειοψηφία στην ιστορία του ελληνικού κράτους.

Σε κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς που δύσκολα θα μπορούσαν να δώσουν βιώσιμο κυβερνητικό σχήμα οδήγησαν και οι εκλογές του φθινοπώρου του 1932. Στις εκλογές των αρχών του 1933, όμως, τα περισσότερα κόμματα εμφανίστηκαν ομαδοποιημένα σε δύο αντίθετους εκλογικούς συνασπισμούς, ο καθένας εκ των οποίων έλαβε περισσότερο του 46% των ψήφων.¹⁷

Ακραία κοινοτροποίηση των πολιτικών δυνάμεων καταγράφηκε και στις εκλογές του 1950, η συγκρότηση βιώσιμης κυβέρνησης επίσης ήταν δύσκολη, αλλά τόσο οι εκλογές του 1951 όσο και, πολύ περισσότερο, αυτές του 1952 έδειξαν στροφή πολύ μεγαλύτερου ποσοστού των εκλογέων προς τα πιο ισχυρά κόμματα (κάποια εκ των οποίων, μάλιστα, μόλις συσταθέντα).

Τέλος, αμέσως φάνηκε πως με τους κοινοβουλευτικούς συσχετισμούς που προέκυψαν από τις εκλογές του Νοεμβρίου του 1963 δεν μπορούσε να υπάρξει κυβέρνηση. Στη λαϊκή ετυμηγορία όμως που ακολούθησε τρεις μήνες μετά, στις εκλογές του Φεβρουαρίου του 1964, το πρώτο κόμμα αύξησε σε σχέση με τον Νοέμβριο το εκλογικό ποσοστό του κατά 11 περίπου ποσοστιαίες μονάδες, επιτυγχάνοντας μια πρωτοφανή λαϊκή πλειοψηφία... (Άλλο ζήτημα πώς στη συγκεκριμένη συγκυρία η κυβερνησιμότητα δυσχεράθηκε από την εσωτερική δομή του κόμματος αυτού).

¹⁷ Δύσκολα μπορούσε να προκύψει βιώσιμη κυβέρνηση και μετά τις εκλογές του 1936, αλλά τότε ακολούθησαν άλλου είδους εξελίξεις, που προσέφεραν κυβερνησιμότητα εκτός της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας...

Ός προς το θέμα αυτό λοιπόν και η Μεταπολίτευση λειτούργησε ανάλογα.

Όταν από τον Ιούνιο του 1989 –παρά τα υψηλά ποσοστά των μεγάλων κομμάτων– φάνηκε, κυρίως λόγω του εισαχθέντος από την κυβέρνηση Ανδρέα Παπανδρέου αναλογικού εκλογικού συστήματος, πως δεν ήταν δυνατή η δημιουργία κυβερνητικών σχημάτων μακροπρόθεσμης προοπτικής, στις επόμενες εκλογές του φθινοπώρου του 1989 και της άνοιξης τη 1990 τα μεγάλα κόμματα, και ιδιαιτέρως το πρώτο, διαρκώς αύξαναν το ήδη υψηλά ποσοστά τους. Αυτό μάλιστα κόντρα στον γενικό κανόνα η αναλογικότητα του εκλογικού συστήματος να προκαλεί ευρύτερη διασπορά της λαϊκής ψήφου, σύμφωνα προς την παρατήρηση-«κανόνα» του Maurice Duverger πως πριν επηρεάσει την κατανομή των εδρών ένα εκλογικό σύστημα επηρεάζει καθοριστικά την κατανομή των ψήφων.¹⁸

Επίσης, στις εκλογές που έγιναν τον Μάιο του 2012 προέκυψε ξανά μια –χαρακτηριστική των περιόδων αναδιαμόρφωσης του κομματικού συστήματος– ακραία κονιορτοποίηση των πολιτικών δυνάμεων (απολύτως ανάλογη των εκλογών του 1950). Αλλά στις κάλπες που στήθηκαν ξανά μόλις ένα μήνα αργότερα και τα δύο μεγαλύτερα κόμματα κατέγραψαν αύξηση εκλογικού ποσοστού περίπου 10 ποσοστιαίες μονάδες το καθένα.

Τέλος, ύστερα από την οκτάχρονη περίοδο 2011-2019, των προβληματικών συμμαχικών κυβερνήσεων (με εσωτερικούς τριγμούς και αποχωρήσεις στην πορεία κυβερνητικών εταίρων), η λαϊκή ψήφος του Ιουλίου του 2019 οδήγησε ξανά σε μονοκομματική κυβέρνηση. Με το πρώτο κόμμα να έχει καταγράψει αύξηση εκλογικού ποσοστού περίπου κατά 12 εκατοστιαίες μονάδες σε σχέση με το πρόσφατο παρελθόν του... Και τη χώρα να έχει επανέλθει σε ποσοστά δικομματισμού που από πολλούς εθεωρούντο ανέφικτα.

Συμπέρασμα

Απ' όλα τα στοιχεία που παρατέθηκαν νομίζω ότι προκύπτει αβίαστα πως η θεσμικο-πολιτική σταθερότητα αποτελεί το βασικό –και εν πολλοίς καινοτόμο– στοιχείο της μεταπολιτευτικής φάσης του εθνικού μας δημόσιου βίου. Και παρά τα πολλά λάθη τους, τις αμαρτίες τους, την τάση τους για δημοσιονομική αφροσύνη με στόχο την εξαγορά ψήφων, την προσήλωσή τους συχνά στο βραχυπρόθεσμο, αρκετές φαύλες πρακτικές κ.λπ., συμβολή στο αποτέλεσμα αυτό είχε και η ωρίμανση, άλλων περισσότερο άλλων λιγότερο, των πιο πολλών πολιτικών δυνάμεων της χώρας.

¹⁸ Βλ. M. Duverger, *Les partis politiques* (Paris: Arman Colin, 1951/ενανέκδ. 1973), 401 επ.

Το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι αν πρόκειται για ένα μόνιμο, παγιωμένο και μη αναστρέψιμο αποτέλεσμα.

Η ύπαρξη αναπροσδιοριστικών, μετατρεπτικών ή αποκλινουσών εκλογών ακόμη και μέσα στη δεκαετία που πρόσφατα έληξε, τη δεκαετία του 2010, δεν επιτρέπει τελεσίδικη απάντηση ως προς το στοιχείο της παγίωσης των πολιτικών δεδομένων και συσχετισμών.¹⁹ Άλλωστε, η αλλαγή ακόμη και η ανατροπή (συσχετισμών, εκλογικών δεδομένων, κομματικών συστημάτων κ.ο.κ.) είναι μέσα στη φύση της πολιτικής που είναι μια αενάως εξελικτική διαδικασία.

Αντίθετα, το γεγονός πως η χώρα μας πέρασε μια πρωτοφανή κρίση, οικονομική, κοινωνική, ηθική, ακόμη και ταυτοδοτική (στην οποία πλέον προστίθεται και η υγειονομική κρίση με τα πολλά παρακολούθημά της) και οι θεσμοί της, όχι μόνο άντεξαν, αλλά και έγιναν μέχρι κεραίας σεβαστοί τουλάχιστον στο γράμμα τους, αυτό δημιουργεί την πεποίθηση πως παλινδρόμηση σε μια θεσμική αστάθεια και ρευστότητα δεν είναι εξαιρετικά πιθανή. Αυτό λοιπόν φαίνεται να είναι το μόνιμο κεκτημένο της Μεταπολίτευσης. (Η/και η εθνική προσφορά κάποιων –διεπόμενων από την ηθική της ευθύνης– πολιτικών προσώπων, που βρέθηκαν κρίσιμες στιγμές σε νευραλγικούς θώκους). Επιπρόσθετα, η προσφάτως ολοκληρωθείσα συνταγματική αναθεώρηση εκκρίωσε από το θεσμικό υπόστρωμα της δημόσιας ζωής –έστω και αν αυτό δεν έγινε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο– κάποιες διατάξεις που δυνητικά μπορούσαν να προκαλέσουν πολιτική αστάθεια, ή να λειτουργήσουν ως κρισιογόνοι παράγοντες. Για παράδειγμα, τη σύντηξη της κοινοβουλευτικής περιόδου και την προκήρυξη προώρων εκλογών, λόγω αδυναμίας εκλογής νέου Προέδρου της Δημοκρατίας...

Παράλληλα, προσωπικά τουλάχιστον, θεωρώ ευτύχημα το ότι, παρά την τεράστια προβολή της οποίας έτυχαν, δεν υιοθετήθηκαν από το πολιτικό σύστημα θεσμικές προτάσεις που θα μπορούσαν να διαταράξουν την πολιτική ομαλότητα και τη σταθερότητα του εθνικού δημόσιου βίου, στερώντας του θεσμική ασφάλεια, υπό το πρόσχημα εισαγωγής περισσότερης δημοκρατικότητας. Για παράδειγμα, ευτυχώς δεν υιοθετήθηκε η πρόταση για το διαρκώς, ανά πάσα στιγμή, αναθεωρήσιμο συνταγματικών διατάξεων, κάτι που, όχι μόνο θα στερούσε από τον καταστατικό χάρτη ένα απαραίτητο στοιχείο οιοσει ιερότητας, αλλά θα του αφαιρούσε και τη δυνατότητα να δημιουργεί συνταγματικό πατριωτισμό, ο οποίος προϋποθέτει την ύπαρξη περιόδων συνταγματικής ειρήνης και γαλήνης. Εξίσου θετικό θεωρώ το γεγονός πως δεν καταργήθηκε η ανάγκη αποδοχής σε βάθος χρόνου της ανάγκης των συνταγματικών αλλαγών –δηλαδή η διαχρονι-

¹⁹ Για τις εν λόγω έννοιες, βλ. M. Harrop και W. Miller, *Elections and Voters, A Comparative Introduction* (MacMillan, 1987), 79 επ· Διαμαντόπουλος, *Το Κομματικό Φαινόμενο*, 255.

κή συνείδηση του απαραίτητου της αναθεώρησης– κάτι που θα συνέβαινε, αν παραχωρείτο σε μία μόνο βουλή, έστω και με ευρεία συναίνεση των μελών της, η δυνατότητα ολοκλήρωσης συνταγματικής αναθεώρησης. Κάτι τέτοιο θα εγκαθίδρυε την –πάντα επικίνδυνη– «τυραννία του συγκυριακού και του στιγμιαίου». (Είναι χαρακτηριστικό πως στις πιο σημαντικές δυτικές δημοκρατίες για να δρομολογηθεί και να ολοκληρωθεί μια συνταγματική αναθεώρηση απαιτείται η εμπλοκή και η συναίνεση θεσμών –για παράδειγμα, της Βουλής και της Γερουσίας– εν πολλοίς αναδεικνυόμενων σε διαφορετικό χρονικό σημείο, ακριβώς για να αποφεύγεται η «δικτατορία του στιγμιαίου».²⁰) Ενώ ασφαλώς ακόμη πιο επικίνδυνο για τη σταθερότητα και την ασφάλεια των θεσμών θα ήταν η εισαγωγή δημοψηφίσματος λαϊκής πρωτοβουλίας, που θα μπορούσε μάλιστα να είναι υποχρεωτικό για το πολιτικό σύστημα της χώρας με συλλογή πολύ μικρού μάλιστα αριθμού υπογραφών. Κάτι τέτοιο θα έδινε εξαιρετικά επικίνδυνη ισχύ στους κατόχους συγκεντρωτικής επικοινωνιακής ισχύος.

Αντιθέτως, λοιπόν, διαπιστώνουμε πως τουλάχιστον σε σχέση με τη σταθερότητα του θεσμικού υπόβαθρου της δημόσιας ζωής έγιναν, με κάποιο τρόπο έστω όχι τον πλέον ευτυχί, οι απαραίτητες αλλαγές και δεν υιοθετήθηκαν επικίνδυνες προτάσεις, κάτι το οποίο –χωρίς βέβαια να εγγυάται την πολιτική ομαλότητα και πρόοδο εις το διηνεκές, αυτό είναι πάντα θέμα συγκυριών και λαϊκών επιλογών– είναι εξαιρετικά θετικό και ελπιδοφόρο. Γιατί όπως, μάλλον ορθώς εν προκειμένω, ανέφερε ένας παλιός πρόεδρος των ΗΠΑ η αξία μιας θεσμικής ρύθμισης δεν κρίνεται από το καλό που μπορεί να κάνει σε περίπτωση ορθής χρήσης της, αλλά από το κακό που είναι δυνατόν να προκαλέσει στο ενδεχόμενο εσφαλμένης εφαρμογής της... Στην Ελλάδα, μάλιστα, αυτό το διαπιστώσαμε από τον τρόπο εφαρμογής της συνταγματικής διάταξης –του άρθρου 32 του καταστατικού χάρτη– που ήθελε να πιέσει τις πολιτικές δυνάμεις να οδηγηθούν σε συναινετική ανάδειξη ρυθμιστή του πολιτεύματος²¹...

²⁰ Βλ. F. Melin-Soucramanien, *Constitution de la Republique Francaise* (Paris: Dalloz, 2008)· F. Melin-Soucramanien, *Les grandes democraties, Constitutions des États-Unis, de l'Allemagne, de l'Espagne et de l'Italie* (Paris: Dalloz, 2007).

²¹ Ας μου επιτραπεί εν προκειμένω να θυμίσω πως ίσως πρώτος και πάντως εκτός πάσης συγκυριακής επικαιρότητας είχα επισημάνει και αναδείξει τους κινδύνους από το ενδεχόμενο «στρεψόδικης» ή ενάντια στη λογική και το πνεύμα των θεσμών εφαρμογής της σχετικής συνταγματικής διάταξης... (Βλ. Γ. Μαρίνος κ.ά., *Συνταγματική Αναθέωρηση. Για ανταγωνιστική οικονομία και ένα κοινωνικό κράτος δικαίου. Ιδέες και προτάσεις* [Αθήνα: Σιδέρης, 2007], 64 επ.· Θ. Διαμαντόπουλος, *Τα Πολιτικά Καθεστώτα, Δημοκρατίες και Απολυταρχίες: οι γρίφοι της εξουσίας* [Αθήνα: Παπαζήσης, 2008], 85 επ.).

*Η «αέναη επιστροφή» της εδδθνηκής ιστορίας:
το κράτος και η διαχείριση των κρίσεών του
στον 19ο και τον 20ό αιώνα*

Κι αν μια μέρα ή μια νύχτα, ερχόταν ένας δαίμονας και γλιστρούσε μέσα στην υπέρτατη μοναξιά σου και σου 'λεγε: «Αυτή τη ζωή, όπως την έζησες και την ζεις ως τα τώρα, πρέπει να την ξαναρχίσεις από την αρχή, και να την ξαναρχίζεις αδιάκοπα χωρίς τίποτα το καινούργιο· αντίθετα, μάλιστα! Ο παραμικρός πόνος, η παραμικρή ευχαρίστηση, η παραμικρή σκέψη, ο παραμικρός στεναγμός, όλα όσα ένιωσες στη ζωή σου θα ξαναρθούν, κάθε τι το άρρητα μεγάλο και το άρρητα μικρό που έχει μέσα της, όλα θα ξαναρθούν, και θα ξαναρθούν με την ίδια σειρά, με την ίδια ανελέητη διαδοχή [...] κι αυτή η αράχνη θα ξαναρθεί, κι αυτό το σελινόφως ανάμεσα στα δέντρα, κι αυτή η στιγμή, κι εγώ ο ίδιος! [...] Κι αν σου γινόταν έμμονη αυτή η σκέψη, ίσως θα σε μεταμόρφωνε, κι ίσως και να σ' εκμηδένιζε· και θ' αναρωτιόσουν για το κάθε τι: “Το θέλεις αυτό; το ξαναθέλεις; μια φορά; πάντα; επ' άπειρον;”» κι αυτό το ερώτημα θα βάραινε επάνω σου με αποφασιστικό και τρομερό βάρος! Ή πάλι, αχ πόσο θάπρεπε ν' αγαπάς τον εαυτό σου και τη ζωή, ώστε να μην ποθείς πια τίποτε άλλο απ' αυτή την υπέρτατη κι αιώνια διαβεβαίωση!

Φρ. Νίτσε, *Χαρούμενη επιστήμη*, αφορισμός 341

Εθνικά κράτη σε διαρκή κρίση¹

Θα ήθελα να σημειώσω ξεκινώντας ότι τα εθνικά κράτη είναι οργανισμοί εξ ορισμού προορισμένοι να διαχειρίζονται διαρκώς κρίσεις: και τούτο διότι είναι σχετικά μικρές κρατικές οντότητες, σε σύγκριση π.χ. με τις αυτοκρατορίες του παρελθόντος, με περιορισμένους ανθρώπινους και υλικούς πόρους, ενώ έχουν στην πλάτη τους σχετικά μικρή εμπειρία τέτοιας διαχείρισης, δηλαδή μόλις δύο, και λιγότερους, αιώνες.² Εν μέρει διότι είμαστε και οι ίδιοι άμεσα εμπλεκόμενοι

¹ Οι βιβλιογραφικοί τίτλοι στους οποίους παραπέμπουμε εδώ είναι αναγκαστικά ενδεικτικοί και μόνο ορισμένοι βασικοί, καθώς η έκταση που καλύπτει το κείμενο είναι πλέον των δύο αιώνων, οπότε και η σχετική βιβλιογραφία εκτενέστατη.

² E. Hobsbawm, *Έθνη και εθνικισμός από το 1780 μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Καρδαμίτσας, 1994).

ως ενεργά υποκείμενα αυτής της εν εξελίξει ιστορίας και έχουμε μάθει εκ των πραγμάτων να σκεφτόμαστε με το λεξιλόγιο και τα εργαλεία του εθνικισμού, δυσκολευόμαστε να τη δούμε ως μια ιστορία μάλλον στα όρια της επιβίωσης, παρά μιας ευτυχούς και ανέφελης πορείας διαρκούς προόδου. Τα αισθανόμαστε, ή απλώς θα θέλαμε πολύ, τα σύγχρονα κράτη μας να είναι αρκετά πιο ακλόνητα, ενώ στην πραγματικότητα μοιάζουν συχνά περισσότερο με καρυδότσουφλα που παλεύουν να μη βουλιάζουν, παρά με μεγάλα και ασφαλή υπερωκεάνεια που πλέουν ανέμελα παρά τις τρικυμίες που συναντούν στο διάβα τους.³ Μεθολογικά μιλώντας, η ιδέα θα ήταν λοιπόν να επανεξετάσουμε τα εθνικά κράτη –και δη το ελληνικό– μέσα ακριβώς από τις κρίσεις τους, από τη διαχείριση των οποίων φαίνεται να προκύπτει και η δυνατότητά τους να ευτυχούν και να αναπτύσσονται περισσότερο ή λιγότερο. Και έτσι, να δούμε τις περιόδους της υποτιθέμενης κανονικότητάς τους ως περιόδους προετοιμασίας (ή αδιαφορίας) του κράτους για τις επερχόμενες κρίσεις, και όχι να αντιμετωπίσουμε τις κρίσεις ως απλές παρενθέσεις που συσκοτίζονται περαιτέρω από την ευχή μας να μην επαναληφθούν.

As μας επιτραπεί εδώ μια παρεκτροπή, με τον κίνδυνο του λάθους, αλλά έχουμε την εντύπωση ότι η ευρωπαϊκή ιστοριογραφία του τελευταίου τρίτου του 20ού αιώνα έχει πέσει θύμα της κοινωνικής ειρήνης που διασφάλισε η περίφημη μεταπολεμική χρυσή 30ετία, έως την πετρελαϊκή κρίση του 1973, δίνοντάς της έτσι μια ψευδαίσθηση ότι αυτή ήταν η κανονικότητα των ευρωπαϊκών εθνικών κρατών (αν και αυτό ειδικά δεν αφορά την Ελλάδα που δεν βίωσε μια τέτοια κοινωνική ειρήνη εκείνη την περίοδο).⁴ Μια πιο μακροιστορική προσέγγιση αποδεικνύει πάντως ότι αυτή η χρυσή 30ετής περίοδος ήταν μάλλον όχι κάτι περισσότερο από μια αξιωματική παρένθεση, της οποίας προηγήθηκαν και ακολούθησαν περίοδοι τεκτονικών ανατροπών στην Ευρώπη: είχε προηγηθεί η διάλυση μεγάλων μακραίωνων αυτοκρατοριών της Κεντρικής Ευρώπης ως συνέπεια του Μεγάλου Πολέμου, και θα ακολουθούσε η συθέμελη κατάρρευση του σύμπαντος των κομμουνιστικών καθεστώτων

Ε. Kedourie, *Nationalism* (London: Hutchinson, 1970) και το πιο πρόσφατο για το ελληνικό παράδειγμα, συγκρινόμενο με τα άλλα ευρωπαϊκά, Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνική ολοκλήρωση και διχόνοια. Η ελληνική περίπτωση* (Αθήνα: Πατάκης, 2020), 27-84.

³ J. Diamond, *Έθνη σε αναταραχή. Πώς αντιμετώπισαν την πιο κρίσιμη περίοδο στην ιστορία τους*, μτφρ. Ρ. Γεωργιάδου (Αθήνα: Διόπτρα, 2020), και το πλέον κλασικό D. Acemoglu και J.A. Robinson, *Πατί αποτυγχάνουν τα έθνη. Οι καταβολές της ισχύος, της ευημερίας και της φτώχειας* (Αθήνα: Λιβάνης, 2012).

⁴ Βλ. ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα, J. Fourastié, *Les trente glorieuses: Ou, la Révolution invisible de 1946 à 1975* (Paris: Fayard, 1979).

στην Ανατολική Ευρώπη μετά το 1989, ως αποτέλεσμα εσωτερικών αντινομιών καθώς και της εξωτερικής πίεσης του Ψυχρού Πολέμου.⁵ Δεν μιλάμε καν για μικρές κρίσεις αλλά για τεράστιες αναδιατάξεις που άλλαζαν πλήρως τον χάρτη και την ιστορία της Γηραιάς Ηπείρου.

*Έθνος – δημοκρατία – καπιταλισμός:
η διαχείριση μιας δύσκολης ισορροπίας*

Για να το θέσω αλλιώς, νομίζω ότι η περίοδος της νεωτερικότητας που ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την παράλληλη άνοδο τριών νέων “κόσμων” – δηλαδή των εθνικών κρατών, της δημοκρατίας και του καπιταλισμού– είναι εξ ανάγκης μια περίοδος διαρκών και μεγάλων εντάσεων που προκύπτουν από τις αντινομίες της συνύπαρξης αυτών των τριών πολύ ανταγωνιστικών στοιχείων. Αυτά, αν θέλουμε να είμαστε τελείως ειλικρινείς, μόνο μέσα από συνεχείς εντάσεις μπορούν να συνυπάρχουν, διότι η φύση του καθενός είναι σχετικά ασύμβατη με τα υπόλοιπα.⁶ Ο εθνικισμός, στις πιο επιθετικές εκδοχές του, έρχεται συχνά σε αντίθεση με το βάθεμα της δημοκρατίας, ενώ η επέκταση της δημοκρατίας έρχεται σε αντίθεση με μια φιλελεύθερη οικονομία εκ των πραγμάτων παράγοντα ανισοτήτων, η οποία με τη σειρά της αντιμάχεται πάντα τους περιορισμούς του κεντρικού εθνικού κράτους, και πάει λέγοντας σε έναν αέναο φαύλο κύκλο. Πώς να επιτευχθεί άραγε αυτή η τόσο δύσκολη εναρμόνιση και ισορροπία και των τριών, και μάλιστα επί μακρόν;⁷ Είναι, θα έλεγα, εξ ορισμού ανεδαφικό να αναμένουμε κάτι τέτοιο. Τα τρία αυτά θεμελιώδη στοιχεία της νεωτερικότητας είναι πάντως παράγοντες αστάθειας, τόσο σε συνδυασμό μεταξύ τους, όσο και το καθένα εξ αυτών από μόνο του· τουλάχιστον μέχρι να εδραιωθούν ιστορικά, αν και βέβαια ο βαθμός αστάθειας έχει να κάνει με τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές ωριμάνσεις του κάθε κράτους ξεχωριστά. Σε κάθε περίπτωση, από εκεί είναι που θα προκύψουν και οι τρεις μεγάλες περιόδους κρίσεων και στην Ελλάδα, η οποία ακολούθησε από κοντά με την υπόλοιπη Ευρώπη τις

⁵ Βλ. τους τρεις τόμους M. Gauchet, *Η άνοδος της Δημοκρατίας*, τ. I-II μτφρ. Α. Κιουπκιολής (Αθήνα: Πόλις, 2009) και τ. III (Αθήνα: Πόλις, 2013), οι οποίοι ξεκινούν από τις επαναστάσεις των νεότερων χρόνων τον 18ο αιώνα και φθάνουν έως τους ολοκληρωτισμούς του 20ού αιώνα (1914-1974).

⁶ Διαφωνεί επ’ αυτού πάντως ο E. Gellner, *Έθνη και εθνικισμός*, μτφρ. Δ. Λαφαζάνη (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 1992) που θεωρεί αντιθέτως ότι το εθνικό κράτος συνάγεται από τις ανάγκες μιας βιομηχανικής κοινωνίας και της καπιταλιστικής οργάνωσης μιας οικονομίας.

⁷ M. Mann, *Κράτη, Πόλεμος και Καπιταλισμός*, μτφρ. Ε. Τσερεζόλε (Αθήνα: Κριτική, 2006)· Γ. Βούλγαρης, «Καπιταλισμός και δημοκρατία. Η επάνοδος ενός παλιού προβλήματος», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 10 (1997), 40-83.

ωριμάνσεις στα ζητήματα του εθνικισμού και της δημοκρατίας, αν και μάλλον πιο καθυστερημένα στον οικονομικό εκσυγχρονισμό.⁸

Διάφοροι είναι οι καθοριστικοί παράγοντες από τους οποίους εξαρτάται πάντως η έστω μερική επιτυχία στη διαχείριση αυτών των εντάσεων. Ασφαλώς και το μέγεθος του κράτους και το ειδικό του βάρος στο διεθνές σύστημα μετράει, αν και όχι πάντα, όπως και η γεωγραφική του θέση, μαζί και η διαχείρισή της από την πολιτική (αυτό που συνήθως ονομάζουμε γεωπολιτική παράμετρο), οι ιστορικές του καταβολές, η κοινωνικο-οικονομική του οργάνωση, οι κυρίαρχες κουλτούρες που θα υιοθετήσει βάσει ανθρωπολογικών σταθερών, το μονοπάτι του εκσυγχρονισμού που θα τύχει να ακολουθήσει στη νεωτερικότητα (λέμε «θα τύχει», διότι πράγματι το τυχαίο έχει εδώ μεγάλη σημασία) και πολλά ακόμη δευτερεύοντα.⁹ Αλλά, παρ' όλ' αυτά, εκείνο που δένει τις τύχες όλων των εθνικών κρατών, τουλάχιστον στον δυτικό κόσμο, είναι ένα αίσθημα του κατεπείγοντος, μια αίσθηση, αν όχι διαρκούς έκτακτης ανάγκης, πάντως έκτακτης ανάγκης με μικρά διαλείμματα ανάπαυλας.¹⁰ Το ζήτημα αυτό της κατάστασης έκτακτης ανάγκης ή της κατάστασης πολιορκίας ιδεολογικοποιήθηκε μάλιστα έντονα όπως ξέρουμε, ιδίως στη διάρκεια του Μεσοπολέμου και ιδίως από καθεστώτα με ροπή στον αυταρχισμό τα οποία χρησιμοποίησαν την κατά βάση νομική αυτή θεωρία ως νομιμοποίηση των αντιδημοκρατικών τους σχεδίων.¹¹ Δεν θα αναφερθούμε πάντως εδώ, ούτε στην ιδεολογία, ούτε στους τρόπους κατάχρησής της από τις κατά καιρούς εξουσίες (παρότι είναι και αυτό προφανώς κρίσιμο), αλλά σε αυτές καθαυτές τις κρίσεις, που μπορεί να είναι διαφορετικής φύσης, πολιτικές, πολεμικές, οικονομικές, ανθρωπιστικές, επισιτιστικές, κοινωνικές, πολιτισμικές ή φυσικών καταστροφών και υγειονομικές. Αν συνεπώς πρέπει να περιγράψουμε τι εννοούμε εδώ ως κρίση, μιλάμε για μεγάλης έκτα-

⁸ Αυτή είναι και η βασική θέση στο βιβλίο μου, Δ.Π. Σωτηρόπουλος, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους τον 20ό αι., 1910-2001* (Αθήνα: Εστία, 2019), όπως και Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Πέρα από τον ελληνικό εξαιρετισμό. Το γεωπολιτικό και πολιτισμικό "πρόβλημα Ελλάδα" και το παιχνίδι των προβολών με τη Δύση», στο Α. Μακρυδημήτρης κ.ά. (επιμ.), *Πρακτικά 6ου Συνεδρίου Διοικητικών Επιστημών «Προκλήσεις και Δυσχέριες Εκσυγχρονισμού της Δημόσιας Διοίκησης στην Ελλάδα, Σήμερα»*, Καλαμάτα, 15-17 Οκτωβρίου 2015 (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, υπό έκδοση), 387-400.

⁹ Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2003).

¹⁰ Για το χομπσιανό κράτος έκτακτης ανάγκης, βλ. μεταξύ πολλών άλλων J. Micklethwait και A. Wooldridge, *Fourth Revolution: The Global Race to Reinvent the State* (Penguin Books, 2015), 27-46.

¹¹ Για την καταχρηστική ερμηνεία του Καρλ Σμιτ (Carl Schmitt) και της θεωρίας της κατάστασης εξαίρεσης, βλ. J.-W. Müller, *Ένας επικίνδυνος νους. Η επίδραση του Καρλ Σμιτ στον ευρωπαϊκό μεταπολεμικό στοχασμό*, μτφρ. Α. Σπυροπούλου (Αθήνα: Πόλις, 2010).

σης και διάρκειας παρόμοιες απειλές, οι οποίες εκθέτουν στους κινδύνους και τις ανατροπές τους το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού, αλλάζοντας σε μεγάλο βαθμό τις κρατικές, τις οικονομικές και τις κοινωνικές δομές.

Και πράγματι, αν αθροίσουμε τις περιόδους που το ελληνικό κράτος δεν έχει να αντιμετωπίσει καμία τέτοια κρίση, στους δύο αιώνες της εθνικής του ιστορίας, αυτές είναι μικρότερες σε διάρκεια από τις περιόδους που έχει να αντιμετωπίσει κάποια τέτοια κρίση. Αν το σκεφτούμε πιο συγκεκριμένα, οι περίοδοι χωρίς κρίσεις οποιουδήποτε τέτοιου τύπου στον ελληνικό 19ο αιώνα είναι μετά βίας τριάντα χρόνια, ενώ στον 20ό αιώνα οριακά ξεπερνούν τα πενήντα χρόνια. Στις δε δύο δεκαετίες του 21ου αιώνα, το ισοζύγιο αυτό κλίνει πάλι υπέρ των νεφελωδών περιόδων (ιδίως τη δεύτερη δεκαετία του αιώνα), παρά των ανέφελων.

Νομίζω μάλιστα ότι το ελληνικό κράτος δεν διαφέρει ιδιαίτερα ως προς αυτό από τα υπόλοιπα εθνικά κράτη της ηπείρου, παρότι προφανώς το ισοζύγιο αυτό διαφέρει στα σημεία ανά εθνοκρατική περίπτωση.¹² Αλλά η ιστορική εμπειρία της Γηραιάς Ηπείρου δείχνει ότι όλες αυτές οι απειλές –νεωτερικές ή προνεωτερικές–, οι οποίες απλώς επιστρέφουν κατά καιρούς για διάφορους λόγους, αποτελούν κοινή ευρωπαϊκή εμπειρία, και σπάνια περιορίζονται σε μία μόνο χώρα. Ας σκεφτούμε, για παράδειγμα, τον πόλεμο και τους συνεπαγόμενους εμφυλίους, τις καπιταλιστικές κρίσεις ή τις πανδημίες. Η μετάδοσή τους είναι συνήθως εκτεταμένη και ταχύτατη στα όρια της ηπείρου, ενίοτε και πέραν αυτής, όσο τουλάχιστον η Ευρώπη συνέχιζε (μέσω και των αποικιών της) έως τα μέσα του 20ού αιώνα να αποτελεί το πολιτικό και οικονομικό κέντρο του κόσμου.¹³ Η όλο και μεγαλύτερη πολιτική και οικονομική διασύνδεση των εθνικών κρατών στην περίοδο της νεωτερικότητας ενίσχυσε και την κοινή τους μοίρα απέναντι, τόσο στην ευημερία, όσο και στις συμφορές.

Το ερώτημα, ωστόσο, είναι πώς ανταποκρίθηκε το κάθε εθνικό κράτος στις κρίσεις αυτές, διότι οι απαντήσεις δεν ήταν σε όλες τις περιπτώσεις ούτε οι ίδιες ούτε το ίδιο επιτυχημένες. Εξ ου και, παρά το σχετικά κοινό ιστορικό παρελθόν και τις κοινές εμπειρίες, η πορεία των εθνικών κρατών στην περίοδο της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας διακρίνεται από περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένα παραδείγματα διαχείρισης των κατά καιρούς κρίσεων. Και ακριβώς αυτά η αποτελεσματικότητα της διακυβέρνησης ήταν που αύξανε ή μείωνε για τα κράτη τα χρόνια της προόδου σε σχέση με τα χρόνια της υποχώρησης ή της στασιμότητας.

¹² Γ. Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική* (Αθήνα: Πόλις, 2019).

¹³ Ειδικά για τις πανδημίες ανά τους αιώνες, βλ. Chr.W. McMillen, *Πανδημίες*, μτφρ. Ν. Αποστολόπουλος (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2020).

Ἦ επέτρεπε άλματα ὑστερα από περιόδους παρατεταμένων δεινών.¹⁴ Ἦ πάλι περιορίζε τις συνέπειες αυτών των δεινών και τις έκανε πιο διαχειρίσιμες. Θα μπορούσαμε να θέσουμε ως εκ τούτου ορισμένους παράγοντες που η εμπειρία των δύο αυτών γεμάτων από κρίσεις αιώνων έχει δείξει ότι είναι αποφασιστικοί ως προς τη διαχείρισή τους. Ας τους χωρίσουμε σε δομικούς και ιστορικούς-συγκυριακούς, όπου ως δομικούς (δηλαδή δυσκολότερα ανατρέψιμους) εννοούμε όχι μόνο υπερ-ιστορικούς παράγοντες, όπως: 1) οι περιορισμοί της γεωγραφίας και της γεωπολιτικής· αλλά και 2) τις μακραιώνες ιστορικές καταβολές που διαμορφώνουν το αρκετά δεσμευτικό (αν και όχι νομοτελειακό) μονοπάτι του εκσυγχρονισμού που θα ακολουθηθεί. Ενώ ως ιστορικούς-συγκυριακούς ας θεωρήσουμε τους παράγοντες που σχετίζονται με: 1) την ποιότητα της πολιτικής διακυβέρνησης (άρα και των ελίτ, πολιτικών και διανοητικών-τεχνοκρατικών)· 2) τις θεσμικές ωριμάνσεις και ετοιμότητες της κρατικής μηχανής· 3) το είδος της εθνικής ταυτότητας και του εθνικισμού που είναι παγιωμένο εκείνη τη δεδομένη στιγμή της κρίσης· 4) τις ευελιξίες της κυρίαρχης πολιτικής κουλτούρας και του κοινωνικού φαντασιακού (πώς βλέπει τον εαυτό της και τον κόσμο αυτή η κοινωνία)· 5) τα ξένα και εισαγόμενα πρότυπα που έχουν υιοθετηθεί, ή και επιβληθεί (καθώς και τους τρόπους δεξίωσής τους στις ημεδαπή πολιτική και κοινωνία)· και τέλος, 6) τη θέση της εθνικής οικονομίας στον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας και τις καπιταλιστικές και τεχνολογικές της προόδους και ωριμάνσεις.

Βεβαίως, θα πρέπει εξ αρχής να επισημανθεί ότι οι δρόμοι που διαπερνούν τη νεωτερικότητα είναι πολλοί και όχι μόνο ένας. Μπορεί κανείς να φθάσει σε αυτή μέσα από κεντρικές αλλά και από παράπλευρες οδούς και διαδικασίες, αλλά και τον συνδυασμό αυτών των δύο μονοπατιών, όπως και μέσα από άλματα, υπερπηδώντας ενδεχομένως ενδιάμεσες φάσεις και επιταχύνοντας τη διαδικασία αυτή, αν έχει προηγηθεί για παράδειγμα μια περίοδος στασιμότητας.¹⁵ Εκείνο που δεν μπορούν να παρακάμψουν τα εθνικά κράτη είναι οι διάφορες κρίσεις που είναι βέβαιο ότι θα κληθούν να διαχειριστούν στην πορεία αυτή, και ακριβώς από την έκβασή τους είναι που θα εξαρτηθεί και το βάθος του εκσυγχρονισμού τους. Ακόμη και έτσι πάντως, τίποτε δεν διασφαλίζει ότι θα είναι επαρκώς προετοιμασμένα για τις επόμενες κρίσεις, ιδίως όσο θα πλησιάζουν στη φάση της ύστερης νεωτερικότητας από τη δεκαετία του 1990 και μετά, όπου οι προκλήσεις και οι συνεπαγόμενες κρίσεις θα αρχίσουν να αποκτούν εντελώς

¹⁴ M. Mann, *Οι πηγές της κοινωνικής εξουσίας. Η ανάπτυξη των τάξεων και των εθνών κρατών 1760-1914*, τ. Β' (Αθήνα: Πόλις, 2009).

¹⁵ S. Hall και B. Gieben, *Η διαμόρφωση της νεωτερικότητας. Οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός*, μτφρ. Θ. Τσακίρης και Β. Τσακίρης (Αθήνα: Σαββάλας, 2003).

καινοφανή χαρακτηριστικά, με αποτέλεσμα να αποτυγχάνουν στη διαχείρισή τους ακόμη και κράτη που είχαν γηθεί του εκσυγχρονισμού στις προηγούμενες φάσεις.

Η περιοδολόγηση των εδδηνικών κρίσεων

Σε ό,τι αφορά το ελληνικό κράτος ειδικά, οι δικές του κρίσεις μπορούν να διακριθούν σε τρεις περιόδους. Να τις ορίσουμε αρχικά χρονολογικά και να εξειδικεύσουμε ακολούθως τα χαρακτηριστικά τους. Οφείλουμε πριν από όλα να διευκρινίσουμε ότι, εφόσον το βλέμμα μας είναι στραμμένο στις κρίσεις, θα πρέπει να επινοήσουμε μια διαφορετική από τη διαδεδομένη περιοδολόγηση της πορείας του ελληνικού κράτους. Αυτή δεν θα ταυτίζεται με τους συμβατικούς και πιο σύντομους κλασικούς πολιτικούς κύκλους, αλλά θα οργανώνει αλλιώς την αφήγησή μας, χωρίς προφανώς να ακυρώνει τη σημασία της παραδοσιακής περιοδολόγησης. Η πρώτη περίοδος είναι ουσιαστικά ολόκληρος ο μακρύς 19ος αιώνας έως το 1922, όπου μιλάμε κατά βάση για κρίσεις εθνικής ολοκλήρωσης. Η δεύτερη περίοδος είναι εκείνη έως το 1974 που, αν και περιλαμβάνει πολλές υποπεριόδους, τη συνενώνει η διαρκώς επανερχόμενη κρίση του εκδημοκρατισμού, όπως θα δούμε. Και η τρίτη είναι εκείνη που διαρκεί ουσιαστικά έως σήμερα, ταυτίζεται με τη σχεδόν 50ετή πλέον Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία, και έχει να κάνει με κρίσεις οικονομικής ολοκλήρωσης, για να το θέσουμε έτσι. Ας κρατήσουμε στον νου μας ότι σε καθεμία από τις περιόδους αυτές εμφανίζονται, τότε τότε, και τα άλλα δύο είδη κρίσεων, ως παράκαιρη ουρά του παρελθόντος ή ως δειλό προανάκρουσμα του μέλλοντος. Για παράδειγμα, στην πρώτη περίοδο της εθνικής ολοκλήρωσης προκύπτουν και κρίσεις οικονομικές ή εκδημοκρατισμού, όπως και στη δεύτερη περίοδο προκύπτουν εθνικιστικές κρίσεις κ.λπ. Ωστόσο, ακόμη και έτσι, αυτές απορροφώνται συνήθως από τη μεγάλη κοάνη της κυρίαρχης κάθε φορά στην περίοδο αυτή κρίσης, και ερμηνεύονται πληρέστερα μόνο υπό το φως της.

A. Κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1922

Η πρώτη περίοδος, εκείνη ολόκληρου του 19ου και έως τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα, χαρακτηρίζεται από συχνές κρίσεις που θα μπορούσαμε να τις περιγράψουμε ως κρίσεις εθνικής ολοκλήρωσης. Ο λόγος προκύπτει προφανώς από το γεγονός ότι η Επανάσταση του 1821 και το κράτος που προέκυψε ως κατά βάση αποτέλεσμα των ενδοευρωπαϊκών ισορροπιών έχει αφήσει εκτός εθνικρατικής επικράτειας εκτεταμένες περιοχές με συμπαγείς ελληνορθόδοξους πληθυσμούς, τους οποίους αρχίζει σιγά σιγά να τους ελκύει ο

θελκτικός χαρακτήρας του ανερχόμενου εθνικιστικού κύματος, έτσι και αλλιώς παντού στην Ευρώπη. Εξ ου και σύντομα, η Μεγάλη Ιδέα και η αυλωτική ρητορική της γίνεται στην πραγματικότητα και για ένα ολόκληρο αιώνα η επίσημη κρατική ιδεολογία ανεξαρτήτως πολιτικής παράταξης, οικοδομώντας ένα consensus που επέτρεπε μικρά περιθώρια εσωτερικών διαφοροποιήσεων.¹⁶ Ωστόσο, οι κρίσεις εθνικής ολοκλήρωσης του 19ου αιώνα προκύπτουν κυρίως από τις κατά διαστήματα οξύνσεις του Ανατολικού Ζητήματος, δηλαδή των ευρωπαϊκών ανταγωνισμών γύρω από τον Οθωμανό μεγάλο ασθενή και το άδηλο μέλλον του, καθότι το ελληνικό κράτος είναι ακόμη πολύ μικρό για να έχει βάσιμες και καθαρά δικές του διεκδικήσεις. Θα το αντιληφθεί άλλωστε αυτό με σκληρό τρόπο κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, όταν οι οθωνικές φαντασιώσεις περί ελληνικών διεκδικήσεων θα τελειώσουν με τον αποκλεισμό της χώρας από τις αγγλο-γαλλικές ναυτικές δυνάμεις επί τριετία, το 1854-1857.¹⁷ Η επακόλουθη ύφεση του μεγαλοϊδεατισμού για σχεδόν μια 30ετία θα επιφέρει και μια περίοδο σχετικής ηρεμίας στο «πρότυπο βασίλειο», που θα διακοπεί μόνο από μια πολιτειακή κρίση (έξωση του Όθωνα και αντικατάσταση της βασιλικής δυναστείας, το 1862). Η κρίση αυτή πάντως λειτουργούσε μάλλον ενισχυτικά για τη μικρή χώρα και τις εθνικιστικές της επιδιώξεις, εφόσον έφερε μαζί της και την ενσωμάτωση των Επτανήσων, με την αλλαγή του βασιλιά και την ενθρόνιση του Γεωργίου Α'.¹⁸ Όπως επίσης θα σηματοδοτεί από μια πολιτική κρίση, δηλαδή αρχικά από τα λεγόμενα Σηπλιτικά¹⁹ το 1874, και ακολούθως από την υπόθεση του «τις παίζει» και της αρχής της δεδλωμένης που εγκαινίασε την είσοδο του τρικουπισμού στο προσκήνιο και την αποδυνάμωση του Θρόνου: μια κρίση ωστόσο που περισσότερο είχε να κάνει με μια πιο ορθολογική αναδιάταξη στο εσωτερικό του συστήματος εξουσίας, το οποίο θα το καθιστούσε έτσι περισσότερο σταθερό μέσω της ενίσχυσης του δικομματισμού και εν μέρει πιο πλουραλιστικό και ίσως αντιπροσωπευτικό, όπως είχε συμβεί και με το πραξί-

¹⁶ Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις του εθνικού ιδεολογήματος* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 2009)· Β. Καραφουλίδου, «...της μεγάλης ταύτης ιδέας...»: *Όψεις της εθνικής ιδεολογίας 1770-1854* (Αθήνα: Πόλις, 2018).

¹⁷ Α. Πολίτης, *Τα ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880* (Αθήνα: ΕΜΝΕ - Μνήμων, 2009).

¹⁸ Από τα πιο πρόσφατα για το ζήτημα, Δ.Α. Αρβανιτάκης, *Η αγωγή του πολίτη. Η γαλλική παρουσία στο Ιόνιο (1797-1799) και το έθνος των Ελλήνων* (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2020), ενώ για την προτεραιότητα που είχε στο σκεπτικό των Ελλήνων να δεχτούν από τις ξένες δυνάμεις και πάλι τον θεσμό της κληρονομικής μοναρχίας, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του στην νεοελληνική Ιστορία 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις 2011), 122-135.

¹⁹ Α. Μπάλτα, Ε. Βόγλη και Χ. Χρηστίδης, *Θέματα ελληνικής ιστορίας (19ος-20ός αι.)* (Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών, 2015), στο hdl.handle.net/11419/5974, 205-206.

κόπημα της οθωνικής αντιπολίτευσης την 3η Σεπτεμβρίου 1843.²⁰ Πρόκειται ουσιαστικά για την αναζήτηση ενός άλλου μοντέλου κρατικού εθνικισμού, που θα αφήσει σταδιακά πίσω του το αντίστοιχο οθωνικό ρομαντικό πρότυπο, σε μια διαδικασία πάντως όχι χωρίς πτωχεύματα. Οι μεγαλύτερες προκλήσεις με τις κρίσεις εθνικής ολοκλήρωσης θα ανέκυπταν από τη στιγμή που το κράτος και οι ελίτ του θα άρχιζαν να αισθάνονται, ύστερα από τη δεκαετία του τρικουπικού εκσυγχρονισμού του 1880, μεγαλύτερη αυτοπεποίθηση να διεκδικήσουν αυτόνομα την εκπλήρωση των εθνικιστικών τους φαντασιώσεων, τη δεκαετία του 1890 πλέον. Το θέμα θα περιπλέκονταν από την όξυνση εκείνου του επεισοδίου του Ανατολικού Ζητήματος που περιγράφεται ως Μακεδονικό Ζήτημα, από τη στιγμή που θα εμπλέκονταν εκ των πραγμάτων σε αυτό και οι υπόλοιποι ανταγωνιστικοί εθνικισμοί των Βαλκανίων.²¹ Η πρώτη εκδήλωση μιας τέτοιας κρίσης, εντός αυτής της νέας υπο-περιόδου, θα είναι όσον αφορά την Ελλάδα ο ατυχής Πόλεμος του 1897, όπου θα αποδειχτεί ότι ο παλαιού τύπου ρομαντικός εθνικισμός των αριστοκρατικών ελίτ του 19ου αιώνα ήταν πλέον εντελώς ακατάλληλος για τη νέα εποχή που ξημέρωνε στα μετα-οθωμανικά Βαλκάνια.²² Κατά την άποψή μου, ακόμη και την κρίση χρεοκοπίας του 1893, ως επιμέρους επεισόδιο αυτής της παρατεταμένης κρίσης εθνικής ολοκλήρωσης, πρέπει να την αντιμετωπίσουμε υπό την έννοια ότι πρόκειται για το πρώτο μεγάλο σχέδιο κρατικού εκσυγχρονισμού που έχει συνεχώς το βλέμμα στραμμένο στη –για πρώτη φορά σωστή– προετοιμασία του κράτους και των θεσμών και υποδομών του για τις μελλοντικές αλυτρωτικές του επιδιώξεις, αλλά που ακόμη δεν είναι αρκούντως ώριμο για την εκπλήρωσή τους.²³

Πάντως, έως το 1910 και την εμφάνιση του βενιζελισμού, ο εθνικισμός της Μεγάλης Ιδέας παραμένει εν πολλοίς ρομαντικού τύπου, καθώς ο βασικός φορέας του είναι ακόμη το Στέμμα και οι συντηρητικές διανοητικές ελίτ (π.χ. του

²⁰ Λ. Τρίχα, *Χαρίλαος Τρικούπης. Ο πολιτικός του «τις πταίει» και του «δυστυχώς επτωχεύσαμεν»* (Αθήνα: Πόλις, 2016)· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα, 1880-1910* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2009).

²¹ Β.Κ. Γούναρης, *Το Μακεδονικό Ζήτημα από τον 19ο έως τον 21ο αιώνα* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2010).

²² Γ. Παννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις. Εξωτερική πολιτική και «εθνικά θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική καταστροφή* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999)· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Εθνοτισμός, εθνικισμός και πολιτισμικοί πόλεμοι στο fin de siècle (1890-1916)», στο Δ.Α. Σταματόπουλος (επιμ.), *Πόλεμος και Επανάσταση στα Οθωμανικά Βαλκάνια (18ος-20ός αι.)* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2019), 329-345· Ρ. Σταυρίδου-Πατρικίου, *Οι φόβοι ενός αιώνα* (Αθήνα: Μεταίχμιο, 2007).

²³ Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του ελληνικού κράτους, 1830-1920* (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2014)· Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας* (Αθήνα: Πόλις, 2013, επανακυκλοφόρησε από τον Πατάκη).

Πανεπιστημίου Αθηνών), και λιγότερο ο αναδυόμενος αλλά ακόμη σχετικά αναίμακτος αστικός κόσμος που ήρθε στην επιφάνεια με τον Τρικούπη. Αυτό, όπως υπαινιχθήκαμε, θα αλλάξει άρδην και δομικά με τον αλυτρωτισμό που ενσαρκώνεται από τον βενιζελικό αστισμό ο οποίος είναι εκφραστής ενός νέου τύπου εθνικισμού, και ο οποίος αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου εκσυγχρονιστικού σχεδίου, τόσο για το κράτος όσο και για την κοινωνία.²⁴ Αυτή η νέα μορφή εκσυγχρονιστικού εθνικισμού ακριβώς επειδή ενσαρκώνεται από πιο σύγχρονες ελίτ (τη λεγόμενη τεχνοδομή της εξουσίας ή τους ειδικούς διανοούμενους)²⁵ θα έρθει σε αντιπαράθεση με τον τότε πλέον ξεπερασμένο ρομαντικό-αριστοκρατικό εθνικισμό του Στέμματος και των ομάδων που συμπαρατάσσονται με αυτό.²⁶ Και από το γεγονός ότι η αντιπαράθεση αυτή δεν θα είναι μόνο μια διαφωνία γύρω από τη στρατηγική του εθνικισμού αλλά γύρω από τον ίδιο τον γεωπολιτικό, οικονομικό και ιδεολογικό προσανατολισμό του κράτους και της κοινωνίας είναι που θα προκύψει η πιο μεγάλη και αποφασιστικής σημασίας κρίση εθνικής ολοκλήρωσης, με τον Εθνικό Διχασμό του 1915-1916, η οποία θα επεκταθεί ουσιαστικά έως τη Μικρασιατική Εκστρατεία, την Καταστροφή του 1922, την επαναστατική ανακατάληψη της εξουσίας από τους βενιζελικούς και την εκτέλεση των υπαίτιων της καταστροφής, δίνοντας έτσι τέλος στην υπόθεση της Μεγάλης Ιδέας.²⁷

Β. Κρίση δημοκρατικής ολοκλήρωσης, 1922-1974

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας και φυσικά οι άμεσες συνέπειές της που έμειναν ως κατοπινή κληρονομιά, δηλαδή ο Διχασμός και το προσφυγικό, όπως βέβαια και τα μεγάλα ιδεολογικά διλήμματα του Μεσοπολέμου παντού στη Δύση (που συμπυκνώθηκαν στο περίφημο, «κοινοβούλιο ή δικτατορία»)²⁸ είναι που θα στρέψουν το ενδιαφέρον του συστήματος εξουσίας (κυρίως της παράταξης που επιβλήθηκε τελικά, έστω και πρόσκαιρα) στα ζητήματα του εκδημοκρατισμού του κράτους. Πρόκειται για τις απαρχές μιας περιόδου περίπου 50 ετών έως το 1974, κατά τη διάρκεια της οποίας οι κρίσεις που θα ανακύπτουν θα είναι κατά

²⁴ Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, 1915, *Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2015).

²⁵ Δ.Π. Σωτηρόπουλος και Δ. Παναγιωτόπουλος, «“Ειδικοί” διανοούμενοι και θύλακες χειραφέτησης στο Μεσοπόλεμο. Μεταρρυθμιστές γεωπόνοι και μηχανικοί στην ύπαιθρο και το άστυ», *Μνήμων* 29 (2008), 121-150.

²⁶ Σ. Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας. Ο Βενιζέλος, ο αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2015).

²⁷ Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017).

²⁸ Για τις παλινωδίες ανάμεσα σε δημοκρατία και αυταρχισμό όλη αυτή την περίοδο, από το 1924 έως το 1940, βλ. Αλιβιζάτος, *Το Σύνταγμα και οι εχθροί του*, 255-319.

βάση γύρω από αυτό το αιτούμενο και τους τρόπους με τους οποίους γινόταν αυτό κατανοητό μεταξύ των διάφορων παρατάξεων και των ομάδων εξουσίας ή των ομάδων αμφισβήτησής της.²⁹ Το ζήτημα δεν ήταν φυσικά μόνον ιδεολογικό ή θέμα πολιτικής κουλτούρας, όσο και αν αυτά δεν ήταν καθόλου αμελητέοι παράγοντες. Οι συγκρούσεις ήταν τόσο διεθνο-πολιτικές –ιδίως μετά την εμφάνιση της ΕΣΣΔ ως κράτος εκφραστής μιας νέας κοινωνικής μηχανικής–,³⁰ όσο και κοινωνικές στο εσωτερικό της χώρας μας, εξαιτίας των νέων δεδομένων που έθετε το κοινωνικό ζήτημα· δηλαδή οι νέες ανισότητες και οι νέοι αποκλεισμοί ως συνέπεια των αναδιαρθρώσεων της εγχώριας και διεθνούς οικονομίας αλλά και των πολιτισμικών διαφοροποιήσεων, συνεπεία της εθνικής ολοκλήρωσης.³¹ Παράλληλα, θα αναδεικνύονταν νέες ομάδες εξουσίας, όπως π.χ. ο Στρατός που, αν και ακόμη δεν θα έχει αυτονομηθεί από το πολιτικό σύστημα, ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, η Κατοχή, η Αντίσταση και ο παρατεταμένος Εμφύλιος τη δεκαετία του 1940 θα τον ωθούσε σε ένα βαθμό μεγαλύτερης αυτονομίας, ενίοτε επικίνδυνης και για το ίδιο το πολιτικό σύστημα.³² Έτσι, η δημοκρατία και οι εχθροί της ήταν μάλλον αρκετά περίπλοκο να προσδιοριστούν με αντικειμενικότητα, καθώς με λίγες εξαιρέσεις που αφορούσαν τους εκφραστές ενός καθαρού милитарιστικού πνεύματος (όπως ο Μεταξάς το 1936 ή οι συνταγματάρχες το 1967) οι υπόλοιποι αντιμαχόμενοι αυτοπαρουσιάζονταν όλοι ως υπερασπιστές της δημοκρατίας (ακόμη και δικτάτορες, όπως ο Πάγκαλος και ο Κονδύλης στον Μεσοπόλεμο) –με τον τρόπο, βεβαίως, που την κατανοούσε ο καθένας, άλλοτε ως κοινοβουλευτικό σύστημα άλλοτε ως λαϊκή δημοκρατία και άλλοτε ως κράτος ασφάλειας που αντιμαχόταν τα υποτιθέμενα αντεθνικά στοιχεία.³³ Άλλωστε, ο παρατεταμένος Εμφύλιος τη δεκαετία του 1940 είναι μια σύγκρουση που μαζί με την ισχυρότατη γεωπολιτική της διάσταση, λόγω Ψυχρού Πολέμου, αφορά και το είδος του καθεστώτος, φιλελεύθερο κοινοβουλευτικό (με εσωτερικές όμως διαφοροποιήσεις) ή λαϊκοδημοκρατικό.³⁴ Κατά συνέπεια, στην πολύ ταραχώδη αυτή περίοδο όπου οι καταγιστικές διεθνο-πολιτικές και

²⁹ Ευ. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2009).

³⁰ Sv. Rajak κ.ά. (επιμ.), *Τα Βαλκάνια στον Ψυχρό Πόλεμο* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2019).

³¹ Στ. Θωμαδάκης, *Κράτος και ανάπτυξη στην Ελλάδα. Ένα εξελικτικό δίδυμο* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2011).

³² Δ.Α. Παπαδιαμάντης, *Στρατός και πολιτική εξουσία στη μετεμφυλιακή Ελλάδα* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2014).

³³ Σπ.Γ. Πλουμίδης, *Μεταξύ επανάστασης και μεταρρύθμισης. Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος και βενιζελισμός, 1909-1922* (Αθήνα: Πατάκης, 2020).

³⁴ Σ. Καλύβας, *Καταστροφές και θρίλεμ. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2015).

γεωπολιτικές αλλαγές που επηρεάζουν, ελέω Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και κατόπιν του Ψυχρού Πολέμου, έντονα την περιοχή και τις εσωτερικές εξελίξεις, οι περίοδοι χωρίς κρίσεις είναι ελάχιστες. Ίσως μόνο από τα μισά της δεκαετίας του 1950 και έως το 1961 να μπορούμε να μιλήσουμε για σχετική ηρεμία –αν και βέβαια αυτό συμβαίνει και διότι το κράτος έχει αναπτύξει μετεμφυλιακά ένα έντονα δεσποτικό χαρακτήρα που επιτηρεί τις ελευθερίες, υπονομεύοντας την ποιότητα της δημοκρατίας που θέλει να οικοδομήσει. Είναι πάντως αυτή η περίοδος όπου μπαίνουν τα θεμέλια της μεγάλης μεταπολεμικής ανάπτυξης και ανοικοδόμησης της χώρας, η οποία αποτελεί παγκοσμίως πρότυπο αναφοράς ως προς τις οικονομικές της επιδόσεις και που βγάζει σταδιακά τη χώρα από το επίπεδο των αναπτυσσόμενων για να την εντάξει στο τέλος αυτής της φάσης (τη δεκαετία του 1980) στο κλαμπ των αναπτυγμένων.³⁵

Εντελώς ανέφελη δεν είναι ούτε και εκείνη η περίοδος πάντως, διότι το κράτος καλείται την ίδια στιγμή να διαχειρίζεται και κρίσεις εθνικής ολοκλήρωσης που μοιάζουν να είναι ουρές του μεγαλοϊδεατικού του παρελθόντος, όπως το Κυπριακό, αν και βεβαίως ο αντιαποικιοκρατικός αγώνας στο νησί συνδέεται έντονα (στο μυαλό ιδίως της ελλαδικής Αριστεράς που πρωτοστατεί στις διαδηλώσεις την περίοδο αυτή) και με τα ζητήματα εκδημοκρατισμού στη «μπέρα-πατρίδα». Αλλά, επειδή ακριβώς όλο αυτό απηχεί μια προηγούμενη φάση του ελληνικού κράτους, ο εθνικισμός που αναβιώνει τότε σε μάλλον εκτεταμένα τμήματα της πολιτικής (διαπαρταξιακά) και της κοινωνίας (διαταξιακά) μοιάζει ρομαντικός, ξεπερασμένος και αποδεικνύεται αναποτελεσματικός για μια επωφελή διαχείρισή του.³⁶ Πάντως, σε ό,τι αφορά τις κρίσεις του εκδημοκρατισμού, αυτές θα φθάσουν στο απόγειό τους στην πολιτειακή και πολιτική κρίση του 1965, με το Παλάτι να αποδεικνύεται ακόμη μια φορά στον 20ό αιώνα διχαστικός παράγοντας, και το πολιτικό σύστημα και οι θεσμοί του εξίσου ανώριμοι να διαχειριστούν τη μετάβαση σε μια μαζικού τύπου δημοκρατία, όπως αυτή στην οποία έτειναν την ίδια περίοδο οι υπόλοιπες δυτικές χώρες.³⁷ Εδώ δηλαδή θα πρέπει να συγκαταμετρηθεί και ένας νέος παράγο-

³⁵ Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2018)· Η. W. McNeill, *Η μεταμόρφωση της Ελλάδας μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2017).

³⁶ Ι. Στεφανίδης, *Εν ονόματι του έθνους: πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο 2010)· Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ο διάλογος Γιώργου Σεφέρη - Ευάγγελου Αβέρωφ. Οι Συμφωνίες Ζυρίχης και Λονδίνου* (Αθήνα: Πατάκης, 2019)· Δ. Π. Σωτηρόπουλος, *Εθνικές κρίσεις: Από τον «Ανένδοτο» στη «δεξιά - αντιδεξιά»* (Αθήνα: Καθημερινή, 2019).

³⁷ Χρ. Χρηστίδης, *Ανένδοτος Αγώνας: η Ένωση Κέντρου ενώπιον της ρήξης 1961-1963* (Θεσσα-

ντας του πολιτικού παιχνιδιού, οι «μάζες» (as τις ορίσουμε ως τα νεοαστικά μεσαία στρώματα), οι οποίες διεκδικούσαν με πάθος περισσότερα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, άρα και την εμβάθυνση της δημοκρατίας η οποία ακόμη λειτουργούσε με αρκετούς αποκλεισμούς.³⁸ Το πιο κρίσιμο ωστόσο ήταν η αποτυχία του πολιτικού συστήματος συνολικά να αποφύγει τους ανταγωνισμούς μηδενικού αθροίσματος, όπου ο νικητής πρέπει να τα παίρνει όλα· ακριβώς αυτή η αποτυχία ήταν που άνοιξε τον δρόμο στους πραγματικούς εχθρούς της δημοκρατίας, τους στρατοκράτες οι οποίοι και στράφηκαν ενάντια σε όλες τις παρατάξεις, όπως και αν αυτές κατανοούσαν τη δημοκρατία, κοινοβουλευτικά ή λαϊκοδημοκρατικά.³⁹ Ακόμη μια φορά, όμως, θα ήταν μια κρίση εθνικής ολοκλήρωσης ή μάλλον μια τρομακτική παρωδία εθνικής ολοκλήρωσης, με το Κυπριακό το 1974, που καθοδηγούμενη από τον άφρονα εθνικισμό των στρατοκρατών θα έφερνε και το τέλος το δικό τους αλλά και το τέλος αυτής της περιόδου των απανωτών κρίσεων εκδημοκρατισμού, βάζοντας οριστικά στο περιθώριο τους παράγοντες αποσταθεροποίησης που εμπόδιζαν τη μετάβαση σε μια μαζική δημοκρατία.⁴⁰

λονίκη: Επίκεντρο 2018): Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Ήταν η απριλιανή δικτατορία αναπόφευκτη; Ο γεωπολιτικός μιλιταρισμός και η μεταπολεμική πολιτική ιστορία της Ελλάδας», στο Π. Σούρλας (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου «Η δικτατορία των συνταγματαρχών και η αποκατάσταση της δημοκρατίας»* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2016), 51-75· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Κοινωνικές ωριμάνσεις και πολιτικές ανωριμότητες: η μακρά δεκαετία του '60, τα ανταγωνιστικά αναπτυξιακά σχέδια και οι θεσμοί», εισήγηση στο συνέδριο «Ελληνικός κοινοβουλευτισμός: αφετηρίες, εξέλιξη, προοπτικές», Αθήνα, 21-22 Φεβρουαρίου 2020 (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, υπό έκδοση).

³⁸ Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «“Εκληρονομήσαμεν κόμματα από πατέρα, πάππον και προπάππον...”: Πρόσωπα, δομή και λειτουργία της ελληνικής πολιτικής ελίτ στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο», *Κλειώ* 2 (2006), 33-48. Ειδικά για το φαινόμενο του παπανδρείκου λαϊκισμού, Α. Ελεφάντης, *Στον αστερισμό του λαϊκισμού* (Αθήνα: Πόλις, 1991)· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Ο Ανδρέας Παπανδρέου οδεύοντας προς την εξουσία, 1974-1981», *Νέα Εστία* 1862 (2014), 494-519· Θ. Βερέμης, *Ανδρέας Παπανδρέου. Μεγάλες προσδοκίες* (Αθήνα: Πατάκης, 2017)· Σπ. Δραϊνιάς, *Ανδρέας Παπανδρέου. Η γέννηση ενός πολιτικού αντάρτη* (Αθήνα: Ψυχογιός, 2013).

³⁹ Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ελληνικός φιλελευθερισμός: το ριζοσπαστικό ρεύμα, 1932-1979* (Αθήνα: Πατάκης, 2010)· Κ. Μπότσιου, «Η αρχή του τέλους της βασιλευσμένης: Στέμμα και κρίση ηγεμονίας τη δεκαετία του '60», στο Α. Ρήγος, Σ.Ι. Σεφεριάδης και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η «σύντομη» δεκαετία του '60: θεσμικό πλαίσιο, κομματικές στρατηγικές, κοινωνικές συγκρούσεις, πολιτισμικές διεργασίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2008), 103-125.

⁴⁰ Θ. Διαμαντόπουλος, «Το απριλιανό καθεστώς», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΣΤ΄* (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 266-286· C.M. Woodhouse, *The Rise and Fall of the Greek Colonel* (London: Granada, 1985)· Δ. Χουρμούλης, «Το ζήτημα των στρατιωτικών δυνατοτήτων της Ελλάδας, 1967-1974: εσωτερικές και διεθνείς διαστάσεις», στο Σούρλας, *Πρακτικά Συνεδρίου «Η δικτατορία των συνταγματαρχών»*, 285-311.

Γ. Κρίση οικονομικής ολοκλήρωσης, 1974-2020

Η εντυπωσιακή επιτυχία της βελούδινης μεταπολιτευτικής μετάβασης μέσα σε μόλις λίγους μήνες, το 1974-1975, σε ένα σύγχρονο δημοκρατικό καθεστώς απολύτως συμπεριληπτικό και σε συνθήκες τεράστιου λαϊκού ενθουσιασμού ήταν σαφή δείγματα για το πόσο είχαν ωριμάσει τα προηγούμενα δέκα χρόνια οι συνθήκες για κάτι τέτοιο, και πόσο μεγάλες πιθανότητες εδραίωσης και επιτυχίας θα είχε.⁴¹ Θα αποδεικνυόταν αυτό, εκτός των άλλων, από την ανθεκτικότητά του στον χρόνο. Και εδώ, τα μεγάλα μαζικά πολιτικά κόμματα ως μηχανισμοί συμπερίληψης και πολιτικοποίησης-κινητοποίησης της κοινωνίας των πολιτών θα παίξουν καταλυτικό ρόλο, έστω και αν στη μετέπειτα πορεία τους εξέθρεψαν ή ενίσχυσαν φαινόμενα όπως της υπερπολιτικοποίησης ή των πελατειακών σχέσεων και του εξαρθρωμένου κορπορατισμού όσον αφορά διάφορες ισχυρές ομάδες συμφερόντων.⁴² Καθώς όμως το ελληνικό κράτος θα μεταλλασσόταν σε μια σταθερή (μαζικο)δημοκρατία που δεν θα την αποσταθεροποιούσε ούτε καν η έλευση ενός σοσιαλιστικού κόμματος στην εξουσία το 1981, για πρώτη φορά στην ελληνική πολιτική ιστορία (παρά τους αρχικούς φόβους τότε για κάτι τέτοιο), οι κρίσεις του θα λάμβαναν εφεξής άλλο χαρακτήρα: θα ήταν πλέον κατά βάση οικονομικές και θα αφορούσαν τα προβλήματα του παραγωγικού του μοντέλου και λιγότερο αμιγώς και μόνο πολιτικές κρίσεις –όπως τη δεκαετία του 1960–, πολύ δε περισσότερο καθώς το διεθνές οικονομικό περιβάλλον θα εισερχόταν σταδιακά σε αυτό που περιγράφουμε έκτοτε ως παγκοσμιοποίηση. As μην μας παρασύρει η μεγάλη ένταση του κομματικού ανταγωνισμού τη δεκαετία του 1980 –παρότι είναι γεγονός ότι η όξυνση του λαϊκιστικού φαινομένου δεν λειτουργούσε υποστηρικτικά στη νεοπαγή Γ΄ Ελληνική Δημοκρατία–,⁴³ ούτε και οι τότε αναφορές των κορυφαίων ανταγωνι-

⁴¹ Γ. Βούλγαρης, *Η μεταπολιτευτική Ελλάδα 1974-2009* (Αθήνα: Πόλις, 2013)· Ευ. Χατζηβασιλείου, «Η σύσταση και εδραίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ΄ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 2000), 294-317· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Πολιτική, κράτος, κοινωνία: Τομές και συνέχειες από την προδικτατορική στη μεταπολιτευτική Ελλάδα», στο Α.Γ. Πασσάς κ.ά. (επιμ.), *Θεσμοί στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης. Αποτίμηση μιας αντιφατικής περιόδου* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2016), 45-68.

⁴² Χρ. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων* (Αθήνα: Πόλις, 2013).

⁴³ Μεταξύ πολλών άλλων για το θέμα, βλ. Α. Πανταζόπουλος, «Ο ελληνικός εθνολαϊκισμός: η περίπτωση του ΠΑΣΟΚ» (αδημ. διδ. διατριβή, ΑΠΘ, 2000)· για μια συγκριτική των λαϊκισμών, C. Mudde και C.R. Kaltwasser (επιμ.), *Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική. Απειλή ή Διόρθωση για τη Δημοκρατία*, πρόλ.-μτφρ. Π. Ασλανίδης (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2013)· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Στις ρίζες της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Η υπερπολιτικοποίηση και η γενιά του '70», *Νέα Εστία* 1874 (2017), 769-783· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, «Για μια αρχαιολογία της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας. Το έθος και οι ιστορικές συνέχειές της», *Φιλοσοφείν. Επιστήμη, Εύνοια, Παρηρησία* 14 (2016), 173-198.

στών του πολιτικού πεδίου στη δεκαετία του 1960. Επρόκειτο για μια εργαλειοποίηση του προδικτατορικού παρελθόντος, η οποία πάντως δεν αφορούσε αυτό καθαυτό το παρελθόν, παρά μόνο τα διακυβεύματα της δεκαετίας του 1980 που ήταν πολύ διαφορετικά. Βεβαίως, η κρίση του 1989 ήταν μια πολιτική κρίση και μάλιστα σοβαρή· ωστόσο, διαφοροποιούνταν από τις προδικτατορικές κρίσεις στον βαθμό που θα ξεπούσε με αφορμή πρόσωπα και ζητήματα που άπτονταν του φαινομένου της λεγόμενης «διαπλοκής» του πολιτικού πεδίου με το οικονομικό και τα ΜΜΕ.⁴⁴ Πρόκειται δηλαδή στην ουσία για μια σύγκρουση εντός του συστήματος των ηγετικών ομάδων της περιόδου (πολιτικών, επιχειρηματικών, μιντιακών, παλαιών και ανερχόμενων) με βασικό επίδικο την αναδιάρθρωση των σχέσεων εξουσίας στο νέο περιβάλλον της ύστερης Μεταπολίτευσης. Τείνω μάλιστα να συμφωνήσω με όσους αποκαλούν τη δεκαετία του 1990, ως «δεύτερη μεταπολίτευση».⁴⁵ Διότι από την οπτική αυτής της περιοδολόγησης των κρίσεων, η κρίση του «βρώμικου '89», όπως έμεινε στη συλλογική μνήμη, αποτελεί το ορόσημο για το οριστικό πέρασμα σε μια νέα εποχή, όπου η οικονομία και οι ισχυροί της παράγοντες θα αλληλεπιδρούν όλο και πιο στενά με την πολιτική –και δεν το αναφέρω αυτό μόνο με όρους διαφθοράς. Η αναγκαία προετοιμασία της χώρας για την προσχώρηση στην ευρωζώνη και το κοινό νόμισμα με τους όρους του Μάαστριχτ τη δεκαετία του 1990, η πάντα ηγεμονική θέση του κράτους και του πολιτικού συστήματος στην οικονομία μαζί με την αναγκαστική υποχρέωση όμως ενός βαθμού έκθεσης της οικονομικής δραστηριότητας στα ρίσκα της ελεύθερης αγοράς, αποτελούν αντινομίες που θα οδηγήσουν σε νέες κρίσεις, όπως το κραχ του χρηματιστηρίου το 1999, και κυρίως η κρίση του ασφαλιστικού το 2001.⁴⁶ Όμως ακόμη και αυτή η κρίση του ασφαλιστικού το 2001, μετά τις περίφημες μεταρρυθμιστικές προτάσεις των Γιαννίτση - Σπράου, δεν θα είναι παρά μια τέτοια νέου τύπου κρίση γύρω από το εθνικό παραγωγικό μοντέλο σε συνθήκες παγκοσμιοποίησης, που ενέπλεκε τώρα και τα στρεβλά αιτήματα μιας μαζικής κοινωνίας σε αναζήτηση προσανατολισμού

⁴⁴ Για το θέμα των σχέσεων της πολιτικής εξουσίας με τα ΜΜΕ στην Ελλάδα και τη Γαλλία, βλ. L. Rori, «Les organisations partisans à la lumière de la professionnalisation de la communication politique: une présidentialisation inachevée: analyse comparative du Parti socialiste français et du Mouvement socialiste grec» (αδημ. διδ. διατριβή, Paris 1, 2015), κεφ. 3, 6· Β. Βαμβακάς, *Εκλογές και επικοινωνία στη Μεταπολίτευση. Πολιτικότητα και Θέμα* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006)· Β. Βαμβακάς, «Το τηλεοπτικό βίωμα της ελληνικής κρίσης (2009-2013)», *Νέα Εστία* 1876 (2018), 184-232.

⁴⁵ Ι.Κ. Πρετεντέρης, *Η Δεύτερη Μεταπολίτευση. Προσωπικές σημειώσεις από μια μεγάλη ανατροπή* (Αθήνα: Το Βήμα, 2010).

⁴⁶ Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά. Οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2001).

στον νέο κόσμο.⁴⁷ Μιας κοινωνίας η οποία είχε μεν ευνοηθεί από το κύμα της ανοδικής κοινωνικής κινητικότητας από τη δεκαετία του 1960 και μετά, αλλά ταυτόχρονα ήθελε να συντηρήσει όλες τις προσοδοθηρικές της πρακτικές και τον συνοδευτικό κρατισμό που την προστάτευαν από τη διακινδύνευση της νέας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας.⁴⁸ Το τελευταίο επεισόδιο αυτής της κρίσης θα είναι φυσικά η παρ' ολίγον χρεοκοπία του 2010, η οποία άλλωστε σχετιζόταν ευθέως με την αποτυχία της μεταρρύθμισης του ασφαλιστικού· με άλλα λόγια, ήταν αποτέλεσμα μιας κρίσης οικονομικής διακυβέρνησης και παρατεταμένης μεταρρυθμιστικής αδράνειας, στο μεγαλύτερο μέρος της πρώτης δεκαετίας της νέας χιλιετίας.⁴⁹

Επίλογος: η αέναη επιστροφή των κρίσεων

Τον όρο “αέναη επιστροφή” που χρησιμοποιώ στον τίτλο του κειμένου μου, τον έχω δανειστεί από μια αποφθεγματική αποστροφή του Νίτσε στη *Χαρούμενη επιστήμη*, όπου αναφέρει ότι μία ζωή είναι πλήρης, μόνο αν είμαστε έτοιμοι να αποδεχτούμε ότι θα την ξαναζούσαμε έτσι ακριβώς όπως τη ζήσαμε, στην υποθετική περίπτωση που αυτό θα ήταν ποτέ δυνατόν.⁵⁰ Ασφαλώς, στη νεωτερικότητα, η ιστορία βιώνεται προοδευτικά και όχι κυκλικά, όπως στις παραδοσιακές κοινωνίες. Νομίζω όμως ότι η εθνική μας ιστορία είναι ύστερα από δύο αιώνες διαδρομής σε αυτήν την ώριμη φάση. Να μπορεί δηλαδή να επισκεφθεί ξανά το παρελθόν της με την αυτοπεποίθηση του «επιτυχημένου», έχοντας διαγράψει μια πρώτη ολοκληρωμένη πορεία, κατά την οποία ήρθε αντιμέτωπη με κρίσεις παραδοσιακού τύπου σαν αυτές που είδαμε, όπως λίγο πολύ όλα τα εθνικά κράτη. Είναι σαφές ότι το ελληνικό κράτος είναι σήμερα, και θα είναι συνεχώς στο μέλλον, αντιμέτωπο με τις παγκοσμιοποιημένες μετανεωτερικές κρίσεις, π.χ. πανδημίες, κλιματική αλλαγή, τρομοκρατία, τεχνολογικές κλπ., οι οποίες θα

⁴⁷ Τ. Γιαννίτσας, *Η Ελλάδα στην κρίση* (Αθήνα: Πόλις, 2013)· Τ. Γιαννίτσας, *Ασφαλιστικό, Ανάπτυξη, Μακροοικονομία. Οι κρίσιμες διασυνδέσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2020)· Π. Λιαργκόβας, *Δέκα χρόνια κρίση, τρία μνημόνια και μια πανδημία. Η Ελλάδα αναζητώντας διέξοδο* (Αθήνα: Πατάκης, 2020).

⁴⁸ Από οικονομική και πολιτική άποψη, βλ. Ευ. Βενιζέλος, *Μετασχηματισμοί του κράτους και της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Διδάγματα της οικονομικής κρίσης: Η ελληνική περίπτωση* (Αθήνα: Πόλις, 2016)· από κοινωνιολογική άποψη, βλ. το πιο πρόσφατο και διεισδυτικό, Π. Παναγιωτόπουλος, *Περιπέτειες της μεσαίας τάξης. Κοινωνιολογικές καταγραφές στην Ελλάδα της ύστερης Μεταπολίτευσης* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, υπό έκδοση).

⁴⁹ Γ. Βούλγαρης, *Η μοιραία πενταετία. Η πολιτική της αδράνειας 2004-2009* (Αθήνα: Πόλις, 2011).

⁵⁰ Είναι ο αφορισμός 341 της *Χαρούμενης επιστήμης*, μτφρ. Ζ. Σαρίκας (Θεσσαλονίκη: Νησίδες, 2004), 206-207, με τίτλο «Το μεγαλύτερο βάρος», που έχει απασχολήσει πολύ τους φιλόσοφους για το κρυμμένο νόημά του. Βλ. και Α. Νεχαμάς, *Νίτσε: Η ζωή σαν λογοτεχνία*, μτφρ. Α. Παπακωνσταντίνου και Α. Κόρκα (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2002).

επηρεάζουν προφανώς και το πεδίο της πολιτικής και της οικονομίας, αναδιարθρώνοντας τις παλαιές δομές. Ελπίζω το ερώτημα για το ποια είναι τα σύγχρονα εργαλεία διακυβέρνησης που θα του επιτρέψουν να τις διαχειριστεί καλύτερα από τις παλαιότερες παραδοσιακές κρίσεις να μπορεί να βοηθηθεί από την ιστορική κατανόσή τους, παρότι πρέπει να παραδεχτούμε ότι σε αυτούς τους δύο αιώνες τα πήγε πολύ καλύτερα στην αντιμετώπισή τους από όσο έχουμε την τάση να υποστηρίζουμε.⁵¹

⁵¹ Τα τελευταία χρόνια κυκλοφόρησαν τρεις μελέτες ιστορίας που προσεγγίζουν την ιστορική πορεία του ελληνικού εθνικού κράτους, από τη γέννησή του έως σήμερα, πέραν των παλαιότερων προσεγγίσεων που το ήθελαν διαχρονικά δέσμιο της υπο-ανάπτυξής του και της υποτιθεμένης εξάρτησής του από τις ξένες Μεγάλες Δυνάμεις, και το αντιμετωπίζουν κατά βάση μάλλον ως μια ιστορία επιτυχίας, βλ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας*»· Καλύβας, *Καταστροφές και θρίαμβοι. Οι 7 κύκλοι της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας*· Βούλγαρης, *Ελλάδα: Μια χώρα παραδόξως νεωτερική*· Δ.Π. Σωτηρόπουλος, *Φάσεις και αντιφάσεις του ελληνικού κράτους τον 20ό αιώνα, 1910-2001* (Αθήνα: Εστία, 2019).

Οικοδομώντας την ικανότητα διακυβέρνησης

Εισαγωγή

Η επιτυχία της μεταπολιτευτικής θεσμικής εδραίωσης της δημοκρατίας στην Ελλάδα δεν φάνηκε να συνοδεύεται από εξίσου επιτυχή οικοδόμηση της ικανότητας διακυβέρνησης. Αν και την περίοδο αυτή το ελληνικό κράτος διευρύνει σημαντικά το πεδίο παρέμβασής του, εμφανίζει περιορισμένη ικανότητα ανταπόκρισης στις ραγδαίες μεταβολές του παγκόσμιου περιβάλλοντος. Κρίσιμες ρυθμιστικές λειτουργίες για τη στήριξη και προώθηση της οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης εμφανίζονται ασθενικές. Αυτή η ικανότητα αντιμετώπισης προκλήσεων και καθοδήγησης για την οικοδόμηση του μέλλοντος μέσω των κατάλληλων επιλογών περιγράφεται συνήθως με τον όρο «ικανότητα διακυβέρνησης».¹ Σχετική είναι και η έννοια της «καθοδήγησης» (*Steuerung, steering ή governing*) ως «άσκηση επιρροής προς ορισμένους στόχους» που συμπεριλαμβάνει την ικανότητα του κράτους να διαμορφώσει την κοινωνία.² Στην ικανότητα διακυβέρνησης περιλαμβάνονται ως ειδικότερες συνιστώσες η «ικανότητα του κράτους» (*state capacity*), η «ικανότητα άσκησης πολιτικής» (*policy capacity*), και η «διοικητική ικανότητα» (*administrative capacity*).³ Η ικανότητα διακυβέρνησης δεν είναι δεδομένη· αντίθετα, εμφανίζεται σε διαβαθμίσεις. Μπορεί να εκφράζεται μέσω μελετημένων παρεμβάσεων σε ιστορικές διαδικασίες ή ακόμη με λανθασμένες κινήσεις ή και με απραξία.⁴

Η περιορισμένη αξιοποίηση των ευκαιριών που προσέφερε η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση⁵ και η γενικότερη αδυναμία προσαρμογής του οικονομι-

¹ Y. Dror, *Η ικανότητα της διακυβέρνησης* (Αθήνα: Σιδέρης, 2008), 30-31. Βλ. και Fr. Fukuyama, «What Is Governance?», *Governance* 26,3 (2013), 347-368.

² R. Mayntz, «Governing Failures and the Problem of Governability», στο J. Kooiman (επιμ.), *Modern Governance. New Government-society Interactions* (London: Sage, 1993), 11.

³ M. Painter και J. Pierre, «Unpacking Policy Capacity: Issues and Themes», στο M. Painter και J. Pierre (επιμ.), *Challenges to the State Policy Capacity* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005), 2.

⁴ Dror, *Η ικανότητα της διακυβέρνησης*, 38, 103.

⁵ Βλ. σχετικά K. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του εκσυγχρονισμού*

κού μοντέλου στο νέο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον,⁶ αποτελούν προφανή παραδείγματα της χαμηλής ικανότητας διακυβέρνησης του ελληνικού κράτους. Παράλληλα, στις συγκριτικές αξιολογήσεις, παγίως η Ελλάδα εμφανίζει χαμηλές επιδόσεις στις επιμέρους εκφράσεις της ικανότητας διακυβέρνησης. Για παράδειγμα, στους «δείκτες βιώσιμης διακυβέρνησης» (sustainable governance indicators) του Ιδρύματος Bertelsmann ή της Παγκόσμιας Τράπεζας κ.λπ., η Ελλάδα κατατάσσεται σταθερά στις χαμηλότερες θέσεις σε «εκτελεστική ικανότητα» (executive capacity) και «αποτελεσματικότητα πολιτικής» (policy performance).

Το ερώτημα που απασχολεί το παρόν κείμενο είναι: πρώτον, σε τι συνίσταται πιο συγκεκριμένα αυτή η περιορισμένη ικανότητα; και δεύτερον, πού μπορούν να αναζητηθούν οι καταβολές και οι αιτίες αναπαραγωγής της.

Η ισχύς υποδομής ως κρίσιμη συνιστώσα της ικανότητας διακυβέρνησης

Η ανάλυση που ακολουθεί αξιοποιεί τη διάκριση δύο αναλυτικών διαστάσεων της «αυτόνομης κρατικής ισχύος», την οποία εισήγαγε ο Βρετανοαμερικανός κοινωνιολόγος Μίχαελ Μαν (Michael Mann).⁷ Πρόκειται, αφενός για τη «δεσποτική ισχύ» (despotic power), που αναφέρεται στη δύναμη επιβολής, και αφετέρου για την «ισχύ υποδομής» (infrastructural power), που αναφέρεται στην ικανότητα διεξόδου στην κοινωνία και συντονισμού των δραστηριοτήτων της. Η ισχύς υποδομής απορρέει από μια λειτουργική προσέγγιση του κράτους (δηλ. τι κάνει) και συνίσταται ειδικότερα στην *υλικοτεχνική ικανότητα* εφαρμογής των πολιτικών αποφάσεων και τον μηχανισμό που την υποστηρίζει. Ενώ οι προ-βιομηχανικές μορφές κράτους βασιζόνταν κυρίως στη δεσποτική ισχύ, οι σύγχρονες καπιταλιστικές δημοκρατίες έχουν αναπτύξει την ισχύ υποδομής, η οποία συμπεριλαμβάνει τη γραφειοκρατική ανάπτυξη και την πληροφορία που είναι αναγκαία για την παραγωγή και εκτέλεση των αποφάσεων (π.χ. πρόσβαση σε οικονομικά στοιχεία των ατόμων ενόψει της φορολογίας, της ρύθμισης του χώρου κ.λπ.). Στις σύγχρονες δημοκρατικές κοινωνίες η δεσποτική ισχύς εμφανίζεται εξασθενημένη ενώ η ισχύς υποδομής ιδιαίτερα ενισχυμένη.⁸

(Αθήνα: Οκτώ, 2007). Κ. Featherstone και Δ. Παπαδημητρίου, *Ta όρια του εξευρωπαϊσμού. Δημόσια Πολιτική και Μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα* (Αθήνα: Οκτώ, 2010).

⁶ Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2018), 431 επ.

⁷ Μ. Mann, «The Autonomous Power of the State: Its Origins, Mechanisms and Results», *European Journal of Sociology/Archives Européennes de Sociologie/Europäisches Archiv für Soziologie* 25,2 (1984), 185-213.

⁸ Η αποτελεσματικότητα της δεσποτικής ισχύος δεν επαρκεί στις σύγχρονες κοινωνίες, αν δεν συνοδεύεται από την «ισχύ υποδομής» (infrastructural power). Βλ. σχετικά Mann, «The

Η χρησιμότητα της διάκρισης αυτής στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι στρέφει την προσοχή στον μηχανισμό που υποστηρίζει τη διαδικασία διακυβέρνησης και άσκησης πολιτικής. Αφορά μάλιστα τη λειτουργική του διάσταση, η οποία ενδιαφέρει την παρούσα ανάλυση και η οποία συμπεριλαμβάνει τις επιχειρησιακές και όχι μόνο τις θεσμικές του διαστάσεις. Πέραν δηλαδή της δυνατότητας επιβολής, σημασία έχουν *εσωτερικές* παράμετροι του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού, σχετικές με τη διατύπωση και εφαρμογή πολιτικής (τεχνική γνώση, προσωπικό, οικονομικοί πόροι και οργανωσιακή συνέχεια) καθώς και οι σχέσεις *κράτους - κοινωνίας* και ιδιαίτερα ο βαθμός στον οποίο οι θεσμοί (δεν) καθίστανται αιχμάλωτοι επιμεριστικών/ιδιοτελών συμφερόντων.⁹

Κεντρικό επιχείρημα της πρώτης ενότητας της παρούσας εισήγησης είναι ότι η ισχύς (ή ικανότητα¹⁰) *υποδομής* δεν έχει αναπτυχθεί επαρκώς και ευθύνεται για τη χαμηλή αξιολόγηση της ικανότητας διακυβέρνησης, αλλά ίσως και για την προσφυγή σε μεθόδους που αντισταθμίζουν την αδυναμία αυτή με μεγαλύτερη χρήση της δυνατότητας επιβολής.

Η ελλιπής οικοδόμηση της ισχύος υποδομής αποτυπώνεται εναργώς στις αδυναμίες της ελληνικής διοίκησης. Αυτή χαρακτηρίζεται από ένα τριπλό έλλειμμα: α) θεσμοποίησης, β) αποτελεσματικότητας, και γ) νομιμοποίησης. Ειδικότερα, το έλλειμμα θεσμοποίησης εκφράζεται στο χάσμα τυπικού - άτυπου που διατρέχει τη λειτουργία του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού. Τυπικές ρυθμίσεις παρακάμπτονται συστηματικά από άτυπες πρακτικές, αλλά και μεταβάλλονται διαρκώς, υπονομεύοντας τη θεσμική συνέχεια και σταθερότητα. Πλήττειται κατ' αυτόν τον τρόπο, τόσο η ικανότητα του κράτους να ρυθμίσει και να πλαισιώσει θεσμικά τις ατομικές συμπεριφορές, όσο και η διάθεση της κοινωνίας να συμμορφωθεί στους σχετικούς κανόνες. Η εικόνα συμπληρώνεται από τη χαμηλή κοινωνική εμπιστοσύνη προς τους θεσμούς που προδίδει αντίστοιχα το χαμηλό επίπεδο νομιμοποίησής τους.

Autonomous Power of the State». Στην ισχύ υποδομής αναφέρεται και ο Fukuyama συζητώντας την έννοια της διακυβέρνησης, Fukuyama, «What Is Governance?», 350.

⁹ Painter και Pierre, «Unpacking Policy Capacity», 10. Το στοιχείο αυτό παραπέμπει στις θεσμικές αδυναμίες που επιτρέπουν την αιχμαλωσία από μερικά συμφέροντα και την «προσοδοθηρία». Βλ. πιο κάτω.

¹⁰ Αντίστοιχα, ο Παπακάστας αναφέρεται στην «ικανότητα υποδομής» (infrastructural capacity), η οποία περιλαμβάνει την αναγκαία *πληροφορία* που συλλέγουν τα κράτη, προκειμένου να πετύχουν «την εφαρμογή των πολιτικών αποφάσεων σε υλικοτεχνικό επίπεδο», βλ. Α. Παπακάστας, «Building State Infrastructural Capacities: Sweden and Greece», στο Η. Byrkjeflot και Fr. Engelstad (επιμ.), *Bureaucracy and Society in Transition* [= *Comparative Social Research* 33, Emerald Publishing, 2019], 41.

Οι αδυναμίες αυτές έχουν άμεση σχέση με συγκεκριμένα οργανωτικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά που συνδέονται με τις αδυναμίες που συστηματικά προσάπτονται στο πολιτικο-διοικητικό σύστημα. Συνοψίζονται σε τρεις στενά συνδεδεμένες και αλληλο-τροφοδοτούμενες ομάδες: α) *ανοσορροπία* στη σχέση διοίκησης - πολιτικής υπέρ της δεύτερης, β) *αστάθεια* και *αδυναμία* των κανόνων να ρυθμίσουν αποτελεσματικά συμπεριφορές, και γ) οργανωτικός, λειτουργικός και πληροφοριακός *κατακερματισμός*.

Ειδικότερα, οι ιστορικά τεκμηριωμένες συνεχείς παρεμβάσεις της πολιτικής στην οργάνωση και τη λειτουργία της διοίκησης για την εξυπηρέτηση των πολιτικών και πελατειακών σκοπιμοτήτων αλλά και για τον πολιτικο-ιδεολογικό της έλεγχο, οδήγησαν στην έλλειψη θεσμικής αυτονομίας και ελλειμματική θεσμική οικοδόμηση.¹¹ Οι παρεμβάσεις γίνονται δυνατές χάρη στην έλλειψη ή εξουδετέρωση γενικών κανόνων που ρυθμίζουν τις αντίστοιχες περιοχές πολιτικής και οριοθετούν τη δράση της εκάστοτε κυβέρνησης και των στελεχών της. Η οργάνωση της δημοσιοϋπαλληλίας (πρόσληψη, σταδιοδρομία κ.λπ.) παρέχει άφθονα παραδείγματα τέτοιων παρεμβάσεων που έχουν καταλήξει στη διαρκή –τελικά τελετουργική– αναφορά στην αξιοκρατία και την απο-πολιτικοποίηση αλλά ταυτόχρονα και σε ένα σύστημα εξαιρετικά τυπολατρικό που δεν εμποδίζει τις παρακάμψεις του.¹² Από την πλευρά της, η δημοσιοϋπαλληλία αιχμαλωτίστηκε σε μια «συμβιωτική σχέση» με την πολιτική, επιχειρώντας –κυρίως στα ανώτερα κλιμάκιά της (αλλά όχι μόνο)– να προσποριστεί συντηχιακού τύπου οφέλη.¹³ Ως «υποδομή και σύστημα υποστήριξης» της ικανότητας διακυβέρνησης, η διοίκηση καθηλώθηκε σε χαμηλό επίπεδο αποτελεσματικότητας. Καί' αυτόν τον τρόπο όμως δεν έγινε δυνατή η ανάπτυξη εκείνων των χαρακτηριστικών που ήταν ανα-

¹¹ Ο Fukuyama, αναφερόμενος ειδικά στην κρατική γραφειοκρατία, παρατηρεί δύο αναλυτικά διακριτές διαστάσεις της διακυβέρνησης: ικανότητα (πόροι και βαθμός εξειδίκευσης του προσωπικού) και (γραφειοκρατική) αυτονομία. Υποστηρίζει μάλιστα ότι η ποιότητα της διακυβέρνησης είναι τελικά συνάρτηση της αλληλεπίδρασης της ικανότητας και της αυτονομίας και ότι καμία από μόνη της δεν αρκεί ως μέτρο της ποιότητας της διακυβέρνησης, βλ. Fukuyama, «What Is Governance?», 364.

¹² Βλ. σχετικά Κ. Σπανού, «Σε αναζήτηση του εκσυγχρονισμού. Οι πολιτικές προσλήψεων στο δημόσιο και οι μεταρρυθμίσεις τους», στο Α. Μακρυδημήτρης (επιμ.), *Προβλήματα Διοικητικής Μεταρρύθμισης* (Αθήνα: Σάκκουλας, 1995), 65-94· Κ. Σπανού, «Η πολιτική ανθρώπινου δυναμικού στην ελληνική διοίκηση: διαχρονικές επιλογές, διαχρονικά προβλήματα», στο *Πρακτικά Συνεδρίου του Γραφείου Προϋπολογισμού του Κράτους στη Βουλή «Διαρθρωτικές Μεταρρυθμίσεις και Ανάπτυξη»* (Αθήνα: Βουλή των Ελλήνων, 2016), 57-65.

¹³ C. Spanou, «(Re)shaping the Politics-administration Nexus in Greece: The Decline of a Symbiotic Relationship?», στο B. Guy Peters και J. Pierre (επιμ.), *Politicians, Bureaucrats and Administrative Reform* (London: Routledge ECPR series 2001), 106-115.

γκαίες για την παρακολούθηση των εξελίξεων σε ένα όλο και πιο απαιτητικό παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον.

Η αστάθεια και αποσπασματικότητα του νομικού πλαισίου παράγεται από –και παράγει– τον κατακερματισμό στόχων και αποδεκτών της εκάστοτε δημόσιας πολιτικής. Πολλά παραδείγματα βρίσκονται σε νομοθετικές και κανονιστικές ρυθμίσεις που αποδίδουν δικαιώματα ή επιβάλλουν υποχρεώσεις, προσδιορίζουν την κατανομή αρμοδιοτήτων και ευθυνών, ή ακόμη διαμορφώνουν διαφορετικά καθεστώτα στο πλαίσιο επί μέρους δημόσιων πολιτικών (π.χ. φορολογική, ασφαλιστική, κοινωνική πολιτική, χωροταξική και πολεοδομική πολιτική, δημοσιονομική πολιτική και διαχείριση κ.λπ.). Συνθήτως, η κατάσταση αυτή επισημαίνεται ως πολυνομία (και κακονομία) λόγω των επιπτώσεων της στην ποιότητα της νομοθεσίας, δηλαδή την πολυπλοκότητα, την αδιαφάνεια και εν τέλει την ανασφάλεια δικαίου. Αξίζει επιπλέον να επισημανθεί, όμως, η ελλιπίς ή αναποτελεσματική ρύθμιση μεγάλων περιοχών πολιτικής, με ανοχή άτυπων πρακτικών που διαστρέφουν, παρακάμπτουν ή και αντιβαίνουν (στη νομιμότητα, ή ακόμη κατά καιρούς η «αναστολή» της νομιμότητας. Το παράδειγμα της αυθαίρετης δόμησης είναι καταλυτικό, όπως και η ελλιπίς προστασία περιβαλλοντικά ευαίσθητων περιοχών.¹⁴

Τέλος, ο οργανωτικός κατακερματισμός υπηρετεί αντίστοιχη λογική, υποθάλποντας με τη σειρά του προβληματικό συντονισμό και ανεπαρκή συλλογή δεδομένων και κυκλοφορία της πληροφορίας. Είναι γνωστές οι δυσκολίες που αντιμετωπίζουν πολιτικές που απαιτούν σχεδιασμό και διατομεακό συντονισμό, κεντρική καθοδήγηση και στήριξη,¹⁵ καθώς και διαδικασίες ελέγχου. Η υπανάπτυξη των επιτελικών λειτουργιών είναι η άλλη όψη των παραπάνω αδυναμιών, η οποία επιτρέπει και αναπαράγει διοικητικό και ρυθμιστικό κατακερματισμό. Όλα αυτά τα στοιχεία συνθέτουν την εικόνα μιας αδύναμης διοίκησης, και της ελλειμματικής ανάπτυξης της ικανότητας υποδομής.

Το σκεπτικό της παρούσας ανάλυσης αποτυπώνεται στη ροή του κατωτέρω διαγράμματος. Σε αυτό, η χαμηλή ικανότητα διακυβέρνησης καταλήγει στο διακύβευμα το οποίο την ερμηνεύει. Αλλά και αντίστροφα, η ροή του διαγράμ-

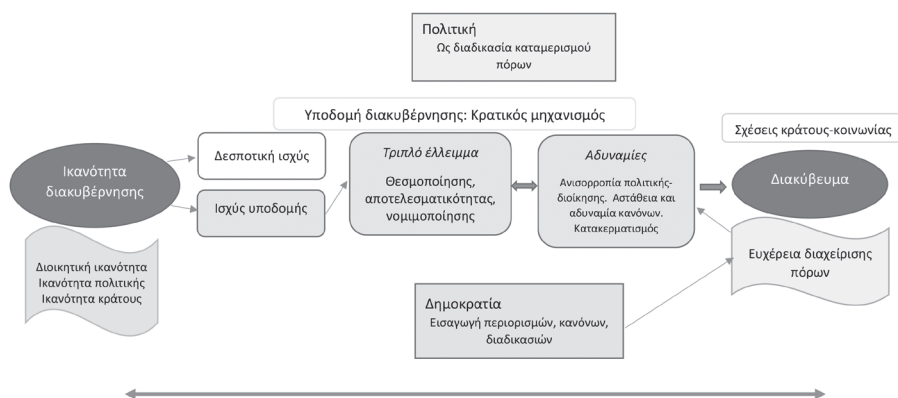
¹⁴ Άλλο ένα παράδειγμα αποτελούν οι «περαιώσεις εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων». Βλ. Χρ. Ζαχαριάδου, «Περαίωση εκκρεμών φορολογικών υποθέσεων. Πρόβλημα, λύση ή προβληματική λύση;», στο Κ. Σπανού (επιμ.), *Δημόσιες Πολιτικές στην Ελλάδα. Όψεις και Αντιφάσεις* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2010), 19-81.

¹⁵ Βλ. και τη μελέτη των Featherstone – Paradimitriou σχετικά με την ανεπαρκή ανάπτυξη της διοικητικής υποδομής για τη στήριξη των πρωθυπουργών στην Ελλάδα, Κ. Featherstone και D. Paradimitriou, *Prime Ministers in Greece. The Paradox of Power* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

ματος αναδεικνύει τις προϋποθέσεις ενίσχυσης της ικανότητας διακυβέρνησης. Είναι επομένως αμφίπλευρης ροής. Αρχίζοντας από την ικανότητα διακυβέρνησης, τα προβλήματα κυρίως εντοπίζονται στην ισχύ (ή ικανότητα) υποδομής. Το τριπλό έλλειμμα θεσμοποίησης, αποτελεσματικότητας και νομιμοποίησης προκύπτει από συγκεκριμένες αλληλοτροφοδοτούμενες οργανωτικές και λειτουργικές αδυναμίες, οι οποίες αποτελούν όμως μόνο την ορατή κορυφή του παγόβουνου. Όλα αυτά είναι επιφαινόμενα που πρέπει να ερμηνευθούν και κυρίως να αναδειχθεί *γιατί* δεν ανατρέπονται, παρά την πρόοδο που συντελέστηκε τις τελευταίες δεκαετίες. Ενδιαφέρει πλέον το διακύβευμα που υποκρύπτεται και υποσκάπτει την ικανότητα διακυβέρνησης.

ΔΙΑΓΡΑΜΜΑ

ΙΚΑΝΟΤΗΤΑ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ: ΣΥΝΙΣΤΩΣΕΣ ΚΑΙ ΔΙΑΚΥΒΕΥΜΑ

*Το βαδύτερο διακύβευμα της εδδιπούς ισχύος υποδομής:
η διαχείριση των πόρων*

Ο καταμερισμός πόρων αποτελεί κεντρική δραστηριότητα της πολιτικής και των αποφάσεων που αυτή παράγει. Αυτό επισημαίνουν, για παράδειγμα, δύο μεταξύ άλλων κλασικοί ορισμοί. Για τον Ντέιβιντ Ίστον (David Easton),¹⁶ η πολιτική είναι ο δεσμευτικός καταμερισμός αξιών σε μια κοινωνία. Πιο παραστατικά ίσως, ο Χάρολντ Λάσγουελ (Harold Laswell)¹⁷ συνδέει την πολιτική

¹⁶ D. Easton, *A Framework for Political Analysis* (New York: Prentice Hall, 1965), 21.

¹⁷ H. Laswell, *Politics: Who Gets What, When and How?* (New York: McGraw Hill, 1936).

με τις αποφάσεις για το «ποιος παίρνει τι, πότε και πώς». Οι αποφάσεις αυτές σε δημοκρατικά καθεστώτα υπάγονται σε κανόνες όσον αφορά τις διαδικασίες, καθώς και σε απαιτήσεις διαφάνειας, λογοδοσίας και ελέγχου, ενώ αποτελούν και σημαντικά κριτήρια του εκδημοκρατισμού της πολιτικής.

Οι αδυναμίες των «συστημάτων υποστήριξης» της ικανότητας διακυβέρνησης που προαναφέρθηκαν αποτελούν επιφαναινόμενα ενός κοινού διακυβεύματος το οποίο αφορά την ουσία της πολιτικής: τις αποφάσεις για τη διαχείριση των (ποικίλης μορφής) πόρων. Και το διακύβευμα είναι ο βαθμός *διακριτικής ευχέρειας σε αυτήν τη διαχείριση*. Οι οργανωτικές και λειτουργικές διευθετήσεις που υποστηρίζουν τις πολιτικές αποφάσεις υπηρετούν στο ελληνικό πολιτικο-διοικητικό σύστημα μια διευρυμένη δυνατότητα διαχείρισης πόρων, με τους ελάχιστους δυνατούς περιορισμούς. Αυτήν τη δυνατότητα διεκδικεί η πολιτική (ως πολιτικοί αποφασίζοντες) και σε αυτή παραπέμπει η δυσανεξία σε κάθε είδους δέσμευση μέσω της χρονικής συνέχειας, της εσωτερικής συνέπειας των δημόσιων πολιτικών και των κριτηρίων που χρησιμοποιούν, καθώς και των δεδομένων που τις υποστηρίζουν. Μηχανισμοί σχεδιασμού, συντονισμού, τεκμηρίωσης, και συναφείς διαδικασίες αξιολόγησης, ελέγχου και λογοδοσίας τείνουν αντιστοίχως να περιθωριοποιούνται.

Αντίθετα, οι αποσπασματικές παρεμβάσεις άμεσης στόχευσης, ο βραχυπρόθεσμος ορίζοντας και η αδιαφορία για τη θεσμική συνέχεια, δημιουργούν ένα πέπλο αδιαφάνειας. Παρέχουν τη δυνατότητα στους πολιτικούς αποφασίζοντες να προσαρμόζουν τους κανόνες του παιχνιδιού στους εκάστοτε βραχυπρόθεσμους στόχους κατά το δοκούν αλλά και να κατανέμουν κρατικούς πόρους *ως προνόμια*¹⁸ υπέρ διάφορων ομάδων –και εις βάρος άλλων ή του κοινωνικού συνόλου– χωρίς να χρειάζεται να δώσουν εξηγήσεις.

Πέραν των συνήθων οικονομικών, ανθρώπινων, οργανωσιακών κ.λπ. πόρων, σε αυτήν τη μορφή επιμερισμού πόρων περιλαμβάνονται κυρίως οι *θεσμικές δυνατότητες* παραγωγής κανόνων, λήψης ή μη απόφασης, συνεπούς ή μη υλοποίησης, και εντέλει της ίδιας της διαμόρφωσης της υποδομής διακυβέρνησης. Οι θεσμικοί πόροι κατανέμονται τόσο *διά της παρέμβασης όσο και διά της αποχής* από αυτήν. Κατ' αυτόν τον τρόπο ερμηνεύεται ότι σε διάφορες περιοχές πολιτικής το κράτος αποφεύγει να παρέμβει, ή εμφανίζεται απρόθυμο να εφαρμόσει τις ίδιες του τις αποφάσεις. Η αυθαίρετη δόμηση αποτελεί μια συνήθη, αν και καθόλου μοναδική, έκφραση αυτής της επιλογής. Στον βαθμό που λειτουργούν στη λογική της κατανομής πόρων ως προνομίων, όλων των ειδών οι πολιτικές (ρυθμιστικές, αναδιανεμητικές) τείνουν να μετατρέπονται σε κυ-

¹⁸ Η χρήση του όρου «πρόνομιο» παραπέμπει σε κάτι το οποίο δεν χρειάζεται να αιτιολογηθεί.

ρίως διανεμητικές πολιτικές,¹⁹ σύμφωνα με την τυπολογία του Θίοντορ Λόουι (Theodore J. Lowi).²⁰ Δεν βασίζονται σε γενικά κριτήρια για τον επιμερισμό, δεν ανέχονται κανόνες και δεσμεύσεις, ενώ εμφανίζουν έντονο το στοιχείο της αυθαιρεσίας.

Η διαχρονική *προτεραιότητα της διαφύλαξης ευρείας ευχέρειας κινήσεων και κατά το δυνατόν αποφυγής δεσμεύσεων* εκ μέρους του πολιτικού προσωπικού αναστέλλει τη δυνατότητα ανάπτυξης της «ικανότητας υποδομής». Εφόσον δεν αποτελούν σημαντικό εργαλείο στο πλαίσιο αυτού του τύπου πολιτικής λειτουργίας, οι αδυναμίες που προαναφέρθηκαν δεν απασχολούν σοβαρά ή συστηματικά, παρά με διαλείψεις. Η διαιώνιση και συσσώρευσή τους, όμως, τείνει να διευρύνει το χάσμα μεταξύ ικανότητας διακυβέρνησης και απαιτήσεων του μεταβαλλόμενου περιβάλλοντος.

Η ευρεία ευχέρεια στη διαχείριση των πόρων έχει πλέον αναχθεί σε *όρο συγκρότησης των σχέσεων κράτους - κοινωνίας* και βρίσκεται στον πυρήνα της ποιότητας διακυβέρνησης. Αν και η ευχέρεια αφορά την πολιτική διαχείριση των πόρων, δεν είναι άσχετη προς αντίστοιχες κοινωνικές προσδοκίες και συμπεριφορές. Ο αποσπασματικός χαρακτήρας των πολιτικών, η επιλεκτική αποχή του κράτους από ορισμένα πεδία πολιτικής και η εξίσου επιλεκτική υπερδραστηριότητα, λειτουργούν ως ανοιχτή πρόσκληση για «αιχμαλωσία» από επιμέρους συμφέροντα. Διάφορες κοινωνικές, οικονομικές, ή επαγγελματικές ομάδες, που σε αυτό το πλαίσιο αποκτούν πρόσβαση στις αποφάσεις και τους αποφασίζοντες, αξιοποιούν τη δυνατότητα ad hoc επιλεκτικών ρυθμίσεων για τις στενές επιδιώξεις τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο πλήττεται η αναγκαία θεσμική αυτονομία του

¹⁹ Μελετώντας τη ρυθμιστική φύσεως πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων, ο Παγουλάτος εντόπισε το παράδοξο ότι κατέληγε σε μια διανεμητική πολιτική που επιδιώκει την ευημερία ορισμένης κοινωνικής ομάδας εις βάρος άλλης, Γ. Παγουλάτος, «Η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων: επαναχαραρσοντας τα όρια δημοσίου - ιδιωτικού», στο Κ. Featherstone (επιμ.), *Πολιτική στην Ελλάδα. Η πρόκληση του Εκσυγχρονισμού* (Αθήνα: Οκτώ, 2007), 229.

²⁰ Οι «διανεμητικές πολιτικές», αναφέρονται στην τυπολογία του Th.J. Lowi, «Four Systems of Policy, Politics, and Choice», *Public Administration Review* 32,4 (1972), 298-310. Χαρακτηρίζονται από έντονο το στοιχείο της αυθαιρεσίας, αφού απουσιάζουν γενικά κριτήρια βάσει των οποίων γίνεται η «διανομή». Η έλλειψη δεσμεύσεων στη διαχείριση των κρατικών πόρων αποτελεί προϋπόθεση για τις διανεμητικού τύπου πολιτικές που ευνοούν πολιτικές πελατείες και βραχυπρόθεσμους εκλογικούς στόχους (ό.π., 300). Ο Lowi αναφέρει ως τέτοια παραδείγματα στις ΗΠΑ τις πολιτικές γης στον 19ο αι., τις επιδοτήσεις κ.λπ. Οι διανεμητικές πολιτικές έχουν τη δυνατότητα να φτάσουν μέχρι «πλήρους ιδιωτικοποίησης του δημοσίου», τείνουν συχνά να αποφασίζονται χωρίς διαφάνεια, έχοντας μάλιστα τη δυνατότητα να υποδιαφούν διαρκώς το κοινό με βάση τον αριθμό των ατόμων που προβάλλουν διεκδικήσεις. Έτσι μπορούν δηλαδή να φτάσουν να αφορούν και ένα μόνο άτομο, ενώ η σχέση τους με τη δημοκρατία μπορεί να καταλήξει προβληματική (ό.π., 308).

πολιτικό-διοικητικού συστήματος, όπως έχει επανειλημμένα επισημανθεί από διάφορες οπτικές.²¹ Οι επωφελούμενες ομάδες δεν περιορίζονται μάλιστα στις οικονομικά ισχυρές ομάδες, αλλά αφορούν πολύ ευρύτερο κύκλο.²²

Οι παράγοντες που συγκλίνουν στη χαμηλή ικανότητα διακυβέρνησης ανάγονται συνεπώς τόσο στο πολιτικό όσο και στο διοικητικό σκέλος του πολιτικο-διοικητικού μηχανισμού και εμπλέκουν και την ίδια την κοινωνία. Η αντιμετώπιση των κρατικών πόρων ως προνομίων για διανομή έχει εγγραφεί σε αντιλήψεις, που μπορεί να μην είναι πάντοτε συνειδητές, αλλά προσανατολίζουν πολιτικές επιλογές, διοικητικές πρακτικές και κοινωνικές συμπεριφορές. Έχει καταστεί δηλαδή μια βαθύτερη γνωσιακή δομή που καθορίζει την πρόσληψη της διαδικασίας διακυβέρνησης.

Καταδηκτικές σκέψεις

Αν και τα φαινόμενα που αναλύονται πιο πάνω έγιναν περισσότερο ορατά κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης και του συναφούς εκδημοκρατισμού της πολιτικής ζωής,²³ μπορεί να υποστηριχθεί ότι δεν αναφάνηκαν τότε για πρώτη φορά. Στοιχεία τους υπήρχαν ήδη σε διάφορες όψεις των πολιτικών που ασκήθηκαν κατά τη μεταπολεμική περίοδο. Η αυθαίρετη δόμηση αποτελεί παλιό πρόβλημα και μπορεί να θεωρηθεί υπό το φως των ανωτέρω ως μια μορφή διακριτικής κατανομής πόρων, μέσα από τη μη παρέμβαση, τις διαρκείς αλλαγές της πολεοδομικής νομοθεσίας και τη μη συνεπή εφαρμογή της. Η υπανάπτυξη της χαρτογράφησης της γης και του σχεδιασμού των χρήσεων της άφηνε ευρύτερο πεδίο διακριτικής ευχέρειας στις σχετικές αποφάσεις, ώστε οι συναφείς πόροι (δυνατότητες αξιοποίησης της γης) να κατανέμονται κατά περίπτωση. Οι

²¹ Βλ., για παράδειγμα, τον χαρακτηρισμό της “αιχμάλωτης δημοκρατίας” (captured democracy) στο Γ. Βούλγαρης, *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική* (Αθήνα: Πόλις, 2019), 277 επ. Στη δική του οπτική, ο Πελαγίδης επισημαίνει τον «ιδιότυπο κρατισμό αφενός, και την «προσοδοθηρία» στην κοινωνία αφετέρου, Θ. Πελαγίδης, «Οι Βίκινγκς στην Ελλάδα: προσοδοθήρες εναντίον ευρύτερου συμφέροντος», στο Θ. Πελαγίδης (επιμ.), *Η εμπλοκή των μεταρρυθμίσεων στην Ελλάδα* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2005), 111-164.

²² Οι εκάστοτε επωφελούμενες ομάδες-στόχος επιλέγονται κατά το δοκούν, όπως δείχνει και η άνιση μεταχείριση εξ ίσου ευάλωτων ή «μη προνομιούχων» ομάδων (κατεχοχίν παραδείγματα στην πολιτική πρόνοιας). Στο πλαίσιο αυτό μπορεί άλλωστε να ερμηνευθεί η εξαιρετική καθυστέρηση καθιέρωσης κάποιας μορφής ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος.

²³ Όπως επισημαίνεται, σε αυτό συνέτειναν ιδιαίτερα η μεταδικτατορική αλλαγή του συσχετισμού μεταξύ κυβερνήσεων και αιτημάτων «από τα κάτω» ή και η στροφή προς την κατανάλωση ως παραγωγικό μοντέλο. Βλ. σχετικά Χρ. Ιορδάνογλου, *Κράτος και ομάδες συμφερόντων* (Αθήνα: Πόλις, 2013), 80 επ.: Βούλγαρης, *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*, 229 επ.: Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*.

δυσκολίες που γνώρισε ο μεταπολεμικός αναπτυξιακός σχεδιασμός αλλά και οι προσπάθειες εξορθολογισμού της οργάνωσης της δημοσιοϋπαλληλίας (για παράδειγμα, ο Δημοσιοϋπαλληλικός Κώδικας του 1951) αποτελούν ορατά παραδείγματα από διαφορετικές περιοχές πολιτικής.

Τα στοιχεία αυτά αντιμετωπίζονταν ως ενδείξεις του ελληνικού «εξαιρητισμού» και οι αδυναμίες διακυβέρνησης που συνεπάγονταν παρέμεναν στη σκιά, ακόμη και όταν επισημαίνονταν από Έλληνες και ξένους εμπειρογνώμονες. Ωστόσο, δεν μπορούσαν να συγκαλυφθούν σε ένα πολύ πιο απαιτητικό περιβάλλον, όπως αυτό της παγκοσμιοποίησης και ειδικότερα της συμμετοχής στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Εκεί υπήρχε, αφενός μέτρο σύγκρισης (πώς λειτουργούν τα άλλα κράτη-μέλη), και αφετέρου απαίτηση ορισμένου τουλάχιστον βαθμού αποτελεσματικής σύγκλισης με τα άλλα κράτη-μέλη. Τότε πλέον αποκαλύφθηκε η περιορισμένη ικανότητα του ελληνικού κράτους να καθοδηγήσει τις απαραίτητες προσαρμογές έναντι των νέων προκλήσεων κυρίως στο πεδίο της οικονομίας.²⁴

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπήρξαν προσπάθειες μεταρρύθμισης κυρίως σε επίπεδο θεσμικής υποδομής. Οι πιέσεις του περιβάλλοντος πήραν κυρίως τη μορφή θεσμικού εκσυγχρονισμού –αν και ο εκσυγχρονισμός των επιδόσεων, δηλαδή η υποστήριξη της επιχειρησιακής λειτουργίας, παρέμεινε ατελής.²⁵ Εξ ου και το αποτέλεσμα είναι άνισο και ανεπαρκές. Παράλληλα με τον εξορθολογισμό εμφανίζονταν όμως και πιο εκλεπτυσμένες μορφές αναπαραγωγής της ευρείας ευχέρειας στη διαχείριση των πόρων ως προνομίων, πράγμα το οποίο παρήγαγε εσωτερικές αντιφάσεις σε διάφορες επιμέρους πολιτικές.²⁶ Αντίθετα, μεταρρυθμίσεις που επιχειρούν να υπαγάγουν την πολιτική διαχείριση (θεσμικών και λοιπών) πόρων σε συνεκτικές διαδικασίες συναντούν συστηματικά σημαντικές αντιστάσεις και τείνουν να ανατρέπονται γρήγορα, ή να ατονούν.

Η συγκυρία της διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης ανέδειξε τα αποτελέσματα της πορείας αυτής. Η ποιότητα διακυβέρνησης κατέστησε την Ελλάδα ιδιαίτερα ευάλωτη στις διακυμάνσεις της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Δεν είναι τυχαίο μάλιστα ότι το πρώτο που ανέδειξε αφορούσε το διάτρητο σύστημα δημοσιονομικής διαχείρισης, δηλαδή τον πυρήνα της διαχείρισης των (οικονομικών εν προκειμένω, αλλά όχι μόνο) πόρων ενός κράτους. Υστέρηση στην

²⁴ Βλ. σχετικά Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*.

²⁵ C. Spanou, «The quandary of administrative reform. Institutional and performance modernization», στο St. Kalyvas, G. Pagoulatos και H. Tsoukas (επιμ.), *From Stagnation to Forced Adjustment. Reforms in Greece 1974-2010* (London: Hurst & Co, 2012), 171-194.

²⁶ Κ. Σπανού, «Αδυναμία αυτοδιόρθωσης: Παράγοντες υπονόμευσης των εξορθολογιστικών παρεμβάσεων», στο Σπανού, *Δημόσιες Πολιτικές στην Ελλάδα*, 85-317.

προσαρμογή λόγω αδυναμιών στην καθοδηγητική λειτουργία του κράτους αναδείχθηκε και στο αρνητικό ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών, με το βάρος των εισαγωγών να υπερβαίνει σημαντικά τις εξαγωγικές δυνατότητες –και συνεπώς την οικονομική ανταγωνιστικότητα– της χώρας. Μέσα στη συγκυρία αυτή αποκαλύφθηκαν όμως και όλα τα στοιχεία που συνθέτουν τη χαμηλή ικανότητα διακυβέρνησης. Μεταξύ άλλων, η έλλειψη –αν όχι αδιαφορία– για τη συλλογή και επεξεργασία δεδομένων σε όλους τους τομείς πολιτικής τέθηκε αίφνης στο επίκεντρο,²⁷ λόγω των απαιτήσεων παρακολούθησης της εφαρμογής του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής από τους δανειστές.

Σε ένα βαθμό, η δημοσιονομική αυστηρότητα επέβαλε ορισμένα στοιχεία εξορθολογισμού της υποδομής διακυβέρνησης, στον τομέα των δημόσιων οικονομικών. Ωστόσο, είναι προς απόδειξη κατά πόσον σε άλλα πεδία πολιτικής πέτυχε να αντιστρέψει την κυρίαρχη λογική που αναδείχθηκε εδώ ως αιτία της ελλιπούς ικανότητας διακυβέρνησης. Η έξωθεν προερχόμενη πίεση έδειξε άλλωστε γρήγορα τα όριά της. Η οικοδόμηση ικανότητας διακυβέρνησης δεν μπορεί να προέλθει έξωθεν. Τόσο ο αναστοχασμός σχετικά με το διακύβευμα, όσο και η ανάληψη δράσης για τη διαμόρφωση των προϋποθέσεων ενίσχυσής της, δεν μπορεί παρά να αποτελέσουν αντικείμενο ενδογενούς προτεραιότητας, φιλοδοξίας και πρωτοβουλίας.

²⁷ Με την κρίση, το ζήτημα της συλλογής και επεξεργασίας δεδομένων τέθηκε κατά προτεραιότητα στο επίπεδο της αξιοπιστίας των δημοσιονομικών στοιχείων και του αριθμού των μισθοδοτούμενων από τους επίσης (μέχρι πρότινος) άγνωστους σε αριθμό δημόσιους φορείς. Τέθηκε όμως και σε άλλα πεδία πολιτικής, με εμβληματικότερο το κτηματολόγιο. Η «αχαρτογράφητη γη» (Papakostas, «Building State Infrastructural Capacities», 51 επ.) περιορίζει τη δυνατότητα του κράτους να “γνωρίζει” και τελικά να ασκεί διάφορων ειδών πολιτικές (χωρική, φορολογική, κοινωνική κ.λπ.).

ΕΝΟΤΗΤΑ

III

*Η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο της αυτοκεφαλίας
των εθνικών Ορθόδοξων Εκκλησιών*

Εκκλησιαστική αυτοκεφαλία και εθνική ανεξαρτησία

Προτείνω να αρχίσω με μερικές σκέψεις και μια γενικότερη ιστορική παρουσίαση του θέματος του αυτοκεφάλου, δηλαδή της εκκλησιαστικής ανεξαρτησίας, ζήτημα το οποίο ετέθη παράλληλα προς την εθνική ανεξαρτησία του ελληνικού έθνους στα χρόνια της Επανάστασης.

Θα ήθελα να αναφερθώ εισαγωγικά στην ίδια την ιδέα της αυτοκεφαλίας, του αυτοκεφάλου των κατά τύπους Εκκλησιών. Πρόκειται για ιδέα την οποία έχουμε συνδέσει, όσοι κάπως έχουμε σκεφθεί αυτά τα θέματα, με τη νεωτερικότητα, με την εμφάνιση των εθνικών αυτοκεφάλων Εκκλησιών. Όμως η ίδια η ιδέα είναι παλαιά, είναι ιδέα που εμφανίζεται στην ιστορία της αρχαίας Εκκλησίας σε περιπτώσεις κατά τις οποίες αναγνωρίστηκαν αυτοκέφαλες, δηλαδή ανεξάρτητες εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες παράλληλα προς τη γενικότερη οργάνωση της αρχαίας Εκκλησίας, η οποία διήρκεσε περίπου χίλια χρόνια, με τα πέντε πατριαρχεία, το Πατριαρχείο της Δύσεως, τη Ρώμη δηλαδή, και τα τέσσερα πατριαρχεία της Ανατολής, της Κωνσταντινουπόλεως, της Αλεξανδρείας, της Αντιοχείας και των Ιεροσολύμων. Αυτή ήταν η οργάνωση της αρχαίας Εκκλησίας, αλλά παράλληλα εμφανίσθηκε και η ιδέα των αυτοκεφάλων δικαιοδοσιών από τις οποίες η αρχαιότερη, η οποία επιβίωσε μέσα στον χρόνο, είναι το αυτοκέφαλον της Εκκλησίας της Κύπρου. Η Κύπρος δεν ήταν ανεξάρτητο κράτος, δεν είχε κάποια ιδιαίτερη ταυτότητα, πλην της νησιωτικής της υπόστασης, και όμως η Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος το 431, για να αποτρέψει παρενοχλήσεις της διοίκησης της Κυπριακής Εκκλησίας από το γειτνιάζον Πατριαρχείο Αντιοχείας, αναγνώρισε την Εκκλησία της Κύπρου ως αυτοκέφαλη. Αυτό δείχνει την ιδέα του αυτοκεφάλου ως εκκλησιαστική ιδέα, ιδέα η οποία αναφέρεται στην εκκλησιαστική ευταξία, στην ευνομία στη ζωή της Εκκλησίας. Αυτή είναι η θεμελιώδης διαφορά από τη νεωτερική ιδέα του αυτοκεφάλου.

Υπάρχουν και άλλα παραδείγματα αυτοκεφάλων Εκκλησιών και θα αναφέρω μόνο ένα, την αυτοκέφαλη Εκκλησία, την οποία δημιούργησε ο αυτοκράτορας της Ανατολικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας Βασίλειος Β΄ για να εδραιώσει την κυριαρχία της αυτοκρατορίας, όταν κατατρόπωσε και κατέλυσε το μεσαιωνικό βουλγαρικό κράτος. Πρόκειται για την Εκκλησία Αχρίδος και πάσης

Βουλγαρίας, που ήταν μία ελληνική Εκκλησία την οποία δημιούργησε περί το 1019-1020 ο Βασίλειος Β΄ για να ενισχύσει την επιβολή της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας στην περιοχή της Άνω Μακεδονίας και της Βουλγαρίας.

Οι παλαιότερες μορφές του αυτοκεφάλου, πλην της Κύπρου, συνδέθηκαν με την ανεξαρτησία των εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών εντός ανεξάρτητων ορθόδοξων μεσαιωνικών κρατών, όπως ήταν η Βουλγαρική Αυτοκρατορία, με τη δημιουργία της αυτοκεφάλου Αρχιεπισκοπής Τυρνόβου, και αντίστοιχα η Αρχιεπισκοπή Ιπεκίου που συνδέθηκε με τη Σερβική Αυτοκρατορία. Βέβαια, όλες αυτές οι αυτοκεφαλίες χορηγούνταν από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως με την έγκριση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας.

Είναι, ακριβώς, χαρακτηριστικό ότι με τη χορήγηση των αυτοκεφαλιών δημιουργείται ενός είδους, θα μπορούσαμε να πούμε, εκκλησιολογική νομολογία, ότι η ύπαρξη ανεξάρτητου κράτους δικαιολογεί τη δημιουργία ανεξάρτητης αυτοκέφαλης Εκκλησίας, με αποτέλεσμα, όταν εξαφανίζονται τα κράτη, όπως συνέβη με τις μεσαιωνικές αυτοκρατορίες Βουλγάρων και Σέρβων, να καταλύονται, να ανακαλούνται και τα αυτοκέφαλα. Η μόνη αυτοκεφαλία που επέζησε ήταν η παλαιά αυτοκεφαλία της Αρχιεπισκοπής Αχριδών, η οποία επέζησε έως το 1767, ουσιαστικά ως ελληνική Εκκλησία, οπότε και ανεκλήθη το αυτοκέφαλό της με αίτημα της τοπικής Συνόδου προς το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως.

Η ιδέα λοιπόν του αυτοκεφάλου είναι παλαιά, διατηρήθηκε στους χρόνους της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, αλλά αναβίωσε υπό τις συνθήκες της νεωτερικότητας, όταν ετέθη το ζήτημα του αυτοκεφάλου της Ρωσικής Εκκλησίας. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την, αρχικά, μονομερή επιβολή της ανεξαρτησίας της Ρωσικής Εκκλησίας, όταν στα μέσα του 15ου αιώνα, από το 1459 συγκεκριμένα, άρχισαν οι Ρώσοι να εκλέγουν οι ίδιοι τον προκαθήμενο της Εκκλησίας τους, τον μητροπολίτη Μόσχας, αλλά πάντα ζητούσαν και την επικύρωση αυτής της εκλογής από την Κωνσταντινούπολη. Το όλο ζήτημα του εκκλησιαστικού καθεστώτος της Εκκλησίας της Ρωσίας εξομαλύνθηκε με τη χορήγηση της πατριαρχικής αξίας από την Κωνσταντινούπολη στα τέλη του 16ου αιώνα, επί πατριάρχου Ιερεμίου Β΄, ο οποίος πήγε στη Ρωσία, εγκατέστησε το 1589 τον μητροπολίτη Μόσχας Ιώβ, ως πατριάρχη πασών των Ρωσίων και εν συνεχεία, το 1593, σε Σύνοδο των άλλων πατριαρχών στην Κωνσταντινούπολη, μερίμνησε για την επικύρωση της ενέργειας αυτής. Έτσι έχουμε την προϊστορία των μοντέρνων αυτοκεφαλιών.

Είναι δε ενδιαφέρον, αν δούμε το ζήτημα με τους όρους αυτού που αποκάλεσα εκκλησιολογική νομολογία, ότι κάποια στιγμή ελλείψει ανεξαρτήτων κρατών καταλύονται –και πάλι πλην της Κύπρου– οι αυτοκεφαλίες οι οποίες είχαν επιζήσει μέσα στον χρόνο, όπως εκείνη της Αρχιεπισκοπής Αχριδών ή η

αυτοκεφαλία του Ιπεκίου, η οποία είχε καταλυθεί, όταν εξαφανίστηκε η Σερβική Αυτοκρατορία μετά τη μάχη του Κοσσυφοπεδίου το 1389, ξαναέζησε με πρωτοβουλία των Οθωμανών τον 16ο αιώνα ως Αρχιεπισκοπή Ιπεκίου και καταλύθηκε και πάλι, ελλείψει ανεξάρτητου κράτους, το 1766 με αίτηση της Συνόδου του Ιπεκίου και με μεγάλη απροθυμία, όπως μας πληροφορούν οι ελληνικές εκκλησιαστικές πηγές, του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως επί Πατριάρχου Σαμουήλ Α'. Τώρα, ερχόμαστε στη μοντέρνα ιδέα της αυτοκεφαλίας και, πραγματικά, εδώ μπορούμε να πούμε ότι όντως λειτουργεί το «Εργαστήριο η Ελλάς» με την εμφάνιση της ελληνικής αυτοκεφαλίας, η οποία είναι η σύγχρονη εκδοχή αυτού του παλαιού θεσμού της διοικήσεως της Εκκλησίας.

Για να υπογραμμίσω το πόσο μοντέρνα και κοσμική είναι η νεότερη ιδέα της αυτοκεφαλίας, η οποία όντως έγινε αντικείμενο επεξεργασίας εις το «Εργαστήριο η Ελλάς», θα πω ότι η πρώτη περίπτωση στην οποία τέθηκε το ζήτημα της δημιουργίας ανεξάρτητης Ελλαδικής Εκκλησίας συνδέθηκε με την κήρυξη της Ελληνικής Επανάστασεως. Η ιδέα διατυπώθηκε, όχι από εκκλησιαστικές πηγές και παράγοντες, αλλά από τον κατεξοχήν εκπρόσωπο του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία, τον Αδαμάντιο Κοραή. Στον Κοραή οφείλεται η αρχική ιδέα, η διατύπωση της ιδέας ανεξάρτητης Εκκλησίας ως αναγκαίου στοιχείου της ελευθερίας της Ελλάδος. Η ιδέα αυτή διατυπώνεται σε ένα από τα σημαντικότερα πολιτικά κείμενα του Κοραή, τα προλεγόμενα στην έκδοση των *Ποιτικών* του Αριστοτέλη, που ήταν η έκδοση με την οποία ο Κοραής το 1821 χαιρετίζει την κήρυξη της Επανάστασης, λέγοντας ότι αυτό που μπορώ εγώ να προσφέρω στους αγωνιζόμενους ομογενείς μου είναι να τους διαπαιδαγωγήσω εις τα καθήκοντα του ελεύθερου πολίτη και προς τούτο εκδίδω τα *Ποιτικά* του Αριστοτέλη, για να πληροφορηθούν ποια ακριβώς είναι αυτά τα καθήκοντα. Στα εκτενέστατα Προλεγόμενα τα οποία προτάσσει, και τα οποία μάλιστα κυκλοφόρησαν και αυτοτελώς και μεταφράσθηκαν και στα γερμανικά με τον τίτλο *Ποιτικάί παρανώσεις προς τους Έλληνας*, εισάγεται για πρώτη φορά η ιδέα ανεξάρτητης Ελληνικής Εκκλησίας.

Θα μου επιτρέψετε, επειδή είναι τόσο σημαντικό αυτό το κείμενο και θεμελιώνει τον ισχυρισμό μου ότι η νεότερη έννοια της αυτοκεφαλίας έχει κοσμική και όχι εκκλησιαστική προέλευση, να διαβάσω περιληπτικά τα οκτώ άρθρα τα οποία διατυπώνει ο Κοραής στα Προλεγόμενα των *Ποιτικών* του Αριστοτέλη, σε σχέση με τη δημιουργία ανεξάρτητης Εκκλησίας στην ελεύθερη Ελλάδα:

Πρώτον, «Του έως την ώρα ταύτην ελευθερωθέντος μέρους της Ελλάδος ο κλήρος δεν χρεωστεί πλέον να γνωρίζει εκκλησιαστικόν αρχηγόν του τον Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως, ενόσω η Κωνσταντινούπολις μένει μολυσμένη από την καθέδραν του ανόμου τυράννου». Και συνεχίζει

Δεύτερον, «Ὅστις ἀπὸ τῆς σήμερον ἐπιθυμῆ νὰ ἱερατεύσῃ, ὁποίας τάξεως ἱερατεῖαν καὶ ἀν θέλῃ, πρέπει νὰ ἐκλέγεται ἀπὸ τὸν κλῆρον ὅλον τῆς πόλεως καὶ ἀπὸ τὸν λαόν ἢ τοῦ λαοῦ τοὺς προεστώτας»·

Τρίτον, «Κανείς νὰ μὴν ἐκλέγεται, ἀν δὲν γνωρίζῃ καν τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν. Αὐτὴν μόνην ἀπαιτεῖται διὰ τὴν παρούσαν κατάστασιν τῆς κοινῆς παιδείας». Καὶ ἀναφέρει πολλὰ γιὰ τὴν ἀνάγκη νὰ γνωρίζουν οἱ κληρικοὶ τοῦ ἐλευθέρου κράτους τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσα, ἐννοώντας τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴν, τὴ γλῶσσα τῆς Ἁγίας Γραφῆς, διότι τονίζει, ἀκόμα καὶ οἱ οὐλεμάδες τῶν τυράνων μας γνωρίζουν τὴ γλῶσσα σὴν ὁποῖαν εἶναι γραμμένο τὸ Κοράνιό τους, ὁπότε πρέπει καὶ οἱ δικοὶ μας ἱερεῖς νὰ γνωρίζουν τουλάχιστον τὴ γλῶσσα τοῦ Ευαγγελίου·

Τέταρτον, «Ὅσα καὶ ἱερεῖς καὶ ἀρχιερεῖς ἐλάμβαναν ἀπὸ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ὠρισμένα καὶ τυχερά, εἰς πληρωμὴν τῶν ἱεροπραξιῶν ὁποῖωνδήποτε, πρέπει ἐξάπαντος νὰ καταργηθῶσιν ὅλα· καὶ ἀντ' αὐτῶν νὰ πληρώνονται ἀπὸ τὸ δῆμοσιν ἐκάστης πόλεως οἱ κατὰ πόλεις εὐρισκόμενοι λειτουργοὶ τῆς θρησκείας»·

Πέμπτον, «Δὲν πρέπει νὰ μείνῃ ἀνομοθέτητον οὐδὲ τὸ περὶ τῆς ηλικίας τῶν ἱερωμένων» καὶ ἀναφέρει ὅτι οἱ ἱερωμένοι πρέπει νὰ εἶναι ὄντως πρεσβύτεροι, δὲν εἶναι πρέπει νὰ εἰσέρχονται νεαροὶ σὸν κλῆρο·

Ἐκτον, «Διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν εὐσύμφερε πολὺ νὰ λαμβάνωνται οἱ μέλλοντες νὰ ἱερατεύσωσιν ἀπὸ τοὺς ἔχοντας γυναῖκα καὶ τέκνα πλέον παρὰ ἀπὸ τοὺς Μοναχοὺς»·

Ἐβδομον, «Ἐάν ὅμως ἴναι ἀληθῶς πολῖται καὶ αὐτοὶ, δὲν ὑπόκεινται διὰ τοῦτο καὶ εἰς τὰς πολιτικὰς υπηρεσίας. Ἐξεναντίας χρεωστοῦν νὰ ἀπέχωσιν ὡς ἀπὸ παγίδα τοῦ διαβόλου, ἀπὸ τὰ πολιτικὰ ἀξιώματα»·

Ὅγδοον, «Ὁ ἀριθμὸς τῶν ἱερῶν πρέπει νὰ ἴναι ἀνάλογος με τὸ πλῆθος τῶν κατοίκων ἐκάστης πόλεως, καὶ με τὸ πλῆθος τῶν ἱερῶν ναῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν πρέπει νὰ ἴναι οὐδ' αὐτοὶ οὔτε πλειότεροι τῆς χρείας, οὔτε πολυδάπανοι».

Αὐτὸ εἶναι τὸ πλαίσιο μέσα σὸ ὁποῖο ἐννοιολογικὰ διατυπώνεται γιὰ πρώτη φορά τὸ αἶτημα τῆς δημιουργίας αὐτοκέφαλῆς Ἐκκλησίας σὴν ἐλευθέρῃ Ἑλλάδα. Δὲν χρησιμοποιεῖ πουθενὰ τὸν ὄρο αὐτὸ ὁ Κοραῖς, ἀλλὰ ἀναφέρει ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, τῆς ἐλευθερωθείσης Ἑλλάδος, δὲν ὀφείλει νὰ ὑπάγεται σὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Βέβαια, ἡ ἰδέα τοῦ Κοραῖ δὲν υἱοθετήθηκε, οὔτε σὸς πολιτεύματα τοῦ Ἀγῶνα –στὰ τρία πολιτεύματα τὰ ὁποῖα ψήφισαν οἱ Ἐθνικὲς Ἐθνοσυνελεύσεις, σὴν Ἐπίδαυρο, τὸ Ἄστρος καὶ τὴν Τροιζῆνα ἀντίστοιχα–, οὔτε ρυθμίσθηκε ὀριστικὰ τὸ ζήτημα τῆς διοικητικῆς ὀργάνωσης τῆς Ἐκκλησίας τῶν ἐλευθερωθεισῶν χωρῶν καὶ τῶν σχέσεων τῆς με τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν θρησκευτικῶν ζητημάτων, πάντως, δημιουργήθηκε τὸ

Υπουργείον της Θρησκείας, το οποίο από το 1823 μετονομάστηκε σε Υπουργείον της Λατρείας και ανατέθηκε στον Υπουργό, επίσκοπο Ανδρούσης Ιωσήφ, η σύνταξη προτάσεων για τη ρύθμιση των εκκλησιαστικών ζητημάτων. Τα πολιτεύματα εισήγαγαν απλώς την ιδέα της επικρατούσας θρησκείας, η οποία είναι και η μόνη πρόνοια του *Προσωρινού Ποδτεύματος της Ελλάδος*, η οποία επιβίωσε σε όλα τα μεταγενέστερα πολιτεύματα και την οποία επέκρινε, με πολύ ισχυρούς όρους, ο Κοραΐς όταν έγραψε τα σχόλιά του, τις *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Ποδτέυμα της Ελλάδος*. Κατά την επανάσταση –κυρίως στην Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου– δημιουργήθηκε ένα σχετικό εκκλησιαστικό χάος, το οποίο διελάμβανε μεταξύ άλλων και τη διακοπή του μνημοσύνου του Οικουμενικού Πατριάρχη από τους αρχιερείς στα επαναστατημένα εδάφη.

Αυτήν την κατάσταση παρέλαβε ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας, ο οποίος επιχείρησε να εξομαλύνει τα πράγματα, αλλά δεν φαίνεται από πουθενά ότι υιοθέτησε ή είχε πρόθεση να υιοθετήσει την ιδέα της αυτοκεφαλίας. Μάλιστα, ο Καποδίστριας βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση όταν τον Μάιο του 1828 έφθασε στην ελευθερωμένη Ελλάδα αποστολή του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως επί πατριάρχου Αγαθαγγέλου, η οποία έφερε γράμματα στους Έλληνες με τα οποία τους ζητούσε να υποταγούν εκ νέου στον σουλτάνο. Ο Καποδίστριας, με μια πολύ προσεκτικά διατυπωμένη και με μεγάλο σεβασμό γραμμένη επιστολή στον πατριάρχη, λέει ότι αυτό βέβαια δεν είναι δυνατό.

Εν τέλει, η ιδέα της αυτοκεφαλίας τέθηκε σε εφαρμογή από τη βαυαρική Αντιβασιλεία, όταν η Ελλάδα έγινε βασίλειο, με την επιλογή από τις Δυνάμεις του πρίγκιπα του Οίκου των Βίτελσβαχ της Βαυαρίας Όθωνα ως βασιλέα της Ελλάδος. Οι αντιβασιλείς που τον συνόδευσαν, στην προσπάθειά τους να δημιουργήσουν τις δομές ενός μοντέρνου κράτους στη χώρα, μερίμνησαν και για την, εν τέλει, εισαγωγή του αυτοκεφάλου, αφού διαβουλευθήκαν, είναι αλήθεια, και με τους ιεράρχες και με σοβαρούς σκεπτόμενους Έλληνες πολίτες της εποχής ως προς την οργάνωση της Εκκλησίας. Η επιτροπή που συμβούλευσε για την εισαγωγή της αυτοκεφαλίας προέβαλε θεολογικά επιχειρήματα, κοντά στα διοικητικά, και εκεί φάνηκε η θεολογική σκέψη του ανθρώπου ο οποίος θα πρωταγωνιστούσε στο ζήτημα της ελληνικής αυτοκεφαλίας, του Θεοκλήτου Φαρμακίδη.

Όμως η ενέργεια υπήρξε μονομερής, χωρίς οποιαδήποτε διαβούλευση με το Πατριαρχείο, ή τήρηση των τύπων του κανονικού δικαίου. Η αντίδραση του Πατριαρχείου στις ενέργειες αυτές υπήρξε απόλυτη, με αποτέλεσμα να προκληθεί, πρώτον, σχίσμα στην Ορθόδοξη Εκκλησία, που διάρρηξε από το έτος της εισαγωγής του αυτοκεφάλου 1833 έως το 1850, οπότε, εν τέλει, θεραπεύθηκε το σχίσμα. Ανέκυψε, δεύτερον, και μια πολύ σοβαρή θεολογική συζήτηση μεταξύ, αφενός, του Φαρμακίδη και, αφετέρου, του Κωνσταντίνου Οικονόμου,

μιας μεγάλης μορφής του πνευματικού ελληνισμού της εποχής, ενός από τους πρωταγωνιστές, στα νιάτα του, της εισαγωγής του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία και, αργότερα, ενός από τους σημαντικούς εκπροσώπους της Ορθόδοξης θεολογικής σκέψης στην Ελλάδα στις μεσαίες δεκαετίες του αιώνα.

Οι απόπειρες άρσης του σχίσματος που έγιναν, κυρίως παρασκηνιακά αρχικά, ήταν πολλές, αλλά το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως απαντούσε πάντα, ότι δεν γνώριζε να υπάρχει στην Ορθόδοξη Εκκλησία εκκλησιαστικό σώμα, που να ονομάζεται Εκκλησία της Ελλάδος. Η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως δεν δεχόταν καμία αίτηση από αυτό το Σώμα. Επίσης είναι γεγονός ότι οι ιεράρχες της Εκκλησίας της Ελλάδος, των οποίων ο αριθμός με την πάροδο του χρόνου άρχισε να μειώνεται λόγω θανάτων, δεν προέβαιναν σε εκλογές και χειροτονίες νέων αρχιερέων, για να μην εξωθήσουν τα πράγματα στα άκρα και, κατά το δυνατόν, προσπάθησαν όσο μπορούσαν να μην είναι προκλητικοί απέναντι στο Πατριαρχείο. Εν τέλει, ύστερα από πολλές παρασκηνιακές προσπάθειες κατέστη δυνατή η άρση του σχίσματος, αφού η κυβέρνηση του Βασιλείου της Ελλάδος απευθύνθηκε στον Οικουμενικό Πατριάρχη και τη Σύνοδο της Κωνσταντινουπόλεως, ζητώντας την χορήγηση του αυτοκεφάλου. Τότε εξεδόθη, το 1850, ο τόμος που δημιούργησε όντως μία μοντέρνα μορφή εκκλησιολογικής νομολογίας ως προς τη ρύθμιση των ζητημάτων της διοίκησης των Ορθόδοξων Εκκλησιών στις επικράτειες που εμφανίζονταν από την ανάδυση ανεξαρτήτων κρατών με Ορθόδοξο πληθυσμό από τους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Το βασικό στοιχείο αυτής της εκκλησιολογικής νομολογίας είναι ότι οι κυβερνήσεις έχουν την πρωτοβουλία της διατύπωσης του αιτήματος της αυτοκεφαλίας. Αυτό συνέβη σε όλες τις άλλες περιπτώσεις. Κατεχοχίαν χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της Σερβίας, στην οποία όλα τα βήματα, αρχικά προς την αυτονομία και εν τέλει προς την αυτοκεφαλία και την ανάδειξη σε πατριαρχική αξία, έγιναν πάντα με απόλυτο σεβασμό των ιερών κανόνων και των εκκλησιαστικών τύπων, χωρίς μονομερείς πρωτοβουλίες και πάντα με αιτήματα των κυβερνήσεων της Ηγεμονίας της Σερβίας αρχικά, του Βασιλείου της Σερβίας αργότερα και του Βασιλείου των Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων, δηλαδή του κράτους της Νοτιοσλαβίας, που ζήτησε την αναβίωση του παλαιού Πατριαρχείου Ιπεκίου ως Πατριαρχείου των Σέρβων.

Σχίσμα προέκυψε, χωρίς να επισημοποιηθεί, με μονομερείς ενέργειες που συντελέστηκαν στη Ρουμανία μετά την ένωση των δύο Ηγεμονιών της Βλαχίας και της Μολδαβίας, και τη δημιουργία αρχικά της ενιαίας Ρουμανικής Ηγεμονίας και αργότερα του Βασιλείου της Ρουμανίας. Εκεί τα πράγματα έφθασαν στα πρόθυρα του σχίσματος, ιδίως όταν το 1882, μετά την αναγνώριση της ρουμανι-

κής ανεξαρτησίας και τη δημιουργία του κυρίαρχου Βασιλείου της Ρουμανίας, η ιεραρχία της Ρουμανικής Εκκλησίας προχώρησε στην τελετή του καθαγιασμού του Αγίου Μύρου. Αυτό προκάλεσε σφοδρή αντίδραση από το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Εν τέλει το έτος 1885, κατόπιν σχετικού αιτήματος, χορηγήθηκε η αυτοκεφαλία, διότι οι Ρουμάνοι το δικαιούνταν έχοντας κατακτήσει την υπόστασή τους ως ανεξάρτητου και κυρίαρχου κράτους, όπως δηλαδή είχε ήδη συμβεί με τους Έλληνες και τους Σέρβους.

Εκεί όπου το πρόβλημα πραγματικά απέβη άλυτο ήταν το ζήτημα της Βουλγαρίας. Στη βουλγαρική περίπτωση εμφανίζεται, ελλείψει κρατικής οντότητας, η προσπάθεια να διεκδικηθεί η απελευθέρωση και η ανεξαρτησία του βουλγαρικού λαού, διά του αγώνα για ανεξάρτητη Εκκλησία εντός των κόλπων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ως το αρχικό βήμα στην οδό της διεκδίκησης ανεξάρτητης κρατικής υπόστασης. Δηλαδή, κατά κάποιον τρόπο, ανατράπηκε η σειρά των διεκδικήσεων αυτών και το βουλγαρικό εθνικό κίνημα έδωσε πραγματικά τη μάχη της απελευθέρωσης του βουλγαρικού λαού στον τομέα της εκκλησιαστικής αυτοτέλειας. Αυτό βέβαια προκάλεσε ρήξη με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, τη Σύνοδο της καταδίκης του εθνοφυλετισμού το 1872 και το σχίσμα το οποίο διήρκησε έως το έτος 1945, γιατί οι Βούλγαροι φάνηκαν απρόθυμοι να προβούν σε ορισμένες απλές τυπικές ενέργειες, δηλαδή, συγκεκριμένα, το κανονικό αίτημα προς την Κωνσταντινούπολη να χορηγήσει την αυτοκεφαλία. Αυτό έγινε σε περίοδο τριών εβδομάδων το έτος 1945, όταν επικεφαλής της Βουλγαρικής Εξαρχίας βρέθηκε ένας νέος έξαρχος, ο Στέφανος, ο οποίος εξελέγη ακριβώς τότε και βολιδοσκοπήσε την Κωνσταντινούπολη, τον Πατριάρχη Βενιαμίν και τη Σύνοδο –«εάν σας κάνουμε αίτηση, θα μας δώσετε το αυτοκέφαλο;»– και το κανονικό σχετικό διάβημα οδήγησε στη χορήγηση του αυτοκεφάλου της Βουλγαρικής Εκκλησίας. Έτσι συνεχίζεται και στον 20ό αιώνα το ζήτημα της αυτοκεφαλίας, η οποία συνδέεται κυρίως με την εθνική ανεξαρτησία. Το είδαμε αυτό να επαναλαμβάνεται και μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Αυτοκρατορίας, οπότε έρχεται πρώτη η Γεωργία και ζητεί από την Κωνσταντινούπολη, το έτος 1990, επί πατριάρχου Δημητρίου, τόμο αυτοκεφαλίας και πατριαρχικής αξίας· μετά η κυβέρνηση της Εσθονίας ζητεί από την Κωνσταντινούπολη το 1996 την αναβίωση της αυτόνομης Εκκλησίας της Εσθονίας, την οποία είχε καταργήσει η σοβιετική κατοχή της χώρας· και, εν τέλει, το ζήτημα της αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ουκρανίας. Με την ουκρανική περίπτωση, η ιστορία της αυτοκεφαλίας ως στοιχείο της ζωής της Εκκλησίας της νεωτερικότητας, εισέρχεται και στον 21ο αιώνα.

Ενδεικτική βιβλιογραφία

- P.M. Kitromilides, «The Legacy of the French Revolution. Orthodoxy and Nationalism», *The Cambridge History of Christianity*, τ. V: *Eastern Christianity*, επιμ. M. Angold (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 229-249.
- P.M. Kitromilides, *An Orthodox Commonwealth. Symbolic Legacies and Cultural Encounters in Southeastern Europe*, Variorum Collected Studies Series (Aldershot: Ashgate, 2007).
- P.M. Kitromilides, *Religion and Politics in the Orthodox World. The Ecumenical Patriarchate and the Challenges of Modernity* (London-New York: Routledge, 2019).
- P.M. Kitromilides, «Church, State, and Hellenism», *Oxford Handbook of Modern Greek Politics*, επιμ. K. Featherstone και D. Sotiropoulos (Oxford: Oxford University Press, 2020), 86-100.
- I.M. Κονιδάρης, συνεργασία Γ.Ι. Ανδρουσόπουλου, *Μαθήματα εκκλησιαστικού δικαίου* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2020).
- I.M. Κονιδάρης, «Η γένεση του πολιτεύματος της Αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος», *Ενας νέος κόσμος γεννιέται*, επιμ. Ευ. Χρυσός (Αθήνα: Ακρίτας, 1996), 207-222.
- A. Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους αρχαίους Έδδηνες συγγραφείς*, τ. Β΄, πρόλ. Εμμ.Ν. Φραγκίσκος (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1988).
- A. Κοραΐς, *Σημειώσεις εις το Προσωρινόν Ποδίτευμα της Εδδλάδος*, επιμ. Π.Μ. Κιτρομπίδης (2η έκδ. Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2018).
- Εμμ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Ιωάννης Καποδίστριας και η εκκλησιαστική του ποδιτική* (Αθήνα: Αθηνά, 2001).
- Εμμ. Γ. Κωνσταντινίδης, *Η ανακήρυξις του αυτοκεφάλου της εν Εδδλάδι Εκκλησίας (1850) και η θέσις των μητροπόδεων των «Νέων Χωρών» (1928)* (Αθήνα: Παρρησία, 2001).
- π. Γεώργιος Μεταλληνός, *Εδδλαδικού αυτοκεφάλου παραδειπόμενα* (Αθήνα: Δόμος, 1989).
- Σπ. Τρωϊάνος, *Παραδόσεις εκκλησιαστικού δικαίου* (2η έκδ. Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1984).
- Σπ. Τρωϊάνος και Χ. Δημακοπούλου, *Εκκλησία και ποδιτεία. Οι οχέσεις τους κατά τον 19ο αιώνα (1833-1852)* (Αθήνα-Κομοτηνή: Σάκκουλας, 1999).

Παλιγγενεσία – αυτοκεφαλίες – ενότητα
Θεολογική προσέγγιση με αφορμή την ουκρανική αυτοκεφαλία

Η εθνική παλιγγενεσία, της οποίας το έθνος εορτάζει την 200στή επέτειο, με τον απαιτούμενο όμως αναστοχασμό για το μέλλον, στον οποίον αποβλέπει και το «Εργαστήριο η Ελλάς» του Κύκλου Ιδεών, συνδέεται και με τον εκκλησιαστικό και ευρύτερο θρησκευτικό χώρο, κυρίως σε ό,τι αφορά το επίκαιρο ζήτημα της αυτοκεφαλίας.¹ Η οπτική γωνία από την οποία θα εξετάσω το θέμα είναι αυτή της σχέσης της Ορθόδοξης (αλλά και της ευρύτερης χριστιανικής) Εκκλησίας με την νεωτερικότητα.

Μετά την επιτυχή έκβαση της Ελληνικής Επανάστασης του 1821, για τους λόγους αλλά και τις εξωτερικές επιδράσεις που όλοι γνωρίζουμε, η Ελλαδική Ορθόδοξη Εκκλησία ανακήρυξε μονομερώς και αντικανονικώς την ανεξαρτησία της από Οικουμενικό Πατριαρχείο, κάτι που έγινε η απαρχή της αποψίλωσης του οικουμενικού θρόνου με τις αναγκαστικές χορηγήσεις *αυτοκεφαλίας* στις ομόδοξες χριστιανικές κοινότητες-έθνη των Βαλκανίων. Με τον τρόπο αυτόν άρχισε να παγιώνεται εν τοις πράξεσι μια εκκλησιολογικά απαράδεκτη ομοσπονδοποίηση της Ορθόδοξης «μίας, αγίας, καθολικής και αποστολικής Εκκλησίας».

Υπενθυμίζω πως σε όλες τις παρόμοιες κανονικής φύσεως ανωμαλίες, οι οποίες οδήγησαν σε σχισματικές καταστάσεις – αρχής γενομένης από την αντικανονική αυτοκεφαλία της Εκκλησίας της Ελλάδος το 1833–, παρενέβη το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ακολουθώντας τους κανόνες των Οικουμενικών Συνόδων, και θεράπευσε τα σχίσματα επαναφέροντας εκατομμύρια ορθοδόξων στην κανονικότητα, με την χορήγηση κανονικής αυτοκεφαλίας. Αυτό συνέβη και με όλα τα νεότερα πατριαρχεία και στις αυτοκέφαλες ορθόδοξες εκκλησίες.²

¹ Την επικαιρότητα του θέματος μεγιστοποίησε και η πρόσφατη αναγνώριση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ουκρανίας υπό του προκαθημένου της (αρχαιότερης χωρίς πατριαρχική τιμή, αλλά με οικουμενική επικύρωση αυτοκέφαλης) Εκκλησίας της Κύπρου, αρχιεπισκόπου κ. Χρυσόστομου.

² Το αίτημα της επίλυσης σε πανορθόδοξο επίπεδο του θέματος της αυτοκεφαλίας με αφορμή

Και αν τον 19ο αιώνα με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τα παραλείπόμενα της Γαλλικής Επανάστασης το νεωτερικό αφήγημα για ανεξάρτητα έθνη-κράτη με ανεξάρτητη εκκλησία και δική τους γλώσσα ουσιαστικά επικροτούσε, και προέβαλε το καθεστώς αυτοκεφαλίας, ανεξάρτητα μάλιστα από τις ιδιαιτερότητες της Ορθόδοξης εκκλησιολογίας και τη βούληση του Οικουμενικού Πατριαρχείου, τον 21ο αιώνα σε καθαρά γεωπολιτικό, αλλά κυρίως θεολογικό, επίπεδο τα πράγματα εξελίχτηκαν εντελώς διαφορετικά, τουλάχιστον από την πλευρά του έχοντος το κανονικό προνόμιο έναρξης της διαδικασίας αυτοκεφαλίας Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Αυτό θα προσπαθήσω να αναλύσω, βασιζόμενος στα πορίσματα ειδικής *ad hoc* επιστημονικής επιτροπής του Κέντρου Οικουμενικών, Ιεραποστολικών και Περιβαλλοντικών Μελετών «Μητρ. Παντελεήμων Παπαγεωργίου» (CEMES), την οποία είχα την τιμή ως πρόεδρος του τότε να συντονίζω. Η επιτροπή αυτή ασχολήθηκε με το ζήτημα της πολυσυζητημένης Ουκρανικής κρίσεως, μετά την πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριαρχείου να αρχίσει τη διαδικασία δημιουργίας αυτοκέφαλης, ενιαίας όμως, Ορθόδοξης Εκκλησίας εντός των γεωγραφικών ορίων του ανεξάρτητου ουκρανικού κράτους.³

Ιδιαίτερα μάλιστα μετά την απόφαση της Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου Μόσχας να διακόψει την ευχαριστιακή κοινωνία με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, η επιτροπή εργάστηκε με σκοπό τη διατήρηση της Ορθόδοξης ενότητας. Μάλιστα, με άκρως αισιόδοξη προοπτική, η επιτροπή εκτίμησε ότι η παρούσα “κρίση” κατά μίαν έννοια μπορεί να είχε και θετικές –με τη βιβλική σημασία του όρου– συνέπειες για το μέλλον της Ορθοδοξίας, η οποία θα σηματοδοτούσε ευοίωνες εξελίξεις στον χώρο της Ορθόδοξης χριστιανικής μαρτυρίας στον έξω κόσμο. Να θυμίσω εδώ ότι η Ουκρανική Κρίση άμεσα συνδέεται με την πρόσκαιρη κρίση που εκδηλώθηκε πριν, κατά, και μετά τη σύγκληση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, του κορυφαίου γεγονότος της σύγχρονης Ορθοδοξίας, αν δεν αποτελεί συνέχειά της.

Το ζήτημα της αυτοκεφαλίας στην Ουκρανία, αλλά και γενικότερα της αυτοκεφαλίας στο ευρύτερο σύστημα διοίκησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας, δεν μπορεί να εξεταστεί ερήμην της *ενότητος* (εξ ου και ο τίτλος της εισήγησής μου),

την πρόσφατη περίπτωση της Εκκλησίας της Ουκρανίας, που έχει κατά καιρούς προταθεί ως ρωσικός αντιπερισπασμός στην πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, δεν ευσταθεί, αφού παραδοσιακά σε αυτό το επίπεδο ποτέ δεν χορηγούνται αυτοκεφαλίες, αλλά επικυρώνονται. Αυτό, άλλωστε, ισχύει για όλα τα νεότερα πατριαρχεία και τις αυτοκέφαλες Εκκλησίες, με εξαίρεση αυτήν της Εκκλησίας της Κύπρου.

³ Βλ. τα πορίσματα της επιτροπής στο academia.edu/41211517/.

αλλά και της *κοινωνίας*, των δύο δηλαδή ουσιαστικών και καθοριστικών παραμέτρων της Ορθόδοξης εκκλησιολογίας.

Πολύ σύντομα να εκθέσω τα ιστορικά δεδομένα από τη στιγμή της απόφασης του Οικουμενικού Πατριαρχείου να αρχίσει την διαδικασία χορήγησης αυτοκέφαλου διοικητικού καθεστώτος στην Ουκρανία. Το Πατριαρχείο δημοσιοποίησε ευθύς εξαρχής, στα τέλη Σεπτεμβρίου του 2018, ένα σημαντικό επιστημονικό έργο με τίτλο *Ο Οικουμενικός Θρόνος και η Εκκλησία της Ουκρανίας. Ομιλούν τα Κείμενα*,⁴ για να τεκμηριώσει τις κανονικές του ενέργειες. Θα ανέμενε κανείς και τα θεολογικά, ιστορικά και κανονικά επίσημα αντεπιχειρήματα και από το Πατριαρχείο Μόσχας. Αυτά καθυστέρησαν να παρουσιαστούν επίσημα, ενώ για ένα διάστημα δημοσιεύονταν μόνον ανώνυμα σχόλια και ημιεπίσημες απαντήσεις. Η πιο σοβαρή (ένα μήνα σχεδόν αργότερα, κατά τα μέσα Οκτωβρίου) ήταν εκείνη του καθηγητή Μιχαήλ Ζέλτωφ (Mickail Zhelton), μέλους συνοδικής επιτροπής του Πατριαρχείου Μόσχας, με ανάρτηση παλαιότερης επιστημονικής πραγματείας του.⁵ Το Πατριαρχείο Μόσχας ακολούθησε μια μάλλον επικοινωνιακή στρατηγική, κάνοντας λόγο για συνωμοσία, και ότι ολόκληρη η διαδικασία είχε πολιτικά κίνητρα, ότι πρόκειται για πονηρές δυνάμεις που θέλουν να καταστρέψουν τη Ρωσική Εκκλησία κ.λπ. Έως και σήμερα τα επιχειρήματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου παραμένουν ισχυρά,⁶ και δεν

⁴ Βλ. στο https://www.patriarchate.org/theological-and-other-studies/-/asset_publisher/GovONi6kliut/content/o-oikoumenikos-thronos-kai-e-ekklisia-tes-oukranias-omilounta-keimena?inheritRedirect=false&redirect=https%3A%2F%2Fwww.patriarchate.org%2Ftheological-and-other-studies%3Fp_p_id%3D101_INSTANCE_GovONi6kliut%26p_p_lifecycle%3D0%26p_p_state%3Dnormal%26p_p_mode%3Dview%26p_p_col_id%3Dcolumn-1%26p_p_col_pos%3D1%26p_p_col_count%3D2.

⁵ Περί τα τέλη Οκτωβρίου, το Πατριαρχείο Μόσχας επιχείρησε να δώσει επίσημη απάντηση στα επιχειρήματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου (mospat.ru/gr/2018/10/23/news167003/). Και περί τα τέλη Νοεμβρίου στον δικτυακό τόπο του Γραφείου επί των Διορθοδόξων και Διαχριστιανικών Σχέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας αναρτήθηκε η παραπάνω πραγματεία του καθηγητή Ζέλτωφ, μεταφρασμένη μάλιστα στα ελληνικά.

⁶ Άλλα επιχειρήματα ήταν ότι οι σχισματικοί και αναθεματισμένοι –μέτρα που επιβλήθηκαν με αυστηρά νομικίστικο τρόπο, και όχι με το φιλάνθρωπο της οικονομίας– δεν μετανόησαν. Η αδυναμία όμως της έως τότε αναγνωρισμένης Εκκλησίας υπό το Πατριαρχείο Μόσχας (UOC MP) να λύσει το πρόβλημα και να διατηρήσει έτσι την Ορθόδοξη ενότητα στη χώρα ανάγκασε αναπόφευκτα το Οικουμενικό Πατριαρχείο να ενεργήσει με τον τρόπο που έπραξε, με την ανάκληση δηλαδή της πράξης του 1686 στο σύνολό της, επειδή οι προϋποθέσεις της δεν είχαν τηρηθεί, αποδεχόμενο το «έκκλητον» των αναθεματισμένων και σχισματικών, αποκαθιστώντας έτσι την Ορθόδοξη ενότητα στην Ουκρανία, επαναφέροντας σε ισχύ το Σταυροπήγιο στο Κίεβο και τη Μητρόπολη Κιέβου στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, την οποία, όπως με ισχυρά επιχειρήματα υποστηρίζει, ποτέ δεν απώλεσε. Αργότερα, βέβαια, ανέκυψε και ένα επί πλέον ζήτημα, αυτό της εγκυρότητας των χειροτονιών από όσους βρισκόταν σε σχισματική κατάσταση

παρουσιάστηκε σοβαρός θεολογικός αντίλογος, που να δικαιολογεί τη διακοπή κοινωνίας, την οποία αποφάσισε το Πατριαρχείο Μόσχας εργαλειοποιώντας την Ευχαριστία, το σημείο έκφρασης *ενότητας* και *κοινωνίας* της Εκκλησίας, αλλά και ύψιστο στοιχείο της Ορθόδοξης αυτοσυνειδησίας.⁷

Το κύριο έγγραφο, με βάση το οποίο θα επιλυθεί αυτή η οδυνηρή διαίρεση σε μια μεγάλη ευρωπαϊκή χώρα, που κατοικείται κυρίως από Ορθοδόξους, ήταν η Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη ή «Γράμμα εκδόσεως» του 1686, με την οποία δόθηκε στον πατριάρχη Μόσχας μόνο το δικαίωμα να χειροτονεί τον μητροπολίτη Κιέβου, λόγω της κατάστασης που επικρατούσε την εποχή εκείνη, με σαφώς εκπεφρασμένη προϋπόθεση να ακολουθεί την απόφαση της κληρικο-λαϊκής συνέλευσης της Μητροπόλεως Κιέβου και, κυρίως, να μνημονεύεται πρώτος ο Οικουμενικός Πατριάρχης, κάτι που αποδεικνύει προφανέστατα ότι η Μητρόπολη Κιέβου εξακολουθούσε να παραμένει υπό τη δικαιοδοσία του. Αντ' αυτού, συνεχίζει η επιχειρηματολογία του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, το Πατριαρχείο Μόσχας προσάρτησε αντικανονικά τη Μητρόπολη Κιέβου και ολόκληρη την ουκρανική επικράτεια στη δικαιοδοσία του.⁸

ση μη κανονικότητας, και κυρίως του εκλεγέντος ως προκαθημένου της αυτοκέφαλης πλέον Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ουκρανίας (OCU), Μητροπολίτου Κιέβου κ. Επιφανίου. Η μακράιωνη ιστορία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, από της εποχής της Α΄ Οικουμενικής Συνόδου έως και τον 20ό αιώνα, αποδεικνύει, ότι οι επανερχόμενοι στην κανονική τάξη κληρικοί δεν αναχειροτονούνται, αλλά και οι πιστοί δεν αναβαπτίζονται. Η πλέον τεκμηριωμένη από αυτές τις ενστάσεις κατευνασμού του διαφαινόμενου σκανδαλισμού ορισμένων πιστών, η πρόσφατη επιστολή της Εκκλησίας της Αλβανίας, ορθώς επικεντρώνεται στην συνεχιζόμενη εμμονή και συμπεριφορά του προκαθημένου της πρώην Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας-Πατριαρχείου Κιέβου (UOC-KP), Φιλαρέτου –που τελικά αποστασιοποιήθηκε από την OCU– κάτι όμως που παρά τις παρασκηνιακές προσπάθειές του το Οικουμενικό Πατριαρχείο ήταν αδύνατο να επιβάλει χωρίς να θεωρηθεί ότι καταστρατηγεί τις κανονικές διαδικασίες πλήρους αυτοκεφαλίας.

⁷ Η ευθύνη του Πατριαρχείου Μόσχας να χρησιμοποιήσει τη Θεία Ευχαριστία για μια διοικητική διαφωνία δημιουργεί πολλά προβλήματα στην προσπάθεια διατήρησης της Ορθόδοξης ενότητας, ιδιαίτερα στην Ορθόδοξη Διασπορά. Τέτοιες, όμως, αυθόρμητες ενέργειες –με αφορμή σχεδόν πάντα την αυτοκεφαλία– είναι πολυάριθμες στη μακράιωνη ιστορία της Ορθόδοξης, αλλά και της ενιαίας κατά την πρώτη χιλιετία Εκκλησίας, και με την πάροδο του χρόνου επιλύονται. Άλλωστε, το Πατριαρχείο Μόσχας χρησιμοποίησε αυτό το μέσο και για την εδαφική διαμάχη της αυτόνομης Εκκλησίας της Εσθονίας, αλλά σοφά το απέσυρε ύστερα από λίγα χρόνια. Αυτό ελπίζουμε να συμβεί και πάλι.

⁸ Ο καθηγητής Ζέλτωφ, ως επιφανής λειτουργιολόγος, παρέκαμψε την προϋπόθεση του μνημόσυνου του Οικουμενικού Πατριάρχη από τον μητροπολίτη Κιέβου, σαφή απόδειξη της δικαιοδοσίας στην οποία ανήκε η Μητρόπολη Κιέβου, ερμηνεύοντας την προϋπόθεση αυτή ως απλό ευχολόγιο, χωρίς να αποτελεί κανονική δέσμευση. Τόσο η επίσημη απάντηση του Πατριαρχείου Μόσχας στα επιχειρήματα του Οικουμενικού Πατριαρχείου, όσο και η εκτενής πραγματεία του καθηγητή Ζέλτωφ, επιμένουν βέβαια σωστά στην ενότητα των Ρως του Κιέβου και της Μόσχας. Ωστόσο, πρόκειται για ιστορικό παρελθόν που δεν σχετίζεται με την παρούσα κατάσταση, όπου

Τα αίτια της Ουκρανικής Κρίσεως, επιστημονικά και αντικειμενικά εξεταζόμενα, είναι καθαρά γεωπολιτικά. Όχι όμως από την πλευρά του Οικουμενικού Πατριαρχείου, αλλά από εκείνη της ρωσικής (πολιτικής και εκκλησιαστικής) διπλωματίας, κυρίαρχο αφήγημα της οποίας είναι ο «ρωσικός λαός» (Russkii Mir). Με το μετα-σοβιετικό αυτό αφήγημα η Ρωσία επιδιώκει να διατηρήσει υπό την επιρροή της τα διάφορα ανεξάρτητα πλέον κράτη: Γεωργία, Λευκορωσία, Μολδαβία, και κυρίως Ουκρανία, το λίκνο της ρωσικής Ορθοδοξίας.

Το γενικότερο αυτό κλίμα οδήγησε και σε οικουμενικές καταστάσεις, σε τέτοιο μάλιστα βαθμό που δεν μπορεί να αποκλειστεί η δυνατότητα ένταξης της Ουκρανικής Ελληνόρρυθμης Καθολικής Εκκλησίας στη νέα προσπάθεια ενιαίας Ορθόδοξης παρουσίας στην Ουκρανία, με τις αναγκαίες φυσικά κανονικές προϋποθέσεις, εξέλιξη που πολλοί οικουμενικά προσανατολισμένοι συνεπείς ορθόδοξοι, θα προτιμούσαν, ενδεχομένως μάλιστα και την ενότητα με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ειδικά υπό τον παρόντα πάπα, αντί εκείνης με τη Ρωσική Εκκλησία, ειδικά με το σημερινό της κυρίαρχο αφήγημα περί Russkii Mir.⁹

Το αφήγημα αυτό από πολλές απόψεις είναι αντίθετο με το πιο ολιστικό κείμενο-απόφαση της Αγίας και Μεγάλης Συνόδου, υπό τον τίτλο «Η Αποστολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας στον σημερινό κόσμο», ένα κείμενο για το οποίο

η συντριπτική πλειοψηφία των Ουκρανών θεωρεί τους Ρώσους ως εχθρικά διακειμένους και επιτιθέμενους στη χώρα τους και τον προκαθήμενο του Πατριαρχείου Μόσχας ως persona non grata.

⁹ Ίσως, δεν μπορεί να κατηγορηθεί (εκτός του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο είναι υποχρεωμένο να θεώρησε υποχρέωσή του να υπερασπιστεί τα κανονικά δικαιώματά του διακονίας) ούτε και το Πατριαρχείο Μόσχας, το οποίο επίσης θεώρησε χρέος του να υπερασπιστεί την κανονική του δικαιοδοσία, χρησιμοποιώντας όσα επιχειρήματα θεώρησε κατάλληλα. Η ευθύνη –όσον αφορά τόσο την Ορθόδοξη ενότητα όσο και, κυρίως, την ενότητα Κιέβου - Μόσχας, στην οποία το Πατριαρχείο Μόσχας δίνει μεγάλη έμφαση– είναι αποκλειστικά της Ουκρανικής Ορθόδοξης Εκκλησίας υπό το Πατριαρχείο Μόσχας (UOC MP), ειδικά της σημερινής ηγεσίας της, η οποία ακολουθεί κατά γράμμα σε όλες τις αποφάσεις της τη Ρωσική Εκκλησία, αρνούμενη να συναντήσει την Πατριαρχική Εξαρχία, από την οποία θα μπορούσε να απαιτήσει οποιοσδήποτε προϋποθέσεις επιθυμούσε, ακόμη και να καταδικάσει την απόφαση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Κυρίως, όμως, διότι επανέλαβε τα επιχειρήματα του Πατριαρχείου Μόσχας κατά την τελευταία σύνοδο στη Λαύρα των Σπηλαίων, κυρίως λόγω της απόφασής της να αρνηθεί το δικαίωμα μιας ελεύθερης κατά συνείδηση απόφασης των ιερarchών της. Και, θα προσθέταμε, διότι δεν έλαβε καθόλου υπόψη της την προηγηθείσα από Οκτωβρίου επιστολή του Οικουμενικού Πατριαρχείου προς τον προκαθήμενό της, μητροπολίτη Ονούφριο. Αρνούμενοι να συμμετάσχουν στο σύνολό τους στη διαδικασία ενοποίησης, έχασαν τη μοναδική ευκαιρία να εξασφαλίσουν σε μεγάλο βαθμό τόσο τον νόμιμο έλεγχο της υπό διαμόρφωση Ορθόδοξης Αυτοκέφαλής Εκκλησίας της Ουκρανίας, όσο και –κάτι ακόμη σημαντικότερο– να επιδιώξουν και να καθορίσουν αποφασιστικά την πραγματική ενότητα μεταξύ Ουκρανικής και Ρωσικής Ορθοδοξίας.

άλλωστε η Ρωσική Ορθόδοξη Εκκλησία έχει επίσημα εκφράσει τις περισσότερες επιφυλάξεις.¹⁰

Με αφορμή τη σταδιακή απομάκρυνση της Ρωσικής επίσημης Ορθοδοξίας, κυρίως από την εποχή του τσάρου Πέτρου Α΄ του Μεγάλου, από την παραδοσιακή εκκλησιολογία προς μια καισαροπαπική σε διάφορες εκδοχές αντίληψη (τσαρική, σοβιετική, μετα-σοβιετική, αρχής βέβαια γενομένης από τη θεωρία περί Τρίτης Ρώμης), η Ορθόδοξη Εκκλησία χρειάζεται μια καθαρά θεολογική εκδοχή περί ενότητας και κοινωνίας της Εκκλησίας, πέραν του νεωτερικού μοντέλου της «αυτοκεφαλίας», χωρίς βέβαια να το ακυρώνει με την παραδοσιακή του μορφή, όπως αυτή παρουσιάστηκε στις εισηγήσεις των συναδέλφων Πασχάλη Κιτρομπλίδη και Ιωάννη Κονιδάρη.¹¹

Το κύριο σημείο που χρήζει θεολογικής θεώρησης –δυστυχώς και τελεσιδικής επίλυσης– είναι η θεολογική σημασία, και φυσικά αναγκαιότητα του πρωτείου (συνοδευόμενου φυσικά από τη *συνδοκότητα*). Από αντιπαλότητα και μόνον προς την Καθολική Εκκλησία, εξαιτίας της αναμφισβήτητης κατάχρησής του κατά την προνεωτερική εποχή, έως τουλάχιστον και τη Β΄ Βατικανή Σύνοδο, άρχισε να επικρατεί στην επιχειρηματολογία της Ορθόδοξης θεολογίας ότι το status αυτοκεφαλίας είναι δήθεν από μόνο του περισσότερο δημοκρατικό σύστημα διοίκησης της Ορθόδοξης Εκκλησίας.

Για τον λόγο αυτόν, το κατοχυρωμένο σύμφωνα με την κανονική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας πρωτείο του Οικουμενικού Πατριάρχου αμφισβητήθηκε έντονα σε πολλές περιπτώσεις από τη Ρωσική Εκκλησία, πέραν της παλαιότερης θεωρίας περί Τρίτης Ρώμης. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, δαιμονοποιώντας τον πατριάρχη Μελέτιο Μεταξάκη ως τον εισηγητή μιας παπικού τύπου Ορθόδοξης εκκλησιολογίας. Αυτή η αμφισβήτηση μάλιστα της Ρωσικής Εκκλησίας δημιούργησε προσκόμματα ακόμη και στον πρόσφατο οικουμενικό διάλογο, ειδικά με τους καθολικούς, και βέβαια με την πρόθεσή της να αποτραπεί η σύγκληση της επί έναν αιώνα προετοιμαζόμενης Πανορθόδοξου Συνόδου.

¹⁰ Παρουσιάστηκαν, βέβαια, ανεπίσημα και αρκετά άλλα επιχειρήματα εναντίον της απόφασης του Οικουμενικού Πατριαρχείου να χορηγήσει αυτοκεφαλία στην Ουκρανική Ορθοδοξία: «Γιατί τώρα;». Αλλά η πραγματική αντίρρηση θα έπρεπε –κατά ορισμένα μέλη της επιτροπής του CEMES– να ήταν «γιατί τόσο αργά;». Επί τρεις αιώνες το Πατριαρχείο Μόσχας είχε αντικανονικά υπό τη δικαιοδοσία του την Εκκλησία της Ουκρανίας και κανείς δεν αμφισβήτησε αυτήν την κατάσταση, έστω και αν δεν ήταν σύμφωνη, με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, με του Ιερούς Κανόνες. Μιλώντας όμως με κανονικούς, και γενικότερα νομικούς, όρους μια παρατυπία δεν αλλάζει την Κανονική παράδοση.

¹¹ Π.Μ. Κιτρομπλίδης, «Εκκλησιαστική αυτοκεφαλία και εθνική ανεξαρτησία»· Ι.Μ. Κονιδάρης, «Η χαραυγή του εθνοφυλετισμού και οι στρεβλώσεις της ελλαδικής αυτοκεφαλίας».

Πάνω στο θέμα αυτό ορισμένοι θεολογικοί κύκλοι έχουν υποστηρίξει ότι οι Ιεροί Κανόνες, ως κανονικές ρυθμίσεις που θεσπίστηκαν σε παλαιότερες εποχές, δεν μπορούν να λύσουν τις πιο πολύπλοκες σημερινές καταστάσεις με πολιτικές και γεωπολιτικές συνέπειες. Εκείνοι, όμως, που ακολουθούν αυτήν τη λογική μπορεί να μη φτάνουν μέχρι του σημείου πλήρους εγκατάλειψης της παλαιάς κανονικής παράδοσης των Οικουμενικών Συνόδων, αλλά στην ουσία προτείνουν ένα μοντέλο ενότητας της Εκκλησίας χωρίς «Πρώτον», χωρίς δηλαδή πρωτείο τιμής και κενωτικής διακονίας.

Στην πράξη, όμως, όλες οι Ορθόδοξες τοπικές Εκκλησίες χωρίς καμία εξαίρεση ακολουθούν, και μάλιστα στην ακραία εκδοχή του, πρωτείο σε όλα τα επίπεδα της ζωής της Εκκλησίας (ενορία, μητρόπολη, αυτοκέφαλη εκκλησία), εκτός της ανά την οικουμένη, με πρωτοστατούσα τη Ρωσική Εκκλησία, χωρίς όμως θεολογικά επιχειρήματα για αυτήν τη διαφοροποίηση.

Ασφαλώς, δεν πρέπει να ακολουθείται δουλικά και κατά γράμμα η κανονική παράδοση της Ορθόδοξης Εκκλησίας χωρίς την απαραίτητη ερμηνευτική της επικαιροποίηση. Αν, όμως, δεν διατηρηθεί πιστά, δυναμικά βεβαίως ερμηνευμένη, η Ορθόδοξη κανονική παράδοση, υπάρχει κίνδυνος να καταλήξει η Ορθοδοξία σε ένα είδος συνομοσπονδίας ανεξάρτητων Ορθοδόξων Εκκλησιών ακραίου προτεσταντικού τύπου.

Στην πράξη, αυτή η κατάσταση είναι σχεδόν αναπόφευκτη, αν ακολουθηθεί η παραδεδομένη πλέον προτεραιότητα αυτοκεφαλίας των τοπικών Ορθοδόξων Εκκλησιών, οι περισσότερες των οποίων, αν δεν κατέληξαν *εθνικές*, λειτουργούν με εθνικά και σε πολλές περιπτώσεις και *εθnikιστικά* κριτήρια.¹² Έτσι, όμως, δεν μπορούμε πλέον να κάνουμε λόγο για τη «μία, αγία, καθολική και αποστολική Εκκλησία», που ομολογεί η Ορθόδοξη Εκκλησία, αλλά για κάτι εντελώς ξένο προς τη χριστιανική και αυθεντική Ορθόδοξη εκκλησιολογία.

Δυστυχώς, για πολλούς αιώνες μετά το Μεγάλο Σχίσμα (που ας σημειωθεί, κακώς επικράτησε να χαρακτηρίζεται έτσι) η Ορθόδοξη θεολογία έχει ασυναίσθητα αναπτύξει μια «αρνητική» Ορθόδοξη ταυτότητα: δεν είμαστε αυτό που η παράδοσή μας μας έχει αφήσει ως κληρονομιά, αλλά αυτό που οι άλλοι, κυρίως οι καθολικοί, δεν είναι. Με άλλα λόγια, χωρίς πρωτείο, την ορατή έκφραση της ενότητας της Εκκλησίας, συνοδευόμενο βεβαίως από *συνοδικότητα, σε όλα όμως τα επίπεδα*, κάτι που όπως όλοι γνωρίζουμε συνειδητά καταστρατηγείται.

¹² Βλ. και την παραπλήσια νομοκανονική μελέτη του π. Γρ. Παπαθωμά, «The Adoption of Autocephaly in the West and the East (From the "Ecclesial Autocephaly of Communion" to the "National Autocephaly of Division of the Church" – The Case of the Ukrainian Autocephaly)», στο academia.edu/43780132.

Αυτό που είναι τελικά το πιο ελπιδοφόρο αποτέλεσμα της Ουκρανικής Κρίσεως, είναι ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο επιχειρήσει να αναβιώσει ένα αρχαίο εκκλησιολογικό έθος: τη συμμετοχή του *συνόδου του λαού του Θεού* (κληρικών, μοναχών και λαϊκών) στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, η οποία στις σημερινές αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες, είτε έχει πλήρως λησμονηθεί, είτε στην καλύτερη περίπτωση περιθωριοποιείται. Έφερε με άλλα λόγια την αυθεντική εκδοχή *συνοδικότητας*, κάτι που εύχομαι και ελπίζω ότι θα ακολουθηθεί, όχι μόνο στην κορυφή, αλλά σε όλα τα επίπεδα της ζωής της Εκκλησίας: ενοριακή, μητροπολιτική, περιφερειακή/εθνική, καθολική. Στην επιστολή/πρόσκληση του προς τους Ορθοδόξους της Ουκρανίας το Οικουμενικό Πατριαρχείο υπογράμμισε την αρχαία διαδικασία συνοδικότητας, αυτή δηλαδή που ίσχυε πριν από το 1686.¹³ Εύχομαι ότι αυτό θα ευαισθητοποιήσει, όχι μόνο την Εκκλησία της Ουκρανίας, αλλά και τις λοιπές αυτοκέφαλες Ορθόδοξες Εκκλησίες. Άλλωστε, στον 21ο αιώνα που ζούμε, τόσο η Εκκλησία της Ελλάδος, όσο και η Ρωσική Εκκλησία, αλλά και οι περισσότερες από τις λοιπές αυτοκέφαλες Εκκλησίες, αργά ή γρήγορα θα κληθούν εκ των πραγμάτων να εγκαταλείψουν τον όποιον (αναγκαστικό ή εθελοντικό) εναγκαλισμό με την κοσμική εξουσία, κάτι βέβαια που απαιτεί ταυτόχρονα πλήρη (δημοκρατική;) συνοδικότητα στα *interna corporis*.

Επί του εφικτού τώρα, για να ολοκληρώσω. Όλες οι προσπάθειες πρέπει πλέον να επικεντρωθούν στη σταδιακή αποκατάσταση της ενότητας των ορθοδόξων στην Ουκρανία.¹⁴ Ίσως, η πλέον ρεαλιστική πρόταση, αν και όχι η μοναδική, είναι το μοντέλο της Πατριαρχικής Πράξεως του 1928, που επικράτησε στην Εκκλησία της Ελλάδος.¹⁵ Η συναπόφαση δηλαδή δημιουργίας προς καιρόν Μόνιμης Ιεράς Συνόδου ως ανώτατου εκτελεστικού οργάνου, αποτελούμενης από 6 ιεράρχες από την ΟCU και 6 από την UOC-MP, σύμφωνα με το πρότυπο που λειτουργεί για έναν περίπου αιώνα στην Εκκλησία της Ελλάδος.¹⁶

¹³ «Οι επίσκοποι, οι ιερείς, οι μοναχοί και οι λαϊκοί, να συμμετάσχουν στη Σύνοδο ενοποίησης της 15ης Δεκεμβρίου στο Κίεβο. Όλοι τους, η επιστολή συνεχίζει, θα έχουν δικαίωμα ψήφου (και μάλιστα μυστική, προς αποφυγή επιβολής εκ των άνω της αρχιερατικής επιλογής)».

¹⁴ Εκτιμώ ότι και η επιλεγείσα στρατηγική του Πατριαρχείου Μόσχας φαίνεται να ανέχεται το καθεστώς της διπλής δικαιοδοσίας (ταυτόχρονης δηλαδή ύπαρξης UOC-MP και ΟCU), πιθανότατα για να διατηρηθεί το αφήγημα περί του περιούσιου «ρωσικού λαού» (Russkii Mir).

¹⁵ Παρόλο που η πρόταση αυτή είναι μη-κανονική, και έχει επιστημονικά επικριθεί στην περίπτωση της Εσθονίας, και στην Ορθόδοξη Διασπορά βρίσκεται στο στάδιο της υπέρβασής της, είναι η μόνη εφικτή λύση, προκειμένου να μειωθεί η συσσωρευθείσα έχθρα που αναπτύχθηκε από την αντιπαράθεση τα τελευταία 20 χρόνια.

¹⁶ Βλ. και την ανάρτησή μου «Ukrainian Autocephaly. After One Year», στο risu.ua/en/ukrainian-autocephaly-after-one-year_n100096.

Συνοπτικά και συμπερασματικά: το ζητούμενο στον 21ο αιώνα για την Ορθόδοξη Εκκλησία –με βάση και τα ιδεώδη της νεωτερικότητας– δεν είναι πλέον η *αυτοκεφαλία* αυτή καθαυτή, αλλά η συνολική *συννοδικότητα*, χωρίς απεμπόληση του *πρωτείου*, ως της μοναδικής έκφρασης ενότητας της Εκκλησίας. Το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης, αλλά και αυτή καθαυτή η δημιουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα της αλλαγής πλεύσης της γηραιάς ηπείρου, της πραγματικής κοιτίδας της νεωτερικότητας.

*Η χαρραγή του εθνοφυδαιτισμού και οι στρεβλώσεις της εδδαδικής αυτοκεφαλίας**

I. Εισαγωγικά

Καθώς δεν είναι, ούτε οφείλουν να είναι, όλοι όσοι μας παρακολουθούν επαΐοντες ή απλώς εξοικειωμένοι με ειδικότατα ζητήματα, κρίνω ότι εισαγωγικώς θα ήταν σκόπιμο να αναφερθώ με δυο λόγια στις *εκκλησιαστικές δικαιοδοσίες*, έτσι, ώστε ομαλά να φθάσουμε στην εποχή της Εθνεγερσίας.

Μετά το Σχίσμα των Εκκλησιών (1054) σε Ανατολική και Δυτική Εκκλησία, η εκκλησιαστική δικαιοδοσία στην Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία μερίζεται στα τέσσερα *πρεσβυγενή πατριαρχεία* που είχαν ιδρυθεί με αποφάσεις Οικουμενικών Συνόδων.

Τα όρια των επιμέρους εκκλησιαστικών δικαιοδοσιών δεν είναι δυνατόν να μεταβληθούν αυθαιρέτως.

Κατά *τάξη προκαθεδρίας* έχουμε, λοιπόν, τα Πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας, Αντιοχείας και Ιεροσολύμων, με σαφώς προσδιορισμένες δικαιοδοσίες.

Εκτός από τα τέσσερα αυτά *πρεσβυγενή*, όπως χαρακτηρίζονται, πατριαρχεία της Ανατολής, η Γ΄ Οικουμενική Σύνοδος, στην Έφεσο, αναγνώρισε ως Αυτοκέφαλη Εκκλησία την Εκκλησία της Κύπρου.

Το σχήμα αυτό παρέμεινε σταθερό επί αιώνες, ένα δε αιώνα περίπου μετά την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) προστέθηκε και η *Εκκλησία της Ρωσίας* με την απόδοση της *Πατριαρχικής αξίας* στον μητροπολίτη Μόσχας από τον οικουμενικό πατριάρχη Ιερεμία (1589), υπό τον οποίο υπαγόταν, και ακολούθως με την ανάδειξη της Εκκλησίας της Ρωσίας ως πέμπτου κατά τάξη πατριαρχικού θρόνου.

* Απομαγνητοφωνημένο κείμενο της ομότιπλης ομιλίας μου στο συνέδριο με μικρές φραστικές διαφοροποιήσεις. Ο συγγραφέας επιφυλάσσεται να δημοσιεύσει εν καιρώ το τελικό κείμενο με παραπομπές στις πηγές και τη βιβλιογραφία.

Αυτή ήταν, σε πολύ αδρές γραμμές, η εικόνα της εκκλησιαστικής κατάστασης που επικρατούσε κατά την έναρξη της Εθνεγερσίας. Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ποίμαινε, επομένως, όχι μόνο τους ορθόδοξους στην επαναστατημένη Ελλάδα, αλλά σε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Για όλους αυτούς τους ορθόδοξους πιστούς και για την τύχη τους το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως ήταν υπεύθυνο και *υπόδωγο* απέναντι στον σουλτάνο.

Και τούτο διότι ο πατριάρχης χρίσθηκε, όχι μόνον ως *θρησκευτικός*, αλλά και ως *πολιτικός αρχηγός* (εθνάρχης, millet baschi) όλου του Rûm milleti, όλων δηλαδή των ορθόδοξων λαών της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Παράλληλα, διατήρησε και τη θρησκευτική του δικαιοδοσία επί των επαρχιών εκείνων που *δεν είχαν συμπεριληφθεί ακόμη στην οθωμανική κυριαρχία* (όπως ήταν η Χίος, η Κρήτη και η Ρωσία), πράγμα που ρητά και χαρακτηριστικά αναφέρεται στο μπεράτ(ι), το διοριστήριο δηλαδή έγγραφο, του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς για τον πατριάρχη Ιερεμία Α΄ του έτους 1525.

II. Η γένεση της αυτοκεφαλίας

Γεγονός είναι ότι η έκρηξη της Επανάστασης το 1821 είχε ως αποτέλεσμα την εκ των πραγμάτων διακοπή των εκκλησιαστικών σχέσεων με το Οικουμενικό Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως. Η διοίκηση της Εκκλησίας στην επαναστατημένη Ελλάδα περιήλθε έτσι *οιονεί αυτομάτως και αναγκάτως στα χέρια των μεγάλων τοπικών πολιτικών διοικήσεων* της Ανατολικής και της Δυτικής Ελλάδος και της Πελοποννήσου.

Τα πρώτα Συντάγματα της Ελλάδος καθιέρωναν το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, κατοχύρωναν όμως την Ανατολική Ορθόδοξη Εκκλησία ως την *επικρατούσα* θρησκεία στην Ελλάδα. Καθιστούσαν παράλληλα τη διοίκηση, το «Μινιστέριον της Θρησκείας», αρμόδιο για την αντιμετώπιση των τρεχόντων προβλημάτων της Εκκλησίας.

Ήδη το 1823 ανατίθεται στον υπουργό της Θρησκείας, τον επίσκοπο Ανδρούσης Ιωσήφ, η σύνταξη *σχεδίου για τη διοργάνωση των εκκλησιαστικών πραγμάτων*, ενώ ρητώς απαγορεύονται οι χειροτονίες μέχρις ότου ρυθμισθεί το καθόλου εκκλησιαστικό ζήτημα.

Κορύφωση των σχετικών διεργασιών συνιστά η απόφαση της Γ΄ Εθνικής Συνελεύσεως, η οποία τον Μάρτιο του 1827 συγκροτεί επιτροπή από πέντε αρχιερείς, προκειμένου να συντάξουν σχέδιο «περί του πώς αρμόζει να κυβερνάται το Εκκλησιαστικόν». Το σχέδιο των πέντε αρχιερέων διατρανώνει την απόφασή τους να μην αποσχισθούν από τη Μητέρα Μεγάλη Εκκλησία και τον κυριάρχη τους πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και να αναμένουν την «καλὴν

αποκατάσασιν της Πατρίδος», οπότε, «εκ των πραγμάτων οδηγούμενοι», ήθελε αποφασισθεί τι μέλλει γενέσθαι. Το σχέδιο αυτό δεν έμελλε να υλοποιηθεί.

Η εκλογή από τη Συνέλευση της Τροιζήνας του Ιωάννη Καποδίστρια ως Κυβερνήτη της Ελλάδος ανέβαλε την εφαρμογή του. Σχεδόν αμέσως μετά την ανάληψη των καθηκόντων του, ο Καποδίστριας επιδίωξε την επίλυση των ανοικτών εκκλησιαστικών προβλημάτων.

Το πρώτο πράγμα που επιχείρησε ήταν να αποκτήσει μια πλήρη και έγκυρη ενημέρωση «περί της καταστάσεως και των χρειών της Εκκλησίας». Προς τον σκοπό αυτό, με το Δ΄ Ψήφισμα της 23ης Ιανουαρίου 1828, συγκρότησε πενταμελή Εκκλησιαστική Επιτροπή από αρχιερείς, για να σχηματίσει εικόνα για την κατάσταση της Εκκλησίας και κατ' ουσία να τη διοικεί.

Η Δ΄ Εθνική Συνέλευση, που συνήλθε στο Άργος το 1829, ασχολήθηκε με τη ρύθμιση και εκκλησιαστικών ζητημάτων. Κατά τη διάρκεια των εργασιών της Συνελεύσεως αυτής, ιδρύθηκε, με πρόταση του Κυβερνήτη, η «Γραμματεία επί των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίου Παιδείσεως», με πρώτο γραμματέα (υπουργό) τον Ν. Χρυσόγελο. Με τον τρόπο αυτό τέθηκε ουσιαστικώς τέρμα στην αποστολή της πενταμελούς Εκκλησιαστικής Επιτροπής, η οποία είχε ήδη υποβάλει την Έκθεσή της. Έκτοτε τα εκκλησιαστικά πράγματα ρυθμιζόνταν, έστω προσωρινώς, με αποφάσεις του αρμόδιου υπουργού.

Ιδιαίτερης σημασίας για την κατανόηση του κλίματος που επικρατούσε στις σχέσεις του αρτιούστατου ελληνικού κράτους με το Οικουμενικό Πατριαρχείο, λίγο μόλις χρόνο πριν από τη δολοφονία του Καποδίστρια –στις 27 Σεπτεμβρίου 1831– και την άφιξη της Αντιβασιλείας, είναι ένα κείμενο της καποδιστριακής περιόδου.

Συγκεκριμένα, η απάντηση του Καποδίστρια σε επιστολή του τότε οικουμενικού πατριάρχη Αγαθαγγέλου το 1828. Ο πατριάρχης, ευθύς μετά την καταστροφή του τουρκο-αιγυπτιακού στόλου στο Ναβαρίνο (Οκτώβριος 1827), πιθανόν κατόπιν προτροπής της Υψηλής Πύλης, έστειλε προεβεία αποτελούμενη από τέσσερις μητροπολίτες και τον μεγάλο πρωτοσύγκελό του, προς τον Κυβερνήτη της Ελλάδος, με την οποία προέτρεπε τους Έλληνες σε ειρήνη και συμβιβασμό με αντάλλαγμα «τελείαν αμνηστία» και απαλλαγή τους από τον *αφορισμό* που τους είχε επιβληθεί.

Η απάντηση του Καποδίστρια αποκρούει με διπλωματικό τρόπο την επέμβαση του Πατριαρχείου και σημειώνει ότι δεν είναι δυνατόν να «δωσωμεν καν ελπίδας ότι το Ελληνικόν Έθνος ήθελε παραδεχθή τας νουθεσίας της ημετέρας Παναγιότητος», καθόσον «πάμπολυ αίμα εκύθη, πάμπολοι ουσίαι εφθάρησαν εις διάστημα οκτώ ετών πολέμου και δυστυχιών...», βεβαιώνει όμως τον πατριάρχη ότι το έθνος «αμεταθέτως» είναι προσηλωμένο στις αρχές «της ιεράς ημών πίστεως».

Το τονίζω αυτό, διότι διάχυτη είναι η αντίληψη πως η Αντιβασιλεία ήταν η αιτία της ανακηρύξεως της αυτοκεφαλίας, ενώ φαίνεται ότι σε αυτό *συνέκλιναν οι ποδινικές δυνάμεις* της εποχής, που επιθυμούσαν να ελέγχουν τη διοίκηση της Εκκλησίας, αλλά και μερίδα των θεολόγων για τους δικούς τους λόγους.

Σε επίρρωση αυτής της διαπιστώσεώς μου, η Ε΄ Εθνοσυνέλευση, που συγκλήθηκε στο Άργος στα τέλη του 1831, λίγο διάστημα μετά τη δολοφονία του Καποδίστρια, όρισε στο Σύνταγμα του 1832, το γνωστό ως «Ηγεμονικό» –το οποίο ουδέποτε εφαρμόστηκε– ότι επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας και ότι

τα εκκλησιαστικά, καθ' όσον ανάγεται εις την εκκλησιαστικήν τάξιν και διακόσμησιν θέλουσι διέπεσθαι υπό πενταμελούς εκκλησιαστικού συμβουλίου εξ αρχιερέων εκλεγομένων υπό της νομοθετικής εξουσίας και διοριζομένων υπό της κυβερνήσεως.

Η έλευση το 1833 στο αρτισύστατο Ελληνικό Βασίλειο του Όθωνα και της *Βαυαρικής Αντιβασιλείας*, μέλος της οποίας ήταν ο διαπνεόμενος από πολιτικοκρατικές αντιλήψεις καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μονάχου Γκέοργκ Λούντβιχ φον Μάουρερ (Georg Ludwig von Maurer), προτεστάντης στο θρήσκευμα, επέδρασε ασφαλώς αποφασιστικά, υπό την επιρροή και με τη στήριξη και του πρεσβυτέρου Θεόκλητου Φαρμακίδη, στη διαμόρφωση της εκκλησιαστικής πολιτικής της εποχής εκείνης, θεμέλιο της οποίας ήταν η οριστική και αμετάκλητη διάρρηση των δεσμών της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Απόλξη μακρών διεργασιών υπήρξε η Σύνοδος Αρχιερέων που συγκλήθηκε στο Ναύπλιο στις 15-26 Ιουλίου 1833. Με τη «σύμφωνη γνώμη» της Συνόδου αυτής, εκδόθηκε στις 23 Ιουλίου/4 Αυγούστου 1833, ως Διάταγμα της Αντιβασιλείας, η Διακήρυξη «Περί της ανεξαρτησίας της Ελληνικής Εκκλησίας» που αποτελεί και τον πρώτο Καταστατικό Χάρτη της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Η «Ορθόδοξος Ανατολική Αποστολική Εκκλησία του Βασιλείου της Ελλάδος», κατά την τουλάχιστον περίεργη και *πάντως αντικανονική ονομασία* της Διακηρύξεως, είναι *αυτοκέφαλη και ανεξάρτητη*, διατηρεί μόνο τη δογματική ενότητα με τις άλλες Ορθόδοξες Εκκλησίες και έχει «κατά το διοικητικόν μέρος» ως αρχηγό τον βασιλέα, ο οποίος, θυμίζω, ήταν πιστός Ρωμαιοκαθολικός!

«Η υπέρτατη Εκκλησιαστική εξουσία εναπόκειται, υπό την του Βασιλέως κυριαρχίαν, εις χείρας Συνόδου διαρκούς», η οποία αποτελείται από πέντε μέλη που διορίζονται από τη βασιλική κυβέρνηση.

Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις, η ελληνική κυβέρνηση ζήτησε τελικώς, το 1849, με επίσημο πλέον γράμμα της προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα.

Το γράμμα συνόδευε Πράξη της Συνόδου προς την κυβέρνηση, με την οποία ζητούσε την ανακοίνωση προς τη Μεγάλη Εκκλησία της συστάσεως Ιεράς Συνόδου στην Ελλάδα.

Με βάση τα επίσημα αυτά έγγραφα, συνεκλήθη στο Πατριαρχείο, τον Ιούλιο του 1850, Μεγάλη Σύνοδος και στις 29 Ιουνίου εκδόθηκε *Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος* με τον οποίο δεν αναγνωριζόταν, αλλά *ανακηρυσσόταν κανονικώς ως αυτοκέφαλη* η Εκκλησία της Ελλάδος υπό ρητούς Όρους που εξασφάλιζαν την κανονική ενότητά της με τη Μεγάλη του Χριστού Εκκλησία και τις λοιπές Ορθόδοξες Εκκλησίες.

Μεταξύ των Όρων περιλαμβάνεται ότι η Εκκλησία της Ελλάδος θα διοικείται «κατά τους θείους και ιερούς κανόνες ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως» από Σύνοδο Αρχιερέων «προσκαλουμένων αλληλοδιαδόχως κατά τα πρεσβεία της χειροτονίας» υπό την προεδρία του εκάστοτε μητροπολίτη Αθηνών.

Η αρχικώς «αυτογνώμων», πραξικοπηματική δηλαδή ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της Ελλαδικής Εκκλησίας το 1833, σήμανε την αρχή σε μια σειρά εθνικών αυτοκεφαλιών, καθώς κάθε εθνική εκκλησία ήθελε να αναγνωρίζεται και αυτοκέφαλη.

Και τούτο, παρά το γεγονός ότι η Σύνοδος της Κωνσταντινουπόλεως του 1872, με αφορμή την ίδρυση με φερμάνι της Εκκλησίας της Βουλγαρίας, καταδίκασε τον εθνοφυλετισμό και τονίσθηκε ο υπερεθνικός και οικουμενικός χαρακτήρας της Ορθόδοξης Χριστιανικής Εκκλησίας...

Το σημαντικό και κρίσιμο στοιχείο ήταν ότι όλες αυτές οι Εκκλησίες που ανακηρύχθηκαν αυτοκέφαλες ανήκαν στη δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, το οποίο μάτωνε συνεχώς από τις απώλειες ποιμνίου που υφίστατο.

Έτσι, στην πορεία ανακηρύχθηκαν αυτοκέφαλες, πέραν της Ρωσίας και της Ελλάδος, κατά χρονολογική σειρά, παραλείποντας λεπτομέρειες:

- η Εκκλησία της Σερβίας, η οποία ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη το 1879 και ανυψώθηκε σε Πατριαρχείο το 1919·
- η Εκκλησία της Ρουμανίας, η οποία ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη το 1885 και ανυψώθηκε σε Πατριαρχείο το 1925·
- η Εκκλησία της Βουλγαρίας, η οποίας ιδρύθηκε με σουλτανικό φερμάνι το 1870, κηρύχθηκε σχισματική από το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ύστερα όμως από την άρση του σχίσματος το 1945 αυτοανακηρύχθηκε σε πατριαρχείο, που αναγνωρίστηκε το 1961·
- η Εκκλησία της Πολωνίας, η οποία ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη το 1924·
- η Εκκλησία της Αλβανίας, το αυτοκέφαλο της οποίας χρονολογείται από το

1937, ουσιαστικώς όμως επανιδρύθηκε το 1992 με την εκλογή από τη Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου νέου αρχιεπισκόπου Τιράνων·

– η Εκκλησία της Γεωργίας, η οποία ανακηρύχθηκε αυτοκέφαλη και της αποδόθηκε η πατριαρχική αξία το 1990·

– η Εκκλησία της Τσεχίας και Σλοβακίας, η οποία, αυτόνομη από το 1923, ανυψώθηκε κανονικώς σε αυτοκέφαλη το 1998· και

– όλως προσφάτως η Εκκλησία της Ουκρανίας, το 2018, θέμα στο οποίο αναφέρεται ο Πέτρος Βασιλειάδης.

III. Οι στρεβλώσεις της εκκλησιαστικής αυτοκεφαλίας

Όπως τόνισα ήδη, τον Ιούνιο 1850 εκδόθηκε *Πατριαρχικός και Συνοδικός Τόμος* με τον οποίο ανακηρυσσόταν κανονικώς ως αυτοκέφαλη η Εκκλησία της Ελλάδος υπό ρητούς Όρους μεταξύ των οποίων περιλαμβάνεται ότι η Εκκλησία της Ελλάδος θα διοικείται «ελευθέρως και ακωλύτως από πάσης κοσμικής επεμβάσεως».

Η προσπάθεια του Οικουμενικού Πατριαρχείου να συνδυάσει, με την έκδοση του Τόμου, την ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας με την παγίωση της κανονικής τάξεως στη νεοϊδρυτη Εκκλησία της Ελλάδος, επιτάσσοντας την αυτοδιοίκησή της με βάση τους ιερούς κανόνες, δεν επρόκειτο τελικώς να ευτυχήσει.

Παρά το γεγονός ότι ο Τόμος του 1850 έγινε ευμενώς δεκτός στην Ελλάδα και εγκρίθηκε από τη Γερουσία, η οξεία κριτική του Θεόκλητου Φαρμακίδη, καθηγητή στο μεταξύ της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου, μετέστρεψε την κοινή γνώμη και οδήγησε στην απόρριψη του Τόμου από τη Βουλή!

Ενόψει αυτής της εξελίξεως, η κυβέρνηση προχώρησε στην ψήφιση «Νόμου Καταστατικού» της Εκκλησίας επαναφέροντας κατ' ουσία τις σχέσεις κράτους και Εκκλησίας στις πολιτειακές αρχές του Μάουρερ, όπως αυτές είχαν διατυπωθεί στη Διακήρυξη του 1833.

Συγκεκριμένα με τον νόμο ΣΑ'/1852 το ελληνικό κράτος υπαναχώρησε στους Όρους, υπό τους οποίους είχε ανακηρυχθεί το αυτοκέφαλο της Εκκλησίας της Ελλάδος και παγίωσε ένα πολιτειακό σύστημα σχέσεων με την Εκκλησία.

Το 1866, διετία μετά την ένωση των Ιονίων νησιών με την Ελλάδα, με *Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη* χειραφετήθηκαν από τον Οικουμενικό Θρόνο και προσαρτήθηκαν στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος οι εκκλησιαστικές επαρχίες της Επτανήσου.

Ακολούθησε, με *Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη* του 1882, η χειραφέτηση από το Οικουμενικό Πατριαρχείο και προσαρτήση στην Εκκλησία της Ελλάδος

και των εκκλησιαστικών επαρχιών της Θεσσαλίας και τμήματος της Ηπείρου, περιοχών που είχαν προσενωθεί το 1881 στην ελληνική επικράτεια.

Η πρακτική αυτή, της συμμεταβολής των εκκλησιαστικών με τα πολιτειακά όρια, δεν ακολουθήθηκε στην περίπτωση των εκκλησιαστικών εκείνων περιοχών που υπάγονταν στο Πατριαρχείο και προσαρτήθηκαν στην ελληνική επικράτεια μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους 1912-1913 και την απελευθέρωση της Ηπείρου, της Μακεδονίας, των νησιών του Βορειοανατολικού Αιγαίου και της Κρήτης – η οποία πάντως είχε ήδη αυτόνομο καθεστώς – το οποίο βασιζόταν στη σύμβαση που είχε συναφθεί μεταξύ Οικουμενικού Πατριαρχείου και Κρητικής Πολιτείας το 1900.

Και τούτο, παρότι, ως φαίνεται, η αρχική σκέψη ήταν η ένταξη και των εκκλησιαστικών αυτών επαρχιών στην Εκκλησία της Ελλάδος. Ακολούθησαν όμως ο Εθνικός Διχασμός και η Μικρασιατική Καταστροφή, που επηρέασαν αποφασιστικώς τις εξελίξεις και στο θέμα των «Μητροπόλεων των Νέων Χωρών».

Τελικώς, ύστερα από διαπραγματεύσεις με την ελληνική πολιτεία, με την Πατριαρχική και Συνοδική Πράξη της 4ης Σεπτεμβρίου 1928, το Οικουμενικό Πατριαρχείο ανέθεσε «επιτροπικώς» και «εν τοις επί μέρους», υπό δέκα Όρους, τη διοίκηση των εκκλησιαστικών αυτών επαρχιών στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, τηρουμένου του ανωτάτου κανονικού δικαιώματος από το Οικουμενικό Πατριαρχείο.

Της πράξεως αυτής είχε, όμως, περιέργως, προηγηθεί ο νόμος 3615/1928 που ρύθμιζε την εκκλησιαστική διοίκηση των «εν ταις Νέαις Χώραις της Ελλάδος» μητροπόλεων. Είχε δηλαδή ήδη νομοθετηθεί εκείνο για το οποίο είχε ζητηθεί και αναμενόταν, ως *sine qua non* κανονική προϋπόθεση, η έκδοση πράξεως του Πατριαρχείου.

Και μάλιστα, το νομοθέτημα του 1928 περιόριζε αισθητώς τους Όρους υπό τους οποίους το Πατριαρχείο παραχωρούσε τη διοίκηση των μητροπόλεών του, συμβάλλοντας με τον τρόπο αυτόν στη δημιουργία εστίας νέων τριβών στις σχέσεις μεταξύ πολιτείας, Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος και Οικουμενικού Πατριαρχείου.

Η μη τήρηση, στη συνέχεια, πολλών από τους Όρους της Πατριαρχικής και Συνοδικής αυτής Πράξεως κατέστησε το ζήτημα των μητροπόλεων των λεγόμενων «Νέων Χωρών», θέμα διαρκούς τριβής μεταξύ του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ελλαδικής Εκκλησίας.

Η μη τήρηση των Όρων τόσο του Τόμου του 1850 όσο και της Πράξεως του 1928, αλλά και η διατήρηση εντός ενός ενιαίου κράτους πέντε διαφορετικών καθεστώτων της ίδιας ομολογιακής κατευθύνσεως προσδίδει, μαζί με την έλλειψη *Πρώτου* στην Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος, την ιδιαιτερότητα

της Εκκλησίας της Ελλάδος μεταξύ όλων των Αυτοκέφαλων Ορθόδοξων Εκκλησιών.

Φυσικό επακόλουθο αυτής της ιδιαιτερότητας ήταν να αναπτυχθούν και να υποστηριχθούν με πολύ πάθος –που ούτως ή άλλως περισσεύει πάντα στην τάλαινα χώρα μας– δύο σχολές σκέψευς. Η πρώτη υποστήριζε τη συνένωση όλων των δικαιοδοσιών υπό την Αυτοκέφαλη Εκκλησία της Ελλάδος· και η δεύτερη την αυτοδιάλυση της Αυτοκέφαλης Εκκλησίας της Ελλάδος και τη συνένωση όλου του ελλαδικού χώρου υπό τον Οικουμενικό Πατριάρχη.

Παρά τα επιμέρους ζητήματα, τα οποία πάντοτε υπάρχουν, δεν φαίνεται, το γε νυν έχον, να τίθεται θέμα εφαρμογής είτε της μιας είτε της άλλης ακραίας λύσεως...

Το σημαντικό πρόβλημα, που συνήθως παραβλέπεται, είναι ότι η ανακήρυξη της αυτοκεφαλίας της Εκκλησίας της Ελλάδος έγινε σε ένα κράτος που δεν είχε λάβει την οριστική του εδαφική έκταση, καθώς αυτό έγινε σταδιακά και κράτησε από το 1821 έως και την προσάρτηση των Δωδεκανήσων μετά από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο!

Κάθε φορά μάλιστα που μεταβάλλονταν τα γεωγραφικά όρια, ήταν τελείως διάφορες οι γεωπολιτικές συνθήκες, με αποτέλεσμα τη δημιουργία τελικώς αυτού του ιδιόμορφου, *μοναδικού* θα έλεγα, μεταξύ των Ορθόδοξων Εκκλησιών καθεστώτος.

ΕΝΟΤΗΤΑ

IV

*Η Ελλάδα μεταξύ των μεγάλων πολέμων:
από τους Βαλκανικούς έως τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο
(1912-1940)*

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ Ε. ΜΠΟΤΣΙΟΥ

αναπληρώτρια καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής,
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

Η Ελλάδα στην Κοινωνία των Εθνών: από τη διεθνή συνεργασία στις διμερείς συμμαχίες

Ένας νέος παχτός κόσμος

Στην εξωτερική πολιτική, η Ελλάδα αποτέλεσε εργαστήρι θεσμών και καταστάσεων στην Κοινωνία των Εθνών με δύο βασικούς τρόπους: πρώτον, ως σύμμαχος της Αντάντ στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, που, ενώ εγκατέλειψε τη δική της αναθεωρητική στρατηγική (Μεγάλη Ιδέα), βρέθηκε να πληρώνει, κυριολεκτικά και μεταφορικά, τον ατιμώρητο αναθεωρητισμό ηττημένων χωρών του Μεγάλου Πολέμου, στο πλαίσιο της προσπάθειας των νικητών να τις κατευνάσουν για να αποφύγουν ένα νέο πόλεμο¹ δεύτερον, ως μια μικρή νικήτρια χώρα που είδε τη διεθνή της βαρύτητα να μειώνεται μετά τον Μεγάλο Πόλεμο εξαιτίας της απώλειας αρχικών κατακτήσεων (Μικρά Ασία, Ανατολική Θράκη), με αποτέλεσμα να αντιμετωπίσει όχι μόνο τον αναθεωρητισμό ηττημένων, αλλά και τον ανταγωνισμό αντιαναθεωρητικών χωρών στην περιοχή της.² Η ανεπάρκεια της Κοινωνίας των Εθνών να διασφαλίσει την ακριβοπληρωμένη κυριαρχία όλων των μελών της ώθησε την Αθήνα να προστατεύει τα εθνικά συμφέροντα με το ένα πόδι στον διεθνή οργανισμό και με το άλλο σε διμερείς συνεργασίες και συμμαχίες, όπου μετρούσε περισσότερο η γεωπολιτική της αξία.

Θεωρητικά, οι στόχοι του διεθνούς οργανισμού ταίριαζαν με τη στροφή της Ελλάδας στον αντι-αναθεωρητισμό μετά το 1922 και την επιθυμία της να επικεντρωθεί στα απαιτητικά έργα εσωτερικής ανασυγκρότησης ύστερα από δέκα χρόνια πολέμων και καταστροφών (1912-1922).³ Σύντομα, όμως, η χώρα έγινε πεδίο δοκιμής της άνισης μεταχείρισης που διαπότισε την Κοινωνία των Εθνών.

¹ Σ. Ριζάς, *Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας: ο Βενιζέλος, ο Αντιβενιζελισμός και η Μικρά Ασία* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2015).

² Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945* (Αθήνα: Εστία, 2020), 199-205.

³ Μ. Mazower, *Η Ελλάδα και η Οικονομική Κρίση του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002), 65-95-Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2019), 33-72.

Λειτουργώντας μάλλον ως ευρωπαϊκό διευθυντήριο παρά ως οργανισμός συλλογικής ασφάλειας με ισότιμα μέλη, η Κοινωνία των Εθνών κυριαρχήθηκε από την αμυντική πολιτική της Γαλλίας και το οριακό ενδιαφέρον της αποικιοκρατικής Αγγλίας. Ως στυλοβάτες του οργανισμού, Παρίσι και Λονδίνο στήριζαν ευκολότερα μεγάλες χώρες που λειτουργούσαν με την πολιτική της πυγμής, παρά μικρότερα κράτη που επικαλούνταν τους κανόνες του διεθνούς δικαίου. Έτσι έφθασαν να υπαναχωρούν συνεχώς στις απαιτήσεις των πτυχημένων, και ακούσια να ενθαρρύνουν επιθετικές συμπεριφορές εκ μέρους των συμμάχων τους. Η Ελλάδα δοκίμασε και τους δύο τύπους απογοήτευσης, αφενός με την αναθεωρητική Βουλγαρία, αφετέρου με τα ισχυρά ανταγωνιστικά κράτη της Ανατολικής Μεσογείου και της Βαλκανικής: την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία.

Η ελληνική εξωτερική πολιτική του Μεσοπολέμου χωρίζεται σε δύο φάσεις: στη δεκαετία του 1920, οπότε στηρίχθηκε στην Κοινωνία των Εθνών και στη δεκαετία του 1930 όταν, μετά την οικονομική Κρίση του 1929, επένδυσε περισσότερο σε διμερείς συμμαχίες. Τότε εντατικοποίησε εκ νέου τη συνεργασία με την Αγγλία, από την οποία έλαβε επιπλέον το πράσινο φως να αναδιοργανώσει τις δημόσιες δαπάνες προκειμένου να χωρέσει ο σταδιακός επανεξοπλισμός για νέο ενδεχόμενο πόλεμο. Στην πρώτη φάση η Ελλάδα έφθασε από το ζενίθ στο ναδίρ. Η δεκαετία ξεκίνησε με την εκστρατεία στη Μικρά Ασία, όπου έδρασε ως «εντολοδόχος» των Συμμάχων της Αντάντ, με στόχο την εφαρμογή των σχετικών διευθετήσεων ειρήνης.⁴ Η διεθνής κατανομή ισχύος αντανακλούσε την αναβάθμιση της χώρας ως αναγνώριση της συνεισφοράς της στον πόλεμο, παρότι συμμετείχε με καθυστέρηση λόγω του Εθνικού Διχασμού.⁵ Η «Μεγάλη Ελλάδα» περιστοιχιζόταν από τη συρρικνωμένη Βουλγαρία, την πτυχημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία –η οποία επιπλέον πιεζόταν από τη Μεγάλη Αρμενία στα ανατολικά–, καθώς και τις μεγάλες βαλκανικές χώρες, τη Ρουμανία και το Βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων –τη μετέπειτα (από το 1929) Γιουγκοσλαβία. Η Αγγλία και η Γαλλία εστίαζαν στα μέτωπα που τις ενδιέφεραν άμεσα: η Γαλλία στη Γερμανία, και η Αγγλία στην Εγγύς Ανατολή

⁴ Ε. Αλλαμανή και Κρ. Παναγιωτοπούλου, «Η εντολή των Συμμάχων για την κατάληψη της Σμύρνης», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα 1978), 113-116· Ν. Παντελάκης, «Τα πολεμικά δάνεια 1918-1919 παράγοντας εξωτερικής οικονομικής και πολιτικής εξάρτησης», στο Γ.Θ. Μαυρογορδάτος και Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και αστικός εκσυγχρονισμός* (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 1992), 405-415· V. Solomonidis, *Greece in Asia Minor, 1919-1922* (New York: Hurst, 2012).

⁵ Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, 1917-1918* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2000), 23-70· Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *1915, ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 40-60.

και την Ινδία.⁶ Μετά το 1922 όλα άλλαξαν. Η Αρμενία δεν υπήρχε πια μετά τον διαμελισμό της από την Τουρκία και τη Ρωσία (1920).⁷ Στη θέση της καταρρακωμένης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας υψωνόταν ένα νέο ανανεωμένο κράτος με προσανατολισμό προς τη Δύση, η Τουρκία.⁸ Στην Ανατολική Μεσόγειο η Αγγλία παραχωρούσε ολοένα μεγαλύτερο μερίδιο επιρροής στη Ρώμη, ενώ στα Βαλκάνια η Γαλλία είχε υπό την προστασία της το Βελιγράδι που αναδύοταν σε δυτικόστροφο ανταγωνιστή της εξουθενωμένης Ελλάδας.

Η «υιοθέτηση» της Μεγάλης Σερβίας από το Παρίσι οφειλόταν στα χασμάτα που είχε κληροδοτήσει ο Μεγάλος Πόλεμος. Το Βασίλειο Σέρβων, Κροατών και Σλοβένων αποτελούσε το προπύργιο της γαλλικής πολιτικής στα Βαλκάνια. Ως μέλος της Μικρής Αντάντ και της υγειονομικής ζώνης (*cordon sanitaire*) που έκτισε το Παρίσι γύρω από τη Γερμανία και τη Σοβιετική Ρωσία, η Γιουγκοσλαβία προωθούνταν ως περιφερειακός ηγεμόνας.⁹ Η αναβάθμιση της γείτονος θεωρούνταν επίφοβη στην Αθήνα, αφενός γιατί περιόριζε τη δική της στρατηγική σημασία απέναντι στις Μεγάλες Δυνάμεις, αφετέρου γιατί απομακρυνόταν από την πάγια πολιτική των Αγγλο-γάλλων να στηρίζουν τους Έλληνες έναντι των Σλάβων, που είχαν φιλορωσικές επιλογές στο παθητικό τους. Η γαλλική προσπάθεια να μετατραπεί η Σερβία σε ανάχωμα της ρωσικής επιρροής επέτεινε την ελληνική ανησυχία για τυχόν σύμπραξη της Γιουγκοσλαβίας με τη Βουλγαρία, με σκοπό τον ακρωτηριασμό της ελληνικής Μακεδονίας.

Όχι μόνον περιφερειακοί αλλά και διμερείς λόγοι ευθύνονταν για το γεγονός ότι η Ελλάδα δεν ήταν από τις ευνοούμενες χώρες της γαλλικής πρωτοκαθεδρίας. Οι ελληνο-γαλλικές σχέσεις είχαν τρωθεί από τον Μεγάλο Πόλεμο

⁶ Q. Wright, *Mandates under the League of Nations* (Chicago: University of Chicago Press, 1930/ New York: Johnson Reprint, 1969): W.R. Louis, «The United Kingdom and the Beginning of the Mandates System, 1919-1922», *International Organization* 23 (1969), 73-97.

⁷ A. Khalid, «Central Asia between the Ottoman and the Soviet Worlds», *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History* 12 (2011), 451-476· E.H. Bierstadt, *The Great Betrayal: Economic Imperialism and the Destruction of Christian Communities in Asia Minor* (Chicago: Pontian Greek Society of Chicago, 2008).

⁸ E.J. Zürcher, *Σύγχρονη Ιστορία της Τουρκίας* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2004)· Y. Cüçlü, «The Struggle for Mastery in Cilicia: Turkey, France, and the Ankara Agreement of 1921», *The International History Review* 23 (2001), 580-603.

⁹ G.D. Kecskés, «The Anatomy of an Attempt to Create a Sphere of Influence: French Policy towards Central and Eastern Europe in the 1920s», στο A. Pihahanau, B. Aleksov (επιμ.), *Wars and Betweenness: Big Powers and Middle Europe, 1918-1945* (Βουδαπέστη-Νέα Υόρκη: Central European University Press, 2020), 27-40· E.K. Jenne, «Preventive Diplomacy in Interwar Europe», στο E.K. Jenne (επιμ.), *Nested Security: Lessons in Conflict Management from the League of Nations and the European Union* (Ithaca-London: Cornell University Press, 2015), 48-79.

και από τη γαλλο-τουρκική προσέγγιση του 1921, που άφησε τους Έλληνες μόνους στο έλεος του Κεμάλ.¹⁰ Αρνητικές επιπτώσεις προκάλεσαν επιπλέον οι διεκδικήσεις πολεμικών επανορθώσεων εκ μέρους της Αθήνας για τις ζημιές που είχαν προκληθεί από τη γαλλική κατοχή του Πειραιά (1916-1917) και αργότερα.¹¹ Οι Γάλλοι ομολογούχοι τήρησαν αδιάλλακτη στάση απέναντι στα ελληνικά αιτήματα για ελάφρυνση των τοκοχρεωλυσιών που αντιστοιχούσαν στα εξωτερικά δάνεια της χώρας, σημαντικότερο μέρος των οποίων είχε δοθεί για να συνδράμει η Ελλάδα στρατιωτικά την Αντάντ.¹² Η απουσία των ΗΠΑ, που υπήρξαν ο πολιτικός αρχιτέκτονας του οργανισμού, καθώς και η έλλειψη στρατιωτικής ισχύος για την επιβολή των αποφάσεών του επέτεινε την ηγεμονικότητα και τα λάθη της Γαλλίας.¹³

Η προσέγγιση της Γιουγκοσλαβίας με τη Γερμανία και η προσχώρησή της στον Άξονα τον Μάρτιο του 1941 δικαίωσε τις ελληνικές επιφυλάξεις.¹⁴ Αλλά στο μεταξύ, είχαν αρχίσει να αποδίδουν οι εργώδεις διπλωματικές προσπάθειες της Αθήνας να ανατρέψει τη μειονεκτική της θέση προσεγγίζοντας η ίδια τη Γιουγκοσλαβία, και κυρίως καλλιεργώντας τη συνεργασία της με την Ιταλία σαν αντίβαρο στην προστασία του Βελιγραδίου από τη Γαλλία. Ο ανταγωνισμός της Γαλλίας με την Ιταλία, η οποία λειτουργούσε ως τοποτηρητής της Αγγλίας στην Ανατολική Μεσόγειο, επανέφερε την ισορροπία.

Η ανοχή των ιταλικών βλέψεων ήταν στρατηγική επιλογή. Ήδη από τη δεκαετία του 1920 η Ελλάδα είχε αναγκαστεί να αποδεχθεί την ηγεμονική θέση της Ιταλίας στην Ανατολική Μεσόγειο υπό την πίεση της Κοινωνίας των Εθνών («Επεισόδιο της Κέρκυρας», 1923). Η στάση αυτή απέρρευε από τη μακροχρόνια ιεράρχηση του ολαβικού κινδύνου σε θέση ανώτερη από άλλες απειλές, συμπεριλαμβανομένης της τουρκικής μετά το 1922. Η γνωστή ρήση

¹⁰ Güçlü, «The Struggle for Mastery in Cilicia», 580-603.

¹¹ «Χρέος της Γαλλίας προς την Ελλάδα, Έκθεσις Συνοπτική», 21 Αυγούστου 1927, Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος (εφεξής ΙΑΤΕ), Αρχείο Εμμ. Τσουδερού (εφεξής Α3)-S2Y1F6· R. Poincare προς Ελληνική Αντιπροσωπεία, 1η Οκτωβρίου 1927, ΙΑΤΕ-Α3-S1Y2F5.

¹² Εμμ. Τσουδερός προς Δ. Λαμπράκη, 4 Νοεμβρίου 1927, ΙΑΤΕ-Α3-S2Y1F6· Μ. Ψαλιδόπουλος, *Τα Δάνεια της Ελλάδας* (Αθήνα: Παπαδόπουλος, 2019), 114-127.

¹³ Ch. Laderman, «The Ordeal of Paris: Herbert Hoover, Woodrow Wilson, and the Search for Peace», στο C. Seth και E. Richard (επιμ.), *Historian in Chief: How Presidents Interpret the Past to Shape the Future* (Charlottesville-London: University of Virginia Press, 2019), 161-184.

¹⁴ R.L. Knejevitch, «Prince Paul, Hitler, and Salonika», *International Affairs* 27 (1951), 38-44· R. Henig, *The League of Nations* (London: Haus Publishing, 2010), 25-53· M. Ceadel, «Enforced Pacific Settlement or Guaranteed Mutual Defence? British and US Approaches to Collective Security in the Eclectic Covenant of the League of Nations», *The International History Review* 35 (2013), 993-1008.

του Βενιζέλου για την ανάγκη να διαλέξει η Ελλάδα την ιταλική βοήθεια, αν η άλλη επιλογή ήταν να δει τη Θεσσαλονίκη σερβική, απέρριψε από την άγνοηση ότι η οσλαβική απειλή ήταν μονιμότερη και ταυτοτική, ενώ η ιταλική προσωρινή και γεωστρατηγική.¹⁵

Επιφυλακτική απέναντι στις γαλλικές προθέσεις για την περιφέρεια των Βαλκανίων, η Ελλάδα απέρριψε την ύστατη προσπάθεια του Παρισιού για αναχαίτιση των αντιπάλων του μέσω του διεθνούς αφοπλισμού. Βλέποντας επί χρόνια δίπλα της τη Βουλγαρία να επανεξοπλίζεται κατά παράβαση των συνθηκών ειρήνης και καταβάλλοντας πενιχρές πολεμικές επανορθώσεις,¹⁶ η Αθήνα αντιστάθηκε ανυποχώρητα στον αφοπλισμό που προωθήθηκε μέσω της Κοινωνίας των Εθνών. Άλλωστε, οι αναθεωρητικές χώρες φρόντισαν να πνίξουν πρώτες τα σχέδια αφοπλισμού που ύστερα από πολυετείς προετοιμασίες κορυφώθηκαν στη Διεθνή Διάσκεψη για τον Αφοπλισμό στη Γενεύη (1932-1934).¹⁷ Με στόχο τον δικό της επανεξοπλισμό, η Γερμανία αποχώρησε από την Κοινωνία των Εθνών τον Σεπτέμβριο του 1933, έξι μήνες μετά την Ιαπωνία (Μάρτιος 1933).¹⁸

Οι ελληνικές κυβερνήσεις, τόσο οι βενιζελικές όσο και οι αντιβενιζελικές, επένδυσαν στην προσέγγιση με τις δύο βασικές ανταγωνίστριες της περιοχής, την Ιταλία και τη Γιουγκοσλαβία.¹⁹ Η μεγάλη καινοτομία υπήρξε, όμως, η συμφιλίωση με την προαιώνια αντίπαλο Τουρκία. Όλες αυτές οι κινήσεις έγιναν γύρω από το κέντρο βάρους της εξωτερικής πολιτικής που εξακολουθούσε να αποτελεί η σχέση με την Αγγλία. Την πιο αδιάσειστη απόδειξη προσέφερε η κοινή αντίληψη του Ελευθερίου Βενιζέλου και του Ιωάννη Μεταξά, οι οποίοι αποτελούσαν τους αντίθετους πόλους των δύο παρατάξεων. Δεν είναι τυχαίο ότι και οι δύο καλλιέργησαν ανοικτά τη σχέση με την Αγγλία στις κρίσιμες στιγμές, όταν ξέσπασε η οικονομική κρίση και όταν ξεκίνησε η πορεία προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διμερής ελληνο-αγγλική συνεργασία αποδείχθηκε

¹⁵ Κ. Σβολόπουλος, *Ελευθέριος Βενιζέλος. 12 Μελετήματα* (Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 1999), 150-ΡΡ. Chronakis, «Between Liberalism and Slavophobia: Anti-Zionism, Antisemitism, and the (Re)making of the Interwar Greek State», *Jewish Social Studies* 25 (2019), 20-44.

¹⁶ «The Suspension of Economic and Commercial Negotiations between Greece and Bulgaria», 27 Δεκεμβρίου 1933, National Archives and Records Administration (NARA), College Park, Virginia, USA, RG 59, 768.74/322.

¹⁷ Μ. Κούμας, *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού, 1919-1933* (Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, 2012), 154-156.

¹⁸ Ρ. J. Beck, «The League of Nations and the Great Powers, 1936-1940», *World Affairs* 157 (1995), 175-189.

¹⁹ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων, 1923-1940*, τ. Α΄ (Αθήνα: Κάκτος, 1997), 43-44, 322-323.

απαράμιλλη σε σχέση με το συλλογικό πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών, όταν αυτό κατέρρευσε υπό την σκιά του Κραχ του 1929. Το κραχ προσωρινά υποβάθμισε την Ελλάδα οικονομικά, αλλά από στρατηγική άποψη την αναβάθμισε μακροπρόθεσμα. Η αλυσίδα οικονομικής κρίσης και στρατιωτικής επιθεικότητας των αναθεωρητικών δυνάμεων αποκατέστησε την αξία των μικρότερων αντιαναθεωρητικών συμμάχων που θα συνέβαλαν στην ολοένα πιθανότερη νέα πολεμική αναμέτρηση.

«Πλούσιοι και φτωχοί»

Πηγή των προβλημάτων της Ελλάδας ήταν εμφανώς η πολύπλευρη αποδυνάμωση που επέφερε η Μικρασιατική Καταστροφή (1922) και οι τραγικές επιπτώσεις της. Η χώρα ήταν πιο διχασμένη και φτωχή το 1922 από ό,τι το 1912.²⁰ Παρότι είχε διπλασιάσει τον πληθυσμό και την επικράτειά της, πραγματώνοντας το μεγαλύτερο μέρος του αλυτρωτικού της προγράμματος, η ήττα στη Μικρά Ασία, η παράταση του Διχασμού μεταξύ βενιζελικών - αντιβενιζελικών και το ακανθώδες πρόβλημα της αποκατάστασης των προσφύγων μείωσαν αισθητά τη στρατηγική της βαρύτητα και τη διαπραγματευτική της ευχέρεια. Επειδή η Κοινωνία των Εθνών υποτάχθηκε στη λογική της ισορροπίας δυνάμεων, στην οικονομική εξασθένιση προστέθηκε η γεωπολιτική περιθωριοποίηση.

Η συνδρομή του οργανισμού ήταν πολύτιμη στο οικονομικό και το θεσμικό πεδίο. Τη σημαντικότερη συμβολή αποτέλεσε η χορήγηση δανείων για την προσφυγική αποκατάσταση, έργο που επόπτευσε μια διεθνής επιτροπή (Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων - ΕΑΠ) με επικεφαλής τον Χένρυ Μόργκενταου (Henry Morgenthau), πρώην πρέσβη των ΗΠΑ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.²¹ Η ΕΑΠ κληροδότησε την εμπειρία και τους πόρους της στο Υπουργείο Προνοίας και την Αγροτική Τράπεζα, η οποία ιδρύθηκε το 1929 υπό την εποπτεία της Κοινωνίας των Εθνών βάσει του Πρωτοκόλλου της Γενεύης της 15ης Σεπτεμβρίου 1927, το οποίο υπέγραψαν οι κυβερνήσεις Αγγλίας, Γαλλίας, Ιταλίας και Ελλάδας.²² Παράλληλα, η Κοινωνία των Εθνών υποχρέωσε την Ελλάδα να προχωρήσει στην ίδρυση κεντρικής τράπεζας, ώστε να της παραχωρηθεί δάνειο ύψους 9 εκατ. λιρών. Ως αποτέλεσμα, ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος τον Μάιο του 1928, αποστερώντας από την παντοδύναμη έως τότε

²⁰ Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας, 188-208*. M. Llwellyn-Smith, *Το όραμα της Ιωνίας. Η Ελλάδα στη Μικρά Ασία, 1919-1922* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2009).

²¹ Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*, 123-131.

²² Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και γεωργική τράπεζα: όψεις της ελληνικής οικονομίας στο μεσοπόλεμο, 1919-1928* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987). Ψαλιδόπουλος, *Δάνεια*, 134-136.

Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος το εκδοτικό προνόμιο. Ο διαχωρισμός προφανώς συνέφερε τον Ελευθέριο Βενιζέλο που βρήκε την ευκαιρία να διασπάσει άλλο ένα άνδρο των αντιβενιζελικών. Αποτέλεσε, παράλληλα, ένα αδιαμφισβήτητα βήμα εκουγχρονισμού το οποίο αποδείχθηκε σωτήριο στον χειρισμό των επιπτώσεων του παγκόσμιου οικονομικού κραχ, όταν ξέσπασε ένα χρόνο αργότερα (Οκτώβριος 1929).²³

Βασικό όργανο εξυπηρέτησης των ελληνικών αναγκών υπήρξε η Δημοσιονομική Επιτροπή της Κοινωνίας των Εθνών (ΔΕΚΕ). Η ΔΕΚΕ παρακολουθούσε εκ του σύνεγγυς την πορεία της ελληνικής οικονομίας, κατέγραφε τους προϋπολογισμούς, μαζί με τις οικονομικές προτεραιότητες, και ανέλυε τις δανειακές δυνατότητες της χώρας. Στη ΔΕΚΕ παρέπεμπε το Λονδίνο την Αθήνα για τη διευθέτηση των οικονομικών της υποχρεώσεων. Ακολουθώντας μια σολομώντιο πρακτική, διατηρούσε μια προνομιακή θέση στον έλεγχο της ελληνικής οικονομίας και πολιτικής μέσω των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας που έρχονταν από το παρελθόν, ενώ μοίραζε τα βάρη των νέων δανείων σε περισσότερους παράγοντες, παίζοντας τον ρόλο του καλού μεσίτη και ύστατου αξιολογητή. Ουσιαστικά ήλεγχε την ελληνική οικονομία με την οδηγία να μην προκαλεί εντάσεις. Επιπρόσθετα, φρόντιζε να διατηρούνται σε χαμηλά επίπεδα οι αμυντικές δαπάνες της χώρας. Πράγματι, την περίοδο 1923-1935 μειώθηκαν ραγδαία. Με εξαίρεση την «αναθεωρητική φάση» της δικτατορίας του Θεόδωρου Πάγκαλου, το διάστημα εκείνο οι ελληνικές κυβερνήσεις δαπάνησαν αθροιστικά μόνον γύρω στα 3 δισ. δρχ. για την κάλυψη των άμεσων στρατιωτικών αναγκών της χώρας.²⁴

Η αρχική αυστηρή στάση της ΔΕΚΕ εξέφραζε την πολιτική αυτοπεποίθηση και αισιοδοξία των Μεγάλων Δυνάμεων για τη διάρκεια της ειρήνης των Βερσαλλιών. Κατ' αναλογία, αντιμετώπιζε τα ελληνικά πολιτικά προβλήματα ως κατά βάση οικονομικά. Η αντίληψη αυτή άλλαξε άρδην από ένα καταρχήν οικονομικό γεγονός: το Κραχ του 1929 ακύρωσε εν τοις πράγμασι την Κοινωνία των Εθνών και τις αρχές ειρήνης που αυτή αντιπροσώπευε. Από το 1930 έως το 1933, με αφορμή τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης, τα αναθεωρητικά κράτη αθέτησαν τις οικονομικές τους υποχρεώσεις (αποζημιώσεις, επανορθώσεις, δάνεια) και σταδιακά αποσύρθηκαν από τον οργανισμό.

²³ Μ. Φαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008: από τράπεζα του κράτους εγγυήτρια της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 2014), 31-33.

²⁴ Φαλιδόπουλος, *Δάνεια*, 154- Α. Δεσποτόπουλος, «Η κατάρρευση του μετώπου και η αποχώρηση του ελληνικού στρατού από τη Μικρά Ασία», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 200-208.

Η ΔΕΚΕ συνεργαζόταν στενά με τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο (ΔΟΕ) και την Τράπεζα Διεθνών Διακανονισμών.²⁵ Η ταυτόχρονη παρουσία του σερ Όττο Νιμάγιερ (Sir Otto Niemeyer) στην προεδρία της τράπεζας αυτής (1931-1965), όπως και στην Τράπεζα της Αγγλίας (1938-1952), δημιούργησε ένα σχήμα συγκοινωνούντων δοχείων ανάμεσα στο διεθνές συλλογικό επίπεδο και το διμερές αγγλο-ελληνικό πλαίσιο συνεργασίας.²⁶ Η τάση επιβεβαιώθηκε όταν ο Νιμάγιερ ανέλαβε επικεφαλής επιτροπής της ΔΕΚΕ για την αξιολόγηση της ελληνικής οικονομίας μετά την αποδέσμευση της λίρας από τον «κανόνα του χρυσού». Η θετική στάση του υπήρξε καταλυτική για την απόφαση της Αθήνας να αναστείλει την καταβολή των επίσιων τοκοχρεωλυσιών για τα εξωτερικά της δάνεια (Ιανουάριος 1932), το μεγαλύτερο μέρος των οποίων βρισκόταν στα χέρια Βρετανών ομολογιούχων (67,5%).²⁷

Στην πολιτική σφαίρα η επιτήρηση της Ελλάδας μέσα στην Κοινωνία των Εθνών ήταν ακόμα πιο περιοριστική από ό,τι η οικονομική. Η χώρα θεωρούταν παράγοντας αστάθειας μετά την αποτυχία της στη Μικρά Ασία. Για ορισμένα χρόνια επικρεμόταν η υποψία ότι θα επανερχόταν σε αναθεωρητικές πολιτικές για να ανατρέψει το status quo στα Βαλκάνια, με το ενδιαφέρον να εστιάζεται κυρίως στην Ανατολική Θράκη. Η εξωτερική πολιτική της δικτατορίας Πάγκαλου επιβεβαίωσε αυτή την ερμηνεία. Η Κοινωνία των Εθνών τιμώρησε την Ελλάδα για την παρ' ολίγον στρατιωτική σύρραξη με τη Βουλγαρία (1925). Λίγο αργότερα, δέχθηκε με δυσφορία την κατάργηση των λεγόμενων «παγκαλικών συμφωνιών» του 1926, με τις οποίες το Βελιγράδι είχε αποσπάσει σειρά παραχωρήσεων από την Αθήνα με αντάλλαγμα την υποχρέωση της Γιουγκοσλαβίας να συνδράμει την Ελλάδα, αν δεχόταν επίθεση από τρίτο κράτος. Παρά τις πιέσεις της Γαλλίας για αντικατάστασή τους από άλλες γενναιόδωρες παραχωρήσεις, ο Ανδρέας Μιχαλακόπουλος ως υπουργός Εξωτερικών της δεύτερης οικουμενικής κυβέρνησης του Αλεξάνδρου Ζαΐμη (Αύγουστος 1927 - Φεβρουάριος 1928) ακύρωσε στην ελληνική Βουλή τις συμφωνίες και τις αντικατέστησε με μια απλή εμπορική σύμβαση (Νοέμβριος 1927).

Το γεγονός ότι οι «παγκαλικές συμφωνίες» είχαν συνομολογηθεί ύστερα από τις διαμαρτυρίες του Βελιγραδίου για την προσέγγιση Ελλάδας - Βουλγαρίας με το Πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ του 1924 περιέπλεξε τις σχέσεις της Ελλάδας και με τις δύο γειτονικές χώρες. Το πρωτόκολλο είχε υπογραφεί

²⁵ Εμμ. Τσουδερός προς Ο. Νιμάγιερ, 10 Φεβρουαρίου 1931, IATE-A3-S1Y2F52.

²⁶ Η. Βενέζης, *Χρονικόν της Τράπεζας της Ελλάδος* (Αθήνα: κ.ε., 1955), 102-103.

²⁷ Τράπεζα της Ελλάδος, *Ιστορικών Σημείωμα*, IATE-A3-S1Y2F135-Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*, 271-275.

στην έδρα της Κοινωνίας των Εθνών (29 Σεπτεμβρίου 1924) και αναγνώριζε τη σλαβομακεδονική μειονότητα της ελληνικής Μακεδονίας ως βουλγαρική. Επρόκειτο για μια προσπάθεια της Γαλλίας και της Αγγλίας να απαγκιστρώσουν τη Βουλγαρία από τη Ρωσία στο Μακεδονικό ζήτημα. Ωστόσο, οι βαλκανικοί εθνικισμοί, όπως και οι λοιποί ευρωπαϊκοί, ήταν ακόμα νωποί και επιβραβευμένοι από τον Μεγάλο Πόλεμο. Προληπτικά, για να μην προωθηθεί συμφωνία που θα επεξεύτεινε τη βουλγαρική ταυτότητα και στους Σλαβομακεδόνες των γιουγκοσλαβικών εδαφών, το Βελιγράδι απέρριψε το Πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ και κατήγγειλε την ελληνο-σερβική Συνθήκη Συμμαχίας της 19ης Μαΐου 1913 ως μέσο πίεσης για να επιτύχει τις ελληνο-γιουγκοσλαβικές συμφωνίες του 1926.²⁸

Έως την «τετραετία» του Ελευθερίου Βενιζέλου η Ελλάδα συνέχισε να βρίσκεται υπό τη στενή επιτήρηση της Κοινωνίας των Εθνών. Η άνοδος του Βενιζέλου στην εξουσία δημιούργησε κλίμα εμπιστοσύνης κυρίως με την Αγγλία. Άνοιξε ο δρόμος για πολιτικές καινοτομίες. Ο Βενιζέλος άλλαξε δραματικά τη ρότα με την προσέγγιση της Άγκυρας. Λόγω ιστορικής αδράνειας αλλά και προσφυγικών τραυμάτων, η Αθήνα εξακολουθούσε να αντιμετωπίζει την Τουρκία ως κύρια αντίπαλο, ενώ οι σοβαρότερες απειλές είχαν μετατοπιστεί αλλού. Όσο έμενε εγκλωβισμένη σε παραστάσεις απειλής του παρελθόντος, γινόταν ένα «εργαστήριο» της πολιτικής κατευνασμού της Κοινωνίας των Εθνών πολύ πριν αυτή γίνει συνώνυμο της ανοχής απέναντι στον Χίτλερ και τους συμμάχους του. Στην περίπτωση της Ελλάδας, την αφορμή έδωσαν οι ανοιχτοί λογαριασμοί με την Ιταλία, την Αλβανία και τη Βουλγαρία.

Πρώτη δοκιμή ήταν η επίθεση της Ιταλίας εναντίον της Κέρκυρας με αφορμή τη δολοφονία των μελών της επιτροπής του στρατηγού Ενρίκο Τελλίνι (Enrico Tellini) και των συνεργατών του που επόπτευαν τη χάραξη των ελληνο-αλβανικών συνόρων (27 Αυγούστου 1923). Δεύτερη ήταν η ελληνική εισβολή στη Βουλγαρία, η οποία προκλήθηκε, τόσο από τις αναθεωρητικές αντιλήψεις του δικτάτορα Πάγκαλου, όσο και από διώξεις Βουλγάρων κομιτατζήδων στη βόρεια Ελλάδα (19-29 Οκτωβρίου 1925). Η Ιταλία και η Βουλγαρία προσέφυγαν στην Κοινωνία των Εθνών, η οποία χειρίστηκε τις κρίσεις με τρόπο τιμωρητικό για την Ελλάδα. Η μεν υπόθεση Τελλίνι, αφού παραπέμφθηκε με αναβλητική διάθεση στη Διάσκεψη των Πρεσβευτών, κατέληξε πάλι στην Κοινωνία των Εθνών και την επιβολή των ταπεινωτικών όρων που είχε θέσει η Ρώμη για την ικανοποίησή της, συμπεριλαμβανομένης μιας υπέρογκης

²⁸ Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, 198-208.

αποζημίωσης ύψους 50 εκατ. λιρετών (500.000 λιρών Αγγλίας).²⁹ Το ποσό ήταν δυσβάστακτο για μια χώρα που με μεγάλη προσπάθεια είχε εξασφαλίσει από την Τράπεζα της Αγγλίας «προσφυγικό» δάνειο ύψους 750.000 λιρών. Στην περίπτωση της Βουλγαρίας η Ελλάδα καταδικάστηκε από την Κοινωνία των Εθνών και υποχρεώθηκε να καταβάλει αποζημίωση ύψους 30 εκατ. λέβα (45.000 λιρών Αγγλίας).³⁰

Τα δύο «επεισόδια», όπως ονομάστηκαν (Κέρκυρας και Πετριτσίου), έκαμψαν την εμπιστοσύνη της Αθήνας στον νεοσύστατο οργανισμό και αμαύρωσαν το όνειρο της διεθνούς αλληλεγγύης. Η Ελλάδα άρχισε να διαφοροποιεί τη στρατηγική της. Με προσεκτικά βήματα δημιούργησε νέες διμερείς συνεργασίες που ενίσχυσαν τη γεωπολιτική της σημασία. Στην «τετραετία» Βενιζέλου η διμερής διπλωματία ενισχύθηκε έναντι των πολυμερών συνεννοήσεων που χαρακτήριζαν τη δεκαετία του 1920. Η προφανής συμμαχία που ανανεώθηκε μετά το Κραχ του 1929 ήταν με την Αγγλία. Απαραίτητο ήταν, όμως, να αλλάξει σελίδα και το ίδιο το Λονδίνο που έως τότε προτιμούσε μια ελεύθερη φιλία με την Ελλάδα, παρά μια συμμαχία με συμβατικές υποχρεώσεις.³¹ Έως τότε η ανοχή ολοκληρωτικών καθεστώτων, όπως του Μουσολίνι, προείχε στο όνομα του κατευνασμού και της αναχαίτισης της σοβιετικής απειλής. Η οικονομική κρίση αρχικά πολλαπλασίασε την ανησυχία ότι θα επωφελούνταν η κομμουνιστική Ρωσία. Μόλις στα μέσα της δεκαετίας του 1930 φάνηκε ότι ο μεγαλύτερος επιθετικός κίνδυνος εκπορευόταν από τα αντίθετα άκρα. Η Ελλάδα είχε δικά της αντανάκλαστικά απέναντι και στις δύο απειλές. Συνδύαζε τη μικρή απήχηση του κομμουνισμού³² με τον ναυτικό ανταγωνισμό προς την Ιταλία και τις δυνάμεις που «φλέρταρε» η Ρώμη στα Βαλκάνια (Βουλγαρία, Αλβανία) και, ευρύτερα, στην Ευρώπη (Γερμανία). Η επανασύνδεση Ελλάδας - Αγγλίας ήταν κρίσιμη για να αστυροποιηθεί η αγγλική επιτήρηση στην Ιταλία μεταξύ 1929 και 1935. Η ιταλική επίθεση στην Αβησσυνία (1935-1936) αναβίβασε,

²⁹ J. Barros, *The Corfu Incident of 1923: Mussolini and the League of Nations* (Princeton: Princeton University Press, 1965).

³⁰ J. Barros, «The Greek-Bulgarian Incident of 1925: The League of Nations and the Great Powers», *Proceedings of the American Philosophical Society* 118 (1964), 354-385. Δαφνής, *Μεταξύ δύο Πολέμων*, τ. Α', 303-305.

³¹ Ι. Κολιόπουλος, *Παλιόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος* (Αθήνα: Εστία, 1985), 61.

³² Ν. Marantzidis, «Greek Intellectuals and the Fascination with Communism: The Graft that Did not Blossom (1924-1949)», στο V. Tismaneanu και I.C. Bogdan (επιμ.), *Ideological Storms: Intellectuals, Dictators, and the Totalitarian Temptation* (New York: Central European University Press, 2019), 81-98. Πρβλ. Α. Rossos, «Incompatible Allies: Greek Communism and Macedonian Nationalism in the Civil War in Greece, 1943-1949», *The Journal of Modern History* 69 (1997), 42-76.

σαν έτοιμες από καιρό, τις παραγκωνισμένες χώρες της δεκαετίας του 1920 στην περιοχή, την Ελλάδα και την Τουρκία.

Το οικονομικό χάος που προκάλεσε η οικονομική κρίση ευνόπησε την Ελλάδα ως χώρα αντιαναθεωρητική, αλλά και πρόθυμη να πολεμήσει. Ο αφοπλισμός παραπέμφθηκε στις καλές δυνάμεις. Ήρθη η εμπιστοσύνη προς τις αναθεωρητικές χώρες. Δόθηκε οικονομική ανάσα στους οφειλέτες. Χώρες σαν την Ελλάδα, με «το όπλο παρά πόδα» λόγω συνεχών εθνικών αγώνων, πήραν το σήμα να επανεξοπλιστούν εντατικά. Ο νέος στόχος ήταν να είναι έτοιμες για πόλεμο μέχρι να προετοιμαστούν οι Μεγάλες Δυνάμεις.

Νικητές και ηττημένοι

Το Κραχ του 1929 βρήκε την Ελλάδα στην «τετραετία» του Ελευθερίου Βενιζέλου (1928-1932). Ο Βενιζέλος είχε σπεύσει να ενστερνιστεί την αντιαναθεωρητική γραμμή και να προσαρμοστεί στις επιταγές της Κοινωνίας των Εθνών. Χρειάζονταν τον διεθνή οργανισμό για να επιτύχει οικονομική βοήθεια στο προσφυγικό και να επιφέρει οικονομικές μεταρρυθμίσεις που θα εδραίωναν την πολιτική του, αποδυναμώνοντας τους πολιτικούς αντιπάλους του. Ο οργανισμός του έδινε την ευκαιρία να αναθερμάνει τις σχέσεις με τη Γαλλία. Υποστήριξε ενθουσιωδώς το σχέδιο του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών Αριστίδη Μπριάν (Aristide Briand) για τη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής ομοσπονδίας (1929-1930). Μολοντί φυλλορρόπησε γρήγορα, αφού στην πραγματικότητα ήταν μια ύστατη γαλλική χειρονομία συσπείρωσης των αντιαναθεωρητικών χωρών γύρω από το όραμα της ειρήνης που έτριζε,³³ το Σχέδιο Μπριάν έδινε για πρώτη φορά πολιτική προοπτική σε επιστημονικές αναλύσεις (π.χ. του Ρίχαρντ Κουντενχόβε-Καλέργκι [Richard Coudenhove-Kalergi]). Το ναυαγίο του επισφράγισε τις κατασκευαστικές αδυναμίες του οργανισμού στον τομέα της συλλογικής ασφάλειας. Η γαλλική αποτυχία επαναλήφθηκε στη διάλυση της διεθνούς Διάσκεψης για τον Αφοπλισμό.³⁴

Παρά τη νομιμόφρονα πολιτική του, ο Βενιζέλος δεν βασιζόταν αποκλειστικά στην Κοινωνία των Εθνών. Την αξιοποίησε ως πλαίσιο για να προωθήσει διμερείς συμμαχίες. Συγκριτικό διαπραγματευτικό πλεονέκτημα υπήρξε ο αδιαισθητός φιλοαγγλικός προσανατολισμός. Οι αντιβενιζελικοί που συμμε-

³³ C. Fischer, «The Failed European Union: Franco-German Relations during the Great Depression of 1929-32», *The International History Review* 34 (2012), 705-724. R.W.D. Boyce, «Britain's First "No" to Europe: Britain and the Briand Plan, 1929-1930», *European History Quarterly* 10 (1980), 17-45.

³⁴ Κούμας, *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών*, 154-156.

τείχαν στις προηγηθείσες οικουμενικές κυβερνήσεις (1926-1928), όπως και σε εκείνες που τον διαδέχθηκαν, προσχώρησαν στη φιλοαγγλική πολιτική. Αλλά, μετά την εμπειρία του Εθνικού Διχασμού, το Λονδίνο παρέμενε καχύποπτο και εφεκτικό. Με τον Βενιζέλο πρωθυπουργό και σε συνθήκες αβασίλευτης (1923-1935) άνοιξε ο δρόμος για να κλείσουν μέτωπα και να επανεξεταστούν συμμαχίες χωρίς υποψίες στρατηγικών αποκλίσεων.

Η εξωτερική πολιτική του Βενιζέλου οδήγησε σε συμφωνίες που επέτρεπαν στην Ελλάδα να αφοσιωθεί στα έργα της ειρήνης χωρίς τις δεσμεύσεις της Μεγάλης Ιδέας και τις συνακόλουθες στρατιωτικές δαπάνες. Υπέγραψε διμερείς συμφωνίες φιλίας και συνεργασίας με την Ιταλία (23 Σεπτεμβρίου 1928), τη Γιουγκοσλαβία (27 Μαρτίου 1929) και την Τουρκία (Ιούνιος-Οκτώβριος 1930).³⁵ Η σειρά υποδήλωνε την ιεράρχηση των προτεραιοτήτων. Σε κάθε περίπτωση, παρέμενε καχύποπος απέναντι στην Ιταλία και επιδίωκε να περιορίσει τη Γιουγκοσλαβία και κατ' επέκταση τη Γαλλία, δείχνοντας ότι η Ελλάδα είχε διπλή προστασία, αγγλική και ιταλική. Αλλά η συνεργασία με την Τουρκία αποτελούσε ακρογωνιαίο λίθο της πολιτικής του. Οι δύο αλληλοεξοντωμένες χώρες μοιράζονταν την ανησυχία έναντι της ιταλικής απειλητικότητας. Ανήκαν και οι δύο στο αντιαναθεωρητικό στρατόπεδο. Είχαν φιλοαγγλικό προσανατολισμό και μακροχρόνια αντιτιθέμενα συμφέροντα με τη Ρωσία. Οι ζυμώσεις για την υπέρβαση των διαφορών είχαν ξεκινήσει επί της υπουργίας Εξωτερικών του Μιχαλακόπουλου. Έφθασαν να διαπραγματευθούν ένα τριμερές σύμφωνο με την Ιταλία την εποχή που ακυρώθηκαν οι «παγκαλικές συμφωνίες» (1927).³⁶

Προϋπόθεση για τη σταθερή προσέγγιση με την Άγκυρα ήταν η διευθέτηση της εκκρεμότητας των προσφυγικών αποζημιώσεων. Παρότι οι πρόσφυγες προσδοκούσαν καλύτερη λύση από τον Βενιζέλο, η δική του οπτική ήταν να κλείσει όσο το δυνατόν συντομότερα ο κύκλος των διαφορών. Αυτό σήμαινε πρακτικά, όπως και έγινε, συμψηφισμό των εκατέρωθεν αποζημιώσεων. Με τη

³⁵ Λ. Λούβη, «Μηχανισμοί ελληνικής εξωτερικής πολιτικής μετά τη Συνθήκη της Λωζάνης, 1923-1928», στο Μαυρογορδάτος και Χατζηιωσήφ, *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, 391-403, 396, 400-401· Μ. Mazower, «Minorities and the League of Nations in Interwar Europe», *Daedalus* 126 (1997), 47-63· Μ. Scheuermann, *Minderheitenschutz contra Konfliktverhütung? Die Minderheitenpolitik des Völkerbundes in den zwanziger Jahren* (Marburg: Herder Institut, 2000), 68-69, 78, 147-148, 241-342· Σβολόπουλος, *12 Μελετήματα*, 163-166· Δαφνής, *Μεταξύ δύο Πολέμων*, τ. Β', 69-70· Κ. Ανδριώτης και Ν. Ανδριώτης, «Βενιζελισμός και πρόσφυγες», στο Ε. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη (επιμ.), *Στα χρόνια του Βενιζέλου. Εσωτερική και εξωτερική πολιτική. Οικονομία. Εκπαίδευση. Πολιτισμός* (Χανιά-Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Υπουργείο Παιδείας - Καλειδοσκόπιο, 2010), 113-126· C.P. Howland, «Greece and her Refugees», *Foreign Affairs* 4 (1926), 612-623.

³⁶ Δαφνής, *Μεταξύ δύο Πολέμων*, τ. Β', 59-65.

στρατηγική της ταχύτητας υπεγράφη το ελληνο-τουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930 που προέβλεπε τον συμψηφισμό των αποζημιώσεων των ανταλλαξίμων βάσει της Συνθήκης της Λωζάννης.³⁷ Σε ένα δεύτερο στάδιο, αμφότερες οι χώρες δεσμεύθηκαν να παραμείνουν ουδέτερες μεταξύ τους σε περίπτωση πολέμου δυνάμει του Ελληνο-τουρκικού Συμφώνου Φιλίας Ουδετερότητας, Συνδιαλλαγής και Διαιτησίας (30 Οκτωβρίου 1930). Η κυβέρνηση Βενιζέλου προώθησε την τουρκική υποψηφιότητα στην Κοινωνία των Εθνών και η Τουρκία έγινε μέλος στις 18 Ιουλίου 1932, λίγο μετά την ελληνική «πτώχευση». Παράλληλα, η Άγκυρα μεσολάβησε για την τριπλή συνεννόηση Ελλάδας - Τουρκίας - Βουλγαρίας.³⁸

Μολονότι δεν ευδοχώθηκαν, ούτε η ελληνο-βουλγαρική προσέγγιση, ούτε μια τριμερής συμμαχία με την Ιταλία, αν και διακαώς την επιθυμούσαν τόσο η Ιταλία όσο και η Αγγλία, η ελληνο-τουρκική συνεργασία μείωσε τη μοναξιά της Ελλάδας στα Βαλκάνια. Προσέθεσε ένα σύμμαχο με παρόμοιες αναζητήσεις, αλλά χωρίς προφανή προστάτη και επαρκή δύναμη –ακόμα τότε– ώστε να αμφισβητήσει την ελληνική κυριαρχία. Η αμοιβαία σιωπή στο ζήτημα των Δωδεκανήσων, τα οποία κατείχε η Ιταλία από το 1912,³⁹ διευκόλυνε τη διμερή προσέγγιση. Ταυτόχρονα, Ελλάδα και Τουρκία απέφυγαν να καθορίσουν τα μεταξύ τους θαλάσσια σύνορα, ώστε να μην προκαλέσουν την Ιταλία με ένα «θαλάσσιο Λοκάρνο».⁴⁰

Οι πρωτοβουλίες του Βενιζέλου αναπτύχθηκαν με έκδηλη τη χαλάρωση της αγγλικής πίεσης στα πολιτικά και οικονομικά ζητήματα. Το χρεωστάσιο του 1932 κηρύχθηκε εν γνώσει της Αγγλίας.⁴¹ Μάλιστα, η Τράπεζα της Αγγλίας συμφωνούσε με την Τράπεζα της Ελλάδος ότι η χρεωκοπία ήταν επιβεβλημένη και αντιστάθηκε στις πιέσεις, τόσο των Βρετανών ομολογιούχων,⁴² όσο και

³⁷ Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: η παράταση του Δικασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017), 128-140.

³⁸ Turco-Bulgaro-Greek Pact, 22 Ιουλίου 1933, NARA, MC T 1245 rolls 1-6, 768.74/316: Indications that Efforts are Afoot to Create a New Group in South Eastern Europe, 30 Μαΐου 1933, NARA, RG 59, 768.74/311.

³⁹ Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945*, 315.

⁴⁰ Ι. Αναστασιάδου, *Ο Βενιζέλος και το ελληνο-τουρκικό Σύμφωνο φιλίας του 1930* (Αθήνα: Φιλίππου, 1982)· Δαφνής, *Μεταξύ δύο Πολέμων*, τ. Β', 72-73· Dr. Bakic, «"Must Will Peace": The British Brokering of "Central European" and "Balkan Locarno", 1925-9», *Journal of Contemporary History* 48 (2013), 24-56.

⁴¹ Την επόμενη μεγαλύτερη μερίδα (9,88%) κατείχαν ομολογιούχοι των ΗΠΑ· Κ. Βεργόπουλος, «Η ελληνική οικονομία από το 1926 ως το 1935», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 337.

⁴² Mazower, *Κρίση του Μεσοπολέμου, 206-207*· Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας*, 232-233.

των άκαμπτων Γάλλων.⁴³ Τον Σεπτέμβριο του 1932 με τη λεγόμενη Συμφωνία Βαρβαρέσου οι Βρετανοί ομολογούχοι δέχθηκαν την καταβολή σε συνάλλαγμα του 30% των τόκων που αναλογούσαν στο έτος 1932-1933, συμφωνία που τροποποιήθηκε εκ των πραγμάτων από την επόμενη κυβέρνηση του Λαϊκού Κόμματος.⁴⁴

Το ελληνικό χρεωστάσιο (Μάιος 1932) ακολούθησε την εγκατάλειψη από τη Βρετανία του «κανόνα του χρυσού» επτά μήνες νωρίτερα (Σεπτέμβριος 1931). Ακολούθησε, επίσης, την ιαπωνική εισβολή στη Μαντζουρία (18 Σεπτεμβρίου 1931), η οποία θορύβησε την Κοινωνία των Εθνών, αλλά έμεινε αναπάντητη.⁴⁵ Η οικονομική κατάρρευση και η επιθετικότητα των αναθεωρητικών κρατών έκανε το Λονδίνο και το Παρίσι να νιώσουν «στο πετσί τους» τη χαμηλή αποτελεσματικότητα του διεθνούς οργανισμού.

Ο Βενιζέλος αναλήφθηκε αμέσως τις δυνατότητες που διάνοιγε για την Ελλάδα η διεθνής κρίση. Επέμεινε σε διμερείς συμφωνίες και όχι σε πολυμερείς, για να μην παρασυρθεί η Ελλάδα σε αντιπαλότητες εξω-βαλκανικών χωρών (Γαλλία, Ιταλία). Επέκρινε γι' αυτό το Βαλκανικό Σύμφωνο του 1934 με την αντι-βουλγαρική αιχμή και για τη δυσφορία που προκάλεσε στην Ιταλία. Τις ίδιες θέσεις υιοθέτησε και ο Ιωάννης Μεταξάς στη συνέχεια.⁴⁶ Όταν η δραχμή επανασυνδέθηκε με τη στερλίνα τον Σεπτέμβριο του 1936 από το καθεστώς Μεταξά, η ουσία της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής παρέμεινε βενιζελική.

Εργαστήρι ποδέμου

Στα τέλη του 1932 η κυβέρνηση Βενιζέλου έχασε την εξουσία. Τα δύο κινήματα των επόμενων ετών, του 1933 και του 1935, ματαίωσαν κάθε προσδοκία ηγεμονικής επαναφοράς των βενιζελικών στην εξουσία. Η βενιζελική εξωτερική πολιτική κληροδοτήθηκε στο Λαϊκό Κόμμα και τους συμμάχους του, που κέρδισαν διαδοχικά τις εκλογές του 1932 και του 1933. Την περίοδο 1932-1939

⁴³ J. Kirshner, «Interwar France: Your Money or Your Life», στο J. Kirshner (επιμ.), *Appeasing Bankers: Financial Caution on the Road to War* (Princeton: Princeton University Press, 2007), 89-121. Ι. Κολιόπουλος, «Ο εξωτερικός παράγοντας», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 397-402. Ι. Κολιόπουλος, *Η δικτατορία του Μεταξά και ο Πόλεμος του '40* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1996), 89, 93, 106.

⁴⁴ *Δαφνής, Μεταξύ δύο Πολέμων*, τ. Β', 147. Mazower, *Κρίση του Μεσοπολέμου*, 255-261. Έκθεσις επί του Οικονομικού Προβλήματος της Ελλάδος, εισ. Κ. Κωστής (Αθήνα: Σαββάλας, 2002), 29-31.

⁴⁵ Th.W. Burkman, *Japan and the League of Nations: Empire and World Order, 1914-1938* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2008), 165-193.

⁴⁶ Κ. Σβολόπουλος, *Το Βαλκανικό Σύμφωνο και η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1928-1934. Ανέκδοτον κείμενον του Ελευθερίου Βενιζέλου* (Αθήνα: Εστία, 1974), 71.

η εξωτερική πολιτική ακολούθησε τα χνάρια της «τετραετίας». Η αμυντική πολιτική πέρασε στα χέρια του Ιωάννη Μεταξά, που κατέλυσε τον κοινοβουλευτισμό και επέβαλε δικτατορία τον Αύγουστο του 1936. Η δικτατορία Μεταξά προετοίμασε την Ελλάδα στρατιωτικά και διπλωματικά για την επόμενη σύρραξη που άρχισε να διαφαίνεται πιο καθαρά στον ορίζοντα όταν υπογράφηκε η Συμφωνία του Μονάχου (30 Σεπτεμβρίου 1938).

Η Ελλάδα προετοιμάστηκε πρωτίστως για μια ελληνο-βουλγαρική αντιπαράθεση στο πλαίσιο ενός ευρύτερου πολέμου.⁴⁷ Η βουλγαρική απειλή επανήλθε με ένταση, όταν φάνηκαν να διαμορφώνονται στρατόπεδα όπου Μεγάλες Δυνάμεις στήριζαν μικρότερες σε βοηθητικά μέτωπα. Η ελληνική πολεμική προετοιμασία εστίασε στην κατασκευή αμυντικής γραμμής οχυρών στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα («γραμμή Μεταξά»)⁴⁸. Για παρόμοιους λόγους, η δεύτερη γραμμή της ελληνικής άμυνας αφορούσε τα ελληνο-αλβανικά σύνορα. Τον Απρίλιο του 1939 η Ιταλία επέβαλε προτεκτοράτο στην Αλβανία, πυροδοτώντας τη διακήρυξη των αγγλικών και γαλλικών εγγυήσεων για τη ελληνική κυριαρχία.⁴⁹ Έως τότε, η ιταλική απειλή θεωρούνταν ελεγχόμενη από τη ναυτική ανωτερότητα της Αγγλίας. Το 1939, όμως, οι δύο χώρες εισήλθαν σε τροχιά σύγκρουσης. Όταν ο Μουσολίνι εισέβαλε στην Ελλάδα, τον Οκτώβριο του 1940, το αιτιολόγησε ως επίθεση εναντίον μιας μεγάλης «αγγλικής βάσης».⁵⁰

Για να κρατήσει την Ελλάδα ενωμένη, αντικομμουνιστική, φιλοαγγλική και ετοιμοπόλεμη, το Λονδίνο συμφιλίωθηκε με τους αντιβενιζελικούς και τη βασιλεία. Κρίνοντας ότι τα βενιζελικά κινήματα δημιουργούσαν ρήγματα αξιοποιήσιμα από τις αναθεωρητικές δυνάμεις και τον κομμουνισμό, στηρίχθηκε στους άσπονδους αντιβενιζελικούς αντιπάλους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η προσέγγιση με τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ υπήρξε ενθουσιώδης. Ο ίδιος ο Βενιζέλος, που έως τότε αναζωπύρωνε συστηματικά το Πολιτειακό, δέχθηκε την Παλινόρθωση στο όνομα της εθνικής ενότητας. Η Παλινόρθωση της βασιλείας και η μαζική αποστράτευση βενιζελικών αξιωματικών το 1935 έθεσαν ένα – έστω οδυνηρό– τέρμα στις εσωτερικές ένοπλες συγκρούσεις βενιζελικών - αντιβενιζελικών. Η επιβολή της δικτατορίας Μεταξά – μιας βασιλικής δικτατορίας,

⁴⁷ Ανυπόγραφο σημείωμα [1938], Γενικά Αρχεία του Κράτους (εφεξής ΓΑΚ), Ψυχικό, Αθήνα, Αρχείο Βασιλικών Ανακτόρων, φάκ. 362.

⁴⁸ Ι. Μεταξάς, *Το Προσωπικό του Ημερολόγιου*, τ. Δ΄ (Αθήνα: Γκοβόστης, 2005), 250-314.

⁴⁹ Αναλυτικά, Κολιόπουλος, *Παλινόρθωση, Δικτατορία, Πόλεμος*, 155-185.

⁵⁰ Ι. Κολιόπουλος, «Ο πόλεμος του 1940/1941», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΕ΄ (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1978), 411, 444.

ουσιαστικά- «πάγωσε» την πολιτική αντιπαράθεση.⁵¹ Ο Ιωάννης Μεταξάς ακολούθησε άλλωστε με ζήλο νεοφώτιστου τη βενιζελική εξωτερική πολιτική.⁵²

Από το 1935 η Ελλάδα αφέθηκε να προβεί σε συστηματική πολεμική προετοιμασία. Οι περικοπές που είχαν προηγηθεί έγιναν ορατές στο βενιζελικό Κίνημα της 1ης Μαρτίου 1935, όταν η κυβέρνηση του Παναγή Τσαλδάρη χρειάστηκε στρατιωτική βοήθεια από τη Γιουγκοσλαβία για την καταστολή του.⁵³ Οι ελληνικές αμυντικές δαπάνες έφτασαν τα 18,7 δισ. δρχ. την πενταετία 1935-1940.⁵⁴ Τον Ιούλιο του 1939 η Αγγλία παραχώρησε στην Ελλάδα νέες πιστώσεις ύψους 2,04 εκατ. στερλινών για την αγορά πολεμικού υλικού από την Αγγλία με ετήσιο τόκο 5% και αποπληρωμή σε 20 χρόνια -πολεμικό υλικό που τελικά δεσμεύθηκε από την Αγγλία για τις δικές της πολεμικές ανάγκες. Το φθινόπωρο του 1939 υπεγράφη ελληνο-αγγλική εμπορική συμφωνία για να προσφερθούν αγορές στις ελληνικές εξαγωγές.⁵⁵

Με μια συμφωνία της 26ης Ιανουαρίου 1940 η Ελλάδα μείωσε τις εξαγωγές μεταλλευμάτων προς τη Γερμανία, προκειμένου να περιορίσει την εξάρτηση από το εμπόριο clearing με τον αντίπαλο. Το κενό ανέλαβε να καλύψει η Αγγλία αγοράζοντας ετησίως 55.000 τόνους χρωμίου με αντάλλαγμα την τροφοδοσία της ελληνικής αγοράς με ζάχαρη, πετρελαιοειδή και βασικά αγαθά. Παράλληλα, έγινε συμβιβασμός στο θέμα του χρέους. Το ποσοστό των ετήσιων τοκοχρεολυσίων που θα πλήρωνε η χώρα περιορίστηκε σε 43% ετησίως όσο διαρκούσε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος.

Χάρη στις βρετανικές εισογήσεις, οι ελληνικές κυβερνήσεις διαπραγματεύονταν διαρκώς την καταβολή μειωμένων τοκοχρεολυσίων με την ευνοϊκή μεσολάβηση της αγγλικών κυβερνήσεων. Μεταξύ 1932 και 1938 διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις κατέβαλαν στην Αγγλία από 27,5% μέχρι 40% των ετήσιων τοκοχρεολυσίων.⁵⁶ Στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου έλαβαν επιπλέον εμπορική και οικονομική βοήθεια από την Αγγλία για να απεξαρτηθεί η χώρα πλήρως και από την εκτεταμένη γερμανική εμπορική δραστηριότητα.

⁵¹ «Διπλωματία και δικτατορία», *Σύνταγμα*, 17 και 31 Οκτωβρίου 1938, ΓΑΚ, Αρχείο Εμμ. Τσουδερού, φάκ. Ε΄, 39.

⁵² Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, 262.

⁵³ Η ελληνική κυβέρνηση δεν μπόρεσε να επιστρατεύσει εφέδρους λόγω έλλειψης υλικού επιμηλτείας (ιματισμός υπόδηση, κλινοσκεπάσματα), βλ. *Θέματα Στρατιωτικής Ιστορίας* (Αθήνα: ΔΙΣ/ΓΕΣ, 1995), 261.

⁵⁴ Ψαλιδόπουλος, *Δάνεια*, 154.

⁵⁵ UK Commercial Corporation and Subsidiary Companies: Correspondence, Minutes and Papers, 1η Ιανουαρίου 1936 - 31 Δεκεμβρίου 1957, The National Archives, London, Kew, UK, T 263.

⁵⁶ Γ. Μαντζαβίνος προς Ο. Νιμάγιερ, 31 Οκτωβρίου 1936, IATE-A3-S1Y2F110.

Επιστροφή σε γνώριμα μονοπάτια

Το 1922 παρέμεινε το σημείο καμπής που καθόρισε τις πολιτικές και κοινωνικές δομές και συγκρούσεις στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου. Το κραχ έθεσε, όμως, σε κίνηση μηχανισμούς επανισχυροποίησης που άμβλυαν την ήττα της Μικράς Ασίας, ενώ απάλυναν τελικώς και τον εσωτερικό διχασμό. Κλειδί ήταν η σύσφιξη των σχέσεων με την Αγγλία. Παραδόξως, η Ελλάδα και η Αγγλία ήλθαν εγγύτερα, όταν αποσυνδέθηκαν τα νομίσματά τους. Η Αγγλία παρείχε έκτοτε και έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σθεναρή στήριξη στα ελληνικά αιτήματα για διευκολύνσεις και ειδική μεταχείριση στους διεθνείς οργανισμούς. Η Ελλάδα, από την άλλη πλευρά, δικαιώθηκε που διατηρήθηκε εν μέρει σε κατάσταση πολεμικής επιφυλακής αντί να εγκλωβιστεί στην «ανάπηρη» ειρήνη των Βερσαλλιών. Χωρίς να κυλίσει στον αναθεωρητισμό, ανακαίνισε τις εθνικές διεκδικήσεις, αφού ορθώς εκτιμούσε ότι ο πιθανός επόμενος πόλεμος δεν θα την άφηνε στο απυρόβλητο.

Η Ελλάδα αγκάλισσε την ειρήνη μετά το 1922. Ωστόσο, η πορεία προς τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο της έδωσε μια νέα ευκαιρία να αποδείξει τη γεωπολιτική της αξία στην Ανατολική Μεσόγειο και τα Βαλκάνια. Ο Ψυχρός Πόλεμος την ανανέωσε. Καθιερώθηκε ως τοποτηρητής της Δύσης και κέρδισε μια πρωτοφανή οικονομική ανάπτυξη, αγκιστρώνοντας προηγουμένως μακροπρόθεσμα την άμυνά της στο ΝΑΤΟ. Από την απομόνωση του Μεσοπολέμου και την τραγωδία του Εμφυλίου έφτασε να γίνει βασικός πάροχος ασφάλειας του ΝΑΤΟ στη Μεσόγειο και να ενσαρκώνει την επιτυχία ανασυγκρότησης και ανάπτυξης στο δυτικό μπλοκ.

Μετά το 1945 η Ελλάδα εμπιστεύθηκε την εξωτερική της πολιτική στον ΟΗΕ (π.χ. στον Εμφύλιο, στο Κυπριακό) περισσότερο από ό,τι είχε κάνει στην Κοινωνία των Εθνών. Αλλά ο νέος διεθνής οργανισμός απέφυγε πολλές ατέλειες και αμέλειες του προκατόχου του. Στην αποφυγή τους είχαν συμβάλει και τα αποστάγματα του ελληνικού «εργαστηρίου».⁵⁷

⁵⁷ A. Sharp, *The Consequences of the Peace: The Versailles Settlement: Aftermath and Legacy 1919-2015* (London: Haus Publishing, 2010), 71-98; A. Grigorescu, «Mapping the UN - League of Nations Analogy: Are There Still Lessons to Be Learned from the League?», *Global Governance* 11 (2005), 25-42.

*Η ελληνο-τουρκική προσέγγιση τη δεκαετία του 1930:
ένα πρότυπο για την οργάνωση των διεθνών σχέσεων
του Μεσοπολέμου;*

Τον Οκτώβριο του 1930, μόλις οκτώ χρόνια μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, ο Έλληνας πρωθυπουργός, Ελευθέριος Βενιζέλος, συνοδευόμενος από τον υπουργό Εξωτερικών, Ανδρέα Μιχαλακόπουλο, πραγματοποίησε επίσημη επίσκεψη στην Άγκυρα. Σύμφωνα με τα δημοσιεύματα της εποχής, η υποδοχή που επιφυλάχθηκε στην ελληνική αποστολή ήταν ιδιαίτερα θερμή και ενθουσιώδης. Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης αυτής επιβεβαιώθηκε η διάθεση συνεννόησης και συνεργασίας Ελλάδας - Τουρκίας, με την υπογραφή τριών συμφωνιών σε διμερές επίπεδο: της Συνθήκης Φιλίας, Ουδετερότητας, Διαλλαγής και Διαιτησίας, με την οποία τα δύο μέρη δεσμεύονταν να μην ενταχθούν σε οποιοδήποτε πολιτικό ή οικονομικό συνασπισμό, που θα στρεφόταν εναντίον του ενός από τα συμβαλλόμενα μέρη· της Σύμβασης περί εγκαταστάσεως, εμπορίου και ναυτιλίας· και του πρωτοκόλλου για τον περιορισμό των ναυτικών εξοπλισμών, με το οποίο οι δύο χώρες δεσμεύονταν σε έγκαιρη αμοιβαία ενημέρωση πριν προβούν στην παραγγελία πολεμικών πλοίων.¹

Οι συμφωνίες της Άγκυρας, ευρισκόμενες σε πλήρη ευθυγράμμιση με το πνεύμα και τους στόχους του οικουμενικού οργανισμού της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ), έθεσαν τις βάσεις της ελληνο-τουρκικής προσέγγισης και καθόρισαν το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα κινούνταν οι ελληνο-τουρκικές σχέσεις κατά την επόμενη δεκαετία. Πράγματι, οι διάδοχες αντιβενιζελικές κυβερνήσεις (κυρίως) υπό τον Παναγή Τσαλδάρη και τον Ιωάννη Μεταξά, όχι μόνον αποδέχτηκαν τις κατευθυντήριες γραμμές του Βενιζέλου όσον αφορά τις σχέσεις με την Τουρκία, αλλά προχώρησαν στη διεύρυνση και τελικά στην εμβάθυνση της ελληνο-τουρκικής συνεννόησης. Έτσι, τον Σεπτέμβριο του 1933 η Αθήνα και

¹ Κ. Σβολόπουλος, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική, 1900-1945* (Αθήνα: Εστία, 2005), 224· Ευ. Χατζηβασιλείου, *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος, η ελληνοτουρκική προσέγγιση και το πρόβλημα της ασφάλειας στα Βαλκάνια, 1928-1931* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1999), 80-98.

η Άγκυρα υπέγραψαν το Σύμφωνο «εγκάρδιας συνεννόησης», που προέβλεπε την «εγγύηση» του κοινού ελληνο-τουρκικού συνόρου, την αμοιβαία συνεννόηση και συνεργασία επί όλων των διεθνών ζητημάτων που αφορούσαν τις δύο χώρες, και την αντιπροσώπευση της καθεμιάς από την άλλη στα διεθνή φόρα, στα οποία η μία εκ των δύο δεν αντιπροσωπευόταν.² Τον Απρίλιο του 1938 υπογράφηκε νέα ελληνο-τουρκική συνθήκη, «συμπληρωματική» των συμφωνιών του 1930-1933, με την οποία οι δύο χώρες δεσμεύονταν να τηρήσουν ουδέτερη στάση και να αποκρούσουν (ακόμα και με την προσφυγή στα όπλα) τη χρήση του εδάφους τους για τη διέλευση πολεμικού υλικού ή στρατευμάτων, σε περίπτωση κατά την οποία ένα από τα συμβαλλόμενα μέρη δεχόταν επίθεση από ένα ή περισσότερα κράτη.³ Μάλιστα, το 1934 η Ελλάδα και η Τουρκία έφθασαν κοντά στη συνομολόγηση και στρατιωτικής συμφωνίας, με την ευθύνη της ματαιώσης να βαραίνει μάλλον την ελληνική πλευρά.⁴

Η ελληνο-τουρκική συνεργασία της δεκαετίας του 1930 δεν ήταν μια αυτονόητη εξέλιξη, αλλά υπήρξε απόρροια κάποιων βασικών προϋποθέσεων. Καταρχάς, τόσο η Αθήνα όσο και η Άγκυρα αποδέχονταν ως οριστικό το εδαφικό καθεστώς, έτσι όπως διαμορφώθηκε με τη Συνθήκη της Λωζάννης (24 Ιουλίου 1923) και δεν προέβλεπαν εκατέρωθεν διεκδικήσεις. Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι οι δύο χώρες δεν είχαν αλλού διεκδικήσεις. Ακόμα και μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την κατάρρευση της Μεγάλης Ιδέας, η Ελλάδα εξακολουθούσε να διεκδικεί τα Δωδεκάνησα, τη Βόρειο Ήπειρο και την Κύπρο – δηλαδή περιοχές που κατοικούνταν από πληθυσμούς στην πλειονότητά τους ελληνικούς.⁵ Από την πλευρά της, η Τουρκία απέβλεπε στην ενσωμάτωση της Μοσούλης και της Αλεξανδρέττας, αλλά και στην αναθεώρηση του διεθνούς καθεστώτος των Στενών των Δαρδανελίων.⁶ Ωστόσο, μετά το 1923 τόσο η Τουρκία όσο και η Ελλάδα (με μόνη εξαίρεση τις κυβερνήσεις υπό τον δικτάτορα Θεόδωρο Πάγκαλο το 1925-1926) είχαν πλέον αποδεχθεί ως οριστικά τα μεταξύ τους σύνορα και δεν πρόβαλε η μία διεκδικήσεις εις βάρος της άλλης.⁷

Δεύτερον, η Ελλάδα και η Τουρκία, πριν από την επίτευξη της πολιτικής συμφωνίας, είχαν καταλήξει σε ένα συνολικό διακανονισμό διαφορών οικονο-

² Μ. Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική και το ζήτημα της ασφάλειας στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, 1933-1936* (Αθήνα: Σιδέρης, 2010), 184.

³ Σπ. Σφέτας, *Εισαγωγή στη βαλκανική ιστορία: από τον Μεσοπόλεμο στη λήξη του Ψυχρού Πολέμου (1919-1989)* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 2011), 78-79.

⁴ Κούμας, *Η ελληνική εξωτερική πολιτική*, 280-293.

⁵ Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, 187.

⁶ Α. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 48.

⁷ Σβολόπουλος, *Ελληνική εξωτερική πολιτική*, 204.

μικής φύσης. Στις 10 Ιουνίου 1930, οι δύο χώρες υπέγραψαν σύμφωνο με το οποίο προέβιαναν στην οριστική εκκαθάριση των διαφορών που είχαν ανακύψει από τη σύμβαση για την ανταλλαγή των πληθυσμών της Λωζάννης τον Ιανουάριο του 1923. Οποσδήποτε, η λύση που τελικά προκρίθηκε ήταν ετεροβαρής και έκλινε υπέρ της τουρκικής πλευράς, καθώς η Ελλάδα καλούνταν, όχι μόνον να αποδεχθεί τον αμοιβαίο συμψηφισμό των περιουσιών των ανταλλάξιμων και των μη ανταλλάξιμων που είχαν αποδοθεί στους πρόσφυγες, αλλά και να καταβάλει χρεωστικό υπόλοιπο 425.000 λιρών Αγγλίας. Η οριστική εκκαθάριση, όμως, των οικονομικών διαφορών υπήρξε η αναγκαία προϋπόθεση για την ελληνο-τουρκική προσέγγιση του Οκτωβρίου του 1930.⁸

Τρίτον, το 1930 υπήρχε τόσο στην Ελλάδα όσο και στην Τουρκία μια ηγεσία πρόθυμη να «σπκώσει το βάρος» μιας τέτοιας συμφωνίας. Στην Τουρκία, η δημοφιλία του Μουσταφά Κεμάλ βρισκόταν στο απόγειό της και ουδείς μπορούσε να αμφισβητήσει (ανοικτά τουλάχιστον) τον Τούρκο ηγέτη. Εξάλλου, ο Κεμάλ είχε επιβάλει μια μονοκομματική δικτατορία και ένα αυστηρό σύστημα ελέγχου των Τούρκων πολιτών, «εξοντώνοντας» τους πολιτικούς του αντιπάλους.⁹ Όσον αφορά, όμως, την Ελλάδα, η επίτευξη της ελληνο-τουρκικής προσέγγισης είχε μεγάλο πολιτικό κόστος, το οποίο δεν δίστασε να επωμιστεί ο Βενιζέλος. Έχοντας επικρατήσει στις εκλογές της 19ης Αυγούστου 1928 με ποσοστό κοντά στο 47%, ο ηγέτης των Φιλελευθέρων ήταν ο απόλυτος κυρίαρχος του πολιτικού παιχνιδιού.¹⁰ Σε μεγάλο βαθμό, ο εκλογικός θρίαμβος του 1928 (όταν το Κόμμα των Φιλελευθέρων εξασφάλισε 178 από τις 250 έδρες στη Βουλή) οφειλόταν στη σχεδόν καθολική στήριξη που του προσέφεραν οι πρόσφυγες. Εντούτοις, οι ελληνο-τουρκικές συμφωνίες του 1930 δεν έγιναν δεκτές με ικανοποίηση –κάθε άλλο μάλιστα– από τον προσφυγικό κόσμο, που έως τότε διατηρούσε την ελπίδα της παλινόστησης. Και οι σχετικές μελέτες δείχνουν ότι η εκλογική υποχώρηση του Κόμματος των Φιλελευθέρων τον Σεπτέμβριο του 1932 και κυρίως τον Μάρτιο του 1933 (όταν η βενιζελική παράταξη ηττήθηκε στις εκλογές για πρώτη φορά μετά το 1920) οφειλόταν (και) στη μετακίνηση σημαντικής μερίδας προσφύγων προς το Λαϊκό Κόμμα και το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος.¹¹

⁸ Βλ. αναλυτικά Α. Κλάφης, *Το ελληνοτουρκικό οικονομικό σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930: Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την ανταλλαγή των πληθυσμών* (Χανιά: Σιδέρης - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2010).

⁹ Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 72-73.

¹⁰ Γρ. Δαφνής, *Η Ελλάς μεταξύ δύο πολέμων, 1923-1940*, τ. Β' (Αθήνα: Το Βήμα, 2020), 412-416.

¹¹ Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922: η παράταση του Δικασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017), 152-153.

Τελευταία προϋπόθεση για την επίτευξη της ελληνο-τουρκικής συνεννόησης ήταν η αναγνώριση και από τις δύο πλευρές *συνολικά* του μεταπολεμικού status quo, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και (ειδικότερα όσον αφορά την Ελλάδα και την Τουρκία) τη Μικρασιατική Καταστροφή. Πράγματι, μετά το 1923, και οι δύο χώρες ανήκαν πλέον στη χορεία των συντηρητικών (δηλαδή των μη αναθεωρητικών) δυνάμεων. Αυτό σημαίνει ότι ήταν ικανοποιημένες από τον μεταπολεμικό διακανονισμό και δεν αποζητούσαν μια συνολική επαναχάραξη των συνόρων, ούτε επιθυμούσαν την ανακατανομή της ευρωπαϊκής ισορροπίας ισχύος. Αντίθετα, μάλιστα, και οι δύο αντιμετώπιζαν σε περιφερειακό επίπεδο παρόμοια προβλήματα ασφάλειας, κυρίως από την πλευρά της αναθεωρητικής Βουλγαρίας· γι' αυτό και τη δεκαετία του 1930 τα διμερή σύμφωνα που υπέγραψαν ήταν προορισμένα να ενισχύσουν την αμυντική τους θωράκιση έναντι της Σόφιας. Στο ίδιο πλαίσιο θα πρέπει να ερμηνευτεί η απόφασή τους να ενταχθούν, τον Φεβρουάριο του 1934, στο Βαλκανικό Σύμφωνο –περιφερειακή αμυντική συσσωμάτωση στην οποία, εκτός από την Ελλάδα και την Τουρκία, συμμετείχαν η Ρουμανία και η Γιουγκοσλαβία.¹²

Ο κοινός διεθνοπολιτικός προσανατολισμός και η συνειδητοποίηση των ταυτόσημων ζητημάτων ασφάλειας συνέβαλαν καθοριστικά ώστε μετά το 1930 η Ελλάδα και η Τουρκία να αναπτύξουν σχέσεις αμοιβαίας εμπιστοσύνης. Στο πλαίσιο αυτό, το 1932 η Αθήνα υποστήριξε την ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών¹³ και το 1936 τάχθηκε υπέρ της αναθεώρησης του διεθνούς καθεστώτος των Στενών –κάτι που αποτελούσε πάγιο και διαχρονικό αίτημα της Άγκυρας.¹⁴ Ακόμα και όταν οι δύο χώρες είχαν διαφορετικά ή ακόμα και αντικρουόμενα συμφέροντα (όπως π.χ. στο ζήτημα του αφοπλισμού),¹⁵ αυτό δεν επηρέασε τις μεταξύ τους σχέσεις.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η ελληνο-τουρκική προσέγγιση προβλήθηκε, ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1930, ως πρότυπο για τη διευθέτηση των διακρατικών διαφορών και την άρση των ανταγωνισμών, όχι τόσο των

¹² C. Svolopoulos, «Le problème de la sécurité dans le Sud-Est Européen de l'Entre-Deux-Guerres: à la recherche des origines du pacte balkanique de 1934», *Balkan Studies* 14 (1973), 247-292.

¹³ Βλ. αναλυτικά Α. Κλάψης, *Η ένταξη της Τουρκίας στην Κοινωνία των Εθνών και η ελληνική εξωτερική πολιτική (1923-1932)* (Αθήνα: Ηρόδοτος, 2015).

¹⁴ D. Dontas, *Greece and Turkey: The Regime of the Straits, Lemnos and Samothrace* (Αθήνα: Eleftheroudakis, 1987), 103-115.

¹⁵ Μ. Κούμας, *Μικρά κράτη, συλλογική ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού* (Λευκωσία: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, 2012), 170-174.

μικρών κρατών της Ευρώπης, όσο των Μεγάλων Δυνάμεων και συγκεκριμένα της Γαλλίας με τη Γερμανία, εκεί όπου πίστευαν ότι βρισκόταν (και πράγματι βρισκόταν) το «κλειδί» για την εδραίωση της ευρωπαϊκής και της παγκόσμιας ειρήνης. Το ερώτημα, όμως, είναι κατά πόσο σε εκείνη τη χρονική συγκυρία –στις αρχές της δεκαετίας του 1930 και οπωσδήποτε πριν από την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία τον Ιανουάριο του 1933– υπήρχαν οι αντίστοιχες προϋποθέσεις για να συμβεί κάτι τέτοιο.

Καταρχάς, η Γερμανία είχε αποδεχθεί με τις συμφωνίες του Λοκάρνο τον Οκτώβριο του 1925 ως οριστικά τα σύνορά της με τη Γαλλία, έτσι όπως αυτά είχαν διαμορφωθεί με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών της 18ης Ιουνίου 1919. Με την πιο σημαντική από τις συμφωνίες αυτές, το Σύμφωνο της Ρηνανίας, τόσο η Βρετανία όσο και η Ιταλία είχαν από κοινού «εγγυηθεί» τα γαλλο-γερμανικά σύνορα (όπως και τα σύνορα Γερμανίας - Βελγίου), δημιουργώντας τις προϋποθέσεις εδραίωσης της ευρωπαϊκής ασφάλειας λίγα χρόνια μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αν και δεν ήταν απολύτως σαφές το είδος και η έκταση της εγγύησης αυτής, παραμένει γεγονός ότι μετά το 1925 το «πνεύμα του Λοκάρνο» επέδρασε θετικά στην πολύπλευρη συνεργασία των ευρωπαϊκών κρατών –αναθεωρητικών και συντηρητικών– για να διακοπεί πάντως απότομα την επαύριον του Μεγάλου Κραχ του 1929.¹⁶

Δεύτερον, από τα μέσα της δεκαετίας του 1920 δεν υπήρχαν σημαντικές οικονομικές εκκρεμότητες μεταξύ της Γαλλίας και της Γερμανίας, στον βαθμό τουλάχιστον που να δικαιολογείται μια νέα προσφυγή στην ένοπλη βία, όπως είχε συμβεί το 1923-1924 με την κρίση του Ρουρ. Τότε, η γαλλική κυβέρνηση υπό τον Ραϋμόν Πουανκαρέ (Raymond Poincaré), σε μια προσπάθεια να «εξαναγκάσει» το Βερολίνο στην καταβολή των επανορθώσεων, διέταξε τα γαλλικά στρατεύματα να εισβάλουν και να καταλάβουν τη βιομηχανική περιοχή του Ρουρ. Με την αποδοχή, όμως, του Σχεδίου Ντωζ το 1924 και (σε δεύτερη φάση) του Σχεδίου Γιανγκ το 1929 επήλθε συμφωνία για το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων και αυτή η συμφωνία είχε γίνει αποδεκτή –έστω και δίχως ενθουσιασμό– και από τους Γάλλους και από τους Γερμανούς. Η χαμηλή προσέλευση των Γερμανών στο δημοψήφισμα της 22ας Δεκεμβρίου 1929 για την αποδοχή ή μη του Σχεδίου Γιανγκ (το ποσοστό των Γερμανών που προσήλθε στις κάλπες και καταψήφισε το σχέδιο ήταν μόλις 13,8% με αποτέλεσμα το δημοψήφισμα να καταστεί άκυρο) καταδεικνύει ότι οι πολίτες

¹⁶ S. Marks, *The Illusion of Peace: International Relations in Europe, 1918-1933* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 72-83.

της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης δεν έβλεπαν τόσο αρνητικά τις βασικές προβλέψεις του για την καταβολή των γερμανικών επανορθώσεων. Το γεγονός ότι μέσα από τη διαδικασία του δημοψηφίσματος και τη συνεργασία του με τα εθνικιστικά κόμματα «ευνοήθηκε» ο Χίτλερ, εξασφαλίζοντας και δημοσιότητα και την αναγκαία «νομιμοποίηση» (έως τότε το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα βρισκόταν στο περιθώριο της γερμανικής πολιτικής),¹⁷ δεν αναυρεί την παρατήρηση αυτή.

Σε επίπεδο πολιτικής ηγεσίας, ο θάνατος του Γκούσταβ Στρέσεμαν (Gustav Stresemann), τον Οκτώβριο του 1929, και του Αριστίντ Μπριάν (Aristide Briand), τον Μάρτιο του 1932, στέρησαν τη Γερμανία και τη Γαλλία αντίστοιχα από δύο προσωπικότητες που θα μπορούσαν πράγματι να λάβουν πρωτοβουλίες προς την κατεύθυνση της ειλικρινούς γαλλο-γερμανικής προσέγγισης, όπως ακριβώς είχαν πράξει το 1925 με την υπογραφή των συμφωνιών του Λοκάρνο.¹⁸ Ιδιαίτερα ο Μπριάν, είτε ως υπουργός Εξωτερικών είτε ως πρωθυπουργός της Γ΄ Γαλλικής Δημοκρατίας, είχε εργασθεί συστηματικά, όχι μόνο για την οριστική άρση των διαφορών με τη Γερμανία,¹⁹ αλλά και ευρύτερα για την πρόωθηση της ευρωπαϊκής και της διεθνούς συνεργασίας. Απόρροια των πρωτοβουλιών του Γάλλου σοσιαλιστή ήταν η συνομολόγηση της «γενικής συνθήκης απεμπόλησης του πολέμου ως οργάνου εθνικής πολιτικής» (γνωστής και ως Σύμφωνο Κέλογκ - Μπριάν) το 1928 καθώς και η πρότασή του για τη συγκρότηση μιας «ομοσπονδίας των ευρωπαϊκών κρατών» το 1930.²⁰ Είναι πάντως γεγονός ότι οι διάδοχοί του Στρέσεμαν και του Μπριάν –ακόμα και αν είχαν τις δυνατότητες ή έστω τη διάθεση να εργαστούν όπως εκείνοι για την ενίσχυση της γαλλο-γερμανικής συνεννόησης– ήταν υποχρεωμένοι να δραστηριοποιηθούν σε ένα πιο ασταθές και οπωσδήποτε πιο «αφιλόξενο» περιβάλλον, λόγω των

¹⁷ M. Knox, *To the Threshold of Power, 1922/33: Origins and Dynamics of the Fascist and Nationalist Socialist Dictatorships* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2007), 352. L.Eu. Jones, «“The Greatest Stupidity of My Life”: Alfred Hugenberg and the Formation of the Hitler Cabinet, January 1933», *Journal of Contemporary History* 27 (1992), 65.

¹⁸ I. Kershaw, *Στην κόλαση των δύο πολέμων: Ευρώπη, 1914-1949*, μτφρ. Ε. Αρσενίου (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2015), 179-180. Μάλιστα, το 1926 οι δύο άνδρες έλαβαν το Νόμπελ Ειρήνης για τον ρόλο τους στην υπογραφή των συμφωνιών του Λοκάρνο.

¹⁹ Βλ. αναλυτικά A. Barros, «Briand, l'Allemagne et le “pari” de Locarno», στο J. Bariéty (επιμ.), *Aristide Briand, la Société des Nations et l'Europe, 1919-1932* (Strasbourg: Presses Universitaires de Strasbourg, 2007), 160-172· E.D. Keeton, *Briand's Locarno Policy: French Economics, Politics and Diplomacy, 1925-1929* (New York: Garland, 1987).

²⁰ Βλ. αναλυτικά A. Fleury (επιμ.), *Le Plan Briand d'Union Fédérale Européenne. Perspectives et Transnationales, avec Documents, Actes du Colloque International tenu à Genève du 19 au 21 septembre 1991* (Bern: Peter Lang, 1998).

επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομικής ύφεσης του 1929 στις διεθνείς σχέσεις του Μεσοπολέμου.²¹

Ο βασικός παράγοντας, όμως, που δεν επέτρεψε την ουσιαστική αποκατάσταση των σχέσεων Γαλλίας - Γερμανίας ήταν η διαφορετική αντίληψη που υπήρχε στις δύο πρωτεύουσες σχετικά με το μεταπολεμικό status quo –κάτι που εξακολουθούσε, ακόμα και μετά την υπογραφή των συμφωνιών του Λοκάρνο, να προκαλεί αμοιβαία καχυποψία για τις διαθέσεις της άλλης πλευράς. Από τη μία, η Γαλλία ήταν φανατική υπέρμαχος των συνθηκών ειρήνης του 1919-1920 και έβλεπε με «τρόμο» κάθε απόπειρα αναθεώρησης του μεταπολεμικού καθεστώτος και επανόδου του γερμανικού μιλιταρισμού.²² Από την άλλη, η Γερμανία ήταν χώρα κατεχοχίν αναθεωρητική, με αποτέλεσμα, ακόμα και πριν από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία το 1933, να επιδιώκει (με διπλωματικά πάντως μέσα) την «απαλλαγή» της από τα δεσμά της Συνθήκης των Βερσαλλιών.²³

Πιο αναλυτικά, όσον αφορά το μεταπολεμικό εδαφικό καθεστώς, η Γερμανία είχε μεν αποδεχθεί τα δυτικά της σύνορα, αλλά αποσκοπούσε στην εδαφική επέκταση στα ανατολικά της σύνορα, δηλαδή σε βάρος της Πολωνίας και της Τσεχοσλοβακίας. Για τον λόγο αυτόν, τα συντηρητικά κράτη δέχτηκαν σφοδρή κριτική, ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1920, επειδή δεν άσκησαν στο Λοκάρνο την αναγκαία «πίεση» στη Γερμανία ώστε να αποδεχθεί ως οριστικά και τα ανατολικά της σύνορα. Δεν θα πρέπει, λοιπόν, να προξενεί εντύπωση ότι τόσο η Βαρσοβία όσο και η Πράγα δεν απέκρυψαν την έντονη δυσαρέσκειά τους για τους γαλλικούς χειρισμούς, επιρρίπτοντας βαθύτατες ευθύνες στο Παρίσι.²⁴ Αλλά ούτε η Γαλλία, από την πλευρά της, μπορούσε να παραμείνει αδιάφορη σε ενδεχόμενη απόπειρα του Βερολίνου να αναθεωρήσει το εδαφικό καθεστώς στην Κεντρική και την Ανατολική Ευρώπη, όχι μόνον γιατί τα μικρά κράτη ήταν οι «φυσικοί» της σύμμαχοι στην περιοχή, αλλά και επειδή ενδεχόμενη γερμανική εδαφική επέκταση θα σηματοδοτούσε την

²¹ P.M.H. Bell, *The Origins of the Second World War in Europe* (London-New York: Routledge, 2007), 164-165.

²² R.A. Doughty, «The Illusion of Security: France, 1919-1940», στο W. Murray, M. Knox και A. Bernstein (επιμ.), *The Making of Strategy: Rulers, States, and War* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 1994), 466-467.

²³ W. Deist, «The Road to Ideological War: Germany, 1918-1945», στο Murray, Knox και Bernstein, *The Making of Strategy*, 358-371.

²⁴ Βλ. σχετικά M. Antoine, «Locarno et la Tchecoslovaquie: le Rôle d'Evdard Bénès», στο Bariéty, *Aristide Briand*, 130-147· M. Zmierczak, «La Pologne et Locarno», στο Bariéty, *Aristide Briand*, 117-129· P.St. Wandycz, *The Twilight of French Eastern Alliances, 1926-1936: French-Czechoslovak-Polish Relations from Locarno to the Remilitarization of Rhineland* (Princeton: Princeton University Press, 1988), 19-72.

ισχυροποίηση της Γερμανίας, η οποία έτσι θα καθίστατο και πάλι απειλή για τη γαλλική ασφάλεια. Όλες, όμως, οι προσπάθειες της Γαλλίας να πετύχει τα επόμενα χρόνια τη συνομολόγηση ενός «Ανατολικού Λοκάρνο» (δηλαδή μια συμφωνία και για τα ανατολικά σύνορα της Γερμανίας) απέτυχαν παταγωδώς, επιτείνοντας τη δυσaréσκεια των μη αναθεωρητικών κρατών της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης.²⁵ Το σύμφωνο μη επιθέσεως που υπέγραψε η Πολωνία με τη ναζιστική Γερμανία στις αρχές του 1934 δεν ήταν άσχετο με τις διαρκείς απογοητεύσεις της Βαρσοβίας από το Παρίσι, όσον αφορά τις δυνατότητες και τη διάθεση της Γαλλίας να «εγγυηθεί» την εδαφική ακεραιότητα των συμμάχων της και να εφαρμόσει μια πιο «σκληρή» γραμμή έναντι των αναθεωρητικών κρατών.²⁶

Η σύγχρονη έρευνα έχει ακόμα δείξει ότι ο Γκούσταβ Στρέσεμαν –ίσως η κυρίαρχη πολιτική προσωπικότητα στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης κατά τη δεκαετία του 1920– εργαζόταν (παρασκηνιακά) για την αναθεώρηση των ανατολικών συνόρων της Γερμανίας. Οπωσδήποτε, σε αντίθεση με τον Χίτλερ, ο Στρέσεμαν επιθυμούσε η αναθεώρηση των συνθηκών ειρήνης να γίνει με διπλωματικά μέσα, σε συνεννόηση δηλαδή με τις άλλες Μεγάλες Δυνάμεις, και όχι με την προσφυγή στην ένοπλη βία (όπως ο αρχηγός των Εθνικοσοσιαλιστών). Για τον λόγο αυτόν, άλλωστε, είχε προσπαθήσει να “κερδίσει” την εμπιστοσύνη τόσο των Γάλλων όσο και των Βρετανών. Για να τεθεί πιο απλά το ζήτημα, για τον Γερμανό υπουργό Εξωτερικών η υποστήριξη των συμφωνιών του Λοκάρνο συνιστούσε –εκτός των άλλων– την αναγκαία προϋπόθεση για οποιαδήποτε αναθεώρηση του μεταπολεμικού καθεστώτος.²⁷

Αν όμως οι ακριβείς προθέσεις του Στρέσεμαν και της γερμανικής ηγεσίας δεν ήταν τότε απολύτως σαφείς στο Παρίσι, η γερμανική στάση στο ζήτημα του αφοπλισμού ενίσχυε τη δυσπιστία της Γαλλίας για τους στόχους του Βερολίνου. Συγκεκριμένα, με τη Συνθήκη των Βερσαλλιών η Γερμανία είχε αναγκαστεί να μειώσει δραματικά τους εξοπλισμούς της –κάτι που σε κάποιο βαθμό είχε «ανακουφίσει» τις γαλλικές ανησυχίες– αλλά ταυτόχρονα είχε προκαλέσει τη βαθιά «ταπείνωση» μιας χώρας με την παράδοση και τα милитарιστικά χαρακτηριστικά της Γερμανίας. Εντούτοις, η ίδια συνθήκη καθόριζε ότι ο γερμανικός αφοπλισμός αποτελούσε απλώς το πρώτο (αλλά αναγκαίο) βήμα προς την κατεύθυνση ενός γενικού περιορισμού των εξοπλισμών όλων ανεξαιρέτως των

²⁵ J.-B. Duroselle, *La Décadence, 1932-1939* (Paris: Imprimerie Nationale, 1979), 105-112.

²⁶ Z. Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History, 1933-1939* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2011), 63-66.

²⁷ J. Wright, «Stresemann and Locarno», *Contemporary European History* 4.2 (1995), 109-131.

κρατών –είτε μετείχαν στην Κοινωνία των Εθνών, είτε όχι.²⁸ Επομένως, ο διακανονισμός των Βερσαλλιών συνέδεε τον υποχρεωτικό (enforced) αποπλισμό των ηττημένων κρατών του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου με την προοπτική ενός γενικού (general) αποπλισμού εκ μέρους και των νικητών. Στο σημείο αυτό, η εμμονή της Γερμανίας, από τα τέλη ήδη της δεκαετίας του 1920 και κυρίως κατά τη διάρκεια της Συνδιάσκεψης του Αποπλισμού της Γενεύης (1932-1934), στο αίτημα για παροχή «ισότητας δικαιωμάτων» ως προς τους εξοπλισμούς, προκαλούσε τη γαλλική καχυποψία και εύλογα ερωτηματικά στο Παρίσι: για ποιον λόγο ήθελαν οι Γερμανοί, είτε να επανεξοπλιστούν οι ίδιοι, είτε να «αποπλισθεί» η Γαλλία; Και η απάντηση που έδιναν οι Γάλλοι ιθύνοντες ήταν γι' αυτούς προφανής: για να αναθεωρήσουν τη Συνθήκη των Βερσαλλιών. Αλλά και αντίστροφα, η άρνηση των γαλλικών κυβερνήσεων να αποδεχτούν «ισότητα δικαιωμάτων» στους εξοπλισμούς (όπως προέβλεπε η ίδια η Συνθήκη των Βερσαλλιών, την οποία άλλωστε είχε υπογράψει και η Γαλλία) γινόταν αντιληπτή στο Βερολίνο ως προσπάθεια διατήρησης της γαλλικής πρωτοκαθεδρίας στην ηπειρωτική Ευρώπη σε βάρος των γερμανικών συμφερόντων. Αν, λοιπόν, υπήρχε ένα ζήτημα στο οποίο αναδεικνυόταν όσο ποθενά αλλού η αμοιβαία καχυποψία για τους στόχους της άλλης πλευράς, αυτό ήταν το ζήτημα του αποπλισμού.²⁹

Με απλούστερα λόγια, ήταν πρωτίστως ο αναθεωρητικός χαρακτήρας της γερμανικής εξωτερικής πολιτικής –ακόμα και πριν από την άνοδο του Χίτλερ στην εξουσία– και η αμοιβαία δυσπιστία που εξακολουθούσε να χαρακτηρίζει τις σχέσεις Βερολίνου - Παρισίων στις αρχές της δεκαετίας του 1930, που καθιστούσαν αδύνατη την ειλικρινή συνεννόηση των δύο κρατών, τουλάχιστον με όρους αντίστοιχους με εκείνους της ελληνο-τουρκικής προσέγγισης. Σε αντίθεση, λοιπόν, με την περίπτωση της Ελλάδας και της Τουρκίας, η αμοιβαία αναγνώριση των συνόρων και η διευθέτηση των οικονομικών εκκρεμοτήτων, δεν κατέστησαν εφικτή τη διμερή προσέγγιση, ακόμα και όταν το ευρωπαϊκό περιβάλλον μετά το 1925 επέτρεπε μια τέτοια εξέλιξη. Αντίθετα, η αναθεωρητική Γερμανία και η συντηρητική Γαλλία αντιμετώπιζαν τις μεταξύ τους σχέσεις με

²⁸ Cl. Parry (επιμ.), *The Consolidated Treaty Series*, τ. 225 (New York: Oceana Publications, 1969-), 264.

²⁹ Βλ. αναλυτικά Duroselle, *La Décadence*, 63-70· M. Vaisse, *Sécurité d'Abord: La Politique Française en Matière de Désarmement, 9 décembre 1930 - 17 avril 1934* (Paris: Pedone, 1981)· Th. Davies, «France and the World Disarmament Conference, 1932-34», *Diplomacy and Statecraft* 15.4 (2004), 765-780· D. Richardson, «The Geneva Disarmament Conference 1932-34», στο D. Richardson και Gl. Stone (επιμ.), *Decisions and Diplomacy: Essays in Twentieth-Century International History* (London-New York: Routledge, 1995), 60-82.

όρους παιγνίου «μηνδενικού αθροίσματος», κάτι που φάνηκε ιδιαίτερα μετά την οικονομική Κρίση του 1929 και κυρίως στη Συνδιάσκεψη της Κοινωνίας των Εθνών για τον αποπλισμό, που ξεκίνησε τις εργασίες της στις αρχές του 1932.

Αν και η ελληνο-τουρκική προσέγγιση προβλήθηκε ως πρότυπο για τη διευθέτηση των διμερών διαφορών και την οργάνωση των διεθνών σχέσεων της δεκαετίας του 1930, κάτι τέτοιο δεν συνέβη. Σε καμία άλλη περίπτωση δύο γειτονικές χώρες που στο πρόσφατο παρελθόν είχαν βρεθεί σε αντίπαλα στρατόπεδα (όπως ήταν η Γερμανία και η Γαλλία) δεν αποδέχτηκαν με ειλικρίνεια και ως οριστικό το μεταπολεμικό καθεστώς, έτσι όπως αυτό διαμορφώθηκε με τις συνθήκες ειρήνης. Δεν θα πρέπει, λοιπόν, να προξενεί έκπληξη το γεγονός ότι η αποκατάσταση των γαλλο-γερμανικών σχέσεων δεν επήλθε παρά μόνον όταν οι δύο χώρες εγκατέλειψαν τις εκατέρωθεν διεκδικήσεις και ταυτόχρονα υιοθέτησαν κοινό διεθνοπολιτικό προσανατολισμό. Αυτό συνέβη μόνο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν η Γαλλία και η Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γερμανίας εντάχθηκαν στον δυτικό συνασπισμό και πρωταγωνίστησαν στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ενοποίησης.³⁰ Αλλά και αντίστροφα, η ελληνο-τουρκική συνεννόηση που εγκαινιάστηκε το 1930 και συνεχίστηκε τα επόμενα χρόνια τερματίστηκε το 1973 (αν και στο μεταξύ είχε δεχθεί ισχυρό πλήγμα λόγω του Κυπριακού ζητήματος), όταν η Τουρκία άρχισε να αμφισβητεί τα ελληνικά κυριαρχικά δικαιώματα στο Αιγαίο και να επιδιώκει την ανάδειξή της σε ηγεμονική δύναμη στην Ανατολική Μεσόγειο.³¹

³⁰ Βλ. αναλυτικά Η. Kissinger, *Διπλωματία*, μτφρ. Γ. Κοβαλένκο (Αθήνα: Πεδίο, 2020), 174-201.

³¹ Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις*, 236-237.

Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Ο Μεσοπόλεμος χαρακτηρίζεται από την κρίση της δημοκρατίας και την άνοδο του φασισμού και του εθνικοσοσιαλισμού αλλά και άλλων αυταρχικών καθεστώτων στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Η αμφισβήτηση του κοινοβουλευτισμού και των αντιπροσωπευτικών θεσμών εντάθηκε, δεν εμφανίστηκε με την οικονομική κρίση της δεκαετίας του 1930. Ήταν συνέπεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου αλλά και της αναπότρεπτης εισόδου των μαζών στην πολιτική. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε ως συνέπεια την πολιτική και θεσμική αστάθεια ιδίως στις ηττημένες χώρες, αλλά όχι μόνο σε αυτές. Οι νικήτριες, ιδίως η Βρετανία και η Γαλλία, διαχειρίστηκαν καλύτερα τη διαδικασία οικονομικής και κοινωνικής προσαρμογής στην ειρηνική περίοδο: αποστράτευση και μετάπτωση της πολεμικής οικονομίας σε ειρηνική. Πρέπει όμως να ληφθεί επίσης υπόψη ότι ειδικά σε αυτές, οι κοινοβουλευτικές και δημοκρατικές παραδόσεις είχαν βαθιές ρίζες και η πολιτική κουλτούρα των ανερχόμενων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων –δηλαδή της εργατικής τάξης και του δημοκρατικού σοσιαλισμού– ταυιζόταν με την αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αντίθετα, στην ηττημένη Γερμανία αλλά και στην τυπικώς νικήτρια αλλά δυσαρεστημένη με το αποτέλεσμα του πολέμου Ιταλία, η δημοκρατία δεν διέθετε την παράδοση και την αποδοχή που θα την καθιστούσε αναμφισβήτητη. Η Δημοκρατία της Βαϊμάρης εγκαθιδρύθηκε με τη συνεργασία της Γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας και του στρατιωτικού κατεστημένου, ενώ ταυτίστηκε με την ήττα και τον υπερπληθωρισμό του 1923-1924. Σταθεροποιήθηκε λόγω του αμερικανικού δανείου του 1924 αλλά παρέμενε πάντοτε ύποπτη από την οπτική της αριστοκρατίας και της επιχειρηματικής τάξης, καθώς και των μεσαίων στρωμάτων που τη θεωρούσαν υπερβολικά ταυτισμένη με την εργατική τάξη. Όταν ξέσπασε η Κρίση του 1929 στις Ηνωμένες Πολιτείες –που είχε άμεση επίπτωση στη Γερμανία λόγω ακριβώς της εξάρτησης της οικονομικής της σταθεροποίησης από την αμερικανική οικονομία– οι ιθύνουσες ομάδες της προπολεμικής Γερμανίας ακολούθησαν μια πολιτική αντιπληθωρισμού που έπληξε υπερβολικά τα μεσαία στρώματα

και την εργατική τάξη, όξυνε την κοινωνική ένταση και τροφοδότησε την άνοδο του εθνικοσοσιαλισμού με τις γνωστές συνέπειες. Στην Ιταλία, αντίστοιχα, το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου συνέπεσε με την καθιέρωση της καθολικής ψηφοφορίας και σηματοδεύτηκε από την πόλωση στα αστικά κέντρα και την ύπαιθρο μεταξύ εργατών και βιομηχανιών αλλά και ακτημόνων και γαιοκτησίας, αντίστοιχα. Μαζικές κινητοποιήσεις που έδειχναν να αμφισβητούν εμπράκτως τα δικαιώματα ιδιοκτησίας ανησυχούσαν και τα μεσαία στρώματα. Οι Ιταλοί σοσιαλιστές παρέβαιναν μεταξύ της στρατηγικής της ρήξης και των μεταρρυθμίσεων. Η άνοδος του φασισμού ερμηνεύεται στο πλαίσιο της αγωνίας των προπολεμικών ελίτ έναντι του κοινωνικού κινδύνου εκ των κάτω, στην έλλειψη πολιτικής στρατηγικής των σοσιαλιστών. Αυτά οδηγούν εκ του αποτελέσματος στην αδυναμία του κοινοβουλευτικού συστήματος να ενσωματώσει τις κοινωνικές ομάδες που εισέρχονταν στο πολιτικό σύστημα, στην αδυναμία εύρεσης του κοινού τόπου που είναι αναγκαίος για τη λειτουργικότητα οποιουδήποτε δημοκρατικού συστήματος.¹

Η Ελλάδα δεν αποτέλεσε εξαίρεση στο γενικό ευρωπαϊκό πλαίσιο αμφισβήτησης της δημοκρατίας, αν και –όπως και σε άλλες χώρες της ηπείρου μας– υπήρξαν εθνικές παράμετροι που χαρακτήρισαν τις εξελίξεις. Κατά κύριο λόγο ήταν ο Εθνικός Διχασμός, ο οποίος παρέμεινε η βασική διαίρεση στην ελληνική πολιτική και είχε ως συνέπεια, μεταξύ άλλων, ενδημικές στρατιωτικές επεμβάσεις από το 1922 έως το 1935. Αυτές έφθειραν τον κοινοβουλευτισμό και οδήγησαν στην οριστική κατάλυσή του στις 4 Αυγούστου 1936.

«Κοινοβούλιο ή δικτατορία;» Αυτό ήταν το βασικό πολιτικό δίλημμα, υποστήριξε το Μάιο του 1928, στον πρόλογο της πρώτης έκδοσης του βιβλίου του, ένας από τους σημαντικότερους μαρξιστές διανοούμενους του Μεσοπολέμου, ο Σεραφεΐμ Μάξιμος. Και αυτό γιατί, όπως ισχυριζόταν, στις συνθήκες της εποχής, η αστική σκέψη ασχολείτο με τη συντριβή του κοινωνικού εχθρού. Ο Μάξιμος διαπίστωνε ότι οι οπαδοί του καθαρού κοινοβουλευτισμού λιγόστευαν, ο Μουσολίνι –ηγέτης του φασιστικού καθεστώτος στην Ιταλία ήδη από τον Οκτώβριο του 1922– τύχανε θαυμασμού και ο στρατός, ελεγχόμενος κατά κύριο λόγο από τους οπαδούς της αβασίλευτης δημοκρατίας που είχε εγκαθιδρυθεί το 1924 στη χώρα, είχε στις τάξεις του πολλούς υποψήφιους δικτάτορες.²

¹ R. Evans, *The Coming of the Third Reich* (London: Penguin, 2005); M. Mazower, *Dark Continent* (Allen Lane, 1998), 3-40; Ph. Morgan, *Italian Fascism 1915-1945* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).

² Σ. Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία;* (Αθήνα: Στοχαστής, 1975), 7.

Η ανάλυση του Μάξιμου, ως μαρξιστική, εκκινούσε από τις κοινωνικές τάξεις αλλά δεν ήταν κατ' ανάγκην απλουστευτική. Η ιστορική εξέλιξη έτεινε να εξαλείψει την αντινομία δικτατορίας και κοινοβουλευτισμού, πίστευε. Η λεγόμενη Επανάσταση του 1922 ήταν η πρώτη μεταπολεμική δικτατορική εξουσία, ήταν μια πρώτη «δειλή» εμφάνιση μιας μικροαστικής δημοκρατίας με δικτατορικό έμβλημα. Προσέθετε ότι, σε αντίθεση με τη στρατιωτική επέμβαση του 1909, οι στρατιωτικοί που είχαν επικρατήσει το 1922 ήταν αντίθετοι σε οποιαδήποτε λαϊκή κινητοποίηση. Η Επανάσταση του 1922 είχε σαφή πολιτικά και κοινωνικά όρια. Πολιτικά τα όρια τίθεντο από τη μοναρχία· κοινωνικά από την εργατική τάξη. Στη σύγκρουση με τη μοναρχία οι στρατιωτικοί δεν έδιναν κανένα κοινωνικό στίγμα. Σε κάθε περίπτωση οι στρατιωτικοί είχαν συμβάλει στη σταθεροποίηση του αστικού κοινωνικού καθεστώτος. Ταυτόχρονα επιδίωκαν να επιβάλουν την παρουσία τους στην πολιτική, εκλεγόμενοι στη Συντακτική Συνέλευση τον Δεκέμβριο του 1923. Η δημοκρατία, σημείωνε ο Μάξιμος, ήταν συνυφασμένη με τη στρατιωτική παρουσία. Από τις πέντε κυβερνήσεις της Δ' Συντακτικής Συνέλευσης είχαν ανατραπεί βιαίως οι τέσσερις. Θεωρούσε τη δικτατορία του Θεοδώρου Πάγκαλου (Ιούνιος 1925 - Αύγουστος 1926) ως παραλλαγή του φασισμού· αλλά η γενική κοινωνική αναστάτωση που διαπερνούσε την ελληνική κοινωνία δεν ήταν συγκρίσιμη με την κοινωνική ένταση και πόλωση που χαρακτήριζε την ιταλική πολιτική το 1919-1922. Σημείωνε επίσης ότι ο Πάγκαλος δεν διέθετε μαζική βάση υποστήριξης ή κόμμα, αντίθετα η εξουσία του στηριζόταν στον στρατό.

Ο Μάξιμος αναφερόταν στη γενικότερη κοινωνική αναστάτωση που επικρατούσε την επαύριον της Μικρασιατικής Καταστροφής. Εργατικά στρώματα προέβαλλαν ποικίλες διεκδικήσεις. Παλαιοί πολεμιστές ζητούσαν γεωργικό κλήρο, ο οποίος ήταν αναγκαίος και για την αποκατάσταση των προσφύγων. Πρόσφυγες που είχαν εγκατασταθεί στα αστικά κέντρα ζητούσαν στέγη και αποζημίωση των περιουσιών που είχαν εγκαταλείψει στη Μικρά Ασία. Αυτή δεν μπορούσε παρά να τους δοθεί σε χρήμα. Μικροαστοί, έμποροι και βιοτέχνες, ζητούσαν ενοικιοστάσιο, οι βιομήχανοι πολιτική προστασίας της εθνικής παραγωγής.

Οι πρόσφυγες αποτελούσαν ευθύς εξαρχής σταθερούς υποστηρικτές του ευρύτερου βενιζελισμού. Ήδη στα μέσα Οκτωβρίου 1922 η Επαναστατική Επιτροπή αποφάσισε την επέκταση του δικαιώματος ψήφου στο προσφυγικό στοιχείο, ενώ ο αντιβενιζελισμός θεωρούσε την απονομή δικαιώματος ψήφου σε αυτούς στοιχείο «νόθευσης» των εκλογικών αποτελεσμάτων.³ Ο βενιζελισμός,

³ Γκάφερυ (Gaffery) (Αμερικανική Πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, 26 και 31 Οκτω-

έλεγε καθ' υπερβολήν, ο Γρηγόριος Δαφνής, δεν παρέμεινε «διαρκής μειοψηφία» λόγω των προσφύγων.⁴ Διαπιστώνεται δηλαδή μια ασυμφωνία σε βασικά σημεία των κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού.

Το στρατιωτικό καθεστώς του 1922-1924 που έμεινε γνωστό ως η Επανάσταση του 1922, διαπερνάτο από τις αντιθέσεις μεταξύ των στρατιωτικών που απέβλεπαν σε ηγετικό ρόλο. Ένας από αυτούς ήταν ο στρατηγός Θεόδωρος Πάγκαλος, ο οποίος διαπνεόταν από έντονο αλυτρωτισμό και απέβλεπε στην ανακατάληψη της Ανατολικής Θράκης με όχημα τη λεγόμενη Στρατιά του Έβρου. Η απροθυμία των υπόλοιπων ηγετικών στρατιωτικών παραγόντων και η αντίθεση του Βενιζέλου, απέτρεψαν το ενδεχόμενο νέας αναμέτρησης.⁵ Ο Πάγκαλος θα επέμενε στις αντιλήψεις αυτές και θα επιδίωκε την έμπρακτη προώθησή τους όταν εγκατέστησε βραχύβια δικτατορία το 1925-1926, καθώς διέθετε κάποια υποστήριξη εντός του στρατού, επαρκή όμως για να ανατρέψει την κυβέρνηση στις επικρατούσες διαλυτικές συνθήκες του Ιουνίου του 1925.⁶ Η υπόθεση είχε αναδείξει την αστάθεια του συστήματος. Ο στρατός διέθετε ισχύ για να προσδιορίσει τις εξελίξεις, αλλά ήταν κατακερματισμένος μεταξύ δικτύων επιρροής. Το 1923 ο Βενιζέλος διέθετε γόητρο και επιρροή, αλλά όχι τόσο αποφασιστική ώστε να καθορίσει τις εξελίξεις. Έτσι, ενώ οι ηγετικοί παράγοντες του στρατιωτικού καθεστώτος έτειναν προς την επιβολή δικτατορίας, ο αρχηγός του καθεστώτος Νικόλαος Πλαστήρας επιδίωκε την έγκριση του Βενιζέλου, ένδειξη του υπολειπόμενου κύρους του αρχηγού των Φιλελευθέρων μεταξύ μιας μερίδας των στρατιωτικών. Ο Βενιζέλος ήταν σε θέση να αποτρέψει την επιβολή δικτατορίας, αλλά δεν μπορούσε να επιβάλει και μια ορισμένη στρατηγική εξόδου από τη στρατιωτική διακυβέρνηση.⁷ Οι ενδοστρατιωτικές αντιθέσεις επιτείνονταν με επίκεντρο τον Πάγκαλο. Βενιζελικοί στρατιωτικοί, όπως ο στρατηγός Γαργαλίδης, τόνιζαν στον Πλαστήρα ότι ο Πάγκαλος επιδίωκε την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας και εν συνεχεία προσωπικού καθεστώτος.⁸ Το αποτυχόν κίνημα (αποκλήθηκε «αντεπανάσταση») των δυσαρεστημένων

βρίου 1922, National Archives and Records Administration (εφεξής NARA), College Park, Virginia, USA, RG 59, State Department Decimal Files 868.00/330, 331.

⁴ Γρ. Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα 1821-1961* (Αθήνα: Γαλαξίας, 1961), 143.

⁵ Θ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού στην ελληνική πολιτική 1916-1936* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2018), 125-126.

⁶ Για τις εξελίξεις, βλ. Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*.

⁷ Άθερτον (Atherton) (Αμερικανική Πρεσβεία Αθηνών) προς State Department, 25 Ιουνίου 1923, NARA, RG 59, State Department Decimal Files 868.00/406.

⁸ Γαργαλίδης (Γ' Σώμα Στρατού) προς Ν. Πλαστήρα, 13 Ιουνίου 1923, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ν. Πλαστήρα, φάκ. 7.

βενιζελικών Λεοναρδόπουλου και Γαργαλίδη είχε ευρεία συμμετοχή αντιβενιζελικών που ενδεχομένως δεν είχαν συνειδητοποιήσει οι δύο στρατηγοί. Σημαντική ήταν η ανάμιξη του Ιωάννη Μεταξά, ο οποίος είχε προσχωρήσει στη στρατιωτική επιλογή λόγω του εκλογικού συστήματος που είχε εισαγάγει το στρατιωτικό καθεστώς, με σκοπό να εκμηδενίσει την πιθανότητα επικράτησης του αντιβενιζελισμού στις προγραμματιζόμενες εκλογές. Η αποτυχία του κινήματος οδήγησε στην απόταξη περίπου 1.300 αντιβενιζελικών αξιωματικών και στον μονομερή έλεγχο του στρατού από τον ευρύτερο βενιζελισμό έως το 1933. Ταυτόχρονα ενίσχυσε τη θέση αδιάλλακτων στρατιωτικών, όπως ο Πάγκαλος, ενώ η ηγεσία του Κινήματος του 1922 αισθάνθηκε ότι δεν είχε άλλη εναλλακτική λύση από το να ενθαρρύνει την άνοδο άλλων στρατιωτικών παραγόντων, όπως ο Γεώργιος Κονδύλης, κάτι που επέτεινε ασφαλώς τον κατακερματισμό και την απειθαρχία.⁹

Το γόπτρο του Βενιζέλου παρέμενε ασφαλώς υψηλό εντός της παράταξής του, αλλά η πραγματική επιρροή του είχε μειωθεί. Η υπόθεση της χαρισματικής ηγεσίας του δεν είναι αβάσιμη, αλλά παρά ταύτα ελέγχεται εμπειρικά.¹⁰ Είναι ακριβέστερο να υποστηριχθεί ότι το πολιτικό του κεφάλαιο είχε απόδοση κυμαινόμενη ανάλογα με τις συνθήκες. Ο σημαντικός Κερκυραίος ιστορικός, Γρηγόριος Δαφνής, βενιζελικός αλλά και ικανός να τηρεί κριτική απόσταση από τον αρχηγό των Φιλελευθέρων, διαπίστωνε αυτήν την κατάσταση όταν σημείωνε ότι το 1923-1924 ο Βενιζέλος δεν έβλεπε τον λόγο πολιτειακής αλλαγής ιδίως μετά τον θάνατο του Κωνσταντίνου. Η αβασίλευτη δημοκρατία είχε εγκαθιδρυθεί από τους αδιάλλακτους στρατιωτικούς και πολιτικούς, ενώ ο Βενιζέλος είχε αντιληφθεί ότι δεν ήταν σε θέση να πειθαρχήσει τα αδιάλλακτα στοιχεία της παράταξής του.¹¹

Πράγματι, λίγες μόνο μέρες μετά την καταστολή του κινήματος Λεοναρδόπουλου - Γαργαλίδη, ο Κονδύλης επέκρινε τον Πλαστήρα για διαταγμό σε σχέση με την ανακήρυξη της δημοκρατίας,¹² ενώ ο Βενιζέλος προειδοποιούσε επίσης τον Νοέμβριο του 1923 ότι κινήματα ή η χρήση βίας «από θερμοαίματος και ζωηρούς θα μας σακατέψουν». Πρότεινε τη διεξαγωγή δημοψηφίσματος

⁹ Ν. Πλαστήρας προς Στ. Γονατά, 24 Δεκεμβρίου 1923, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Στ. Γονατά, φάκ. 7.

¹⁰ Για την πολιτική στον Μεσοπόλεμο, βλ. G. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social Coalitions and Party Strategies in Greece, 1922-1936* (Μπέρκλεϊ: University of California Press, 1983).

¹¹ Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, 137-138.

¹² Γ. Κονδύλης προς Ν. Πλαστήρα, 1η Νοεμβρίου 1923, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ν. Πλαστήρα, φάκ. 7.

μόνο ύστερα από τις εκλογές που θα αναδείκνυαν τη Συντακτική Συνέλευση.¹³ Προσέθετε επίσης ότι κατά τις πληροφορίες του οι επαρχίες δεν υποστήριζαν την ανακήρυξη της δημοκρατίας.¹⁴ Από την άλλη πλευρά όμως, αμέσως μετά τη διεξαγωγή των εκλογών στις 16 Δεκεμβρίου 1923, από τις οποίες απείχαν οι αντιβενιζελικοί, ο διοικητής του Γ' Σώματος Στρατού, στρατηγός Οθωναίος, προειδοποιούσε τον Πλαστήρα ότι το σύνολο των αξιωματικών, μετά πλέον την απόταξη των αντιβενιζελικών, υποστήριζε την ανακήρυξη της δημοκρατίας.¹⁵

Ο Βενιζέλος ανέλαβε τελικά την πρωθυπουργία τον Ιανουάριο του 1924 ύστερα από πολλούς δισταγμούς. Ήταν ανήσυχος από τις αντιδράσεις των αδιάλλακτων, είτε στρατιωτικών είτε πολιτικών, υπό την ηγεσία του Αλεξάνδρου Παπαναστασίου, ο οποίος πίεζε επίσης για την ανακήρυξη της δημοκρατίας από τη Συντακτική Συνέλευση. Ο Βενιζέλος προσπάθησε να συμφιλιώσει τις δύο παρατάξεις, καλώντας σε διάλογο τους αντιβενιζελικούς, και υποσχόμενος ένα αδιάβλητο δημοψήφισμα. Ο Κρητικός πολιτικός είχε αποφασίσει να παραιτηθεί, αν η επιβολή του ήταν αμφίβολη, κάτι που έκανε στις αρχές Φεβρουαρίου. Η διάδοχη κυβέρνηση Καφαντάρη απέτυχε και αυτή να επιβληθεί στους στρατιωτικούς, και τελικά αρκετοί Φιλελεύθεροι –οι οποίοι διασπαστήκαν– αποδέχθηκαν την ανακήρυξη της δημοκρατίας από τη Συνέλευση με εισήγηση της κυβέρνησης Παπαναστασίου και τη διεξαγωγή στη συνέχεια του δημοψηφίσματος. Έκτοτε ο βενιζελισμός, και ο ίδιος ο Βενιζέλος, θα ταυτιζόνταν με την αβασίλευτη δημοκρατία. Στο δημοψήφισμα είχε διαγραφεί η εκλογική γεωγραφία που χαρακτήριζε τη δημοκρατία του Μεσοπολέμου. Η μοναρχία υποστηρίχθηκε από μια μικρή πλειοψηφία στην Παλαιά Ελλάδα σε αντίθεση με τις Νέες Χώρες, ενώ την πλάστιγγα έγειραν αποφασιστικά οι πρόσφυγες που αποτελούσαν γύρω στο 20% του εκλογικού σώματος. Το αποτέλεσμα (69,95% υπέρ της πολιτειακής μεταβολής) δεν επιδεχόταν αμφισβήτησης, τουλάχιστο ως προς τη γενική του κατεύθυνση. Όπως σημείωνε η Βρετανική Πρεσβεία, με φλέγμα αλλά και αφ' υψηλού, για την αντιμετώπιση της πολιτικής σε χώρες της Νότιας Ευρώπης «η ψηφοφορία είχε εξελιχθεί ικανοποιητικά με τον τρόπο που γίνονται τα πράγματα σε αυτή τη γωνία του κόσμου».¹⁶

¹³ Κ. Βεντήρης προς Ν. Πλαστήρα, 15 Νοεμβρίου 1923, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ν. Πλαστήρα, φάκ. 7.

¹⁴ Ε. Βενιζέλος προς Ν. Πλαστήρα μέσω Ελληνικής Πρεσβείας Παρισίων, 19 Νοεμβρίου 1923, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ν. Πλαστήρα, φάκ. 7.

¹⁵ Α. Οθωναίος προς Ν. Πλαστήρα, 17 Δεκεμβρίου 1923, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Ν. Πλαστήρα, φάκ. 7.

¹⁶ Βρετανική Πρεσβεία Αθηνών, Ετήσια έκθεση για την Ελλάδα 1924, 15 Μαΐου 1925, The National Archives (εφεξής ΤΝΑ), FO 371/10771, C 7036.

Η δικτατορία του Πάγκαλου, μετά την πάροδο δεκατεσσάρων μηνών, ήταν αποτέλεσμα του κατακερματισμού των Φιλελευθέρων και της αδυναμίας της Συντακτικής Συνέλευσης να υποστηρίξει μια ισχυρή κυβέρνηση που θα αναλάμβανε να εφαρμόσει ένα συγκεκριμένο πρόγραμμα. Το γεγονός ότι ο αντιβενιζελισμός απουσίαζε από τη Συνέλευση είχε συντελέσει πιθανότατα στην έλλειψη συνοχής της κοινοβουλευτικής ομάδας των Φιλελευθέρων, μερίδες της οποίας υποστήριξαν τις κυβερνήσεις Παπαναστασίου, εν συνεχεία Σοφούλη και τέλος Μιχαλακόπουλου. Ο Πάγκαλος δεν ήταν ο μόνος στρατιωτικός διεκδικητής της εξουσίας. Υπήρχε και ο Κονδύλης ο οποίος είχε συμμετάσχει στις κυβερνήσεις Παπαναστασίου και Μιχαλακόπουλου, και είχε επιχειρήσει την αποσταθεροποίησή τους επικαλούμενος τον κομμουνιστικό κίνδυνο. Ο κατακερματισμός του στρατιωτικού στοιχείου απέτρεψε όμως την οριστική πώση του κοινοβουλευτισμού τη δεκαετία του 1920.

Τα κόμματα επιχειρήσαν να αντιδράσουν στη δικτατορία του Πάγκαλου. Προέβραλαν, κατά τον Σεραφείμ Μάξιμο, ένα συντηρητικό μπλοκ έναντι του «άκρατου» συντηρητισμού της δικτατορίας Πάγκαλου με την ελπίδα ότι θα απέφευγαν καταστρεπτικές κοινωνικές συνέπειες. Αυτή η ανησυχία είχε προκύψει από το αποτέλεσμα των δημοτικών εκλογών του Οκτωβρίου 1925 στη Θεσσαλονίκη, όπου επικράτησε ο Μηνάς Πατρίκιος με την υποστήριξη των κομμουνιστών, τη διεξαγωγή των οποίων είχε επιτρέψει ο Θεόδωρος Πάγκαλος. Η αντίδραση των Φιλελευθέρων έναντι της δικτατορίας έπρεπε να ερμηνευθεί, κατά τον Μάξιμο, ως προληπτική κίνηση έναντι της πιθανότητας μιας γενικότερης επαναστατικής κίνησης που θα προέκυπτε από την αντίδραση των μαζών έναντι της δικτατορίας.

Αυτό που επέδρασε στην ανατροπή του Πάγκαλου δεν ήταν «η αντίδραση των μαζών» –αυτές δεν είχαν αντιδράσει στη δικτατορία έως το καλοκαίρι του 1926–, αλλά ένας συνδυασμός εσωτερικών και εξωτερικών παραγόντων. Η βάση του Πάγκαλου στον στρατό ήταν περιορισμένη. Πέραν αυτού, η εξουσία του αποσταθεροποιείτο από την εξωτερική του πολιτική, η οποία χαρακτηριζόταν από εμμονή στην ανάκτηση της Ανατολικής Θράκης. Ο Πάγκαλος είχε επιδοθεί σε σημαντικούς εξοπλισμούς για τα μέτρα της εποχής με συνέπεια τη δημοσιονομική πίεση. Τα ελλείμματα αυξάνονταν και καλύπτονταν από προκαταβολές της Εθνικής Τραπέζης προς το κράτος και την έκδοση εντόκων γραμματίων, με συνέπεια την αύξηση του δημόσιου χρέους. Τόσο ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος, όσο και ο υποδιοικητής της Εθνικής Τραπέζης Εμμανουήλ Τσουδερός, επισήμαιναν τον Μάρτιο του 1926 ότι οι δαπάνες των υπουργείων Στρατιωτικών, Ναυτικών και Μεταφορών ήταν εκτός ελέγχου και οι προσπάθειες του υπουργού Οικονομικών Τρανταλίδη να ισοσκελίσει τον

προϋπολογισμό ήταν αμφίβολο αν θα επιτύγχαναν.¹⁷ Η ανατροπή του Πάγκαλου ήταν συνέπεια των συμφωνιών που συνήψε με το Βελιγράδι, το οποίο κέρδιζε σημαντικά δικαιώματα στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης και στη σιδηροδρομική γραμμή Θεσσαλονίκης - Γευγελής έναντι των υποτιθέμενων στρατηγικών πλεονεκτημάτων που θεωρούσε ότι αποκόμιζε ο Πάγκαλος, προκειμένου να επιχειρήσει την ανάκτηση της Ανατολικής Θράκης με στρατιωτικά μέσα. Ο τυχοδιωκτισμός της εξωτερικής του πολιτικής και η προϊούσα αποξένωσή του από τον βενιζελισμό, ήταν τα στοιχεία που προκάλεσαν τη συσπείρωση των πολιτικών και στρατιωτικών στοιχείων του βενιζελισμού και την ανατροπή του τον Αύγουστο του 1926.¹⁸

Η επίδραση του στρατιωτικού στοιχείου στην πολιτική παρέμενε διαβρωτική. Στις πρώτες μεσοπολεμικές εκλογές με τη συμμετοχή όλων των πολιτικών δυνάμεων, αυτές της 7ης Νοεμβρίου 1926, οι οποίες διεξήχθησαν αδιάβλητα, ο αντιβενιζελισμός τελούσε υπό το κράτος της ανασφάλειας για το ενδεχόμενο στρατιωτικού πραξικοπήματος. Η *Πρωία* αναφερόταν σε «συνεννοήσεις» για την «κατακράτηση» της αρχής σε περίπτωση ανάδειξης αντιβενιζελικής πλειοψηφίας καθώς και σε ανασύσταση του Στρατιωτικού Συνδέσμου. Υπήρχε η υποψία ότι η εφαρμογή της αναλογικής, έναντι του πλειοψηφικού που προέκρινε ο αντιβενιζελισμός, θα προκαλούσε μακρά εκκαθάριση των αποτελεσμάτων και θα προσέφερε δυνατότητες παρέμβασης στο στρατιωτικό στοιχείο.¹⁹ Ο στρατηγός Κονδύλης, ο οποίος είχε ανατρέψει τον Πάγκαλο και είχε αναλάβει να διενεργήσει τις εκλογές επικεφαλής υπηρεσιακής κυβέρνησης, τηρούσε κάποια απόσταση, αλλά δεν απείχε εντελώς από την πολιτική. Τόνιζε ότι η κυβέρνησή του θα παρέμενε στην εξουσία έως τη σύγκληση της νέας Βουλής, ένα μήνα δηλαδή μετά τη διεξαγωγή των εκλογών, εκτός αν επικρατούσε ένα κόμμα ή συνασπισμός. Διέψευδε τα περί στρατιωτικής επέμβασης. Προσέθετε όμως ότι, σε περίπτωση επικράτησης των αντιβενιζελικών, θα ακολουθούσε δημοψήφισμα για το Πολιτειακό καθώς αυτή ήταν η επιθυμία των Λαϊκών ενώ οι Ελευθερόφρονες του Ιωάννη Μεταξά –ο οποίος είχε αναγνωρίσει τη δημοκρατία– θα υποχρεώνονταν να ακολουθήσουν λόγω της πίεσης των οπαδών τους προς την ηγεσία. Συμπλήρωνε ότι οι αρχηγοί των κομμάτων δεν διέθεταν την επιβολή που είχαν οι παλαιοί πολιτικοί, ιδίως ο Βενιζέλος.²⁰

¹⁷ Ρουσίν (Roussin) (Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος) προς Foreign Office, 15 Μαρτίου 1926, TNA, FO 371/11352, C 3992.

¹⁸ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού*, 167-170.

¹⁹ *Πρωία*, 28 Οκτωβρίου 1926.

²⁰ *Πρωία*, 31 Οκτωβρίου 1926.

Το αποτέλεσμα των εκλογών ήταν μια ένδειξη της επιβίωσης του Εθνικού Διχασμού ως βασικής πολιτικής διαίρεσης. Το Κομμουνιστικό Κόμμα Ελλάδος (ΚΚΕ) που είχε ιδρυθεί το 1918 και διακήρυττε τον στόχο ανατροπής του αστικού καθεστώτος,²¹ είχε λάβει μόλις το 4,4% των ψήφων και το Αγροτικό Κόμμα Ελλάδος, που δεν απέβλεπε σε κοινωνική ανατροπή, το 3%. Οι εκλογές είχαν κάποια σημασία για το Πολιτειακό, καθώς ήταν η πρώτη αναμέτρηση με τη συμμετοχή και του αντιβενιζελισμού. Όπως σημείωναν διπλωματικές πηγές της εποχής, οι βενιζελικοί επιδείκνυαν κάποια νευρικήτητα σχετικά με το Πολιτειακό, καθώς δε μπορούσαν ακόμα να σταθμίσουν την απήχηση της μοναρχίας στις κατώτερες τάξεις.²² Το ζήτημα δεν τερματίστηκε από το εκλογικό αποτέλεσμα. Η υπεροχή των δημοκρατικών κομμάτων δεν ήταν μεγάλη. Η Παλαιά Ελλάδα δεν είχε μεταστραφεί προς τη δημοκρατία και υπήρχε εμφανής διαφορά μεταξύ αυτής και των Νέων Χωρών. Παρέμενε επίσης ανοικτό το ζήτημα του ρόλου του στρατού. Οι αρχηγοί των κομμάτων συμφωνούσαν ότι ο στρατός έπρεπε να αποσυρθεί από την πολιτική και ο Κονδύλης ήταν έτοιμος να αποσυρθεί αλλά προφανώς ο χειρισμός της επανόδου ενός μέρους των απότακτων αντιβενιζελικών παρέμενε δυσχερές.²³

Ο σχηματισμός της «οικουμενικής» κυβέρνησης βενιζελισμού και αντιβενιζελισμού –ή μεγάλου συνασπισμού όπως θα λέγαμε σήμερα– που ακολούθησε τις εκλογές διευκολυνόταν από τη σύγκλιση των «γενικότερων ταξικών συμφερόντων», οι διαφορές μειώνονταν, πίστευε ο Μάξιμος. Το Λαϊκό Κόμμα επανεντασσόταν στο πολιτικό σύστημα. Οι Φιλελεύθεροι φαινόταν να επιτυγχάνουν τη στερέωση της αβασίλευτης δημοκρατίας και τη νομιμοποιητική σταθεροποίηση, ενώ ο στρατός επισφράγιζε υπέρ τους τον γενικότερο συσχετισμό δυνάμεων.²⁴ Αυτά όμως ήταν αβέβαια. Τα ταξικά συμφέροντα, όπως τα εντόπιζε ο Μάξιμος, ήταν ανίσχυρα ενώπιον του οχίσματος το οποίο παρέμενε ενεργό και βαθύτατο χωρίς να είναι κατ' ανάγκην ταξικό. Ήταν δύσκολο να υπερβάλει κανείς ως προς το βάθος του χάσματος, σημείωνε η Βρετανική Πρεσβεία. Το ρήγμα είχε διαιρέσει την ελληνική κοινωνία. Η σημασία της Οικουμενικής Κυβέρνησης έγκειτο στο γεγονός ότι «προσέφερε την πιθανότητα του κατευνασμού, ο οποίος θα ήταν αναγκαστικά βαθμιαίος», καθώς και της επανεμφάνισης ενός «ενιαίου εθνικού πνεύματος». Η δημοκρατική πλειοψη-

²¹ Α. Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στο Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999).

²² Υπόμνημα Σ.Μ. Τσέθαμ (S.M. Cheetham), 7 Οκτωβρίου 1926, TNA, FO 371/11336, C 11236.

²³ Βρετανική Πρεσβεία Αθηνών προς Foreign Office, 29 Νοεμβρίου 1926, TNA, FO 371/11336, C 13113.

²⁴ Μάξιμος, *Κοινοβούλιο ή δικτατορία*, 153-154.

φία όμως που είχε επιτευχθεί στις εκλογές ήταν μικρή, οι δύο παρατάξεις ήταν περίπου ισοδύναμες και μόνο ένα στοιχείο φαινόταν να λειτουργεί υπέρ της κυβέρνησης: «ένα λανθάνον και σχεδόν άναρθρο αίσθημα μεταξύ των μαζών ότι οι στρατιωτικές επεμβάσεις και οι αναστατώσεις είχαν φέρει την Ελλάδα στο χείλος της καταστροφής».²⁵

Η νομισματική σταθεροποίηση του 1927 ήταν ασφαλώς μια θετική εξέλιξη καθώς τιθάσευε τον πληθωρισμό που χαρακτήριζε την ελληνική οικονομία από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, επέβαλε δημοσιονομική σταθερότητα, εξασφάλισε δάνεια από τη διεθνή χρηματαγορά για την ολοκλήρωση της αποκατάστασης των προσφύγων, και γενικότερα ενέταξε την Ελλάδα στο διεθνές οικονομικό σύστημα. Ταυτόχρονα, όμως, έθετε σε δοκιμασία τις κυβερνήσεις συνασπισμού που την έφεραν σε πέρας, καθώς αύξησε τη φορολογική επιβάρυνση ασθενέστερων κοινωνικών ομάδων.²⁶ Η κυβέρνηση πέτυχε ότι χωρίς δυσκολία την ψήφισαν οι Συντάγματα από τη Βουλή τον Ιούνιο του 1927.²⁷ Παράλληλα, όμως, είχε αποδειχθεί εξαιρετικά ευπαθής στην πίεση των στρατιωτικών στο πλαίσιο της ρύθμισης του Αποτακτικού Ζητήματος. Οι βενιζελικοί στρατιωτικοί που επικρατούσαν στον στρατό αντιδρούσαν στην επάνοδο περιορισμένου αριθμού αντιβενιζελικών αποτάκτων του 1923. Ιθύνων νους της αντίδρασης ήταν ο στρατηγός Οθωνάιος. Η αντίδραση κάμφθηκε μόνο μετά την παρέμβαση του Νικολάου Πλαστήρα –ο οποίος δεν υπηρετούσε στον στρατό, ούτε έφερε πολιτικό αξίωμα– και του Βενιζέλου, ο οποίος είχε επιστρέψει στην Ελλάδα αλλά απείχε από την πολιτική.²⁸ Η νόμιμη δηλαδή εξουσία δεν ήταν σε θέση να επιβληθεί χωρίς τη συνδρομή ισχυρών παραγόντων, οι οποίοι όμως δεν διέθεταν καμία συνταγματική αρμοδιότητα τη στιγμή εκείνη. Πράγματι, οι στρατιωτικές επεμβάσεις, που είχε εγκαινιάσει το Κίνημα στο Γουδί αλλά είχαν καταστεί ενδημικές και απολύτως συνυφασμένες με τον Εθνικό Διχασμό από το 1916 και εξής, είχαν αποσαθρώσει τη βάση ενός αντιπροσωπευτικού συστήματος, την αποδοχή και εφαρμογή θεμελιωδών κανόνων του πολιτικού παιχνιδιού. Το ζήτημα της πολιτικής αντιπαράθεσης είχε εξελιχθεί σε ζήτημα πολιτικής κουλτούρας.

²⁵ Λορέν (Lorraine) (Βρετανική Πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 1η Φεβρουαρίου 1927, TNA, FO 371/12170, C 1364.

²⁶ Για τη νομισματική σταθεροποίηση, βλ. Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς Πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2019), 169-179.

²⁷ Για τη θεσμική αστάθεια, βλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση 1922-1974* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1984).

²⁸ Βερέμης, *Οι επεμβάσεις του στρατού, 182-192*.

Στο πλαίσιο αυτό μπορούν να ερμηνευθούν οι εν συνεχεία πολιτικές εξελίξεις και ιδίως η επάνοδος του Βενιζέλου στην πολιτική το 1928. Το έργο γενικότερα της Οικουμενικής Κυβέρνησης και των κυβερνήσεων στενότερων συνασπισμών που την ακολούθησαν ήταν σημαντικό και κατά κυριολεξία θεμελιώδες. Παρά ταύτα, δεν ενίσχυσε την πολιτική αποδοχή και την προοπτική των φιλελεύθερων πολιτικών από την πλευρά του ευρύτερου βενιζελισμού (Γεώργιος Καφαντάρης και Ανδρέας Μιχαλακόπουλος) και του αρχηγού των Ελευθεροφρόνων –εκ μέρους του αντιβενιζελισμού– Ιωάννη Μεταξά, που το έφεραν σε πέρας. Υπήρχε, συνόψιζε ο Δαφνής, ανάγκη «ισχυράς προσωπικότητας». Ήδη το φθινόπωρο του 1927 η πολιτική επιχειρηματολογία όσων επιθυμούσαν την επάνοδο του Βενιζέλου στην πολιτική υποστήριζε ότι κανένα μέλος της κυβέρνησης δεν διέθετε γόπτρο ή ηγετική ικανότητα. Υπήρχε περισσότερη συζήτηση και λιγότερη δράση, ενώ αυξάνονταν η φορολογία και το κόστος ζωής. Από την πλευρά του αντιβενιζελισμού, ο Μεταξάς, ο οποίος παρέμενε στην κυβέρνηση, θεωρείτο ότι προσπαθούσε να κερδίσει χρόνο, ενώ ο Τσαλδάρης, που είχε με τους Λαϊκούς αποχωρήσει από την κυβέρνηση τον Αύγουστο του 1927 –διαφωνώντας με τη νομοματική σταθεροποίηση–, δεν έπρεπε να λαμβάνεται υπόψη σοβαρά. Από τη βενιζελική πλευρά, ο Καφαντάρης χαρακτηριζόταν «ευσυνείδητος» και «έντιμος» και ο Παπαναστασίου ως «υπερβολικά σοσιαλιστής». Οι μόνες ισχυρές προσωπικότητες, κατά την επιχειρηματολογία αυτή, ήταν ο Βενιζέλος και ο Κονδύλης.²⁹ Το 1928 ο Βενιζέλος είχε ανακτήσει την απήχσή του, οι επίγονοί του υφίσταντο τις συνέπειες μιας μη δημοφιλούς πολιτικής, ενώ ήταν εκτεταμένη η ανασφάλεια των στρατιωτικών του ευρύτερου βενιζελισμού, των προσφύγων και των μικροαστών.³⁰ Ο Μάξιμος φαινόταν να συμφωνεί με τις διαπιστώσεις του Δαφνή. Θεωρητικά, η πολιτική της Οικουμενικής Κυβέρνησης ήταν «ολιγαρχική». Παρέθετε την ψήφισμα παλαιών και νέων συμβάσεων που ευνοούσαν υπερβολικά κατά τη γνώμη του επιχειρηματικούς ομίλους που συμβάλλονταν με το κράτος, νέες φορολογίες και αυξημένη απόδοση των παλαιών, στοιχεία που έφερναν σε αντίθεση «μεγάλες λαϊκές μάζες» με την Οικουμενική Κυβέρνηση και τους συνασπισμούς που την ακολούθησαν. Από αστικής πλευράς συνεπώς, αυτό που μπορούσε να αντιταχθεί στις κυβερνήσεις συνασπισμού που εξασθενούσαν ήταν ο Βενιζέλος. Επρόκειτο για στροφή προς τον «μεσσιανισμό», ο οποίος ήταν γνώρισμα χρεοκοπίας της αστικής δημοκρατίας. Η σχέση Κοινοβουλίου και δικτατορίας το 1928 ήταν,

²⁹ Σημείωμα εμπορικού ακολούθου Βρετανικής Πρεσβείας Αθηνών Τέρνερ (Turner), 26 Οκτωβρίου 1927, TNA, FO 371/12171, C8935.

³⁰ Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, 144.

πίστευε ο Μάξιμος, αποτέλεσμα μιας «βαθύτερης» κοινωνικής πάλης μεταξύ των καταπιεζόμενων στρωμάτων και της αστικής τάξης.

Στο πεδίο του Δικασμού, ο Βενιζέλος είχε επιχειρήσει αρχικά να κρατήσει αποστάσεις από τους ηγέτες του Κινήματος του 1922 και ζήτησε από τον Στυλιανό Γονατά να μη συμμετάσχει στις εκλογές, υποσχόμενος όμως να τον συμπεριλάβει σε συνδυασμό των Φιλελευθέρων για τις εκλογές στη Γερουσία, η οποία επρόκειτο να συσταθεί το 1929. Τον διαβεβαίωσε ότι εκτιμούσε το έργο της Επανάστασης του 1922.³¹

Το ζήτημα της συμμετοχής ηγετικών παραγόντων του Κινήματος του 1922 επρόκειτο να είναι εν τέλει το κριτήριο για την αντοχή του Εθνικού Δικασμού. Αυτό κατέστη σαφές στη δημόσια αλληλογραφία Τσαλδάρη - Βενιζέλου στις αρχές του 1929. Ο Τσαλδάρης είχε απευθυνθεί στον Βενιζέλο και ζητούσε να πληροφορηθεί, αν ο αρχηγός των Φιλελευθέρων επρόκειτο να υποδείξει τον Νικόλαο Πλαστήρα ως αριστίνδην γερουσιαστή. Ο Βενιζέλος είχε απαντήσει ότι η επανάσταση είχε προσφέρει «μεγάλας υπηρεσίες» αλλά ότι η αναγνώριση αυτή δεν σήμαινε υιοθέτηση «σφαλμάτων», αναφερόμενος στην Εκτέλεση των Έξι. Αναγνώριζε ότι δεν είχε διαπραχθεί προδοσία, αλλά αναφερόταν ταυτόχρονα στην «ψυχολογική κατάσταση» που επικρατούσε μεταξύ του στρατού και των προσφύγων το φθινόπωρο του 1922, καθώς και ότι η στρατιωτική ηγεσία της εποχής πίστευε «ειλικρινώς» ότι δεν θα ήταν σε θέση να ανασυγκροτήσει τον στρατό, αν δεν προχωρούσε στην Εκτέλεση των Έξι. Ο Τσαλδάρης, από την πλευρά του, επέμενε ότι αυτό που αποκαλούσε ο Βενιζέλος «σφάλμα» ήταν στην πραγματικότητα «τερατώδες έγκλημα».³²

Η επικράτηση του Βενιζέλου στις εκλογές του Αυγούστου του 1928 ήταν συντριπτική. Όπως σημείωνε ο Δαφνής:

Ένα είδος προσωπικής εξουσίας, συμφώνου προς τις τάσεις της μεταπολεμικής περιόδου εγκαθιδρύθη εις την Ελλάδα. Εάν δεν επήρχετο η μεγάλη οικονομική κρίσις του 1929, το καθεστώς τούτο θα είχε την δυνατότητα να επιζήσει μέχρι του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, ανανεουμένης της λαϊκής εντολής ανά τετραετίαν και χωρίς την ανάγκην της καταλύσεως της συνταγματικής δημοκρατίας όπως συνέβη την 4ην Αυγούστου 1936.³³

Πράγματι, η Κρίση του 1931 ανέδειξε με ένταση προβλήματα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά που ήδη υπήρχαν. Το αναπτυξιακό πρόβλημα παρέμενε άλυτο εν πολλοίς λόγω της στενότητας κεφαλαίου και της μειωμένης

³¹ Στ. Γονατάς προς Ν. Πλαστήρα, 17 Ιουλίου 1928, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Στ. Γονατά, φάκ. 12.

³² Η αλληλογραφία Π. Τσαλδάρη - Ε. Βενιζέλου στην *Εστία*, 1η, 2, 3 Φεβρουαρίου 1929.

³³ Δαφνής, *Τα ελληνικά πολιτικά κόμματα*, 144.

ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων. Αυτά γίνονταν σαφή σε υπόμνημα του Συνδέσμου Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών προς τον Βενιζέλο τον Δεκέμβριο του 1929. Οι Έλληνες βιομήχανοι εκτιμούσαν ότι η βιομηχανία είχε αναπτυχθεί ως συνέπεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και εν συνεχεία λόγω της απότομης εισροής των προσφύγων που ανέρχονταν σε 1,5 εκατομμύριο. Ανέκυψαν συνεπώς νέες «επιποτιστικές» και «εποικιστικές» ανάγκες, ενώ δημιουργήθηκε και ένας νέος ισχυρός κλάδος, η ταππουργία. Στη βιομηχανία απασχολούνταν περί τους 300.000 εργάτες. Ο ΣΕΒΒ εκτιμούσε ότι η ελληνική οικονομία βρισκόταν σε κρίση λόγω του πληθωρισμού, ο οποίος προέκυπε από την οικονομική πολιτική που ακολουθείτο έως το 1927 και είχε δημιουργήσει «απατηλή» αισιοδοξία και «εικονικά» κέρδη. Τη νομισματική σταθεροποίηση είχε ακολουθήσει όμως «στενότης» κεφαλαίου αλλά και «δυσβάστακτοι φορολογίαι», όπως ο συνθετικός φόρος και ο φόρος μερίσματος. Ο ΣΕΒΒ ήταν διστακτικός σε ζητήματα που θα αναδεικνύονταν σημαντικά κατά τη διάρκεια της κρίσης της δεκαετίας του 1930, όπως ήταν η εισαγωγή της οκτάωρης εργασίας. Η ελληνική βιομηχανία υστερούσε όχι μόνο από οργανωτική και τεχνολογική άποψη αλλά και από την άποψη της «ηθικής της εργασίας», η οποία σήμαινε μειωμένη απόδοση των εργατών. Ο ΣΕΒΒ εντόπιζε ως σημαντικότερο πρόβλημα την ανεργία και την εξ αυτής ένδεια. Προτεραιότητα έπρεπε να έχει η εξασφάλιση «λιτής» συντήρησης και εν συνεχεία, αφού εξασφαλιζόταν η αύξηση της απασχόλησης, θα μπορούσε να αυξηθεί η αγοραστική δύναμη και να επιδιωχθεί η ευημερία. Ο ΣΕΒΒ ανησυχούσε επίσης από την προοπτική εισαγωγής της κοινωνικής ασφάλισης, νομοθεσία η οποία εισήχθη τελικά το 1932 για να τεθεί σε ισχύ μόλις το 1937, μετά την κατάλυση του κοινοβουλευτισμού.³⁴ Οι καπνεργάτες και τα ταμεία τους ήταν «αληθώς κοινωνικά μάλιστα» που δεν έπρεπε να γενικευθεί. «Το ζήτημα της προνοίας [...] να αφεθή εις την φυσιολογικήν του εξέλιξιν». Προστίθετο ότι οι σχέσεις εργοδοτών - εργαζομένων δεν είχαν αποπροσωποποιηθεί και ότι εξακολουθούσε να επικρατεί «πατριαρχική εγκαρδιότης».³⁵

Δεν ήταν μόνο τα οικονομικά και τα κοινωνικά ζητήματα που προκαλούσαν ανησυχία στις ιθύνουσες ομάδες, αλλά και η δραστηριότητα του ΚΚΕ στον σκληρό πυρήνα του κράτους. Τον Μάιο του 1929, λίγο μετά την εισαγωγή στη Βου-

³⁴ Βλ., σχετικά, Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Νεφέλη, 2016).

³⁵ Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και Βιοτεχνών προς τον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, 31 Δεκεμβρίου 1929, Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (εφεξής ΕΛΙΑ), Αρχείο Κ. Ζαβιτσιάνου, φάκ. 1.2.

λή προς ψήφιση του νομοσχεδίου περί «ιδιωνύμου» αδικήματος που συνιστούσε η διάδοση των κομμουνιστικών ιδεών, ο αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού σημείωνε σε υπόμνημά του προς τον υπουργό Εσωτερικών ότι η κομμουνιστική προπαγάνδα «εμπούτιζε» το Ναυτικό. Οι αξιωματικοί παρουσιάζονταν ως όργανα των προνομιούχων τάξεων και οι διαθέσεις των κομμουνιστικών στοιχείων έδειχναν απειλητικές: «Από το ύφος αυτών πολλά δύναται τις να συμπεράνν». Σημειώνονταν ακόμα διαρροές στο επίσημο όργανο του ΚΚΕ, τον *Ριζοσπάστη*, από ναύτες.³⁶

Αυτά όμως ήταν μάλλον υπερβολικοί φόβοι. Σοβιετικές πηγές της εποχής κάνουν λόγο, στις αρχές του 1930, για κρίση που εξαπλωνόταν σε κάθε τομέα της κοινωνικής ζωής. Συναντά κανείς και μια κριτική της αστικής τάξης να επιτύχει οικονομική ανάκαμψη μετά τους πολέμους της δεκαετίας 1912-1922. Σημειωνόταν εκτεταμένη δυσαρέσκεια μεταξύ των χωρικών λόγω της φορολογίας. Η οικονομική κρίση φαινόταν να έχει συνέπειες και στην αστική τάξη. Παρά ταύτα, προστίθετο, το ΚΚΕ δεν φαινόταν ικανό να αξιοποιήσει τις κοινωνικές συνθήκες. Ο αριθμός των μελών του είχε μειωθεί, προσπαθούσε να κινηθεί μεταξύ των στρατιωτών και των ναυτών, δεν είχε πραγματοποιήσει πρόοδο μεταξύ των αγροτών, δεν είχε αντιδράσει με επιτυχία στην εισαγωγή της νομοθεσίας περί «ιδιωνύμου».³⁷

Η οικονομική κρίση που ξέσπασε στην Αμερική το φθινόπωρο του 1929 δεν έγινε άμεσα αισθητή στην Ευρώπη. Έτσι, τον Μάιο του 1930 ο Βενιζέλος μιλώντας στη Θεσσαλονίκη αναφερόταν στη συνέχιση της κυβερνητικής πολιτικής, η οποία ήταν κάτι πολύ περισσότερο από τα πεπραγμένα ή το πρόγραμμα μιας κοινοβουλευτικής κυβέρνησης –συνιστούσε προσπάθεια μιας βαθιάς μεταρρύθμισης στην οικονομία, τους θεσμούς, την πολιτική. Επιδίωκε ισοσκελισμένο προϋπολογισμό, προστασία της εγχώριας παραγωγής (γεωργικής και βιομηχανικής) από τον ανταγωνισμό των εισαγομένων προϊόντων, βελτίωση των συνθηκών της δημόσιας υγείας και της εκπαίδευσης. Πίστευε ότι το Πολιτειακό έπρεπε να αφηθεί να σβήσει, καθώς αυτή ήταν η επιθυμία των πολιτών. Η Ελλάδα χρειαζόταν ισχυρές κυβερνήσεις και έπρεπε να επέλθει το οριστικό τέλος των στρατιωτικών επεμβάσεων. Στο πεδίο των συνταγματικών θεσμών, το δεύτερο νομοθετικό σώμα που είχε συσταθεί το 1929, η Γερουσία, ήταν ανα-

³⁶ Αρχηγός του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού υποναύαρχος Παππάς προς υπουργό Εσωτερικών Κ. Ζαβιτσιάνο, 14 Μαΐου 1929, ΕΛΙΑ, Αρχείο Κ. Ζαβιτσιάνου, φάκ. 1.1.

³⁷ Προξενείο ΗΠΑ στη Λετονία προς State Department, 15 Απριλίου 1930: Moscow Communist International No 9/239, 31 Μαρτίου 1930, NARA, RG 59, State Department Decimal Files 868.00/633.

γκαίο για τη χώρα, ενώ το Συμβούλιο της Επικρατείας, το οποίο επίσης είχε συσταθεί το 1929, συνιστούσε τον «ακρογωνιαίο λίθο» της νομιμότητας. Τέλος, το κοινωνικό καθεστώς έπρεπε να προστατευθεί και αυτό είχε επιχειρηθεί με την εισαγωγή της νομοθεσίας «περί ιδιώνυμου» αδικήματος, αλλά –παραδεχόταν– η προστασία αυτή έπρεπε επίσης να επιδιωχθεί με τη βελτίωση της θέσης της εργατικής τάξης, ιδίως με την καθιέρωση της οκτάωρης εργασίας και την εισαγωγή της κάλυψης από ατυχήματα.³⁸ Ακόμα και στο τέλος του 1930 η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων φαινόταν να είναι ισχυρή. Ξένοι παρατηρητές σημείωναν κάποια μείωση της επιρροής της λόγω των συνεπειών της οικονομικής επιβράδυνσης η οποία γινόταν αισθητή, καθώς και λόγω της δυσaréσκειας που είχε προκαλέσει η πολιτική της προσέγγισης με την Τουρκία. Παρά ταύτα, εκτιμάτο ότι, αν διεξάγονταν εκλογές, ο Βενιζέλος θα επανεκλεγόταν έστω με μειωμένη πλειοψηφία, καθώς δεν υπήρχε κάποιος άλλος πολιτικός ή φορέας που θα μπορούσε να αξιοποιήσει την όποια δυσaréσκεια, είτε στα αστικά κέντρα είτε μεταξύ των αγροτών. Οι αντιβενιζελικοί δεν είχαν οπουδαίες προοπτικές και ο έκπτωτος βασιλιάς δεν ενέπνεε. Κάποια δυσaréσκεια υπήρχε μεταξύ των αξιωματικών, ιδίως των νεότερων που δεν είχαν προοπτική ταχείας βαθμολογικής ανόδου.³⁹

Έξι μήνες αργότερα, όμως, τον Ιούλιο του 1931, η εικόνα που επικρατούσε τουλάχιστον μεταξύ των ιθνηουσών πολιτικών ομάδων ήταν περισσότερο προβληματική. Αφορμή ήταν τα αποτελέσματα των επαναληπτικών εκλογών στη Λέσβο και τη Θεσσαλονίκη. Το ΚΚΕ αναδείχθηκε στη Μυτιλήνη σε κυριότερη δύναμη της αντιπολίτευσης με το ένα τέταρτο των ψήφων. Ο αντιβενιζελισμός αλλά και η αναπτυσσόμενη δημοκρατική αντιπολίτευση δεν παρουσίαζαν συγκεκριμένες θέσεις. Υπήρχαν όμως παρατηρητές που ευελπιστούσαν ότι η ενδεχόμενη δυναμική του ΚΚΕ θα μπορούσε να οδηγήσει στη δημιουργία ενός νέου πολιτικού φορέα που θα ασχολείτο με τα κοινωνικά ζητήματα της εποχής καθώς η Ελλάδα εξελισσόταν με πιο «σαφείς κοινωνικές γραμμές», διατύπωση που υποδήλωνε κάποια σαφέστερη κοινωνική διαφοροποίηση.⁴⁰ Αλλά και ένας έμπειρος παρατηρητής, όπως ο στρατηγός Πλαστήρας, παρατηρούσε στις αρχές

³⁸ Ράμσαιν (Ramsay) (Βρετανική Πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 14 Μαΐου 1930, TNA, FO 286/1085.

³⁹ Ράμσαιν (Βρετανική Πρεσβεία Αθηνών) προς Foreign Office, 5 Δεκεμβρίου 1930, TNA, FO 286/1085.

⁴⁰ Σκίνερ (Skinner) (Αμερικανικό Προξενείο Αθηνών) προς State Department, 17 Ιουλίου 1931, NARA, RG 59, State Department Decimal Files 868.00/653· Φίσερ (Fischer) (Αμερικανικό Προξενείο Αθηνών) προς State Department, 21 Σεπτεμβρίου 1931, NARA, RG 59, State Department Decimal Files 868.00/657.

Ιουνίου του 1931, δηλαδή ήδη πριν από την εκδήλωση της οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη, ότι πολλοί Φιλελεύθεροι βουλευτές και γερουσιαστές θεωρούσαν ότι οι επόμενες εκλογές ήταν «χαμένες» για τους Φιλελευθέρους και ότι, στο πλαίσιο αυτό, ήταν αναγκαία η καθιέρωση της αναλογικής αντί του πλειοψηφικού προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο ανάδειξης αντιβενιζελικής πλειοψηφίας.⁴¹

Το γεγονός που αποτέλεσε την αφετηρία, εν τούτοις, των εξελίξεων προς τη δικτατορία ήταν η έλευση της οικονομικής κρίσης στην Ευρώπη τον Σεπτέμβριο του 1931. Καθώς η Ελλάδα δεν ήταν σε θέση να εξυπηρετήσει τον δανεισμό της και η εξασφάλιση νέου δανείου δεν ήταν δυνατή σε συνθήκες κατάρρευσης του διεθνούς οικονομικού συστήματος και στροφής στον προστατευτισμό και το ρυθμιζόμενο εμπόριο, η κυβέρνηση Βενιζέλου κήρυξε χρεωστάσιο την άνοιξη του 1932. Οι πολιτικές συνέπειες ήταν σοβαρές, καθώς σήμαιναν τον τερματισμό της πολιτικής ομαλότητας έστω υπό τις συνθήκες της προσωποπαγούς διακυβέρνησης του Βενιζέλου. Ο τελευταίος, ενόψει της βέβαιης εκλογικής του ήττας κατέφυγε ευθέως στην αναβίωση του Διχασμού και ενθάρρυνε την ανασύσταση ενός Στρατιωτικού Συνδέσμου αποτελούμενου από τη βενιζελική ηγεσία του στρατού με την επίκληση της απειλής κατά του δημοκρατικού πολιτεύματος σε περίπτωση εκλογικής νίκης των Λαϊκών. Η επάνοδος στον Εθνικό Διχασμό αποτέλεσε την αφετηρία μιας αλυσίδας γεγονότων που οδήγησαν στη δικτατορία το 1936. Τέθηκε σε κίνηση ένας φαύλος κύκλος: οριακή αλλά αποφασιστική ήττα του Βενιζέλου στις εκλογές της 5ης Μαρτίου 1933· απόπειρα πραξικοπήματος από τον Πλαστήρα, ο οποίος επέσειε τον φόβο της απώλειας των ερεισμάτων του βενιζελισμού στον στρατό εν όψει μάλιστα και της προσχώρησης του Κονδύλη στον αντιβενιζελισμό· απόπειρα δολοφονίας του Βενιζέλου στις 6 Ιουνίου 1933 υπό την καθοδήγηση αδιάλλακτων αντιβενιζελικών· αλλαγή του εκλογικού συστήματος και της στρατιωτικής επετηρίδας από τον αντιβενιζελικό συνασπισμό το φθινόπωρο του 1934· κίνημα των βενιζελικών στρατιωτικών υπό την ηγεσία του ίδιου του Βενιζέλου την 1η Μαρτίου 1935, το οποίο ανέτρεψε την ισορροπία στον στρατό και τον κρατικό μηχανισμό υπέρ του αντιβενιζελισμού. Ακολούθησε η πραξικοπηματική Παλινόρθωση της βασιλείας και το νόθο δημοψήφισμα που την επικύρωσε τον Νοέμβριο του 1935· οι εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 που ανέδειξαν ισοδύναμες τις δύο παρατάξεις του Μεσοπολέμου· η αδυναμία σχηματισμού κυβέρνησης λόγω της έλλειψης συνεννόησης μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων· και τελικά η ανακήρυξη της δικτατορίας από τον βασιλιά Γεώργιο Β΄ και τον πρωθυπουργό Ιωάννη Μεταξά,

⁴¹ Ν. Πλαστήρας προς Στ. Γονατά, 5 Ιουνίου 1931, Μουσείο Μπενάκη, Αρχείο Στ. Γονατά, φάκ. 12.

ο οποίος είχε διοριστεί από τον βασιλιά, αλλά είχε εξασφαλίσει πεντάμηνη εξουσιοδότηση από την συντριπτική πλειοψηφία της Βουλής.

Τι ρόλο έπαιξε η οικονομική κρίση του 1931 στην εξέλιξη αυτή; Η απάντηση είναι ότι έπαιξε περισσότερο έμμεσο και λιγότερο άμεσο ρόλο. Η κρίση αποτέλεσε πράγματι τον καταλύτη για την πολιτική αποσταθεροποίηση. Ανέδειξε τα προβλήματα νομιμοποίησης ως προς τους θεσμούς και την έλλειψη ενός στοιχειώδους πλαισίου κοινωνικής προστασίας που θα μπορούσε να απορροφήσει έστω κατά τι κοινωνικές εντάσεις. Αυτή η αποσταθεροποίηση σήμαινε την αναβίωση του Εθνικού Διχασμού. Η ένταση του τελευταίου οδήγησε σε μια άνευ όρων αναμέτρηση και πέραν του κοινοβουλευτικού πλαισίου. Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου αντιμετώπιζε ασφαλώς κοινωνικά προβλήματα άγνωστος έως τότε έκτασης και έντασης, όπως το προσφυγικό αλλά και η ανέχεια στα αστικά κέντρα, ιδίως μετά το 1933 όταν οι ανατιμήσεις πνέζαν το ούτως ή άλλως χαμηλό επίπεδο ζωής των μισθωτών. Επίσης, το 1935-1936 το Κομμουνιστικό Κόμμα ήταν οργανωτικά ισχυροποιημένο και είχε αποκτήσει κάπως ευρύτερη βάση από την εντοπισμένη στη βόρεια Ελλάδα απήχηση της πρώτης δεκαετίας του Μεσοπολέμου. Η ρητορική του επίσης ήταν επαναστατική και προκαλούσε τα αντανακλαστικά των ανασφαλών αστικών ιθυνουσών ομάδων που αμφέβαλλαν εμφανώς για την ικανότητά τους να διαχειριστούν τις κοινωνικές όψεις της πολιτικής. Παρά ταύτα, η εκλογική απήχηση του ΚΚΕ ήταν περιορισμένη, είχε λάβει μόλις το 5,8% των ψήφων στις εκλογές του Ιανουαρίου του 1936 – ήταν μια υπαρκτή πολιτική και κοινωνική δύναμη, αλλά δεν μπορούσε να είναι επίφοβη. Ο θόρυβος όμως που προκλήθηκε από τη συμφωνία Φιλελευθέρων και κομμουνιστών τον Απρίλιο του 1936, το γνωστό Σύμφωνο Σοφούλη - Σκλάβαινα, οφειλόταν στο γεγονός ότι είχε καταπέσει το τείχος της απομόνωσης ενός κόμματος που ευαγγελιζόταν την ανατροπή του κοινωνικού καθεστώτος. Από την άποψη αυτή, η αξιοπιστία των Φιλελευθέρων στα μάτια του στέμματος και του στρατού υπονομεύθηκε οριστικά. Το βασικό ζήτημα όμως παρέμενε η κατανομή της εξουσίας μέσω του ελέγχου του κράτους. Αυτό που ανησυχούσε περισσότερο το Γεώργιο Β΄ και τον Μεταξά ήταν το ενδεχόμενο μιας κοινοβουλευτικής κυβέρνησης που θα προχωρούσε στην επαναφορά των απότακτων αξιωματικών του Κινήματος του 1935. Αυτό θα άλλαζε τις ισορροπίες σε βάρος του στέμματος και του αντιβενιζελισμού και στην πρόληψη αυτού απέβλεψε κυρίως η επιβολή της δικτατορίας. Η πώση του κοινοβουλευτισμού συνιστούσε κυρίως την ακραία συνέπεια του εικοσαετούς Εθνικού Διχασμού και επιπρόσθετα την αδυναμία των κοινοβουλευτικών ελίτ να διαχειριστούν τις κοινωνικές συνέπειες της οικονομικής κρίσης του Μεσοπολέμου.

τάς της ήταν η δημιουργία μιας υπερεθνικής δημοσιοϋπαλληλίας, μιας διεθνούς οικονομικής γραφειοκρατίας, μιας κατηγορίας υπαλλήλων που προήγαγαν σε οικονομικά ζητήματα τη διεθνοποίηση της οικονομικής επιστήμης και τη θεμελίωση της οικονομικής πολιτικής σε κοινούς κανόνες και όχι σε ad hoc εμπειρισμό. Έκαναν την εμφάνισή τους οι ειδικοί σε θέματα οικονομικής σταθερότητας και ανάπτυξης των λιγότερο αναπτυγμένων χωρών της ευρωπαϊκής περιφέρειας και διείσδυσαν σε αυτές με τις απόψεις τους, επενδυμένες βέβαια με το κύρος ενός διεθνούς οργανισμού. Οι επιτροπές της Κοινωνίας των Εθνών συνέβαλαν έτσι στη διεθνοποίηση των οικονομικών και τη σταδιακή ομογενοποίησή τους, που σήμαινε σταδιακή απώλεια εθνικών χαρακτηριστικών στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής. Όλα αυτά σε μια εποχή που δεν υπήρχε ακόμα σε όλη την Ευρώπη πανεπιστημιακό πτυχίο οικονομικών επιστημών. Για παράδειγμα, η Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών (ΑΣΟΕΕ) ιδρύθηκε στην Ελλάδα το 1920, το Πανεπιστήμιο Αθηνών έδινε πτυχίο Οικονομικών Επιστημών από το 1926, ενώ στη Γερμανία, όπου πήγαιναν πάρα πολλοί Έλληνες πτυχιούχοι για μεταπτυχιακές σπουδές, όσοι από αυτούς ήθελαν να ειδικευτούν στα οικονομικά, έπαιρναν πτυχίο σε επιστήμες περί κράτους, δηλαδή όχι σε εξειδικευμένα οικονομικά, αλλά σε σπουδές όπου κυριαρχούσαν παράλληλα με την πολιτική επιστήμη τα νομικά και το διοικητικό δίκαιο.

Στη διείσδυση της Κοινωνίας των Εθνών στην ευρωπαϊκή περιφέρεια έπαιξε ρόλο, βέβαια, η οικονομική αλληλεγγύη που επέδειξε και η μεσολάβηση και βοήθεια που έδωσε, άμεσα ή έμμεσα, με υλικούς πόρους ή τεχνική βοήθεια, κυρίως σε τέσσερις χώρες. Σε Αυστρία και Ουγγαρία, που δοκιμάζονταν ως ανεξάρτητες χώρες μετά τη διάλυση της Αυστροουγγρικής Αυτοκρατορίας, για να ανοικοδομηθούν και να στηθούν στα πόδια τους ως ανεξάρτητα κράτη. Τρίτη χώρα ήταν η Βουλγαρία, πτημένη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, με πολλές ανοικτές πληγές, και τέταρτη αλλά όχι έσοχατη η Ελλάδα.

Η Ελλάδα αναδείχθηκε σε μία από τις χώρες στενού ενδιαφέροντος της Κοινωνίας των Εθνών. Η αποκατάσταση των προσφύγων μετά το 1922 και η νομισματική σταθεροποίηση και επανένταξη της χώρας στο διεθνές χρηματοπιστωτικό σύστημα το 1928, αποτέλεσαν την κυριότερη μέριμνά της. Βασικά εργαλεία της Κοινωνίας των Εθνών ήταν η Δημοσιονομική Επιτροπή και το Διεθνές Γραφείο Εργασίας. Σημαντικό έργο επιτελούσε και η Economic Intelligence Unit που είχε βάση στη Γενεύη. Πάρα πολλοί σημαντικοί ακαδημαϊκοί οικονομολόγοι, που έμελλε να αναγνωριστούν διεθνώς για το έργο τους μεταπολεμικά, από όλες τις ευρωπαϊκές χώρες και τις ΗΠΑ, στελέχωσαν part time την υπηρεσία αυτή.³

³ A.M. Endres, *Great Architects of International Finance* (Milton Park-New York: Routledge, 2005).

Ποιες ήταν οι οικονομικές απόψεις που προωθούσε προς την περιφέρεια η Κοινωνία των Εθνών μέσα από τα όργανά της; Καταρχάς, στο θέμα του εμπορίου προωθούσε κατά τη δεκαετία του 1920 την ιδέα το εμπόριο να παραμείνει ελεύθερο.⁴ Αυτό ήταν ένα σισύφειο έργο, δεδομένης της τάσης για προστατευτισμό που είχε ανακύψει σε πάρα πολλές χώρες μετά το 1918, καθώς και της δυσθυμίας των κρατών να κρατήσουν τα σύνορά τους ανοικτά για διεθνείς ανταλλαγές. Με άλλα λόγια, υπήρχε στις χώρες αυτές μια προτίμηση για εσωστρεφή ανάπτυξη και προαγωγή αυτάρκειας, αντί της παγκόσμιας οικονομικής συνεργασίας. Η άποψη αυτή περί προαγωγής πάση θυσία της ελευθερίας του εμπορίου άρχισε σιγά σιγά, ειδικά μετά την Κρίση του 1929, να δίνει τη θέση της σε ένα «ρεαλιστικό» μίγμα πολιτικής, όπου η ελευθερία των συναλλαγών περιλάμβανε ένα ήπιο προστατευτισμό.

Ένα δεύτερο πεδίο συμβολής ήταν η θεωρία των οικονομικών κρίσεων, η ανάγκη να διερευνηθούν εμπειρικά τα ανεβροκατεβάσματα της οικονομικής δραστηριότητας, κάτι που δεν γίνονταν έως τότε σε μεγάλη έκταση από ακαδημαϊκούς οικονομολόγους. Μεμονωμένοι ερευνητές, όπως οι Αλμπέρ Αφταγιόν (Albert Aftalion), Κλεμάν Ζιγκλάρ (Clement Juglar) και Νικολάι Κοντράτιεφ (Nikolay Kontradieff), πρωτοπόρησαν με τα βιβλία τους και οδήγησαν τον Γουέσλεν Μίτσελ (Wesley Mitchell) στη δική του πρωτότυπη συμβολή.⁵ Πάντως δεν είχε γενικευθεί η έρευνα στη θεωρία των οικονομικών κύκλων και κρίσεων, καθώς και στην εμπειρική αποτύπωση της οικονομικής δραστηριότητας, πράγμα που σήμαινε ότι έπρεπε να ενισχυθούν οι εθνικές στατιστικές υπηρεσίες για να παρέχουν υλικό για τη διάγνωση των κρίσεων.

Τρίτο πεδίο αιχμής για την Κοινωνία των Εθνών ήταν η νομισματική πολιτική. Για όλους τους Ευρωπαίους πολιτικούς και οικονομολόγους ήταν σημαντικό να τιθασεύεται ο πληθωρισμός, η νομισματική πολιτική να βοηθά τη σταθερότητα και την ανάπτυξη, ενώ υπήρξαν και πρωτόλειες έρευνες σχετικά με τις δημόσιες επενδύσεις και τον ρόλο τους για τη δημιουργία υποδομών και ως εργαλείο ανάπτυξης στις ευρωπαϊκές χώρες.⁶

Τέλος, πάρα πολλές μελέτες της Κοινωνίας των Εθνών αφορούσαν την τιμή του συναλλάγματος και τα διεθνή χρηματοοικονομικά, με σημερινή ορολογία.

⁴ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Διεθνής σύγκρουση και οικονομική σκέψη. Διεθνές εμπόριο και εθνικό συμφέρον (17ος-20ός αιώνας)* (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2006), 185-192.

⁵ J.A. Schumpeter, *History of Economic Analysis* (Psychology Press, 1954)· R. Backhouse, *The Ordinary Business of Life: A History of Economics from the Ancient World to the Twenty-first Century* (Princeton-Oxford: Princeton University Press, 2004).

⁶ A.M. Endres και G.A. Fleming, *International Organizations and the Analysis of Economic Policy, 1919-1950* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2002).

Όπως αναφέρθηκε εισαγωγικά, οι προσεγγίσεις στη δεκαετία του 1920 ήταν ορθόδοξες, πολύ κοντά στον νεοκλασικισμό, δηλαδή στον οικονομικό φιλελευθερισμό, αλλά μετά τις διεθνείς διασκέψεις της Γένοβας, της Γενεύης και τελικά του Λονδίνου, το 1933, η ορθοδοξία μετατοπίστηκε προς τη ρύθμιση της οικονομικής δραστηριότητας και τον έλεγχο της οικονομικής διαδικασίας μέσω ενεργών κρατικών πολιτικών, που όμως θα σέβονταν και την ελευθερία των αγορών.

Στρέφοντας τώρα την προσοχή μας στην Ελλάδα διαπιστώνουμε ότι, μετά την ταπείνωση του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, η χώρα ζει μια αναγέννηση στην οικονομική σκέψη. Πληθαίνουν οι οικονομικές δημοσιεύσεις για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της χώρας, ο Βλάσης Γαβριλίδης εκδίδει το *Εργαζομένη Ελλάδα*, έξι τόμους που αποτυπώνουν τον δυναμισμό της ιδιωτικής πρωτοβουλίας στον τόπο, και η βιβλιογραφία εμπλουτίζεται προς τη δεκαετία του 1920 και αργότερα. Κομβικό γεγονός ουσπεύρωσης διανοομένων ήταν η δημιουργία της Κοινωνιολογικής Εταιρίας από τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου το 1908, και αργότερα, το 1916, της Εταιρίας Οικονομικών και Πολιτικών Επιστημών.⁷

Ο σημαντικός οικονομολόγος που έπαιξε καταλυτικό ρόλο για να ανθίσουν τα οικονομικά στην Ελλάδα ήταν ο Ανδρέας Ανδρεάδης, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, παγκοσμίως γνωστός εκείνη την εποχή –θυμίζω ότι τον επικήδειο του έγραψε ο ίδιος ο Κέυνς, ο οποίος θυμήθηκε ότι έβλεπαν μπαλέτο στο Covent Garden μαζί– με στενές σχέσεις με συναδέλφους του της Ιταλικής Σχολής της Δημόσιας Οικονομίας. Ο Ανδρεάδης ήταν μια προσωπικότητα πανευρωπαϊκά γνωστή. Ήταν φιλελεύθερος και η άποψή του για τα όσα έβλεπε να ξετυλίγονται στον Μεσοπόλεμο δεν ήταν θετική για τον παρεμβατισμό τον οποίο παρατηρούσε.⁸ Για τον λόγο αυτό δεν συμμετείχε ενεργά, ούτε στην Επιτροπή Οικονομικών, ούτε στην Επιτροπή Εμπειρογνομώνων, που δραστηριοποιήθηκαν το 1925-1926 για να ελεγχθούν οι δημόσιες δαπάνες, παρότι ορίστηκε μέλος. Γενικά κρατούσε μια στάση κριτικής απέναντι στην ελληνική οικονομική πολιτική και ήταν φανερά ενοχλημένος με τον παρεμβατισμό του Βενιζέλου πριν και μετά το 1928. Όμως –και προς τιμή του–, όπως ο ίδιος έγραψε σε άρθρο στα γερμανικά σε τόμο σχετικό με την οικονομική επιστήμη πανευρωπαϊκά, η γνώμη του ήταν ότι για να υπάρξει μια ανάπτυξη της οικονομικής επιστήμης

⁷ Μ. Φαλιδόπουλος, *Πολιτική οικονομία και Έλληνες διανοούμενοι* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 1999), 95-118.

⁸ Μ. Φαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι. Συμβολή στην ιστορία της οικονομικής σκέψης στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1989).

σε οποιαδήποτε χώρα έπρεπε να ανθίσουν σε αυτή όλες οι οικονομικές σχολές, ανταγωνιζόμενες η μία την άλλη. Την εποχή εκείνη, όχι μόνο στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αλλά και στο Αριστοτέλειο, στην ΑΣΟΕΕ και αλλού, προκηρύχθηκαν θέσεις οικονομολόγων να διδάξουν θεωρία και πολιτική. Ο Ανδρεάδης ήταν σε όλες τις επιτροπές αυτές μέλος και βοήθησε επιστήμονες διαφορετικών κοσμοθεωρητικών αντιλήψεων και προσεγγίσεων να καταλάβουν πανεπιστημιακή έδρα και να αφοσιωθούν στην έρευνα μέσα από την οποία θα προέκυπτε μια μελλοντική «ελληνική» οικονομική επιστήμη. Στο ίδιο το Πανεπιστήμιο Αθηνών είχε βοηθήσει να εκλεγεί ήδη από το 1918 ο Κυριάκος Βαρβαρέσος, στο Αριστοτέλειο οι Ξενοφών Ζολώτας και Δημοσθένης Στεφανίδης, και στην ΑΣΟΕΕ οι Πίνδαρος Χριστοδουλόπουλος και Δημήτριος Καλιτσουνάκης, και αργότερα ο Ιωάννης Τουρνάκης.

Τα ονόματα επιβεβαιώνουν μια πολυμορφία οικονομικών αντιλήψεων και προτάσεων πολιτικής. Ο Βαρβαρέσος ήταν τεχνοκράτης παρεμβατιστής, ο Ζολώτας πρακτικός φιλελεύθερος, ο Καλιτσουνάκης σοσιαλδημοκράτης και βενιζελικός, ο Στεφανίδης ιστοριστής που κατέληξε στον εθνικοσοσιαλισμό και μεταπολεμικά απάλειψε τα σχετικά κεφάλαια από τα βιβλία του, ενώ και ο Τουρνάκης προπαγάνδιζε τη μουσολινική συντεχνιακή οικονομία. Οι καθηγητές αυτοί ξεκίνησαν τη σταδιοδρομία τους, όχι μόνο με διδασκαλία, αλλά και με γραπτό έργο. Ειδικά ο Ζολώτας και ο Καλιτσουνάκης ήταν πολυγραφότατοι και έβγαζαν ο καθένας περίπου ένα βιβλίο κάθε χρόνο.

Ο Ζολώτας στα έργα του *Τα νομισματικά φαινόμενα εν Ελλάδι, Η δανειακή επιβάρυνση της Ελλάδος, Η φοροδογική επιβάρυνση της Ελλάδος* και άλλα προσπαθούσε να τονίσει ότι το ελληνικό δημόσιο έχει υπερβεί τα πρέποντα όρια στην οικονομία και ότι έπρεπε να συγκρατηθεί η επέκταση της δραστηριότητάς του. Ο Καλιτσουνάκης έγραψε, μεταξύ άλλων, τα έργα *Ο καπνός, Το εργατικό ζήτημα*, και *Οικονομική Πρόγνωση. Ο ρυθμός εν τη Οικονομία* αποτέλεσε την πρώτη πραγματεία στην Ελλάδα για τους οικονομικούς κύκλους. Ήδη από το 1920 εξέδιδε μηνιαία το *Αρχείον Οικονομικών και Κοινωνικών Επιστημών*. Ο Ζολώτας ακολούθησε με την *Επιθεώρηση Κοινωνικής και Δημοσίας Οικονομικής* από το 1932 και μετά. Οι δύο τους έδρασαν ως πυρήνες ώστε να συσπειρωθούν γύρω από τα περιοδικά αυτά διάφοροι οικονομολόγοι, που δημοσίευαν μελέτες με επιστημονικά κριτήρια που προήγαγαν πάνω κάτω τη γραμμή του περιοδικού. Επίσης, υπήρχαν εκτεταμένες βιβλιοκρισίες ξένων βιβλίων που αποτελούν μαρτυρία του πόσο κοντά βρισκόταν η ελληνική οικονομική επιστήμη στις διεθνείς δημοσιεύσεις και εξελίξεις.

Ποια ήταν τώρα τα οικονομικά προβλήματα της Ελλάδας μετά το 1922 και σε τι συνέβαλε η Κοινωνία των Εθνών για την υπέρβασή τους; Το πρώτιστο

ήταν η αποκατάσταση των προσφύγων και αυτό έγινε με επανειλημμένες μεσολαβήσεις για την παροχή δανείων με εγγύησή της. Επίσης, υπήρξαν συνεχείς επιτόπιες επισκέψεις⁹ για να εξακριβωθεί το κατά πόσον προχωρούσε το έργο της αποκατάστασης των προσφύγων. Παρά τις δυσκολίες, και έως τα μέσα της δεκαετίας του 1930, το θέμα αυτό είχε, καταρχήν, λυθεί.

Ένα δεύτερο σημαντικό θέμα που ενδιέφερε τους οικονομολόγους της Κοινωνίας των Εθνών ήταν η νομισματική αναστάτωση στην Ελλάδα. Η υποτίμηση της δραχμής και ο πληθωρισμός στη χώρα είχαν ξεκινήσει από το εποχή των συμμαχικών πιστώσεων, αλλά κορυφώθηκαν με το αναγκαστικό δάνειο του Πέτρου Πρωτοπαπαδάκη –προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η Μικρασιατική Εκστρατεία– και συνέχιζονταν στο πρώτο μισό της δεκαετίας του 1920. Η αξία της δραχμής από 25 δραχμές η λίρα το 1917 έφθασε στις 450 δραχμές το 1923, και αναπτύχθηκε στη χώρα και το εξωτερικό ένας διαρκής προβληματισμός σχετικά με το τι έπρεπε να γίνει για τη δραχμή, ώστε να σταθεροποιηθεί η αξία της και να μπορέσουν οι ελληνικές επιχειρήσεις, αλλά και οι καταναλωτές, να εντάξουν την ελληνική οικονομία στην οικογένεια των ευρωπαϊκών οικονομιών. Η Οικουμενική Κυβέρνηση μετά τη δικτατορία του Θεοδώρου Πάγκαλου και η πρωτόγνωρη στήριξη προς αυτήν για παρατεταμένο χρονικό διάστημα αποτελούσε έκφραση μιας πολιτικής συναίνεσης στη χώρα, προκειμένου να ξεπεραστούν τα όποια οικονομικά προβλήματα δεν είχαν ακόμα επιλυθεί.¹⁰

Όπως είναι γνωστό σημαντική συμβολή είχε η Κοινωνία των Εθνών στην ίδρυση της Τραπέζης της Ελλάδος το 1928 με νέο δάνειο ώστε να σταθεροποιηθεί η δραχμή και να γίνει μετατρέψιμη, πράγμα κατά την άποψη της Κοινωνίας ανέφικτο όσο το εκδοτικό προνόμιο στην Ελλάδα ήταν στα χέρια ιδιωτών, δηλαδή της Εθνικής Τραπέζης της Ελλάδος. Στον Μεσοπόλεμο, γενικά, ιδρύθηκαν σε όλη την Ευρώπη κεντρικές τράπεζες, όπου αυτές δεν υπήρχαν, και η Ελλάδα δεν μπορούσε να αποτελέσει εξαίρεση. Τα κεντρικά τραπεζικά ιδρύματα είχαν την καταστατική κατεύθυνση να κρατούν την αξία του νομίσματος σταθερή, να κατευθύνονται στην πολιτική τους από κανόνες, και να μην είναι η αξία του νομίσματος στη διακριτική ευχέρεια ιδιωτών, όπως γινόταν έως τότε στην Ελλάδα. Ήταν σαφές ότι η Εθνική Τράπεζα, πολλές φορές, για λόγους εξυπηρέτησης των συμφερόντων των μετόχων της, θεωρούσε ότι έπρεπε να ήταν στη διακριτική της ευχέρεια η δυνατότητα της αύξησης ή μείωσης της προσφοράς πιστώσεων και χρήματος στην οικονομία. Έτσι, εν μέσω μεγάλης πολιτικής

⁹ Μ. Φαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008: από τράπεζα του κράτους εγγυήτρια της χρηματοπιστωτικής σταθερότητας* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 2014), 89-142.

¹⁰ Μ. Φαλιδόπουλος, *Η κρίση του 1929 και οι Έλληνες οικονομολόγοι*, 291-349.

σύγκρουσης μεταξύ Βενιζέλου και Λαϊκού Κόμματος περί το όλο ζήτημα, ιδρύθηκε με την οικονομική ενίσχυση της Κοινωνίας των Εθνών η Τράπεζα της Ελλάδος, η οποία, όπως γνωρίζουμε, είχε μια πολύ ασθενή οικονομική θέση αρχικά, η οποία ενδυναμώθηκε όμως στην πορεία της δεκαετίας του 1930 και, στην ουσία, έγινε το τραπεζικό ίδρυμα που κυριάρχησε στην ελληνική οικονομία από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά.

Οι γενικά συναδελφικές και εγκάρδιες σχέσεις της Κοινωνίας των Εθνών με την ελληνική δημοσιοϋπαλληλία δέχθηκαν πλήγμα από την πτώχευση του 1932. Η ελληνική πλευρά δυσαρεστήθηκε σφοδρά που δεν έστερξε για άλλη μια φορά η διεθνής κοινότητα να υποστηρίξει με νέο δάνειο τις προσπάθειες διατήρησης της μεταρρεψιμότητας υπό αντίξοες συνθήκες. Χαρακτηριστικές είναι οι μορφές του Αλεξάνδρου Διομήδη στο *Μετά την κρίση*. Από την άλλη, ο τόνος των μηνυμάτων της Κοινωνίας των Εθνών προς την κυβέρνηση της χώρας ήταν εξαιρετικά έντονος, οδήγησε όμως στην εξεύρεση μιας χρυσής τομής στη σχέση των δύο πλευρών, με αποκορύφωμα την επανέναρξη αποπληρωμής του δημοσίου χρέους το 1935.¹¹

Ένα τελευταίο ζήτημα, είναι η *Γενική Θεωρία* του Κέυνς. Ο συγγραφέας της ήταν πασίγνωστος στους οικονομολόγους της Κοινωνίας των Εθνών και εξαιρετικά δημοφιλής στους νεότερους από αυτούς, όπως ο Γιαν Τίνμπεργκεν (Jan Tinbergen). Εμμεσα επηρέασε τις τότε διεξαγόμενες εμπειρικές έρευνες, ενώ συμπεριλήφθηκε ως ερμηνεία των οικονομικών κρίσεων στο *Prosperity and Depression* του Γκόντφριντ Χάμπερλερ (Gottfried Haberler). Δεν συνέβαινε όμως το ίδιο μεταξύ των κατεστημένων ακαδημαϊκών οικονομολόγων. Οι Έλληνες πανεπιστημιακοί ακολούθησαν την πεπατημένη της πλειονότητας των συναδέλφων τους ανά τον κόσμο. Όπως είναι γνωστό, όταν δημοσιεύθηκε η *Γενική Θεωρία*, οι περισσότερες βιβλιοκριτικές ήταν αρνητικές. Οι κριτές του βιβλίου είχαν διαφωνίες με τους νεολογισμούς του συγγραφέα, όπως οριακή ροπή για κατανάλωση, πολλαπλασιαστής, και την όλη ανάλυση περί προσδοκίων των επενδυτών και περί παγίδας ρευστότητας που βρισκόταν εκτός της πεπατημένης του νεοκλασικισμού. Στην Ελλάδα λοιπόν οι Πίνδαρος Χριστοδουλόπουλος και Ξενοφών Ζολώτας δημοσίευσαν βιβλιοκριτικές της *Γενικής Θεωρίας* και ήταν αρκετά αρνητικοί για τη συμβολή αυτή. Στην ουσία, συνιστούσαν στον Κέυνς να γυρίσει πίσω στις μελέτες του, της δεκαετίας του 1920, που ήταν πιο ορθόδοξες και πιο κοντά στη νεοκλασική θεωρία. Ο Ζολώτας ρητά ζητούσε από τον Κέυνς να αποκαταστήσει την αποταμίευση στο υψηλό βάθρο της κλασικής παράδοσης και να εγκαταλείψει την έμφαση στην ενεργό ζήτηση

¹¹ Μ. Ψαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος*.

που διέτρεχε τα συμπεράσματά του. Αξίζει να σημειώσουμε επίσης ότι μεταπολεμικά, συγγραφείς όπως οι Δημήτριος Καλιτσούνακης και Άγγελος Αγγελόπουλος –γράφοντας από μια πολιτικά κεντροαριστερή οπτική γωνία– συνηγόρησαν και αυτοί στη διαπίστωση ότι η κεϋνσιανή θεωρία είναι μια θεωρία που προσιδιάζει σε αναπτυγμένες οικονομίες. Η ελληνική οικονομία δεν είχε κατ' αυτούς να διδαχθεί πολλά από ένα βιβλίο σαν τη *Γενική Θεωρία*. Συνεπώς, και στον ελληνικό χώρο, αρχικά, η κεϋνσιανή θεωρία έτυχε απόρριψης, για να την ενστερνιστούν οι νεότεροι οικονομολόγοι μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και να την εντάξουν ο καθένας με τον τρόπο του στις θεωρητικές τους αναζητήσεις.

Συμπερασματικά, η Κοινωνία των Εθνών βοήθησε στη διεθνοποίηση των οικονομικών και βρήκε ακροατήριο στην Ελλάδα, επηρέασε την οικονομική πολιτική της χώρας, αλλά και οι Έλληνες οικονομολόγοι ήταν επιστήμονες μελετηροί, διαβασμένοι, που παρακολουθούσαν τα διεθνή τεκταινόμενα, και που λίγο πολύ ακολουθούσαν τις διεθνείς εξελίξεις. Μεταξύ των δύο πλευρών υπήρξε μια ώσμωση, η οποία οδήγησε μεταπολεμικά στο να στραφεί η επιμόρφωση των Ελλήνων οικονομολόγων, από τη Γαλλία και τη Γερμανία, στη Μεγάλη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, γεγονός που οδήγησε στη παρὰ πέρα διεθνοποίηση των οικονομικών στην Ελλάδα, όπως και στον υπόλοιπο κόσμο, σύμφωνα με το αγγλοσαξονικό πρότυπο.

ΕΝΟΤΗΤΑ

V

*Η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο
του εθνικού φαινομένου*

ODD ARNE WESTAD

Elihu Professor of History and Global Affairs, Yale University

Civil and Cold War

What I am going to do today is to look at a framework for trying to understand how Greece has developed in a broader international sense into the 21st century. I am not an expert on Greek history, although I have delved into it when I have been looking at broader trans-European history and global history, but I have been convinced for a very long time –and Evanthis did not need to nudge me on this particular one– that Greece, in many ways, is a very important country to understand, if you want to understand many traits in global international development, not just in Europe, but even further afield. I will try to explain in this talk why I feel that way. I also like the title for this conference “The Greek Laboratory” and I think that is a good starting point, because Greece has in many ways, since Independence which you will be celebrating next year, been a laboratory for development and for politics; not always for the good – it should be said that there have been many challenges along the way – but certainly in ways that have been quite remarkable in terms of the development over time. So, at the core of this to me, if we look at it really in a 200-year perspective, is Greece’s slow move towards Europe.

Whenever I say this with regard to Greece and Greeks, I have to watch for two things. One is being seen as almost teleological in terms of the approach; of course, in many ways Greece is the origin of many of the ideas and concepts that we today deem European. I also have to be very careful with this idea being in a way predetermined, which it was not 200 years ago, and of course a lot of that has to do with the deeper history through almost two millennia, which all of you are aware of, and which I would not be able to deal with today. But with those two caveats, I think that it is correct to describe this development in a 200-year perspective as a slow move towards Europe or a slow reunification, in a way, between European developments in a broad sense and Greek developments. So, that is what basically my talk is going to be about today, and then I think Evanthis and I decided that we will try to get a few minutes at the end just to discuss this.

If we look at Greece in the 19th century, which is where this conference starts, I think there were three main issues that came out of that experience,

which then carried over onto what we are looking at in the 29th and perhaps even in the 21st century. The first one is what the Greeks call the national question, which is really a question about what Greece is going to consist of, what is the ever-developing Greek nation-state going to consist of in terms of the people who are within it. Of course, there is an ethno-nationalist aspect to this; some people say, all that are culturally Greek belong within the Greek nation state, but as the 19th and even the early 20th century showed, it is not quite that simple. The reason why it is not so simple in my mind is, first and foremost, that Greece had been for a very long time, some people would argue is still today, first and foremost a civilization rather than an ethno-national cohesive entity. So that question came out of the 19th century with full force and full complexity and it impacted the road towards the mid-20th century and the Greek Civil War. Then, secondly, there is the question of economic development and this is of course, if you look at 19th century Greece overall, one of the big leftover questions. There was certainly economic development in Greece in the 19th century, but it was a very unequal development; if you get up to the 1880s and 1890s, there were a lot of wealthy Greeks, but there was also great poverty. It has been argued by Greek historians who know this better than me, that even into the early 20th century the increase in inequality on a broad scale, certainly if you take in what you could call the Greek periphery, was tremendous during this period of otherwise beginning economic development. Then, thirdly, there was the question of the international dimension, and first and foremost international finance and debt, which of course is not a new question in Greece in terms of what has happened over the last two generations; it is a question that very much goes back in the 19th century. At that time, most of the credit had come from England or at least from financiers in London, which created a relationship between Greece and Britain that was very complicated. So, with Britain being the leading international power at the time, this created dependence to the leading European power of a type that went beyond the strategic issues connected to strategic international affairs over on to the economic; it became, if not a burden to Greece, at least a constraint. It had its positive effects as well, as we know, in terms of cultural links and a certain angle of Anglophilia within parts of the Greek elite, but it was also constrained, as it was for many other countries that were dependent on British capital for their initial economic development, including Norway, where I come from myself.

These were the challenges coming out of the Greek 19th century; national, economic, and international, international in terms of the ties binding international affairs. Then, one gets into the early 20th century, which is overall a

process in many places in Europe, including Greece, of rapid modernization and the stresses that this process created. You could see the prolongation, you could see the continuation of some of the tendencies coming out of the nineteenth century. So, in my last book that Evanthis was kind enough to remind us of, *The Cold War: A World History*, that was my starting point. I tried to look at some of these challenges that come out from the late 19th century and how they came to inform, how they came to influence the 20th century. I think in the Greek case there were lots of these challenges, contributing to political instability for a relatively long period of time. There were matters of uneven growth, that go back to the economic development issues we talked about – and again the Greek historians and comparative economic historians have written about this – and significant inequality, particularly in social terms, that created some of the dire challenges of the mid-twentieth century.

In spite of these challenges, it is to me quite remarkable how the Greek state was capable not just of surviving, but in many ways of solidifying under these very difficult circumstances. Some of you may have seen a couple of interviews that I have done with Greek newspapers of late and I have underlined this, that Greece in spite of these difficulties in many ways was a success story; not least because it managed to survive. It managed to survive in a very difficult and hostile international environment, and it was able to keep some degree – in spite of the tremendous splits that occurred – of cohesion within the country. So, I would argue that it took an external event, World War II, to fundamentally destabilize the Greek state. It took in effect a series of foreign attacks for the fundamentals of the Greek state to deteriorate to the point where it pointed towards Civil War in the country.

So, let me talk a little bit about that. What the Greek Communists, who were relatively weak before the war, were capable of doing, was of course linking national resistance and social revolution. As you already heard from what I said earlier on, in terms of the social message that the Communists were able to come up with, they had much to build on. Like elsewhere in the world, like China, like what happened in Iran at the same time, not to mention in parts of the Balkans and Eastern Europe, without the event of war, without war becoming the predominant international framework, this message of social revolution, particularly in its Communist guise, had very limited opportunities for success. It was that outside imposition that made it possible to attract the kind of support that you found in Greek Communism but it was also, I would like to argue, the inability of the Greek Right to compromise, particularly during the initial conflicts with the Left, during the early part of the war against the Occupation.

But it was also of course on the KKE side, on the Communist side, their inability to compromise later on during the war, which led to them going on the offensive in military terms in a number of cases against the government and the pro-Western forces from late 1943 and early 1944 on.

When we get to this point Greek historians and the Greek public will think about what happened at the international level. So, some people would argue that it was the Percentages Agreement, the agreement between Churchill and Stalin in October 1944 that predetermined the outcome of the domestic situation within Greece and its international alliances. This happened in October 1944, as all of you will know, as Greece was being liberated from German occupation; on the back of an envelope, quite literally, or on a napkin, Churchill and Stalin agreed as to the percentage of influence that the two countries were going to have in Eastern Europe and in the Balkans after the war was over or as the war was being brought to a close. I have been very skeptical of using this instance for more than what it is actually worth. I think what happened in October 1944 was that the two gentlemen and the countries that they represented were almost desperate to be seen as cooperating with each other. I mean that a broad-scale conflict between Britain, and for that matter the United States as well, and the Soviet Union as the war was drawing to a close, would put all effort to liberate Europe in an almost impossible situation. So, it was important to show that some degree of agreement had been reached. There is very little evidence on the Soviet side or indeed on the British side that there was any suggestion about living up to these exact percentages in terms of influence when the war was over. I think both Stalin and Churchill realized that this war was going to end as all wars end, that your power extends – Stalin put it this way himself – as far as your armies are capable of going.

So, I think the way World War II ended was much more relevant to what happened in Greece later on, than any kind of Percentages Agreement. You could see that in terms of how the Red Army's victories in Eastern Europe and Tito's victories in Yugoslavia inspired the Greek Communists in an attempt at grabbing power in December 1944. There is no evidence that this was inspired in terms of direct orders or direct instructions or even direct discussions with the Soviets, although we also do not have any evidence of the Soviets actually resisting it at the time. But it is very clear that what inspired the Greek Communists was what was happening elsewhere in Europe, which was an enormous advance for Communism on a very broad front. So, the Western intervention that came in December 1944 was almost unavoidable, I think, and that is not because of the Percentages Agreement but simply

because of the early development of the Cold War in Europe. I think this is another area in which Greece becomes a kind of weathervane for what happens elsewhere. It was very clear that Britain first, with hesitant American support, was unwilling to let Greece, even in terms of political compromises at this point, move out of what they saw as the forming of a Western camp. So, this then leads into the second round, the devastating round of Civil War with Yugoslav support for the Greek Communists and with the Soviets very much sitting on the fence as they were doing elsewhere. It is not that the Soviets opposed what the Greek Communists with Yugoslav support were attempting to do, with Bulgarian support as well to some extent; it was that Stalin never believed that this was going to be successful, not because of the Percentages Agreement, but because he looked at the consolidation of power overall in the Mediterranean, which I will talk about in conclusion in a minute. I have argued before that the reason why the Greek Civil War ended the way it did, was not so much a decisive military victory on the side of the government forces or the support that they got; I think this struggle could have gone on for a very long time in spite of that. What ended it, was really the Soviet-Yugoslav schism. So, with the break between the Soviets and the Yugoslavs it became almost impossible, even in a kind of logistical sense, for the rebellion in Greece to get the kind of support that it needed to go on.

Regarding the effects of the Civil War, I do not have to tell any Greek that they were of course terrible for the country and terrible for the country's position in a regional sense; the destruction was massive throughout the country. It also had a political effect of destroying the Left in Greece, which could be said to some extent to be a self-destruction, for a very long period of time, up to the foundation of PASOK, I would argue, in the 1970s. But it also delivered what in many ways was a curse for Greece in my view, coming out of these conflicts that needed to be settled from the 19th century on, which was a paranoid Right, a Right-wing that believed that there were threats to the Greek national idea, threats to the Greek state around every corner, inside and outside of the country. This then postponed again the slow move towards Europe that we saw coming out of the 19th century.

So, let me just round off – so that we get some time for discussion here – with a couple of reflections on how these two centuries of Greek development, focusing in the period of Civil War in the mid-19th century, have panned out later on. This is what I meant at the beginning, when I was talking about Greece as a success story. Because out of this came, after a lot of very problematic developments in the 1950s and 1960s and up to the mid-1970s, a Greek state that

not only was able to strengthen itself again and become more inclusive and emphasize social issues to a much higher extent, more than had been the case before, but also a better understanding of the challenges that Greece faced in an international setting. I think this goes up to the kind of situation that Greece finds itself in today with regard to Turkey, with regard to the rest of the Balkans, with Russia, in the Mediterranean, and with regard to the global development of international affairs, not least in terms of China becoming a much more significant power with regard to Europe, and particularly perhaps Mediterranean Europe. So, shifting power in the Mediterranean, in the future, will strongly influence Greece just as it did in the past, in the 19th century and in the mid-20th century, around the time of the Civil War

Greece's geographic location, the kind of strategic position that Greece has with regard to the Mediterranean, with regard to Europe, with regard to the Balkans, with regard to the Middle East and also to some extent with regard to North Africa and Russia, is going to make the country even more important, I think, in these terms over the next hundred years than what it has been over the past two hundred years. I think many Greeks realize, but I sometimes think not deeply enough, what location really means in a strategic sense with regard to future developments. Because the game now in terms of economic influence, maybe first and foremost, is where again Greece's location is essential. This has become much broader than what it has been at any other point in the history of the independent Greek state. That is going to open up opportunities, but it is also going to lead to difficulties for Greece in the future.

Then, secondly, with regard to its own wider region, where I also see challenges and opportunities coming out of this 200-year experience, the biggest challenges are of course the neighborhood that Greece finds itself in. It is a complicated neighborhood; it is complicated in terms of what will happen, in terms of European integration in the Western Balkans, it is very complicated with regard to Turkey which seems – at least at the moment – to have given up much of its own journey towards greater inclusion, towards greater stability, towards a greater freedom or the exchange of ideas that had been going in a more positive direction in Turkey for a very long time. That is a huge problem of course, a new challenge for Greece, as it is a challenge for Europe and a challenge for the wider area. It is also a challenge, I should say, for Turkey's and Greece's international allies, for Britain and especially the United States. But there are also opportunities within the regional developments, not least with regard to the Balkans. I mentioned the developments in the Western Balkans, but also the Balkans overall and not least in economic terms, which Greece to some extent

could stand to benefit from, in a slightly longer-term scenario and then finally, I think, the global stage.

So, what I try to portray here is a Greece that is not that dissimilar from what has happened in many other countries that have faced national, economic, and international strategic problems over the last 200 years. But what is also clear to me from my preparation for this talk, is that Greece is one of the countries that stands to lose the most through increased international turbulence and tension. This is one of the reasons why I emphasize to such an extent that it took external events to really undo the Greek state coming out of the 19th century. That is what I think that everyone in Greece and abroad have to watch now; Greece is among the European countries that is least served with an increase in tension between Western Europe and Russia, between the United States and Russia, or between China, Europe and the United States. It is a fundamental national interest for Greece, in my view, that some of these conflicts are lessened, that it is capable as a state to work even outside the alliance system that it is crucially a part of.

So, I will end with that point as part of an overview that had certain particular issues in mind that I find interesting to think about, and I hope there was something here for the audience to draw on as well.

Discussion

E. HATZIVASSILIOU: Thank you very much Arne, it was a very stimulating presentation linking –and this is very important– the trends of Greek history and the Greek present with international affairs. Just let me make one observation, an exposition perhaps of my cynicism, and pose a question on the lines that you developed. The cynical observation is on the Percentages Agreement of October 1944. I have the feeling that Churchill and Stalin could agree on the Balkans, because the Balkans was not important; they would never be able to agree on Germany. So, for a country like Greece which feels all the time that it is in the center of the universe, I think it is important for us to remember it. They did agree because we were not that important, at least we were not that important for Stalin. Now, my question is this. As you said, Greece is a small country struggling from the 19th century to achieve national aims and economic development, and to enter the developed world. There were several reasons why it could not fully succeed in this. One of them involved the structure of the international system. I mean that initially it was a system of great powers, the European Concert, and a small country could not really get into that. Then it emerges that the Cold

War perhaps for Greece and for countries like Greece – Southern Europe, the Balkans – was also an opportunity, because during the Cold War even the superpowers needed the active support of their smaller partners or smaller allies. So, in a very peculiar sense, the Cold War system became more participatory and that was perhaps the opportunity for many small countries, especially Southern European, especially Balkan. Is this perhaps the origin of the phenomenon that we describe as Cold War modernization? But as you said, it was a different time; that was a time when Greece wanted to enter the West. Now that it has entered the West, in this international environment, I fully agree with you, it is in the interests of Greece that international tensions be lessened. But could you please comment, make a few points on that change? Is it perhaps a change in the international system that has helped smaller countries to become full members of the great international organizations, the big groups of international affairs?

O.A. WESTAD: Those are very good questions, Evanthis. On the first point about the Percentages Agreement, I think you are right. I do think it would be much harder to get anything similar to this kind of agreement elsewhere. So, I think that is true. There is a little caveat with it though, because, as often happens in international affairs, right after this signing had been performed, of course things started becoming much more difficult in the Balkans, including in Greece. In that sense, it might have been seen as having a lack of relevance at that point, but if you fast forward a year of course Greece was seen as a testing ground for Communist intentions with regard to Europe outside of the Soviet-occupied Eastern European zone. So, all depends on the timing, I guess this is the point here.

Your second point is very important and I wrote a few years ago in a book that you helped edit, a post-script where I talked about the very peculiar set of international relations that developed in the Cold War in the Balkans in a broader sense. I think I entitled it something along the lines of “The Balkans: A Cold War Mystery”. That is exactly what points to what you said, Evanthis, that there were opportunities, opportunities that to some extent came about by accident, at least from the Greek perspective, again because of the external developments that intervened, that enabled Greece to work with some of the countries around it, countries that traditionally had not particularly been in close relationship with it, in order to offset what was being seen as the overall Soviet threat to that area, which seemed to affect all of the countries involved. I am thinking of course of Yugoslavia on one hand and Turkey on the other hand. So, that enabled Greece to do things that it otherwise would not have been able to do. On the other hand, I think it could be argued that domestically,

coming out of the Civil War, as I said in my talk, I do not think that it was fully possible for Greece except in a very narrow security sense to make use of these opportunities until much later. So, this also depends on the economic and social developments within Greece itself. Overall though, I think the direction you are going in is correct. I mean if it had not been for the priorities that the Cold War gave to what you could call the Western periphery, countries like Norway, Greece and Portugal, I do not think that some of the economic opportunities for integration – and here I am thinking even well prior to the EU being on the horizon – could have developed in these areas. But this is a broad question that is of enormous significance, I think, for our historical understanding of the Cold War. The Cold War changed a lot of things in directions that we do not easily foresee, seen from that time itself. Think of China and the Chinese development in the 1970s and 1980s, when it cooperated with the United States against the Soviet Union. Much of China's tremendous development since then, would have been impossible, if it had not been for that particular alliance, that particular moment that made that possible, against all odds in ideological terms.

E. HATZIVASSILIOU: May I pose another question, broader in subject? The West was created during the Cold War in order to deal with a perceived threat. Is it perhaps that the West lacks a kind of challenge today, an external challenge to remain in solidarity or perhaps we have grown beyond that need?

O.A. WESTAD: Well, my friend, I had been thinking that if I had more time at the beginning of my talk, I would refer to the very momentous day that this is in the United States where I am now, and link this to one of the promises of Greek development, never entirely fulfilled in the 19th century, which was to go back to ancient Greek ideals of democracy. I think this is a post-Cold War challenge, as you rightly put it; we need to give a new content to many of the ideas that were contested and developed during the Cold War, even before the Cold War, including ideas about cohesion, cooperation, and democracy. So, I think one of the mistakes people like me made in the 1980s and 1990s, was that when we saw the Cold War coming to an end and imagined what would replace it, it was assumed that was a much more institution-based broad-spectrum set of international cooperation. Not the kind of Fukuyama-esque idea of peace ever after and the end of history, but the idea that there would be, in institutional terms at least, a set of cooperative frameworks that would come out of the way the Cold War ended that would be lasting at least for a generation, if not for two generations. The reason why that has not happened, I think, is that we missed many opportunities, particularly in the 1990s but even in the early

2000s, of trying to develop those kinds of institutions on a broad international, even global sense. I mean the United States failed because it turned increasingly inward and its foreign policy became an issue of economic policy almost alone, but it is not just about the United States, it is also about Europe. On this, I think we should really think about the historical conclusions in terms of informing the present. So, I think in the 1990s Europe – the leading countries in Europe, but also countries like Greece – missed an opportunity to build on the unique moment that was there by creating more integration in terms of what could happen domestically, but also to reach out to those that were on the outside; in this I would include both Russia and Turkey. This was a moment in which one could have tried to establish a much broader set of collaborative arrangements. I am not talking here about EU membership or anything of that sort, at least not within a shorter period of time, but to be less exclusionary based on the kind of victory that the West had had overall in the Cold War, an approach which may have been less difficult than many people imagined at the time. So, if one ever took the idea of peace through strength seriously, this was a moment of tremendous strength that could have been translated much more easily into a collaborative framework that could have lasted longer; it would not have lasted for ever, but it would have lasted longer than into the early 2000s.

E. HATZIVASSILIOU: One last question to take advantage of your presence here, a more general question. Do you think history can teach us what to do now, should societies listen to historians? This is a million-dollar question for any historian.

O.A. WESTAD: Of course, I am a historian, so I want people to listen more to people like me. Though I do not think historians really are any better than others in foreseeing the future and guessing what the future is going to be. I sometimes have trouble predicting the past, never mind the future – so that is not the issue here. What I do think is that we can all learn a bit from what has gone on in the past in terms of successes and failures. If you do in a way, like we have tried to do in this conversation, Evanthis, when you try to lift it up from the very specific level over on to the more general, history does not repeat itself, not even as a farce. But there are elements in history, particularly in terms of decisions – like for the United States today – when people have to make up their mind on which direction they want to go in. Then history does matter, because we know some of those things that have gone terribly wrong in the past, and I do think that general knowledge is very important. I mean, we are at the moment now in Europe and North America and elsewhere, where, not to be too pessimistic

on a day like this, a lot of things could go terribly wrong, and we have a lot of historical experience to build on with regard to this. We have to understand, I think, coming out especially of European history, that it does not take very much, that it does not take very long, for things to go very wrong. I mean, think about the years before 1940, or think about the inter-War years overall, there were particular conditions that pushed us in the direction that ended in global depression and another world war, but there were also things that could have been done differently, choices that could have been made in a different direction. I think that is what history, the reading of history, the practice of history, sensitizes us to: not to expect things to be similar to whatever in the past, but as a warning about how easily things could slip, how things could develop in a different direction from what most people assume. Maybe, first and foremost, how responsible all of us should be, not just in the polling booth, but in our daily behavior, the principles we set for ourselves, for the kind of development that we want to see perpetuated. So, if history teaches anything to me, it teaches us about responsibility, it teaches us about taking the kind of society that we are in, the kind of political systems that we are in, not for granted but as a promise for the future, if you are able to build on what is good in the past, what we like to see in terms of what has happened before.

E. HATZIVASSILIOU: I think we have taken some time from the next session, but it was really rewarding for all of us. I would like to thank you warmly on behalf of the organizers, of the academic committee, on behalf of *Kyklos Ideon*, for your generous participation, for your availability and we look forward to the opportunity to listen to you again in this country. Thank you so much.

O.A. WESTAD: Thank you very much, Evanthi, it was a great pleasure to speak to you tonight, it was a great pleasure to see you again and hopefully, next year in Athens.

ΕΛΠΙΔΑ ΒΟΓΛΗ

αναπληρώτρια καθηγήτρια Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας,
Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο

Οι μεταμορφώσεις της εδδηνικής ιθαγένειας από την Επανάσταση του 1821 στον 21ο αιώνα

Η ιθαγένεια είναι θεσμός που μεταβάλλεται στην πορεία του χρόνου, όπως και οι στόχοι που του «ανατίθενται» προς επίτευξη κάθε φορά. Η διαπίστωση αυτή εδράζεται, όχι απαραίτητα σε γενικευτικές αναλύσεις αποκωδικοποίησης των ιδεολογικών καταβολών του, αλλά κυρίως σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις των λειτουργικών και πρακτικών στοχεύσεων που προορίζεται να εξυπηρετεί σε δεδομένα κοινωνικά και πολιτικά εθνικά περιβάλλοντα. Άλλωστε, είναι ο θεσμός του νεωτερικού κόσμου που, άσχετα από το αν συνδράμει στην ομογενοποίησή του, ή τονίζει τη διαφορετικότητα των κρατών που τον απαρτίζουν,¹ υποτάσσεται στη χρονικότητα της εποχής του και –καθώς προσαρμόζεται σε κοινωνικά μικροεπίπεδα (εθνικών, πολυεθνικών ή ομοσπονδιακών κρατών)– ζωντανεύει το παρελθόν του. Πάντα από το παρόν είναι θεμιτό να ξεκινά η μεθοδολογική διερεύνηση της ιστορικότητάς του, προκειμένου να λαμβάνεται υπόψη και η παρατήρηση ότι τουλάχιστον στο πλαίσιο των κατά τόπους πολιτικών ή και δημόσιων συζητήσεων ακόμη και η μεταβλητότητά του γίνεται αντιληπτή ως παράδοξη ιδιότητα. Η αιτία δεν είναι πως θα ήταν δυνατό να παραμένει σταθερός και अपαράλλακτος, σαν να ήταν απολίθωμα στον χρόνο, αλλά μάλλον το ότι κάποιοι (οι βασικοί συντελεστές στον σχεδιασμό και την επιινόση της εφαρμοστικής πρακτικής του) ίσως εύχονται κάτι τέτοιο να ήταν εφικτό, προκειμένου οι

¹ Στον ευρωπαϊκό χώρο του αρχόμενου 19ου αιώνα, υπό τις επενέργειες του επαναστατισμού των τριών κύκλων κατά τη γνωστή περιοδολόγηση του Έρικ Χομπσμπάουμ –βλ. E. Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων, 1789-1848*, μτφρ. Μ. Οικονομοπούλου (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002), 161-165– κυριαρχούσε μάλλον η ομογενοποιητική λειτουργία του θεσμού. Βλ. συνοπτική επιχειρηματολογία και παράθεση σχετικής βιβλιογραφίας Ε. Βόγλη, «Ο Έλληνας γεννιέται ή... γίνεται; Η σχέση της ελληνικής ταυτότητας με την ιδιότητα του πολίτη από το παρελθόν στο παρόν», στο Μ. Βαρβούνης, Γ. Τσιγάρας και Ε. Βόγλη (επιμ.), *Διεπιστημονικές διαδρομές από το παρόν στο παρελθόν: Αφιερωματικός τόμος για τα 25 χρόνια του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2017), 63-126. Για τον ευρύτερο προβληματισμό στον δυτικό κόσμο κατά τη διάρκεια του 20ού αιώνα, βλ. W. Kymlicka, *Multicultural Citizenship* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 173-192.

ίδιοι να απαλλάσσονται από τις δυσκολίες εξήγησης των αλλαγών της κοινωνίας και κυρίως της ταυτότητάς της. Γιατί τις περισσότερες φορές ο θεσμός της ιθαγένειας επικαιροποιείται και ανανεώνεται, επειδή παρουσιάζονται ανάγκες μεταρρυθμίσεων σε επίπεδο: α) παραχώρησης ή περιορισμού δικαιωμάτων μη κυρίαρχων (είτε περιθωριοποιημένων) ομάδων· β) διατήρησης και προστασίας της ομοιογένειας του πολιτικού έθνους ή και επέκτασης της επικράτειας του κράτους του είτε· γ) εν γένει χάραξης και αναχάραξης της μειονοτικής, μεταναστευτικής ή προσφυγικής πολιτικής του.

Αυτά τα τρία ερευνητικά πεδία σκιαγραφούν τη δομή του αφηγηματικού ιστού της ανάλυσης που ακολουθεί. Πρώτον, διότι περιγράφουν τους ισάριθμους κύκλους των μεταβολών της ιθαγένειας στη διάρκεια των δύο περίπου αιώνων της ελληνικής ιστορίας της. Σε δεύτερο επίπεδο, με την εξέτασή τους αναδεικνύουν τις μεταμορφώσεις του θεσμού, οι οποίες (προφανώς) δεν επηρεάζονται από τις διαδικασίες ιστορικοποίησης ή και ιδεολογικοποίησης του παρελθόντος του –μάλλον τις υποκινούν. Και διευκρινίζω: το αίτημα της διαχρονικότητας προβάλλεται συχνά από κοινωνίες (δηλαδή, όπως ήδη προτάθηκε, από τους νομοθέτες ή και τους πολιτικούς τους), όταν παρουσιάζεται ανάγκη αποσόβησης ρήξεων και υπεράσπισης συνεχειών. Τότε η αναζήτηση νομιμοποιητικών επιχειρημάτων στην επίκληση μιας «ιστορικής αλήθειας» αποδεικνύεται κατάλληλη επιλογή –και είναι ασήμαντο το αν τεκμηριώνεται ως «αλήθεια». Αναμφίβολα η επιθυμία για αλήθειες είναι γενική, ακόμη και αν η αμφισβησία του όρου, όχι μόνον δεν επιτρέπει μια σαφή εννοιολόγησή του, αλλά και τον εντάσσει στην κατηγορία των εννοιών που απλά σκιαγραφούν μια φανταστική «γραμμή συνέχειας μεταξύ θρησκείας και φιλοσοφίας».² Κι όμως οι (υποτιθέμενες) αλήθειες που αντλούνται από το παρελθόν μαζί με τους παραγόμενους και ελκυστικούς μύθους τους, ακόμη κι αν χάνουν την επαφή τους με τον χρόνο, και καταλήγουν να εμφανίζονται ως αχρονικές οντότητες, έχουν τη δύναμη να τροφοδοτούν πολιτικές πρακτικές ειδικά σε θέματα ταυτότητας –γιατί φαίνεται πειστικό το επιχειρήμα ότι μπορούν να προαγάγουν τη συμφιλίωση των μελών της κοινωνίας με τα προβλήματα της καθημερινότητάς τους.³ Τελί-

² Για τη φιλοσοφική αμφισβησία του όρου και τη σύνδεσή της με την πολιτική ουτοπία, βλ. M. Detienne, *Οι κύριοι της αλήθειας στην αρχαϊκή Ελλάδα*, μτφρ. Κ. Αλεξοπούλου και Στ. Οικονόμου (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 277-278.

³ Οι μύθοι σχετικά με το έθνος και την πολιτική του συλλογικότητα είναι σχεδόν πάντα ελκυστικοί. Με αυτήν τη λογική, όπως προτείνει και ο Στέφαν Μπέργκερ –βλ. St. Berger, «On the Role of Myths and History in the Construction of National Identity in Modern Europe», *European History Quarterly* 39,3 (2009), 409-502– ίσως και το έθνος «παράγεται» από τις κοινωνικές αφηγήσεις που δομούνται για να το μορφοποιούν: δηλαδή από εκείνες τις «ιστορίες» που ο

κά πετυχαίνουν να (ανα)παράγουν εθνικοποιοτικές θεωρίες, πολύ συχνά τόσο αχρονικές ώστε θεωρούνται και αναχρονιστικές. Πράγματι, έτσι μπορεί να γίνει ευκολότερα κατανοητή και η διαπίστωση του διεπιστημονικού διαλόγου που επαναλαμβανόταν συχνά την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα: ότι δηλαδή ο συντηρητισμός της ιθαγένειας κάποιων ευρωπαϊκών κρατών (μεταξύ των οποίων συγκαταλεγόταν και η Ελλάδα) οφείλεται στις αναχρονιστικές πολιτικές παραδόσεις τους που δεν επιτρέπουν την προσαρμογή τους στις ανάγκες αλλά και τις νομοθετικές τάσεις της εποχής.⁴

Προφανώς δεν υπάρχει μία ομάδα αναχρονιστικών δίπλα στην άλλη των εκσυγχρονιστικών ή προοδευτικών κρατών ως προς την ιθαγένειά τους. Και αν θα ήταν αναγκαίο να επινοηθούν τέτοιες νοντές κατηγορίες, η διαδικασία θα ήταν εξαιρετικά περίπλοκη. Δεν θα αρκούσαν συγκρίσεις μη συγκρίσιμων μεγεθών. Εξάλλου, δεν υπάρχει ένα αποδεκτό «ευρωπαϊκό μοντέλο» νόμων ιθαγένειας. Με αυτήν τη λογική, η πρακτική να κατατάσσουμε ορισμένα κράτη σε υποτιθέμενα ομοιογενείς ομάδες, χάρη στις ομοιότητες που είναι πιθανό να παρουσιάζουν οι ιθαγένειές τους, είναι για πολλούς λόγους παρακινδυνευμένη. Ο Ράινερ Μπάουμπεκ (Rainer Bauböck) και οι συνεργάτες του τονίζουν τον σημαντικότερο: ο θεσμός, οι νόμοι που τον ορίζουν, όπως και οι πολιτικές που αναπτύσσονται για την εφαρμογή του «έχουν διαμορφωθεί με βάση συγκεκριμένες ιστορίες κρατικής και εθνικής συγκρότησης» στα διάφορα σημεία της Ευρώπης –και είναι γνωστό, προσθέτουν, πως η ευρωπαϊκή ιστορία ξεχωρίζει για το μεγάλο πλήθος των ιστοριών της.⁵

Εστιαζόμενη λοιπόν στην ιστορία του ελληνικού κράτους, η ανάλυσή μου οργανώνεται με σημείο αναφοράς την ομαδοποίηση των προβαλλόμενων κριτηρίων ελληνικότητας κατά την εξέλιξη του θεσμού στα τρία ερευνητικά πεδία

καθένας αφηγείται για να τονίσει την εθνική του καταγωγή με αποτέλεσμα να νοηματοδοτεί και την ιδιαίτερη εικόνα του έθνους του. Αναμφίβολα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η εξέταση της πολυποίκιλης αφηγηματικής ή παραστατικής αποτύπωσής του στις ιστοριογραφίες, τον καθημερινό δημόσιο λόγο ή και την τέχνη. Βλ. St. Berger, «Narrating the Nation: Historiography and Other Genres», στο St. Berger, L. Eriksonas και A. Mycock (επιμ.), *Narrating the Nation: Representations in History, Media and the Arts* (New York-Oxford: Berghahn Books, 2011), 1-16. Ωστόσο, σε αυτήν την εισήγηση προτείνεται πως η ιστορία και η εξέλιξη της ιθαγένειας μπορούν να αναδείξουν τις πολλαπλές επιτελέσεις της ταυτότητας που διανέμει και (ανα)παράγει.

⁴ Αυτές οι συζητήσεις συνέδραμαν στη διαμόρφωση των ερωτημάτων της έρευνάς μου που οδήγησε στο άρθρο Ε. Βόγλη, «Ο Έλληνας γεννιέται ή... γίνεται», που αναφέρεται παραπάνω. Για μια ενδιαφέρουσα κριτική παρουσίαση τους, βλ. Chr. Joppke, «Comparative Citizenship: A Restrictive Turn in Europe?», *Law & Ethics of Human Rights* 2 (2008), 128-168.

⁵ R. Bauböck κ.ά., «Introduction», στο R. Bauböck κ.ά. (επιμ.), *Acquisition and Loss of Nationality, Policies and Trends in 15 European Countries*, τ. 1: *Comparative Analyses* (Amsterdam: Amsterdam University Press - IMISCOE, 2006), 20-21.

που αναφέρθηκαν. Θέτει επίσης ως στόχο της την ανάγκη εξήγησης των μεταμορφώσεων που το εκάστοτε παρόν φαίνεται πως επιβάλλει στο παρελθόν της ελληνικής ιθαγένειας, αναδεικνύοντας τις αντιλήψεις μιας κοινωνίας για την ταυτότητά της ως εξηγητική μεταβλητή, αλλά υπό το πρίσμα των υποδείξεων της ρητορικής θεωρίας: δηλαδή ότι οι υποτιθέμενα κοινές αντιλήψεις (ή κοινή γνώμη), ούτε εκφράζονται, αλλά ούτε περιγράφουν τις πεποιθήσεις συνόλων. Οι συλλογικότητες δεν είναι υπαρκτές οντότητες. Η λεγόμενη «κοινή γνώμη» τους ίσως είναι προτιμότερο να περιγράφεται ως μια ατέρμονη διαδικασία ανταλλαγής απόψεων. Άλλωστε, και οι κοινές απόψεις τους δεν θα πρέπει να φανταζόμαστε ότι εμπνέονται από φιλοσοφικές σκέψεις. Πολύ απλά καθορίζονται από αποφάσεις της καθημερινότητας, άρρηκτα συνδεδεμένες με τα γεγονότα και τα προβλήματά της.⁶ Στην εισήγηση αυτή, λοιπόν, η διάσταση της κοινωνικής αντιληπτικότητας σε θέματα ιθαγένειας και ταυτότητας εγγράφεται στο ευρύτερο πεδίο της πολιτικής κουλτούρας.

Τα ρομαντικά χρόνια: η κοινωνία των ποδιών και το κράτος

As δεχθούμε την άποψη του Ρότζερς Μπρουμπέικερ (Rogers Brubaker) ότι οι Γάλλοι επαναστάτες, όταν «δημιούργησαν» τον πολίτη της σύγχρονης εποχής (που θεωρείται «επινόσή τους», όπως και το εθνικό κράτος), «ανακάλυψαν» και τη νεωτερικού τύπου ιδιότητα του ξένου. Φαίνεται λοιπόν αρκετά πιθανό ότι τότε ανησύχησαν και για την κοινωνική και πολιτική συνοχή του έθνους τους. Δεν έχει απαραίτητα μεγάλη σημασία αν ο «ξενοφοβικός εθνικισμός τους ήταν παράγωγο του πολέμου και του φατριαστικού αγώνα» τους, ή της καχυποψίας τους εναντίον ξένων που ενδεχομένως δρούσαν στη γαλλική επικράτεια συνεργαζόμενοι με εξωτερικούς εχθρούς.⁷ Το κρίσιμο ερώτημα που έφερε στο επίκεντρο της πολιτειακής συζήτησης των καιρών η «ανακάλυψη» των ξένων κατά τη διάρκεια της φιλελεύθερης και δημοκρατικής επανάστασης των Γάλλων, η οποία για πολλούς λόγους αξίζει να προταθεί ως πρότυπο (και παρήγαγε, άλλωστε, το σπουδαιότερο κοινώς αποδεκτό νομοθετικό πρότυπο ιθαγένειας, τουλάχιστον έως τα μέσα του 19ου αι.),⁸ είναι το εξής: οι αποκλεισμοί από την

⁶ Chr. Kock και L. Villadsen, «Introduction: Rhetorical Citizenship as a Conceptual Frame: What we Talk about When we Talk about Rhetorical Citizenship», στο Chr. Kock και L. Villadsen (επιμ.), *Contemporary Rhetorical Citizenship* (Leiden: Leiden University Press, 2015), 9-10.

⁷ R. Brubaker, *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge-London: Harvard University Press, 1992), 46.

⁸ W. Safran, «State, Nation, National Identity, and Citizenship: France as a Test Case», *International Political Science Review* 12,3 (1991), 219-238.

επαναστατική κοινωνία πολιτών συνεπάγονταν και αποκλεισμούς από το γαλλικό κράτος;⁹ Με άλλα λόγια, σε ποιον βαθμό, σύμφωνα με το γαλλικό μοντέλο, οι εθnicoποιητικές λειτουργίες του θεσμού της ιθαγένειας μπορούσαν να διευκολύνουν την ομογενοποίηση του εθνικού κράτους, ή ίσως να προάγουν και την ταύτιση της κοινωνίας πολιτών με το πολιτικό έθνος;

Γνωρίζουμε πως αυτές ήταν μερικές από τις διαθλάσεις του προβλήματος που κλήθηκαν να διαχειριστούν οι πολιτικοί και νομοθέτες των Ελλήνων επαναστατών κατά τη διαδικασία της διαμόρφωσης του δικού τους θεσμού, μερικές δεκαετίες αργότερα. Γνωρίζουμε επίσης πως ήταν άπειροι και απαίδευτοι, τόσο ως πολιτικοί όσο και ως νομοθέτες, αλλά και ότι οι ίδιοι ή έστω οι σύμβουλοι και βοηθοί τους ήταν καλοί γνώστες των γαλλικών νόμων. Σε μερικά σημεία των άρθρων για την ελληνική ιθαγένεια μετέφεραν γαλλικές διατάξεις, μεταφρασμένες σχεδόν κατά λέξη, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι η συναίνεσή τους στην παραχώρηση πολιτικών και αστικών δικαιωμάτων υποδήλωνε την παραδοχή τους για την υπερεθνική αξία του θεσμού. Άλλωστε, οι Έλληνες ενδιαφέρονταν περισσότερο να αποδείξουν τη συμμόρφωσή τους στα ευρωπαϊκά πρότυπα, προκειμένου να εξασφαλίσουν τη συμπάθεια ή και την υποστήριξη και της Γαλλίας και άλλων Δυνάμεων –και όχι να εγγυηθούν σε Έλληνες ή ξένους την απολαβή δικαιωμάτων. Δηλαδή, ακόμη και αν αυτή ήταν η πολιτική προτεραιότητά τους, δεν θα μπορούσαν να το πράξουν. Στην ελληνική περίπτωση το κράτος επρόκειτο να συγκροτηθεί, αποκτώντας σταθερά σύνορα και διεθνώς αναγνωρισμένη υπόσταση, εφόσον ήταν αίτια η έκβαση του πολέμου. Και θα ήταν ένα κράτος που θα είχε δημιουργηθεί από την κοινωνία των πολιτών του, της οποίας ο βασικός πυρήνας είχε σχηματιστεί ήδη από το πρώτο έτος του πολέμου. Επομένως, τόσο η σχέση της με το *έθνος* –τη φαντασιακή κοινότητα που εΐθισται να παρουσιάζεται ως μεταστάδιο του *γένους*–, όσο και ο ρόλος της ελληνικής επαναστατικής ιθαγένειας στην εθnicoποιητική διαδικασία, αποκτούν αναπόδραστα μεγάλη αξία, αλλά σε δεύτερο χρόνο: μετά τη σύσταση του κράτους. Σε αυτήν τη διαπίστωση, μάλιστα, μας οδηγούν οι ίδιοι οι νομοθέτες και πολιτικοί των επαναστατικών χρόνων οι οποίοι αδιαφορούν για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας, αφού ακριβώς οι ίδιοι δεν τη χρειάζονται για την πλήρη συμμετοχή τους στο προσωρινό κράτος και τον εμβρυακό μηχανισμό του.

Πριν από το τέλος του πολέμου επείγουσα ήταν η απάντηση της παρακάτω δέσμης ερωτημάτων. Μέσω ποιων τρόπων θα μπορούσαν οι νομοθέτες να κωδικοποιήσουν τους δεσμούς των ομοεθνών τους που θα μετασχηματίζονταν σε

⁹ M. Rapport, *Nationality and Citizenship in Revolutionary France. The Treatment of Foreigners, 1789-1799* (Oxford-New York: Oxford University Press, 2000), 343-344.

κριτήρια ελληνικότητας και θα διασφάλιζαν τη θέση τους ως κυρίαρχης ομάδας στις υπό τα ελληνικά όπλα επαρχίες –ή περίπου σε αυτές, διότι η επαναστατική επικράτεια όπως ήδη αναφέρθηκε μεταβαλλόταν συχνά, ανάλογα με τα αποτελέσματα των κατά τόπους μαχών; Το σαφέστερο κριτήριο του γαλλικού μοντέλου, η γέννηση ή η μόνιμη κατοικία του πολίτη στη γαλλική επικράτεια, ήταν μη εφαρμόσιμο –και ήταν αδύνατο να αναζητηθεί η συνδρομή άλλου ευρωπαϊκού προτύπου. Επρόκειτο για ένα από εκείνα τα ζητήματα, η διαχείριση των οποίων απαιτούσε την προσεκτική εξέταση των ιδιαίτερων συνθηκών του παρελθόντος της ελληνικής εθνικής κοινωνίας σε συνάρτηση με τις επιτακτικές ανάγκες του παρόντος της.¹⁰ Σε επόμενο επίπεδο: μέσω ποιων τρόπων ήταν δυνατό να χωρίσουν σε κατηγορίες την ευρεία ποικιλία των μη Ελλήνων που δραστηριοποιούνταν σε αυτήν την προσωρινή ελληνική γη, ώστε σε επόμενο βήμα να επιλέξουν ποια ή ποιες τακτικές θα εφαρμόζαν απέναντι σε κάθε ομάδα ξένων: αποκλεισμό, εκδίωξη ή ενσωμάτωση;¹¹ Η επίδραση των άλλων στην ταυτότητα του Έλληνα επενεργεί στην ιθαγένεια των χρόνων της Επανάστασης περισσότερο από κάθε άλλη περίοδο της ιστορίας του κράτους που τελικά συστάθηκε.

Η λογική συνάρτηση πως οι χριστιανοί αυτόχθονες όφειλαν να αποκλείσουν και να εκδιώξουν από την αναδυόμενη κοινωνία πολιτών τους έως τότε κυρίαρχους μουσουλμάνους των ίδιων επαρχιών σκιαγραφεί τον απλούστερο πραγματιστικό ορισμό της Ελληνικής Επανάστασης που, αν αναλυθεί στα δύο σκέλη του, μπορεί να γίνει κατανοητός ως μηχανισμός διεθνοποίησης του ελληνικού κινήματος και επίσης εξευρωπαϊσμού καθώς και εθνικοποίησης του υπό σύσταση κράτους. Με την εξής έννοια: σε Έλληνες πολίτες αναγορεύονταν οι χριστιανοί και όχι αποκλειστικά οι ορθόδοξοι. Η επιλογή αυτή φανερώνει την προσπάθεια να αποσοβηθεί ο κίνδυνος της ταύτισης του ελληνικού κινήματος μόνον με τη Ρωσία και επίσης αναδεικνύει (και μάλιστα πολύ νωρίς) την πολιτική πρόθεση ένταξης της μελλοντικής Ελλάδας στον δυτικό πολιτικό πολιτισμό. Οι Έλληνες επαναστάτες προσκαλούσαν την εύνοια και την υποστήριξη των χριστιανών και φιλελλήνων Ευρωπαίων σε έναν ευρωπαϊκό τόπο εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –όπου θα κατοχυρώνονταν εξ αρχής τουλάχιστον η προστασία της ζωής, της ιδιοκτησίας αλλά και το δικαίωμα στη θρησκευτική πίστη και κατ' επέκταση στην κάθε λογής οικονομική δραστηριότητα πολιτών και μη πολιτών– ακόμη και των εχθρών στα πεδία της μάχης. Ο σεβασμός στις

¹⁰ Ε. Βόγλη, «Έλληνες το γένος»: *Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων, 1821-1844* (Ηράκλειο: ΠΕΚ, 2007), 83-88.

¹¹ Αναλυτικότερα για τις εθνοποιοτικές διαδικασίες, βλ. Χ. Μυλωνάς, *Οικοδομώντας το έθνος. Ομοεθνείς, πρόσφυγες, μειονότητες*, μτφρ. Ε. Βόγλη (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2016).

ευρωπαϊκές αρχές δεν καταδεικνύεται μόνον στις γνωστές συζητήσεις για την προστασία της ζωής των αιχμαλώτων πολέμου¹² ή των χαρμιών του Χουρσίτ Πασά.¹³ τονίζεται στην απαγόρευση του εκχριστιανισμού των μουσουλμάνων, το καλοκαίρι του 1822, με βάση το επιχείρημα ότι ήταν αθέμιτοι οι προσπλυτισμοί και ανεπίτρεπτη η προσβολή της ανεξιθρησκίας. Ούτε ο αποκλεισμός των Εβραίων αυτοχθόνων από την αναδυόμενη κοινωνία των χριστιανών πολιτών αναιρεί την εντύπωση ότι ο θεσμός της ιθαγένειας χρησιμοποιήθηκε ως μέσο διπλωματίας και εξωτερικής πολιτικής. Οι νομοθέτες της Ελληνικής Επανάστασης δεν είχαν λόγους να ανησυχούν για μια ενδεχόμενη αντίδραση ή παρέμβαση ξένης Δύναμης υπέρ των Εβραίων. Αντίθετα, φρόντισαν να μην αποκλείσουν τους άλλους χριστιανούς, κυρίως τους καθολικούς, λαμβάνοντας υπόψη ότι οι παραδοσιακοί προστάτες τους ήταν οι Γάλλοι, οι οποίοι δεν έχαναν την ευκαιρία να παρεμβαίνουν προς υποστήριξή τους. Χαρακτηριστικό ήταν το παράδειγμα της παρέμβασής τους το καλοκαίρι του 1822 με αφορμή τη φορολόγηση των καθολικών προστατευόμενων τους στην Τήνο, τη Σύρο και άλλα νησιά του Αιγαίου πελάγους (των λεγόμενων Λατίνων νησιωτών). Τότε συζητήθηκε η ενδεχόμενη επίδραση του θρησκευτικού δόγματος στις σχέσεις του ατόμου με το κράτος του και υποστηρίχθηκε πως οι δεσμοί με τη γη είναι το σημαντικότερο κριτήριο ελληνικότητας.¹⁴

Καταλήγουμε λοιπόν στις πρώτες διαπιστώσεις μας. Ήδη φάνηκε πως την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα η ιθαγένεια συντελούσε στην ομογενοποίηση του πολιτικού πολιτισμού της Δύσης. Ήταν ο θεσμός που, διανέμοντας ταυτότητες και διαβατήρια, διαχώριζε τα πολιτικά έθνη, τα προικοδοτούσε με διάσπαρτες ανά τον κόσμο νοερές επικράτειες και ενθάρρυνε δυναμικά την ταύτισή τους με τα υφιστάμενα εθνικά κράτη. Έτσι, διέδιδε και την εντύπωση ότι με κάποιον τρόπο υπέτασσε το φιλελεύθερο δικαίωμα εθνικής αυτοδιάθεσης στο συντηρητικό δόγμα διατήρησης της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων του μετα-ναπολεόγειου διεθνούς συστήματος. Αναμφίβολα οι Ευρωπαίοι βασιλιάδες και οι πολιτικοί τους δεν είχαν γίνει φιλελεύθεροι ή διανοούμενοι μετά το Βατερλό. Ούτε ήταν πρόθυμοι να παραχωρούν δικαιώματα στους υπηκόους τους. Μάλλον το

¹² Κρ.Μ. Ιωάννου, *Εξωτερική πολιτική και διεθνές δίκαιο στο Εικοσιένα* (Αθήνα: Σάκκουλας, 1979).

¹³ Πρόκειται για το ζήτημα της ασφάλειας της ζωής και της περιουσίας καθώς και της απελευθέρωσης των χαρμιών του Χουρσίτ Πασά που αιχμαλωτίστηκαν μετά την άλωση της Τριπολιτσάς. Η διεκπεραίωσή του ολοκληρώθηκε ύστερα από παρέμβαση του ύπατου αρμοστή των Ιονίων Νήσων Θωμά Μαίτλαντ (Thomas Maithland), με τη μεσολάβηση μεταξύ της ελληνικής διοίκησης και της Πύλης ενός ευπόληπτου γιατρού από τη Ζάκυνθο, του Παναγιώτη-Μαρίνου Στεφάνου.

¹⁴ Βόγλη, «Ο Έλληνας γεννιέται ή... γίνεται», 76-81· Βόγλη, «Έλληνες το γένος», 66-81.

αντίθετο ίσχυε. Η ερμηνεία του Έλι Κεντούρι (Ellie Kedourie) παρουσιάζεται επαρκώς πειστική. Αυτοί που διοικούσαν τον αναπτυσσόμενο κόσμο δεν είχαν επιχειρήσει καμία ουσιαστική μεταβολή στην πολιτική τους. Αλλά φρόντισαν να αλλάξουν το λεξιλόγιο με το οποίο επικοινωνούσαν με τους λαούς τους, ώστε να μοιράζουν φιλελεύθερες υποσχέσεις για να τους διοικούν ευκολότερα και ίσως ακόμη πιο απολυταρχικά.¹⁵

Υπό αυτό το πρίσμα, ο θεσμός της ιθαγένειας έβρισκε στο θέατρο επιχειρήσεων της Ελληνικής Επανάστασης την κορυφαία πειραματική εφαρμογή του: δοκιμαζόταν εκτός δυτικού περιβάλλοντος και επιπλέον σε εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση με σκοπό την ελληνοποίηση και της επικράτειας και του μελλοντικού κράτους. Με απλά λόγια, η εθνική γη που διεκδικούσαν οι Έλληνες και η οποία δεν συνέπιπτε με την επικράτεια ενιαίου προγενέστερου κράτους, μπορούσε να προσδιοριστεί, εξηγούσε ο Ιωάννης Καποδίστριας, με κριτήριο την ιστορία της και κυρίως την παρουσία αυτόχθονων Ελλήνων οι οποίοι στην ουσία ένωναν το παρελθόν με το παρόν της.¹⁶ Σε αυτήν τη λογική βάση νομιμοποιείται και η ένταξη στην υπό συγκρότηση ελληνική κοινωνία χριστιανών πολεμιστών από τις μη επαναστατημένες οθωμανικές επαρχίες, εφόσον θα μετέφεραν τη μόνιμη κατοικία τους σε ελληνική επαρχία. Όπως είναι γνωστό, το ρομαντικό επιχείρημα που εμπεριέχεται στην επαναστατική ιθαγένεια σχετικά με την ταύτιση έθνους και κράτους, τις επόμενες δεκαετίες τροφοδότησε το κεντρικό ιδεολόγημα του αλυτρωτισμού.

Ποιοι είναι οι Έδδθηνες: ομογενείς/ομοεθνείς ή (και) αυτόχθονες;

Η επίσημη πολιτική αναγόρευση της Ελλάδας σε αλυτρωτική πατρίδα συντελέστηκε στην Εθνοσυνέλευση του 1844, συγκεκριμένα, με την ομιλία του Σπυρίδωνα Τρικούπη, που παρουσίασε εκλαϊκευμένα τις κατηγορίες κρατών που ανακλύπουν με γνώμονα τόσο τις εθνικές, κυρίως δημογραφικές ανάγκες τους, όσο και τα κριτήρια της ιθαγένειας που υιοθετούν. Στην πρώτη κατηγορία, υποστήριζε ο Τρικούπης, εντάσσονται τα αραιοκατοικημένα κράτη που έχουν ανάγκη προσέλκυσης ξένων μεταναστών και παραχωρούν την ιθαγένειά τους στους μόνιμους κατοίκους τους κυρίως διά της γέννησης στην επικράτειά τους. Στη δεύτερη, ανήκουν τα κράτη που έχουν «χρειάν εξαγωγής κατοίκων» και ακολουθώντας το δίκαιο του αίματος περιορίζουν τον κίνδυνο να απωλέσουν

¹⁵ E. Kedourie, *Ο εθνικισμός*, μτφρ. Σπ. Μαρκέτος - επιστ. επιμ. Π.Ε. Λέκκας - πρόλ. Π.Μ. Κιτρομηλίδης (Αθήνα: Κατάρτι, 1999), 85-86.

¹⁶ Βόγλη, «Έλληνες το γένος», 69-71.

ομάδες ομοεθνών τους, που ενδεχομένως θα ενσωματώνονταν στις χώρες υποδοχής τους. Η τρίτη, απαρτίζεται από τα κράτη που δεν έχουν καμία από τις παραπάνω ανάγκες. Τη δεδομένη εποχή η Ελλάδα, απαντούσε ο ίδιος, είχε την περιέργη τύχη να εντάσσεται παράλληλα και στις τρεις κατηγορίες.

Ήταν δηλαδή αραιοκατοικημένη και χρειαζόταν νέους κατοίκους. Αλλά από τη σύστασή της διέθετε σημαντικές κοινότητες ομοεθνών μεταναστών στην Ευρώπη και επίσης πολλές ομάδες ομογενών, ομοθρήσκων, ή και ομόγλωσσων στο κράτος του σουλτάνου, τους οποίους και επιθυμούσε και όφειλε να «λυτρώσει». Ήταν σκόπιμο, επομένως, να ενισχύσει τους δεσμούς της με όλους αυτούς τους «έξω Έλληνες» και επίσης να διατηρήσει ελεύθερο «χώρο» εντός της επικράτειάς της για την «επάνοδό» τους –κατά προτεραιότητα όμως για τους αλύτρωτους, οι οποίοι θα ολοκλήρωναν την πολιτογράφησή τους στο έθνος όταν θα ήταν εφικτή η «πολιτογράφηση» (δηλαδή προάρτηση) και των ιδιαίτερων πατριδών τους. Υπό τις επενέργειες αυτής της θεωρίας σκιαγραφείται το ειδικό περιεχόμενο, τόσο του όρου «ομογενής» όσο και της εύνοιας της «πατρίδας» προς τους ομογενείς (θεωρία που ακόμη και σήμερα επαναλαμβάνεται και μάλιστα τόσο συχνά ώστε μάλλον έχει αποκτήσει την ισχύ αξιώματος). Στο επίπεδο των νόμων του βασιλείου, πάντως, παρατηρούμε την ισόρροπη συνύπαρξη της εντοπιότητας και της μόνιμης κατοικίας με την αρχή του αίματος στον Κώδικα Ιθαγένειας του 1835, που αποτελεί και πάλι μετάφραση του γαλλικού νόμου προσαρμοσμένη στα ελληνικά δεδομένα.¹⁷ Η έμφαση στη γέννηση από Έλληνα πατέρα και η διάκριση ομογενών και αλλογενών στις διατάξεις της ιθαγένειας του Αστικού Νόμου του 1856, συνδέθηκαν, όπως είναι φυσικό, με τις ανάγκες των καιρών. Ο νόμος ψηφίστηκε μια πενταετία περίπου μετά τη διακήρυξη στο βρετανικό Κοινοβούλιο του Δόγματος Πασιφικό, που με αφορμή το γνωστό επεισόδιο στην Αθήνα το 1847 κατέστη η πιο πρόιμη ίσως εργαλειακή αξιοποίηση –στον βωμό της προαγωγής των ευρωπαϊκών εθνικισμών– της πολιτικής προστασίας με την οποία τα κράτη όφειλαν να συνοδεύουν τους υπηκόους τους.¹⁸

Παράλληλα, εντάχθηκε στο θετικό κλίμα της πρώτης ελληνο-τουρκικής εμπορικής συνθήκης (γνωστής ως Συνθήκης της Κάνλιτζας) τον Μάιο του 1855

¹⁷ Μάλιστα αυτήν τη φορά υπήρξε προγραμματισμός για την όσο το δυνατό πιστότερη μετάφραση του γαλλικού προτύπου. Βλ. Γ.Δ. Δημακόπουλος, «Η Νομοθετική Επιτροπή του 1835. Σύστασις, αποστολή, έργο», *Μνημοσύνη* 12 (1991-1993), 125-144. Για μια διεξοδικότερη ανάλυση της αγόρευσης του Τρικούπη αλλά και του νόμου του 1835, βλ. Βόγλη, «Έλληνες το γένος», 205-255, 357-361.

¹⁸ Βλ. D. Whitten, «The Don Pacifico Affair», *The Historian* 48,2 (1986), 255-267· D. Hannel, «Lord Palmerston and the "Don Pacifico Affair" of 1850: The Ionian Connection», *European History Quarterly* 19 (1989), 495-508.

που σηματοδοτούσε την επίλυση μιας πολύχρονης ελληνο-τουρκικής διένεξης σχετικά με την ιθαγένεια των ελληνικής καταγωγής κατοίκων της οθωμανικής επικράτειας. Από την άλλη πλευρά, όμως, υπό τις επενέργειες της ελληνικής απογοήτευσης για την εξέλιξη του Κριμαϊκού Πολέμου, εκφράστηκε ως ένα δείγμα της μαχητικής εκδοχής του ελληνικού εθνικισμού. Προφανώς αυτά ήταν τα δεδομένα που έλαβε υπόψη του ο υπουργός Μιχαήλ Σκαλιστήρης, όταν εισηγήθηκε στη Βουλή ότι περισσότερο Έλληνας δεν ήταν εκείνος που ενδεχομένως έτυχε να γεννηθεί στην Ελλάδα από αλλοδαπό πατέρα, αλλά εκείνος που γεννήθηκε έστω από Ελληνίδα μητέρα και αλλοδαπό πατέρα (εκτός γάμου), για τον εξής απλό λόγο: διότι και στις δικές του φλέβες «κυκλοφορεί αίμα ελληνικόν».¹⁹ Φυσικά ο υπουργός δεν περίμενε αντιδράσεις από τις ανύπαντρες Ελληνίδες μητέρες της εποχής, ενώ με μεγάλη βεβαιότητα γνώριζε ότι, τόσο οι συμπολίτες του, όσο και οι αλύτρωτοι «αδελφοί» στη γειτονική χώρα θα ενπνεώνονταν τις επόμενες μέρες από τους δημοσιογράφους ή και τις δημόσιες συζητήσεις τους για την αλλαγή του νόμου και κυρίως για το επιχείρημα με το οποίο ο ίδιος την αιτιολόγησε.

Οι διαπιστώσεις μας λοιπόν σε αυτό το επίπεδο ανάλυσης είναι οι εξής. Οι νόμοι της ιθαγένειας σχεδιάζονται αλλά και εφαρμόζονται με βάση τις εσωτερικές πολιτικές ανάγκες ενός κράτους και τις διεθνείς συγκυρίες. Θα ήταν αφελές να υποστηριχθεί πως οι νομοθέτες διεκπεραιώνουν το έργο τους, αγνοώντας ή και παρακάμπτοντας τις πρακτικές προτεραιότητες, προκειμένου να υπηρετούν τα εθνικά ιδεώδη, προτάσσοντας κλειστές ή ανοικτές κοινωνίες απέναντι σε αλλογενείς ή αλλοδαπούς προς όφελος ομογενών και ημεδαπών. Κι όμως οι συμβολοποιήσεις που αποτολμούν και γύρω από τις οποίες εΐθισται να αναπτύσσουν την επιχειρηματολογία τους υπέρ της αναγκαιότητας των παραγόμενων νόμων, είναι πιθανό να αποβαίνουν ιδιαίτερα πειστικές –σχεδόν διαχρονικές. Ίσως γιατί αρκετά συχνά, ούτε οι πολίτες, ούτε οι άλλοι πολιτικοί, προτίθενται να ελέγξουν την τεκμηρίωσή τους. Αυτό υποδηλώνει ότι δεν είναι μόνον οι θεράποντες της ιστορικής επιστήμης που μπορούν να παράγουν εθνικούς μύθους· και επίσης ότι δεν είναι οι ένδοξες στιγμές μιας εθνικής ιστορίας που έχουν τη δύναμη να κινούν τη διαδικασία κατασκευής τέτοιων μύθων, αλλά κατ' αποκλειστικότητα αυτές μεταμορφώνονται σε πηγή έμπνευσής της, χωρίς να συμπίπτουν με τα κίνητρά της.²⁰

¹⁹ Βλ. στην Αιτιολογική Έκθεση του υπουργού Μ. Σκαλιστήρη με ημερομηνία 25 Ιουνίου 1856, *Πρακτικά των Συνεδριάσεων της Βουλής κατά την τρίτην σύνοδον της Δ΄ Βουλευτικής Περιόδου*, τ. Β΄ (Αθήνα 1856), 276.

²⁰ Berger, «On the Role of Myths and History», 490-502.

Αντί επιδόγυ: από χώρα διασποράς σε χώρα υποδοχής ξένων μεταναστών

Με τους παραπάνω μύθους συνδέεται το τέλος του δεύτερου κύκλου στην ιστορία της ελληνικής ιθαγένειας, που αντικατοπτρίζει την ενηλικίωση της κοινωνίας των Ελλήνων πολιτών, παρά τις έως τότε συνταρακτικές αλλαγές του 20ού αιώνα και τα καίρια διλήμματα που προσέθεσαν οι παρατηρούμενες ριζικές μεταβολές του ανθρωποκάρτη της. Ήταν οι μειονότητες που είχαν ενταχθεί στο ελληνικό κράτος μαζί με τους ελληνικούς πληθυσμούς των νέων ελληνικών επαρχιών μετά τις πρώτες πολεμικές αναμετρήσεις του αιώνα στον ευρωπαϊκό νότο. Ήταν οι ομάδες που δυνητικά παρουσιάζονταν απειλητικές, αφού ήταν πιθανό να διατηρούν δεσμούς με ανταγωνιστικά και αναθεωρητικά γειτονικά κράτη. Ωστόσο, το σημαντικότερο ήταν ότι οι μειονότητες είχαν πια αναγνωριστεί διεθνώς ως προστατευόμενες συλλογικές οντότητες στο πλαίσιο ενός καινοφανούς συστήματος που ξεπερνούσε τους έως τότε καθιερωμένους μηχανισμούς του εθνικού θεσμού της ιθαγένειας. Σε αυτήν τη συγκυρία, οι εδαφικές μεταβολές της οποίας ήταν αδύνατο να συγκριθούν με τις ελληνικές προσαρτήσεις το 1864 ή το 1881, σε πολιτική προτεραιότητα και εν μέρει ασφαλιστική δικλείδα της ελληνικής πολιτικής κυριαρχίας αναγορευόταν η στρατηγική της εθνικής ομοιογένειας του ελληνικού πληθυσμού.²¹ Επίσης, για πρώτη φορά περιορίζονταν δραστικά τα περιθώρια αποκλεισμών ή εκδιώξεων ατόμων ή ομάδων και ως μοναδική πιθανή πρακτική διαφαινόταν η πολιτική της ενσωμάτωσης: όχι των παλαιών κατοίκων των νέων επαρχιών οι οποίοι θα παρέμεναν σε αυτές, αλλά και των ομογενών προσφύγων που κατέφθαναν και διασκορπίζονταν στην ελληνική επικράτεια. Οι τελευταίοι, που στην πλειονότητά τους μέχρι πρότινος χαρακτηρίζονταν αλύτρωτοι, επέφεραν μια πρόσθετη σημαντική μεταβολή στη σύνθεση της κοινωνίας των Ελλήνων πολιτών,²² και οι παλιν-

²¹ Στην προκειμένη περίπτωση η διαδικασία της «πολιτοποίησης» ως συνέπεια εδαφικών μεταβολών ή ανταλλαγής πληθυσμών οδήγησε στην υπογραφή μιας σειράς συμβάσεων «περί ιθαγένειας» μεταξύ της Ελλάδας και των γειτονικών χωρών της στον αναδιαμορφούμενο κάρτη της έως πρότινος ευρωπαϊκής Τουρκίας. Βλ. σχετικά St.P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932). Ειδικότερα για το σύστημα της διεθνούς προστασίας των μειονοτήτων, τη συσχέτισή του με τον κίνδυνο αναθεώρησης του status quo των Βερσαλλιών που δυνητικά προκαλούσαν όλες σχεδόν οι χώρες με τις οποίες συνδέονταν οι μειονοτικές ομάδες των νέων ελληνικών επαρχιών, και γενικότερα το μειονοτικό ζήτημα, βλ. Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών* (Αθήνα: Νεφέλη, 1995).

²² Η πρώτη κορύφωση των προσφυγικών μετακινήσεων παρατηρείται μετά το 1913 και το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, ενώ η δεύτερη και σπουδαιότερη κατά την «ανταλλαγή πληθυσμών» μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή που, όπως είναι γνωστό, επεκτάθηκε και στους ομογενείς από τη Ρωσία. Για τους νόμους και τα διατάγματα σχετικά με την απονομή της ελληνικής ιθαγένειας

νοστούντες, στην προκειμένη με την κυριολεκτική σημασία του όρου, δηλαδή μετανάστες που εξαιτίας της παγκόσμιας μεσοπολεμικής οικονομικής κρίσης επέστρεψαν από τις ΗΠΑ ή άλλους τόπους.²³ Σε θεωρητικό επίπεδο, μοναδικό κριτήριο ομογενοποίησης αυτής της κοινωνίας Ελλήνων πολιτών ήταν η κατοικία στην ελληνική γη –παρά η εθνική καταγωγή, το θρήσκευμα, η ελληνοφωνία ή άλλο εθνικό γνώρισμα. Και όμως σε αυτήν τη συγκυρία το περιεχόμενο του όρου «ομογενής» κατέστη πολύ σπουδαιότερο από ό,τι θα μπορούσε να φανταστεί ακόμη και ένας ένθερμος μεγαλοϊδεάτης θιασώτης του 19ου αιώνα –αλλά συνάμα ήταν και πολύ πιο περίπλοκο.

Κατά τον προσφιλέστερο ίσως ορισμό του, ο ομογενής περιέγραφε μια κληρονομική ιδιότητα που προϋπέθετε την ταύτιση της ιθαγένειας και της εθνικότητας, κατ' επέκταση της πολιτικής κοινωνίας και της φαντασιακής κοινότητας του έθνους –ταύτιση που επιτυχανόταν χάρη στην ενίσχυση του ρόλου και της σημασίας της ελληνικής συνείδησης ή του εθνικού φρονήματος. Το τελευταίο ενισχυτικό κριτήριο ελληνικότητας που είχε συζητηθεί ακόμη και στα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης,²⁴ υπό τις πιέσεις τώρα των μετεμφυλιακών και ψυχροπολεμικών αναγκών, φαινόταν να καταλαμβάνει τη σημαντικότερη θέση, αφού ήταν δυνατό να ερμηνεύεται αναλόγως των περιστάσεων. Και οι μεταμορφώσεις του στις εννοιολογικές περιπέτειες της ελληνικής ταυτότητας έως τα τέλη του 20ού αιώνα αποδεικνύονται εντυπωσιακές. Αξίζει να μνημονευτούν εδώ μερικές μεμονωμένες στιγμές τους. Στα μέσα της δεκαετίας του 1960 το Υπουργείο Εσωτερικών αναζητούσε το ελληνικό φρόνημα στη «συμπεριφορά των ομογενών ως Ελλήνων». Με άλλα λόγια, στρεφόταν μόνο σε εκείνους που ζούσαν στο εξωτερικό και ανήγαγε αποδεικτικό στοιχείο της ελληνικότητά τους την προθυμία τους να συμμετέχουν σε ελληνοχριστιανικές κοινότητες, οργανώσεις ή συλλόγους και εθνικές εκδηλώσεις, ή να προσφέρουν υπέρ «του ελλη-

νειας στους ομογενείς πρόσφυγες, με πρώτο τον νόμο 3185 του 1906 για τους ομογενείς από την Ανατολική Ρωμυλία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία, βλ. Ι. Σταθόπουλος και Β. Βαρδάκης, *Η Ελληνική Ιθαγένεια, νομοθεσία, νομολογία κ.λπ.* (Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών, 1953), 25-37. Για το Προσφυγικό ζήτημα και την ανταλλαγή πληθυσμών, βλ. γενικά Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η ελληνοτουρκική ανταλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (Αθήνα: Κριτική, 2006). Ειδικότερα για την προσφυγική αποκατάσταση, βλ. Ν. Ανδριώτης, «Εμείς” και “οι άλλοι”: πρόσφυγες και γηγενείς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Α.Χ. Τάκης (επιμ.), *Μετανάστευση, ετερότητα και θεσμοί υποδοχής στην Ελλάδα. Το στοίχημα της κοινωνικής ένταξης* (Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2010), 15-37.

²³ Ε. Βόγλη, «Οι “παλινοστούντες” μετανάστες και η επανενσωμάτωσή τους στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου», στο Ρ. Αλβανός κ.ά., *Νέες προσεγγίσεις στον Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2017), 259-282.

²⁴ Βόγλη, «Ελληνες το γένος», 151-157.

νικού στοιχείου» την υλική ή ηθική υποστήριξή τους.²⁵ Ωστόσο, δεν διαθέτουμε στοιχεία για την τιμωρία ή τους ενδεχόμενους αποκλεισμούς από ελληνικά δικαιώματα των ομογενών που δεν συμμορφώνονταν στους παραπάνω όρους. Οι Έλληνες που είχαν γεννηθεί και δραστηριοποιούνταν εντός του κράτους δεν υπόκειντο στην ίδια αξιολογική διαδικασία και μάλλον δεν υπήρχε ανάγκη να αποδεικνύουν την ελληνική συνειδήσή τους, παρά το γεγονός ότι αυτή ποτέ δεν χαρακτηρίστηκε κληρονομική. Θεωρητικά και αυτό το ζήτημα είχε προβλεφθεί στον νέο Κώδικα του 1955, του οποίου η ψήφιση αποτελεί για πολλούς λόγους σταθμό στην ιστορία της ελληνικής ιθαγένειας. Πρώτα από όλα, διότι, υποκαθιστώντας ένα νόμο που είχε τεθεί σε ισχύ ένα αιώνα νωρίτερα και, συνεπώς, ενώνοντας το τεράστιο πλήθος των διάσπαρτων τροποποιήσεών του, έγινε δεκτός ως βήμα εκσυγχρονισμού. Δεύτερον, και αυτό είναι το σημαντικότερο: στην Αιτιολογική του Έκθεση ο τότε υπουργός Εσωτερικών δεν αρκέστηκε στον συγχρονικό και μελλοντικό ρόλο του νόμου, αλλά στράφηκε στο παρελθόν για να αναζητήσει νομιμοποιητικά τεκμήρια στο όνομα της ιστορικής «συνέχειας» της κυρίαρχης θέσης της θεωρίας του ελληνικού αίματος. Από εισηγητής λοιπόν του νόμου κατέστη και επινοητής του μύθου που τελικά τροφοδοτούσε, μάλλον άθελά του, όπως είχε συμβεί και με τον προκάτοχό του έναν αιώνα νωρίτερα.²⁶

Διευκρινίσεις που προσέφερε το Υπουργείο Εσωτερικών το 1970, όπως ότι η «ελληνικότης του χώρου [...] κατά τον χρόνον της γεννήσεως», ήταν δυνατό να εξασφαλίζει ακόμη και σε αλλογενή πολίτη τόσο ισχυρούς δεσμούς και με το έθνος και με το κράτος, ώστε ακόμη και η πιθανή μετανάστευσή του θα ήταν αδύνατο να «βλάπτει» την «ελληνικότητά» του,²⁷ δεν αναιρούσαν την ελκυστικότητα του μύθου. Άλλωστε, καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970 που κατά την επίσημη κρατική αντίληψη ήταν ασήμαντη η παρουσία αλλογενών αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια,²⁸ παρέμενε εν ισχύ και το άρθρο 19 του νόμου του 1955 που προέβλεπε, σύμφωνα με το πρότυπο των Νομοθετικών

²⁵ Βλ. Υπουργείο Εσωτερικών, *Κώδιξ Ελληνικής Ιθαγενείας και οδηγία διά την εφαρμογήν των διατάξεων αυτού* (ως εκυρώθη διά του Ν.Δ./τος υπ' αριθ. 3370/1955 και τροποποιήθη διά των Α.Ν. υπ' αριθ. 481/1968 και Ν.Δ./τος υπ' αριθ. 610/1970) (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1972), 21, 85-86.

²⁶ Η Αιτιολογική Έκθεση «επί του σχεδίου Ν.Δ. "περί κυρώσεως του Κώδικος της Ελληνικής Ιθαγενείας"» που εισηγήθηκε ο υπουργός Εσωτερικών, Ι. Νικολίτσας, με ημερομηνία 18 Αυγούστου 1955, δημοσιεύεται στο Υπουργείο Εσωτερικών, *Κώδιξ Ελληνικής Ιθαγενείας*, 19-28.

²⁷ Στ. Γραμμένος, *Το δίκαιον της Ελληνικής Ιθαγενείας* (Αθήνα: Υπουργείο Εσωτερικών, 1970), 7.

²⁸ Μετά την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών, η Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας ξεκίνησε συστηματικά τη συγκέντρωση στοιχείων σχετικά με το κύμα μετανάστευσης ξένων προς την Ελλάδα, αλλά το 1977 υποχρεώθηκε να διακόψει αυτό το έργο της «για πολιτικούς λόγους» που δεν διευκρινίζονταν. Για την πληροφορία αυτή, βλ. G. Tziafetas και J. Tzoukas, «International Migration in Greece. Statistical Results», *International Migration* 23 (1985), 4, 523.

Διαταγμάτων του 1926 και του 1927, τη στέρηση της ελληνικής ιθαγένειας από αλλογενείς πολίτες που εγκατέλειπαν το ελληνικό έδαφος «άνευ προθέσεως παλιννοστήσεως».²⁹ Η κατάργηση το 1998 αυτού του πολυσυζητημένου άρθρου 19 συντελέστηκε υπό τις πιέσεις των διεθνών οργανισμών,³⁰ και όχι γιατί είχε πια ενισχυθεί επαρκώς η εθνική ομοιογένεια του ελληνικού πληθυσμού χάρη στη μαζική εγκατάσταση ομογενών παλιννοστούτων (για πρώτη φορά τώρα με την έννοια της νομοθετικής κατηγορίας που διαμορφώθηκε αποκλειστικά για τους Έλληνες από την τέως Σοβιετική Ένωση) ή Ελλήνων από τη γειτονική Αλβανία.³¹

Υπό καταφανώς διαφορετικές συνθήκες το τελευταίο έτος του 20ού αιώνα, σε συνεδρίαση του Κοινοβουλίου σχεδόν ομόφωνα έγινε παραδεκτό ως εθνικό και ιστορικό πρόβλημα η πολυσημία των όρων «ομογένεια» και «ομογενειακή πολιτική». Οι περισσότεροι βουλευτές συμφώνησαν ότι στους ομογενείς συγκαταλέγονται απόδημοι, μετανάστες, μέλη της διασποράς, οι πάλαι ποτέ αλύτρωτοι ή μέλη του παροικιακού ελληνισμού, όπως και οι πρόσφυγες, οι νεοπρόσφυγες και οι παλιννοστούντες (δηλαδή όσοι προέρχονταν από την πρώην Σοβιετική Ένωση και όχι από την Αλβανία), ενώ η λεγόμενη «ομογενειακή» πολιτική περιλαμβάνει ένα τεράστιο σύνολο πολιτικών που κατά καιρούς σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν, αλλά αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές, προφανώς γιατί δεν εντάσσονταν σε ενιαίο στρατηγικό πρόγραμμα.³² Την ίδια στιγμή οι τριακόσιοι της Βουλής σχεδόν ομόφωνα παραδέχονταν ότι, αν και το πρόβλημα της μετανάστευσης αλλογενών αλλοδαπών στην ελληνική επικράτεια είχε τεθεί πολύ νωρίτερα,³³ τώρα αναγκάζονταν να παραδεχθούν την αδύριτη ανάγκη

²⁹ Βόγλη, «Ο Έλληνας γεννιέται ή... γίνεται», 102-110.

³⁰ Αναλυτικότερα για την εφαρμογή και κατάργηση του άρθρου 19, βλ. Δ. Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης; Το καθεστώς ιθαγένειας από την ίδρυση του ελληνικού κράτους ως τις αρχές του 21ου αιώνα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2012), 90-94.

³¹ Για τις αξιοσημείωτες διαφοροποιήσεις των δύο ομογενειακών ομάδων ως προς τα δικαιώματά τους στην Ελλάδα, βλ. Ε. Βόγλη και Χ. Μυλωνάς, «Στρατηγικές διαχείρισης επαναπατρισμένων ομογενών στη σύγχρονη Ελλάδα (1990-2006)», στο Μ. Παύλου και Α. Σκουλαρίκη (επιμ.), *Μειονότητες και Μετανάστες: Λόγος και πολιτικές* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2009), 353-396. Ειδικά για τους Έλληνες της Αλβανίας, βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, *Έλληνες και εν δυνάμει Έλληνες. Η μειονότητα της Αλβανίας μετά τον Ψυχρό Πόλεμο* (Ιωάννινα: Ισνάφι, 2020).

³² Βλ. *Πρακτικά Βουλής, Θ' Περίοδος, Σύνοδος Γ'*, Συνεδρίαση ΞΔ', 22 Ιανουαρίου 1999, 3646-3647, στο hellenicparliament.gr/UserFiles/a08fc2dd-61a9-4a83-b09a-09f4c564609d/ESO122.pdf.

³³ Για την παραπάνω παραδοχή στο γύρισμα του αιώνα αλλά και για τις διαφωνίες μεταξύ των κομμάτων, βλ. το πρακτικό της Διαρκούς Επιτροπής Δημόσιας Διοίκησης, Δημόσιας Τάξης και Δικαιοσύνης κατά τις συνεδριάσεις της τον Δεκέμβριο του 2000 και τον Ιανουάριο του 2001 με αντικείμενο την επεξεργασία και τον έλεγχο του σχεδίου του νόμου 2910/2001 «Είσοδος και πα-

της διαχείρισής του. Κι όμως ο Κώδικας της ελληνικής ιθαγένειας του 1955, παρά τις πολυάριθμες αλλαγές του, παρέμεινε εν ισχύ μαζί με την έμφασή του στην αρχή της εξ αίματος καταγωγής ως κυριότερης θεωρίας ελληνικότητας. Στην αυγή του 21ου αιώνα οι ελληνικοί μεταναστευτικοί νόμοι του έθεταν διλήμματα, όπως: είναι προτιμότερη η εθνικοποίηση της κοινωνίας των πολιτών μέσω της ιθαγένειας, ή η «απο-εθνικοποίηση» και του ίδιου του θεσμού μέσω της φιλελευθεροποίησης της ελληνικής πολιτικής σε θέματα ταυτότητας και μετανάστευσης –ή μήπως εν τέλει η προσπάθεια της «επαν-εθνικοποίησης» της ελληνικής κοινωνίας μέσω της ενίσχυσης των δεσμών της με τα διασπαρμένα τμήματά της στην αλλοδαπή, την ελληνική διασπορά;³⁴

Αναδεικνύεται λοιπόν ένα εξαιρετικά περίπλοκο ζήτημα, που δεν περιορίζεται στο ερώτημα αν η κυρίαρχη εθνική αντίληψη, αυτή τουλάχιστον που αναπαράγεται, εφόσον δεν αμφισβητείται, παρουσιάζει τους Έλληνες να γεννιούνται Έλληνες και να ανήκουν σε μια χώρα που διακρίνεται, ή διακρινόταν, για τα εξαιρετικά υψηλά (υποτιθέμενα ή πραγματικά) ποσοστά της εθνικής ομοιογένειάς της, όπως ακριβώς και τον διαχρονικό και αξιοθαύμαστο πολιτισμό της. Είναι γνωστό ότι η Ελλάδα εγκατέλειψε την αρχή της εξ αίματος καταγωγής με αξιοπρόσεκτη καθυστέρηση συγκριτικά με τις άλλες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης³⁵ –και η αιτία της καθυστέρησης δεν ήταν οι πιέσεις της υποτιθέμενης κοινής γνώμης. Ούτε είναι τυχαίο ότι ο νέος ορισμός του Έλληνα συνδυάστηκε με την προθυμία της «πατρίδας» να «αποκαταστήσει» τα μέλη της διασποράς της, παραχωρώντας τους το δικαίωμα ψήφου από τον τόπο της κατοικίας τους, που εδώ και χρόνια προσφέρουν στις διασπορές τους πολλές άλλες χώρες.³⁶

Οι μεταμορφώσεις της ελληνικής ιθαγένειας παραπέμπουν σε πολλά επιμέρους ερωτήματα, τα οποία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης απασχολούν έντονα, όχι μόνον την Ελλάδα, αλλά και τα περισσότερα σύγχρονα κράτη, κα-

ραμονή αλλοδαπών στην Ελληνική Επικράτεια. Κτήση της ελληνικής ιθαγένειας με πολιτογράφηση», ο οποίος ψηφίστηκε στις 4 Απριλίου 2001 και δημοσιεύθηκε με ημερομηνία 26.4.2001 (βλ. ΦΕΚ 91Α' /2.5.2001), στο hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=53abb878-3019-4c55-8b28-f050836129f7 (πρόσβαση: 30.9.2020).

³⁴ Chr. Joppke, «Citizenship between De- and Re-Ethnicization», στο M.Y. Bodemann – G. Yurdakul (επιμ.), *Migration, Citizenship, Ethnos* (New York: Palgrave Macmillan, 2003), 63-91.

³⁵ Η αλλαγή επήλθε με τον νόμο 3838/2010 που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ 49Α' /24.3.2010. Αναλυτικότερα, βλ. Χριστόπουλος, *Ποιος είναι Έλληνας πολίτης*, 225-267.

³⁶ Για μια ευρύτερη επισκόπηση της παραχώρησης του δικαιώματος αυτού, βλ. D.C. Earnest, *Old Nations, New Voters. Nationalism, Transnationalism, and Democracy in the Era of Global Migration* (Albania: State University of New York Press, 2008). Για την ιστορία του ελληνικού αιτήματος, βλ. Γ. Δρόσος, *Το δικαίωμα ψήφου των εκτός επικρατείας εκλογέων. Η δυνατότητα μιας νομοθετικής ρύθμισης* (Αθήνα: Σάκκουλας, 1990).

ταδεικνύοντας τις δραστικές μεταβολές που έχει υποστεί έως σήμερα ο εθνικός θεσμός της ιθαγένειας. Κι αν είχαμε τη δυνατότητα να σταματήσουμε για λίγο τον χρόνο στις στιγμές της αλλαγής της χιλιετίας, ίσως θα διακρίναμε αισιόδοξες προοπτικές, ή τουλάχιστον τώρα θα τις θεωρούσαμε αισιόδοξες, επειδή γνωρίζουμε τα όσα μεσολάβησαν μετά την έξαρση του προσφυγικού προβλήματος και την παγκόσμια οικονομική ύφεση, οι συνέπειες της οποίας στον θεσμό της ιθαγένειας ήδη εξετάζονται, παράλληλα μάλιστα με τις επιπτώσεις της τρέχουσας πανδημίας.

Μεγαλοϊδεατισμός και «εθνικό πεπρωμένο»

Η γέννηση της Μεγάλης Ιδέας, υπό την έννοια της καθιέρωσης του όρου, συνδέεται με την ομιλία που εκφώνησε από το βήμα της Εθνοσυνέλευσης στις 14/26 Ιανουαρίου 1844 ο Ιωάννης Κωλέττης. Σε αυτήν του την αγόρευση, ο Κωλέττης υποστήριξε ότι οι στόχοι της Ελληνικής Επανάστασης μόνο εν μέρει είχαν επιτευχθεί με την ίδρυση του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Η Ελλάδα, ως κράτος, είχε απελευθερωθεί. Δεν ίσχυε όμως το ίδιο για το ελληνικό έθνος, το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου εξακολουθούσε να ζει υπόδουλο. Επομένως, χρέος των ελεύθερων Ελλήνων ήταν να εργαστούν για την εθνική αποκατάσταση των αλύτρωτων αδελφών τους.¹

Στην πραγματικότητα, ο Κωλέττης δεν διατύπωσε μια εντελώς καινοφανή σκέψη. Εκείνο που έκανε ήταν να κωδικοποιήσει σκέψεις που προϋπήρχαν. Σπέρματα του μεγαλοϊδεατισμού μπορούν να αναζητηθούν στο κήρυγμα του Ρήγα Βελεστινλή, ο οποίος είχε οραματιστεί τη δημιουργία ενός παμβαλκανικού κράτους με δεσπόζουσα θέση του ελληνικού στοιχείου. Δεν είναι τυχαίο ότι στην αγόρευσή του, ο Κωλέττης υπογράμμισε ότι «το τραγούδι του Ρήγα» αποτέλεσε την πρώτη έκφραση της Μεγάλης Ιδέας. Εξάλλου, αρκετοί από τους πρωτεργάτες της Ελληνικής Επανάστασης εμφορούνταν από ανάλογες αντιλήψεις: ο Κωλέττης το επισήμανε ρητά στην ομιλία του. Ακόμα και το Σύνταγμα της Τροιζήνας του 1827 περιέγραφε με ρευστό τρόπο τα όρια του ελληνικού κράτους, αφήνοντας έτσι ανοικτό το ενδεχόμενο της μελλοντικής επέκτασής του σε περιοχές που κατοικούνταν από Έλληνες, ή που είχαν επαναστατήσει εναντίον των Οθωμανών.

Ακόμα πιο συγκεκριμένη πρόμη έκφραση της Μεγάλης Ιδέας θα μπορούσε να θεωρηθεί ο τρόπος με τον οποίο ο Ιωάννης Καποδίστριας, από τη θέση του νεοεκλεγμένου κυβερνήτη του ελληνικού κράτους, περιέγραψε τον Οκτώβριο του 1827 τα όρια της Ελλάδας. Επικαλούμενος ιστορικά και εθνολογικά επιχειρήματα, προσδιόρισε ως τμήματα της «κυρίως Ελλάδας» την Πελοπόννησο, τη Στερεά Ελλάδα, τη Θεσσαλία, μέρος της Ηπείρου, μικρό κομμάτι της

¹ Πρακτικά της Α΄ εν Αθήναις Εθνικής Συνελεύσεως (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1844), Συνεδρίαση ΛΑ΄, 14 Ιανουαρίου 1844, 190-194. Αιών, 19 Ιανουαρίου 1844.

Μακεδονίας, τη Μικρά Ασία, τα νησιά του Αιγαίου πελάγους, την Κρήτη και την Κύπρο.² Στο σχήμα του Καποδίστρια, το Αιγαίο ήταν το επίκεντρο μιας Ελλάδας που θα απλωνόταν στις δυτικές και τις ανατολικές ακτές του: η γεωγραφική ομοιότητα με την «Ελλάδα των δύο πείρων και των πέντε θαλασσών», την οποία σχεδόν έναν αιώνα αργότερα προσπάθησε –ανεπιτυχώς– να θεμελιώσει ο Ελευθέριος Βενιζέλος ήταν εντυπωσιακή.

Δέκα χρόνια πριν ο Κωλέττης προσδιορίζει με τον όρο «Μεγάλη Ιδέα» τον ελληνικό αλυτρωτισμό, αυτός είχε προκαταβολικά εκφραστεί στο πρόσωπο του βασιλιά Όθωνα. Τον Ιούνιο του 1833, πριν ακόμα ενηλικιωθεί και αναλάβει πλήρως τα βασιλικά του καθήκοντα, ο Όθων πραγματοποίησε ιδιωτική επίσκεψη στη Σμύρνη προκειμένου να συναντήσει τον αδελφό του Μαξιμιλιανό, ο οποίος θα διερχόταν από εκεί. Η αυθόρμητη υποδοχή που επιφυλάχθηκε στον Όθωνα από τους Έλληνες κατοίκους της Σμύρνης ήταν αποθεωτική: εκατοντάδες βάρκες προϋπάντησαν το πλοίο που τον μετέφερε καθώς εισήλθε στο λιμάνι, χιλιάδες λαού τον επευφήμισαν ξέφρενα στην προκουμαία, ενώ ο μητροπολίτης Σμύρνης τέλεσε πανηγυρική δοξολογία στον ναό της Αγίας Φωτεινής.³ Ήταν προφανές ότι οι Έλληνες Σμυρνιοί δεν καλωσόρισαν τον Όθωνα απλώς ως τον αρχηγό του ελληνικού κράτους, αλλά ως την ενσάρκωση του πόθου τους για ένωση με τη μητέρα πατρίδα.

Η Μεγάλη Ιδέα βασιζόταν στο γεγονός ότι τα γεωγραφικά όρια που είχαν αποδοθεί το 1831-1832 στο ελληνικό κράτος δημιουργούσαν μια παράδοση κατάσταση: αυτό το κράτος δεν αντιστοιχούσε παρά μόνο σε ελάχιστο τμήμα του ελληνικού έθνους. Οι περισσότεροι Έλληνες δεν είχαν απελευθερωθεί, αλλά παρέμεναν υπόδουλοι σε ξένο δυνάστη, καθώς στη συντριπτική τους πλειονότητα διέμεναν σε εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας –στη Θεσσαλία, την Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη, τη Μικρά Ασία, τον Πόντο, τα νησιά του Αιγαίου, την Κρήτη και την Κύπρο. Πλάι σε αυτούς, υπήρχαν και οι Επτανήσιοι, καθώς τα νησιά του Ιονίου πελάγους βρισκόταν από το 1815 στα χέρια των Βρετανών. Σύμφωνα με τη μεγαλοϊδεατική αντίληψη, χρέος του ελληνικού κράτους ήταν να φροντίσει για την εδαφική του επέκταση, έτοιμος να συμπε-

² Κ. Δαφνής (επιμ.), *Αρχαίον Ιωάννου Καποδίστρια*, τ. 7 (Κέρκυρα: Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, 1986), 286-287· *Επιστολαί Ι.Α. Καποδίστρια*, τ. 1 (Αθήνα: Κ. Ράλλης, 1841), 290-291· Κ. Σβολόπουλος, *Κατακτώντας την ανεξαρτησία. Δέκα δοκίμια για την Επανάσταση του 1821* (Αθήνα: Πατάκης, 2010), 244· Σπ.Γ. Πλουμίδης, «Το όραμα του Ιωάννη Καποδίστρια για το ελληνικό έθνος και την κοινωνία», στο Γ. Γεωργής (επιμ.), *Ο κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας. Κριτικές προσεγγίσεις και επιβεβαιώσεις* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2015), 77-78.

³ Ε.Κ. Κυριακίδης, *Ιστορία του σύγχρονου ελληνισμού. Από της ιδρύσεως του Βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας, 1832-1892*, τ. 1 (Αθήνα: Ν.Γ. Ιγγλέσις, 1892), 392-401.

ριλάβει στα όριά του όλους –ή έστω τους περισσότερους από– τους αλύτρωτους Έλληνες.⁴

Ένα ενδιαφέρον στοιχείο της Μεγάλης Ιδέας ήταν η ασάφειά της ως προς το ζήτημα των συνόρων του διευρυμένου ελληνικού κράτους. Η Μεγάλη Ιδέα αναφερόταν γενικά στην προοπτική της εδαφικής επέκτασης και στην ύπαρξη Ελλήνων εκτός των ορίων της ελληνικής επικράτειας, κατά μείζονα λόγο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Όμως, δεν προσδιόριζε με ακρίβεια πού ακριβώς θα έφθανε αυτό το μεγάλο ελληνικό κράτος. Περιέγραφε ένα είδος αναγέννησης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη, χωρίς όμως απαραίτητα να συγκεκριμενοποιεί τον εδαφικό στόχο. Και όμως, αυτό που μοιάζει να είναι ένα στοιχείο αδυναμίας της Μεγάλης Ιδέας υπήρξε, κατά κάποιο τρόπο, η μεγαλύτερη δύναμή της, από την άποψη ότι μπορούσε να γίνει αντιληπτή με πολλούς διαφορετικούς τρόπους από πολλούς διαφορετικούς ανθρώπους. Ακούσε ακαταμάχητη γοητεία, καθώς έδινε τη δυνατότητα σχεδόν άπειρων εναλλακτικών προσαρμογών, ανάλογα με την περίπτωση, ανάλογα με τη συγκυρία ή ανάλογα με το πρόσωπο που ασπάζοταν τον μεγαλοϊδεατισμό.

Δεν είναι, επομένως, παράδοξο το γεγονός ότι η Μεγάλη Ιδέα έθελξε, τόσο τους Έλληνες που διέμεναν εντός, όσο και εκείνους που κατοικούσαν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους. Ως προς τους αλύτρωτους Έλληνες, έγινε σταθερό σημείο αναφοράς τόσο για αυτούς που κατοικούσαν σε περιοχές με ελληνική πληθυσμιακή πλειοψηφία, όσο και για εκείνους που κατοικούσαν σε εδάφη όπου οι Έλληνες, αν και ήταν μειοψηφία, διεκδικούσαν την πραγμάτωση του αλυτρωτικού οράματος, επικαλούμενοι την ιστορική συνέχεια. Ήταν και αυτό ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Μεγάλης Ιδέας: άλλες φορές έδινε έμφαση –εκεί που ήταν βολικό– στην παρουσία πυκνών ελληνικών πληθυσμών· ενώ άλλες –όπου το πληθυσμιακό επιχείρημα δεν ήταν τόσο εξυπηρετικό– έδινε έμφαση σε ιστορικούς τίτλους που έρχονταν από την αρχαιότητα.

⁴ Α. Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης, 1821-1923* (Αθήνα: Πεδίο, 2019), 98-99. Γενικά για τη Μεγάλη Ιδέα, βλ. μεταξύ άλλων Ε. Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού φαινομένου στην Ελλάδα, 1830-1880* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988)· Α. Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια. Ιδεολογίες και νοστορπίες στην Ελλάδα του 1830-1880* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, 1993), 61-73· Κ.Θ. Δημαράς, *Ελληνικός ρομαντισμός* (Αθήνα: Ερμής, 1994), 405-418· Β. Κρεμμυδάς, *Η Μεγάλη Ιδέα. Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος* (Αθήνα: Τυπωθήτω, 2010)· Κ. Σβολόπουλος, «Κοινοβουλευτισμός και Μεγάλη Ιδέα», στο Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Πολιτικοί προσανατολισμοί του νέου ελληνισμού* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2012), 65-74.

Η Μεγάλη Ιδέα ανέπτυξε μια εντυπωσιακή δυναμική. Επικράτησε απόλυτα και για πολλές δεκαετίες κατέστη, όχι απλώς κυρίαρχη, αλλά σχεδόν μονοπωλιακή ιδεολογία του ελληνισμού. Διαπερνούσε όλα τα κοινωνικά στρώματα και αποτελούσε σημείο προσέγγισης ακόμα και των πλέον αντιφατικών πολιτικών αντιλήψεων. Ανεξάρτητα από την ταξική τους προέλευση, την οικονομική τους επιφάνεια, τον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής τους ή την κομματική τους τοποθέτηση, σχεδόν όλοι οι κάτοικοι του ελληνικού κράτος, αλλά και οι Έλληνες που κατοικούσαν εκτός αυτού, ενστερνίστηκαν τον μεγαλοϊδεατισμό, επιδιώκοντας τη μετουσίωσή του σε πράξη. Έως τη Μικρασιατική Καταστροφή, σχεδόν όλες οι δυνάμεις του ελληνικού κράτους τέθηκαν στην υπηρεσία του ελληνικού αλυτρωτισμού.

Η Μεγάλη Ιδέα λειτουργούσε γεφυρωτικά και στο εσωτερικό. Προβάλλοντας τον στόχο της μείζονος Ελλάδας, δημιουργούσε ένα στοιχείο που συνέδεε όλους τους Έλληνες, ανεξάρτητα από την υπηκοότητα, τον τόπο διαμονής ή την ιδιαίτερη καταγωγή τους. Επηρέασε και ταυτόχρονα επηρεάσθηκε από την εργογραφία σπουδαιών Ελλήνων ιστορικών του 19ου αιώνα. Το παράδειγμα του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου είναι ίσως το πιο χαρακτηριστικό. Ο Παπαρρηγόπουλος, με το τριμερές σχήμα της αδιάσπαστης ενότητας του αρχαίου, του βυζαντινού και του νεότερου ελληνισμού,⁵ προσέφερε ένα ενισχυτικό στοιχείο στον μεγαλοϊδεατισμό. Με αυτόν τον τρόπο, εξάλλου, απάντησε και στις θεωρίες του Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράυερ (Jakob Philipp Fallmerayer), ο οποίος υποστήριζε ότι οι νέοι Έλληνες δεν αποτελούσαν απογόνους των αρχαίων Ελλήνων.⁶ Η προσέγγιση του Φαλμεράυερ βασιζόταν στο «κριτήριο του αίματος»: ισχυριζόταν πως λόγω των επιμειξιών που είχαν προκύψει μέσα στους αιώνες, δεν υπήρχε βιολογική συνέχεια του ελληνικού έθνους. Αντίθετα, ο Παπαρρηγόπουλος ανέδειξε τη σημασία της πολιτισμικής συνέχειας, η οποία υπερκάλυπτε όλες τις υπόλοιπες πιυχές.

⁵ Κ.Θ. Δημαράς, *Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος. Η εποχή του, η ζωή του, το έργο του* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1986)· Γ. Κουμπουρλής, *Οι ιστοριογραφικές οφειλές των Σπ. Ζαμπέλιου και Κ. Παπαρρηγόπουλου. Η συμβολή Ελλήνων και ξένων λογίων στη διαμόρφωση του τρίσημου σχήματος του ελληνικού ιστορισμού, 1782-1846* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών, 2012)· Γ. Κουμπουρλής, «Εννοιολογικές πολυσημίες και πολιτικό πρόταγμα. Ένα παράδειγμα από τον Κ. Παπαρρηγόπουλο», *Τα Ιστορικά* 15, 28-29 (1998), 31-58· Δημαράς, *Ελληνικός ρωμαντισμός*, 453-471· Πολίτης, *Ρομαντικά χρόνια*, 36-47.

⁶ Ι.Φ. Φαλλμεράυερ, *Περί της καταγωγής των σημερινών Ελλήνων* (Αθήνα: Νεφέλη, 1984)· Γ. Βελλουδής, *Ο Jakob Philipp Fallmerayer και η γένεση του ελληνικού ιστορισμού* (Αθήνα: Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού - Μνήμων, 1982)· Ε. Σκοπετέα, *Φαλμεράυερ. Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1999).

Η πρόταξη του πολιτισμικού στοιχείου έδινε στον ελληνικό μεγαλοϊδεατισμό τη δυνατότητα να διεκδικήσει την επέκταση του πεδίου εφαρμογής του. Εφόσον η ταύτιση ενός προσώπου με το ελληνικό έθνος δεν γινόταν αμιγώς –ούτε καν πρωτίστως– στη βάση της βιολογικής καταγωγής του, Έλληνας θα μπορούσε δυνητικά να θεωρηθεί οποιοσδήποτε επέλεγε αυτήν την ταυτότητα για τον εαυτό του. Η ελαστικότητα των γεωγραφικών ορίων του μεγαλοϊδεατισμού συμπληρωνόταν από εκείνη της ελαστικότητας του «κριτηρίου του αίματος». Μπορεί, επομένως, βάσιμα να υποστηριχθεί ότι ο ελληνικός εθνικισμός του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα διακρινόταν από μια ιδιότυπη εξωστρέφεια. Έτσι, για παράδειγμα, Αρβανίτες, Βλάχοι, τουρκόφωνοι και σλαβόφωνοι θεωρούνταν –και ήταν– οπωσδήποτε Έλληνες, έστω και αν δεν μιλούσαν ελληνικά, από τη στιγμή που οι ίδιοι αισθάνονταν Έλληνες. Είναι χαρακτηριστικό πως ακριβώς αυτό το επιχείρημα χρησιμοποίησε, μεταξύ άλλων, ο Ελευθέριος Βενιζέλος αμέσως μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν, ως πρωθυπουργός της Ελλάδας, ανέπτυξε, στο πλαίσιο της Συνδιάσκεψης Ειρήνης του Παρισιού, τις ελληνικές εδαφικές διεκδικήσεις.⁷

Αυτό, βέβαια, δεν σημαίνει ότι ο μεγαλοϊδεατισμός δεν εκφραζόταν στο επίπεδο της γλώσσας. Η λειτουργία ελληνικών σχολείων σε επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, στις οποίες υπήρχε αμφισβήτηση για την εθνική συνείδηση των κατοίκων, αποτέλεσε τη στέρεη βάση, όχι μόνο για τη διατήρηση της γλωσσικής ταυτότητας των Ελλήνων αυτών των περιοχών, αλλά και για τον γλωσσικό –και κατ' επέκταση τον εθνικό– εξελληνισμό πολλών άλλων. Η σύγκρουση Ελλήνων και Βούλγαρων στην οθωμανοκρατούμενη Μακεδονία είχε οπωσδήποτε και αυτήν τη διάσταση. Ο διακεκριμένος Βρετανός δημοσιογράφος Χένρυ Νόελ Μπρέιλσφορντ (Henry Noel Brailsford), ο οποίος τον χειμώνα του 1903-1904 επισκέφθηκε τη Μακεδονία, αποτύπωσε πολύ γλαφυρά το πώς η σχολική εκπαίδευση λειτουργούσε ως αποφασιστικός παράγοντας διαμόρφωσης εθνικών συνειδήσεων:

Εάν ένας πατέρας δεν μπορεί να καταφέρει να στείλει όλους τους γιους του σε ένα δευτεροβάθμιο σχολείο που ανήκει στην εθνότητα με την οποία ο ίδιος ταυτίζεται, η προοπτική μιας υποτροφίας είναι πολύ πιθανό να τον δελεάσει, ώστε να τους στείλει σε ανταγωνιστικά [από εθνική άποψη] ιδρύματα. Είναι, φυσικά, ζήτημα τιμής ένα αγόρι που μορφώνεται με έξοδα της μίας ή της άλλης εθνότητας να υιοθετήσει τη γλώσσα και την εθνική της συνείδηση.⁸

⁷ H. Nicolson, *Peacemaking, 1919, Being Reminiscences of the Paris Peace Conference* (Boston-New York: Houghton Mifflin, 1933), 255-256.

⁸ H.N. Brailsford, *Macedonia. Its Races and Their Future* (London: Methuen, 1905), 102.

Στην ελληνική περίπτωση, υπήρχε ακόμα ένας ενισχυτικός παράγοντας: η ακτινοβολία της ελληνικής γλώσσας στην Ορθόδοξη χριστιανική λατρεία. Τα ελληνικά ήταν η γλώσσα των Ευαγγελίων. Επομένως, βρισκόνταν εκ των πραγμάτων σε πλεονεκτική θέση έναντι άλλων βαλκανικών γλωσσών. Η θέση αυτή εδραιωνόταν περαιτέρω από το γεγονός ότι ελληνικής καταγωγής ή οπωσδήποτε ελληνόφωνος ήταν ο ανώτατος κλήρος του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Η διασύνδεση εκπαίδευσης και Εκκλησίας χρησιμοποιήθηκε για την εμπέδωση των ελληνικών ερεισμάτων σε διάφορες περιοχές, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα και πάλι εκείνο της Μακεδονίας.⁹ Από την άλλη, κάποιες φορές δεν έλειψαν οι εντάσεις ανάμεσα στην Αθήνα και το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναφορικά με το ζήτημα του ποιος θα είχε τον έλεγχο των ελληνικών σχολείων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας: η σύγκρουση του πρωθυπουργού Χαριλάου Τρικούπη με τον οικουμενικό πατριάρχη Ιωακείμ Γ΄ ήταν αποκαλυπτική της διάστασης απόψεων αναφορικά με το αν το ελληνικό κράτος θα έπρεπε να έχει το προβάδισμα στη λήψη αποφάσεων για ολόκληρο τον ελληνισμό.¹⁰

Η αξίωση της εκάστοτε ελληνικής κυβέρνησης να λειτουργεί ως εθνικό κέντρο εκφράστηκε κατ'επανάληψη –όχι μόνο (ούτε καν κυρίως) για τα εκπαιδευτικά ζητήματα. Μία από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις ήταν εκείνη της επιδίωξης των Κρητικών το φθινόπωρο του 1911 να κηρύξουν πραξικοπηματικά την ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα. Το σχέδιο περιλάμβανε τη συμμετοχή Κρητών βουλευτών στις εργασίες της Βουλής των Ελλήνων, κάτι που θα σήμαινε ότι η ελληνική κυβέρνηση θεωρούσε *de facto* την Κρήτη τμήμα της ελληνικής επικράτειας. Ωστόσο, το σχέδιο παρέμεινε ανεφάρμοστο, καθώς προσέκρουσε στην άκαμπτη αντίδραση του πρωθυπουργού της Ελλάδας Ελευθερίου Βενιζέλου. Μολονότι Κρητικός ο ίδιος, απαγόρευσε στους συντοπίτες

⁹ Χρ.Α. Νάλτσας, *Ο Μακεδονικός Αγών εις την δυτικήν Μακεδονίαν* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1958)· Β. Λαούρδας, *Ο Μακεδονικός Αγών* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1962)· Κ.Α. Βακαλόπουλος, *Ο ένοπλος αγώνας στη Μακεδονία, 1904-1908. Ο Μακεδονικός Αγώνας* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2009)· Κ.Α. Βακαλόπουλος, *Εθνοτική διαπάλη στη Μακεδονία, 1894-1904. Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα* (Θεσσαλονίκη: Σταμούλης, 2009)· Β.Κ. Γούναρης, *Το Μακεδονικό ζήτημα από τον 19ο έως τον 20ό αιώνα. Ιστοριογραφικές προσεγγίσεις* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2010), 25-51.

¹⁰ Χρ. Καρδαράς, *Ιωακείμ Γ΄ - Χαρ. Τρικούπης. Η αντιπαράθεση. Από την ανέκδοτη αλληλογραφία του οικουμενικού πατριάρχη, 1878-1884* (Αθήνα: Τροχαλία, 1998)· Ε. Κοφός, «Patriarch Joachim III, 1878-1884, and the Irredentist Policy of the Greek State», *Journal of Modern Greek Studies* 4,2 (1986), 107-120· Σ. Αναγνωστοπούλου, «Η σύγκρουση Χ. Τρικούπη - Ιωακείμ Γ΄. Όψεις της πολύπλοκης και αντιφατικής διαδικασίας για την επιβολή της Αθήνας ως πολιτικο-εθνικού κέντρου», στο Κ. Αρώνη-Τσίχλη και Λ. Τρίχα (επιμ.), *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η εποχή του. Πολιτικές επιδιώξεις και κοινωνικές συνθήκες* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2000), 99-106.

του να εισέλθουν στη Βουλή των Ελλήνων, εξηγώντας ότι κανένα τμήμα του αλύτρωτου ελληνισμού δεν είχε το δικαίωμα να προσδιορίζει την εξωτερική πολιτική του ελληνικού κράτους, αλλά ότι αντίθετα η Αθήνα ήταν εκείνη που όφειλε να ιεραρχεί τις προτεραιότητες, με γνώμονα την εξυπηρέτηση του συνολικού εθνικού (και όχι του επιμέρους τοπικού) συμφέροντος.¹¹

Στην εμπροσθοφυλακή του μεγαλοϊδεατισμού βρέθηκε και το Πανεπιστήμιο Αθηνών, το οποίο (ως Οθώνειο) ιδρύθηκε το 1837. Αποτελώντας το μοναδικό ίδρυμα αυτού του είδους σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο, το Πανεπιστήμιο της ελληνικής πρωτεύουσας προσέλκυσε ως φοιτητές, όχι μόνο κατοίκους της ελεύθερης Ελλάδας, αλλά και πολλούς αλύτρωτους Έλληνες. Παράλληλα, το Πανεπιστήμιο τροφοδότησε για πολλές δεκαετίες με δασκάλους τον υπόδουλο ελληνισμό, συντηρώντας την εθνική φλόγα. Υπήρξε, επομένως, και από αυτήν την άποψη φυτώριο ανάπτυξης του αιτήματος της εθνικής ολοκλήρωσης.

Η βασική αδυναμία της Μεγάλης Ιδέας, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, ήταν η προφανής δυσαναλογία ανάμεσα στα διαθέσιμα μέσα και τον επιδιωκόμενο στόχο. Την εποχή που ο Κωλέττης κωδικοποίησε τη Μεγάλη Ιδέα, η Ελλάδα είχε έκταση που μόλις ξεπερνούσε τα 47.500 τετραγωνικά χιλιόμετρα και πληθυσμό μικρότερο του ενός εκατομμυρίου. Δεν διέθετε σημαντικούς πλουτοπαραγωγικούς πόρους και η οικονομία της ήταν ασθενική: τον Ιανουάριο του 1843 (δηλαδή ακριβώς έναν χρόνο πριν ο Κωλέττης θεμελιώσει τον μεγαλοϊδεατισμό) η Ελλάδα είχε επισήμως χρεοκοπήσει. Ήταν εξαρτημένη από τις Προστάτιδες Δυνάμεις (Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία, Ρωσία), οι οποίες είχαν ανακηρύξει την ελληνική ανεξαρτησία, θέτοντας ταυτόχρονα το ελληνικό κράτος υπό την κηδεμονία τους –είναι χαρακτηριστικό ότι το καθεστώς της «προστασίας» διήρκεσε επίσημα έως το 1920. Επιπλέον, οι ένοπλες δυνάμεις της ήταν ασθενικότερες, ενώ δεν διέθετε κανένα διπλωματικό έρεισμα προκειμένου να επιδιώξει την υλοποίηση του οράματος της εδαφικής επέκτασης, ιδίως από τη στιγμή που αυτό στρεφόταν εναντίον της πολλαπλάσια μεγαλύτερης και ισχυρότερης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Η απάντηση των υποστηρικτών της Μεγάλης Ιδέας στο εύλογο ερώτημα αν το όραμα ήταν υλοποιήσιμο προέκυπτε από τον μεσσιανικό χαρακτήρα του μεγαλοϊδεατισμού: ο στόχος μπορούσε να επιτευχθεί ανεξάρτητα από τα διαθέσιμα μέσα. Η εδαφική επέκταση ήταν εκείνη που σε τελική ανάλυση θα θέραιπε όλες τις αδυναμίες: ο στόχος γινόταν ταυτόχρονα το μέσο. Η Μεγάλη Ιδέα δεν ήταν απλώς μια πρόταση εθνικής πολιτικής: ήταν ένα εθνικό πεπρωμένο.

¹¹ Πρακτικά της Β΄ Διπλής Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, Περίοδος Β΄ (Αθήνα: 1912), Συνεδρίαση ΡΞΓ΄, 10 Νοεμβρίου 1911, 318-320.

Ήταν η έκφραση ενός περίπου θεόπνευστου σχεδίου για την αποκατάσταση των Ελλήνων στο ιστορικό τους μεγαλείο. Χρειαζόταν απλώς να εμφανιστεί η κατάλληλη συγκυρία – κάτι που για τους οπαδούς της Μεγάλης Ιδέας δεν θα αργούσε να συμβεί. Όπως το αποτύπωνε έμμετρα ο συγγραφέας ενός πατριωτικού τραγουδιού στα μέσα του 19ου αιώνα:

Αετοί του Ολύμπου τα βουνά στερημένοι,
 'ς το κλουβί της Ελλάδος της στενής μας κλεισμένοι,
 τα περά και τα νύχια μόλις πλέον βαστάτε,
 σας ανοίγω την θύραν του κλωβίου και πετάτε·
 εις την πόλιν πετάτε του κλεινού Κωνσταντίνου
 καθείς δράξατε μέρος της πορφύρας εκείνου·
 και τα μέλη της μίαν οι πανέλληνες ώραν
 να ενώσωμεν όλα 'ς την διθάλασσον χώραν.¹²

Φυσικά, ο μεσσιανικός χαρακτήρας της Μεγάλης Ιδέας δεν μπορούσε να παραμερίσει τα πρακτικά εμπόδια που ορθώνονταν στον δρόμο για την υλοποίησή της. Ήταν κάτι που, κατά τεκμήριο, το αντιλαμβάνονταν οι πολιτικές ηγεσίες της Ελλάδας, ιδίως όταν οι εκπρόσωποί τους βρίσκονταν σε κυβερνητικές θέσεις. Το ευκαίιο και το εφικτό απείχαν παρασάγγας. Έως το τέλος του 19ου αιώνα, η Ελλάδα δεν διέθετε τα απαραίτητα μέσα, προκειμένου να αναδειχθεί νικήτρια σε μια ένοπλη αναμέτρηση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις, όταν προέκυπτε κρίση του Ανατολικού Ζητήματος, επέλεξαν μια ερμαφρόδιτη πολιτική: από τη μια απέφευγαν να κηρύξουν τον πόλεμο εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά από την άλλη υποκινοούσαν και παρασκοπνιακά ενίσχυαν εξεγέρσεις σε οθωμανικές επαρχίες με ελληνικό πληθυσμό. Δεν ήταν λίγες οι περιπτώσεις που για την εξυπηρέτηση των αναγκών αυτής της πολιτικής, στρατολογήθηκαν ακόμα και ληστές της υπαίθρου, οι οποίοι αναλάμβαναν τον ρόλο του «ανεπίσημου στρατού του έθνους».¹³

Η αδυναμία της Ελλάδας να αντιπαρατεθεί με επιτυχία από μόνη της απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αποδείχθηκε με τρόπο κατηγορηματικό

¹² Α.Ν. Σιγάλας, *Συλλογή εθνικών ασμάτων* (Αθήνα: Φιλαδέλφους, 1880), 83.

¹³ J.S. Koliopoulos, *Brigands with a Cause. Brigandage and Irredentism in Modern Greece, 1821-1912* (Oxford: Oxford University Press, 1987), 135-166. Ι.Σ. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς. Η ληστεία στην Ελλάδα, 19ος αιώνας* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1994), 99-143. Ι. Κολιόπουλος, «Το ληστρικό φαινόμενο στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Όψεις της ελληνικής κοινωνίας του 19ου αιώνα* (Αθήνα: Εστία, 1984), 159-164. Ι.Σ. Κολιόπουλος, «Ληστεία και αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στην νεότερη Ελλάδα* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2003), 156-158.

στον Ελληνο-τουρκικό Πόλεμο του 1897. Ήταν η πρώτη φορά που η Ελλάδα βρισκόταν στρατιωτικά αντιμέτωπη με την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Το αποτέλεσμα ήταν καταστροφικό για την ελληνική πλευρά. Οι οθωμανικές δυνάμεις συνέτριψαν τις ελληνικές και προέλαυσαν στο ελληνικό έδαφος, φτάνοντας λίγο έξω από τη Λαμία. Η πλήρης κατάρρευση αποσοβήθηκε χάρη στην παρέμβαση των Μεγάλων Δυνάμεων.¹⁴

Ο Πόλεμος του 1897 ανέδειξε ακόμη μία παράμετρο του ελληνικού μεγαλοϊδεατισμού, η οποία είχε κάνει την εμφάνισή της και σε άλλες ελληνο-τουρκικές κρίσεις στο δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Επρόκειτο για τη δράση υπερπατριωτικών οργανώσεων, οι οποίες, είτε από το παρασκήνιο είτε ενίοτε και φανερά, πίεζαν την εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να ακολουθήσει «πολιτική πυγμής» απέναντι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στην περίπτωση του Πολέμου του 1897, τον ρόλο της «άτυπης εθνικής αντιπολίτευσης» ανέλαβε η Εθνική Εταιρεία.¹⁵ Η έξαψη της κοινής γνώμης από ανεύθυνους παράγοντες ήταν ένα μόνιμο πρόβλημα, το οποίο μπορούσε να φτάσει –όπως έγινε το 1897– μέχρι του σημείου να παρασύρει την υπεύθυνη κυβέρνηση της χώρας.

Προκειμένου να δημιουργηθούν πιθανότητες επιτυχούς υλοποίησης της Μεγάλης Ιδέας –αν όχι στο σύνολό της, τουλάχιστον κατά ένα μέρος της– θα έπρεπε να υπάρξουν ταυτόχρονα δύο προϋποθέσεις. Η μία σχετιζόταν με τον πολυεπίπεδο εκσυγχρονισμό του ελληνικού κράτους. Η οικονομική ανάπτυξη, η βελτίωση των υποδομών, η αύξηση της αποτελεσματικότητας της δημόσιας διοίκησης, ο επαρκής εξοπλισμός και η άρτια εκπαίδευση των ενόπλων δυνάμεων, ήταν όροι απολύτως απαραίτητοι. Ήταν τα μέσα δίχως τα οποία ούτε συζήτηση δεν μπορούσε να γίνει για την επίτευξη του στόχου της εθνικής ολοκλήρωσης. Το λογικό συμπέρασμα ήταν ότι η εσωτερική ανασυγκρότηση έπρεπε να προηγηθεί, ώστε να ανοίξει τον δρόμο στο μεγαλοϊδεατικό όραμα. Το άλογο έπρεπε να μπει μπροστά από την άμαξα, και όχι το αντίστροφο. Ήταν κάτι που για πρώτη φορά προσπάθησε –όχι με απόλυτη επιτυχία– να εφαρμόσει ο Χα-

¹⁴ Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *Ο ελληνοτουρκικός πόλεμος του 1897* (Αθήνα: Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, 1993)· Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και «εθνικό ζήτημα» στην Ελλάδα, 1880-1910* (Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, 2009), 125-196· Υπουργείο Στρατιωτικών, *Έκθεσις της Α.Β. Υψηλότητος του Διαδόχου επί των πεπραγμένων του στρατού Θεσσαλίας κατά την εκστρατείαν του 1897 υποβληθείσα εις το Υπουργείον των Στρατιωτικών* (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1898)· Ξ. Λευκοπαρίδης (επιμ.), *Στρατηγού Π.Γ. Δαγκλή. Αναμνήσεις - Έγγραφα - Αλληλογραφία. Το αρχείον του*, τ. 1 (Αθήνα: Βαγιονάκης, 1965), 154-180· Α. Μαζαράκης-Αινιάν, *Απομνημονεύματα* (Αθήνα: Ίκαρος, 1948), 27-50· Ι. Μεταξάς, *Το προσωπικό του ημερολόγιου*, τ. 1 (Αθήνα: Γκοβόστης, χ.χρ.), 157-329.

¹⁵ Γ.Ν. Γιανουλόπουλος, «Η ευγενής μας τύφλωσις...». *Εξωτερική πολιτική και εθνικά «θέματα» από την ήττα του 1897 έως τη Μικρασιατική Καταστροφή* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2001), 3-80, 156-161.

ρίλαος Τρικούπης στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, και που τελικά πέτυχε στις αρχές της δεκαετίας του 1910 ο Ελευθέριος Βενιζέλος.

Η δεύτερη προϋπόθεση αφορούσε την εξασφάλιση διεθνών ερεισμάτων. Η Ελλάδα από μόνη της δεν είχε τη δύναμη να εφαρμόσει τη Μεγάλη Ιδέα. Όμως, από κοινού με άλλα κράτη, είτε των Βαλκανίων είτε Μεγάλες Δυνάμεις, οι ελληνικές πιθανότητες πολλαπλασιάζονταν. Επομένως, η ένταξη σε ευρύτερους συνασπισμούς ήταν η μόνη λύση. Με άλλα λόγια, η Ελλάδα έπρεπε να κινηθεί δραστήρια στο διπλωματικό πεδίο, προκειμένου να συναρμόσει τα δικά της συμφέροντα με εκείνα των πιθανών συμμάχων της. Αυτό έγινε, για παράδειγμα, στους Βαλκανικούς Πολέμους και αντίστοιχη προσπάθεια αναλήφθηκε από τον Βενιζέλο κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αντίθετα, όταν η χώρα απομονωνόταν τα αποτελέσματα ήταν ολέθρια, είτε επρόκειτο για τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), είτε για τον Ελληνο-τουρκικό Πόλεμο του 1897, ή για τη Μικρασιατική Εκστρατεία.

Ο μεγαλοϊδεατισμός έφτασε στο αποκορύφωμά του τη δεκαετία 1912-1922. Οι μεγάλες στρατιωτικές επιτυχίες των Βαλκανικών Πολέμων είχαν ως αποτέλεσμα σχεδόν τον διπλασιασμό της ελληνικής επικράτειας με την προσθήκη μεγάλου μέρους της Μακεδονίας και της Ηπείρου, της Κρήτης, αλλά και de facto των νησιών του Βορείου Αιγαίου. Ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος έδωσε την ευκαιρία διεκδίκησης και νέων εδαφικών κερδών, αυτή τη φορά πρωτίστως προς την κατεύθυνση της Θράκης, της Μικράς Ασίας και των Δωδεκανήσων. Η υπογραφή της Συνθήκης Ειρήνης των Σεβρών στις 28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920 θεμελίωσε την «Ελλάδα των δύο ηπείρων και των πέντε θαλασσών». Όμως, όπως σύντομα θα αποδεικνυόταν, τα θεμέλια ήταν σαθρά και θα οδηγούσαν σε κατάρρευση ολόκληρο το μεγαλοϊδεατικό οικοδόμημα.

Το τέλος της Μεγάλης Ιδέας επήλθε με τρόπο επώδυνο και δραματικό, ως αποτέλεσμα της Μικρασιατικής Καταστροφής. Δεν ήταν, όμως, τόσο η στρατιωτική ήττα που προσδιόρισε το κλείσιμο του κεφαλαίου του μεγαλοϊδεατισμού. Ήταν πολύ περισσότερο ο βίαιος ξεριζωμός των ελληνικών πληθυσμών της Μικράς Ασίας, του Πόντου και της Ανατολικής Θράκης από τις πατρογονικές τους εστίες. Η ανταλλαγή των πληθυσμών που συμφωνήθηκε στη Λωζάννη ανάμεσα στην Ελλάδα και στην Τουρκία τον Ιανουάριο του 1923 επιβεβαίωσε το τετελεσμένο γεγονός, οδηγώντας παράλληλα στην έξοδο και τους τελευταίους Έλληνες που είχαν απομείνει στο εσωτερικό της Ανατολίας. Στον αντίποδα, περίπου 350.000 Τούρκοι ακολούθησαν την ακριβώς αντίθετη πορεία, μετακινούμενοι από την Ελλάδα προς την Τουρκία.¹⁶

¹⁶ Υπουργείο Εξωτερικών, *Πράξεις υπογραφείσας εν Λωζάννη τη 30 Ιανουαρίου και τη 24 Ιου-*

Με τη Μικρασιατική Καταστροφή, για πρώτη φορά από την ελληνική ανεξαρτησία το έθνος είχε από γεωγραφική άποψη ταυτιστεί σχεδόν απόλυτα με το κράτος. Πλέον, ελάχιστοι ελληνικοί πληθυσμοί κατοικούσαν εκτός των ορίων της Ελλάδας: στην Κωνσταντινούπολη, την Ίμβρο, την Τένεδο, τη Βόρεια Ήπειρο, τα Δωδεκάνησα, την Κύπρο –ο παροικιακός και ο απόδημος ελληνισμός δεν λογαριάζονταν, καθώς δεν είχαν έτσι κι αλλιώς αποτελέσει ποτέ παράγοντες στη μεγαλοϊδεατική εξίσωση. Η συρρίκνωση του αριθμού των αλύτρωτων Ελλήνων στέρησε από τη Μεγάλη Ιδέα τον αντικειμενικό της στόχο, με αποτέλεσμα η ίδια να τεθεί εκ των πραγμάτων στο περιθώριο. Η αποτυχημένη προσπάθεια του Θεοδώρου Πάγκαλου να την αναστήσει, κατά τη διάρκεια της σύντομης δικτατορίας του (Ιούνιος 1925 - Αύγουστος 1926), υπήρξε απλώς ένας μεταθανάτιος σπασμός.¹⁷

Μια νεο-μεγαλοϊδεατική τάση εμφανίστηκε στη διάρκεια και λίγο μετά το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, όταν από ιθύνοντες κύκλους των ελληνικών πολιτικών –ενίοτε και κυβερνητικών– ελίτ διατυπώθηκαν σκέψεις για εδαφικές επεκτάσεις της Ελλάδας εις βάρος της Γιουγκοσλαβίας, της Βουλγαρίας ή ακόμα και της Τουρκίας (Ανατολική Θράκη).¹⁸ Όμως αυτές δεν εδράζονταν

λίου 1923 (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1923), 87-90· League of Nations, Treaty Series 32 (1925), 76-87· Κ. Σβολόπουλος, *Η απόφαση για την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδος και Τουρκίας* (Θεσσαλονίκη: Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, 1981)· Th.P. Kiosseoglou, *L'échange forcé des minorités d'après le Traité de Lausanne* (Nancy: Imprimerie Nancéienne, 1926)· St.P. Ladas, *The Exchange of Minorities. Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), 342-352· D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (London: Hurst, 2002), 67-71· J.A. Petropoulos, «The Compulsory Exchange of Populations. Greek-Turkish Peacemaking, 1922-1930», *Byzantine and Modern Greek Studies* 2,1 (1976), 135-160· K.K. Koufa και C. Svolopoulos, «The Compulsory Exchange of Populations between Greece and Turkey. The Settlement of Minority Questions at the Conference of Lausanne, 1923, and its Impact on Greek-Turkish Relations», στο P. Smith, K.K. Koufa και A. Seppan (επιμ.), *Ethnic Groups in International Relations* (New York: New York University Press, 1991), 275-308· Α. Κλάψης, *Το ελληνοτουρκικό Οικονομικό Σύμφωνο της 10ης Ιουνίου 1930. Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η διευθέτηση των εκκρεμοτήτων της Σύμβασης της Λωζάννης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών* (Αθήνα-Χανιά: Σιδέρης - Εθνικό Ίδρυμα Μελετών και Ερευνών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος», 2010), 31-50.

¹⁷ Η. Psomiades, «The Diplomacy of Theodoros Pangalos, 1925-1926», *Balkan Studies* 13 (1972), 3-26· Α. Klapsis, «Attempting to Revise the Treaty of Lausanne. Greek Foreign Policy and Italy during the Pangalos Dictatorship, 1925-1926», *Diplomacy and Statecraft* 25,2 (2014), 240-259.

¹⁸ Ι.Δ. Στεφανίδης, *En onόματι του έθνους. Πολιτική κουλτούρα, αλυτρωτισμός και αντιαμερικανισμός στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1945-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010), 101-124· Σπ.Γ. Πλουμίδης, *Έδαφος και μνήμη στα Βαλκάνια. Ο «γεωργικός εθνικισμός» στην Ελλάδα και στη Βουλγαρία, 1927-1946* (Αθήνα: Πατάκης, 2011), 317-412.

σε δημογραφικά παρά μόνο σε στρατηγικά κριτήρια και κατά τούτο διέφεραν ουσιωδώς από τις αλυτρωτικές βλέψεις του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα. Αντίθετα, οι διεκδικήσεις που, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, προβλήθηκαν για τα Δωδεκάνησα, τη Βόρεια Ήπειρο και την Κύπρο, εντάσσονταν στο ευρύτερο πλαίσιο της αυτοδιάθεσης των λαών –και από αυτές, μόνο εκείνη για τα Δωδεκάνησα τελικά ευοδώθηκε.¹⁹

Τον καιρό που διατυπώθηκε και για όσο διάστημα –δηλαδή από τα μέσα του 19ου αιώνα έως το 1922– επιχειρήθηκε η εφαρμογή της, η Μεγάλη Ιδέα δεν υπήρξε μια ιστορική παραδοξολογία. Κάθε άλλο. Το ελληνικό κράτος θα ήταν αδύνατον να μην εμπνέεται από το ιδανικό της εθνικής ολοκλήρωσης και να μην εμφορείται από κάποια «Μεγάλη Ιδέα» (ανεξάρτητα πώς θα ονομαζόταν αυτή). Ο ελληνικός μεγαλοϊδεατισμός, δεν ήταν μια μοναδική περίπτωση, ούτε αποτελούσε εξαίρεση. Δεν ήταν ένα μεμονωμένο ιστορικό επεισόδιο, ούτε ήταν ασύνδετος με τις εξελίξεις της ίδιας περιόδου σε ευρωπαϊκή κλίμακα.

Η ελληνική Μεγάλη Ιδέα ήταν παιδί του εθνικισμού και του ρομαντισμού που κυριαρχούσαν τον 19ο αιώνα στην Ευρώπη. Η ώσμωση των δύο παρήγαγε, σχεδόν αναπόφευκτα, «Μεγάλες Ιδέες». Εξάλλου, αντίστοιχα αιτήματα διατυπώνονταν το ίδιο χρονικό διάστημα και από τους άλλους βαλκανικούς λαούς, αλλά και από λαούς της υπόλοιπης Ευρώπης. Επομένως, το παράδοξο θα ήταν αν η Ελλάδα δεν είχε ακολουθήσει πορεία ανάλογη με εκείνη που ακολούθησε, διότι έτσι θα είχε, κατά κάποιον τρόπο, αρνηθεί το χωροχρονικό της περιβάλλον. Η Μεγάλη Ιδέα σημάδεψε την πορεία του ελληνικού κράτους για σχεδόν έναν αιώνα από την ίδρυσή του, δίνοντας κατόπιν τη σκυτάλη στις προτεραιότητες της εσωτερικής ανασυγκρότησης και της διαφύλαξης των εδαφικών κεκτημένων.

¹⁹ Α. Κλάψης, «Φιλελευθερισμός και ελληνική εξωτερική πολιτική. Από τη Συνθήκη της Λωζάννης έως την ένταξη στην ΕΟΚ», στο Α. Κλάψης (επιμ.), *Ειδικά θέματα διπλωματίας και διεθνούς οργάνωσης* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2019), 480.

*Η συμβολή της Κοινωνίας των Εθνών
στην αποκατάσταση των προσφύγων του 1922:
δεσμικές αλλαγές κατά την περίοδο 1922-1930*

Μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και την υποχρεωτική ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Λωζάννης (30 Ιανουαρίου 1923), συγκεντρώθηκαν στο ελληνικό κράτος περίπου 1,3 εκατ. πρόσφυγες.¹ Η εγκατάσταση και ενσωμάτωση στην ελληνική κοινωνία του τεράστιου αυτού αριθμού για την εποχή ανθρώπων, που ήταν εξασθετημένοι από τις κακουχίες και τις επιδημίες αλλά και αποστερημένοι στην πλειονότητά τους από κάθε περιουσιακό στοιχείο, ήταν ένα εξαιρετικά δύσκολο εγχείρημα για μια χώρα περίπου 5 εκατ. κατοίκων, με μια οικονομία κατά βάση αγροτική. Η δημοσιονομική κατάσταση του κράτους ήταν δεινή, ύστερα από μία δεκαετία συνεχών πολέμων. Οι υπηρεσίες που είχαν συγκροτηθεί μετά το 1914, η Κεντρική Επιτροπή προς Περίθαλψη και Εγκατάστασιν των εν Μακεδονία Εποίκων Ομογενών (1914), το Υπουργείο Περιθάλψεως και το Υπουργείο Γεωργίας (1917), με αρμοδιότητα την περίθαλψη και τον εποικισμό των αλλεπάλληλων προσφυγικών κυμάτων της περιόδου 1914-1918, δεν διέθεταν τα μέσα και τον τεχνικό σχεδιασμό για να αντιμετωπίσουν τα τεράστια προβλήματα που δημιούργησε η πλημμυρίδα των προσφύγων σε κάθε τομέα: περίθαλψη, στέγαση, εγκατάσταση και οικιστική συγκρότηση, απασχόληση, κοινωνική ενσωμάτωση.²

¹ Ο αριθμός των προσφύγων που έφθασαν στην Ελλάδα μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή σύμφωνα με τις εκτιμήσεις της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων ήταν 1.300.000-1.400.000. Βλ. Ch.B. Eddy, *Greece and the Greek Refugees* (London: Allen and Unwin, 1931), 88· J. Hope Simpson, «The Work of the Refugee Settlement Commission», *Journal of the Royal Institute of International Affairs* 8,6 (1929), 583-604. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928 της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος ο αριθμός τους ανερχόταν σε 1.221.849 άτομα.

² Δ.Γ. Παναγιωτόπουλος, Πέτρος Καναγκίνης, *Η συμβολή του στην αναμόρφωση του περιβάλλοντος της υπαίθρου στον Μεσοπόλεμο* (Αθήνα: Εστία, 2013), 91-109, ιδίως 91-98 και ειδικά τις δηλώσεις του διευθυντή Εποικισμού (ό.π., 98).

Η ελληνική κυβέρνηση, τον Φεβρουάριο του 1923, ζήτησε την ηθική υποστήριξη και την τεχνική συνδρομή της Κοινωνίας των Εθνών (ΚτΕ) για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος. Στο Καταστατικό της ΚτΕ δεν είχε περιληφθεί καμία ειδική διάταξη για διεθνή βοήθεια ή προστασία των προσφύγων. Το μέγεθος της ανθρωπιστικής κρίσης, ωστόσο, καθιστούσε την ανάγκη δανεισμού του ελληνικού κράτους ολοφάνερη και η ΚτΕ δέχτηκε να μεσολαβήσει στις διεθνείς κεφαλαιαγορές για εξεύρεση των αναγκαίων πόρων, υπό τον όρο ότι θα είχε την εποπτεία του προγράμματος της εγκατάστασης των προσφύγων. Για τον σκοπό αυτόν έστειλε στην Ελλάδα τριμελή επιτροπή για να διερευνήσει τις συνθήκες. Η πολιτική αστάθεια, οι επεμβάσεις του στρατού στην πολιτική ζωή και η αδυναμία σχηματισμού ισχυρής κυβέρνησης, καθιστούσαν επιφυλακτικούς τους δυτικούς τραπεζίτες, ενώ η ΚτΕ ήθελε να αποκλείσει κάθε πιθανότητα να χρησιμοποιηθεί έστω και μέρος του δανείου για στρατιωτικές δαπάνες. Με το Πρωτόκολλο της Γενεύης, που υπεγράφη μεταξύ ΚτΕ και ελληνικής κυβέρνησης στις 29 Σεπτεμβρίου 1923, ιδρύθηκε η Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ), ένας αυτόνομος οργανισμός με τη μορφή διεθνούς νομικού προσώπου, για να διαχειριστεί το προσφυγικό δάνειο με στόχο την αποκατάσταση και μακροπρόθεσμη οικονομική ένταξη των προσφύγων στην ελληνική κοινωνία.³ Στο τετραμελές Συμβούλιο της ΕΑΠ επικεφαλής θα ήταν δύο ξένοι διορισμένοι από την ΚτΕ. Ο πρόεδρος θα ήταν Αμερικανός –σε αναγνώριση της ανθρωπιστικής βοήθειας που είχαν προσφέρει οι αμερικανικές φιλανθρωπικές οργανώσεις για την περίθαλψη των προσφύγων έως το καλοκαίρι του 1923– και ο αντιπρόεδρος Βρετανός, ενώ τα άλλα δύο μέλη θα διορίζονταν από την ελληνική κυβέρνηση και θα εγκρίνονταν από την ΚτΕ. Η ΕΑΠ θα υπέβαλλε τριμηνιαίες εκθέσεις για την πορεία του έργου της στην ΚτΕ και την ελληνική κυβέρνηση, αλλά τυπικά ήταν υπόλογη μόνο απέναντι στο Συμβούλιο της ΚτΕ. Μετά το δημοψήφισμα του Απριλίου του 1924, και χάρη στις προσπάθειες του Χένρυ Μόργκενταου (Henry Morgenthau), πρώτου προέδρου της ΕΑΠ, εκδόθηκε το λεγόμενο «προσφυγικό δάνειο» ονομαστικού ύψους 12,3 εκατ. λιρών με επιτόκιο 7%, παρόλο που προοριζόταν για ανθρωπιστική βοήθεια.

³ Το Πρωτόκολλο της 29ης Σεπτεμβρίου 1923 συμπληρώθηκε με το Πρωτόκολλο της Γενεύης της 27ης Νοεμβρίου 1924 και η ΕΑΠ απέκτησε το δικαίωμα να αξιοποιήσει με μεγαλύτερη ελευθερία τους πόρους από το προσφυγικό δάνειο για την εκτέλεση των αναγκαίων έργων υποδομής στους προσφυγικούς οικισμούς. Τα ανωτέρω πρωτόκολλα κυρώθηκαν από την Ελλάδα και αναγνωρίστηκαν ως έχοντα νόμιμο ισχύ, το πρώτο με το νομοθετικό διάταγμα της 13ης Οκτωβρίου 1923 και το δεύτερο με το ψήφισμα της Δ΄ εν Αθήναις Συντακτικής Συνελεύσεως της 24ης Οκτωβρίου 1924.

Για την αποκατάσταση των προσφύγων η ΕΑΠ είχε έως το 1927 δαπανήσει το μεγαλύτερο μέρος από το συγκεκριμένο δάνειο και ήταν απαραίτητο να εξευρεθούν νέοι πόροι για να συνεχίσει το έργο της.⁴ Η ελληνική κυβέρνηση το 1927 ζήτησε από τη Δημοσιονομική Επιτροπή της ΚτΕ την εγγύησή της για την παροχή νέου δανείου με στόχο τη σταθεροποίηση της δραχμής και την ολοκλήρωση της προσφυγικής αποκατάστασης. Η Κοινωνία των Εθνών απέστειλε τετραμελή επιτροπή στην Ελλάδα για να μελετήσει την οικονομική κατάσταση της χώρας, η οποία έκρινε απαραίτητη τη μεταρρύθμιση του ελληνικού τραπεζικού συστήματος και την ίδρυση μίας νέας εκδοτικής τράπεζας. Ύστερα από μακρές διαπραγματεύσεις, στις 15 Σεπτεμβρίου 1927, υπογράφηκε το Πρωτόκολλο της Γενεύης με το οποίο ιδρύθηκε η Τράπεζα της Ελλάδος, εναρμονίστηκε η νομισματική πολιτική της χώρας με τη διεθνή, ενώ η κυβέρνηση συνήψε το λεγόμενο «τριμερές δάνειο», ύψους 9 εκατ. λιρών, από το οποίο το ένα τρίτο χορήγησε στην ΕΑΠ για να ολοκληρώσει το έργο της.⁵ Αξίζει να σημειωθεί ότι ο σερ Άρθουρ Σάλτερ (Sir Arthur Salter), πρόεδρος της Δημοσιονομικής Επιτροπής, για να κάμψει την αρνητική αρχικά στάση των οργάνων της ΚτΕ, κατά τη διάρκεια των συνεδριάσεων τόνισε ότι η ΕΑΠ ήταν η μοναδική επιτροπή της ΚτΕ για την οποία είχαν εκφραστεί θετικά σχόλια από όλες τις πλευρές· είχε επιτελέσει, σε δύσκολες συνθήκες, με επιτυχία ένα εξαιρετικό από πολιτική και οικονομική άποψη έργο και, αν η ΚτΕ επιθυμούσε να αποκλείσει την πιθανότητα μιας νέας δικτατορίας, που ενδεχομένως θα αποσταθεροποιούσε την κατάσταση στα Βαλκάνια, ήταν αναγκαίο να εξασφαλιστεί η δημοσιονομική σταθερότητα της Ελλάδας και να ενισχυθεί με νέους πόρους η ΕΑΠ, για να μπορέσει να φέρει εις πέρας το πρόγραμμά της «ως ένα εντυπωσιακό παράδειγμα των αποτελεσμάτων που μπορούσε να πετύχει η συνεργασία της ΚτΕ» με τα κράτη.⁶

Η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων άρχισε το έργο της στις 11 Νοεμβρίου 1923 και λειτούργησε έως τον Δεκέμβριο του 1930. Σύμφωνα με το άρθρο 12 του Καταστατικού της έργο της ήταν

η διά των εις αυτήν εκχωρημένων γαιών, των εις την διάθεσιν αυτής τιθεμένων χρηματικών ποσών και των ιδίων αυτής εισοδημάτων αποκατάστασις προσφύγων εις έργα παραγωγικά είτε εις την ύπαιθρον χώραν είτε αλλαχού εν Ελλάδι.

⁴ E. Kontogiorgi, *Population Exchange in Greek Macedonia. The Rural Settlement of Refugees 1922-1930* (Oxford: Clarendon Press, 2006), 75-85.

⁵ Μ. Φαλιδόπουλος, *Ιστορία της Τράπεζας της Ελλάδος 1928-2008* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 2014), 28-29· Κ. Κωστής, *Ο πλούτος της Ελλάδας. Η ελληνική οικονομία από τους Βαλκανικούς πολέμους μέχρι σήμερα* (Αθήνα: Πατάκης, 2018), 112-114, 172-179.

⁶ Επιστολή προς Τσαρλς Π. Χόουλαντ (C.P. Howland), 27 Ιουλίου 1926, League of Nations Archive (LNA), C129· Kontogiorgi, *Population Exchange*, 79-82.

Η ελληνική κυβέρνηση δεσμεύτηκε να εκχωρήσει στην ΕΑΠ τουλάχιστον 5 εκατ. στρέμματα καλλιεργήσιμης γης.

Οι υπηρεσίες της ΕΑΠ στελεχώθηκαν με προσωπικό από τις κρατικές υπηρεσίες. Με το νομοθετικό διάταγμα της 17ης Δεκεμβρίου 1923 αποσπάστηκαν στο Τμήμα Αγροτικής Αποκατάστασης της ΕΑΠ 725 υπάλληλοι του Υπουργείου Γεωργίας, ως επί το πλείστον γεωπόνοι, ενώ 23 υπάλληλοι του Υπουργείου Κοινωνικής Προνοίας εντάχθηκαν στο Τμήμα της Αστικής Αποκατάστασης. Η Γενική Διεύθυνση Εποικισμού Μακεδονίας (ΓΔΕΜ), η οποία έως το 1923 είχε ήδη εγκαταστήσει 66.920 οικογένειες προσφύγων, ανασυγκροτήθηκε, ενσωματώθηκε στην ΕΑΠ, και αποτέλεσε τον πυρήνα της υπηρεσίας που ανέλαβε να υλοποιήσει το πρόγραμμα του αγροτικού εποικισμού, ταυτόχρονα με την εφαρμογή της αγροτικής μεταρρύθμισης στις Νέες Χώρες και την ανασυγκρότηση του γεωργικού τομέα.⁷ Επικεφαλής του τεχνικού επιτελείου του Γραφείου Εποικισμού της ΓΔΕΜ είχε τοποθετηθεί από τον Σεπτέμβριο (1923) ο νεαρός γεωπόνος Ιωάννης Καραμάνος, ο οποίος επέδειξε εξαιρετικές ικανότητες και συνέβαλε στην επιτυχή διεκπεραίωση της αγροτικής αποκατάστασης των προσφύγων σε εντυπωσιακά σύντομο χρόνο.⁸ Νέοι επιστήμονες (γεωπόνοι, μηχανικοί, οικονομολόγοι), πολλοί από τους οποίους είχαν σπουδάσει στη Δυτική Ευρώπη και συνεργάστηκαν με την ΕΑΠ, διακρίθηκαν για το πρακτικό τους πνεύμα, συνέβαλαν ως τεχνοκράτες στην ορθολογική ρύθμιση των ζητημάτων του εποικισμού και του βενιζελικού εκσυγχρονισμού και πολλοί επέδειξαν σαφείς κοινωνικές ευαιθησίες κατά την άσκηση των καθηκόντων τους.

Η ΕΑΠ έδωσε προτεραιότητα στην αγροτική εγκατάσταση όσο το δυνατόν περισσότερων προσφύγων στις Νέες Χώρες, για την οποία δαπάνησε το 86,35% από το σύνολο των πόρων που τέθηκαν στη διάθεσή της. Το 1925 αποφάσισε να μη διαθέσει δυνάμεις και κεφάλαια για την αποκατάσταση προσφύγων στην Αθήνα και τον Πειραιά, όπου είχε ήδη εγκαταστήσει 100.000 πρόσφυγες. Η ΕΑΠ, αν και παραδεχόταν πως η περιοχή είχε επιδείξει ικανότητα ενσωμάτωσης των επήλυδων, στην έκθεσή της προς το Συμβούλιο της Κοινωνίας των Εθνών διατύπωνε την επιθυμία να εμποδίσει τη ραγδαία αύξηση του πληθυ-

⁷ Β.Δ. Κριμπάς, «Το έργο της αγροτικής εγκαταστάσεως της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 13 (1999-2000), 225-268· για τη δομή της ΕΑΠ, βλ. Kontogiorgi, *Population Exchange*, 89-92.

⁸ Η. Morgenthau, *Η Αποστολή μου στην Αθήνα. 1922 το έπος της εγκατάστασης*, μτφρ. Σ. Κασεσιάν (Αθήνα: Τροχαλία, 1994), 372 [= αγγλ. έκδ. Η. Morgenthau, *I Was Sent to Athens* (New York: Doubleday, Doran & Co., 1929)]· Ε. Κοντογιώργη, «Ο Ιωάννης Καραμάνος και η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων», στο Α.Ι. Καραμάνος (επιμ.), *Αναλαμπές Δημιουργίας στη Νεώτερη Ελλάδα. Ο Βίος και το Έργο του Ιωάννη Καραμάνου* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2020), 57-86.

σμού της πρωτεύουσας, «η οποία θα μπορούσε να καταστεί πηγή κοινωνικού και οικονομικού κινδύνου για την Ελλάδα».⁹

Τα πρώτα πέντε χρόνια η αυτοστέγαση σε συνοικισμούς που δημιουργήθηκαν σε περιοχές εκτός σχεδίου πόλης κάλυψε τις άμεσες στεγαστικές ανάγκες των προσφύγων στις πόλεις, οι περισσότεροι από τους οποίους ζούσαν σε αυτοσχέδιες κατοικίες (παράγκες). Το κράτος σταδιακά ενέταξε στον αστικό ιστό τις παραπάνω περιοχές, στις οποίες όμως η έλλειψη υποδομών καθιστούσε προβληματική τη διαβίωση –γεγονός που καθόρισε τις πολιτικές επιλογές των προσφύγων στις επόμενες δεκαετίες. Με την αστική εγκατάσταση των προσφύγων η ΕΑΠ απασχολήθηκε ουσιαστικά μετά το 1927 και επικεντρώθηκε κυρίως στην παροχή στέγης. Έως το 1929 είχαν χτιστεί 23.611 κατοικίες από την ΕΑΠ και το Υπουργείο Προνοίας, ωστόσο το 1930 περισσότερες από 30.000 οικογένειες ζούσαν ακόμη σε παράγκες. Η ΕΑΠ δεν συμπεριέλαβε στο πρόγραμμά της το ζήτημα της απασχόλησης των αστών προσφύγων, με εξαίρεση την οικονομική διευκόλυνση ορισμένων τεχνιτών που μπόρεσαν να ιδρύσουν εργαστήρια ή τη συγκρότηση ορισμένων προσφυγικών οικισμών κοντά σε εργοστάσια. Για τον λόγο αυτόν τα προβλήματα που σχετίζονταν με την οικονομική και την κοινωνική ενσωμάτωση των προσφύγων που εγκαταστάθηκαν στις πόλεις ήταν πολύ πιο σύνθετα και παρέμειναν άλυτα για πολλές δεκαετίες.

Στην παρούσα εισήγηση θα εξεταστεί ο ρόλος του Συμβουλίου της ΕΑΠ σε ορισμένες σημαντικές θεσμικές αλλαγές που αφορούσαν την αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων. Πρόθεσή μας είναι να τονιστεί πώς η Κοινωνία των Εθνών με τη σύσταση της ΕΑΠ, τις τεχνικές και τις συμβουλευτικές επιτροπές της, αναδείχτηκε σε κείμενο πρωταγωνιστή κατά τη διαδικασία εγκαθίδρυσης νέων θεσμών στη μεσοπολεμική περίοδο για την επίλυση του προσφυγικού προβλήματος, θεσμοί που αφορούσαν και τους ντόπιους, και ήταν καθοριστικής σημασίας για τη συγκρότηση του ελληνικού κράτους κατά τον 20ό αιώνα.

Πριν από το 1923 οι κυβερνήσεις των Φιλελευθέρων με διάφορα νομοσχέδια και νόμους είχαν προβεί στη συγκρότηση των αναγκαίων διοικητικών δομών για την αγροτική μεταρρύθμιση και την άσκηση συστηματικής γεωργικής πολιτικής, που διευκόλυναν σε σημαντικό βαθμό τις πολιτικές που εφαρμόστηκαν στη δεκαετία 1922-1932 για την επίλυση του προσφυγικού ζητήματος, του κρισιμότερου κοινωνικού και οικονομικού ζητήματος της μεσοπολεμικής περιόδου για την Ελλάδα. Η ίδρυση ανεξάρτητου Υπουργείου Γεωργίας το 1917 (με το νομοθετικό διάταγμα της 14ης Ιουνίου 1917 που κυρώθηκε με τον νόμο 853

⁹ Fifth Quarterly Report on the Operations of the RSC, Γενεύη, 4 Μαρτίου 1925, C.112.M.53.1925.II.

του ίδιου έτους), η ψήφιση του νόμου 1072 το 1917,¹⁰ ο οποίος αποτέλεσε τον καταστατικό νόμο της αγροτικής νομοθεσίας, στον οποίο στηρίχθηκε η αγροτική πολιτική του ελληνικού κράτους και συμπληρώθηκε με τους νόμους 2052 και 2922 του 1919, διευκόλυναν την εφαρμογή ενός προγράμματος μεταρρυθμιστικού που είχε στόχο την επίλυση του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία, αλλά κυρίως στις Νέες Χώρες, όπου κυριαρχούσαν οι μεγάλες γαιοκτησίες.¹¹ Εξίσου σημαντική για το ανορθωτικό εγχείρημα του βενιζελισμού ήταν και η ίδρυση το 1920 της Ανωτάτης Γεωπονικής Σχολής.

Για την επίλυση του προσφυγικού προβλήματος συντάχθηκε ένας μεγάλος αριθμός εγκυκλίων, νόμων, διαταγμάτων, υπουργικών αποφάσεων, ενώ ιδρύθηκαν και νέες υπηρεσίες και οργανισμοί. Από το πλήθος αυτών των νομοθετικών μέτρων θα αναφερθούμε στη συνέχεια σε εκείνα που αποτέλεσαν προϊόν της συνεργασίας του Συμβουλίου της ΕΑΠ με τις μεσοπολεμικές κυβερνήσεις –κυρίως όμως με την κυβέρνηση Βενιζέλου στην περίοδο 1928-1930–, τα οποία επέσπευσαν την αγροτική μεταρρύθμιση και αποκατάσταση προσφύγων και γηγενών, και υπήρξαν καθοριστικής σημασίας για τη σταθεροποίηση του εποικιστικού έργου που είχε επιτελεστεί έως τη διάλυση της Επιτροπής.

Έως τον Μάιο του 1924 η κυβέρνηση είχε παραχωρήσει στην Επιτροπή μόνο 252.000 στρέμματα δημόσιας γης με καθαρό τίτλο. Ο αντιπρόεδρος της σερ Τζων Κάμπελ (Sir John Campbell) συζήτησε με τον Αλέξανδρο Παπαναστασίου την ανάγκη να μεταβιβαστούν στην ΕΑΠ στο συντομότερο χρόνο οι μουσουλμανικές περιουσίες καθώς και εκτάσεις από τις μεγάλες γαιοκτησίες που θα απαλλοτριώνονταν. Συμφωνήθηκε ότι θα έπρεπε να παρακαμφθεί το πρόβλημα της εκτίμησης καταρχάς από τη Μικτή Επιτροπή για την ανταλλαγή των πληθυσμών της αξίας των κτημάτων των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων –σύμφωνα με τη Σύμβαση της Ανταλλαγής των Πληθυσμών– προτού παραχωρηθούν στην ΕΑΠ.

Με το νομοθετικό διάταγμα της 2ας/3ης Μαΐου 1924 ιδρύθηκε η Γενική Διεύθυνση Ανταλλαγής στο Υπουργείο Γεωργίας για να ασχοληθεί με το ζήτημα.¹² Ένα μήνα αργότερα η Μικτή Επιτροπή, αφού τροποποίησε ορισμένα άρθρα της Σύμβασης για την Ανταλλαγή των Πληθυσμών, αποφάσισε να μεταβιβάσει τις ακίνητες περιουσίες των μουσουλμάνων στην ελληνική κυβέρνηση

¹⁰ Με τον νόμο 1072/1917 κυρώθηκαν τα 5 επαναστατικά νομοθετικά διατάγματα που είχαν εκδοθεί από την Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης και επεκτάθηκε η ισχύς των διατάξεών τους στην υπόλοιπη Ελλάδα.

¹¹ Ν.Π. Κατσούλης (Τμηματάρχης Α΄ Τμήματος Εποικισμού Υπουργείου Γεωργίας), *Το εποικιστικό έργο του Υπουργείου Γεωργίας* (Αθήνα: χ.ε., 1938), 6.

¹² ΕΑΠ, *Συλλογή Νόμων, Διαταγμάτων κ.λπ. αφορώντων την ΕΑΠ* (Αθήνα: 1926).

και των Ελληνο-ορθόδοξων χριστιανών στην τουρκική, χωρίς να έχει ολοκληρωθεί η εκτίμησή τους. Αποδεδειγμένα κατ' αυτόν τον τρόπο οι γαίες των πρώην μουσουλμανικών τσιφλικιών και παραχωρήθηκαν στην ΕΑΠ 3,5 εκατ. στρέμματα, ενώ εξαιρετικά προσοδοφόρες μουσουλμανικές περιουσίες εξαιρέθηκαν και μεταβιβάστηκαν στην Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για την αποζημίωση των αστών προσφύγων. Τα υπόλοιπα στρέμματα εξασφαλίστηκαν με την εξαιρετικά ριζοσπαστική αγροτική μεταρρύθμιση, την οποία επέσπευσε η υπ' αριθ. 3473 απόφαση της Επαναστατικής Κυβέρνησης στις 14 Φεβρουαρίου 1923. Σύμφωνα με αυτή επιτρέπονταν οι απαλλοτριώσεις χωρίς προηγούμενη πλήρη αποζημίωση των ιδιοκτητών, αναστέλλοντας έτσι τη συνταγματική διάταξη για προστασία του θεσμού της ιδιοκτησίας, η οποία θεσμοθετήθηκε εκ νέου με τον Αγροτικό Νόμο στις 3 Οκτωβρίου 1924.¹³ Από το 1924 έως το 1925 ακολούθησαν πέντε ακόμη νομοθετικά διατάγματα που διευκόλυναν την αγροτική μεταρρύθμιση.¹⁴

Η ΕΑΠ προχώρησε στην ταχύτερη διανομή κλήρων στους πρόσφυγες στις βόρειες επαρχίες της Μακεδονίας και της Θράκης, μέσα σε συνθήκες αταξίας, λόγω της έλλειψης κτηματολογίου και εδαφολογικών μελετών. Οι γεωπόνοι που την υλοποίησαν κυριολεκτικά έβαλαν τους πρόσφυγες αμέσως στα χωράφια. Χρησιμοποιήθηκαν εκτός από τα δημόσια και τα πρώην κτήματα των ανταλλάξιμων μουσουλμάνων και Βουλγάρων, μοναστηριακά κτήματα (μετόχια) του Αγίου Όρους, γαίες ντόπιων καλλιεργητών που περιήλθαν στη δικαιοδοσία των εποικιστικών συνεργείων με απόφαση του γενικού διευθυντή Μακεδονίας, γαίες που επιτάχθηκαν από ντόπιους ιδιοκτήτες χωρίς να έχουν απαλλοτριωθεί και στην Ήπειρο και τη Θράκη γαίες που ανήκαν σε μουσουλμάνους που εξαιρέθηκαν από την ανταλλαγή. Η διαδικασία με την οποία δόθηκαν οι κλήροι στους πρόσφυγες ήταν απλή και πρόχειρη, αλλά απέβλεπε στην εξασφάλιση της επιβίωσής τους και στην όσο το δυνατόν ταχύτερη κοινωνική και οικονομική τους ένταξη στην ύπαιθρο.¹⁵ Η ΕΑΠ αργότερα συνέστησε, με την τεχνική βοήθεια Ρώσων προσφύγων αξιωματικών, δικά της τοπογραφικά συνεργεία στα οποία ανέθεσε την κατάρτιση κτηματολογίου. Προβλήματα που αφορούσαν την κυριότητα της ΕΑΠ σε συγκεκριμένες κατηγορίες γαιών, οι οποίες διατέθηκαν για την αγροτική αποκατάσταση τα πρώτα χρόνια λόγω

¹³ ΕΑΠ, *Συλλογή Νόμων*.

¹⁴ Η αγροτική αυτή νομοθεσία κωδικοποιήθηκε με το νομοθετικό διάταγμα της 12ης Οκτωβρίου 1926 που δημοσιεύτηκε στο ΦΕΚ 370Α' /22 Οκτωβρίου 1926.

¹⁵ Ι. Παπαδάκης, «Το ελληνικό γεωργικό και οικονομικό θαύμα (1922-1983). Διδάγματα για τους ξένους και για μας», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 58,Β' (1985), 556-580.

της επείγουσας ανάγκης να δοθούν κλήροι σε όσο το δυνατόν περισσότερους πρόσφυγες, παρακάμφθηκαν αρχικά και διευθετήθηκαν τον τελευταίο χρόνο της λειτουργίας της ΕΑΠ, όπως θα αναπτύξουμε στη συνέχεια.

Κατά τη διάρκεια του εποικιστικού προγράμματος ανέκυψαν πολλά προβλήματα, υπήρχαν τριβές με τους ντόπιους, έλαβαν χώρα συγκρούσεις και βίαιες εκδιώξεις προσφυγικών ομάδων, έγιναν καταπατήσεις γαιών. Η ΕΑΠ χρειάστηκε να μετακινήσει ομάδες προσφύγων που είχε εγκαταστήσει σε ακατάλληλα εδάφη σε άλλες περιοχές, προέκυψαν ζητήματα λόγω των παράνομων δικαιοπραξιών –κατά παράβαση του νόμου του 1913 που απαγόρευε κάθε δικαιοπραξία στα μουσουλμανικά κτήματα– τα οποία έπρεπε να διευθετηθούν από το κράτος για να εκτονωθεί η ένταση μεταξύ ντόπιων και προσφύγων, σημειώθηκαν λάθη από τα τοπογραφικά συνεργεία, υπήρχαν εκκρεμότητες και παραλείψεις που έπρεπε να διορθωθούν.¹⁶ Ωστόσο, είναι αναμφισβήτητο ότι το τιτάνιο έργο της αποκατάστασης στέφθηκε από επιτυχία. Σε διάστημα μόλις τριών ετών, από το 1923 έως το 1926, είχε αποκατασταθεί ο μεγαλύτερος αριθμός των αγροτών προσφύγων. Έως και το 1929 η ΕΑΠ είχε αποκαταστήσει 143.591 οικογένειες αγροτών στις Νέες Χώρες (Μακεδονία, Δυτική Θράκη, Ήπειρο, Κρήτη και νησιά του Βορείου Αιγαίου), ενώ 2.167 οικογένειες αγροτών προσφύγων εγκαταστάθηκαν από το Υπουργείο Γεωργίας στις υπόλοιπες επαρχίες. Η ταχύτητα, ο ορθολογισμός και το πρακτικό πνεύμα που επικράτησε, αποδείχθηκαν κρίσιμα, τόσο για την επιβίωση και ενσωμάτωση των προσφύγων, όσο και για τη διατήρηση της ασφάλειας και της δημόσιας τάξης.¹⁷

Η εγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο έγινε κατά ομάδες (10 οικογενειών) και ενισχύθηκε η ιδέα του συνεταρισμού.¹⁸ Σε κάθε προσφυγική οικογένεια παραχωρήθηκε στέγη και γεωργικός κλήρος, σπόροι, ζώα, λιπάσματα, εργαλεία, καθώς και ένα μικρό χρηματικό ποσό για τη συντήρηση της οικογένειας έως την πρώτη σοδειά. Οι αγρότες πρόσφυγες χρεώθηκαν για όλες αυτές τις παροχές τις οποίες έπρεπε να εξοφλήσουν με τοκοχρεωλυτικές δόσεις. Η

¹⁶ St.P. Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey* (New York: Macmillan, 1932), 646 κ.ε.: D. Pentzopoulos, *The Balkan Exchange of Minorities and its Impact upon Greece* (Paris-The Hague: Mouton and Co., 1962), 136-138· Kontogiorgi, *Population Exchange*, 131-157 passim.

¹⁷ Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Το ανεπανάληπτο επίτευγμα», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 9 (1992), 9-12.

¹⁸ Το 1926 η ΕΑΠ, η οποία θεωρούσε την οικονομική οργάνωση των αγροτών απαραίτητο όρο για την επιτυχία του εποικιστικού της προγράμματος, ίδρυσε στη Θεσσαλονίκη ειδική σχολή στην οποία εκπαιδεύτηκαν 120 γεωπόνοι που προπαγάνδισαν κατόπιν στους αγροτικούς οικισμούς την ιδέα του συνεταρίζεσθαι, βλ. Ninth Quarterly Report on the Work of the Refugee Settlement Commission, 5, Γενεύη 1η Μαρτίου 1926, C.110.M.51.1926.II.

ΕΑΠ διένειμε στους δικαιούχους κλήρους σε διάφορες τοποθεσίες ανάλογα με την ποιότητα του εδάφους, το είδος που θα καλλιεργούσαν και τον αριθμό των μελών της οικογένειας. Ο μέσος όρος του κλήρου ήταν 25 στρέμματα. Για τους κλήρους που τους χορηγήθηκαν οι πρόσφυγες έλαβαν προσωρινούς τίτλους (παραχωρητήρια) και αποφασίστηκε να λάβουν οριστικούς τίτλους αργότερα, όταν τα τοπογραφικά συνεργεία θα ολοκλήρωναν την καταμέτρηση των χωραφιών, την οριοθέτηση των περιουσιών των ντόπιων και θα διενεργούνταν η οριστική διανομή των κλήρων. Τίτλους ιδιοκτησίας θα αποκτούσαν μετά την αποπληρωμή των χρεών τους. Η ΕΑΠ απέκτησε νομοθετικό δικαίωμα κατοχής στις γαίες και τις περιουσίες –αγροτικές και αστικές– στις οποίες είχε εγκαταστήσει πρόσφυγες με το νομοθετικό διάταγμα της 15ης Μαΐου 1926. Ωστόσο, αυτή η μεταβίβαση, λόγω της έλλειψης κτηματολογίου, δεν καθόριζε επακριβώς τα όρια των εκτάσεων στις οποίες αναφερόταν. Επιπλέον, επειδή είχε γίνει επί της δικτατορίας του Πάγκαλου, τελικά εγκρίθηκε από το Κοινοβούλιο το 1929.

Μετά την εκλογική νίκη του Ελευθερίου Βενιζέλου, η κυβέρνηση των Φιλελευθέρων επιδίωξε να δώσει νέα ώθηση σε όλους τους τομείς της αγροτικής οικονομίας, ενώ παράλληλα με την ίδρυση της Αγροτικής Τραπέζης πέρασε από τη Βουλή μια σειρά νομοθετημάτων. Στο Υπουργείο Γεωργίας με τον νόμο 4142/1929 ιδρύθηκε η Γενική Διεύθυνση Γεωργίας (ΓΔΓ), μια ισχυρή κεντρική διοίκηση με συγκεντρωτικό χαρακτήρα και σκοπό την αναδιοργάνωση των γεωργικών υπηρεσιών του υπουργείου, τον συντονισμό των διάφορων τμημάτων του και τη συμπλήρωση του εποικιστικού προγράμματος ενόψει της επικείμενης διάλυσης της ΕΑΠ το επόμενο έτος. Ο Βενιζέλος στη θέση του γενικού διευθυντή Γεωργίας τοποθέτησε τον Ιωάννη Καραμάνο που έχαιρε της εμπιστοσύνης της ΕΑΠ.

Το 1929 το Συμβούλιο της ΕΑΠ αποφάσισε να διαθέσει το απαραίτητο ποσό από το απόθεμα του προϋπολογισμού προκειμένου να ολοκληρωθεί το κτηματολόγιο των διανομών και να κατοχυρωθεί θεσμικά η αγροτική εγκατάσταση. Ο Τζων Κάμπελ σε επιστολή του προς τον σερ Τζων Χόουπ Σίμσον (Sir John Hope Simpson) ανέφερε:

Το να οριοθετήσουμε την γη, να δώσουμε σε κάθε πρόσφυγα τον οριστικό του κλήρο και να εξασφαλίσουμε την αδιαμφισβήτητη κατοχή του σε αυτόν, θα ισοδυναμεί με το να βάλουμε τη σφραγίδα της νομιμότητας στο έργο που έχει έως τώρα επιτελεσθεί. Διαφορετικά θα υπάρχει ανασφάλεια, γιατί σε κάθε κτηματική έκταση οι πιθανότερες για κάθε είδους διεκδίκηση από άλλους είναι ολοφάνερες, είναι αβέβαιο τι θα αποφασίσουν τα δικαστήρια, ενώ για τον πρόσφυγα κάθε δικαστικός αγώνας –όσο και αν βασίζεται σε εύλογη βάση– θα είναι αναγκαστικά τόσο δαπανηρός και προβληματικός που δεν θα τον αναλάβει. Είναι ολοφάνερο ότι δεν θα έχει καμία σημασία να πάρουμε ένα νομοθετικό διάταγμα που θα καθορίζει ότι κάποιος είναι

κάτοχος ενός κλήρου, αν δεν θα έχει οποιαδήποτε μέσα για την επιβολή των δικαιωμάτων του που θα αναφέρονται στο διάταγμα.¹⁹

Στη συνέχεια συζήτησαν το θέμα με την κυβέρνηση Βενιζέλου, η οποία επέβαλε σχετικό νομοσχέδιο προς συζήτηση στη Βουλή και τη Γερουσία τον Αύγουστο.

Την 24η Ιανουαρίου 1930, ο αντιπρόεδρος της κυβέρνησης, Αχιλλέας Παπαδάτος, και ο πρόεδρος της ΕΑΠ, Τσαρλς Έντι (Charles B. Eddy), υπέγραψαν στη Γενεύη τη Σύμβαση για τη Διάλυση της Επιτροπής. Σύμφωνα με το άρθρο 21, η ελληνική κυβέρνηση αναλάμβανε την υποχρέωση, πριν από την 31η Δεκεμβρίου 1930, να θεσπίσει την απαραίτητη νομοθεσία ώστε να διασφαλίσει για την Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων αλλά και για όλους τους πρόσφυγες που η Επιτροπή εγκατέστησε, «καθαρό και αδιαμφισβήτητο τίτλο πλήρους κυριότητας» σε όλες τις κατηγορίες γαιών που περιλάμβανε ο κλήρος που είχε παραχωρηθεί στον κάθε πρόσφυγα και σε όλες τις τοποθεσίες όπου είχαν κτισθεί σπίτια για τους πρόσφυγες. Αυτή η υποχρέωση δεν ίσχυε για τις μισθωμένες γαίες των μοναστηριακών κτημάτων του Αγίου Όρους στις οποίες η ΕΑΠ είχε εγκαταστήσει πρόσφυγες. Για την κατηγορία αυτή προβλεπόταν να υπογραφεί εντός τους έτους ειδική ρύθμιση μεταξύ της ελληνικής κυβέρνησης και της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων.

Την ίδια περίοδο επικρατούσε σκεπτικισμός σχετικά με την οικονομική αποτελεσματικότητα του μοντέλου που είχε εφαρμοστεί κατά τη διαδικασία του εποικισμού. Η απελευθέρωση εκατομμυρίων στρεμμάτων μετά την εκτέλεση των παραγωγικών έργων στις πεδιάδες της Θεσσαλονίκης, των Σερρών και στα τενάγη των Φιλιππών –έργα που είχαν ξεκινήσει με την εξασφάλιση δανειακών κεφαλαίων από την κυβέρνηση Βενιζέλου–, προκάλεσε πολλές συζητήσεις για την αποτελεσματικότερη αξιοποίησή τους και τη συνέχιση του εποικιστικού προγράμματος. Με την αγροτική μεταρρύθμιση και αποκατάσταση των προσφύγων και ακτημόνων γεωργών, τον εκουγχρονισμό με την εφαρμογή επιστημονικών και τεχνολογικών εργαλείων και τη σημαντική αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων των Νέων Χωρών, επιδιώχτηκε η αύξηση της γεωργικής παραγωγής που θα καθιστούσε τη χώρα αυτάρκη σε σιτηρά και θα έδινε ώθηση στην εθνική οικονομία. Ωστόσο, δεν είχε σημειωθεί αντίστοιχη αύξηση των στρεμματικών αποδόσεων των σιτηρών.²⁰ Παρόλο που η παραγωγή σιτηρών αυξήθηκε κατά ένα τρίτο σε σύγκριση με την προηγούμενη δεκαετία,

¹⁹ Τ. Κάμπελ προς Τ. Χόουπ Σίμσον, 30 Αυγούστου 1929, LNA, Liquidation File I, L.2 (a), Ιανουάριος 1929 - Νοέμβριος 1929.

²⁰ Κ. Κωστής, *Αγροτική οικονομία και Αγροτική Τράπεζα (1919-1928)* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1987).

η χώρα ήταν αναγκασμένη να εισαγάγει πάνω από το ήμισυ του σιταριού και των αλεύρων που χρειαζόταν για να καλύπτει τις καταναλωτικές της ανάγκες, και το υψηλό ποσό που κατέβαλε για τις εισαγωγές σιτηρών (που κυμαινόταν από 4 μέχρι 8 εκατ. λίρες) επιβάρυνε το εμπορικό ισοζύγιο. Η κατάσταση είχε επιδεινωθεί, ειδικά στις βόρειες επαρχίες, από το 1927 και εξής εξαιτίας των φυσικών καταστροφών που είχαν προκαλέσει περαιτέρω μείωση των στρεμματικών αποδόσεων και των προσόδων των καλλιεργητών σιταριού.

Από το 1929 αρκετοί γεωπόνοι και οικονομολόγοι αναζήτησαν τις αιτίες των χαμηλών στρεμματικών αποδόσεων στις μεταβολές που είχαν προκαλέσει στην ύπαιθρο η αγροτική μεταρρύθμιση και αποκατάσταση, στις οποίες οφειλόταν η μη ανανέωση της φυσικής γονιμότητας των γαιών, λόγω της εντατικής καλλιέργειας, της κατάρτησης της αγρανάπαυσης και της μείωσης των οργανικών λιπασμάτων.²¹ Για να αυξηθεί η παραγωγή, υποστήριξαν ότι ήταν απαραίτητη η χρήση μηχανημάτων και λιπασμάτων σε ευρεία κλίμακα, κάτι που θα ήταν εφικτό σε μεγαλύτερες σε έκταση γεωργικές εκμεταλλεύσεις. Αρκετοί θεώρησαν ότι θα έπρεπε να αλλάξει το μοντέλο που είχε εφαρμόσει η ΕΑΠ κατά τη διαδικασία διανομής κλήρων στους αγρότες γιατί είχε προκαλέσει τον κατακερματισμό των πιο εύφορων εδαφών.

Σε συνάντηση των γεωπόνων του Υπουργείου Γεωργίας στην αρχή του 1930, ο διευθυντής Γεωργικών Εφαρμογών Επαμεινώνδας Κυπριάδης πρότεινε να εγκαταλειφθεί η γενική εξισωτική αρχή που είχε εφαρμοσθεί κατά την παραχώρηση κλήρων στους δικαιούχους –πρόσφυγες και γηγενείς–, γιατί είχε δημιουργήσει μικρές και διάσπαρτες στον χώρο καλλιεργητικές μονάδες, και να χορηγηθεί στον κάθε γεωργό ενιαίος κλήρος ίσης αξίας κατά την οριστικοποίηση των διανομών.²² Τον Φεβρουάριο ο υπουργός Γ. Σπυρίδης, σε άρθρο του στην *Εστία* υποστήριξε την εισαγωγή της μηχανικής καλλιέργειας στις εκτάσεις που θα απελευθερώνονταν με την ολοκλήρωση των υδραυλικών έργων, την παράλληλη χρήση λιπασμάτων και τη χορήγηση πιστώσεων στους καλλιεργητές σιτηρών για την επίτευξη της σιτάρκειας.²³

Την εισαγωγή του νέου συστήματος διανομής των γαιών και τη διάκριση των κληρούχων σε κατηγορίες διαφόρου δυναμικότητας, αντέκρουσαν σθε-

²¹ Tenth Quarterly Report on the Work of the RSC, 2-3, Γενεύη, 1η Ιουνίου 1926, C.308.M.117.1926. Η Ν.Η. Αναγνωστόπουλος, *Η αγροτική μεταρρύθμιση* (Αθήνα: Ν.Α. Απασιδης, 1929), 57-58.

²² Πρακτικά της συνάντησης των γεωπόνων του Υπουργείου Γεωργίας [1930]. Την πρόταση του Ε. Κυπριάδη υπέγραψαν και οι Κ. Κούδεσης, Μ. Τρουλλινός, Π. Παπαδόπουλος, Ι. Μαντζίκος, Α. Τσόκαλης, Ι. Κωνσταντινίδης, Γ. Τσιμακόπουλος και Χ. Παπαγεωργίου, American School of Classical Studies at Athens, Αρχείο Κ.Δ. Καραβίδα, φάκ. 27.

²³ *Εστία*, 14 και 15 Φεβρουαρίου 1930.

ναρά ο πρώην ΓΔΕΜ Ιωάννης Καραμάνος και ο *Σύνδεσμος Επιστημόνων Γεωπόνων Μακεδονίας - Θράκης*,²⁴ οι οποίοι γνώριζαν τις ειδικές κλιματολογικές, εδαφολογικές και κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες της υπαίθρου των βορείων επαρχιών. Οι παραπάνω γεωπόνοι υποστήριξαν ότι, αν και ο πολυτεμαχισμός ήταν θεωρητικά αποφευκταίος, είχαν παραχωρηθεί στους γεωργούς κλήροι σε διαφορετικές τοποθεσίες, προκειμένου να τους προστατεύσουν από τις αντίξοες καιρικές και τοπογραφικές συνθήκες και για να αποφευχθούν συγκρούσεις μεταξύ τους, σε περίπτωση που θα καταστρεφόταν η σοδεία εκείνων των γεωργών που θα είχαν πάρει χωράφια μόνο στην τοποθεσία που θα πληττόταν εξαιτίας των συγκεκριμένων συνθηκών. Επίσης τόνισαν ότι το σύστημα που είχε επικρατήσει στη Μακεδονία με τη διανομή γειτονικών κλήρων σε δεκαμελείς ομάδες συνεργαζόμενων γεωργών και τη δημιουργία, επομένως, μεγάλων αγροτεμαχίων, ήταν κατάλληλο για μηχανοκαλλιέργεια. Τέλος, επισήμαναν ότι για να μη δημιουργηθεί με την εισαγωγή νέου συστήματος διανομής σοβαρό κοινωνικό πρόβλημα στην υπαίθρο των βορείων επαρχιών με ανεπιθύμητες πολιτικές διαστάσεις ήταν ανάγκη να επισπευσθούν οι διανομές με πιστή εφαρμογή του αγροτικού νόμου.

Την αλλαγή στο σύστημα της διανομής απέκρουσε, όπως ήταν αναμενόμενο, η ΕΑΠ. Τον Μάρτιο ο σερ Τζων Χόουπ Σίμσον συναντήθηκε με τον γενικό γραμματέα του Υπουργείου Γεωργίας, Σ. Πιστολάκη, ο οποίος προσπάθησε να πείσει την Επιτροπή να δεχτεί να εφαρμοστεί το νέο σύστημα διανομής των γαιών, το οποίο με την αύξηση των τεχνικών υπαλλήλων του υπουργείου θα μπορούσε να ολοκληρωθεί σε ενάμιση χρόνο. Ο Σίμσον εξέθεσε αναλυτικά τους τεχνικούς, οικονομικούς και κοινωνικούς λόγους για τους οποίους κάθε πρόταση για αλλαγή του τρόπου διανομής κλήρων και για αναδασμό θα έπρεπε να εγκαταλειφθεί ως μη ρεαλιστική καθώς θα απαιτούσε πολύ χρόνο. Του επισήμανε δε ότι η κυβέρνηση είχε δεσμευθεί με τη Σύμβαση της 24ης Ιανουαρίου 1930 να νομιμοποιήσει όλες τις διανομές σε πρόσφυγες που είχαν διενεργήσει τα τοπογραφικά συνεργεία της Επιτροπής έως εκείνη την ημερομηνία, και θα έπρεπε να γνωρίζει ότι οι αγρότες θα αντιδρούσαν έντονα, σε περίπτωση που η κυβέρνηση θα επιχειρούσε να εφαρμόσει διαφορετική πολιτική σε άλλες περιοχές, γιατί δεν θα είχαν ίδια μεταχείριση. Το νέο σχέδιο διανομής θα είχε σοβαρές πολιτικές επιπλοκές. Τα συνεργεία της ΕΑΠ είχαν μεγάλη εμπειρία των συνθηκών στην υπαίθρο και είχαν καταλήξει στο συγκεκριμένο σύστημα διανομών, γιατί ήταν το μόνο που είχε την ευρεία αποδοχή των γεωργών, χωρίς την οποία

²⁴ Στον Σύνδεσμο Επιστημόνων Γεωπόνων Μακεδονίας - Θράκης μέλη ήταν και ο Ι. Παπαδάκης, ο Δ. Αβράσσογλου, ο Χρ. Βασματζίδης, ο Ι. Παλαιολόγος, ο Α. Μόζερ, ο Χ. Παπαχρήστου.

κάθε διανομή θα αποτύγχανε. Τις θέσεις αυτές ο αντιπρόεδρος της Επιτροπής ανέπτυξε πιο διεξοδικά και στον πρωθυπουργό Ελευθέριο Βενιζέλο, ο οποίος εξέφρασε την ανησυχία του γιατί σε πολλές περιπτώσεις ο κλήρος ενός γεωργού ήταν κατακερματισμένος σε δέκα διαφορετικές τοποθεσίες.²⁵

Στις 18 Δεκεμβρίου 1930 η κυβέρνηση δημοσίευσε τον νόμο 4857 «περί μεταβιβάσεως εις το Ελληνικόν Δημόσιον της κινήτης και ακινήτου περιουσίας της Ε.Α.Π. και συστάσεως υποθήκης υπέρ της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής».²⁶ Το άρθρο 7 κήρυξε οριστικό το κτηματολόγιο που είχε καταρτισθεί από την ΕΑΠ και όρισε ότι όλες οι διανομές της Επιτροπής προς πρόσφυγες ή γηγενείς βάσει αυτού του κτηματολογίου θα ήταν έγκυρες και υποχρεωτικές για την κυβέρνηση. Το άρθρο 8 προετοίμασε την επίλυση του μετοχιακού ζητήματος.²⁷ Ο νόμος 5377/1932 της κυβέρνησης Βενιζέλου οριστικοποίησε τη διανομή των κλήρων σε πρόσφυγες και ακτήμονες αγρότες, σε γαίες που είχαν ενοικιαστεί από τις μονές του Αγίου Όρους και όρισε ότι, ως προς το θέμα της χρέωσής τους και της απόκτησης τίτλων, θα ίσχυε και γι' αυτούς ό,τι προβλεπόταν και για τους υπόλοιπους πρόσφυγες βάσει των αγροτικών νόμων και των συμφωνιών της κυβέρνησης με την ΕΑΠ.

Η ΕΑΠ κατόρθωσε να ολοκληρώσει και να κατοχυρώσει θεσμικά το εποικιστικό της έργο, υπερνικώντας τις αντιστάσεις και –ίσως το σημαντικότερο– απομακρύνοντας τον κίνδυνο να υλοποιήσουν οι αντιβενιζελικοί τις υποσχέσεις τους για ανατροπή ή αναθεώρηση του εποικισμού που είχε συντελεστεί. Η σταθερή επιμονή της να τηρηθεί το ίδιο σύστημα κατά τη διανομή των κλήρων και να υπάρξει ισότιμη αντιμετώπιση των προσφύγων σε όλες τις περιοχές, επιδίωκε να διατηρηθεί η δημόσια τάξη, να εξασφαλιστεί η νομιμοφροσύνη των αγροτών καθώς και η παραμονή τους στους χιλιάδες οικισμούς που είχε δημιουργήσει στην ύπαιθρο.²⁸

Το θεσμικό πλαίσιο που δημιουργήθηκε για την εγκατάσταση των Ελληνο-ορθόδοξων προσφύγων σε αγροτικούς οικισμούς στη Μακεδονία και τη Δυτική Θράκη, όπου έγιναν μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές, εξυπηρετούσε λόγους

²⁵ Για αναλυτική παρουσίαση των ενστάσεων της ΕΑΠ για την αλλαγή του μοντέλου διανομής γαιών, βλ. Kontogiorgi, *Population Exchange*, 310-314.

²⁶ ΦΕΚ 396Α' /18 Δεκεμβρίου 1930.

²⁷ Εξουσιοδότησε τον υπουργό Γεωργίας, μετά τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου, να συνάψει «μίσθωσιν διάρκειας τουλάχιστον είκοσι πέντε ετών από του τέλους της υφισταμένης μισθώσεως των εν Χαλκιδική Μοναστηριακών κτημάτων, εφ' ων η Επιτροπή Αποκαταστάσεως Προσφύγων εγκατέστησε πρόσφυγας».

²⁸ Τζ. Χόουπ Σίμσον - Α. Παπαδάτος, 27 Φεβρουαρίου 1930, LNA, C124.

εθνικής ασφάλειας, ικανοποιούσε το αίτημα για την «πύκνωσιν των αγροτικών πληθυσμών» και εξασφάλιζε την εθνική ομοιογένεια και τη σταθερότητα του αστικού καθεστώτος στις Νέες Χώρες. Η αυτοπρόσωπη και συνεχής καλλιέργεια για μια 25ετία και οι περιορισμοί που επιβλήθηκαν στους πρόσφυγες σχετικά με την ελευθερία εκποίησης και κληρονομικής μεταβίβασης των κλήρων τους,²⁹ επιδίωκαν τη φυσική παρουσία και παραμονή των αποκατασταθέντων αγροτών στις βόρειες επαρχίες τις οποίες τα γειτονικά κράτη –με σλαβόφωνους πληθυσμούς με μακρά γεωργική παράδοση και τάσεις εξάπλωσης ή αναθεωρητισμού, όπως συνέβαινε κυρίως με τη Βουλγαρία– εξακολουθούσαν να επιβουλεύονται και να διεκδικούν κατά τη μεσοπολεμική περίοδο.

Οι εκπρόσωποί της ΚτΕ που επέβλεψαν την εγκατάσταση των προσφύγων στην Ελλάδα, επέδειξαν πνεύμα διεθνούς συνεργασίας και επιδίωξαν την από κοινού με τις μεσοπολεμικές βενιζελικές κυβερνήσεις υλοποίηση των στόχων του εποικιστικού προγράμματος και την υπέρβαση των δυσκολιών. Η ταχύτητα με την οποία αποκαταστάθηκε ένας τεράστιος αριθμός προσφύγων και εκτελέστηκαν τα απαραίτητα έργα υποδομής για την υποστήριξη των οικισμών και τον εκσυγχρονισμό της υπαίθρου, προκάλεσαν τον ενθουσιασμό και τα ευμενή σχόλια των διεθνών παρατηρητών.³⁰ Ο κυριότερος λόγος για τον οποίο το «ελληνικό πείραμα» προκάλεσε τον θαυμασμό τους οφειλόταν πρωτίστως στη σημαντική βελτίωση των ελληνο-τουρκικών σχέσεων και γενικότερα στην ειρήνευση στα Βαλκάνια και στην Εγγύς Ανατολή. Κάτι που επετεύχθη με τη βίαιη και εξαναγκαστική απομάκρυνση των μειονοτήτων από τα κράτη της περιοχής και κατόπιν –με την έμπρακτη και διαρκή διεθνή υποστήριξη προς την Ελλάδα– συνδυάστηκε με την επίδειξη μιας επιτυχούς τεχνικής λύσης στο οξύτατο πρόβλημα της ενσωμάτωσης του τεράστιου αριθμού των ξεριζωμένων πληθυσμών μέσω της αποκατάστασής τους από την ΕΑΠ σε αγροτικούς οικισμούς με ταχύτατο και αποτελεσματικό από οικονομική άποψη τρόπο.³¹

Στην ιστοριογραφία τονίζεται πόσο σημαντική υπήρξε η επιτυχία του «ελληνικού πειράματος», το οποίο χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως πρότυπο για την

²⁹ Μ.Ι. Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση των προσφύγων* (Αθήνα: 1934). Οι πρόσφυγες ακόμη και μετά την εξόφληση των χρεών τους και την απόκτηση οριστικών τίτλων μπορούσαν να εκποιήσουν μόνο τμήμα του κλήρου τους, υπό την προϋπόθεση ότι αυτός θα υπερέβαινε σε έκταση τα 10 στρέμματα φυτειών ή τα 5 στρέμματα καπνοχώρων.

³⁰ J. Ancel, *La Macédoine: Son évolution contemporaine* (Paris: Librairie Delagrave, 1930)· Eddy, *Greece and the Greek Refugees*, 143-144· E. Grinnell Mears, *Greece Today, The Aftermath of the Refugee Impact* (California-London: Stanford University Press, 1929)· Νοταράς, *Η αγροτική αποκατάσταση*.

³¹ Lord Salter, *Memoirs of a Public Servant* (London: Faber & Faber, 1961).

εγκατάσταση των προσφύγων και στη Βουλγαρία. Υπήρξε όμως υπόδειγμα και για τα φιλόδοξα προγράμματα που εκπονήθηκαν σε διεθνές επίπεδο για την επίλυση του «προσφυγικού προβλήματος της Ευρώπης» από τα τελευταία έτη της δεκαετίας του 1930 έως τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Από το 1937 και εξής, εξαιτίας της επικράτησης του ναζισμού, της προσάρτησης από τη Γερμανία της Αυστρίας και της Sudetenland, ο αριθμός των προσφύγων (Εβραίων αλλά και αντιφρονούντων Γερμανών και άλλων) που κατέφυγαν στις δυτικές φιλελεύθερες χώρες δημιούργησε ένα σχεδόν δισεπίλυτο πρόβλημα σχετικά με τη διαχείρισή τους από τις χώρες υποδοχής, οι οποίες, καθώς η εβραϊκή προσφυγική κρίση επιδεινωνόταν, άρχισαν να θέτουν εμπόδια για την άφιξη νέων προσφυγικών ροών. Ο Μάθιου Φρανκ (Matthew Frank) αναφέρει ότι το «ελληνικό πείραμα» ενέπνευσε τον σχεδιασμό προγραμμάτων για ομαδική εγκατάσταση των προσφύγων της Ευρώπης σε «ελεύθερες και αναξιοποίητες γαίες» (vacant lands) πέρα από τον ευρωπαϊκό χώρο, τα οποία εκπόνησε η Διακυβερνητική Επιτροπή για τους Πρόσφυγες (Intergovernmental Committee on Refugees), η οποία είχε συσταθεί το 1938 στη Διάσκεψη στο Εβιάν, στην οποία συνήλθαν τριάντα δύο χώρες με πρωτοβουλία του προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών Φραγκλίνου Ρούζβελτ (Franklin D. Roosevelt). Στόχος των μελών της επιτροπής αυτής ήταν η οικονομική ανάπτυξη των αποικιών με την αποστολή του προσφυγικού πληθυσμού σε αυτές και την εφαρμογή μιας κοινωνικής μηχανικής αναδιάταξής του με την εγκατάσταση ομάδων προσφύγων. Παρόλο που τα προγράμματα αυτά δεν είχαν παρά ελάχιστη πρακτική εφαρμογή, η επιρροή του «ελληνικού πειράματος» ήταν εμφανής και στο λεγόμενο “M” Project του Ρούζβελτ που σχεδιάστηκε στις αρχές τις δεκαετίας του 1940 για την εξεύρεση λύσης στο ζήτημα των εκατομμυρίων προσφύγων που θα υπήρχαν στην Ευρώπη μετά τη λήξη του πολέμου. Δεν εφαρμόστηκε ούτε αυτό.³² Η μη υλοποίηση των συγκεκριμένων προγραμμάτων διαχείρισης προσφύγων οφείλεται σε διάφορους λόγους –απατούσαν μεγάλα κεφάλαια που δεν ήταν δυνατόν να εξασφαλιστούν, συνάντησαν την απροθυμία των προσφύγων να μετακινηθούν–, αλλά και στο γεγονός ότι απουσίαζε μια πολύ σημαντική παράμετρος που τα διαφοροποιούσε από το «ελληνικό πείραμα» με το οποίο «συγκεντρώθηκαν» ομοεθνείς στην επικράτεια του ελληνικού κράτους, ενώ οι πρόσφυγες της Ευρώπης, αν υλοποιούνταν τα ανωτέρω προγράμματα θα έπρεπε να διασκορπιστούν σε όλες τις ηπείρους.

³² M. Frank, «The Myth of “Vacant Places”: Refugees and Group Resettlement», στο M. Frank και J. Reinisch, *Refugees in Europe, 1919-1959: A Forty Years’ Crisis?* (London: Bloomsbury Academic, 2017), 121-146.

*Το ελληνικό κράτος σε αναζήτηση εθνικής επικράτειας.
Έθνος, δαός, έδαφος: 1830-1947*

*Εισαγωγή*¹

Το ελληνικό κράτος ιδρύθηκε από τη στιγμή που απέκτησε ανεξάρτητη πολιτική εξουσία, ασκώντας με αποκλειστικό τρόπο αρμοδιότητες στο χωρίς ακόμα σαφή όρια έδαφος. Είχε την τύχη να αναγνωριστεί εντέλει από όλες τις Δυνάμεις και από την ίδια την Οθωμανική Αυτοκρατορία, παρ' όλη την πυκνή αλληλουχία πρακτικών και πολιτικών δυσκολιών: την ερήμωση της υπαίθρου και την καταστροφή της γεωργικής παραγωγής, την αιματηρή περιπέτεια του Εμφυλίου Πολέμου το 1824-1826, την οριακή διάσωσή της από τη διεθνή στρατιωτική επέμβαση το 1827 στο Ναβαρίνο και τον Μωριά, την άμεση εξάρτηση από τα βρετανικά δάνεια του 1824 και του 1825, αλλά και τη μη αποδοχή του στέμματος από τον πρώτο ορισμένο βασιλιά από τις Δυνάμεις, τον Λεοπόλδο του Σαξ Κόμπουργκ. Σταδιακά, η εσωτερική θεσμική οργάνωση και η σύνταξη συνταγματικών κειμένων έλαβε τη μορφή κράτους με διεθνή αναγνώριση το 1830, και τέλος, με τη χάραξη από κοινού αποδεκτών συνόρων με το κράτος από το οποίο αποσχίστηκε με ένοπλη βία.

Ήδη από τις πρώτες επιτυχίες της Ελληνικής Επανάστασης ένα ερώτημα περίμενε απάντηση: μέχρι πού θα εκτεινόταν το ελληνικό κράτος σε περίπτωση ευτυχούς κατάληξης του ένοπλου αγώνα; Σύμφωνα με το άρθρο 3 του Συντάγματος της Τροιζήνας του 1827, «[Ε]παρχίαι της Ελλάδος είναι όσαι έλαβον και θα λάβωσι τα όπλα κατά της οθωμανικής δυναστείας». Αυτό ήταν και το επιχείρημα του Ιωάννη Καποδίστρια, όταν άρχισαν οι διαπραγματεύσεις για τα σύνορα του νέου κράτους. Ωστόσο, ήταν πολύ δύσκολο να αποτυπωθεί στον χάρτη ένα γεωγραφικό συνεχές των περιοχών που είχαν πάρει τα όπλα, από τον Δούναβη μέχρι το νότιο άκρο της Πελοποννήσου. Στο υπόμνημα του Καποδίστρια προς τις Δυνάμεις, το 1828, τα βόρεια ελληνικά όρια της διεκδίκησης

¹ Η εισήγηση βασίζεται στη μονογραφία του συγγραφέα *Σύνορα, Κυριαρχία, Γραμματόσημα. Οι μεταβολές του ελληνικού εδάφους, 1830-1947* (Αθήνα: Ίδρυμα Λασκαρίδη, 2021).

σταματούσαν στη Θεσσαλονίκη. Η ασάφεια και η αοριστία των ορίων που θα μπορούσαν, ή θα έπρεπε να διεκδικηθούν, αποτέλεσαν μια τροχοπέδη κατά τη διατύπωση των διεκδικήσεων. Αυτό ήταν κατανοητό ήδη κατά τη διάρκεια της Επανάστασης όπως και στην Εθνοσυνέλευση του 1844.²

1. Το έδαφος εντός και εκτός των συνόρων

Πολύ σύντομα, μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους, το 1830, το πολιτικό πρόγραμμα της εδαφικής επέκτασης με στόχο τη συμπερίληψη του έθνους εκφράστηκε ως η «Μεγάλη Ιδέα», όπως τη διατύπωσε ο πρωθυπουργός Ιωάννης Κωλέττης το 1844 στην περίφημη ομιλία του στη Βουλή: «Ένας Έλληνας δεν είναι μόνο ένα άτομο που ζει εντός αυτού του Βασιλείου αλλά επίσης κάθε άτομο που ζει σε οποιαδήποτε χώρα που συνδέεται με την ελληνική ιστορία και με την ελληνική φυλή». Ο Κωλέττης άνοιξε τους ορίζοντες για την επέκταση του ελληνικού κράτους σε κάθε πληθυσμό που αναφέρεται στον ελληνισμό με γεωγραφικά ή εθνικά-φυλετικά κριτήρια,³ επιδιώκοντας ταυτόχρονα τη συμπερίληψη των ετεροχθόνων στο Ελληνικό Βασίλειο, αλλά και τη διάδοση του ελληνικού πνεύματος του Διαφωτισμού στην Ανατολή.⁴

Σταδιακά παγιώθηκε ο στόχος της εθνικής εδαφοποίησης με την ενεργοποίηση πλήθους ανθρώπων, πολιτικών, στρατιωτικών και πολλών άλλων που συμμετείχαν ακούσια ή εκούσια στις περιπέτειες που σημάδεψαν την ελληνική κοινωνία κατά τα επόμενα ογδόντα χρόνια. Έτσι, η Μεγάλη Ιδέα, όχι πάντα με την ίδια νομομοποίηση και αποδοχή, συνόδευσε ή καθοδήγησε τη μετωπική στρατιωτική σύγκρουση της Ελλάδας με τους γείτονες. Η σύγκρουση αυτή αναπτύχθηκε σε διαφορετικές φάσεις και με διαφορετική ένταση. Εξάλλου, η Μεγάλη Ιδέα «ήταν ασαφής όσο έπρεπε για να υιοθετηθεί από τις μάζες και εμπρηστική όσο χρειαζόταν για να ακυρώνει την κριτική σκέψη».⁵

Το κεντρικό ερώτημα που απασχολούσε τη δημόσια συζήτηση ήταν μέχρι πού εκτείνεται η *Ελλάδα*. Η Ελλάδα ως γεωγραφική οντότητα, που ενώ ήδη είχε αναπτυχθεί μέσα σε συγκεκριμένα όρια με την ίδρυση του ελληνικού κράτους το 1830 και το 1832, είχε μια ασαφή εδαφικότητα στην ιδεατή επέκτασή της. Το ζήτημα των ορίων της *Ελλάδας* εκτός του ελληνικού κράτους δημιουργεί νέα ερωτήματα: αυτά θα ταυτίζονταν με τα όρια της ελληνικής γλώσσας; Με

² Ε. Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα* (Αθήνα: Πολύτυπο, 1988), 23, 27.

³ Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 257.

⁴ N. Sigalas, «Grèce, Royaume de», στο F. Georgeon, N. Vatin και G. Veinstein (επιμ.), *Dictionnaire de l'Empire ottoman* (Paris: Fayard, 2015), 509, 511.

⁵ Λ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας (1830-1947)* (Αθήνα: Καστανιώτης, 2000), 22.

τα όρια του Ορθόδοξου κόσμου; Με τα όρια της διασποράς της αστικής-εμπορικής τάξης που ταυτιζόταν με το «γένος»; Το κρίσιμο ερώτημα επιχείρησε να απαντήσει τεκμηριωμένα ο λοχαγός Βασίλειος Νικολαΐδης, ο οποίος ύστερα από μελέτη των πληθυσμών των οθωμανικών Βαλκανίων συνέταξε αναλυτική έκθεση που δημοσιεύτηκε το 1851, διακριβώνοντας τα όρια της ελληνικότητας των πληθυσμών μέχρι τη Χιμάρα και τον Νέστο.

Στο ίδιο ερώτημα ο αρχαιολόγος Ι.Π. Κοκκώνης στο έργο του *Περί Ποδιτειών* το 1828, όπως το παρουσιάζει αναλυτικά ο Σπύρος Καράβας, διαχωρίζει την Ελλάδα με τη στενή έννοια, δηλαδή μέχρι τις Θερμοπύλες, την Ελλάδα άλλων εκδοχών που ορίζονται από παράλληλες γραμμές με όριο τον Όλυμπο, αλλά και την «έξω Ελλάδα», δηλαδή μια όμορη ζώνη με τις γραμμές αυτές χωρίς σαφή εξωτερικά όρια, καθώς η ανάμειξη των λαών καθιστούσε δυσδιάκριτα ακόμα και τα χαρακτηριστικά των Ελλήνων. Εξάλλου, ο Κοκκώνης δεν αναφέρθηκε με όρους «γένους» στην Ελλάδα. Η ομοεθνία νοούνταν με όρους πολιτικού έθνους, και αυτό ήταν το στοίχημα της Ελληνικής Επανάστασης αναφορικά με τους κατοίκους του ασαφούς ελληνικού χώρου. Το νόμιμο, το επιθυμητό και το εφικτό του ελληνικού αλυτρωτισμού διαμόρφωναν ένα μείγμα κινήτρων που ευοδώθηκαν ανάλογα με τις δυνατότητες του ελληνικού κράτους στα όρια δράσης που επέτρεπαν οι επιδιώξεις των όμορων αλυτρωτισμών και τα συμφέροντα των Δυνάμεων.⁶

Μέσα από το πρόγραμμα της «Μεγάλης Ιδέας», το ελληνικό κράτος επικαλούνταν την ύπαρξη ομοεθνών ομάδων πέραν των κρατικών συνόρων. Η επίκληση αυτή υπονοεί, ή μερικές φορές διεκδικεί, την ύπαρξη φυσικών συνόρων που διαμορφώνει η νοτιή γραμμή συμπερίληψης στην εδαφική επικράτεια όλων των ομάδων που είναι φορείς ενός ή όλων μαζί των χαρακτηριστικών του ελληνικού έθνους, δηλαδή την ελληνική γλώσσα, την Ορθόδοξη πίστη και την ελληνική εθνική συνείδηση. Αν λείπει κάποιο από αυτά τα χαρακτηριστικά, μπορεί να καλυφθεί από τα υπόλοιπα. Το «έλλειμμα» δικαιολογείται συχνά με ιστορικούς όρους ως μια απώλεια που μπορεί να ανακτηθεί, αλλά και ως μια προσχώρηση στο έθνος εκείνων των πληθυσμών που θα μπορούσαν να είχαν παλαιότερα ενταχθεί στο ελληνικό έθνος, κυρίως των αλλόγλωσσων ορθόδοξων: των σλαβόφωνων, των αλβανόφωνων, των τουρκόφωνων και των βλαχόφωνων. Αντίστροφα, στο εσωτερικό του Ελληνικού Βασιλείου οι ορθόδοξοι Αρβανίτες αποτελούν τμήμα του ελληνικού λαού, αν και διακριτά «αλλόφωνοι». Ο αλυτρωτισμός, λοιπόν, προσλαμβάνει δύο εκδοχές: τον αλυτρωτισμό

⁶ Σπ. Καράβας, «Εισαγωγή», Βασίλειος Νικολαΐδης, *Στρατιωτική γεωγραφία* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2017), 29.

επί του εδάφους, και τον αλυτρωτισμό επί των ανθρώπων, δηλαδή του λαού του κράτους.

Έτσι, το ελληνικό κράτος, με τα αρχικά του περιορισμένα σύνορα, θεώρησε ότι είχε πεδίο δόξας λαμπρό και στα δύο επίπεδα. Οι εδαφικές διεκδικήσεις είχαν συχνά ερείσματα σε πληθυσμούς που οι ίδιοι επιθυμούσαν την ένωση με την Ελλάδα, ή διαμόρφωναν σταδιακά ελληνική εθνική συνείδηση. Η ιδεατή έκταση, όπως είδαμε, δεν ήταν ποτέ σαφής, καθώς αντλούσε ένα θολό περίγραμμα με αναφορές στην αρχαιότητα και τίποτα πιο συγκεκριμένο.

Η σύνδεση μεταξύ ιδανικών και εφικτών συνόρων παρέμενε θολή και αβέβαιη. Μετά την αποτυχία του Πολέμου του 1897, η έλευση του Βενιζέλου στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας, το 1910, έδωσε νέα διάσταση στις εδαφικές διεκδικήσεις της Ελλάδας. Μάλιστα, κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, το εθνικό όραμα αναπτύχθηκε σε δύο εκδοχές. Πρώτα, σύμφωνα με τη βενιζελική οπτική, η οποία προσέβλεπε στην επέκταση των ελληνικών συνόρων σε βάρος της οθωμανικής επικράτειας προλαβαίνοντας τους ανταγωνιστές-γείτονες. Το απόγειο της προσέγγισης αυτής εκφράζει το Υπόμνημα που κατέθεσε και υποστήριξε ο Βενιζέλος στη Διάσκεψη των Παρισίων με το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, στη βάση της αυτοδιάθεσης των λαών και των 14 Σημείων του Αμερικανού προέδρου Γούντροου Γουίλσον (Woodrow Wilson). Ο Βενιζέλος διεκδικούσε τη Βόρεια Ήπειρο, τη Θράκη, όλα τα δυτικά παράλια της Μικράς Ασίας, τα Δωδεκάνησα, και όλα τα νησιά του Αιγαίου. Ωστόσο, η μαξιμαλιστική εθνική ολοκλήρωση περιορίστηκε από τον ρεαλισμό που επέβαλε η συγκυρία. Έτσι, ο Βενιζέλος δεν διατύπωσε διεκδικήσεις για τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη και την Κύπρο.⁷

Από την άλλη πλευρά, το όραμα του Ίωνα Δραγούμη και άλλων ήταν ο μετασχηματισμός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σε ελληνική αυτοκρατορία, διατηρώντας έτσι την ευρεία εδαφική της επικράτεια.⁸ Την ιδέα αυτή συμμαρζόνταν και τμήμα της ρωμαϊκής αστικής τάξης της αυτοκρατορίας που μετά το 1908 είχε και πολιτική εκπροσώπηση. Κατά τη δεύτερη εκδοχή, οι Βαλκανικοί Πόλεμοι όπως και η Μικρασιατική Εκστρατεία, ήταν μεγάλο σφάλμα που κόστισε τεράστιες εδαφικές απώλειες, καθώς η Ελλάδα στρεφόμενη κατά της αυτοκρατορίας –δηλαδή του θεσμικού περιβλήματος που θα έπρεπε να διατηρηθεί και εκ των έσω να μετασχηματιστεί– εκμηδένιζε τις πιθανότητες εξελληνισμού

⁷ Α. Κλάφης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1923* (Αθήνα: Πεδίο, 2019), 297.

⁸ D. Stamatopoulos, *The Eastern Question or Balkan Nationalism(s)* (Gottingen: Vienna University Press, 2018).

της. Αντίθετα, εξέθετε το ελληνικό κράτος στους εθνικούς ανταγωνισμούς με τα γειτονικά κράτη στη βάση της αποκλειστικότητας επί του εδάφους.⁹

Βέβαια, η πρώτη εκδοχή διαμορφώθηκε στο πνεύμα της εποχής των εθνικισμών, και μάλιστα την εποχή που αναδύθηκε και ο τουρκικός εθνικισμός, και τελικά επικράτησε ως πολιτικό πρόγραμμα. Έτσι, η Ελλάδα στις αρχές του 20ού αιώνα απέκτησε μια σειρά από ανταγωνιστές με κοινά οράματα για εδαφική επέκταση, όπως εξηγεί η Έλλη Σκοπετέα στο άρθρο της «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους».¹⁰ Ενώ για τον Βενιζέλο η απελευθέρωση εδαφών και η προσάρτησή τους, σύμφωνα με την αρχή των εθνοτήτων, είναι μοχλός και στόχος της εθνικής ολοκλήρωσης, για τον Δραγούμη,

η «προσθήκη εδαφών» είναι αποτέλεσμα επιφανειακής εξωτερικής πολιτικής, χωρίς οκέψη και ουσία, και οδηγεί σε επίθεση κατά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προσημένοντας τα κόκκαλα που θα πετάξουν στην Ελλάδα οι Δυνάμεις.¹¹

Εξάλλου, το ζήτημα της εθνικής εδαφικής ολοκλήρωσης εντασσόταν ανά περίπτωση στο κλίμα του Εθνικού Διχασμού: κατά την προεκλογική όξυνση του 1920, το φιλοβασιλικό πλήθος φώναζε κατά του βενιζελικού σχεδίου επέκτασης σε Θράκη και Σμύρνη, «δεν τα θέλομε, δεν τα θέλομε».¹²

2. Το διεθνές περιβάλλον

Η ανάπτυξη του εθνικού οράματος για τη μέγιστη εδαφοποίησή του, παρ' όλες τις επιτυχίες του, έπρεπε να προσαρμοστεί στους διεθνείς συσχετισμούς δύναμης και τους περιορισμούς που αυτοί έθεταν. Για παράδειγμα, ο Κριμαϊκός Πόλεμος του 1854, μεταξύ της Ρωσίας από τη μια πλευρά και της Βρετανίας και της Γαλλίας από την άλλη, που υπερασπίστηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αποτέλεσε σημαντικό γεγονός υποχώρησης των ελληνικών εδαφικών διεκδικήσεων, καθώς ο Όθωνας προσέτρεξε σε βοήθεια της Ρωσίας. Η αποτυχημένη

⁹ Τέτοια ήταν τα επιχειρήματα του Ίωνα Δραγούμη, του Αθανασίου Σουλιώτη και του μετέπειτα δικτάτορα Ιωάννη Μεταξά. Βλ. Ε. Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», στο Χρ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τ. Α' 2: 1900-1922 οι απαρχές (Αθήνα: Βιβλιόγραμμα, 1999).

¹⁰ Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», 14.

¹¹ Ρ. Σταυρίδη-Πατρικίου, «Πολιτικές θεωρίες και προτάσεις μετά τους βαλκανικούς πολέμους», στο Έθνος - Κράτος - Εθνικισμός (Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, 1995), 328. Εξάλλου, σύμφωνα με τον Ίωνα Δραγούμη, «Αυτοί [= οι Τούρκοι] τουλάχιστον δεν θέλγαν ή δεν κατάφεραν ποτέ να μας πάρουν τη θρησκεία, τη γλώσσα, τον εθνισμό μας. Ενώ οι άλλοι λαοί που μας περιτριγυρίζουν και το θέλουν και το καταφέρνουν», Σκοπετέα, «Οι Έλληνες και οι εχθροί τους», 15.

¹² Γ. Μαυρογορδάτος, 1915. *Ο εθνικός διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 129.

Κρητική Επανάσταση του 1866 και η διεθνής κρίση του 1875-1878, που κατέληξε στο Συνέδριο του Βερολίνου, αποτελούν επίσης γεγονότα που σημάδεψαν το εδαφικό στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα.¹³

Εξάλλου, η υλοποίηση του αλυτρωτικού προγράμματος και η επέκταση των συνόρων του Ελληνικού Βασιλείου βρίσκονταν σε άμεση εξάρτηση από τη βούληση και τα αντιτιθέμενα συμφέροντα των Δυνάμεων και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η απότομη εναλλαγή της στάσης –φιλελληνικής ή ανθελληνικής– απέναντι στις ελληνικές επιδιώξεις δημιούργησε ένα σύνθετο σχήμα με ποιοτικές και ποσοτικές διαφοροποιήσεις που δεν είναι δυνατόν να αναλυθεί εδώ. Ωστόσο, οφείλει κανείς να λαμβάνει υπόψη του τον «ξένο παράγοντα» κάθε φορά που συζητά την οποιαδήποτε μεταβολή του ελληνικού εδάφους από τη σύσταση του Ελληνικού Βασιλείου.¹⁴ Η στάση της Ρωσίας κατά τον 19ο αιώνα και τα αποτελέσματα των Ρωσο-οθωμανικών Πολέμων (1806-1812, 1828-1829, 1877-1878) αποτελούν σημεία αναφοράς για τις εξελίξεις στο Ελληνικό ζήτημα. Ένα δεύτερο παράδειγμα για να κατανοήσει κανείς τη ρευστότητα των συμμαχιών είναι το εξής: τέσσερα χρόνια μετά το τέλος του Ρωσο-οθωμανικού Πολέμου του 1829, ήταν η Ρωσία που έσπευσε να σώσει την Οθωμανική Αυτοκρατορία από την επέλαση του αιγυπτιακού στρατού στη Συρία.

Αξίζει να αναφερθεί ότι η πρώτη φορά που η Ελλάδα αναζήτησε σύμμαχο εκτός των Δυνάμεων ήταν το 1867 με τη Συνθήκη του Φέσλαου και σε λογική που απομακρύνεται από την προοπτική ενός δεύτερου πολέμου της ανεξαρτησίας ή την αποκατάσταση του ελληνισμού στα όρια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹⁵ Στη μυστική αυτή συνθήκη η Ελλάδα και η Σερβία, με κοινό στόχο την απελευθέρωση των χριστιανικών πληθυσμών της Βαλκανικής, διατύπωσαν γραπτά τις διεκδικήσεις τους, όπου η Ελλάδα στόχευε στη Θεσσαλία, την Ήπειρο και την Κρήτη, ενώ η Σερβία στη Βοσνία και την Ερζεγοβίνη.

Στη διασύνδεση του εθνικού με το διεθνές, οι ελληνικές εδαφικές αξιώσεις έπρεπε να αντιμετωπίσουν τρεις ήττες, από τις οποίες το εθνικό πρόγραμμα για την εδαφική επέκταση υπέστη σημαντικό πλήγμα και μια μικρότερη ή μεγαλύτερη καθίζηση: η αποτυχημένη συμμετοχή στον Κριμαϊκό Πόλεμο, η ήττα του Ελληνο-οθωμανικού Πολέμου του 1897, και βέβαια η Μικρασιατική Καταστροφή του 1922, η οποία αποτέλεσε την ταφόπλακα της Μεγάλης Ιδέας. Μετά

¹³ Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο»*, 270.

¹⁴ Σχετικά με τον ρόλο των Δυνάμεων στην προσπάθεια εδαφικής επέκτασης της Ελλάδας, μεταξύ άλλων, βλ. Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*: Κ. Γαρδίκας, *Προστασία και εγγυήσεις, στάδια και μύθοι της εθνικής ολοκλήρωσης 1821-1920* (Θεσσαλονίκη: Βάνιας, 1999).

¹⁵ Κ. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της Ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος-21ος αιώνας* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 367.

το τραύμα και μια περίοδο ανασυγκρότησης, η ιδεολογία της *ανάκαμψης* - *αναγέννησης* επανέφερε και το ζήτημα της εθνικής ολοκλήρωσης με διαφορετικούς τρόπους.¹⁶

Η ήττα του 1922 επέβαλε αμέσως το τέλος των στρατιωτικού τύπου επιχειρήσεων που αντλούσαν επί δεκαετίες τεράστιους πόρους εθνικού πλούτου και ανθρώπινου δυναμικού με στόχο την επέκταση των συνόρων. Οδήγησε στην επικέντρωση της πολιτικής στα εσωτερικά ζητήματα του κράτους (θεσμική αναδιοργάνωση, συνταγματισμός, εκσυγχρονισμός), τη διατήρηση και όχι την επέκταση των συνόρων, την αντιμετώπιση του εσωτερικού εχθρού (κομμουνιστές, μειονότητες) και όχι τόσο της εξωτερικής απειλής που αντιπροσώπευαν η Βουλγαρία και η Τουρκία. Πάντως, ακόμα και μετά το 1922, αφότου το εδαφικό ζήτημα υποχώρησε, η αδράνεια των εθνικών εδαφικών διεκδικήσεων είχε ακόμα ερείσματα να εκφραστεί και να πετύχει, όπως δείχνει η διαδικασία των διεκδικήσεων που οδήγησε στην προσάρτηση της Δωδεκανήσου.

Εντέλει, η εθνική ιδεολογία, αποτέλεσε τον συνεκτικό ιστό που συνέδεσε πολιτικά αντίθετους χώρους, μεταβάλλοντας μόνο την ένταση των πολιτικών που προτεινόταν ή υιοθετούνταν για έναν κοινό σκοπό: την «απελευθέρωση των σκλαβωμένων Ελλήνων» και την ενσωμάτωση των αντίστοιχων εδαφών στον «εθνικό κορμό». Από τον Κωλέττη έως τον Βενιζέλο, αλλά και αργότερα όταν πια εγκαταλείφθηκε ο όρος «Μεγάλη Ιδέα», το έντονο ενδιαφέρον για το εθνικό έδαφος αποτέλεσε το ιδεολογικό πλαίσιο ή το υπόβαθρο μιας σταθερής εθνικής γραμμής, το οποίο στο εξής εντάχθηκε στο σώμα των ζητημάτων εξωτερικής ή εσωτερικής πολιτικής υπό τον τίτλο «εθνικά θέματα».¹⁷ Το κρίσιμο ερώτημα ήταν πλέον σε ποιον βαθμό θα μπορούσαν να συμπεριλαμβάνονται στους πληθυσμούς των νέων εδαφών πολίτες με μειονοτικά χαρακτηριστικά. Η αρχική παραδοχή ότι η Ελλάδα είναι συμπεριληπτική χώρα ως προς την εθνοτική, γλωσσική και θρησκευτική ετερότητα σταδιακά ξεθώριασε μετά το 1912-1922 και κυριάρχησε το μονοεθνικό πολιτικό πρόγραμμα.

Ένας από τους κύριους σκοπούς του ελληνικού κράτους από την ίδρυσή του ήταν η καλλιέργεια της ελληνικής συνείδησης και η «ενσωμάτωση των μαζών στον εθνικό κορμό».¹⁸ Το ορθόδοξο μιλέτ αποτέλεσε το πρωταρχικό καλούπι μέσα στο οποίο διαμορφώθηκε και αναπτύχθηκε στη συνέχεια η

¹⁶ K. Papari, «The Collapse of the Greek Great Idea: From the National Imaginary to the National Trauma and the Slide of Greekness to an “Empty Signifier”», στο *Conference Balkan Worlds IV, The Great Ideas of the Balkans (18th-19th c.)* (Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2008).

¹⁷ Α. Ηρακλείδης, *Εθνικά θέματα και εθνοκεντρισμός* (Αθήνα: Σιδέρης, 2018).

¹⁸ Θ. Βερέμης, «Κράτος και έθνος στην Ελλάδα: 1821-1912», στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός και ελληνικότητα* (Αθήνα: Εστία, 1983), 60.

σύγχρονη εθνική ελληνική ταυτότητα, μέσα από αφομοιωτικές διαδικασίες που μείωναν την παρουσία κάθε είδους ετερογλωσσίας μεταξύ των ορθόδοξων χριστιανών. Αν η γλώσσα αποτελούσε συνδυαστικό στοιχείο με ανταγωνιστικό εθνικισμό άλλου ορθόδοξου έθνους κράτους, τότε το ζήτημα απαιτούσε δραστικές λύσεις.

3. Η εθνοποίηση του εδάφους μέσω του λαού

Για την επίτευξη της εθνικής ομοιογένειας δύο τρόποι μπορούν να έχουν άμεσα αποτελέσματα: ο πρώτος είναι να αλλάξει κανείς τη σύνθεση του πληθυσμού, με την απάλειψη των «ανόμοιων» και τον εμπλουτισμό των «όμοιων». Ο δεύτερος έχει να κάνει με την καλλιέργεια των εθνικών χαρακτηριστικών στους «ανόμοιους» ώστε τελικά να γίνουν κατά το δυνατόν «όμοιοι». Η μηχανική της εθνοποίησης του λαού βασίζεται σε τεχνικές μετακίνησης πληθυσμών και αφομοίωσης. Η βία, η απειλή βίας, ο άμεσος ή έμμεσος εξαναγκασμός και η συμβολική βία, δηλαδή η αλλαγή των τοπωνυμίων και των ανθρωπωνυμίων, αποτελούν τους συνήθεις μοχλούς μετακίνησης προς τα εθνικά χαρακτηριστικά και την ελαχιστοποίηση του μειονοτικού φαινομένου.

Ο τρόπος, η μέθοδος και η στόχευση έχουν σαφές πολιτικό χαρακτήρα που διαφοροποιείται ανάλογα με την ιστορική συγκυρία. Το σχήμα αυτό αφορά, μεταξύ πολλών άλλων περιπτώσεων, την Τουρκία, την Ελλάδα καθώς και τις όμορες βαλκανικές χώρες,¹⁹ οι οποίες μαζί με την εξασφάλιση του εθνικού εδάφους έπρεπε να μεριμνήσουν και για την εθνική ομοιογένεια του λαού τους. Από την ιστορικά εμποδωμένη ανάμειξη των εθνοτικών χαρακτηριστικών, τα εθνικά κράτη θα έπρεπε να προχωρήσουν σε μια ταχεία απο-ανάμειξη. Μαζί με τον πόλεμο για το έδαφος έπρεπε να συντελεστεί και ο «πόλεμος της δημογραφίας»:²⁰ αντίπαλος δεν ήταν μόνο ο εχθρικός στρατός, αλλά και ο άμαχος πληθυσμός που έφερε τα ανεπιθύμητα εθνοτικά χαρακτηριστικά. Δημογραφικά, ο λαός έπρεπε να συνταιριάζει με το εθνικό πρόσημο του εδάφους και μάλιστα πλειοψηφικά.

Ο Χαρίλαος Τρικούπης, προβλέποντας τη μετωπική ελληνο-βουλγαρική σύγκρουση για την κατάκτηση του μακεδονικού εδάφους, έλεγε το 1880:

¹⁹ N. Sigalas και A. Toumarkine, «Ingénierie démographique, génocide, nettoyage ethnique. Les paradigmes dominants pour l'étude de la violence sur les populations minoritaires en Turquie et dans les Balkans», *European Journal of Turkish Studies* 7 (2008), 1-64.

²⁰ Ο Léonidas Embiricos παραπέμπει στον Μαρκ Πίνσον (Mark Pinson), L. Embiricos, «Kilkis 1913: territoire, population et violence en Macédoine», *European Journal of Turkish Studies* 12 (2011), 24.

Αν την λάβωσι [= τη Μακεδονία] οι Βούλγαροι δεν αμφιβάλλω ότι θα είναι ικανοί να εκολαβίσωσι τον πληθυσμόν μέχρι των θεσσαλικών συνόρων. Αν ημεῖς την λάβωμεν, θα τους κάνωμεν όλους Έλληνας μέχρι της Ανατολικῆς Ρωμυλίας.²¹

Έτσι, οι σλαβόφωνοι της οθωμανικής Μακεδονίας αποτέλεσαν το πεδίο διαμάχης μεταξύ του ελληνικού και του βουλγαρικού εθνικισμού, και λιγότερο του σερβικού. Αλλά και σε άλλους μη ελληνόφωνους ορθοδόξους, ο ρουμανικός και ο αλβανικός εθνικισμός άσκησαν πιέσεις προσεταιρισμού, ακόμα και χωρίς σαφείς εδαφικές επιδιώξεις. Η περίπτωση των Βλάχων είναι ιδιαίτερη, καθώς η διασπορά τους στον βαλκανικό χώρο δεν μπορούσε να υποστηρίξει το επιχείρημα της εδαφικής συνέχειας από τη Ρουμανία. Έτσι, η τελευταία ανέλαβε τον ρόλο του προσάτη και όχι του διεκδικητή για την ένταξή τους στο εθνικό έδαφος.

Αντίστροφα, οι αλλόθρησκοι κάτοικοι της Ελλάδας, δηλαδή οι εβραίοι και οι μουσουλμάνοι, ακόμα και αν ήταν ελληνόφωνοι, θεωρούνταν αλλογενείς, ως αποκλεισμένοι εξ αρχής από τη δυνατότητα συμμετοχής στο ελληνικό γένος και άρα έθνος. Σε τελική ανάλυση, οι μουσουλμάνοι και οι εβραίοι δεν αποτελούσαν αφομοιώσιμους πληθυσμούς. Οι αλλόθρησκοι μειονοτικοί πληθυσμοί ήταν πιθανόν να τύχουν ειδικής νομικής προστασίας, δηλαδή να απολαμβάνουν ειδικά δικαιώματα αναφορικά με τη γλώσσα ή τη θρησκεία τους. Αυτό συνήθως συνέβη με την ανάληψη διεθνών δεσμεύσεων από την Ελλάδα, ύστερα από μια εδαφική μεταβολή που επέφερε την πληθυσμιακή ενσωμάτωση στον ελληνικό λαό μιας διακριτής μειονότητας.²² Το παράδειγμα των μουσουλμάνων είναι το πλέον ενδεικτικό, καθώς σε κάθε εδαφική μεταβολή από το 1881 και μετά, δηλαδή το 1913, το 1920, το 1923, και το 1947, υπήρξε ένα ολοκληρωμένο ή ατελές σύστημα προστασίας μειονοτικών δικαιωμάτων.²³

Αλλά και παλαιότερα, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους και την προσάρτηση των Ιονίων Νήσων, η προστασία των καθολικών και των Εβραίων είχε τεθεί ως όρος από τις Δυνάμεις για την επίτευξη των εδαφικών μεταβολών. Η προστασία της γλωσσικής και θρησκευτικής αυτονομίας των Βλάχων της Ηπείρου και της Μακεδονίας συμφωνήθηκε με τη Ρουμανία το 1913. Επίσης, χωρίς διεθνείς δεσμεύσεις το ελληνικό κράτος αναγνώρισε δικαιώματα κοινοτικής αυτονομίας στους εβραίους, όπως με τον νόμο 2456/1920. Σε άλλες περιπτώσεις, η προσπάθεια αναγνώρισης μειονοτικών δικαιωμάτων έπεσε στο κενό,

²¹ Διβάνη, *Η εδαφική ολοκλήρωση της Ελλάδας*, 266.

²² Βλ. τις επί μέρους συμβολές στο Κ. Τσιτσελίκης και Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το μειονοτικό φαινόμενο στην Ελλάδα* (Αθήνα: Κριτική, 1997).

²³ Κ. Tsitselikis, *Old and New Islam in Greece* (Leyden-Boston: Martinus Nijhoff, 2012), 97.

όπως το περίφημο Πρωτόκολλο Πολίτη - Καλφώφ του 1925 αναφορικά με τη βουλγαρική-σλαβόφωνη μειονότητα.

Η γλωσσική, εθνοτική και η θρησκευτική ομοιογένεια δεν συνεπάγονταν απαραίτητη συστράτευση με το ελληνικό έθνος. Αντιστρόφως, η έκφραση ελληνικής εθνικής συνείδησης δεν σήμαινε ότι ήταν ασύμβατη με φαινόμενα αλλοφωνίας ή αλλοδοξίας. Κατά τη διατύπωση των ελληνικών διεκδικήσεων για τη Βόρεια Ήπειρο στη Διάσκεψη των Παρισίων, ο Βενιζέλος επιχειρηματολόγησε ως εξής:

το θρήσκευμα, η φυλή, η γλώσσα, δεν δύνανται να θεωρηθούν ως βέβαιαι ενδείξεις εθνικότητας. Ο μοναδικός αλάνθαστος παράγων είναι η εθνική συνείδησις, δηλαδή, η εσκεμμένη θέλησις των ατόμων όπως καθορίσουν την τύχην των και αποφασίσουν εις ποίαν εθνικήν οικογένειαν επιθυμούν να ανήκουν. [...] Ο αντιπρόεδρος της ελληνικής κυβερνήσεως Εμμ. Ρέπουλης, ο αρχιστρατήγος του ελληνικού στρατού στρατηγός Δαγκλής και ο αρχηγός των ελληνικών ναυτικών δυνάμεων και υπουργών των ναυτικών ναύαρχος Κουντουριώτης, καθώς και το πλείστον των πληρωμάτων του ελληνικού στόλου έχουν ως μητρικήν γλώσσαν την αλβανικήν.²⁴

Με αυτό το τυπικά ορθό επιχείρημα ο Βενιζέλος αποσιωπούσε βέβαια ότι στη Νότια Αλβανία οι αλβανόφωνοι ορθόδοξοι σε μεγάλο βαθμό εξέφραζαν αλβανική συνείδηση.

4. Η μηχανική της δημογραφίας

Η απομάκρυνση μειονοτικών πληθυσμών και η αντικατάστασή τους με ελληνικό πληθυσμό συνέβη με τη μορφή της ανταλλαγής πληθυσμών αναφορικά με τους Τούρκους-μουσουλμάνους και τους Βούλγαρους εξαρχικούς ως αποτέλεσμα της μετωπικής σύγκρουσης της Ελλάδας με τους δύο γείτονές της και της οριστικοποίησης του μεταξύ τους αμοιβαία αποκλειστικού εθνικού εδάφους. Η Συνθήκη του Νείγυ της 27 Νοεμβρίου 1919 προέβλεπε την εθελοντική και αμοιβαία μετανάστευση των γλωσσικών, θρησκευτικών και εθνοτικών μειονοτήτων ανάμεσα στη Βουλγαρία και την Ελλάδα. Υπολογίζεται ότι περίπου 60.000 ολαβικής καταγωγής κάτοικοι της ελληνικής επικράτειας εγκατέλειψαν τα σπίτια τους, για να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία· σ' αυτούς θα πρέπει να προσθέσουμε και άλλους 40.000 Βούλγαρους κατοίκους της Κεντρικής και της Ανατολικής Μακεδονίας που εκδιώχθηκαν από τον ελληνικό στρατό και ακο-

²⁴ Η. Δημητρακόπουλος, *Τα χερσαία σύνορα της Ελλάδος* (Θεσσαλονίκη: ΙΜΧΑ, 1991), 28-29. Μάλιστα, ο Βενιζέλος προσέθεσε: «[οι Δαγκλής και Ρέπουλης] μιλούν αλβανικά στα σπίτια τους όπως ο Λούντ Τζωρτζ θα μιλούσε ουαλικά στα παιδιά του», Κλάψης, *Πολιτική και διπλωματία*, 298.

λούθησαν τα πτημένα βουλγαρικά στρατεύματα κατά τη διάρκεια και μετά το τέλος του Β΄ Βαλκανικού Πολέμου.

Από την άλλη πλευρά, περίπου 45.000 Έλληνες εγκατέλειψαν τη Βουλγαρία και εγκαταστάθηκαν κυρίως στη βόρεια Ελλάδα, κατά τη δεκαετία 1913-1923. Πολλαπλάσιοι πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, θύματα των διώξεων των Νεότουρκων, εγκαταστάθηκαν στην Ελλάδα το 1914, ενώ αποχώρησαν με την απειλή της νέας κατάστασης πραγμάτων περίπου 150.000 μουσουλμάνοι των Νέων Χωρών.²⁵ Θα πρέπει να αναφερθεί και η περίπτωση προσφύγων που επέστρεψαν στις οικείες τους, αλλά υποχρεώθηκαν ξανά να τις εγκαταλείψουν, όπως οι Έλληνες της Ανατολικής Θράκης που επέστρεψαν το 1920 και την εγκατέλειψαν οριστικά το 1923 με την Ανακωχή των Μουδανιών τον Νοέμβριο του 1922.

Η υποχρεωτική ελληνο-τουρκική Ανταλλαγή Πληθυσμών, που αποφασίστηκε με τη Σύμβαση της Λωζάννης τον Ιανουάριο του 1923, και επικυρώθηκε με την τελική Συνθήκη της Λωζάννης έξι μήνες αργότερα, ασφαλώς αποτέλεσε την ευρύτερη μεταβολή θρησκευτικής και εθνοτικής ετερότητας με την αναγκαστική αποχώρηση ή τη μη επιστροφή 400.000 μουσουλμάνων και την εγκατάσταση στη θέση τους τουλάχιστον 1,2 εκατ. ορθόδοξων προσφύγων σε όλη την ελληνική επικράτεια. Έτσι, η Ανταλλαγή επέφερε τεράστιες δημογραφικές αλλαγές, επιδρώντας καίρια στη διαμόρφωση του εθνοτικού προφίλ του ελληνικού λαού. Η Ανταλλαγή εξυπηρέτησε «εθνικά ορθούς» στόχους, «τόνωσε εθνικά ερημωμένες» περιοχές και απομάκρυνε «εθνικά αλλότρια στοιχεία», σε βάρος κάθε έννοιας του δικαιώματος των ανθρώπων να παραμείνουν στον τόπο τους, να διατηρήσουν το σπίτι τους, την περιουσία τους και την ιθαγένειά τους.²⁶

Επίσης, στις δύο ανταλλαγές πληθυσμών, με τη Βουλγαρία και την Τουρκία, οι ανταλλαχθέντες έχαναν την ιθαγένειά τους και αποκτούσαν την ιθαγένεια του κράτους νέας εγκατάστασης, χωρίς δυνατότητα επανεγκατάστασης στην αρχική τους πατρίδα και χωρίς δυνατότητα διπλής ιθαγένειας.²⁷ Με τον τρόπο αυτόν, η Ελλάδα και τα γειτονικά της κράτη επιδίωκαν να μειώσουν –κατά το δυνατό– τους μειονοτικούς πολίτες τους, αλλά και να αποφύγουν την πιθανότητα δημιουργίας ομάδας κοινών πολιτών. Ως ιδεολογική και πολιτική επιταγή, η επικάλυψη ελληνικής και τουρκικής ταυτότητας θα έπρεπε να είναι ανέφικτη.

²⁵ Ν. Ανδριώτης, *Πρόσφυγες στην Ελλάδα 1821-1940* (Αθήνα: Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2020).

²⁶ Κ. Τσιτσελίκης, «Ανιχνεύοντας το και ιδεολογικό υπόβαθρο της Ανταλλαγής», στο Κ. Τσιτσελίκης (επιμ.), *Η Ελληνοτουρκική Αλλαγή πληθυσμών. Πτυχές μιας εθνικής σύγκρουσης* (Αθήνα: Κριτική - ΚΕΜΟ, 2006), 16.

²⁷ Άρθρα 5 και 44 της Συνθήκης του Νείγυ· άρθρα 1 και 7 της Σύμβασης της Λωζάννης.

Η σε πολλές περιπτώσεις μεικτή ελληνική και βουλγαρική ταυτότητα θα έπρεπε να απαλλαγεί από το έτερο σκέλος της.

Εκτός από τις ανταλλαγές πληθυσμών, η ομογενοποίηση του λαού με χαρακτηριστικά εθνικής ταυτότητας –με όρους θρησκείας κυρίως, και όχι πάντα και γλώσσας– επιτεύχθηκε με σκληρά μέσα κατά τη στρατιωτική σύγκρουση στα πεδία της μάχης σε όλο το μήκος των χερσαίων συνόρων της Ελλάδας, λιγότερο στα νησιά με κύρια εξαίρεση την Κρήτη. Δεκάδες χιλιάδες άνθρωποι κάθε θρησκευτικής και γλωσσικής ταυτότητας εξωθήθηκαν σε προσφυγιά, εκτός από εκείνους που έχασαν τη ζωή τους, με αποτέλεσμα την εθνοτική εκκαθάριση του ελληνικού εδάφους.²⁸ Η βία των Βαλκανικών Πολέμων, όπως επισημαίνει ο Λεωνίδας Εμπειρικός, μπορεί να κατηγοριοποιηθεί ως εξής: η μαζική βία του στρατού που πλήττει και τους άμαχους κατοίκους· η βία των αντάρτικων ομάδων που αυτοκλπτα ή σε συνεννόηση με τον στρατό ασκούν τρομοκρατία στους άμαχους· και η λεπλασία με σκοπό τον πλουτισμό σε βάρος των αβοήθητων κατοίκων μετά τη μάχη.²⁹

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι αποτέλεσαν μια διαδικασία άμεσης εθνοποίησης του εδάφους, αλλά και εθνοποίησης του λαού, μέσα από πράξεις απειλής βίας ή άσκησης βίας από τον ελληνικό και τον βουλγαρικό στρατό κατά μουσουλμάνων αμάχων –στην Ήπειρο και τη Μακεδονία ο πρώτος, στη Μακεδονία και τη Θράκη ο δεύτερος– και στη συνέχεια κατά των αμοιβαία εθνοτικά «άλλων»,³⁰

²⁸ Αν και με πρόδηλο ελληνοκεντρισμό και μεθοδολογικές ασάφειες, οι στατιστικές αναφορές του Αλεξάνδρου Πάλλη είναι ενδεικτικές για τις μετακινήσεις αυτές που απομείωσαν δραστικά το «αλλογενές στοιχείο» στο έδαφος των Νέων Χωρών, Α. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924* (Αθήνα: Ι. Βαρτσός, 1925), 23. Σύμφωνα με τον Πάλλη, στο τμήμα της Μακεδονίας (που έμελλε να αποδοθεί στο ελληνικό κράτος) το 1912, πριν από τον Α΄ Βαλκανικό Πόλεμο ζούσαν 515.000 Έλληνες [σημ. συμπεριλαμβάνονται οι σλαβόφωνοι πατριαρχικοί και οι Βλάχοι], 119.000 βουλγαρίζοντες και 473.000 μουσουλμάνοι, ενώ στα τέλη του 1924 οι αντίστοιχοι αριθμοί ήταν 1.279.000, 77.000 και 200. Στη Δυτική Θράκη το 1912 ζούσαν 87.000 Έλληνες, 35.000 βουλγαρίζοντες και 111.000 μουσουλμάνοι, ενώ στα τέλη του 1924 189.000, 23.000 και 84.000 αντίστοιχα, βλ. Πάλλης, *Στατιστική μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων*. Τα στατιστικά στοιχεία του Πάλλη εκφράζουν τις επίσημες θέσεις του κράτους με τάση να υποβαθμίζουν τη μειονοτική ετερότητα. Για μια κριτική των στατιστικών αυτών, βλ. Τ. Κωστόπουλος, «Ετερογλωσσία και αφομοιωτικοί σχεδιασμοί: η περίπτωση της ελληνικής Μακεδονίας μετά την απελευθέρωση (1912-1913)», *Τα Ιστορικά* (2002), 75-127. Σύμφωνα με τις πηγές που αναφέρει ο Κωστόπουλος (Γενικό Επιτελείο Στρατού, Γενική Διοίκηση Μακεδονίας κ.ά.) στη Μακεδονία ζούσαν 60.000 βλαχόφωνοι και 10.000 αβανόφωνοι χριστιανοί, οι οποίοι συμπεριλαμβάνονται συλλήβδην στους «Έλληνες».

²⁹ Embiricos, «Kilkis 1913», 10.

³⁰ Βλ. τα στοιχεία στην Έκθεση του Ιδρύματος Carnegie, «Carnegie Endowment for International Peace», *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the*

προλειπώντας ένα εθνικά ομοιογενές έδαφος για την επόμενη μέρα. Ένα από αυτά τα παραδείγματα εθνοτικής βίας είναι και οι λεπλασίες των τσιφλικιών και οι βιαιοπραγίες κατά των γαιοκτημόνων, τα οποία συνήθως ανήκαν σε μουσουλμάνους. Η εθνοτική βία συχνά μπορεί να συσχετιστεί με αιτήματα των οικονομικά αδύναμων τάξεων κατά των ομάδων που νέμονταν τον πλούτο και την ιδιοκτησία γης. Κατά τον Β΄ Βαλκανικό Πόλεμο ο ελληνικός στρατός άσκησε εθνοκαθαρτικές πρακτικές απέναντι στους Βούλγαρους της περιοχής του Κιλκίς, στη Στρώμνιτσα και αλλού.³¹ Εθνοκαθαρτική πολιτική άσκησαν με το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων, η Οθωμανική Αυτοκρατορία και η Βουλγαρία, εφαρμόζοντας μια περιορισμένη ανταλλαγή πληθυσμών στη ζώνη εκάτερως του ποταμού Έβρου, η οποία νομιμοποίησε τη λογική του «καθαρού εδάφους» και την εκδίωξη Βουλγάρων και μουσουλμάνων κατά τη χάραξη των νέων συνόρων με τη Συνθήκη της Αδριανούπολης στις 13 Νοεμβρίου 1913.

Αμέσως με το τέλος των πολέμων και κυρίως το 1914, δεκάδες χιλιάδες μουσουλμάνοι του ελληνικού χώρου έφυγαν υπό τον φόβο διώξεων αλλά και από τις παρενοχλήσεις που υπέστησαν από τον ελληνικό στρατό και τη χωροφυλακή και, τέλος, από τους Έλληνες πρόσφυγες που έφταναν εκδιωγμένοι από τη Μικρά Ασία. Τέλος, η ιδιαίτερα σκληρή βουλγαρική κατοχή της Ανατολικής Μακεδονίας (1916-1918, 1941-1944) και της Θράκης (1913-1918, 1941-1944) είχε ως αποτέλεσμα τον θάνατο και την προσφυγιά δεκάδων χιλιάδων χριστιανών και μουσουλμάνων σε ασφαλέστερη περιοχή εντός και εκτός των συνόρων.

Η βία με στόχο την εθνική ομογενοποίηση ελληνικού εδάφους δεν υπήρξε μονοπώλιο του κράτους: στην περίπτωση της ολικής εκδίωξης των Τσάμηδων, ήταν μια ανταρτική ομάδα (ο ΕΛΕΣ) που διέπραξε το έγκλημα με πρόφαση τη βεβαιωμένη συνεργασία Τσάμηδων –προυχόντων και απλών κατοίκων– με τους κατακτητές, ενώ στην περίπτωση των Εβραίων τη γενοκτονία διέπραξε το ναζιστικό καθεστώς. Σε άλλες περιπτώσεις, η βίαιη έξοδος μιας μειονότητας έγινε στα συμφραζόμενα του Εμφυλίου Πολέμου, όπως οι σλαβόφωνοι, ενώ, διαχρονικά, μουσουλμάνοι της Θράκης και της Δωδεκανήσου, όπως και Βλάχοι «ρουμανίζοντες», υπέστησαν διοικητικές οχλήσεις από την ελληνική διοίκηση η οποία, αφού υποβόηθη πρώτα τη μετανάστευσή τους, παρεμπόδιζε στη συνέχεια τον επαναπατρισμό τους.

Η εθνική εκκαθάριση έγινε και με τη μεταφορά της ιδιοκτησίας της γης από «αλλογενείς» σε ελληνικά χέρια. Οι μεταβιβάσεις γης από μουσουλμάνους ή σλαβόφωνους της Μακεδονίας (1912-1925, 1949-1955), μουσουλμάνους της

Balkan Wars (Washington: 1914).

³¹ Embiricos, «Kilkis 1913», 11.

Ηπείρου (1913-1940), της Θράκης (1923-1990) και της Δωδεκανήσου (1974-1990) σε Έλληνες χριστιανούς, αλλά και οι μεταβιβάσεις των εβραϊκών περιουσιών σε χριστιανούς (1943-1945), έγιναν σε συνθήκες φόβου, απειλής, βίας μέσα από οργανωμένες πολιτικές προτροπές και εξαναγκασμού ή σε συνθήκες απόλυτης ανάγκης που επέβαλε η συγκυρία, όπως οι ανταλλαγές πληθυσμών, οι διώξεις, ο λιμός και το Ολοκαύτωμα.³²

Η μηχανική της εθνικής ομοιογένειας: μεταβολές του ελληνικού λαού με κριτήριο την ομοιότητα ή την ετερότητα

- Μαζική φυγή μουσουλμάνων από τις Νέες Χώρες (1913, 1914).
- Δυνατότητα επιλογής για τους μουσουλμάνους μεταξύ ελληνικής ή οθωμανικής ιθαγένειας και συνακόλουθη υποχρεωτική μετανάστευση εντός προθεσμίας από την προσάρτηση του εδάφους στην ελληνική επικράτεια (1881, 1913).
- Εκδίωξη Βουλγάρων από τη Μακεδονία (1913) και τη Θράκη (1924).
- Ανταλλαγή Πληθυσμών με Βουλγαρία (εθελούσια) και Τουρκία (υποχρεωτική): εξάλειψη των μουσουλμάνων από τις Νέες Χώρες και μεγάλου αριθμού σλαβοφώνων κυρίως εξαρχικών της Ανατολικής και της Κεντρικής Μακεδονίας, πυκνωση του χριστιανικού στοιχείου κυρίως στη βόρεια Ελλάδα με την εγκατάσταση προσφύγων από τη Μικρά Ασία, την Ανατολική Θράκη και την Ανατολική Ρωμυλία (1914-1924).
- Εγκατάσταση Ποντίων και άλλων Ελλήνων από τη ΕΣΣΔ (σταδιακή ροή 1921-2000) και την Αλβανία (1991-2010).
- Εκδίωξη Ελλήνων από την Ανατολική Μακεδονία και Θράκη κατά την άσκηση κατοχής ή κυριαρχίας από τη Βουλγαρία (1913-1918, 1941-1944).
- Σταδιακή μετανάστευση «ρουμανιζόντων» Βλάχων προς τη Ρουμανία (1927, δεκαετία 1930).
- Σταδιακή μετανάστευση Εβραίων προς την Παλαιστίνη, τη Γαλλία και τις ΗΠΑ (δεκαετίες 1920 και 1930, 1945-1947).
- Αφαίρεση της ελληνικής ιθαγένειας από Βλάχους «ρουμανιζόντες», εβραίους, Τούρκους και Σλαβομακεδόνες (1927-1998).
- Μαζική βίαιη εκδίωξη των αλβανόφωνων μουσουλμάνων Τσάμηδων της Ηπείρου από τον ΕΔΕΣ (1944-1945).
- Μετανάστευση Αρμενίων προς την ΕΣΣΔ (1946).

³² G. Kretsi, «From Landholding to Landlessness. The Relationship between the Property and Legal Status of the Cham Muslim Albanians», *Jahrbücher für Geschichte und Kultur Südosteuropas* 5 (2003), 125- Tsitselikis, *Old and New Islam*, 289- M. Mazower, *Salonica, City of Ghosts. Christians, Muslims and Jews 1430-1950* (London: Harper Collins, 2004).

- Εξόντωση των εβραίων από τους ναζί (1943-1944).
- Εκούσια και ακούσια μετακίνηση ολαβόφωνων από τη μεθόριο της Μακεδονίας όπως και μαχητών του ΔΣΑ, με το τέλος του Εμφύλιου Πολέμου (1949).
- Σταδιακή εξώθηση σε μετανάστευση στο εξωτερικό Τούρκων-μουσουλμάνων της Θράκης και της Δωδεκανήσου (1964-1990).

Με την παγίωση των συνόρων το 1923, η δημογραφική πολιτική της Ελλάδας που στόχευε στη μείωση των μειονοτήτων χρησιμοποιεί μια νέα τεχνική, ως προέκταση της απαγόρευσης επιστροφής των ανταλλαγέντων: την αφαίρεση της ιθαγένειας, σε συνδυασμό με την υιοθέτηση της διχοτόμησης των πολιτών μεταξύ «αλλογενών» και «ομογενών». Ειδικά για τους «*αλλογενείς Έλληνες πολίτες που έχουν πρόθεση να εγκαταλείψουν τη χώρα*», με διάταγμα του 1927 υιοθετήθηκε για πρώτη φορά η δυνατότητα αφαίρεσης της ελληνικής ιθαγένειας, η οποία πήρε τη μορφή διάταξης νόμου το 1955, με το άρθρο 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, και ίσχυσε έως το 1998. Ασκήθηκε κατά διαφορετικών μειονοτικών ομάδων ανάλογα τη συγκυρία. Η απώλεια της ιθαγένειας των ανεπιθύμητων μειονοτικών, όπως φαίνεται, εξυπηρέτησε «ανάγκην εθνικής υψίστης σημασίας».³³

5. Συμπεράσματα

Η επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους συντελέστηκε σταδιακά με όχημα την κατάληψη όσο γίνεται περισσότερου «εθνικού χώρου». Ως εθνικός χώρος λογίζονταν οι τόποι που είχαν σύνδεση με κάποια συγκυρία κατά την οποία αναδείχθηκε η ελληνικότητα της αρχαίας Ελλάδας σε συνδυασμό με την έκφραση του ελληνισμού μέσα από την ελληνική γλώσσα και την Ορθοδοξία. Ασφαλώς τα όρια του αρχαίας Ελλάδας, ειδικά μέσα από τα υλικά μνημεία που την έκαναν ορατή τον 19ο αιώνα, ήταν κατά πολύ στενότερα από τον χώρο στον οποίο μπορούσε κανείς να διαπιστώσει συνδυασμό της έκφρασης ελληνικής γλώσσας και Ορθοδοξίας. Απαιτούνταν ο ιδεολογικός ξεελληνισμός του πληθυσμού εντός και εκτός κρατικού εδάφους, προκειμένου πληθυσμός και έδαφος να εγγραφούν στη γενεαλογία του ελληνισμού.³⁴ Αν υπήρχε εκφρασμένη ρητά

³³ Ι. Γεωργιάδης, *Η ελληνική ιθαγένεια* (Αθήνα 1941), η αναφορά σε Κ. Τσιτσελίκης και Δ. Χριστόπουλος, «Από το πολυπολιτισμικό "μέγα όνειρον του Ελληνισμού" των αρχών του 20ού στην "πολυπολιτισμική πραγματικότητα" των αρχών του 21ου αιώνα», στο Δ. Χριστόπουλος (επιμ.), *Το ανομολόγητο ζήτημα των μειονοτήτων στην ελληνική έννομη τάξη* (Αθήνα: Κριτική, 2008), 43.

³⁴ Ν. Σιγάλας, «Ιστοριογραφία και ιστορία της γραφής: ένα προοίμιο στην ιστορία του σχηματισμού της έννοιας ελληνισμός και στην παραγωγή της νεο-ελληνικής ιστοριογραφίας», στο Π. Κιτρο-

ελληνική συνείδηση και συλλογική βούληση ένωσης με το νέο ελληνικό κράτος, τόσο το καλύτερο. Αν όχι, θα έπρεπε να διαμορφωθεί και να εκφραστεί.

Με την ίδρυση του ελληνικού κράτους, η εθνοποίηση του ελληνικού εδάφους θα έπρεπε να συνοδεύεται από την εθνοποίηση του λαού, δηλαδή των παρόντων και μελλοντικών και πολιτών του κράτους και μελών του έθνους. Αντίστροφα, η εθνοποίηση του λαού οδηγεί στην άμεση εθνοποίηση του εδάφους. Αν προηγούνταν η εθνοποίηση του (μελλοντικού) ελληνικού λαού, τότε η κατάκτηση του εδάφους αποκτούσε ζωτικής σημασίας αλυτρωτικό νόημα και συχνά έπαιρνε τη μορφή πολιτικού προγράμματος. Αν προηγούνταν η ενσωμάτωση του εδάφους στο ελληνικό κράτος, τότε ενεργοποιούνταν πολιτικές εθνικής ομογενοποίησης του λαού, δηλαδή των πολιτών του ελληνικού κράτους.

μπλίδης και Τ. Σκλαβενίτης (επιμ.), Δ΄ Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας «Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002» (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών/Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2004), 103-148.

ΕΝΟΤΗΤΑ

VI

*Η Ελλάδα ως δοκιμαστήριο
ευρωπαϊκών δεσμών*

*Το Συμβούδιο της Ευρώπης, η δικτατορία
των συνταγματάρχων και το διεθνές σύστημα προστασίας
των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*

Η Ελλάδα ως «θύμα των θεσμών» ήταν ένα από τα αγαπημένα θέματα πολλών δημοσιογράφων και πολιτικών σχολιαστών στα διεθνή μέσα ενημέρωσης κατά τη διάρκεια της «εποχής των μνημονίων». Στη Βρετανία, αυτή η πρόσληψη της Ελλάδας εργαλειοποιήθηκε αριστοτεχνικά από τους λαϊκιστές πολέμιους της Ευρωπαϊκής Ένωσης κατά την προεκλογική εκστρατεία του δημοψηφίσματος του Ιουνίου του 2016, προκειμένου να προλείανει τον δρόμο προς τη έξοδο.¹

Στην πραγματικότητα ελάχιστες μικρές χώρες έχουν επηρεάσει τη συγκρότηση και τη διαμόρφωση των διεθνών οργανισμών περισσότερο από την Ελλάδα. Ο Μαρκ Μαζάουερ (Mark Mazower) εξηγεί πειστικά αυτό το φαινόμενο, παρομοιάζοντας την Ελλάδα με ένα ανεμοδείκτη ή ένα πρωτοπόρο που «τα τελευταία 200 χρόνια, [...] βρίσκεται στην πρώτη γραμμή των ευρωπαϊκών εξελίξεων».² Όμως, η Ελλάδα δεν έχει επηρεάσει μόνον ευρωπαϊκούς θεσμούς αλλά και παγκόσμιους. Οπότε, ίσως η εξήγηση να βρίσκεται στην αυθόρμητη συναισθηματική σύνδεση που πολλοί άνθρωποι, οι οποίοι δεν ξέρουν ελληνική ιστορία, δεν έχουν επισκεφθεί καν τη χώρα και το μορφωτικό τους επίπεδο δεν έχει επηρεαστεί από την κλασική παιδεία, αισθάνονται για την Ελλάδα. Είναι κάτι που δεν μπορεί πάντοτε να εξηγηθεί λογικά, αλλά ίσως μόνο με αναφορές στην επιρροή του συναισθήματος, τη επίγνωση και το υποσυνείδητο. Η Ελλάδα προκαλεί μια πανσπερμία από αλληλοσυγκρουόμενα συναισθημάτα, τα οποία δεν είναι μόνο θετικά, και αντιδράσεις που δεν αποκαλύπτουν πάντα τάσεις

¹ E.G.H. Pedaliu, «Enlargement Costs», στο J. House και Th. Kaniklidou (επιμ.), *Europe in Discourse: Agendas of Reform, Proceedings of the 2nd International Conference* (Nashua: Hellenic American University, 2020), 39-40.

² M. Mazower, «Democracy's Cradle Rocking the World», *The New York Times*, 29 Ιουνίου 2011.

αλλά και φαντασιώσεις –πάντως, ποτέ δεν περνά απαρατήρητη. Αυτό ενισχύει την επιρροή της ακόμη και στις πιο δύσκολες στιγμές της.³

Οι διεθνείς οργανισμοί δεν παραμένουν στατικοί, κατά μείζονα λόγο εκείνοι που ασχολούνται με αντικείμενα τα οποία ανήκουν σε εξελισσόμενα πεδία, όπως το δικαίω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι οργανισμοί αυτοί προσαρμόζονται, μερικές φορές σταδιακά, άλλοτε δυναμικά και κάποτε οργανικά μέσω «θεσμικής μάθησης» και πολιτικής βούλησης και κυρίως σε περιόδους διεθνών, κοινωνικών και πολιτικών ανακατατάξεων.⁴ Στις δεκαετίες του 1960 και του 1970 προστέθηκε ένας ακόμη παράγοντας επιρροής, οι διακρατικές οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών. Η αδυναμία των εθνικών/τοπικών συστημάτων δικαιοσύνης να επιτελέσουν αποτελεσματικά το έργο τους και να θέσουν φραγμούς στην κυβερνητική αυθαιρεσία, οδήγησαν οργανώσεις με αντικείμενο τα ανθρώπινα δικαιώματα να στραφούν προς εκείνους τους διεθνείς οργανισμούς που ήταν επιφορτισμένοι με την προάσπιση τέτοιων δικαιωμάτων, αποσκοπώντας να προκαλέσουν την εμπλοκή των οργανισμών αυτών. Έτσι, η έντονη παγκοσμιοποίηση, η αμφισβήτηση θεσμών και αξιών, οι ογκώδεις διαμαρτυρίες και οι διεθνείς εξελίξεις, δημιούργησαν γόνιμες συνθήκες ώστε οι οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων να διαδραματίσουν κορυφαίο ρόλο στη διαμόρφωση και περαιτέρω ενδυνάμωση του διεθνούς δικαίου σε αυτόν τον τομέα.⁵ Πολιτικοί επιστήμονες όπως οι Κάθριν Σίκινκ (Kathryn Sikkink) και Κάρρι Μπουθ Ουόλινγκ (Carrig Booth Walling) χρησιμοποίησαν τον ορισμό «φαινόμενο μπούμερανγκ» για να εξηγήσουν αυτό το φαινόμενο σε σχέση με τη Λατινική Αμερική.⁶ Στην πραγματικότητα, όμως, όπως διαπίστωσε η νεότευκτη Διεθνής Αμνηστία, ήταν η Ελλάδα που προσείλκυσε την προσοχή της διεθνούς

³ J. McGlory, *The Soft Power 30: A Global Ranking of Soft Power, Report* (London: Portland PR Ltd, 2015), (ανάρτηση Ιούλιος 2018) στο softpower30.com/wp-content/uploads/2018/07/The_Soft_Power_30_Report_2015-1.pdf (πρόσβαση: 20 Δεκεμβρίου 2020).

⁴ D. Nayyar, *Governing Globalization: Issues and Institutions* (Oxford: Oxford University Press, 2002)· Ch Shanks, H. Jacobson και J. Kaplan (1996), «Inertia and Change in the Constellation of International Governmental Organizations, 1981-1992», *International Organization* 50,4 (1996), 593-627· J. Mahoney και K. Thelen, *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power* (New York: Cambridge University Press, 2010)· M. Finnemore και K. Sikkink, «International Norm Dynamics and Political Change», *International Organization* 52,4 (1998), 887-917.

⁵ S.B. Snyder, *From Selma to Moscow: How Human Rights Activists Transformed US Foreign Policy* (New York: Columbia University Press, 2018)· S. Moyn, *The Last Utopia: Human Rights in History* (Cambridge: Harvard University Press, 2010)· B. Keys, *Reclaiming American Virtue: The Human Rights Revolution of the 1970s* (Cambridge: Harvard University Press, 2014).

⁶ K. Sikkink και C. Booth Walling, «The Impact of Human Rights Trials in Latin America», *Journal of Peace Research* 44,4 (2007), 427-445.

κοινής γνώμης, η οποία παρέμενε σχετικά αδιάφορη όταν άλλες χώρες αντιμετώπιζαν παρόμοια προβλήματα πριν από την Ελλάδα.⁷ Οπότε, ήταν η εγκαθίδρυση την δικτατορίας των συνταγματαρχών στην Ελλάδα που προέβαλε και ενίσχυσε αυτό το φαινόμενο, διότι η διεθνής κοινή γνώμη εστίασε την προσοχή της στο αν και κατά πόσο οι διεθνείς οργανισμοί εκπλήρωναν την αποστολή τους σε σχέση με τις συνθήκες στην Ελλάδα –κάτι που είχε εκτεταμένες επιπτώσεις στο κύρος τους.⁸

Αυτή η εισήγηση θα εστιάσει στην περίοδο που το «Εργαστήριο η Ελλάς» είχε πάρει τη μορφή «σφαγείου» –δανείζομαι την έκφραση από την εφημερίδα *The Guardian*, αν και η πατρότητά της ανήκει στον Μίκην Θεοδωράκη.⁹ Θα αποτιμήσει το πώς η περιλάλητη «ελληνική υπόθεση» του 1967-1969 επηρέασε το Συμβούλιο της Ευρώπης και τελικά την ευρύτερη λειτουργία του διεθνούς συστήματος, όσον αφορά την προστασία των ανθρωπίνων δικαιώματων και την εξάλειψη των βασανιστηρίων.

Ως «ελληνική υπόθεση» περιγράφονται οι προσφυγές στο Συμβούλιο της Ευρώπης της Δανίας (αρ. 3321/67), της Σουηδίας (αρ. 3323/67), της Νορβηγίας (αρ. 3323/67) και της Ολλανδίας (αρ. 3344/67) κατά της Ελλάδας τον Σεπτέμβριο του 1967 για τη κατάφωρη παραβίαση σειράς διατάξεων της ΕΣΔΑ (άρθρα 5, 6, 8, 9, 10, 11, 13 και 14 που συντομα επεκτάθηκε ώστε να συμπεριλάβει και το άρθρο 3 και τα άρθρα 1 και 7 του Πρώτου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ). Η διαδικασία αυτή μετατράπηκε σύντομα σε ένα τεστ αξιοπιστίας για τον διεθνή οργανισμό και το δίκαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αποτελεί έως σήμερα την πιο γνωστή υπόθεση του Συμβουλίου και επίσης μία από εκείνες τις σπάνιες διακρατικές υποθέσεις που δεν υποκινήθηκαν από το εθνικό συμφέρον και μόνον.¹⁰

Η εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος όπως αυτό των συνταγματαρχών ήταν αλλότριο προς τις αξίες του Συμβουλίου της Ευρώπης και παραβίαζε το κατα-

⁷ A.M. Clark, *Diplomacy of Conscience: Amnesty International and Changing Human Rights Norms* (Princeton: Princeton University Press, 2001).

⁸ Amnesty International, *Report on Torture* (London: Duckworth, 1973), 76-77.

⁹ *The Guardian*, 2 Μαΐου 1970.

¹⁰ Council of Europe, *Yearbook of the European Convention on Human Rights: The European Commission and the European Court of Human Rights, "The Greek Case, 1969"* (The Hague: Martinus Nijhoff, 1972). Κρ. Winther-Jacobsen και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), «Δος μοι να στω και ταν γαν κινάσω». Η Δανία, το Συμβούλιο της Ευρώπης και τα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της χούντας (Αθήνα: Πατάκης, 2019). Δ. Κώνστας, Η «ελληνική υπόθεση» στο Συμβούλιο της Ευρώπης 1967-1969: Θεωρία και πρακτική πολιτική πιέσεως από διεθνείς οργανισμούς (Αθήνα: Παπαζήσης, 1976). Στ. Περράκης, Η Ελληνική Υπόθεση Ενώπιον των Διεθνών Οργανισμών (Αθήνα: Σάκκουλας, 1998).

στατικό του. Η Διεθνής Αμνηστία, η Διεθνής Επιτροπή Νομικών (Γενεύη) και ο εισηγητής του Συμβουλίου της Ευρώπης, ο Ολλανδός κοινοβουλευτικός Μαξ βαν ντερ Στοελ (Max van der Stoel), απέδειξαν ότι η ελληνική δικτατορία, όχι μόνον παραβίαζε τα ανθρώπινα δικαιώματα, αλλά και ότι τα είχε εργαλειοποιήσει «ως σκόπιμη διοικητική πρακτική» και επιπλέον «κατασκεύαζε» βασανιστές.¹¹

Η κυριότερη λειτουργία του διεθνούς δικαίου ίσως είναι να τιθασεύει την άναρχη τάση του διεθνούς συστήματος και να διαμορφώνει συνθήκες για μακροπρόθεσμη σταθερότητα και ασφάλεια.¹² Πολλοί ερευνητές του διεθνούς συστήματος, όπως ο Ε.Χ. Καρ (E.H. Carr) είχαν σχηματίσει τη γνώμη ότι η κατάρρευση της διεθνούς τάξης το 1939 οφείλετο στο ότι το διεθνές δίκαιο ως απόρροια της κρατικής ισχύος δεν διέθετε όργανα ικανά να επιβάλουν την τήρηση του νόμου στα κράτη-ταραξίες.¹³ Με αυτό το σκεπτικό και καθώς η Ευρώπη μετρούσε τις πληγές της και πάλευε με τα φαντάσματα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, το 1949 ιδρύθηκε το Συμβούλιο της Ευρώπης για να προσπίσει τις ευρωπαϊκές αξίες, να προωθήσει την ευρωπαϊκή ενοποίηση, να θωρακίσει τη φιλελεύθερη δημοκρατία από την απειλή του αυταρχισμού από οποιοδήποτε ιδεολογικό χώρο και αν αυτός προέρχοταν,¹⁴ και να ανακτήσει τη δύναμή της βασιζόμενη στην αξιακή της ανωτερότητα.¹⁵ Ο Ψυχρός Πόλεμος ήταν μια διαρκής μάχη παράλληλων ιδεών και ηθικών αξιών που υποστηρίζονταν από τη στρατιωτική ισχύ. Η ανάδειξη της καταπάτησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο σοβιετικό μπλοκ ήταν αναπόσπαστο μέρος της εκστρατείας για την απονομιμοποίηση του σοβιετικού

¹¹ J. Becket, «The Greek Case before the European Human Rights Commission», *Human Rights* 1,1 (1970), 91-117· Kr. Kjærsgaard, «Confronting the Greek Military Junta: Scandinavian Joint Action under the European Commission on Human Rights, 1967-1970», στο P. Villaume, R. Mariager και H. Porsdam (επιμ.), *The "Long 1970s": Human Rights, East - West Détente, and Transnational Relations* (London: Routledge, 2016), 51-69· M. Haritos-Fatouros, *The Psychological Origins of Institutionalised Torture* (London: Routledge, 2003).

¹² O.A. Hathaway, «Do Human Rights Treaties Make a Difference?», *The Yale Law Journal* 111,8 (2002), 1935-2042· Br. Frischmann, «A Dynamic Institutional Theory of International Law», *Buffalo Law Review* 51,3 (2003), 679-809· B. Reinalda, «The History of International Organization(s)», *Oxford Research Encyclopedia of International Studies* (Oxford: Oxford University Press, 2019)· A. Moravcsik, «The Origins of Human Rights Regimes: Democratic Delegation in Postwar Europe», *International Organization* 54,2 (2000), 217-252.

¹³ E.H. Carr, *The Twenty Years Crisis, 1919-1939* (London: Macmillan, 1984), 171.

¹⁴ Council of Europe, *Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms and Protocol*, στο echr.coe.int/Documents/Archives_1950_Convention_ENG.pdf (πρόσβαση: 10 Ιουνίου 2018).

¹⁵ H. Lauterpacht, *International Law and Human Rights* (London: Stevens & Sons, 1950).

κομμουνισμού. Το Συμβούλιο της Ευρώπης, μέσω της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ, 1950) αποσκοπούσε στην ανάδειξη της Δυτικής Ευρώπης σε φάρο των «ανθρωπίνων δικαιωμάτων» και των «πολιτικών ελευθεριών».¹⁶

Τα κράτη-μέλη του ήταν διατεθειμένα να δεχτούν μέχρι και τη μερική διάβρωση της κρατικής τους κυριαρχίας που συνεπάγετο η εφαρμογή της ΕΣΔΑ καθώς ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος είχε δείξει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δεν μπορούσε να αφηθεί μόνο στην εθνική δικαιοδοσία χωρίς περαιτέρω νομικές διασφαλίσεις.¹⁷ Ταυτόχρονα όμως, το Συμβούλιο της Ευρώπης ως οργανισμός που βασιζόταν στην αρχή της επικουρικότητας προνόπησε ώστε η ΕΣΔΑ να εμπεριέχει και δικλίδες ασφαλείας υπό τη μορφή του άρθρου 15, ώστε κάθε κράτος-μέλος να μπορεί να προστατευτεί από κακόβουλες ενέργειες.¹⁸

Η Ελλάδα έγινε ένα από τα πρώτα μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης, παρ' ότι το 1949 διατυπώθηκαν έντονες αντιρρήσεις για την ένταξή της από πολλές δυτικο-ευρωπαϊκές χώρες. Αντικειμενικά, η μεταπολεμική Ελλάδα του 1945-1954 με τον Εμφύλιο Πόλεμο, τους πολιτικούς κρατούμενους, τα ξερονόσια και τις εκτελέσεις, δεν πληρούσε τα κριτήρια να γίνει μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης. Τελικά, το καθεστώς καταστολής προσηπάστηκε, διότι επικράτησε η άποψη του Γάλλου υπουργού Εξωτερικών Ρομπέρ Σουμάν (Robert Schuman) που υποστήριξε ότι η συμμετοχή της Ελλάδας σε διεθνείς δημοκρατικούς θεσμούς θα περιόριζε τις ακρότητες και η χώρα θα εκδημοκρατιζόταν ταχύτερα.¹⁹ Άλλωστε, η επίδραση των θεσμών ως παραγόντων που συμβάλλουν στη διαμόρφωση της πολιτικής συμπεριφοράς και διευκολύνουν την έκβαση των πολιτικών διαδικασιών ήταν μια καλά εδραιωμένη έννοια.²⁰ Με αυτό το σκεπτικό η ψυχροπολεμική Ελλάδα κατάφερε να

¹⁶ M. Duranti, *The Conservative Human Rights Revolution European Identity, Transnational Politics, and the Origins of the European Convention* (Oxford: Oxford University Press, 2017): E.G.H. Pedaliu, «Human Rights and International Security: The International Community and the Greek Dictators», *International History Review* 38,5 (2016).

¹⁷ E. Bates, *The Evolution of the European Convention on Human Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2010): A. Moravcsik, «The Origins of Human Rights Regimes: Democratic Delegation in Postwar Europe», *International Organization* 54,2 (2000), 217-252.

¹⁸ Council of Europe, *Collected Edition of the "Travaux Préparatoires" of the European Convention on Human Rights*, τ. II (The Hague: Martinus Nijhoff, 1975), 104.

¹⁹ Παρέμβαση Ρομπέρ Σουμάν, Γάλλου υπουργού Εξωτερικών, 10 Μαΐου 1949, The UK National Archives, FO 317/79934/170, CE(MIN) Revised.

²⁰ M. Weber, *Economy and Society* (Cambridge: Harvard University Press, 2019): E. Durkheim, *The Rules of Sociological Method* (Glencoe: Free Press, 1982).

γίνει ένα εξαιρετικά καλά δικτυωμένο μέλος της διεθνούς κοινότητας, μέλος των δυτικών διεθνών οργανισμών μεταξύ των οποίων και του ΝΑΤΟ.²¹

Αλλά η Ελλάδα της δικτατορίας προκαλούσε σωρεία υπαρξιακών, πολιτικών και νομικών προβλημάτων στο Συμβούλιο της Ευρώπης.²² Με την ύπαρξή της και μόνο η δικτατορία διατράνωνε την αποτυχία και αναποτελεσματικότητα του ίδιου του Συμβουλίου της Ευρώπης –ο λόγος υπαρξής του οποίου ήταν «να αποτρέψει την ανάδυση της βαρβαρότητας»,²³ δηλαδή ενός αυταρχικού καθεστώτος στα σπλάχνα του– καθώς και της ΕΣΔΑ, που εγγυάτο την προστασία των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών σε όλους τους πολίτες που υπάγοντο στη δικαιοδοσία της συνθήκης. Η συμμετοχή της Ελλάδας δεν προστάτευσε τους πολίτες της, ούτε από τη δικτατορία, ούτε από τις παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους, παρ' ότι η Επιτροπή Μάξγουελ Φάιφ - Τετζέν που προετοίμασε το κείμενο της ΕΣΔΑ είχε συστήσει επαγρύπνηση. Ο Πιέρ Ανρί Τετζέν (Pierre-Henri Teitgen), ο Γάλλος πολιτικός, νομικός και συγγραφέας της Αναφοράς Τετζέν, ενός από τα θεμελιώδη κείμενα της ΕΣΔΑ, είχε προειδοποιήσει από το 1949 ότι «οι δημοκρατίες δεν γίνονται ναζιστικές χώρες σε μία μέρα. Το κακό εξελίσσεται πονηρά...»,²⁴ και ο Βρετανός πολιτικός, δικαστής στη Δίκη της Νυρεμβέργης και ένας ακόμη από τους συγγραφείς της ΕΣΔΑ, ο σερ Ντέιβιντ Μάξγουελ Φάιφ (Sir David Maxwell Fyfe) είχε επισημάνει ότι «η βαρβαρότητα δεν είναι πίσω μας αλλά κάτω μας».²⁵

Οι νομικοί του Συμβουλίου της Ευρώπης ήταν από τους πιο έμπειρους και επιφανείς της εποχής τους. Από διάφορα μετερίζια είχαν συμβάλει στη συγγραφή της ΕΣΔΑ και της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Θεωρούσαν ότι ήταν οι θεματοφύλακες της διατήρησης των επιβεβλημένων ισορροπιών μεταξύ νόμου και πολιτικής για την απρόσκοπτη λειτουργία της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Ανησυχούσαν ότι η «ελληνική υπόθεση» με τους κραδασμούς και τις προστριβές που προκαλούσε μέσα στον ίδιο τον οργανισμό θα μπορούσε να οδηγήσει στην «πολιτικοποίηση του νόμου» ή/και

²¹ E. Hatzivassiliou, *Greece and the Cold War: Frontline State, 1952-1967* (London: Routledge, 2006).

²² T. Buchanan, *Amnesty International and Human Rights Activism in Postwar Britain, 1945-1977* (Cambridge: Cambridge University, 2020). E. Bates, *The Evolution of the European Convention on Human Rights* (Oxford: Oxford University Press, 2010); Kjærsgaard, «Confronting the Greek Military Junta», 51-69. E.G.H. Pedaliu, «A Clash of Cultures? The UN, the Council of Europe and the Greek Dictators», στο A. Klapsis κ.ά., *The Greek Dictatorship and the International System* (London: Routledge, 2020), 87-109.

²³ Council of Europe, «Travaux Préparatoires», τ. II, 42.

²⁴ Council of Europe, «Travaux Préparatoires», τ. II, 60-62.

²⁵ Council of Europe, «Travaux Préparatoires», τ. II, 42.

στη «νομικοποίηση της πολιτικής», ανατρέποντας τις ευαίσθητες ισοροπίες μεταξύ εθνικού και διεθνούς δικαίου σε μια περίοδο Ψυχρού Πολέμου και ευρωπαϊκής ενοποίησης, καταστρέφοντας έτσι τη χρυσή τομή επάνω στη οποία το Συμβούλιο της Ευρώπης είχε οικοδομηθεί. Δηλαδή φοβόνταν ότι η «ελληνική υπόθεση» θα μπορούσε να δράσει σαν βόμβα στα θεμέλια του.²⁶

Η Συμβουλευτική Συνέλευση του οργανισμού απαιτούσε σθεναρά την άμεση λήψη μέτρων κατά του καθεστώτος, ενώ το Συμβούλιο των Υπουργών κωλυσιεργούσε, ελπίζοντας ότι το θέμα των πολιτικών κρατουμένων στην Ελλάδα θα ξεχνιόταν. Ο γεωστρατηγικός ρεαλισμός του Ψυχρού Πολέμου ώθησε τη Βρετανία, τη Γαλλία και τη Γερμανία να προστατεύσουν τη δικτατορία από μια δημόσια καταδίκη για να μην αποδυναμωθεί η Δύση. Όμως οι αναφορές του βαν ντερ Στουλ και της Διεθνούς Αμνηστίας, καθώς και οι πολιτικές εξελίξεις στις δυτικές χώρες, τους ανάγκασαν να αντιληφθούν ότι οι δικτάτορες υπονόμειαν την ίδια την εικόνα της Δύσης. Έτσι, έστω και απρόθυμα, αποδέχθηκαν ότι η δράση μέσω του Συμβουλίου της Ευρώπης αποτελούσε ένα μέσο για τον κατευνασμό της ήδη αφυπνισμένης διεθνούς κοινής γνώμης, που εξελίσσονταν σε ένα δυναμικό δι-εθνικό ανθρωπιστικό κίνημα.²⁷

Ταυτόχρονα η χούντα προσπαθούσε να χειραγωγήσει την κατάσταση άκομψα και θρασύδειλα, επιβαρύνοντας το κλίμα στον οργανισμό. Το Υπουργείο Εξωτερικών, μέσω του Παναγιώτη Πιπινέλη, ήθελε την Ελλάδα να παραμείνει ενεργό μέλος του διεθνούς συστήματος για πρακτικούς και ιδεολογικούς λόγους. Με τους συνεργάτες του, ο Πιπινέλης αποφάσισε να χρησιμοποιήσει τους υπάρχοντες κανόνες για να «καταπνίξει» την «ελληνική υπόθεση». Επικαλέστηκε τις διατάξεις του άρθρου 15 και βασίστηκε στην αρχή του «περιθωρίου εκτίμησης» (*margin of appreciation*). Υποστήριξε ότι οι δικτάτορες είχαν νόμιμα αναστείλει τους δημοκρατικούς θεσμούς λόγω της κατάστασης εθνικής ανάγκης και ζήτησε να απορριφθεί η αίτηση. Η Αθήνα των δικτατόρων προσπάθησε να σπείρει διχόνοια μέσα στο Συμβούλιο των Υπουργών και να απομονώσει τις ενάγουσες χώρες. Θεωρούσε ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες και μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις θα την προστάτευαν. Στηρίχθηκε στην πεποίθηση ότι η ήδη διαμορφωμένη νομολογία της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων θα επέτρεπε στην Ελλάδα ένα «περιθώριο εκτίμησης» σχετικά με τα «έκτακτα μέτρα», αν η Αθήνα υποστήριζε ότι η χώρα αντιμετώπιζε άμεσο κίνδυνο προερχόμενο από κομμουνιστική

²⁶ Kjærsgaard, «Confronting the Greek Military Junta», 51-69. A. Stone Sweet, *Governing with Judges: Constitutional Politics in Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2000).

²⁷ Amnesty International, «Situation in Greece» (27 Ιανουαρίου 1968), στο amnesty.org.gr/wp-content/uploads/2014/11/EUR-25-001-1968-2.pdf (πρόσβαση: 14 Αυγούστου 2014).

συνομοσία. Η νομική στρατηγική της χούντας βασιζόταν επάνω στις εμπειρίες της Ελλάδας με τις οι δύο υποθέσεις της έναντι του Ηνωμένου Βασιλείου στη δεκαετία του 1950 με αντικείμενο την Κύπρο, όταν η αρχή του «περιθωρίου εκτίμησης» εισήχθη για πρώτη φορά στην ορολογία του οργανισμού.²⁸

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο οργανισμός αισθάνθηκε πολιορκούμενος και υπό απειλή. Αποφάσισε να δράσει μεθοδικά και με γνώμονα την αυτοάμυνα. Το Συμβούλιο της Ευρώπης κατόρθωσε να υπερβεί τα δομικά του προβλήματα. Το βασικό πρόβλημα που αντιμετώπισαν οι ενάγοντες με την «ελληνική υπόθεση» ήταν η δομή του ίδιου του Συμβούλιο της Ευρώπης. Η Συμβουλευτική του Συνέλευση μπορούσε να συζητήσει. Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων μπορούσε να προτείνει. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων θα μπορούσε να ετυμηγορήσει. Ωστόσο, η Ελλάδα δεν είχε αναγνωρίσει τη δικαιοδοσία και μπορούσε να παραπεμφθεί μόνο με τη ρητή της συμφωνία, οπότε μόνο το Συμβούλιο Υπουργών, ένα καθαρά πολιτικό σώμα, θα είχε την αρμοδιότητα να επιβάλει αποφάσεις.

Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, έχοντας πλήρη συναίσθηση του βάρους των αποφάσεων της, αποφάσισε ότι οι κατηγορίες εναντίον της Ελλάδας έρχονταν διερεύνησης. Προσέφερε τα εμπόδια του άρθρου 26 με την αιτιολογία ότι τα ένδικα μέσα στη χώρα δεν μπορούσαν να λειτουργήσουν απρόσκοπτα και αποτελεσματικά. Εστίασε στο να διερευνήσει και να στοιχειοθετήσει την υπόθεση διεξοδικά. Παράλληλα, επικεντρώθηκε στο να συγκεκριμενοποιήσει και να αποσαφηνίσει τη διατύπωση διάφορων άρθρων της ΕΣΔΑ, ιδίως των άρθρων 3 και 15, και στο να αναπτύξει διαδικασίες για την αδιάσειστη τεκμηρίωση καταγγελιών παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Παρ' όλες τις πιέσεις, η Υποεπιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων συστάθηκε με στόχο να ερευνήσει και να στοιχειοθετήσει καταγγελίες ότι οι πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα της χούντας υπόκειντο σε βασανιστήρια. Η χούντα είχε υπερεκτιμήσει τα όρια της επιρροής της εκτός των συνόρων της χώρας. Έτσι, αρχικά επέτρεψε τη διερεύνηση των κατηγοριών εναντίον της, ελπίζοντας όμως ότι αυτή θα προχωρούσε μέχρι εκεί που η Αθήνα ήθελε. Ακόμη και σε αυτό το σύντομο διάστημα, συγκεντρώθηκαν αδιάσειστες μαρτυρίες και σωρεία επιβαρυντικών στοιχείων. Η υποεπιτροπή κατέθεσε αναφορά στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που ήταν καταπέλτης. Τα ευρήματά της ήταν ένα «ράπισμα» για τον δυτικό πολιτισμό.²⁹

²⁸ Pedaliu, «A Clash of Cultures?», 87-109; Council of Europe, *The Greek Case, 1969*, 1, 4; Council of Europe, *Yearbook of the European Convention on Human Rights: The European Commission and the European Court of Human Rights*, τ. 2: 1958-1959 (The Hague: Martinus Nijhoff, 1960), 174.

²⁹ Council of Europe, *The Greek Case, 1969*, passim.

Το άρθρο 15 ήταν χαλαρά και ελαστικά διατυπωμένο. Αυτό δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο. Οι συνθήκες αρχίζουν σαν ιδεατά κανονιστικά καταστατικά που με τον χρόνο ερμηνεύονται, ενσωματώνοντας νέα στοιχεία. Άλλωστε, το τι συνιστά έκτακτη ανάγκη και κάτω από ποιες συνθήκες μια κυβέρνηση μπορεί δικαιολογημένα να πάρει έκτακτα μέτρα δεν είναι κάτι εύκολο να οριστεί επακριβώς. Όπως παραδέχθηκε και ο Αλεξάντερ Χάμιλτον (Alexander Hamilton) το 1787, οι συνθήκες που θέτουν σε κίνδυνο την ασφάλεια των εθνών είναι άπειρες, και για τον λόγο αυτό δεν είναι συνετό η εξουσία να αλυσοδεθεί συνταγματικά εκ των προτέρων.³⁰ Έτσι, και ο Τετζέν ήθελε να δώσει στα κράτη το περιθώριο να λάβουν τα μέτρα που χρειαζόνταν σε περίπτωση κομμουνιστικού πραξικοπήματος.³¹ Το Συμβούλιο της Ευρώπης όμως στην προσπάθειά του να ενισχύσει το πλαίσιο προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων προσπαθούσε με κάθε ευκαιρία να περιορίζει τα περιθώρια δικαιολογημένης παρέκκλισης των κρατών από τις καταστατικές υποχρεώσεις τους.³² Το πρώτο βήμα έγινε με την υπόθεση *Lawless vs Ireland* το 1959, όταν η επιτροπή αποφάσισε ότι οι κατηγορούμενες κυβερνήσεις βαρύνονταν με το να αποδείξουν ότι η παρέκκλιση ήταν δικαιολογημένη.³³ Με την «ελληνική υπόθεση», η επιτροπή προσπάθησε να ταξινομήσει περαιτέρω τα στοιχεία εκείνα που οριοθετούσαν μια «πραγματική» και «άμεση» κατάσταση ανάγκης, δημιουργώντας επιπρόσθετα κριτήρια για την εκτίμηση επίκλησης παρέκκλισης.³⁴

Η δικτατορία, αφού πρώτα ανέστειλε το Σύνταγμα, ενημέρωσε το Συμβούλιο της Ευρώπης ότι επιθυμούσε να παρεκκλίνει από τη συνθήκη. Επικαλέστηκε τις διατάξεις του άρθρου 15 και δήλωσε ότι ήταν μια επαναστατική κυβέρνηση, οπότε η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν είχε τη δικαιοδοσία να κρίνει τις πρακτικές της. Η επιτροπή όμως έκρινε ότι, μολονότι τόσο οι συνταγματικές όσο και οι επαναστατικές κυβερνήσεις απολαμβάνουν ένα σχετικό «περιθώριο εκτίμησης» σε σχέση με το άρθρο 15, η ελληνική στρατιωτική κυ-

³⁰ Library of Congress, *The Federalist Papers: Primary Documents on American History*, A. Hamilton, *Federalist 23: The Necessity of a Government as Energetic as the One Proposed to the Preservation of the Union* (18 Δεκεμβρίου 1787), στο guides.loc.gov/federalist-papers/text-21-30#s-lg-box-wrapper-25493336 (πρόσβαση: 18 Δεκεμβρίου 2020).

³¹ Council of Europe, "Travaux Préparatoires", τ. II, 60-62.

³² M.R. Hutchinson, «The Margin of Appreciation Doctrine in the European Court of Human Rights», *The International and Comparative Law Quarterly* 48,3 (1999), 638-650.

³³ European Court of Human Rights, *Case of Lawless v. Ireland, Judgment of 1 July 1961 (Series A, No. 3)*, HUDOC, στο hudoc.echr.coe.int (πρόσβαση: 1η Σεπτεμβρίου 2018).

³⁴ European Court of Human Rights, *Guide on Article 15 of the ECHR: Derogation in Time of Emergency* (επικαιροποιημένο: 31 Αυγούστου 2020), στο echr.coe.int/documents/Guide_Art_15_ENG.pdf (πρόσβαση: 1η Δεκεμβρίου 2020), 6.

βέρνηση δεν είχε αποδείξει ικανοποιητικά ότι η παρέκκλισή της ήταν δικαιολογημένη. Επίσης, δεν είχε αποδείξει ότι η διετής πολιτική αστάθεια πριν από το πραξικόπημα ήταν τόσο εκτεταμένη ώστε συνιστούσε απειλή για τη «ζωή του έθνους», ούτε ότι η κατάσταση μετά το πραξικόπημα δεν θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί αποτελεσματικά με λιγότερο βίαια μέτρα.

Ψυχροπολεμικές συμπεριφορές, η στάση του ελληνικού καθεστώτος, η αμφίσημη συμπεριφορά του Συμβουλίου των Υπουργών και οι διατάξεις του άρθρου 15, οδήγησαν την υποεπιτροπή να αποφασίσει ότι οι ενάγοντες θα έπρεπε να ενισχύσουν την υπόθεση και με μαρτυρίες *in camera* θυμάτων βασανιστηρίων, καθώς και με καταθέσεις αντιπάλων και υπερασπιστών της χούντας, δηλαδή κορυφαίες προσωπικότητες του ελληνικού πολιτικού, οικονομικού και στρατιωτικού κατεστημένου. Επρόκειτο για μια καινοτομία και ένα βασικό βήμα για την πιο αποτελεσματική νομική διαδικασία σε αυτό το επίπεδο, η οποία δεν θα μπορούσε να οργανωθεί χωρίς την αυταπάρνηση, την προσφορά και τον αυτοσχεδιασμό αντιχουντικών αγωνιστών, Ελλήνων και μη. Έλληνες, κρατούμενοι, ελεύθεροι πολιορκημένοι, αυτοεξόριστοι και φιλέλληνες κατέθεσαν παρά τον φόβο για αντίποινα.³⁵

Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων είχε επίσης την ευκαιρία να συγκεκριμενοποιήσει την επιτρεπόμενη περίοδο κοινοποίησης καθώς και τη διάρκεια και το εύρος της παρέκκλισης στα οποία γινόταν αναφορά στο άρθρο 15. Η χούντα κοινοποίησε τις διατάξεις του βασιλικού διατάγματος 280 χωρίς ιδιαίτερη καθυστέρηση, στις 3 Μαΐου 1967. Ωστόσο, δεν κοινοποίησε τους λόγους παρέκκλισής της από τη νομιμότητα παρά μόνο στις 19 Σεπτεμβρίου, τέσσερις μήνες από την αρχική κοινοποίηση. Η επιτροπή θεώρησε ότι αυτό συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 15. Επίσης, οι πληροφορίες που περιείχε η κοινοποίηση του Σεπτεμβρίου κρίθηκαν ανεπαρκείς μιας και δεν υποστηρίζονταν από νομικά κείμενα παρά μόνο από πολιτικολογίες.³⁶ Η επιτροπή έτσι περιόρισε τις υπεκφυγές που ένα κράτος-μέλος μπορούσε να χρησιμοποιήσει.³⁷ Τόνισε ότι ο σκοπός των άρθρων 15 και 17 ήταν να προστεύσουν τη δημοκρατία από επιβουλές, και όχι να δικαιολογήσουν την ηθελπημένη μη συμμόρφωση κρατών-μελών με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από τη συνθήκη.

³⁵ J. Becket, «The Greek Case before the European Human Rights Commission», *Human Rights* 1,1 (1970), 91-117· K. Maragkou, «The Becketts vs. the Colonels: A Study in the Micro-evolution of Global Human Rights Activism in the Long 1960s», στο Klapsis, *The Greek Dictatorship*, 149-163.

³⁶ Council of Europe, «*The Greek Case, 1969*», 29-30, 31-113.

³⁷ St. Wallace, «Derogations from the European Convention on Human Rights: The Case for Reform», *Human Rights Law Review* 20,4 (2020), 769-796.

Η επιτροπή επικεντρώθηκε στο να συγκεκριμενοποιήσει την ασαφή διατύπωση του άρθρου 3 της ΕΣΔΑ καθώς και στην ανάπτυξη διαδικασιών τεκμηρίωσης βασανιστηρίων μέσω της χρήσης της εγκληματολογίας για τη συλλογή αναμφισβήτητων αποδεικτικών στοιχείων, προκειμένου να καταστεί δυνατή η επιτυχής δίωξη των βασανιστών και των καθεστώτων που ασκούσαν βασανιστήρια. Στις διαδικασίες που ακολούθησε η υποεπιτροπή για τη αξιολόγηση της σωματικής και ψυχικής υγείας των πολιτικών κρατουμένων και των συνθηκών φυλάκισής τους, συμπεριέλαβε και γνωματεύσεις από ιατροδικαστές και ψυχολόγους. Αυτές οι διαδικασίες οδήγησαν σε μια σαφέστατη διατύπωση για πρώτη φορά του τι συνιστά βασανιστήριο («επιδεινωμένη μορφή απάνθρωπης μεταχείρισης»).

Η επιτροπή αποφάσισε ότι η χούντα είχε παραβεί πολλά άρθρα της ΕΣΔΑ και, επομένως, ότι οι προσφυγές εναντίον της Ελλάδας ήταν δικαιολογημένες. Η κατηγορηματική ετυμγορία/εισήγηση της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων άνοιξε τον δρόμο ώστε η «ελληνική υπόθεση» να φτάσει στην αίθουσα του ΕΔΑΔ στο Στρασβούργο. Η χούντα αποφάσισε να αποχωρήσει από το Συμβούλιο της Ευρώπης, θέτοντας πρόωρο τέλος στη διαδικασία. Σύμφωνα με τον Τειτζέν, οι ενέργειες του Συμβουλίου της Ευρώπης και τα γεγονότα του Δεκεμβρίου του 1969 στέρησαν τη χούντα από οποιαδήποτε διεθνή νομιμότητα και την καταδίκασαν σε διεθνή απομόνωση.³⁸ Η «ελληνική υπόθεση» όμως αποκάλυψε και τα όρια της δυνατότητας του Συμβουλίου της Ευρώπης να περιορίσει την παραβατικότητα μιας δικτατορίας που ήταν απρόθυμη να συνεργαστεί. Με την απόφασή της να αποχωρήσει από το Συμβούλιο της Ευρώπης, η χούντα εξασφάλισε τόσο την ατιμωρησία της, όσο και την καταδίκη της κοινής γνώμης. Έγινε ένας δακτυλοδεικτούμενος παρίας. Ωστόσο, το καθεστώς δεν ανατράπηκε. Η Ελλάδα έγινε ο καταλύτης για την ανατολή της εποχής των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά οι πολιτικοί κρατούμενοι στην Ελλάδα της χούντας δεν ωφελήθηκαν. Μόνο το ΝΑΤΟ θα μπορούσε να καταφέρει κάτι τέτοιο, αλλά η προτεραιότητά του ως στρατιωτικός οργανισμός ήταν να διατηρήσει τη συνοχή του –επιλογή που θα του επαίρνε χρόνια να ξεπεράσει καθώς απώλεσε την εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης.³⁹

Η κατηγορηματική ετυμγορία/εισήγηση της Επιτροπής Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων θα είχε σημαντικές επιπτώσεις. Έκαμπε την αρχή της μη παρέμβα-

³⁸ P.H. Teitgen, *Aux sources de la Cour et de la Convention européennes des Droits de l'Homme* (Bordeaux: Editions Confluences, 2000), 39.

³⁹ E.G.H. Pedaliu, «A Discordant Note»: NATO and the Greek Junta, 1967-74», *Diplomacy and Statecraft* 22,1 (2011), 101-120.

σης στις εσωτερικές υποθέσεις ενός άλλου κράτους και έτσι μετρίασε τις διατάξεις του άρθρου 15, καταδεικνύοντας ότι αν μια χώρα δεν σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα, δεν θα μπορούσε να παραμείνει μέλος της Δυτικής Ευρώπης. Ενδυνάμωσε τα θεμέλια του διεθνούς δικαίου, όσον αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα σε σχέση με το εθνικό δίκαιο – η αρμοδιότητα της δικαιοσύνης μπορούσε να επεκτάθει πέρα από τα στενά όρια του κράτους. Όρισε νέες διαδικασίες για τη διακρίβωση της πραγματοποίησης βασανιστηρίων, οι οποίες δεν υπήρχαν πριν από την «ελληνική υπόθεση».⁴⁰ Συντομα θα ακολουθούσαν νέα πρωτόκολλα καθώς η «ελληνική υπόθεση» αποτέλεσε ορόσημο αλλαγής στο διεθνές δίκαιο.

Το «σφαγείο» η Ελλάδα βοήθησε να μετατραπεί η παντελής αορατότητα του πολιτικού κρατουμένου σε μπουμερανγκ κατά των καταχραστών της ελευθερίας. Για σχεδόν δύο χρόνια, η διαδικασία προσείλκυσε άπλητη δημοσιότητα, τονίζοντας αδιάκοπα την απάνθρωπη παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην Ελλάδα, και αναδεικνύοντας τις διαδικασίες της ΕΣΔΑ. Σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρώπης «Η ελληνική υπόθεση έγινε ένα καθοριστικό μάθημα για τις πολιτικές για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην Ευρώπη».⁴¹

Το αποτέλεσμα της «ελληνικής υπόθεσης» ήταν να ενισχυθεί το ευρωπαϊκό και παγκόσμιο θεσμικό πλαίσιο για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των πολιτικών ελευθεριών. Το 6ο Πρωτόκολλο της ΕΣΔΑ, που κάρτηργσε της ποινή του θανάτου και υιοθετήθηκε πλήρως από το Συμβούλιο της Ευρώπης στο Στρασβούργο στις 28 Απριλίου 1983 οφείλει την ύπαρξή του στην «ελληνική υπόθεση». Στις 10 Δεκεμβρίου 1984, ο ΟΗΕ υιοθέτησε τη Σύμβαση κατά των Βασανιστηρίων και Άλλων Τρόπων Σκληρής, Απάνθρωπης ή Ταπεινωτικής Μεταχείρισης ή Τιμωρίας που τέθηκε σε ισχύ τον Ιούνιο του 1987. Οι συντάκτες της χρησιμοποίησαν τα συμπεράσματα και τους ορισμούς της επιτροπής για τα ανθρώπινα δικαιώματα για να συνταξουν το κείμενό της.⁴²

Η «ελληνική υπόθεση» βοήθησε τη Διεθνή Αμνηστία και άλλες μη κυβερνητικές οργανώσεις (ΜΚΟ) με παρόμοια καθήκοντα να αναπτυχθούν και να

⁴⁰ Council of Europe, *The Greek Case, 1969*, 186-673: Amnesty International, *Torture in Greece: The First Torturers' Trial 1975* (London: Amnesty International, 1977): M. Varouhakis, *Shadows of Heroes: The Journey of a Doctor and a Journalist in the Lives of Ordinary People Who Became Victims of Torture* (LaVergne: Xlibris, 2010): K. Sikkink, *The Justice Cascade: How Human Rights Prosecutions Are Changing World Politics* (New York: W.W. Norton, 2011).

⁴¹ Council of Europe, «Viewpoints» (18 April 2007), στο <https://www.coe.int/en/web/commissioner/-/the-greek-case-became-a-defining-lesson-for-human-rights-policies-in-europe> (πρόσβαση: 1η Δεκεμβρίου 2020).

⁴² UN, *Treaty Series, Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment*, 1465:85, στο ohchr.org/EN/ProfessionalInterest/Pages/CAT (πρόσβαση: 17 Ιουλίου 2016).

γίνουν παγκόσμιοι οργανισμοί, που στο μέλλον θα αναδείκνυαν την κατάσταση των πολιτικών κρατουμένων και των παραβιάσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεσματικά και αδιάκοπα. Έκανε τον Ερυθρό Σταυρό να επανεξετάσει τις αναποτελεσματικές του διαδικασίες και να ενισχύσει την δραστηριότητές του προκειμένου να αντιμετωπίσει παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων παγκοσμίως.⁴³

Η κατάλυση της δημοκρατίας στην Ελλάδα το 1967, ενόσω η χώρα ήταν σε τροχιά εκδημοκρατισμού, και η κατάφωρη καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από μια μη εκλεγμένη στρατιωτική κυβέρνηση, εξελίχθηκαν με φόντο την ευνομούμενη Δυτική Ευρώπη και πρωταγωνιστές τον Ψυχρό Πόλεμο, την Ελλάδα, το Συμβούλιο της Ευρώπης καθώς και ένα αναπτυσσόμενο διακρατικό κίνημα για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Όπως και ο Πόλεμος του Βιετνάμ, η δικτατορία έδρασε διαβρωτικά στο αξιακό και θεσμικό σύστημα της Δύσης, που κυριολεκτικά μονομάχησε με τα ρεαλιστικά ένστικτα του Ψυχρού Πολέμου και δρομολόγησε συστημικές και θεσμικές εξελίξεις.⁴⁴ Προκάλεσε την εμπλοκή θεσμικών οργάνων, όπως το Συμβούλιο της Ευρώπης, και εδραίωσε την πεποίθηση ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι υπόθεση που αφορά το επίπεδο της εφαρμογής και όχι μόνο θεωρητικά τους διεθνείς οργανισμούς. Συντέλεσε στην ενίσχυση της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Επέδρασε αρνητικά για κυβερνήσεις και οργανισμούς που αποφάσισαν να υιοθετήσουν πολιτική ανοχής απέναντι στους Έλληνες δικτάτορες. Έδειξε ότι τα περιφεριακά συστήματα είναι πιο αποτελεσματικά από παγκόσμιους οργανισμούς. Επίσης, οδήγησε στη δημιουργία μιας επιπρόσθετης πτυχής της ευρωπαϊκής ταυτότητας, και διευκόλυνε την περαιτέρω εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενοποίησης.⁴⁵

⁴³ T. Buchanan, *Amnesty International and Human Rights Activism in Postwar Britain, 1945-1977* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020).

⁴⁴ N.M. Karakatsanis και J. Swarts, *American Foreign Policy Towards the Colonels' Greece: Uncertain Allies and the 1967 Coup d'Etat* (New York: Palgrave-Macmillan, 2018)· K. Maragkou, «Favouritism in NATO's Southeastern Flank: The Case of the Greek Colonels, 1967-74», *Cold War History* 9,3 (2009), 347-366· J.E. Miller, *The United States and the Making of Modern Greece: History and Power, 1950-1974* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2009)· A. Nafpliotis, *Britain and the Greek Colonels: Accommodating the Junta in the Cold War* (London: I.B. Tauris, 2012)· Pedaliu, «A Discordant Note», 101-120· M. Pelt, *Tying Greece to the West: US - West German - Greek Relations, 1949-74* (Copenhagen: Museum Tusulanum Press, 2006).

⁴⁵ K.C. Patel, *Project Europe: A History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2020)· E. De Angelis και Eir. Karamouzi, «Enlargement and the Historical Origins of the European Community's Democratic Identity, 1961-1978», *Contemporary European History* 25,3 (2016), 439-458· V. Fernandes Soriano, «Facing the Greek Junta: The European Community, the Council

Η Ελλάδα της Μεταπολίτευσης επιθυμούσε την ομαλότητα, την κανονικότητα και να κερδίσει το χαμένο χρόνο. Η «ελληνική υπόθεση» έγινε πρότυπο για όλες τις εκστρατείες υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ωστόσο, ο ρόλος της ως πρωτοπορίας στη διαμόρφωση των διεθνών θεωριών, η συμβολή των Ελλήνων και πολλών άλλων που σταθηκαν στο πλευρό τους μάλλον ξεχάστηκε. Σε μια εποχή όμως που τα ανθρώπινα δικαιώματα και το soft power κέρδισαν έδαφος και έγιναν το *sine qua non* της διεθνούς πολιτικής και της παγκόσμιας διακυβέρνησης, η χώρα ίσως έχασε μια σημαντική ευκαιρία. Δεν χρησιμοποίησε τα επιτεύγματά της αρκετά σοφά προκειμένου να εξελιχθεί σε μια «υπερδύναμη» για την προώθηση και την υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και έτσι να μετατρέψει τις οδυνηρές της εμπειρίες και πάθη σε διεθνές κύρος αλλά και σε μια από τις κύριες πηγές της δύναμής της στο διεθνές πεδίο.

Η ανθρωπότητα σήμερα έχει εισέλθει σε μια περίοδο ακραίας οικονομικής ύφεσης/καθίζησης, πρωτοφανούς από τον 17ο αιώνα. Η δημοκρατία, οι θεσμοί της και το διεθνές δίκαιο έχουν υπονομευθεί βαθιά από τον λαϊκισμό και τη λιτότητα. Την τελευταία φορά που συνέβη κάτι παρόμοιο ήταν τη δεκαετία του 1930, όταν το «σκότος θριάμβευσε».⁴⁶ Ο αυξανόμενος εθνικισμός και η ξενοφοβία που πυροδότησαν οι θεωρίες συνωμοσίας, η μετανάστευση και η πανδημία, έχουν δημιουργήσει ομάδες καχύποπτες πολιτιστικά και πολιτικά, που αντιδρούν αρνητικά προς τους δημοκρατικούς θεσμούς και κατά συνέπεια προς τις αρχές της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Ο Σαμ Μόιν (Sam Moyn) έχει προβλέψει απαισιόδοξα ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα καταλήγουν να γίνουν μια ακόμη περαστική μόδα, όπως όλες οι άλλες ξεπερασμένες ιδεολογίες του 20ού αιώνα. Η Ελλάδα του σήμερα, που παρ' όλες τις δυσκολίες που βίωσε από το 2010 δεν απώλεσε τη δυναμική της να «αγγίζει» τον κόσμο και να αναδεικνύεται σε μια σημαντική soft superpower star,⁴⁷ ίσως θα πρέπει να ξανασκεφτεί αυτήν τη διάσταση του παρελθόντος της και να εντάξει δυναμικά τα ζητήματα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη διπλωματική της φαρέτρα, αναδεικνύοντάς τα μέσω καινοτόμων διεθνών πρωτοβουλιών –αυτή τη φορά όχι ως θύμα αλλά ως μια χώρα-παράδειγμα των ευεργετικών συνεπειών του διεθνούς δικαίου.

of Europe and the Rise of Human-Rights Politics in Europe», *European Review of History/Revue européenne d'histoire* 24,3 (2017), 358-376.

⁴⁶ Z. Steiner, *The Triumph of the Dark: European International History, 1933-1939* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

⁴⁷ M. Gibson, «Tiers of Influence», *The Monocle Minute*, 26 November 2020, στο [monocle.com/minute/2020/11/26/](https://www.monocle.com/minute/2020/11/26/) (πρόσβαση: 23 Δεκεμβρίου 2020). Annual Soft Power Survey, «Soft Superpower Stars», *Monocle* 139 (Δεκέμβριος 2020 - Ιανουάριος 2021), στο [monocle.com/magazine/](https://www.monocle.com/magazine/) (πρόσβαση: 23 Δεκεμβρίου 2020).

*«Ενώπιον της πρόσκλησης»: η Ελλάδα ως «εργαστήρι ιδεών»
στην πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης*

Το 2011, ο Μαρκ Μαζάουερ (Mark Mazower) έγραψε ένα άρθρο για τους *New York Times* με τίτλο «Το λίκνο της Δημοκρατίας: συγκλονίζοντας τον κόσμο», όπου υποστήριξε με πειστικό τρόπο ότι η Ελλάδα βρίσκεται στην πρώτη γραμμή της εξέλιξης της Ευρώπης. Επικαλέστηκε την Ελληνική Επανάσταση, στη συνέχεια τη συμμετοχή της χώρας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ/Ευρωπαϊκή Ένωση. Αντιστρέφοντας τους συνήθεις όρους ανάλυσης και εξετάζοντας τον αντίκτυπο της Ελλάδας στις ευρωπαϊκές υποθέσεις, αντί να αναλύσει το καλά προβλεπόμενο επιχείρημα του ρόλου του ξένου παράγοντα στην ελληνική πολιτική ζωή, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι, για άλλη μια φορά στον 21ο αιώνα «εναπόκειται και πάλι στην Ελλάδα να αμφισβητήσει τους μανδρινούς της Ευρωπαϊκής Ένωσης και να θέσει το ερώτημα τι μας περιμένει για το μέλλον της ηπείρου». Σε αυτό το πνεύμα, η παρούσα εισήγηση θα σκιαγραφήσει τη συμβολή της Ελλάδας στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και τη διαμόρφωση της ΕΟΚ/Ευρωπαϊκής Ένωσης στη μεταπολεμική εποχή.

Η σημερινή Ευρωπαϊκή Ένωση σίγουρα δεν γεννήθηκε ως κοινότητα αξιών· αντίθετα, εξελίχθηκε σε τέτοια μέσω μιας συναρπαστικής, μακροχρόνιας διαδικασίας που χαρακτηριζόταν από αμφιθυμία και αντιφάσεις. Η διαδικασία καθορίστηκε κυρίως από τις σχέσεις της ΕΟΚ με τρίτες χώρες, και ιδιαίτερα με την Ελλάδα, η οποία άλλαξε με ριζικό τρόπο την πορεία των εξελίξεων. Στην αρχή η ΕΟΚ δεν διέθετε ένα νομικά δεσμευτικό πλαίσιο. Οι αξίες και οι κανόνες παρέμειναν εύθραυστοι και ευάλωτοι. Εμφιλοχώρησαν σε αυτήν «από την πίσω πόρτα». Σε αντίθεση με την Τουρκία, στην περίπτωση της Ελλάδας οι κανόνες και οι αξίες έγιναν ο μοχλός που τελικά εμπόδισε τη σύναψη στενότερων δεσμών. Η ελληνική περίπτωση ήταν ιδιαίτερα σημαντική, διότι η ΕΟΚ επιδίωκε να επηρεάσει τις εσωτερικές υποθέσεις μιας τρίτης χώρας.

Όταν οι συνταγματάρχες κατέλυσαν τη δημοκρατία και παραβίασαν τα ανθρώπινα δικαιώματα, η ΕΟΚ αναγκάστηκε να πάρει θέση. Σε αντίθεση με την περίπτωση της Ισπανίας το 1962, δεν επρόκειτο για μια υποθετική περίπτωση

πιθανής σύνδεσης, αλλά για τις συνέπειες της δικτατορίας σε μια σχέση που διέθετε ήδη ένα σταθερό θεσμικό και νομικό πλαίσιο (τη Συμφωνία Σύνδεσης): πώς ήταν δυνατόν η Κοινότητα να βρεθεί ενώπιον μιας τέτοιας κρίσης με το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που υπέγραψε συμφωνία σύνδεσης με την ΕΟΚ; Η Συμφωνία Σύνδεσης των Αθηνών του 1961 είχε μοναδικά ευνοϊκούς όρους και χαρακτηριστικά σε σύγκριση με άλλες συμφωνίες, καθώς είχε σχεδιαστεί ειδικά για να οδηγήσει στην πλήρη ένταξη της Ελλάδας. Ο πρώτος πρόεδρος της Επιτροπής, ο Βάλτερ Χάλσταϊν (Walter Hallstein), εξέφραζε την ευαρέσκειά του για το γεγονός ότι «η χώρα που ήταν το λίκνο της ευρωπαϊκής δημοκρατίας, το ελληνικό πνεύμα που είχε κάνει την Ευρώπη μεγάλη, ήθελε να έρθει και να γίνει μέλος».

Η συζήτηση για τους κανόνες που έπρεπε να διέπουν τις σχέσεις της ΕΟΚ με τρίτες χώρες και τον ρόλο της δημοκρατίας αναζωπυρώθηκε και πάλι εξαιτίας του στρατιωτικού πραξικοπήματος που έφερε στην εξουσία τους συνταγματάρχες στην Ελλάδα. Η αρχική αντίδραση ήταν η υιοθέτηση στάσης αναμονής, ιδιαίτερα από τη στιγμή που η Γαλλία και η Δυτική Γερμανία τάχθηκαν κατά μιας καταδίκης, με το σκεπτικό ότι η Ελλάδα ήταν πολύ σημαντική για το ΝΑΤΟ. Ήταν η γεωπολιτική θεώρηση υπό το πρίσμα του Ψυχρού Πολέμου και οι επιταγές της ασφάλειας που έγειραν τη ζυγαριά, με αποτέλεσμα οι Βρυξέλλες να αποφύγουν μια σαφή επίσημη αντίδραση. Και πάλι, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο ηγήθηκε της αντιπολίτευσης στη μονομερή προσκόλληση σε μια Realpolitik. Πολιτικοί, όπως ο Εντουάρντο Μαρτίνο (Edoardo Martino), πρόεδρος της Επιτροπής Πολιτικών Υποθέσεων του Ευρωκοινοβουλίου, και ιδιαίτερα ορισμένοι Ολλανδοί ευρωβουλευτές, ζήτησαν το πάγωμα της σύνδεσης με την Ελλάδα έως ότου επιτευχθεί η αποκατάσταση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Δικαιολόγησαν το αίτημα αυτό κάνοντας αναφορά στον πολιτικό χαρακτήρα της Συμφωνίας Σύνδεσης. Υποστήριξαν ότι η κοινή κοινοβουλευτική επιτροπή μεταξύ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Ελληνικού Κοινοβουλίου αντιπροσώπευε την ενσάρκωση αυτής της σχέσης. Η αναστολή της λειτουργίας του Κοινοβουλίου στην Ελλάδα και του κρίσιμου ρόλου του ως εκπροσώπου του λαού αποστερούσε επίσης από τη Συμφωνία Σύνδεσης το «σημαντικότερο πολιτικό στοιχείο» της. Ευρωβουλευτές και από τις σοσιαλιστικές και τις φιλελεύθερες ομάδες απηχούσαν αυτά τα συναισθήματα. Το αίτημα του Ευρωκοινοβουλίου για αναστολή της συμφωνίας έδειξε για άλλη μια φορά τη διακομματική συναίνεση σχετικά με την ιδέα της δημοκρατίας ως προϋπόθεση για την ένταξη. Η συνεχής πίεση από το Ευρωκοινοβούλιο και η κατηγορηματική καταδίκη από το Συμβούλιο της Ευρώπης, ενίσχυσαν την πίεση προς την επιτροπή και τα κράτη-μέλη να συνεχίσουν το πάγωμα της ελληνικής σύνδεσης.

Ο πραγματικός αντίκτυπος που είχε το πάγωμα της Συμφωνίας Σύνδεσης στο δικτατορικό καθεστώς παραμένει ένα ανοικτό ζήτημα, αν και οι περισσότερες μελέτες μέχρι στιγμής έχουν καταλήξει ότι μάλλον δεν είχε συγκεκριμένες, αξίες λόγου, επιπτώσεις. Παρ' όλα αυτά, ο συμβολικός του αντίκτυπος δεν μπορούσε να αγνοηθεί: ακόμη και οι δικτάτορες προβληματίστηκαν από το πλήγμα που προκάλεσε στη νομιμότητα του καθεστώτος τους η απόφαση της ΕΟΚ. Έτσι, προσπάθησαν να άρουν το πάγωμα απειλώντας την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με νομικές ενέργειες, ενώ ταυτόχρονα προσπαθούσαν να διαλύσουν την αντίληψη ότι ήταν διπλωματικά απομονωμένοι. Αρνούμενη να επανεξετάσει την αναστολή της σύνδεσης, η ΕΟΚ απέδειξε ότι η έλλειψη δημοκρατίας ήταν, και θα συνέχιζε να είναι, το κύριο εμπόδιο για περαιτέρω ενσωμάτωση. Αυτό ήρθε σε αντίθεση με τη θέση των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ, που εμφανίστηκαν αδιάφοροι ή ακόμη και ανεκτικοί απέναντι στο νέο ελληνικό καθεστώς. Καθώς η Ελλάδα θα έβγαινε από τη δικτατορία μερικά χρόνια αργότερα, αυτή η διακριτή αντίθεση θα διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στη στρατηγική μετάβαση στη δημοκρατία που υιοθέτησε η πολιτική ηγεσία της χώρας. Στα μάτια των Ελλήνων, η ΕΟΚ και το Συμβούλιο της Ευρώπης ήταν οι δύο οργανώσεις που είχαν, τουλάχιστον συμβολικά, καταγγείλει τη δικτατορία.

Κατά τη δεκαετία του 1970, καθώς οι δικτατορίες της Ελλάδας, της Πορτογαλίας και της Ισπανίας κατέρρευσαν και οι τρεις χώρες έθεσαν ως στόχο την ένταξη στην ΕΟΚ, η Κοινότητα δεν είχε πλέον απλώς ως προϋπόθεση την αποκατάσταση της δημοκρατίας πριν από την προσχώρηση, αλλά πλέον αντιλαμβάνόταν τον εαυτό της και ως «εγγυητή της δημοκρατίας». Οι αξίες, η νοοτροπία και οι κανόνες της προσαρμόστηκαν σε αυτήν την αντίληψη. Για πρώτη φορά η ΕΟΚ εμφανίστηκε ως διεθνής δύναμη της οποίας η διεύρυνση θα συνέβαλε ουσιαστικά στη διατήρησή τους. Η ερμηνεία αυτή ενθαρρύνθηκε κυρίως από την ελληνική κυβέρνηση. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής υπογράμμισε ότι η αίτηση ένταξης βασιζόταν κατά πρώτο λόγο σε πολιτικούς λόγους, λόγους που αφορούσαν την εδραίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα. Για τον Καραμανλή, το επιχείρημα αυτό ήταν σίγουρα ένα τακτικό πλεονέκτημα στις περίπλοκες ενταξιακές συνομιλίες: ενώ ο ίδιος υποστήριζε την αμετάκλητη πίστη του στη Δύση και τις αξίες της, τόνιζε επίσης την ασάθεια της διαδικασίας εκδημοκρατισμού, για την επιτυχία της οποίας υποστήριξε ότι η ταχεία ένταξη ήταν ζωτικής σημασίας. Η λειτουργία αυτής της γλώσσας που βασιζόταν στη δυτικοευρωπαϊκή νοοτροπία, η οποία πολλαπλασιάζονταν στο εσωτερικό της Κοινότητας ακριβώς αυτήν την εποχή, αποσκοπούσε στο να δημιουργήσει ένα ενωτικό παράδειγμα μακριά από οικονομικές και τεχνικές-τεχνοκρατικές προκλήσεις. Ήταν σε αυτό το πλαίσιο που οι παράγοντες και οι θεσμοί της ΕΟΚ συνέκλιναν στην αναδυό-

μενη εικόνα της Κοινότητας ως υπέρμαχου της δημοκρατίας. Η γενική αίσθηση της διεθνούς κρίσης επιδεινώθηκε από την αίσθηση εσωτερικής κρίσης της ίδιας της Κοινότητας, καθώς πρωτοβουλίες όπως το EMU εν τέλει απέτυχαν, ενώ εξακολουθούσαν να υπάρχουν διαφωνίες σχετικά με τις οικονομικές και ακόμη και θεσμικές ελλείψεις της ΕΟΚ. Προκειμένου να βρεθεί μια κοινή γραμμή, η ΕΟΚ και ο πολιτικός χαρακτήρας της διεύρυνσης καθώς και ο δημοκρατικός της χαρακτήρας, αποτελούσαν την ευκαιρία να βρεθεί ένα τέτοιο σύνθημα συσπειρώσεως. Η αντίδραση της ΕΟΚ στην αίτηση της Ελλάδας ήταν ανάμικτη, αν όχι δημοσιώς, σίγουρα πίσω από κλειστές πόρτες. Η επιτροπή και τα κράτη-μέλη είχαν πλήρη επίγνωση των –σε μεγάλο βαθμό πολιτικών– λόγων που είχαν οδηγήσει την Ελλάδα να υποβάλει το σχετικό αίτημα· αν και θετικοί στην επίσημη απάντησή τους, ήταν πολύ λιγότερο ενθουσιώδεις κατ’ ιδίαν, δεδομένων των σοβαρών οικονομικών και πολιτικών επιπτώσεων μιας πιθανής ελληνικής ένταξης. Παρά τα προβλήματα που έθεσε, η γνωμοδότηση της επιτροπής κατέληξε στο συμπέρασμα ότι

είναι σαφές ότι η εδραίωση της δημοκρατίας στην Ελλάδα, η οποία αποτελεί θεμελιώδη ανησυχία όχι μόνο για τον ελληνικό λαό, αλλά και για την Κοινότητα και τα κράτη-μέλη της, συνδέεται στενά με την εξέλιξη των σχέσεων της Ελλάδας με την Κοινότητα.

Η εξέλιξη της δημοκρατικής παράδοσης της ΕΟΚ δεν ήταν καθόλου γραμμική, και θα ήταν ανακριβές να θεωρήσουμε ότι η πορεία που ακολουθήθηκε –ανομοίομορφη όπως ήταν– θα οδηγούσε αναπόφευκτα στην επίσημη θέσπιση των δημοκρατικών αξιών στα Κριτήρια της Κοπεγχάγης του 1993. Η προοπτική της ελληνικής διεύρυνσης χρησίμευσε ως καταλύτης για την εισαγωγή της ιδέας της Κοινότητας ως πολιτικής οντότητας βασιζόμενης σε κοινές αξίες. Ακόμα, στη συνέχεια χρησίμευσε για την άρθρωση αυτών των αξιών γύρω από την έννοια της δημοκρατίας κατά τρόπο που έγινε σημαντικός, όχι μόνο με καθαρά ρητορικούς όρους, αλλά και ως ένα πλαίσιο εντός του οποίου έπρεπε να συγκροτηθούν πολιτικές. Καθώς η Ισπανία, η Ελλάδα και η Πορτογαλία βίωσαν βαρυσήμαντες πολιτικές αλλαγές, οι ηγέτες τους στράφηκαν προς την ΕΟΚ, απαιτώντας σαφώς μια πολιτική απόκριση. Αυτό, με τη σειρά του, απαιτούσε τον καθορισμό των κοινών πολιτικών αξιών που συνέδεαν την Κοινότητα. Στο πλαίσιο αυτής της αναζήτησης, διάφοροι παράγοντες εντός της ΕΟΚ κατέληξαν να αναγνωρίσουν τη δημοκρατία ως θεμελιώδη προϋπόθεση για την ένταξη στην Κοινότητα. Μετά την εισαγωγή της ιδέας στον δημόσιο λόγο, κατέστη πολύ δύσκολο για το Συμβούλιο και την Επιτροπή να μην εμπλακούν σε αυτήν και εισήγαγαν την τήρηση των δημοκρατικών αρχών στα κυβερνητικά όργανα

μιας χώρας ως προϋπόθεση για κάθε χώρα που επιδιώκει την ένταξη στην Κοινότητα, ως μέσο για τη διατήρηση της πίστης στις θεμελιώδεις πολιτικές αξίες που μοιράζονται όλα τα κράτη-μέλη. Από τη στιγμή που το κριτήριο αυτό είχε καθοριστεί –ακόμη και αν ακόμα δεν είχε κατοχυρωθεί επίσημα νομικά– η ΕΟΚ/Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορούσε να το εγκαταλείψει.

Κατά τη δεκαετία του 1980 η ΕΟΚ επικεντρώθηκε σε άλλα ζητήματα. Η Ενιαία Ευρωπαϊκή Πράξη ήταν αφιερωμένη στη θεσμική μεταρρύθμιση και την πορεία προς μια ενιαία αγορά. Ωστόσο, η ιδέα της δημοκρατίας παρέμεινε στο επίκεντρο της ταυτότητας της ΕΟΚ, και έως το τέλος της δεκαετίας η κατάρρευση του Συμφώνου της Βαρσοβίας και η διάλυση του πλαισίου που είχε ορίσει ο Ψυχρός Πόλεμος την έφεραν εκ νέου στο προσκήνιο με πλήρη ισχύ. Δεδομένου ότι οι χώρες της Κεντρικής και της Ανατολικής Ευρώπης άρχισαν επίσης να δρομολογούν τη μετάβασή τους στη δημοκρατία, τα αιτήματά τους για αρωγή από την Ευρωπαϊκή Ένωση είχαν τις ρίζες τους στις σχετικές εξελίξεις των δεκαετιών του 1960 και του 1970.

*Το ΝΑΤΟ ως παράγοντας σταθεροποίησης;
Η περίπτωση της Ελλάδας και της Νοτιοανατολικής Ευρώπης*

Η ελληνική ένταξη στο ΝΑΤΟ τον Φεβρουάριο του 1952 θεωρήθηκε –και ήταν– σημείο καμπής για τον προσανατολισμό της Ελλάδας προς τη Δύση καθώς και σημαντική επιτυχία για την ελληνική εξωτερική και αμυντική πολιτική. Πρωτίστως, επειδή για πρώτη φορά στην ιστορία της εξασφαλιζόταν η προσχώρηση της Ελλάδας σε μια ισχυρή συμμαχία, που αποδείχθηκε ο σημαντικότερος αμυντικός οργανισμός της Δύσης. Ακόμα, μέσω του ΝΑΤΟ και της ήδη προϋπάρχουσας ελληνο-αμερικανικής στρατιωτικής συνεργασίας, εξασφαλίστηκε εμμέσως και η μακροχρόνια δέσμευση των ΗΠΑ για την ελληνική ασφάλεια, καθώς και ο καθορισμός θεσμικού πλαισίου για την περαιτέρω ανάπτυξη των ελληνο-αμερικανικών σχέσεων. Ο διεθνής ρόλος της Ελλάδας αναβαθμιζόταν. Επίσης, εξασφαλιζόταν ο σταδιακός εκσυγχρονισμός και η ενίσχυση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Ωστόσο, η ένταξη στο ΝΑΤΟ εμπειρείχε και πολλές προκλήσεις –και τεχνικού χαρακτήρα: αφού, λόγω χάρη, έπρεπε να επιλυθούν πληθώρα ζητημάτων και να προσαρμοστούν οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις στις ανάγκες της νέας εποχής, ώστε να είναι λειτουργική και αποτελεσματική η ενσωμάτωση της Ελλάδας στην ατλαντική κοινότητα. Ούτε άλλωστε η συμμετοχή της χώρας στο ΝΑΤΟ ήταν πανάκεια, καθώς κάθε άλλο παρά έλυσε αυτόματα το ζήτημα της ελληνικής ασφάλειας και της διατήρησης της εδαφικής ακεραιότητας, τόσο κατά την ψυχροπολεμική, όσο και κατά τη μεταψυχροπολεμική περίοδο. Επίσης, η παραμονή της χώρας στη συμμαχία δεν ήταν απροβλημάτιστη: πρωτίστως, επειδή κατά καιρούς έπρεπε να τεθεί υπό έλεγχο το συναίσθημα της έντονης δυσαρέσκειας και αδικίας που ενίοτε κυριαρχούσε στο ελληνικό πολιτικό σύστημα, τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και την ελληνική κοινωνία λόγω της απαθούς στάσης του ΝΑΤΟ σε θέματα στενότερου ελληνικού συμφέροντος, όπως το Κυπριακό, η επεκτατική πολιτική της Τουρκίας, ή η διάψευση των ελπίδων για χορήγηση μεγαλύτερης οικονομικής ή στρατιωτικής βοήθειας.

*Η ένταξη στη Δύση, ο ελληνο-αμερικανικός δεσμός
και η οικονομική διάσταση*

Η δημιουργία του NATO υπήρξε τμήμα της διαδικασίας συγκρότησης της μεταπολεμικής Δύσης. Το Βορειοατλαντικό Σύμφωνο ήταν κάτι περισσότερο από μια απλή διπλωματική συνθήκη και μια στρατιωτική συμμαχία: ήταν και ένα σύμβολο ενότητας κυρίαρχων και (έστω θεωρητικά) ισότιμων κρατών, μια ένωση βασισμένη σε κοινές πολιτικές και πολιτιστικές αξίες, όπως η πίστη στους «ελευθέρους θεσμούς».¹ Επίσης, ήταν ένα σύμβολο αμερικανικής δέσμευσης για τη δυτικοευρωπαϊκή ασφάλεια.² Υπήρξε, και συνεχίζει να αποτελεί, βασικότατο συστατικό στοιχείο της θεσμικά οργανωμένης Δύσης, όπως αυτή προέκυψε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Σε πιο πρακτικό επίπεδο, η Ελλάδα (μαζί με την Τουρκία και το Ιράν) είχε αποτελέσει το πρώτο ίσως σημείο μεταπολεμικού ανταγωνισμού και τριβής μεταξύ της Δύσης και της Σοβιετικής Ένωσης. Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια και την επαύριον της λήξης του Εμφυλίου Πολέμου η χώρα επιζητούσε (όπως και η Τουρκία) μια μόνιμη εγγύηση ασφάλειας εκ μέρους της Δύσης –και ιδιαίτερα των ΗΠΑ– καθώς και ένα μακροπρόθεσμο πρόγραμμα στρατιωτικής και οικονομικής βοήθειας.³ Και τούτο διότι πράγματι, το Δόγμα Τρούμαν δεν είχε μακροχρόνιο ορίζοντα, ενώ έως τα μέσα του 1951 οι Αμερικανοί κυβερνητικοί αξιωματούχοι και διαμορφωτές στρατηγικής εμφανίζονταν απρόθυμοι να επεκτείνουν τις αμερικανικές συμμαχικές δεσμεύσεις στην Ανατολική Μεσόγειο ή/και τη Νοτιοανατολική Ευρώπη.⁴

Όπως προαναφέρθηκε, η ένταξη της Ελλάδας στο NATO ήταν μια εξέλιξη που σηματοδότησε μια νέα εποχή για την ελληνική πολιτική ασφάλεια. Η Συνθήκη του Βορειοατλαντικού Συμφώνου παρείχε στα μέλη της συμμαχίας εγγυήσεις ασφάλειας και προάσπισης της εδαφικής τους ακεραιότητας έναντι εξωτερικής απειλής, καθώς και την επέκταση της πυρηνικής αποτροπής των ΗΠΑ προς ανατολάς, προκειμένου να καλυφθούν και η Ελλάδα και η Τουρκία.

¹ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο άρθρο 2 της Συνθήκης της Ουάσιγκτον (ιδρυτική συνθήκη του NATO).

² T. Sayle, *Enduring Alliance: A History of NATO and the Postwar Global Order* (Ithaca: Cornell University Press, 2019), 17.

³ Δ. Χουρχούλης, «Πριν την ένταξη στο NATO: η ελληνική αναζήτηση ασφάλειας και οι προσπάθειες για την προώθηση της δημιουργίας ενός Μεσογειακού συμφώνου, 1947-1950», στο Κ. Μπότσιου και Γ. Σακκάς (επιμ.), *Η Ελλάδα μεταξύ του τέλους του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου και της πρώτης φάσης του Ψυχρού Πολέμου: εσωτερικές και διεθνείς διαστάσεις* (e-book – Θεσσαλονίκη: Πανεπιστήμιο Μακεδονίας, 2015, παραδοτέο προγράμματος ΘΑΛΗΣ), στο coldwar.gr/GREECE%20WEST%20AND%20MEDITERRANEAN.pdf, 51-68.

⁴ J. Chipman, «Allies in the Mediterranean: Legacy of Fragmentation», στο J. Chipman (επιμ.), *NATO's Southern Allies: Internal and External Challenges* (London-New York: Routledge, 1988), 56.

Επίσης, πέρα από την ένταξη στο ΝΑΤΟ αυτή καθ' αυτή, σημαντικό βήμα στη συνέχιση και εμβάθυνση της ποικιλόμορφης ελληνο-αμερικανικής (καθώς και αμερικανο-τουρκικής) συνεργασίας αποτέλεσε η υπαγωγή των ελληνικών χερσαίων και αεροπορικών δυνάμεων –μαζί με τις αντίστοιχες τουρκικές– σε ένα νέο στρατηγείο Νοτιοανατολικής Ευρώπης, με έδρα τη Σμύρνη και με επικεφαλής Αμερικανό στρατηγό.⁵ Αυτό αρχικά δεν ήταν καθόλου αυτονόητο, δεδομένης της αρχικής αντίθεσης της Βρετανίας στην ένταξη της Ελλάδας, και κυρίως της Τουρκίας, στο ΝΑΤΟ. Αλλά και της μετέπειτα επιθυμίας του Λονδίνου να υπαχθούν οι ελληνικές και οι τουρκικές δυνάμεις σε μια ξεχωριστή «Διοίκηση Αιγαίου» (ή κάτι ανάλογο) με επικεφαλής Βρετανούς διοικητές.⁶ Έτσι, η Αμερικανική Στρατιωτική Αποστολή στην Ελλάδα συνέχισε τη δραστηριοποίησή της, ενώ στελέχη των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων μετεκπαιδευόνταν σε νατοϊκά σχολεία και κυρίως στις ίδιες τις ΗΠΑ. Με τη συμμετοχή της Ελλάδας σε συμμαχικές ασκήσεις βελτιωνόταν το αξιόμαχο και των τριών κλάδων, που επωφελούνταν επίσης από την ενσωμάτωση –στο μέτρο των δυνατοτήτων της Ελλάδας– πολλών νέων εξελίξεων που λάμβαναν χώρα στη Δύση στους τομείς της οργάνωσης και των επιχειρησιακών δογμάτων, καθώς και της τεχνολογίας. Ιδιαίτερα επωφελήθηκε η (τότε Βασιλική) Αεροπορία, που πέρασε στην εποχή του αεριωθούμενου αεροσκάφους και της σύγχρονης αεράμυνας.⁷ Ακρογωνιαίος λίθος του συμμαχικού δεσμού Ελλάδας - ΗΠΑ αποτελούσε η παροχή αμερικανικής στρατιωτικής (και, έως το 1962, και οικονομικής) βοήθειας προς την Ελλάδα, στο πλαίσιο και της αρωγής των ΗΠΑ σε νατοϊκούς εταίρους.⁸

Αλλά η ελληνο-αμερικανική στρατιωτική συνεργασία για την ενίσχυση της άμυνας της Νότιας Πτέρυγας του ΝΑΤΟ είχε και άλλα σημεία αναφοράς. Αφενός, τη λειτουργία αμερικανικών βάσεων και λοιπών εγκαταστάσεων στην Ελλάδα μετά το 1953. Αφετέρου, από τις αρχές της δεκαετίας του 1960, τον εφοδιασμό των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων με αμερικανικής κατασκευής μέσα εκτόξευσης/άφεσης τακτικών πυρηνικών όπλων, καθώς και την αποθήκευση των πυρηνικών κεφαλών καθ' αυτών (υπό αμερικανική φύ-

⁵ Γ. Στεφανίδης, *Από τον Εμφύλιο στον Ψυχρό Πόλεμο: Η Ελλάδα και ο Συμμαχικός Παράγοντας (1949-52)* (Θεσσαλονίκη: Προσκήνιο, 1999), 83-87.

⁶ D. Chourchoulis, «High Hopes, Bold Aims, Limited Results: Britain and the Establishment of the NATO Mediterranean Command, 1951-53», *Diplomacy & Statecraft* 20,3 (2009), 434-452.

⁷ Χρ. Σαζανίδης, *Ξένοι, βάσεις και πυρηνικά στην Ελλάδα. Η Ελλάδα και οι σχέσεις της με τις μεγάλες δυνάμεις 1821-1981* (Θεσσαλονίκη: κ.ε., 1985), 277-278, 314, 343-346, 360, 428.

⁸ Ι. Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι: οι Ηνωμένες Πολιτείες και η Ελλάδα στον Ψυχρό Πόλεμο, 1953-1961* (Αθήνα: Πατάκης, 2002), 240-247, 276-283.

λαξη) στο ελληνικό έδαφος, στο πλαίσιο και της ευρύτερης στρατηγικής του ΝΑΤΟ.⁹

Ακόμα, μετά τη διεύρυνση της Νότιας Πτέρυγας το 1952, η κατασκευή των αναγκαίων έργων υποδομής (αεροδρόμια, ναυτικές βάσεις, αποθηκευτικοί χώροι πυρομαχικών, ανταλλακτικών και καυσίμων, δίκτυα τηλεπικοινωνίας κ.λπ.) στην Ελλάδα (και την Τουρκία) έλαβε προτεραιότητα. Τα έργα αυτά εν πολλοίς χρηματοδοτήθηκαν από το ΝΑΤΟ, και τα οφέλη για τη χώρα υπήρξαν πολλαπλά, τόσο για την αμυντική της ετοιμότητα, όσο και, πιο έμμεσα, για την οικονομική της ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό της.¹⁰ Επιπλέον, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 διατυπώθηκαν επανειλημμένα ελληνικές (αλλά και τουρκικές) προτάσεις και εκκλήσεις για στενότερη οικονομική συνεργασία των μελών του ΝΑΤΟ. Αν και η επιθυμία της Αθήνας και της Άγκυρας να λειτουργήσει η συμμαχία και ως μοχλός οικονομικής βοήθειας προς τα πιο υποανάπτυκτα κράτη-μέλη δεν απέφερε ουσιαστικούς καρπούς, ωστόσο η συμμετοχή της Ελλάδας στο ΝΑΤΟ είχε και κάποια άμεσα οικονομικά οφέλη. Δεδομένου ιδίως του μικρού μεγέθους της χώρας και της οικονομίας της, η Ελλάδα αποκόμισε αρκετά σημαντικά πλεονεκτήματα στην οικονομία (εκτός βέβαια από την άμυνα) χάρη στην υλοποίηση των νατοϊκών προγραμμάτων κοινής υποδομής, καθώς και τυποποίησης (standardization) του εξοπλισμού και της συνδυασμένης παραγωγής (correlated production) οπλικών συστημάτων και πυρομαχικών. Ιδίως η κατασκευή των διάφορων έργων υποδομής που βελτίωναν την αμυντική ικανότητα με έμμεσο τρόπο –όπως το οδικό δίκτυο, οι τηλεπικοινωνίες, τα δίκτυα ηλεκτροδότησης και υδροδότησης– εύλογα υποβοήθησε τον εκσυγχρονισμό της ελληνικής οικονομίας και βιομηχανίας. Ακόμα, η κατασκευή των παραπάνω έργων υποδομής συνέβαλε (έστω σε μικρό βαθμό) στη μείωση της ανεργίας και την εισροή πολύτιμου συναλλάγματος.¹¹

Η άμυνα της χώρας και η ατλαντική αποτροπή

Η ένταξη της Ελλάδας και της Τουρκίας στο ΝΑΤΟ το 1952 εμπόδισε οριστικά την έξοδο των Σοβιετικών στη Μεσόγειο και συμπλήρωσε μια –ενιαία– δυτική αμυντική περίμετρο που εκτεινόταν από τη Νορβηγία μέχρι τον Καύκασο.

⁹ Στεφανίδης, *Ασύμμετροι εταίροι*, 163-188, 199-230.

¹⁰ Σαζανίδης, *Ξένοι, βάσεις και πυρηνικά*, 380-388.

¹¹ Σχετικά με τα παραπάνω, βλ. Ι. Χάλκος, «ΝΑΤΟ και ψυχροπολεμικός εκσυγχρονισμός: η ελληνική περίπτωση, 1953-1961», στο Ν. Μαραντζίδης, Ι. Μικαηλίδης και Ευ. Χατζηβασιλείου (επιμ.), *Η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος: επεκτείνοντας τις ερμηνείες* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2018), ιδίως 54-59.

Αυτή ήταν μια εξέλιξη μεγάλης στρατηγικής σημασίας. Αλλά, παρά τη σημαντική επιτυχία που η ένταξη στο ΝΑΤΟ αντιπροσώπευε στο επίπεδο της υψηλής στρατηγικής, στο αμιγώς επιχειρησιακό-στρατιωτικό επίπεδο η κατάσταση παρέμεινε για δεκαετίες εξαιρετικά δύσκολη. Καθ' όλη τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου, το πραγματικό στρατιωτικό δυναμικό της Νότιας Πτέρυγας ήταν αρκετά περιορισμένο. Ειδικά η Ελλάδα παρέμενε ιδιαίτερα ευάλωτη σε ενδεχόμενη απειλή από τον βορρά –έως το 1974 επικρατούσε το δόγμα του «από Βορρά κινδύνου». Οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις ήταν εξακολουθητικά ανεπαρκείς για να αποκρούσουν μια βουλγαρική (πολλώ δε μάλλον μια βουλγαρο-σοβιετική) επίθεση, ενώ η Ελλάδα δεν είχε τις οικονομικές δυνατότητες να αυξήσει περαιτέρω την αμυντική της προσπάθεια. Μάλιστα, τουλάχιστον έως τα τέλη της δεκαετίας του 1960, εξαρτάτο πλήρως από την ξένη στρατιωτική βοήθεια ως προς την απόκτηση οπλικών συστημάτων, καθώς δεν είχε τους πόρους να προχωρήσει η ίδια σε τέτοιες αγορές.

Η διαθέσιμη βιβλιογραφία υποστηρίζει με βάσιμα επιχειρήματα ότι η ισχύς των τοπικών συμμαχικών δυνάμεων ήταν ανεπαρκής και ο συντονισμός τους μάλλον ελλιπής, οι ενδονατοϊκές διαμάχες ήταν κατά καιρούς έντονες (ιδίως λόγω του Κυπριακού) και η καχυποψία ενδημική. Όστε το Βαλκανικό ιδίως μέτωπο της Νότιας Πτέρυγας αποδείχθηκε «αποτυχημένο προπύργιο», «δευτερεύον μέτωπο», ίσως ακόμα χώρος όπου θα προβαλλόταν «θεωρητική άμυνα».¹² Έτσι, η πραγματική συμβολή του ΝΑΤΟ μπορεί να εντοπιστεί περισσότερο στην επιτυχημένη, εν τέλει, εφαρμογή μιας στρατηγικής αποτροπής «μέσω τιμωρίας» (και δη πυρηνικής τιμωρίας),¹³ καθώς και, όπως θα αναλυθεί ακολούθως, στην «πολιτική σταθεροποίηση» που επέφερε, παρά στην επιτυχή οργάνωση μιας στρατιωτικής άμυνας. Εξάλλου, παρά τους στρατιωτικούς σχεδιασμούς, αναγνωριζόταν ότι τα πυρηνικά όπλα και η εξάρτηση του ΝΑΤΟ από

¹² Βλ. σχετικά J. Iatrides, «Failed Rampart: NATO's Balkan front», στο M.A. Heiss και V. Papacosma (επιμ.), *NATO and the Warsaw Pact. Intra-bloc Conflicts* (Kent: The Kent State University Press, 2008), 58-74· D. Chourchoulis, «A Nominal Defence? NATO Threat Perception and Responses in the Balkan Area, 1951-1967», *Cold War History* 12,4 (2012), 637-657· D. Chourchoulis, «A Secondary Front? NATO's Forward Defence Strategy and its Application in the South-eastern Region, 1966-1973», στο B. Lemke (επιμ.), *Periphery or Contact Zone? The NATO Flanks 1961-2013* (Frankfurt: Rombach und Zentrum für Militärgeschichte und Sozialwissenschaften, 2015), 117-134.

¹³ Γενικά, η στρατηγική της αποτροπής –πυρηνικής ή συμβατικής– διακρίνεται σε «αποτροπή μέσω της άρνησης» (ελέγχου και κατάληψης εδάφους), και σε «αποτροπή μέσω της τιμωρίας». Φυσικά, ιδεατά τα δύο είδη αποτροπής δύνανται να συνδυάζονται. Βλ. ενδεικτικά C. Dale Walton, «Weapons of Mass Destruction», στο D. Jordan κ.ά. (επιμ.), *Understanding Modern Warfare* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 322.

εκείνα είχαν «νόημα ως αποτρεπτικός παράγοντας έκρηξης ενός πολέμου, αλλά όχι ως πραγματική άμυνα [αν όντως ξεσπούσε μια σύρραξη], διότι η χρήση τους θα σήμαινε αυτοκτονία».¹⁴

Πιο συγκεκριμένα, τουλάχιστον έως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου η Θράκη και η Ανατολική Μακεδονία αποτελούσαν, μαζί με το Δυτικό Βερολίνο, τα πλέον ευάλωτα σημεία του ΝΑΤΟ. Σύμφωνα με τους σχεδιασμούς και τις εκτιμήσεις της εποχής, θα ήταν αδύνατο να προβληθεί αποτελεσματική άμυνα εναντίον ενδεχόμενης βουλγαρικής ή συνδυασμένης βουλγαρο-σοβιετικής επίθεσης. Μια τέτοια ευρείας κλίμακας επίθεση και προέλαση θα ήταν δυνατό να αναχαιτιστεί μόνο με ευρεία χρήση και τακτικών πυρηνικών όπλων. Και μάλιστα, οι αμερικανικές/νατοϊκές δυνάμεις δεν θα έκαναν χρήση αυτών των όπλων μόνο στο βουλγαρικό έδαφος, σε επιχειρήσεις εγγύς ή βαθιάς «απαγόρευσης»/«απομόνωσης» (interdiction) ώστε να παρεμποδιστεί η πολεμική προσπάθεια του Συμφώνου της Βαρσοβίας έναντι της Ελλάδας (ή και της Τουρκίας).¹⁵ Αλλά, με σχεδόν δεδομένη την αδυναμία προβολής επιτυχούς «προωθημένης/προκεχωρημένης άμυνας» των ελληνικών δυνάμεων στα ελληνο-βουλγαρικά σύνορα, λόγω της δυσμενούς γεωγραφίας (κυρίως έλλειψης στρατηγικού βάθους) και της υπεροχής των βουλγαρικών/βουλγαρο-σοβιετικών ενόπλων δυνάμεων σε μηχανοκίνητα μέσα και ισχύ πυρός, το ΝΑΤΟ πιθανότατα θα αναγκαζόταν να κάνει χρήση τακτικών πυρηνικών όπλων και στο πεδίο της μάχης. Αυτό όμως θα είχε μεταφερθεί σχεδόν εξαρχής εντός του ελληνικού εδάφους.¹⁶ Όπως είναι φυσικό, αυτή η πιθανότητα *πραγματικής* χρήσης τακτικών πυρηνικών όπλων για την απόκρουση μιας επίθεσης του σοβιετικού μπλοκ εναντίον της Ελλάδας αποτελούσε ζοφερή προοπτική για την ελληνική πλευρά. Πάντως, εκείνη η στρατηγική που εν πολλοίς βασιζόταν στην (πυρηνική) αποτροπή αποδείχθηκε λειτουργική και επαρκής, και συνεπώς εν τέλει αποτελεσματική, καθώς ο ανατολικός συνασπισμός δεν απείλησε εμπράκτως την εδαφική ακεραιότητα της Ελλάδας. Άλλωστε, ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1960, και ακόμα περισσότερο μετά το 1974, η Ελλάδα προχώρησε σε σημαντική βελτίωση των σχέσεών της με τη Βουλγαρία, αλλά, σταδιακά, και με άλλα κράτη του Συμφώνου της Βαρσοβίας.

Όμως, οι νέες κυπριακές κρίσεις, από το 1963-1964, άσκησαν νέες πιέσεις στις σχέσεις Ελλάδας - ΝΑΤΟ και Ελλάδας - ΗΠΑ, αλλά άνοιξαν κι ένα νέο

¹⁴ B. Liddell Hart, «European Defence», *The Times*, 26 Μαρτίου 1957, 11.

¹⁵ Capabilities Plan ACE 1957, 10 Σεπτεμβρίου 1954, ΝΑΤΟ/SGM-600-54.

¹⁶ D. Chourchoulis, *The Southern Flank of NATO, 1951-1959: Military Strategy or Political Stabilization* (Lanham: Lexington Books, 2014), 78, 103-104.

μέτωπο και επιβάρυναν περαιτέρω την αμυντική προσπάθεια της χώρας. Σε ένα πρώτο επίπεδο, η στάση των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ οδήγησε στην αναβίωση των αντι-αμερικανικών αισθημάτων μεγάλου (και αυξανόμενου) μέρους της ελληνικής κοινής γνώμης, ενώ η ελληνική ηγεσία με οδύνη και απογοήτευση κατανόησε ότι δεν θα μπορούσε να βασίζεται στην υποστήριξη του ΝΑΤΟ σε περίπτωση ελληνο-τουρκικού πολέμου. Η σημαντική επιδείνωση των ελληνο-τουρκικών σχέσεων υπονόμωσε τον διμερή συντονισμό του σχεδιασμού στα κοινά σύνορα στη Θράκη, και συνεπώς την αποτελεσματικότητα και αξιοπιστία του ΝΑΤΟ στην περιοχή. Εξίσου κρίσιμης σημασίας ήταν το γεγονός ότι, καθώς η κρίση έφερε την Ελλάδα και την Τουρκία στο χείλος του πολέμου, η Αθήνα αναγκάστηκε να μετακινήσει κάποιες δυνάμεις στη Θράκη για να καλύψει την περιοχή έναντι πιθανής τουρκικής επίθεσης. Επίσης, απέστειλε γύρω στους 8.000 άνδρες (και τον ανάλογο οπλισμό) στην Κύπρο. Έτσι, αφενός αποδυναμώθηκε περαιτέρω η ελληνική αμυντική θέση στον βορρά (έναντι της Βουλγαρίας), αφετέρου ανατράπηκε σε μεγάλο βαθμό ο ελληνικός και νατοϊκός σχεδιασμός που προέβλεπε, σε πρώτη φάση, αναδίπλωση μέχρι τον Στρυμόνα σε περίπτωση πολέμου με τη Βουλγαρία και τον ανατολικό συνασπισμό.¹⁷

Εξάλλου, ούτε οι ελληνικές αμυντικές ικανότητες προς βορρά ενισχύθηκαν ουσιαστικά κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1960. Η Ελλάδα αδυνατούσε να εφαρμόσει τη στρατηγική της «προκεχωρημένης άμυνας» –παρ' ότι από το 1964 προσπαθούσε να το πράξει έναντι της Τουρκίας στη Θράκη. Ούτε μπορούσε να υιοθετήσει στην πράξη το νέο δόγμα της «ευέλικτης αντίδρασης/ανταπόδοσης» (flexible response) που υιοθέτησε και επίσημα η συμμαχία το 1967 και που έδινε μεγαλύτερο ρόλο στις συμβατικές στρατιωτικές δυνάμεις.¹⁸ Οι ελληνικοί στόχοι καθώς και οι ελληνικές και νατοϊκές προτάσεις για την ενίσχυση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων και της άμυνας του βαλκανικού τομέα της Νότιας Πτέρυγας του ΝΑΤΟ προσέκρουαν σε ένα βασικό πρόβλημα: στην έλλειψη κονδυλίων.¹⁹ Ως εναλλακτικές λύσεις πρόβαλλαν, είτε η κάλυψη των Βαλκανίων από τις δυνάμεις ταχείας αντίδρασης του ΝΑΤΟ, τις AMF²⁰ (ή άλλες, π.χ. αμερικανικές), είτε η ακόμα μεγαλύτερη ενίσχυση του πυρηνικού οπλοστα-

¹⁷ Ευ. Χατζηβασιλείου, *Στα σύνορα των κόσμων: η Ελλάδα και ο Ψυχρός Πόλεμος, 1952-1967* (Αθήνα: Πατάκης, 2009), 351-358· D. Chourchoulis και L. Kourkouvelas, «Greek Perceptions of NATO during the Cold War», *Southeast European and Black Sea Studies* 12,4 (2012), 497-514.

¹⁸ Περιγράφεται αναλυτικά στο Military Decision, 22 Σεπτεμβρίου 1967, ΝΑΤΟ/ΜC 14/3.

¹⁹ Secretary General's Report on Defence Aid to Greece and Turkey for 1965, 10 Δεκεμβρίου 1965, ΝΑΤΟ/С-Μ(65)140· Memorandum on the Possible Methods for Improving NATO Capabilities on the Flanks, 14 Ιουλίου 1966, ΝΑΤΟ/ΜСМ-73-66.

²⁰ Allied Mobile Force.

σίου των δυνάμεων της συμμαχίας στην περιοχή.²¹ Η πρώτη επιλογή παρέμενε ένα εξαιρετικά δύσκολο και σύνθετο εγχείρημα, καθώς αναγνωριζόταν ότι «η παροχή εξωτερικών ενισχύσεων για τις πτέρυγες [του ΝΑΤΟ] είναι ένα πολύπλοκο και δύσκολο πρόβλημα».²² Υπήρξε πάντως κάποια πρόοδος σε αυτήν την κατεύθυνση μετά τα μέσα και προς τα τέλη της δεκαετίας του 1960.²³ Αλλά και αυτή η πρόοδος ήταν αργή και μικρότερη σε σχέση με την αντίστοιχη προετοιμασία ενίσχυσης της Βόρειας Πτέρυγας του ΝΑΤΟ.²⁴ Σε κάθε περίπτωση, οι ανώτατες στρατιωτικές αρχές του ΝΑΤΟ, όπως και διαδοχικές ελληνικές ηγεσίες, παρέμεναν απαισιόδοξες για τις δυνατότητες απόκρουσης μιας βουλγαρικής επίθεσης εναντίον της ελληνικής και της τουρκικής Θράκης, χωρίς την άμεση και εκτεταμένη χρήση τακτικών πυρηνικών όπλων από πλευράς του ΝΑΤΟ.²⁵ Η κατάσταση δεν άλλαξε ουσιαστικά έως το 1974 και την τομή που επήλθε στην ελληνική πολιτική ασφάλειας και τη στάση της Ελλάδας έναντι του ΝΑΤΟ μετά τη διπλή εισβολή της Τουρκίας στην Κύπρο και τη ραγδαία επιδείνωση των ελληνο-τουρκικών σχέσεων.

Στις 15 Αυγούστου 1974, μετά την εξαπόλυση του Αττίλα ΙΙ, η κυβέρνηση Εθνικής Ενότητας του Κωνσταντίνου Καραμανλή ανακοίνωσε την απόσυρση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων από τις στρατιωτικές διοικήσεις (το «στρατιωτικό σκέλος») της συμμαχίας σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την αδιαφορία και την απραξία των ΗΠΑ και του ΝΑΤΟ. Αυτή η απόφαση της Ελλάδας βασίστηκε σε ορισμένες εκτιμήσεις για τον ρόλο του ΝΑΤΟ σε στρατηγικό-στρατιωτικό, διπλωματικό, πολιτικό, ακόμα και ηθικό επίπεδο. Η ελληνική πλευρά συνειδητοποίησε οριστικά και «επί του πεδίου» ότι το ΝΑΤΟ δεν μπορούσε να εγγυηθεί την ασφάλεια της χώρας, αν μια επίθεση προερχόταν από το εσωτερικό της συμμαχίας (δηλαδή την Τουρκία).²⁶ Αξιωματούχοι του ΝΑΤΟ συνέχισαν να

²¹ Contingency Planning - Hellenic Thrace, 1η Μαρτίου 1966, The National Archives (εφεξής ΤΝΑ) /DEFE/5/165, COS 25/66.

²² Memorandum on A Concept for External Reinforcement of the Flanks, 16 Απριλίου 1968, NATO/MCM-23-68.

²³ Η Δυτική Θράκη αποτέλεσε τον τομέα επιχειρήσεων S.2 της AMF. Βλ. General Directive on the ACE Mobile Force (AMF), 3 Απριλίου 1970, NATO/MC 137 (Final). Για μια συνολική εξιστόρηση της οργάνωσης και του επιχειρησιακού σχεδιασμού των δυνάμεων ταχείας αντίδρασης του ΝΑΤΟ, βλ. τη μονογραφία Β. Lemke, *Die Allied Mobile Force 1961 bis 2002* (Berlin-Boston: De Gruyter, 2015).

²⁴ Memorandum on Progress Report on Contingency Planning for the External Reinforcement of the Flanks, 14 Μαΐου 1969, NATO/MCM-36-69.

²⁵ Memorandum for the Secretary General on the Appreciation of the Strategic Situation in the Southern region of ACE, 30 Μαΐου 1968, NATO/MCM-37-68· Memorandum for the Defence Planning Committee on Force Proposals 1969-73, 27 Μαρτίου 1968, NATO/MCM-17-68.

²⁶ Βέβαια, πρέπει να υπογραμμιστεί ότι η Τουρκία, μέλος του ΝΑΤΟ, εισέβαλε στην Κύπρο, χώρα

επαναλαμβάνουν ότι εκείνο δημιουργήθηκε για να υπερασπιστεί τον «ελεύθερο κόσμο» έναντι του σοβιετικού μπλοκ, και ως εκ τούτου δεν θα μπορούσε να αναλάβει δράση κατά των ιδίων των μελών του. Και ότι το ΝΑΤΟ ήταν στρατιωτική συμμαχία και όχι δικαστήριο που θα έκρινε ποια πλευρά είχε δίκαιο και ποια άδικο.²⁷ Επίσης, στη δεδομένη συγκυρία φάνταζε επιτακτική η ανάγκη να τεθούν υπό πλήρη εθνικό έλεγχο οι ελληνικές ένοπλες δυνάμεις, ώστε να αναδιοργανωθούν έναντι της τουρκικής απειλής.²⁸ Επιπροσθέτως, η απόσυρση της Ελλάδας από τη στρατιωτική δομή του ΝΑΤΟ αποσκοπούσε στον πειθαναγκασμό των εταίρων (και ιδίως των ΗΠΑ) να ασκήσουν πίεση στην Τουρκία προκειμένου να βρεθεί μια δίκαιη λύση στο Κυπριακό. Αλλά η ελληνική πρωτοβουλία είχε και άλλες διαστάσεις. Ο Καραμανλής θεώρησε ότι ήταν αναγκασμένος να προβεί σε μια τέτοια ενέργεια ως ένδειξη διαμαρτυρίας και διασφάλισης της αξιοπρέπειας της χώρας καθώς και ως μέτρο εκτόνωσης της αντιδυτικής οργής της ελληνικής κοινής γνώμης.²⁹ Αλλά και ο ίδιος ο πρωθυπουργός, που υπήρξε ανέκαθεν και αταλάντευτα προσπλωμένος στη συμμετοχή της Ελλάδας στο Δυτικό Κόσμο, ένιωθε ειλικρινά «προδομένος» από την αδράνεια των Αμερικανών και του ΝΑΤΟ.

Όστόσο, σύντομα η Αθήνα συνειδητοποίησε ότι η μερική αποχώρηση δεν είχε ασκήσει αποτελεσματική πίεση στο ΝΑΤΟ ή/και τις ΗΠΑ. Ήδη στα τέλη του 1974, τα υπόλοιπα μέλη και η ιεραρχία του ΝΑΤΟ είχαν συνηθίσει στην ιδέα της ελληνικής απόσυρσης από τη στρατιωτική δομή της συμμαχίας.³⁰ Σύντομα κατέστη φανερό ότι η Ελλάδα θα μπορούσε να ασκεί περισσότερη πίεση, ή πάντως να ενισχύσει τη θέση της, ως πλήρες μέλος της συμμαχίας. Πράγματι, σήμερα η απόφαση της μερικής εξόδου κρίνεται ως αναποτελεσματική και λανθασμένη. Όχι μόνο διότι δεν οδήγησε σε ουσιαστικά οφέλη για την ελληνική πλευρά. Αλλά και γιατί έκτοτε στάθηκε αδύνατη η πλήρης επιστροφή στο status

μη μέλος του ΝΑΤΟ, και όχι στην Ελλάδα (που ήταν μέλος του ΝΑΤΟ). Παρ' ότι προφανώς ελλόχευε η πιθανότητα έκρηξης ευρύτερου ελληνο-τουρκικού πολέμου στην Κύπρο, που ούτως ή άλλως θα εγκυμονούσε κινδύνους για τη συνοχή της συμμαχίας, είναι άγνωστο τι θα έπραττε το ΝΑΤΟ σε περίπτωση άμεσης ελληνο-τουρκικής σύγκρουσης στη Θράκη και το Αιγαίο Πέλαγος, που ήταν και τυπικά χώροι ευθύνης του ΝΑΤΟ.

²⁷ Υπόμνημα συζήτησης Κ. Καραμανλή και Γ.Γ. του ΝΑΤΟ Τζ. Λουνς (J. Luns), 28 Μαΐου 1975, Ίδρυμα Κωνσταντίνος Καραμανλής (εφεξής ΙΚΚ), Αρχείο Κ. Καραμανλή (εφεξής ΑΚΚ), φάκ. 50B.

²⁸ Δ. Χουρχούλης, «Το νέο πλαίσιο της ασφάλειας», *Η Καθημερινή* (1974: 40 χρόνια από τη Μεταπολίτευση), 27 Ιουλίου 2014.

²⁹ Σημείωμα Γ. Μακλάρεν (W.D. McLaren) προς Π. Λέβερ (P. Lever), «Greece and NATO», 14 Οκτωβρίου 1974, ΤΝΑ/FCO 9/2005.

³⁰ Β. Θεοδωρόπουλος (ΝΑΤΟ) προς Υπουργείο Εξωτερικών, 18 Νοεμβρίου 1974. ΙΚΚ/ΑΚΚ, φάκ. 50B.

quo ante ως προς τα (γεωγραφικά) όρια του επιχειρησιακού ελέγχου που θα ασκούσε η Ελλάδα στον εναέριο χώρο του Αιγαίου, καθώς η Τουρκία ήγειρε αντιρρήσεις και αξιώσεις. Οι οποίες δεν μπόρεσαν να παραμεριστούν πλήρως με τη Συμφωνία Ρότζερς του Οκτωβρίου του 1980 που σηματοδότησε την ελληνική επιστροφή και στο «στρατιωτικό σκέλος» του ΝΑΤΟ. Ίσως πιο αποτελεσματική θα ήταν μια αντίδραση της Ελλάδας που θα περιλάμβανε το κλείσιμο των αμερικανικών βάσεων και μια de facto μερική διακοπή της στρατιωτικής συνεργασίας της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ. Και όχι η επιλογή της αποχώρησης από τη στρατιωτική δομή, που ούτε επαρκή πίεση άσκησε, αλλά άφησε και το περιθώριο στην Τουρκία –απούσας της Ελλάδας– να αμφισβητήσει το προηγούμενο καθεστώς των ορίων του εναέριου επιχειρησιακού ελέγχου στο Αιγαίο.³¹

Ο ρόλος που διαδραμάτιζε το ΝΑΤΟ και η διατήρηση της αμυντικής συνεργασίας με τις ΗΠΑ ήταν αντιληπτός και από τον Ανδρέα Παπανδρέου και πλείστα κυβερνητικά στελέχη του ΠΑΣΟΚ μετά την ανάληψη της εξουσίας το φθινόπωρο του 1981. Παρά την προηγούμενη έντονα αντιδυτική ρητορεία του ΠΑΣΟΚ και του ηγέτη του καθώς και τις διακηρύξεις περί ανάγκης αποχώρησης της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ, ήταν φανερό ότι η δυτική συμμαχία, μαζί με την αποτρεπτική ισχύ των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, ήταν τα μόνα μέσα με τα οποία θα μπορούσε να αποτραπεί η Τουρκία. Πράγματι, όσο κι αν εν καιρώ ειρήνης το ΝΑΤΟ και οι ΗΠΑ δεν επιθυμούσαν να παρέμβουν και να καταδικάσουν την τουρκική πολιτική στην Κύπρο αλλά και τις αξιώσεις και την παραβατικότητα της Άγκυρας στο Αιγαίο, θα ήταν μάλλον αδύνατο να παραμείνουν απαθείς σε περίπτωσης άμεσης ελληνο-τουρκικής σύγκρουσης.

Σύντομα αποδείχθηκε ότι η κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ δεν είχε σκοπό να αμφισβητήσει τη θέση της χώρας στο ΝΑΤΟ, ούτε να έρθει σε μετωπική σύγκρουση με τις ΗΠΑ. Αντίθετα, προσπάθησε να χρησιμοποιήσει το ΝΑΤΟ και την ελληνο-αμερικανική αμυντική συνεργασία, προκειμένου να ενισχύσει τη θέση της χώρας έναντι της Τουρκίας. Μία από τις πρώτες πρωτοβουλίες του νέου πρωθυπουργού ήταν να ζητήσει από τη συμμαχία να εγγυηθεί ρητά την ασφάλεια και την εδαφική ακεραιότητα των κρατών-μελών της από *όδες* τις απειλές, από όπου και αν εκείνες προέρχονταν. Αυτό δεν έγινε αποδεκτό (λόγω και της τουρκικής αντίδρασης), αλλά έως το 1989, οι ελληνικές κυβερνήσεις ενέμεναν στη θέση ότι δεν νοείται το ΝΑΤΟ να προσπαίζει τα μέλη του από την επιθετι-

³¹ Για τα παραπάνω ζητήματα, καθώς και τις διαπραγματεύσεις που οδήγησαν στην ελληνική επανένταξη στη στρατιωτική δομή της συμμαχίας, βλ. S. Maximilian Brenner, *Die NATO im griechisch-türkischen Konflikt 1954 bis 1989* (Berlin-Boston: De Gruyter, 2017), 258-264. Επίσης, Α. Συρίγος, *Ελληνοτουρκικές σχέσεις* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 298, 344-345.

κόπτη μόνο μη μελών της συμμαχίας. Τα προβλήματα στις σχέσεις της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ οδήγησαν συχνά σε ένα άτυπο «πάγωμα» της ελληνικής συμμετοχής στον στρατιωτικό σχεδιασμό της συμμαχίας κατά την εν λόγω περίοδο.³² Αλλά ήδη από τον Ιανουάριο του 1982 ο Α. Παπανδρέου είχε καταστήσει εμπιστευτικά, αλλά σαφώς, στους Αμερικανούς ότι η Ελλάδα επιθυμούσε να παραμείνει στο δυτικό στρατόπεδο. Καθώς και ότι «υπό διαπραγμάτευση θα ετίθετο η μορφή της συνεργασίας της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ, αλλά όχι και το γεγονός [της συνεργασίας] αυτό καθαυτό».³³ Σε αυτό το πλαίσιο, το 1983 η κυβέρνηση Α. Παπανδρέου ήλθε και σε συμφωνία με τη διοίκηση του Ρόναλντ Ρήγκαν (Ronald Reagan) για την ανανέωση της λειτουργίας των αμερικανικών βάσεων στην Ελλάδα, με αντάλλαγμα τη χορήγηση γενναίας στρατιωτικής βοήθειας, που ήταν απαραίτητη για τη διατήρηση κάποιας ισορροπίας με την Τουρκία.

Σταθεροποίηση της ευρύτερης Νοτιοανατολικής Ευρώπης;

Από την άλλη πλευρά, σε πολιτικό επίπεδο, η επιτυχία του ΝΑΤΟ υπήρξε αξιοσημείωτη. Η πρώτη διεύρυνση εκπλήρωσε τον πρωταρχικό στρατηγικό στόχο του ΝΑΤΟ: να εξασφαλίσει την ανεξαρτησία και την εδαφική ακεραιότητα των δύο νέων μελών (Ελλάδας και Τουρκίας). Ωστόσο, πέρα από αυτό, το ΝΑΤΟ διαδραμάτισε σημαντικό σταθεροποιητικό ρόλο στην περιοχή. Η επέκταση της Ατλαντικής Συμμαχίας στην Ανατολική Μεσόγειο κάλυψε ένα κενό ισχύος και προσέδωσε την Ελλάδα και την Τουρκία στη Δύση. Αυτό ήταν ένα σημαντικό επίτευγμα, σε σύγκριση με την πορεία που είχαν πολλές γειτονικές χώρες, ιδιαίτερα στις ανατολικές ακτές της Μεσογείου και τη Μέση Ανατολή. Σίγουρα, η Ελλάδα και η Τουρκία αντιμετώπισαν και κατά τις επόμενες δεκαετίες έντονες πολιτικές και οικονομικές κρίσεις καθώς και αποτυχίες στους στόχους της εξωτερικής πολιτικής τους. Αλλά και τα δύο κράτη απέφυγαν τις εμπλοκές σε μεγάλους πολέμους (σε αντίθεση με την τάση των προηγούμενων δεκαετιών) ή κατακλυσμιαίες κοινωνικές αναταραχές ή εμφύλιες συγκρούσεις, που κατέστησαν, και εξακολουθούν να είναι, κοινός τόπος σε πολλές χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, της Βόρειας Αφρικής και της Μέσης Ανατολής.

³² Βλ. ενδεικτικά Δ. Χουρκούλης, «Η προώθηση της πολιτικής διεθνούς ύφεσης από την πρώτη κυβέρνηση του Ανδρέα Παπανδρέου και οι αντιδράσεις της Δύσης, 1981-1985», στο Μαραντζίδης, Μιχαηλίδης και Χατζηβασιλείου, 169-185· Eir. Karamouzi και D. Chourchoulis, «Troublemaker or Peacemaker? Andreas Papandreu, the Euromissile Crisis and the Policy of Peace, 1981-1986», *Cold War History* 19,1 (2019), 39-61.

³³ Μ. Στερνς (M. Stearns) (Αθήνα) προς State Department, 14 Ιανουαρίου 1982, Ronald Reagan Presidential Library, SMOF, Executive Secretariat, NSC, Country File: Greece, Box 15.

Η ένταξη στο ΝΑΤΟ και η δυτική αποτροπή προφανώς διαδραμάτισε σταθεροποιητικό ρόλο και στις σχέσεις της Ελλάδας, της Τουρκίας και της Βουλγαρίας (ακόμη και της Γιουγκοσλαβίας). Αυτά τα κράτη και έθνη είχαν εμπλακεί σε βίαιες συγκρούσεις αρκετές φορές από τα τέλη του 19ου αιώνα έως το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Επιπλέον, είχαν βρεθεί στη δίνη μεγάλων κρίσεων και ένοπλων συγκρούσεων λόγω της δυναμικής του ανταγωνισμού των Μεγάλων Δυνάμεων (σε περιπτώσεις, όπως ο Πόλεμος της Κριμαίας 1853-1856, η Μεγάλη Ανατολική Κρίση του 1875-1878, η Βοσνιακή Κρίση του 1908-1909, και, φυσικά, το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή και του Ψυχρού Πολέμου). Αλλά, σε ένα νέο διεθνές διπολικό πλαίσιο, ήταν αδιανόητο για τα κράτη αυτά να ξεκινήσουν διμερείς συγκρούσεις που είχαν υπάρξει τόσο σύνθητες φαινόμενο στο παρελθόν, καθώς θα κινδύνευαν να πυροδοτήσουν γενικό πόλεμο μεταξύ των δύο μπλοκ –εξέλιξη αδιανόητη στην πυρηνική εποχή. Έτσι, κυρίως σε αυτό το επίπεδο ήταν που η πυρηνική αποτροπή του ΝΑΤΟ φαίνεται ότι λειτούργησε αποτελεσματικά, τουλάχιστον σε μια πρώτη κρίσιμη φάση. Εν τέλει συνεπώς, η γεωγραφική επέκταση των ψυχροπολεμικών συμμαχιών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη –και αργότερα η μεταψυχροπολεμική διεύρυνση του ΝΑΤΟ σχεδόν στο σύνολο της περιοχής– διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη σταθεροποίηση σε μια περιοχή που παλαιότερα ταλανιζόταν από συνεχόμενες εθνικιστικές διαμάχες. Κατά ειρωνικό ίσως τρόπο, το ΝΑΤΟ ήταν λιγότερο επιτυχημένο στην επίλυση της διαμάχης της Ελλάδας και της Τουρκίας (και, την περίοδο 1954-1958, και Ελλάδας - Βρετανίας), αν και αναμφισβήτητα συνέβαλε σε κάποιο βαθμό στην αποτροπή μιας διμερούς σύγκρουσης. Οι κατά καιρούς ελληνο-τουρκικές προσεγγίσεις διευκολύνθηκαν από την κοινή συμμετοχή στη συμμαχία, ενώ σε περιόδους έντασης το ΝΑΤΟ συνέχισε να προσφέρει διαύλους επικοινωνίας.³⁴ Έστω και αν, από τα μέσα της δεκαετίας του 1960 και εξής, το κύριο βάρος της μεσολάβησης και της αποτροπής μιας ανεξέλεγκτης κρίσης ή σύγκρουσης, το έφερε η Ουάσιγκτον. Σε κάθε περίπτωση, αδιαμφισβήτητο είναι ότι το ΝΑΤΟ όφειλε να έχει αναπτύξει ισχυρότερους και αποτελεσματικότερους μηχανισμούς επίλυσης ενδοσυμμαχικών διαφορών και επίλυσης ή αποτροπής κρίσεων ανάμεσα στα κράτη-μέλη του. Η επίκληση επιχειρημάτων ότι δεν ήταν/είναι αυτός ο σκοπός της συμμαχίας δεν μπορεί να αποτελεί δικαιολογία, ιδίως στη μεταψυχροπολεμική εποχή που εξέλιπε το αντίπαλο δέος.

³⁴ Chourchoulis, *The Southern Flank*, 226-229· Brenner, *Die NATO im griechisch-türkischen Konflikt*, 241-243· E. Hatzivassiliou, «Revisiting NATO's Stabilizing Role in South-eastern Europe: The Cold War Experience and the *Longue Durée*», *Journal of Southeast European and Black Sea Studies* 12,4 (2012), 515-531.

Όταν μάλιστα υπάρχουν εταίροι που, όχι μόνο τείνουν να μην σέβονται το διεθνές δίκαιο και τις διεθνείς πρακτικές προβάλλοντας τον εξαιρετισμό τους και τα «ιδιαίτερα» συμφέροντά τους σε σχέση με άλλα κράτη, αλλά αποκλίνουν ολοένα και περισσότερο από τη Δύση, τόσο γεωπολιτικά όσο και αξιακά.

Εξαίρεση βεβαίως σε αυτήν την «πολιτικά σταθεροποίηση» εν πολλοίς παραμένουν τα Δυτικά Βαλκάνια. Μέλλει να φανεί αν, και υπό ποιες συνθήκες, θα τιθασευτούν ο σερβικός, ο σλαβομακεδονικός και, κυρίως, ο αλβανικός εθνικισμός, καθώς και αν κράτη ή κρατικές οντότητες όπως η Βοσνία-Ερζεγοβίνη, το Κόσοβο, ή ακόμα και η Βόρεια Μακεδονία, θα αποδειχτούν μακροπρόθεσμα βιώσιμα. Βέβαια, άγνωστο πλέον παραμένει ποια πορεία θα επιλέξει και η Τουρκία. Πάντοτε, η διατύπωση άμεσων ή έμμεσων εδαφικών διεκδικήσεων δηλητηριάζει τις διακρατικές σχέσεις και τροφοδοτεί την καχυποψία. Η άρση τέτοιων διεκδικήσεων είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για τη μόνιμη ειρήνευση και την εμπάθυνση της περιφερειακής συνεργασίας –όπως ακριβώς έγινε στην περίπτωση της Ελλάδας με τη Βουλγαρία (ή και την τότε Γιουγκοσλαβία).

Οπωσδήποτε, εδώ και αρκετά χρόνια έχουν διαφανεί οι συνέπειες της διαιώνισης του Κυπριακού ζητήματος –με μερική έστω ευθύνη και του ατλαντικού παράγοντα– στην προώθηση της σταθερότητας στην ευρύτερη περιοχή. Μία από αυτές είναι η πρόκληση και παγίωση του αδιεξόδου στη συνεργασία μεταξύ NATO και Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) στον τομέα της ασφάλειας, συνεργασία η οποία υποτίθεται ότι θα δρομολογούνταν με τη λεγόμενη συμφωνία Berlin Plus.³⁵ Αυτή είχε τις ρίζες της στη σύνοδο των υπουργών Εξωτερικών του NATO που είχε λάβει χώρα στο Βερολίνο το 1996. Η συμφωνία, που ανακοινώθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 2002 και επισήμως υπογράφηκε τον Μάρτιο του 2003, αποτελεί έκτοτε τη βάση για τη συνεργασία, σε πρακτικό επίπεδο, NATO - ΕΕ στη διαχείριση κρίσεων.³⁶ Οι όροι της συμφωνίας Berlin Plus προβλέπουν ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορεί να χρησιμοποιεί δυνάμεις, μέσα και υποδομές του NATO, ώστε δίχως ουσιαστικό οικονομικό κόστος να ενισχύσει τον ρόλο και το αποτύπωμά της σε ζητήματα ασφάλειας και διαχείρισης κρίσεων.³⁷ Είχε τότε χαιρετιστεί ως ορόσημο, αφενός για τη διεύρυνση και εμπάθυνση των σχέσεων NATO και Ευρωπαϊκής Ένωσης, αφετέρου για τη δυνατότητα της τελευταίας να

³⁵ Στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα “πακέτο” συμφωνιών, απότοκο σε μεγάλο βαθμό των συμπερασμάτων που είχαν διατυπωθεί στη Σύνοδο Κορυφής του NATO στην Ουάσιγκτον τον Απρίλιο του 1999, όπου είχε υιοθετηθεί και το τότε νέο στρατηγικό δόγμα της συμμαχίας.

³⁶ S. Johnston, *How NATO Adapts: Strategy and Organization in the Atlantic Alliance since 1950* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2017), 150-151, 170.

³⁷ The NATO - EU Strategic Partnership, στο nato.int/docu/comm/2004/06-istanbul/press-kit/006.pdf.

αναλαμβάνει έστω περιορισμένου βεληνεκούσ αποστολές διαχείρισης κρίσης στον άμεσο γεωγραφικό της περίγυρο. Ωστόσο, η Τουρκία εξαρχής εξέφρασε τις ιδιαίτερες «ευαισθησίες» της ως κράτος με ιδιόμορφα «συμφέροντα» και «προκλήσεις ασφαλείας» που έπρεπε να ικανοποιηθούν. Έτσι, εμφανίστηκε έτοιμη να παρεμποδίσει (μέσω της χρήσης του δικαιώματος του veto εντός του ΝΑΤΟ) τη χρήση μέσων της συμμαχίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ενώ ζήτησε διαβεβαιώσεις ότι οι δυνάμεις της ΕΕ δεν θα δρούσαν στον ευρύτερο γεωγραφικό περίγυρο της Τουρκίας χωρίς πρότερη διαβούλευση με την Άγκυρα και δίχως πρόσκληση και προς την ίδια να συμμετέχει, έστω και αν δεν είναι κράτος-μέλος της ΕΕ.³⁸ Αυτό αντικατόπριζε και την αγωνία της Τουρκίας να της αναγνωριστεί ειδικό στρατηγικό βάρος και τα «ιδιαίτερα συμφέροντά» της ακόμα και στο πλαίσιο των θεσμών και οργάνων της ΚΕΠΠΑ (Κοινής Ευρωπαϊκής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας) της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Δεν πρέπει άλλωστε να μας διαφεύγει ότι η ΚΕΠΠΑ (ή ΕΠΑΑ, Ευρωπαϊκή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας) της ΕΕ υποκατέστησε τους θεσμούς και τα όργανα της Δυτικοευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ), όπου η Τουρκία έχαιρε ειδικής θέσης και μεταχείρισης.³⁹ Αντίθετα, η Ελλάδα ανέκαθεν υποστήριζε τις προσπάθειες οικοδόμησης μιας ευρωπαϊκής αμυντικής ταυτότητας και αγκάλιασε με ακόμα μεγαλύτερη θέρμη το εγχείρημα στο πλαίσιο θεσμοθέτησης της ΚΕΠΠΑ/ΕΠΑΑ. Άλλωστε, εξαρχής η συμμετοχή της χώρας στην ΕΟΚ/ΕΕ είχε και μια διάσταση εθνικής ασφαλείας (και εξισορρόπησης της Τουρκίας).⁴⁰

Με την ένταξη της Κύπρου στην Ευρωπαϊκή Ένωση τον Μάιο του 2004 και τη συνεχιζόμενη αντιπαραγωγική τουρκική στάση στην όποια προοπτική επίλυσης του Κυπριακού ή έστω αναγνώρισης της υπόστασης της Κυπριακής Δημοκρατίας, η πρόοδος στη συνεργασία ΝΑΤΟ - ΕΕ σύντομα τορπιλίστηκε από ένα διπλό veto: της Τουρκίας έναντι της Κύπρου στο πλαίσιο του ΝΑΤΟ, και της Κύπρου έναντι της Τουρκίας στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η Τουρκία μπλόκαρε επανειλημμένα τη συμμετοχή της Κύπρου στο πρόγραμμα «Συνεργασία για την Ειρήνη» (Partnership for Peace - PfP) του ΝΑΤΟ, που αφορά χώρες της Ευρώπης και της Κεντρικής Ασίας που δεν είναι μέλη του αλλά που –σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό– συνεργάζονται με τη συμμαχία. Ίδια στά-

³⁸ St.C. Hofmann και Chr. Reynolds, «Die EU-Nato-Beziehungen: Zeit für "Tauwetter" [EU - NATO Relations: Time to Thaw the "Frozen Conflict"]», *SWP-Aktuell* 2007/A 37 (2007), 1-8, στο swp-berlin.org/fileadmin/contents/products/aktuell/2007A37_hfm_reyn_ks.pdf.

³⁹ Η Τουρκία, ως κράτος-μέλος του ΝΑΤΟ αλλά όχι της ΕΕ, απολάμβανε το καθεστώς του αναπληρωματικού μέλους της ΔΕΕ.

⁴⁰ D. Chourchoulis, «Greece, Cyprus, and Albania», στο H. Meijer και M. Wyss (επιμ.), *The Handbook of European Defence Policies and Armed Forces* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 313-329.

ση κράτησε και διατηρεί η Άγκυρα έναντι της Λευκωσίας και σε οποιοδήποτε άλλο πρόγραμμα περιφερειακής συνεργασίας του ΝΑΤΟ με τρίτες χώρες. Απόπειρες της τότε διοίκησης του Τζωρτζ Μπους [του νεότερου] (George Bush), στα μέσα της δεκαετίας του 2000, να υπερκεραστεί το αδιέξοδο μέσω ανεπίσημων συνομιλιών δεν απέφεραν καρπούς.⁴¹

Παρ' ότι η διαιώνιση του Κυπριακού και ιδίως η στάση της Τουρκίας ασφαλώς δεν αποτελούν τη μόνη αιτία για την ελλιπή συνεργασία ΝΑΤΟ - ΕΕ κατά την τελευταία εικοσαετία, ωστόσο η σημασία των παραπάνω παραγόντων δεν μπορεί να υποτιμηθεί. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ένα διαβαθμισμένο έγγραφο του ΝΑΤΟ μπορεί να σταλεί μόνο σε κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης που έχουν υπογράψει συμφωνίες ασφαλείας με τη συμμαχία. Έτσι, ανάλογα με την εκάστοτε περίπτωση, είτε το προσωπικό του ΝΑΤΟ το αποστέλλει στην ΕΕ, γνωρίζοντας ότι θα κοινοποιηθεί μόνο σε 26 κράτη-μέλη (με την Κύπρο να αποκλείεται), είτε δεν θα διαβιβάζει καθόλου το έγγραφο στην ΕΕ.⁴² Ακόμα και μελετητές που δίνουν έμφαση στα όποια (μάλλον πενιχρά) αποτελέσματα της συνεργασίας ΝΑΤΟ - ΕΕ σε από πρακτικό επίπεδο, τείνουν κυρίως να αναδεικνύουν ως ελπιδοφόρα εξέλιξη την καλλιέργεια νέων τρόπων άτυπης συνεργασίας ανάμεσα στους δύο οργανισμούς.⁴³ Η άτυπη όμως αυτή συνεργασία, υπό τέτοιες συνθήκες και προϋποθέσεις, προφανώς μπορεί να έχει μόνο περιορισμένα όρια. Στην Ευρώπη αναγνωρίζεται ότι το αδιέξοδο δεν μπορεί να ξεπεραστεί, αν η Τουρκία δεν αναγνωρίσει την Κυπριακή Δημοκρατία, αλλά και αν δεν βρεθεί ένα νέο, ρεαλιστικό πλαίσιο ευρω-τουρκικής συνεργασίας, που δεν θα βασίζεται στη χιμαιρική προοπτική της πλήρους τουρκικής ένταξης στο αδιόρατο μέλλον. Αλλά μήπως οι εξελίξεις των τελευταίων ετών καταδεικνύουν ότι η απόκλιση της Τουρκίας από τη Δύση συνολικά, και όχι μόνο από την Ευρώπη ειδικά, την καθιστούν προβληματικό μέλος και του ΝΑΤΟ;

Συμπεράσματα

Η σχέση Ελλάδας - ΝΑΤΟ πέρασε σημαντικές διακυμάνσεις, για πολλούς λόγους. Αλλά ακόμα και η μερική ρήξη της Ελλάδας με το ΝΑΤΟ το 1974 αποδείχθηκε εφήμερη. Καθώς η Ελλάδα παράλληλα προσχωρούσε (και έπειτα εδραίωσε τη θέση της) στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, η ένταξη στο ΝΑΤΟ παρέμεινε

⁴¹ S.J. Smith, «EU - NATO Cooperation: A Case of Institutional Fatigue?», *European Security* 20,2 (2011), 243-264.

⁴² Smith, «EU - NATO Cooperation», 248-249.

⁴³ N. Graeger, «European Security as Practice: EU - NATO Communities of Practice in the Making?», *European Security* 25,4 (2016), 478-501.

ένα από τα σημαντικότερα θεμέλια της ελληνικής κοσμοαντίληψης και της εξωτερικής πολιτικής. Είναι σημαντικό ότι παρά τον αντι-αμερικανισμό μεγάλης μερίδας της ελληνικής κοινής γνώμης (όχι μόνο της Κεντροαριστεράς και της κομμουνιστικής και μη Αριστεράς, αλλά ακόμη και μερίδας υποστηρικτών της ευρύτερης Δεξιάς/Κεντροδεξιάς παράταξης) η Ελλάδα, παρά τις κατά καιρούς τριβές, παρέμεινε πλήρες μέρος της συμμαχίας κατά τη δεκαετία του 1980. Ούτε ο σκεπτικισμός που εξέφραζε ο Ανδρέας Παπανδρέου για το ΝΑΤΟ και τη λειτουργία το, ούτε και η έντονη καχυποψία μεγάλου μέρους της εκλογικής βάσης και στελεχών του ΠΑΣΟΚ έναντι της ατλαντικής συμμαχίας (αλλά και του ρόλου και της πολιτικής των ΗΠΑ), στάθηκαν ικανά να οδηγήσουν σε νέα ρήξη την Αθήνα με το ΝΑΤΟ κατά τη δεκαετία του 1980. Για τις κυβερνήσεις της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, περιλαμβανομένης προσφάτως εκείνης των ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ, προτεραιότητα της ελληνικής υψηλής στρατηγικής αποτελούσε η αντιμετώπιση της τουρκικής απειλής και η εξισορρόπηση της τουρκικής ισχύος. Τυχόν αποχώρηση από το ΝΑΤΟ ή/και ρήξη με τις ΗΠΑ (ή την ΕΕ) θα αποδυνάμωνε διπλωματικά και στρατιωτικά την Ελλάδα, και θα αναβάθμιζε κατακόρυφα τον ρόλο και τη σημασία της Τουρκίας.

Όσον αφορά την ευρύτερη εικόνα του πλαισίου του Ψυχρού Πολέμου, η σημασία του ΝΑΤΟ για τη χώρα ήταν λίγο πολύ αυτονόητη: η συμμαχία ήταν η καλύτερη εγγύηση ασφάλειας έναντι της τρομερής στρατιωτικής ισχύος του Συμφώνου της Βαρσοβίας, που στα Βαλκάνια είχε ως αιχμή του δόρατος τον βουλγαρικό στρατό. Το ΝΑΤΟ ήταν επίσης πηγή πιθανής οικονομικής και στρατιωτικής βοήθειας και ένα forum για τη διπλωματική δραστηριοποίηση της Ελλάδας. Κυρίως, ωστόσο, ήταν ένας από τους πιο σημαντικούς δυτικούς οργανισμούς μέσω των οποίων η Ελλάδα θα μπορούσε να υλοποιήσει την πρωταρχική της επιδίωξη να ενσωματωθεί οργανικά στη Δύση. Αυτή η μεγάλη εικόνα της συμμαχίας δεν αμφισβητήθηκε ακόμα και όταν αμφισβητούνταν η αξιοπιστία του ΝΑΤΟ στην εγγύηση της ασφάλειας με αμιγώς στρατιωτικούς όρους. Ωστόσο, ακόμη και στο πεδίο της άμυνας, το ΝΑΤΟ είχε μια στρατηγική που βασιζόταν στην αποτροπή και αυτό ήταν κάτι αναντικατάστατο: η Ελλάδα δεν μπορούσε ποτέ να ελπίζει να επιτύχει αυτήν την αποτροπή μόνο μέσω της κινητοποίησης των εθνικών της πόρων.

Στη μεταψυχροπολεμική εποχή, παρά την ενδημική καχυποψία της ελληνικής κοινής γνώμης απέναντι στο ΝΑΤΟ, αλλά και την περιστασιακή δυσaréσκεια για την πολιτική των συμμάχων έναντι των τουρκικών προκλήσεων, η συμμετοχή στη συμμαχία παραμένει ακρογωνιαίος λίθος της ελληνικής πολιτικής ασφάλειας. Παράλληλα, διευρύνεται η ελληνο-αμερικανική αμυντική συνεργασία και η αμερικανική στρατιωτική παρουσία στην Ελλάδα. Εγκата-

στάσεις του NATO φιλοξενούνται στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου του Σώματος Ταχείας Ανάπτυξης του NATO στην Ελλάδα (NRDC-GR) που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη, το Πεδίο Βολής Κρήτης (NAMFI-NATO Missile Firing Installation), καθώς και η ναυτική βάση της Σούδας. Το NRDC-GR αποτελεί σημαντική συμβολή της Ελλάδας στη συμμαχία από τα μέσα της δεκαετίας του 2000, όταν το Γ΄ Σώμα Στρατού στη Θεσσαλονίκη ενεργοποιήθηκε ως στρατηγείο του NATO [τότε ως NATO Deployable Corps - Greece (NDC-GR)]. Τον Ιούνιο του 2015 ολοκληρώθηκε η αναβάθμισή του και ανακηρύχθηκε σε Combat Ready High Readiness Force Headquarters. Το NRDC-GR είναι ένα πολυεθνικό αυτόνομο αρχηγείο, ικανό να αναπτύξει και υποστηρίξει δύναμη περίπου 1.500 στρατιωτών.⁴⁴

Πέρα από αυτά, η Ελλάδα εκμεταλλεύεται επίσης τη συμμετοχή της σε μια συμμαχία που συμμετέχουν μερικά από τα πιο ισχυρά και εξελιγμένα κράτη του πλανήτη, προκειμένου, αφενός να βελτιώνει την εκπαίδευση των στελεχών των ενόπλων δυνάμεων, αφετέρου να ακολουθεί τις σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις όσον αφορά τα επιχειρησιακά δόγματα και τη δομή και οργάνωση των ενόπλων δυνάμεων, καθώς και τη μεταφορά τεχνογνωσίας. Θα μπορούσε σήμερα, αλλά και στο παρελθόν, να επιδιώκει μεγαλύτερη συμμετοχή στα δρώμενα τις διεργασίες και τις επιχειρήσεις της συμμαχίας, ώστε να καταδεικνύει και να αυξάνει τη στρατηγική της αξία προς εξυπηρέτηση και των εθνικών της συμφερόντων. Το αν πλέον παρουσιάζεται στην Ελλάδα η ευκαιρία να καλύψει το κενό που αρχίζει να αφήνει η Τουρκία λόγω της εντεινόμενης τουρκικής απόκλισης από τη Δύση, και αν είναι σκόπιμο να επιδιωχθεί κάτι τέτοιο, είναι ένα ενδιαφέρον ερώτημα.

⁴⁴ Chourchoulis, «Greece, Cyprus, and Albania», 318-319.

ΕΝΟΤΗΤΑ

VII

*Δανειστές και επόπτες,
βοήθεια και εξάρτηση*

MICHAEL COX

Emeritus Professor of International Relations LSE / Founding director LSE IDEAS,
Associate Research Fellow Chatham House London

*The Greek Junta Affected International Institutions
and International Affairs*

When Professor Westad and myself created IDEAS, and before that, the Cold War Studies Centre, we always emphasized the importance of thinking internationally about domestic politics, to think that no country is, in a sense, an island, and even islands live in a sea, and all those seas are connected with one another.

So, what we tried to do when we established the Cold War Studies Centre, was not just to study the Cold War or how it ended, but rather how the Cold War and the way it ended shaped and influenced the world that came after the Cold War.

Inevitably, when one is looking at the history of the Cold War between 1947 and the end of the Cold War there is one thing I always stress – that it began not with a statement about the Soviet Union but a discussion about the situation in Greece. The Truman Doctrine, which was announced on March 12, 1947, was in a sense a transition of British power towards the United States and a recognition by the British they could no longer sustain and maintain support for the then conservative royalist government of Greece. Therefore, in a way the Cold War begins with Greece. Historians reasonably seek the origins of the Cold War in what the Soviet Union was doing, in what Stalin was supposed to be thinking, and of course with what was happening in Eastern Europe after the Soviet liberation/occupation of this area of Europe. But in truth, it really begins with the Civil War in Greece.

In some ways, when looking at the Colonels' Coup of 1967 that took place 20 years later, one cannot avoid but reexamine how America related to the Greek Civil War and the side that it took within that Civil War to contain what they called 'totalitarianism'. It was that original crucial decision by President Truman and his advisors to intervene in Greece both with economic, but particularly, with military aid which in the end did turn the Civil War into an international conflict that ended ultimately with the defeat of the Left in Greece. But as we all know, the Civil War and the role played by the US (and Great Britain) back then left a legacy which surfaced again in 1967.

The 1967 coup has been described in the book *The Greek Junta and the International System* as well by other authors, as a dark chapter in contemporary Greek history, which it undoubtedly was. It lasted for seven years, a long time, and to quote from the book, threatened to devastate Greece's political landscape. It had long-term consequences both for Greece and for international relations.

There are two ways, it seems to me, to think about the coup.

First, one can look at what was going on inside Greece itself; what were the internal dynamics that finally led the Colonels to decide to seize power in 1967? In other words, to look at the event from a domestic point of view, examining the dynamics of Greek politics, the role of the military within Greece, the role of these particular Colonels within the Greek military and why the Greek military had so much power anyway. One has also had to look at a particular family, the Papandreous, George, and then his more radical son, Andreas Papandreou, and Andreas' views on world politics at the time, which were much influenced by the radical Left. Also, it can be looked at from the point of view of Greek history as the next, or another, stage in the Greek Civil War since the legacy of the Greek Civil War still lived on. I think all these are entirely appropriate ways of thinking about what happened in 1967.

What I shall try and do with the expertise that I have is to bring in the international dimension and think about what happened in Greece in 1967 within a larger global context, the international system and the international context.

I should add one other point here. I worked at Queen's University in Belfast, and lived in Northern Ireland for many years. After I had left Ireland I wrote quite a bit about the end of 'The Troubles' in Northern Ireland which began in 1968, an interesting year, and ended in the 1990s. I have argued that if we are going to think about the origins and the end of 'The Troubles', it is not enough just to think about Ireland or Northern Ireland. One has to put it into a wider international and global context, the student rebellions of the 1960s, which had a big impact in Northern Ireland before the IRA came back onto the historical stage. Thirty years later I think the end of 'The Troubles' in Northern Ireland were also connected to developments outside Ireland: specifically, to the end of the Cold War. In other words, I have always tried to argue that we should emphasize the domestic, but never forget the international. It adds to our understanding of what is going on in any particular country. For Northern Ireland, of course, the Cold War seemed like a long way away. For Greece, it was actually much closer, because of the history of Greece, the rise of the Greek Communist Party, the Greek Civil War, the experience of World War II and then the American role. So, there was a much more direct connection.

I suggest that in the context of the Cold War, the US role in the coup is one which needs to be examined in detail, though I think it is a bit more complicated than saying the Americans organized it. If you look at the documents, they actually tell you a slightly more subtle story. That is why we as historians aren't it? To try and get to the complexities of what was going on.

But if one actually looks at the Cold War, what do we mean when we say it was a Cold War coup d'état in 1967? That was the justification obviously; everybody justified everything in terms of the fear of communism and of the Soviet Union. In fact, as far as I can ascertain, the Communist Party in Greece was not very much of a threat in Greece in 1967. It still existed, but it was banned, many of its members were still living outside of Greece, in Eastern Europe or in the former Soviet Union. Indeed, there was nothing coming out of the US Embassy at the time talking about a rising threat posed by the Greek communist party.

Nor it seemed was there much concern at the time about the USSR itself. Winston Churchill made a deal with Stalin back in 1944 that left Greece effectively within the Western sphere of influence, first British, and later, American. And twenty years later there was no indication that the Soviet Union was doing very much in relation to Greece in terms of agitating or promoting a radical approach to Greek political life. If it had been China, then I would understand it, because China was very actively engaged in revolutionary promotion in the 1960s' but you cannot say that of the Soviet Union under Leonid Brezhnev. If anything, they were looking for recalibrating their relations with the United States, a *détente* by any other name.

The Americans certainly must have known about the possibility of a coup. There was intelligence. Perhaps sections of the US foreign policy intelligence operators knew about the coup. But from the US embassy itself at the time, there was indeed a certain degree of surprise. It certainly does not look as if the Americans were organizing or planning a coup; even if over time they came to terms with the coup. In other words, there is a difference between somebody who directly organizes and orchestrates something and somebody just coming to terms and accepting it, even if he – or in this case the US – sees certain advantages in doing so.

So, we have got to take a much wider view of what we understand the 1967 coup to have been. It was in its own way what I term a coup against change, a coup against young people with longish hair, even a coup against the 1960s and the fear of the 1960s. In fact, trying to explain the American reaction or response to this, we also need to take account of the fact that America itself was going

through a great crisis itself. The American empire was facing a series of challenges at home and abroad. I think this then meant that they would more likely accept the action taken by the Colonels in Greece in 1967 than not. I think we forget this now. Starting with the civil rights movement in the United States in the 1950s and the late 1960s led by the great Martin Luther King, there was growing student radicalism within the United States, the students for democratic change, you had increasing radicalization of students across Europe including at the London School of Economics. Do not forget, in 1967, it was LSE students who occupied the Greek embassy in London after the coup, as a protest against it. In China, there were these extraordinary revolutionary developments going on at the time too with the Cultural Revolution; and finally, of course, there was the rise of the New Left, not the old Left and that is important to note. Growing up as a young student, in those days, trying to come to terms with these extraordinary changes, one did not run towards the Soviet Union in the 1960s, one ran towards the New Left, or one was influenced more by the New Left and varieties of New Left ideas. I think Andreas Papandreou himself was much more within the framework of what we might call the New Left, not the old Stalinist Cold War Communist Party Left. I think this is a very important way of thinking about this particular coup.

Indeed, when I was last talking at a conference in Athens about the coup, the question came up about the Rolling Stones! Obviously, they were not the reason for the coup. But the coup was a coup against what they stood for: rebellion and free expression. In fact, the Rolling Stones actually did a concert in Athens four days before the coup of April 21st. It has become the stuff of legend, as only five songs into the set police stormed the stage and stopped the show! The link between that intervention and what happened a few days with the real coup is not without significance. The Colonels and certainly, the conservatives, saw their kind of music as a challenge that had to be stopped. I do not want to say that rock 'n roll, or Mick Jagger, were political revolutionaries, but nonetheless, the Stones were part of a counter-culture which the right in Greece saw as being dangerous and subversive.

Let us look again at the American role in the 1960s. It was complex, but there was a deep abiding fear within the United States of a broader movement of change in the world and of a broader opposition to American power within the world. And America, I think, came to accept that it would support anybody who supported the status quo. You may not like them, you may not agree with them, and you may not want to have dinner with them. But at least they seemed to be on 'our side'.

Also, do not forget the Middle East context to this in 1960s. There was a rising tide of militant Left-wing nationalism across much of the Middle East as well. Greece sits within that broader region although it is not a Middle Eastern country. I think all this played a huge role, actually, in America's acceptance of this particular coup. Remember, in 1965 the United States had been involved in Indonesia. I know Indonesia is a long way away from Greece, but there was a really big communist party there, largely pro-Chinese and it looked like there might well take power. The Indonesian military came down with absolute ferocity. Probably the biggest anti-communist coup d'état in history may have killed as many as three quarters of a million people and brought General Suharto to power.

There was also an escalation of the war in the Vietnam War in 1965. There were various challenges to the status quo from students in the West. The United States itself was going through a period of increasing turmoil and challenge to the status quo, partly occasioned by the civil rights movement, partly by the student movement for democratic society, but also radicalized by in Vietnam. And the way that I would explain the American response to the coup is simply that they would look at their options and if in the end the Colonels went ahead with this coup, then they were not going to stop it. The American role was much more ambiguous and a little less straight-forward, than what I have heard many times said, namely that the coup was simply organized through the United States and through the US embassy.

Let us get back to the domestic. This was a very conservative coup and it was supported from outside. The kind of dictators in Europe who supported it were quite interesting too: Salazar in Portugal thought it was a good coup and one will not be surprised to hear that Franco in Spain thought it was a good coup as well. We forget sometimes that dictatorship was still a political reality in Europe at this time. We were not in the period of the European Union and democratization, we were in a very, very different kind of period in terms of dictatorships both in Eastern Europe and of course, still, in Western Europe. So, I will not say it was 'normal' but dictatorial rule had become normalized. One of the great results and positive outcomes of this, of course, was that when the coup collapsed finally for reasons internal to Greece largely, it brought to an end that period of dictatorship in Europe. Within two to three years, the dictatorship was falling apart in Spain. It opened up an entirely new and, I think, altogether much more positive period in Greek political life after this very-very dark period.

Nonetheless, I would end with a positive note about Europe. It would have been much more difficult to see a transition away from dictatorship, whether in

Greece, in Portugal or in Spain, if we did not have Europe, if we did not have the institutions of the European Union, and possibly even the institutions of NATO, but I will leave that for another debate. It raises a whole set of other questions, I know, but I think that without Europe and the home that it provided and the norms that it endorsed and reinforced, and without its support to countries who adopted those norms, on human rights, on democracy, then we might not have seen such an easy end to the Colonels' rule in Greece.

Again, that brings me back to my main theme, the connection between the national and the international approach. Of course, if we are good historians we have got to blend the two together, marrying them in such a way to give us a richer and more complex picture of what happened in Greece and in Europe and across the world between 1967 and 1974 and thereafter.

*Από την εξάρτηση στην ισοτιμία:
η νεοελληνική εμπειρία σε μακροϊστορική προοπτική*

Δράττομαι της ευκαιρίας, για να επισημάνω ότι είμαι και εγώ ένας ελαφρώς *sui generis* πολιτικός επιστήμονας, γιατί υιοθετώ μια έντονα ιστορική προσέγγιση στην πολιτική επιστήμη. Στην ουσία, θεωρώ ότι, για να είναι πειστική, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά, η ανάλυση των πολιτικών φαινομένων πρέπει να εδράζεται στην ιστορία. Σε αυτό το σκεπτικό, θα ενταχθεί και η εισήγησή μου.

Το θέμα μου, όπως προκύπτει και από τον τίτλο, είναι η εξάρτηση ως σημαντική παράμετρος της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Σπεύδω να διευκρινίσω ότι σε ό,τι ακολουθεί θα εστιαστώ στην πολιτική και όχι στην οικονομική διάσταση της εξάρτησης, ενώ κατ' ανάγκην θα είμαι ιδιαίτερα ελλειπτικός σε πολλά σημεία που θα θίξω.

Πρώτη μου, λοιπόν, εισαγωγική επισήμανση είναι ότι, στον χώρο της πολιτικής επιστήμης τουλάχιστον, αλλά και των κοινωνικών επιστημών, γενικότερα, η έννοια της «εξάρτησης», όπως έχει χρησιμοποιηθεί και στα έργα και τους διαλόγους της κοινότητας των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων: α) συναρτάται πολύ έντονα με την κοινωνιολογία, αλλά και το επιστημολογικό *Zeitgeist* της δεκαετίας του 1970· β) συνδέεται άρρηκτα με το μείζονος σημασίας ιστορικό γεγονός του τέλους της αποικιοκρατίας· γ) εκφράσθηκε ιδιαίτερα μέσα από τις θεωρητικές προσεγγίσεις της «θεωρίας της εξάρτησης», τη γνωστή *dependency theory*· και δ) περιστράφηκε, κατεχοχόν, γύρω από το βασικό εννοιολογικό εργαλείο της σχέσης κέντρου - περιφέρειας. Στην Ελλάδα, η προσέγγιση αυτή είχε ιδιαίτερη επιρροή κατά τη δεκαετία του 1970, εποχή κατά την οποία συγγράφθηκαν πολλές εργασίες και άρθρα, που επιχειρήσαν να αναλύσουν τη νεοελληνική ιστορική πορεία μέσα από την οπτική γωνία της εξάρτησης, εντάσσοντας τη νεοελληνική κοινωνία στη λογική της περιφέρειας.¹

¹ Για ενδεικτικά παραδείγματα μείζονων θεωρητικών εκπροσώπων της προσέγγισης, που εντάσσεται στη λογική της εξάρτησης, βλ., μεταξύ άλλων, J.D. Cockcroft, A.G. Frank, και D.L. Johnson, *Dependence and Underdevelopment* (New York: Doubleday, 1972), ix-xxix, 3-111· I. Wallerstein, *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy*

Δεν θα επεκταθώ περαιτέρω. Θα πω απλώς ότι θεωρώ το σχήμα αυτό υπερβολικά δύσκαμπτο και, εν πολλοίς, στατικό, επειδή η κεντρική, αν όχι υπερβολική, εστίασή του στις δομές και τα δομικά χαρακτηριστικά του διεθνούς συστήματος, αφενός συρρικνώνει σε πολύ υψηλό βαθμό τις αναλυτικές του δυνατότητες, και αφετέρου περιορίζει ιδιαίτερα τις ευκαιρίες εξόδου από τη λογική της περιφέρειας σε ένα κοινωνικό σχηματισμό που έχει ήδη ενταχθεί σε αυτή. Όμως, μια τέτοια κατάσταση εγκυμονεί τον κίνδυνο να καταστήσει την εξάρτηση μόνιμη, ενώ ταυτόχρονα τείνει να ελαχιστοποιήσει, αν όχι να εξαφανίσει, τη πιθανότητα ανάπτυξης κάποιας κοινωνικής και πολιτικής δυναμικής, που –σε βάθος χρόνου– θα επέτρεπε μια ενδεχόμενη αλλαγή ιστορικής πορείας. Με άλλα λόγια, μια τέτοια προσέγγιση υποβαθμίζει υπερβολικά τον κρίσιμο ρόλο του ανθρώπινου παράγοντα (agency) στις διαδικασίες κοινωνικού και πολιτικού μετασχηματισμού, που χαρακτηρίζουν και διατρέχουν την ιστορία.²

Υπενθυμίζω, εν παρόδω, ότι ο παράγοντας αυτός αποτελεί κεντρικό αντικείμενο ενασχόλησης και προβληματισμού της πολιτικής επιστήμης. Με βάση τα μόλις λεχθέντα, μια εναλλακτική προσέγγιση του όλου ζητήματος, την οποία και επιλέγω να υιοθετήσω στην ανάλυσή μου, είναι να κατανοήσω την εξάρτηση ως ένα φαινόμενο πολύ πιο σύνθετο και πολυεπίπεδο, το οποίο διακρίνει ταυτόχρονα: α) η ύπαρξη δομικών στοιχείων, που λειτουργούν μεν ως περιοριστικές συνθήκες, με την έννοια που απέδωσε σε αυτόν τον όρο ο Otto Kirchheimer (έννοιες, δηλαδή, που είναι αναγκαίο να αρθούν, προκειμένου να καταστεί δυνατή η έξοδος από ένα προϋπάρχον καθεστώς ή ιστορική τροχιά)³ αλλά και β) η ύπαρξη επαρκών περιθωρίων για δράση, καθώς και παρέμβαση, του ανθρώπινου παράγοντα προς την κατεύθυνση της εξόδου από το καθεστώς αυτό.

in the Sixteenth Century (New York: Academic Press, 1974): I. Wallerstein, *The Modern World-System II. Mercantilism and the Consolidation of the European World-Economy 1600-1750* (New York: Academic Press, 1980). Σε ό,τι αφορά την ίδια προσέγγιση στην ελληνική περίπτωση, βλ. ενδεικτικά Κ. Τσουκαλάς, *Εξάρτηση και αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα, 1830-1922* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1992).

² Ο επιστημονικός διάλογος στις κοινωνικές επιστήμες, καθώς και η συναφής βιβλιογραφία γύρω από τη σημασία του "ανθρώπινου παράγοντα" (agency) στην κοινωνική και πολιτική ανάλυση, έχουν τις ρίζες τους στη δεκαετία του 1970 και είναι ιδιαίτερα εκτενείς. Τελειώς ενδεικτικά, βλ., σχετικά, για την κοινωνιολογία, A. Giddens, *Central Problems in Social Theory. Action, Structure and Contradiction in Social Analysis* (Berkeley: University of California Press, 1979): A. Giddens, *The Constitution of Society* (Berkeley: University of California Press, 1986): A. Giddens, *Social Theory and Modern Sociology* (Stanford: Stanford University Press, 1987). Για την ανθρωπολογία, βλ. C. High, «Agency and Anthropology: Selected Bibliography» (27 Σεπτεμβρίου 2010), *Ateliers d'anthropologie* 34 (2010), στο journals.openedition.org/ateliers/8516.

³ Για την έννοια των περιοριστικών συνθηκών, βλ. O. Kirchheimer, «Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs», *American Political Science Review* 59,4 (1965), 964-974.

Υπ' αυτήν την οπτική, θεωρώ την Ελλάδα ως μια χώρα, που, από της συστάσεώς της ως κράτους, αποτελούσε μέρος ενός διεθνούς συστήματος, το οποίο, ενταγμένο είτε στη λογική της Παλινόρθωσης που επέβαλε η Συνθήκη της Βιέννης το 1815, είτε σε αυτή του φιλελευθερισμού μετέπειτα, λειτούργησε, για πλέον του ενός αιώνα, ως περιοριστική συνθήκη που επηρέαζε καταλυτικά τα περιθώρια κυρίαρχης δράσης της και την καθιστούσε αντικείμενο εξάρτησης. Την πραγματικότητα αυτή επιλέγουν –έστω και ακούσια– να μην λαμβάνουν υπόψη όσοι αναλυτές και συγγραφείς εστιάζονται σχεδόν αποκλειστικά στις εσωτερικές εξελίξεις, εξοβελίζοντας την ευρύτερη διεθνή εικόνα από το πλαίσιο ανάλυσής τους.

Συνοψίζοντας, προτιμώ, για τις ανάγκες της παρούσας εισήγησης, να υιοθετήσω μια πιο δυναμική, ευέλικτη αλλά και πιο σύνθετη εννοιολόγηση του όρου «εξάρτηση», η οποία, τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά, προσιδιάζει σε μια χώρα ύστερης ανάπτυξης, όπως η Ελλάδα. Σύμφωνα με μια τέτοια εννοιολόγηση, η εξάρτηση δεν πρέπει να νοείται με όρους ανελαστικούς ως μονόδρομος, ενταγμένος σε μια λογική εξαρτημένης τροχιάς.⁴ Μια προσεκτική, λιγότερο απλουστευτική και λιγότερο αναγωγιστική προσέγγιση της ιστορικής εμπειρίας της Ελλάδας επιτρέπει στον προσεκτικό μελετητή να εντοπίσει πλείστα παραδείγματα καταστάσεων, όπου, παρά τους προφανείς και ισχυρούς περιορισμούς που –από τη φύση τους– επέβαλαν οι σχέσεις περιφέρειας (Ελλάδας) και κέντρου (Προστάτιδες Δυνάμεις), παρείχαν τη δυνατότητα ανάπτυξης αμφίδρομων και πολυεπίπεδων δυναμικών, στρατηγικών και τακτικών, που, χωρίς να εξαφανίζουν πλήρως την εξάρτηση, επέτρεπαν στο εξαρτημένο μέρος της εξίσωσης να αξιοποιεί τις ευκαιρίες που, κατά καιρούς, αλλά αρκετά συχνά, δημιουργούσαν οι αλλαγές στον συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ των μειζόνων παικτών του κέντρου και, συνακόλουθα, να αντλεί οφέλη από το κυρίαρχο διεθνές σύστημα. Με άλλα λόγια, σύμφωνα με τη λογική της ανάλυσης αυτής, η επαρκής, δημιουργική και, εν τέλει, αποτελεσματική αξιοποίηση της εξάρτησης ως εννοιολογικού εργαλείου ανάλυσης προϋποθέτει την αναγνώριση της πολυσημίας και της πολυπρισματικού περιεχομένου του όρου.⁵

⁴ Για την έννοια της εξαρτημένης τροχιάς, βλ. P. David, «Clio and the Economics of QWERTY», *American Political Science Review* 75 (1985), 332-337, καθώς και D.C. North, *Institutions, Institutional Challenge and Economic Performance* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 93-94, 97-98.

⁵ Για μια θεωρητικά πλούσια και ιδιαίτερα διεισδυτική ανάλυση, που αναδεικνύει τις δυνατότητες που σχεδόν κάθε σύστημα παρέχει, έστω και ακούσια, στα πιο "αδύναμα" μέλη του για να προωθήσουν και να υπερασπιστούν τα συμφέροντά τους, παρά την ασυμμετρία που διακρίνει τον εκάστοτε συσχετισμό δυνάμεων, βλ. τις ακόλουθες δύο μελέτες του επιφανούς Αμερικανού

Με αυτά τα δεδομένα ως πλαίσιο ερμηνείας, θα προβώ ταχύτατα σε μια ιστορική διαδρομή, ξεκινώντας από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας. Μια πρώτη διαπίστωση στο σημείο αυτό είναι ότι το κυρίαρχο αίτημα του Αγώνα ήταν η απελευθέρωση και, σε ό,τι αφορούσε τις διάφορες κοινωνικές ομάδες ή αρχηγείες, όχι υποχρεωτικά η ανεξαρτησία ή η κρατική κυριαρχία, όπως αυτή προέκυψε και κατοχυρώθηκε μέσα από τις διαδικασίες που έχουν ως ιστορικό σημείο εκκίνησης τη Συνθήκη της Βεστφαλίας το 1648. Με άλλα λόγια, την έννοια της εξάρτησης, ιδίως την εποχή του αγώνα της Ανεξαρτησίας και τη δεκαετία του 1820, διακρίνει μια εννοιολογική ασάφεια. Σε διάφορα κρίσιμα κείμενα της εποχής απαντάται η έννοια της επικυριαρχίας (αγγλιστί *suzerainity* και γαλλιστί *suzeraineté*). Απαντάται, επίσης, η έννοια της υποτέλειας –θυμίζω σχετικά την Πράξη Υποτέλειας με την οποία, τον Ιούνιο του 1825 η Ελλάδα ζήτησε την προστασία της Αγγλίας.⁶ Απαντάται, τέλος, για ένα σαφώς μικρότερο αριθμό ατόμων, η έννοια της ανεξαρτησίας.⁷ Το κυρίαρχο αίτημα, όμως, υπήρξε η απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία, χωρίς περαιτέρω επεξεργασία ή αποσαφήνιση.

Μετά τη ναυμαχία του Ναβαρίνου και την ήττα του αιγυπτιακού και οθωμανικού στόλου, εμφανίζεται στα ιστορικά κείμενα, καταρχάς κυρίως τα διπλωματικά, η έννοια της προστασίας, την οποία εκφράζουν οι τρεις Προστάτιδες Δυνάμεις, Μεγάλη Βρετανία, Γαλλία και Ρωσία. Στη φάση αυτή, λοιπόν, η εξάρτηση παίρνει τη μορφή της προστασίας. Με το Πρωτόκολλο του Λονδίνου, το 1830, η εξάρτηση ενδύεται τη μορφή της, κατά την προσφυή διατύπωση του Νικολάου Καλτσά, «μειωμένης κυριαρχίας», η οποία θα διαρκέσει για περισσότερο από ένα αιώνα.⁸ Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, την εποχή, δηλαδή, της *paix britannique* και της διπλωματίας των κανονιοφόρων (*gunboat diplomacy*), η εξάρτηση, υπό τη μορφή της μειωμένης κυριαρχίας, εκφράστηκε αρχικά με το επώδυνο επεισόδιο Ντον Πασίφικο (*Don Pacifico*) το 1850 και τον συνδεθέντα με αυτό αποκλεισμό του Πειραιά από το βρετανικό στόλο,

πολιτικού επιστήμονα, J.C. Scott, *Weapons of the Weak. Everyday Forms of Peasant Resistance* (New Haven: Yale University Press, 1985)· *Domination and the Arts of Resistance: Hidden Transcripts* (New Haven: Yale University Press, 1990).

⁶ Για την Πράξη Υποτέλειας, βλ. την έγκυρη μελέτη D. Dakin, *Η ενοποίηση της Ελλάδας 1770-1923* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1982), 87-91.

⁷ Για την ανεξαρτησία ως πολιτικό στόχο του Αγώνα, βλ. Ν. Διαμαντούρος, *Οι απαρχές συγκρότησης σύγχρονου κράτους στην Ελλάδα 1821-1828* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 2002), xi-xlvii και 121-148.

⁸ Για μια εξαιρετική ανάλυση της έννοιας της κυριαρχίας στα πλαίσια του Αγώνα, βλ. Ν. Kaltchas, *Introduction to the Constitutional History of Modern Greece* (New York: AMS Press, 1970), ιδίως 80-95.

υπό τον ναύαρχο Γουίλιαμ Πάρκερ (William Parker).⁹ Το ίδιο σενάριο επαναλήφθηκε κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, όταν το λιμάνι του Πειραιά αποκλείστηκε για μία τριετία (1854-1857) από το γαλλο-αγγλικό στόλο, προκειμένου να κατασταλεί ο αλυτρωτικός πυρετός που είχε καταλάβει την ελληνική κοινωνία αλλά και τα βασιλικά ανάκτορα.¹⁰ Το όλο επεισόδιο, που συνοδεύθηκε από ένα οδυνηρό λοιμό, υπενθύμισε γλαφυρά την κατάλυση –στην πράξη– της επίσημης ανεξαρτησίας της χώρας. Μεταγενέστερη έκφανση του ίδιου φαινομένου υπήρξε η οξύτατη αντίδραση της Βουλής των Λόρδων και της βρετανικής κυβέρνησης το 1870-1871 στη δολοφονία τριών Άγγλων και ενός Ιταλού αριστοκράτη στο χωριό Δήλεσι κοντά στον Ορωπό.¹¹ Υπενθυμίζω, επίσης, τον διεθνή οικονομικό έλεγχο που επιβλήθηκε στην Ελλάδα, μετά την πτώχευση του 1893,¹² την παρέμβαση των Προστατίδων Δυνάμεων ως αποτέλεσμα της οδυνηρής ήττας στον Ελληνο-τουρκικό Πόλεμο του 1897,¹³ και τον βομβαρδισμό της Αθήνας τον Νοέμβριο του 1916 από δυνάμεις της Αντάντ.¹⁴ Η βρετανική επιρροή θα διατηρηθεί έως το 1947. Τέλος, μεταξύ 1947 και 1974, κύριος, αν και όχι αποκλειστικός (πρβλ. Κύπρος - Αγγλία) εκφραστής της εξάρτησης στη χώρα θα είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες. Κορυφαία στιγμή αυτού του φαινομένου, κατά την εικοσιεπταετία αυτή, υπήρξε η περίοδος του αυταρχικού καθεστώτος των συνταγματαρχών (1967-1974).¹⁵

⁹ Για την υπόθεση Δον Πασίφικο (Don Pacifico) και την έννοια της διπλωματίας των κανονιφόρων, βλ. D. Taylor, *Don Pacifico: The Acceptable Face of Gunboat Diplomacy* (Elstree, Hertfordshire: Valentine Mitchell, 2008) και D. Hannell, «Lord Palmerston and the Don Pacifico Affair of 1850: The Ionian Connection», *European History Quarterly* 19,4 (1989), 495-508.

¹⁰ Για τον αποκλεισμό του Πειραιά κατά τη διάρκεια του Κριμαϊκού Πολέμου, βλ. Γ.Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους 1830-1920* (Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Ερευνητικό Πρόγραμμα της Επιτροπής Ιστορίας, 2004), 293-297. Στ. Παπαδόπουλος, «Ο Κριμαϊκός Πόλεμος και ο Ελληνισμός», *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΓ' (Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών, 1977), 165-168.

¹¹ Για το διπλωματικά επώδυνο επεισόδιο, γνωστό στην ελληνική ιστοριογραφία ως «η Σφαγή στο Δήλεσι», η πιο εκτενής μελέτη είναι η R. Jenkins, *The Dilessi Murders: Greek Brigands and English Hostages* (London: Longmans, 1961).

¹² Για την πτώχευση του 1893 και τις συνθήκες που τη συνόδευσαν, βλ. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού Κράτους*, 523-554.

¹³ Για μια εξαιρετική μελέτη, η οποία τοποθετεί τον Ελληνο-τουρκικό Πόλεμο του 1897 σε ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο, βλ. Γ. Γιαννουλόπουλος, *Η ευγενής μας τύφλωσις* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 1999).

¹⁴ Για τα «Νοεμβριανά» του 1916 και τον αποκλεισμό των ελληνικών παραλίων, που τα συνόδευσαν, βλ. Γ. Μουρέλος, *Τα «Νοεμβριανά» του 1916* (Αθήνα: Πατάκης, 2007)· Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, *1915 Ο Εθνικός Διχασμός* (Αθήνα: Πατάκης, 2015), 96-107· G.B. Leon, *Greece and the Great Powers 1914-1917* (Θεσσαλονίκη: Institute for Balkan Studies, 1974).

¹⁵ Για μια ενδιαφέρουσα μελέτη, επικριτική της πολιτικής των Ηνωμένων Πολιτειών προς την Ελ-

Στο σημείο αυτό, επιθυμώ να υπενθυμίσω την προηγούμενη παρατήρησή μου ότι η λογική της εξάρτησης δεν είναι γραμμική, αλλά συχνά παρέχει στο «εξαρτημένο» μέρος μιας τέτοιας σχέσης δυνατότητες να εκμεταλλευτεί και να αξιοποιήσει προς όφελός του ευκαιρίες που αναφέρονται στα διάκενα του διεθνούς συστήματος, όπου είναι ενταγμένο. Γλαφυρό ενδεικτικό παράδειγμα μιας τέτοιας περίπτωσης αποτέλεσε η δημιουργική και αποτελεσματική αξιοποίηση των δυναστικών σχέσεων του οίκου των Γλύξμπουργκ, μέσω των οποίων ο Γεώργιος Α΄ κατόρθωσε να προωθήσει και να κατευθύνει την εξωτερική πολιτική της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της πεντηκονταετούς βασιλείας του.¹⁶ Ακόμη σημαντικότερο παράδειγμα αποτελεί η αξιοποίηση, καθ' όλη τη διάρκεια της ελληνικής ιστορίας, αλλά ιδίως τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα, από πλευράς της Ελλάδας του μείζονος πολιτικού και πολιτισμικού κεφαλαίου, που τόσο προσφυώς και ευφάνταστα εκφράζει ο τίτλος *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, στη γνωστή μελέτη του Κώστα Κωστή, δηλαδή, την προδιάθεση των Προστάτιδων Δυνάμεων στον 19ο και τον 20ό αιώνα να αντιμετωπίσουν την Ελλάδα ως μια ιδιαίτερη περίπτωση άξια ιδιαίτερης μεταχείρισης, λόγω της κλασικής παράδοσης και του κινήματος του φιλελληνισμού που αυτή γέννησε.¹⁷

Να προσθέσω, τέλος, ότι η έννοια της «εξάρτησης» και, ιδιαίτερα, η έννοια της «περιορισμένης κυριαρχίας» που την εκφράζει, περιορίζει, εκ των πραγμάτων, το εξαρτημένο μέρος στον ρόλο του θεατή, παρά του ομοτράπεζου σε διεθνή fora και καθεστώτα. Αυτή ήταν, προφανέστατα, και η ελληνική περίπτωση. Σας υπενθυμίζω, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της περιόδου του Εθνικού Διχασμού, την παρουσία των στρατευμάτων των Συμμάχων στη Θεσσαλονίκη, η οποία ναί μεν δεν έγινε πραξικοπηματικά, πλην όμως

λάδα κατά τη μεταπολεμική περίοδο, βλ. M. Goldbloom, «United States Policy in Post-War Greece», στο R. Clogg και G. Yannopoulos (επιμ.), *Greece Under Military Rule* (New York: Basic Books, 1971), 228-254. Βλέπε, επίσης, τη γενικότερη ανάλυση του άμεσα σχετικού με την εξάρτηση φαινομένου της επέμβασης του ξένου παράγοντα στην νεότερη ελληνική ιστορία στο Th.A. Couloumbis, J.A. Petropoulos και H.J. Psomiades, *Foreign Interference in Greek Politics* (New York: Pella Press, 1976).

¹⁶ Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση του τρόπου με τον οποίο οι περιορισμοί που απορρέουν από την εξάρτηση αντιμετωπίστηκαν εν μέρει μέσω της ευφυούς αξιοποίησης των δυνατοτήτων που παρείχαν οι δυναστικές σχέσεις της ελληνικής βασιλικής οικογένειας με τους μείζονες βασιλικούς οίκους της Ευρώπης στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, βλ. G.J. Marcopoulos, «The Role of the Monarchy in Greek Foreign Affairs in the Reign of King George I» (αδημ. διδ. διατριβή, Harvard University, 1962).

¹⁷ Βλ., σχετικά, Κ. Κωστής, «*Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*». Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους, 18ος-21ος αιώνας (Αθήνα: Πόλις, 2013).

αποτελούσε κίνηση, η οποία στην πράξη υπογράμμιζε γλαφυρά την περιορισμένη κυριαρχία της χώρας.¹⁸

Με το 1974 έχουμε μια μεγάλη τομή και, κατά την περίοδο 1974-1981, η Ελλάδα περνάει σε μια νέα φάση, πρωτόγνωρη στη νεότερη ιστορία της. Η ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση επιτρέπει τη μετάβαση από το πλαίσιο της διάφορων αποχρώσεων εξάρτησης σε μια ισοτιμία. Ισοτιμία με την έννοια του ότι η σχέση μετατρέπεται από σχέση θεατή σε σχέση εταίρου ή μοιραπέζου. Αυτή είναι μια κρίσιμη μεταβολή της θέσης της χώρας στον συσχετισμό δυνάμεων του διεθνούς συστήματος, η οποία επιπλέον συνοδεύεται και από μια μετάβαση από μια λογική μηδενικού αθροίσματος σε μια λογική θετικού αθροίσματος, με την έννοια του ότι η λογική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης παραπέμπει σε μια μοιρασμένη κυριαρχία –αποδίδω εδώ τον αγγλικό όρο *shared sovereignty*– που, εξ ορισμού, αντιπαράθεται στις όποιες αποχρώσεις και συνδηλώσεις του όρου «εξάρτηση». Υπ’ αυτήν την έννοια, η ένταξη –το 2001– στο ευρώ και, κατά συνέπεια, στον σκληρό πυρήνα του εγχειρήματος της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, σηματοδοτεί εμφαντικά δύο μείζονες σημασίας εξελίξεις: αφενός, μια ρήξη ή, για να χρησιμοποιήσω τον προσφυή και βαρύνοντος θεωρητικού φορτίου όρο των Ρουθ Κόλλιερ (Ruth Collier) και Ντέιβιντ Κόλλιερ (David Collier), μια «κρίσιμη διασταύρωση» ή ένα «κρίσιμο σταυροδρόμι» (*critical juncture*), που λειτουργεί ως αφετηρία για ένα αναπροσανατολισμό και μια αλλαγή πορείας της ελληνικής κοινωνίας και πολιτείας στο ευρύτερο πλαίσιο της νεωτερικότητας.¹⁹ Και αφετέρου, μια «αλλαγή υποδείγματος» (*paradigm shift*), με την έννοια του Τόμας Κουν (Thomas Kuhn), που σηματοδοτεί τον απεγκλωβισμό από τη λογική του υποδείγματος της «εξάρτησης» και τις συνδεδεμένες με αυτήν έννοιες της «επικυριαρχίας», της «υποτέλειας», της «προστασίας» και της «μειωμένης κυριαρχίας», και θέτει τέλος σε μια μακρά πορεία, που είχε τις ρίζες της στον Αγώνα της Ανεξαρτησίας και τις μεγάλες ιδεολογικές συγκρούσεις που συνδέονταν με την αντιπαράθεση της Παλινόρθωσης και του φιλελευθερισμού κατά τη μακρά μεταναπολεόντεια περίοδο.²⁰

¹⁸ Βλ., σχετικά, την εμπεριστατωμένη μελέτη A. Palmer, *The Gardeners of Salonica: The Macedonian Campaign 1915-1918* (London: Faber and Faber, 1965).

¹⁹ Για την έννοια της κρίσιμης διασταύρωσης, βλ. S.M. Lipset και St. Rokkan, *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives* (New York: The Free Press, 1967), 37-56 και, ιδίως, R. Berins Collier και D. Collier, *Shaping the Political Agenda: Critical Junctures, the Labor Movement, and Regime Dynamics in Latin America* (Princeton: Princeton University Press, 1991), 27-39.

²⁰ Για την κλασική διατύπωση της έννοιας της αλλαγής υποδείγματος, βλ. Th.S. Kuhn, *The Structure of Scientific Revolutions* (Chicago: The University of Chicago Press, 1970).

Καταλήγω με μια αναφορά, που αποσκοπεί να λειτουργήσει ως γέφυρα προς τη συζήτηση της στρογγυλής τράπεζας που θα ακολουθήσει. Κατά τη δεκαετία του 2010 ήμασταν, βέβαια, αυτόπτες μάρτυρες μιας πολύ μεγάλης κρίσης, η οποία, μεταξύ άλλων, επανέφερε στο προσκίνητο και τη συζήτηση περί εξάρτησης υπό νέες, προφανώς, συνθήκες. Η δική μου άποψη επ’ αυτού είναι ότι η εμπειρία της δεκαετίας του 2010-2020, κατά την οποία ο διάλογος διεξήχθη στο πλαίσιο των πολύ μεγάλων φορτίσεων της κρίσης στην Ελλάδα –που, όμως, ήταν ήδη ενταγμένη στο ευρωπαϊκό θεσμικό οικοδόμημα– αναδεικνύει και πάλι το μεγάλο εύρος και την πολυσημία της έννοιας “εξάρτηση”. Διότι η πολύ βαριά και επώδυνη δεκαετία της κρίσης αποτέλεσε, μεταξύ άλλων, και αφορμή για πάρα πολλές, και πολύ έντονες, συζητήσεις γύρω από το πόσο ανεξάρτητη ή μη ανεξάρτητη ήταν η Ελλάδα. Πλιν, όμως, σε τελευταία ανάλυση, εκείνο το οποίο είναι σημαντικό είναι ότι όλες αυτές οι συζητήσεις έλαβαν χώρα μέσα σε ένα θεσμικό πλαίσιο μοιρασμένης κυριαρχίας, με την Ελλάδα ως εταίρο, που αντιμετώπιζε μεν μια πολύ μεγάλη κρίση, αλλά δεν έπαυε να αποτελεί ομοτράπεζο μέρος και μέλος ενός ευρύτερου θεσμικού οικοδομήματος, η συμμετοχή στο οποίο της επέτρεψε να αποφύγει το καταστροφικό ενδεχόμενο ενός Grexit και της επιστροφής της χώρας στο παρελθόν και τις αβεβαιότητες και αδυναμίες που, στην τρέχουσα συγκυρία και τον ισχύοντα συσχετισμό δυνάμεων στο διεθνές επίπεδο, συναρτώνται με μια σύγχρονη εκδοχή του υποδείγματος της “εξάρτησης” και όλα τα θεωρητικά και, προπαντός, πρακτικά προβλήματα που συνδέονται με αυτό.

Ολοκληρώνω: μείζων στόχος της παρέμβασής μου ήταν να παρουσιάσει την οπτική γωνία της πολιτικής επιστήμης σχετικά με την έννοια της “εξάρτησης” και να εξάρει τη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα και, γενικότερα, της πολιτικής στη διαμόρφωση συνθηκών που επηρεάζουν, χωρίς υποχρεωτικά να καθορίζουν, την ιστορική πορεία μιας κοινωνίας και του συνδεδεμένου με αυτήν κράτους στο εκάστοτε κρατούν διεθνές σύστημα.²¹

²¹ Βλ., σχετικά, A.O. Hirschman, *Exit, Voice, and Loyalty. Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* (Cambridge: Harvard University Press, 1970) και G.A. Almond, S.J. Flanagan και R.J. Mundt (επιμ.), *Crisis, Choice, and Change. Historical Studies in Political Development* (Boston: Little, Brown and Company, 1973).

*«...και τώρα τι θα γένουμε χωρίς βαρβάρους;»
Η ποδοτική οικονομία του εξωτερικού δανεισμού
και της ξένης βοήθειας*

Η ιστορία του σύγχρονου ελληνικού κράτους προσφέρει άφθονα παραδείγματα, όπου η χορήγηση βοήθειας ή πιστώσεων από το εξωτερικό συνοδεύτηκε από ξένα εποπτεία και «αιρεσιμότητα» (conditionality).¹ Συχνά, τα επεισόδια αυτά ερμηνεύονται σε όρους εξάρτησης ή εκσυγχρονισμού, αποδίδοντας συμπαγή συμφέροντα και προτιμήσεις στον ξένο και εγχώριο παράγοντα, οι οποίοι εμφανίζονται ως ένα ανταγωνιστικό δίπολο.

Θέλοντας να αντιπαραθεθεί με αυτήν την προσέγγιση, η παρούσα εισήγηση οριοθετεί τις έννοιες της «εποπτείας» και της «αιρεσιμότητας» και καταγράφει τα κύρια επεισόδια εξωτερικής βοήθειας/πιστώσεων από το 1832 έως σήμερα, διακρίνοντάς μεταξύ εποπτικών και πτωχευτικών γεγονότων. Έτσι, υπενθυμίζει πως η εφαρμογή της εποπτείας αποτελεί κατεξοχήν (δια)κρατικό προνόμιο, το οποίο συνδέεται με την παροχή σημαντικών χρηματοοικονομικών διευκολύνσεων. Το τίμημα αυτών των διευκολύνσεων είναι η αιρεσιμότητα, δηλαδή η περιστολή της εθνικής κυριαρχίας στο μέτρο της προσαρμογής στους όρους των εποπτών.

Η συμβατική αποτύπωση της σχέσης μεταξύ εποπτών και εποπτευόμενων σε όρους ενός ανταγωνιστικού δίπολου είναι υπερβολικά απλουστευτική. Αξιοποιώντας παραδείγματα από διάφορες ιστορικές περιόδους, η εισήγηση επισημαίνει ότι επόπτες και εποπτευόμενοι δεν είναι ούτε συμπαγείς, ούτε ομοιο-

¹ Η σύγχρονη βιβλιογραφία έχει ως αφετηρία τα προγράμματα διαρθρωτικής προσαρμογής που άρχισαν να προωθούνται από το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο και την Παγκόσμια Τράπεζα τη δεκαετία του 1980. Για δύο πρώιμες κριτικές ανασκοπήσεις (από διαφορετικές οπτικές γωνίες), βλ. P. Collier κ.ά., «Redesigning Conditionality», *World Development* 25,9 (1997), 1399-1407. T. Killick, *Aid and the Political Economy of Policy Change* (London: Routledge, 1998). Για μια πιο πρόσφατη και λιγότερο κριτική ανασκόπηση, βλ. J. Temple, «Aid and Conditionality», στο D. Rodrik και M.R. Rosenzweig (επιμ.), *Handbook of Development Economics* (Amsterdam: North-Holland, 2010), 4415-4523.

γενείς, αλλά απαρτίζονται από επιμέρους ομάδες και φορείς, με διαφορετικές επιδιώξεις και συμφέροντα. Έτσι, το παραδοσιακό δίπολο αντικαθίσταται από ένα νέφος ανταγωνιστικών και μεταβαλλόμενων συμμαχιών, πολλές από τις οποίες συγκροτούνται με τη συνεργασία εποπτών και εποπτευόμενων.

Μεταξύ αυτών των ετερόκλητων συμμαχιών αναπτύσσονται στρατηγικές αλληλεπιδράσεις, που εγείρουν ερωτήματα ως προς τον ρόλο και τα αποτελέσματα της αιρεσιμότητας. Θεωρητικά, οι ξένοι πόροι μπορούν να χρησιμοποιηθούν προς άμβλυση των διανεμητικών επιδράσεων μιας πολιτικής ή προς ευθυγράμμιση των συμφερόντων διαφορετικών ομάδων. Στην πράξη, τόσο η διεθνής, όσο και η ελληνική εμπειρία φανερώνουν ότι η αιρεσιμότητα δεν λειτουργεί πάντα, ενώ μπορεί ακόμη και να καθυστερήσει την υιοθέτηση των επιδιωκόμενων πολιτικών. Η τελευταία ενότητα της εισήγησης εξετάζει ορισμένους από τους βασικούς λόγους που μπορούν να προκαλέσουν μια τέτοια καθυστέρηση: τη συνύπαρξη ετερόκλητων στόχων, την ασυμμετρία πληροφόρησης, την υποκαταστησιμότητα των πόρων, και πρωτίστως τα ζητήματα αξιοπιστίας που προκύπτουν από τη στρατηγική αλληλεπίδραση εποπτών και εποπτευόμενων. Αναδεικνύοντας την πολυπλοκότητα των σχέσεων που αναπτύσσονται μεταξύ Ελλήνων και «βαρβάρων», η εισήγηση ενθαρρύνει την προσεκτικότερη μελέτη της πολιτικής οικονομίας της ξένης βοήθειας και του δανεισμού.

Θεματικά όρια και η έννοια της εποπτείας

Στα όρια της παρούσας εισήγησης θα ήταν υπερβολικά φιλόδοξο να επιδιώξει κάποιος να χαρτογραφήσει όλες τις πτυχές της σχέσης ενός κράτους με τους εκάστοτε δανειστές και αρωγούς του. Γι' αυτό και επιστρατεύεται ο στίχος από το γνωστό ποίημα του Κ.Π. Καβάφη, που περιορίζει τη συζήτηση στους «βαρβάρους». «Βάρβαροι» είναι καταρχάς οι ξένοι και έτσι οι ακόλουθες σελίδες καταπιάνονται μόνο με τον *εξωτερικό* δανεισμό και την *ξένη* βοήθεια.

Αρωγοί και δανειστές υπάρχουν βέβαια και εντός των συνόρων κάθε χώρας: ένα κράτος μπορεί να προσφύγει σε τράπεζες, επιχειρήσεις ή και απλούς πολίτες, διεκδικώντας πιστώσεις ή ακόμα και χορηγίες. Μια ειδοποιός διαφορά όμως είναι ότι αυτοί οι δανειστές υπόκεινται στην εξουσία του κράτους, γεγονός που περιορίζει τα περιθώρια άσκησης εποπτείας. Η εποπτεία ενέχει το στοιχείο του ελέγχου από κάτω ιεραρχικά ανώτερο (ή έστω ανεξάρτητο) και συνοδεύεται από μηχανισμούς συμμόρφωσης, δηλαδή από εργαλεία με τα οποία ο επόπτης μπορεί να τιμωρήσει ή να επιβραβεύσει τον εποπτευόμενο. Αυτά είναι δύσκολο να εξασφαλιστούν, όταν ο πρώτος υπόκειται στην εξουσία του δεύτερου.

Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε κάποιος να αντιτείνει πως οποιοσδήποτε πιστωτής ελέγχει την ομαλή εξυπηρέτηση των οφειλών και, θεωρητικά τουλάχιστον, μπορεί να τιμωρήσει έναν κακοπληρωτή, αυξάνοντας το επιτόκιο δανεισμού ή ακόμα και αναστέλλοντας την πρόσβαση σε νέες πιστώσεις.² Εντούτοις, μια τέτοια οπτική δεν είναι ούτε ιστορικά ακριβής, ούτε αναλυτικά χρήσιμη. Αφενός, διότι η ιστορία είναι γεμάτη παραδείγματα εγχώριων πιστωτών τους οποίους το κράτος εξανάγκασε σε νέο δανεισμό. Η διχοτόμηση των χαρτονομισμάτων, τον Μάρτιο του 1922, αποτελεί το πλέον ευρηματικό ελληνικό παράδειγμα. Τα λιγότερο ευρηματικά είναι πολύ περισσότερα παραδείγματα και αναδεικνύουν το εύρος των εργαλείων «χρηματοοικονομικής καταστολής» που έχει στη διάθεσή του ένα κράτος στο εσωτερικό της επικράτειάς του, πόσο μάλλον όταν παραμένει νομισματικά κυρίαρχο.³ Αφετέρου, διότι αν χαμηλώσουμε τόσο τον πήχη, η έννοια της εποπτείας χάνει το αναλυτικό της ενδιαφέρον. Η μορφή της εποπτείας που μας ενδιαφέρει ξεπερνά την απλή παρακολούθηση της εξυπηρέτησης του χρέους και τη μεταβολή του κόστους δανεισμού ή την αναστολή μελλοντικών χορηγήσεων.

Η αναφορά σε «βαρβάρους» έχει συνεπώς διττή σημασία: περιορίζει τη συζήτηση στους *ξένους* και εστιάζει σε εκείνες τις περιπτώσεις που ο αποδέκτης του δανείου ή της βοήθειας υπόκειται σε πιο ισχυρές –χάριν του ποιητή θα μπορούσαμε να τις ονομάσουμε και πιο «βάρβαρες»– μορφές εποπτείας. Ο ακριβής χαρακτήρας και το θεσμικό τους περίβλημα διαφέρει από τη μια περίπτωση στην άλλη. Σε ορισμένες περιπτώσεις, οι δανειστές αναθέτουν την εποπτεία σε κάποιον τρίτο: ένα (δια)κρατικό φορέα ή έναν αυτόνομο οργανισμό· άλλοτε πάλι, διατηρούν τον εποπτικό ρόλο για τον εαυτό τους, εγκαθίστανται στη χώρα και διεισδύουν άμεσα στην εγχώρια διοίκηση. Με

² Η πρόταση αυτή υποκρύπτει το βασικό σκεπτικό της κλασικής εργασίας των J. Eaton και M. Gersovitz, «Debt with Potential Repudiation: Theoretical and Empirical Analysis», *Review of Economic Studies* 48,2 (1981), 289-309, σχετικά με τους τρόπους που οι πιστωτές ασκούν πίεση σε κράτη-οφειλέτες. Το επιχείρημα μπορεί να προσαρμοστεί και στην περίπτωση της παροχής δωρεάν βοήθειας, με τον δωρητή να παρακολουθεί την εκπλήρωση των όρων που έχει θέσει και να αποφασίζει για την αποδέσμευση επιπλέον δόσεων της βοήθειας.

³ Για την έννοια της χρηματοοικονομικής καταστολής, βλ. C.M. Reinhart και M. Belen Sbrancia, «The Liquidation of Government Debt», *Economic Policy* 30,82 (2015), 291-333. Για μια περιγραφή της εφαρμογής της στη μεταπολεμική Ελλάδα, βλ. G. Pagoulatos, *Greece's New Political Economy: State, Finance and Growth from Postwar to EMU* (London: Palgrave Macmillan, 2003). Για τη σχέση του ελληνικού κράτους με τους εγχώριους πιστωτές του από τον 19ο αιώνα, βλ. Π.Β. Δερτιλής, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος και απόψεις περί του διακανονισμού του* (Θεσσαλονίκη-Αθήνα: Σάκκουλας, 1960).

τον ένα ή τον άλλον τρόπο, η *εποπτεία περιλαμβάνει περιορισμούς και παρεμβάσεις στην κατεύθυνση της ασκούμενης ποδτικής ή/και τον τρόπο διάθεσης των πόρων, καθώς και εργαλεία για την επιβράβευση ή τιμωρία του αποδέκτη*. Πρόκειται για ένα φάσμα καταναγκαστικών πρακτικών που στο παρελθόν θα ενσωματώνονταν σε θεωρητικά σχήματα *εξάρτησης*, αν και στη σύγχρονη βιβλιογραφία περιγράφονται, κατά κανόνα, με τον πιο αποστειρωμένο όρο «αιρεσιμότητα».

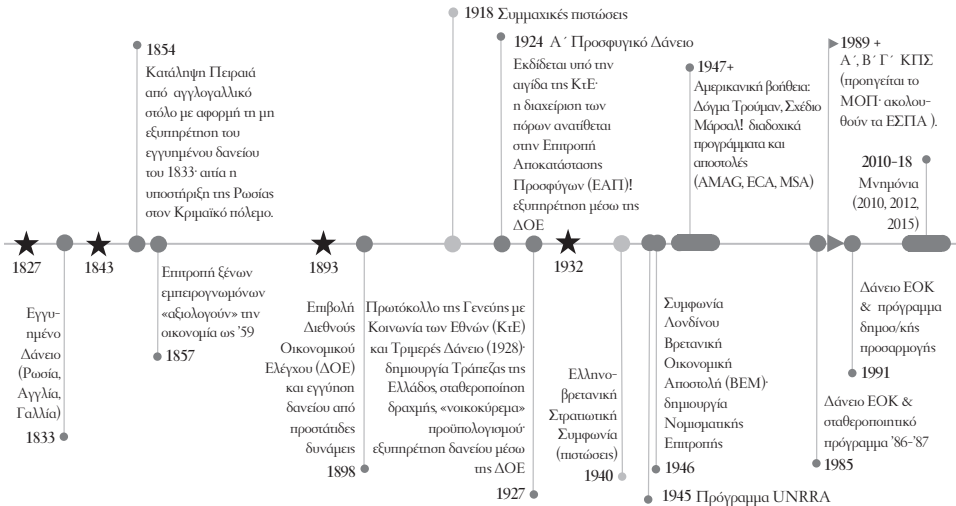
Ο ιστορικός καμβάς: βοήθεια και αιρεσιμότητα

Με τις παραπάνω εισαγωγικές και εννοιολογικές παρατηρήσεις κατά νου, το χρονολόγιο που παρατίθεται (σχήμα 1) αποτυπώνει τις κύριες περιπτώσεις *συγκρότησης* ή *ενεργοποίησης* εποπτικών μηχανισμών που συνδέονται με τη χορήγηση εξωτερικής βοήθειας ή πιστώσεων στη διάρκεια της ζωής του νέου ελληνικού κράτους. Με αστερίσκο σημειώνονται επίσης τα βασικά πτωχευτικά γεγονότα, δηλαδή οι περιπτώσεις που το ελληνικό δημόσιο προχώρησε στη μονομερή αναστολή της εξυπηρέτησης των *εξωτερικών* του υποχρεώσεων. Είναι σημαντικό να διακρίνουμε τα δύο είδη γεγονότων: μπορεί πολλοί εποπτικοί μηχανισμοί να ενεργοποιήθηκαν σε συνθήκες δημοσιονομικής πίεσης, εντούτοις, τα περισσότερα επεισόδια που καταγράφονται δεν συνδέονται με κάποιο πτωχευτικό γεγονός, ούτε επιβάλλουν τον συμβιβασμό με τους ξένους δανειστές.⁴ Τοσ-ίσα, που σε περιπτώσεις όπως η αμερικανική μεταπολεμική βοήθεια, η χορήγηση των πόρων συνοδεύτηκε από τη ρητή *απαγόρευση* της χρήσης τους για την εξυπηρέτηση των δανειακών υποχρεώσεων της χώρας. Με δυο λόγια, το παρόν κείμενο εστιάζει στην πολιτική οικονομία των *εποπτικών* και όχι των *πτωχευτικών* γεγονότων, παρ' ότι τα δύο συχνά αλληλεπιδρούν εντός του ιστορικού εργαστηρίου.

⁴ Πέραν των πρόσφατων μνημονίων, οι άλλες δύο εξαιρέσεις εντοπίζονται τον 19ο αιώνα, με την κατάληψη του Πειραιά (1854) και την επιβολή του διεθνούς ελέγχου (1898): πρόκειται για περιπτώσεις αυτού που οι K.J. Mitchener και M.D. Weidenmier («Supersanctions and Sovereign Debt Repayment», *NBER Working Paper* 11472, 2005), ονομάζουν «υπερ-κυρώσεις», που κατά κανόνα χρησιμοποιούν την αποπληρωμή του χρέους ως *αφορμή* για μια παρέμβαση η οποία εξυπηρετεί τους πολιτικούς και στρατηγικούς στόχους των ξένων δυνάμεων· πρβλ. M. Tomz, *Reputation and International Cooperation: Sovereign Debt across Three Centuries* (Princeton: Princeton University Press, 2007).

ΣΧΗΜΑ 1

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΟ ΞΕΝΟΥ ΔΑΝΕΙΣΜΟΥ / ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΚΟΛΟΥΘΗΣ ΕΠΟΠΤΕΙΑΣ

Τα επεισόδια που καταγράφονται είναι λίγο-πολύ γνωστά, γεγονός που επιτρέπει ιδιαίτερα περιληπτικές διατυπώσεις. Μεταξύ αυτών συγκαταλέγονται όλες οι γνωστές περιπτώσεις «βάρβαρης» παρέμβασης, για να αξιοποιήσουμε πάλι τη διττή σημασία του όρου, όπου η ξένη χρηματοδότηση συνοδεύτηκε από σκληρά μέσα επιβολής: μέσω κανονιοφόρων, το 1854· μέσω της εγκαθίδρυσης της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής (ΔΟΕ), το 1898· ή μέσω της συμμετοχής ξένων με δικαίωμα veto σε κεντρικά όργανα της δημόσιας διοίκησης, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την έλευση της βρετανικής και αμερικανικής βοήθειας.⁵ Περιλαμβάνονται όμως και λιγότερο προβλεπόμενες περιπτώσεις, όπως τα δύο προσφυγικά δάνεια του Μεσοπολέμου, που εκδόθηκαν υπό την αιγίδα της Κοινωνίας των Εθνών. Την εξυπηρέτηση των δανείων ανέλαβε για άλλη μια φορά η ΔΟΕ, ενώ η διαχείριση των πόρων ανατέθηκε σε έναν αυτόνομο οργανισμό, υπό ξένη διοίκηση, την περίφημη Επιτροπή Αποκατάστασης Προσφύγων (ΕΑΠ).⁶ Το δάνειο του 1928, μάλιστα, συνοδεύτηκε από την

⁵ Βλ. μία από τις πιο συνοπτικές παρουσιάσεις για τον 19ο και τον πρώιμο 20ό αιώνα στο W.H. Wynne, *State insolvency and Foreign Bondholders*, τ. II (New Haven: Yale University Press, 1951).

⁶ Για τα προσφυγικά δάνεια, βλ. Ι. Pepelasis-Minoglou, «The Greek State and the International Financial Community, 1922-1932: Demystifying the "Foreign Factor"» (αδημ. διδ. διατριβή,

υποχρέωση υλοποίησης μιας σειράς δημοσιονομικών και νομισματικών μεταρρυθμίσεων, συμπεριλαμβανομένης της ίδρυσης της Τραπέζης της Ελλάδος. Περιλαμβάνονται επίσης, έστω και με λίγο διαφορετική σκίαση, οι συμμαχικές πιστώσεις που χορηγήθηκαν με (και για) την είσοδο της Ελλάδας στους δύο παγκοσμίους πολέμους. Πέραν της προφανούς πρόσδεσης της χώρας στο στρατόπεδο των εκάστοτε συμμάχων, οι πιστώσεις αυτές συνοδεύονταν από πρόσθετους όρους για τη διάθεση των πόρων και τις διευκολύνσεις προς τα συμμαχικά στρατεύματα.⁷ Αξίζει να τονιστεί ότι τα παραδείγματα δεν αφορούν μόνο δάνεια, αλλά και δωρεάν βοήθεια· το κοινό χαρακτηριστικό τους δεν είναι η μορφή που πήρε η μεταβίβαση του κεφαλαίου, αλλά η εποπτεία και αιρεσιμότητα που τη συνόδευσε.

Ασφαλώς, το χρονολόγιο δεν είναι –ούτε φιλοδοξεί να είναι– πλήρες. Αποσκοπεί στη συγκέντρωση μιας κρίσιμης μάζας αντιδραστηρίων από τα ράφια του «Εργαστηρίου η Ελλάς». Έτσι, δίνει προτεραιότητα σε περιπτώσεις εποπτείας που καλύπτουν ευρύ φάσμα πολιτικών, παραλείποντας μικρότερα προγράμματα με εστιασμένη αιρεσιμότητα. Έτσι, για παράδειγμα, δεν αναφέρονται τα προγράμματα με τα οποία η Παγκόσμια Τράπεζα χρηματοδότησε την κατασκευή και λειτουργία των πρώτων Κέντρων Ανωτέρας Τεχνικής Εκπαίδευσης (ΚΑΤΕ), τη δεκαετία του 1970. Από την άλλη, τα περίφημα Κοινοτικά Πλαίσια Στήριξης (ΚΠΣ), μετεξέλιξη των Μεσογειακών Ολοκληρωμένων Προγραμμάτων (ΜΟΠ) και πρόδρομοι των σημερινών Εταιρικών Συμφώνων για το Πλαίσιο Ανάπτυξης (ΕΣΠΑ), μπορεί να συνοδεύονται από ένα σχετικά στοχευμένο μηχανισμό εποπτείας, εντούτοις έχουν κινητοποιήσει σωρευτικά τόσους πόρους που να εξασφαλίζουν μία θέση –έστω και ξέχωρη– στο χρονολόγιο. Αντίθετα, το περίφημο ευρωπαϊκό Σύμφωνο Σταθερότητας και Ανάπτυξης, βασικό εξάρτημα της δημοσιονομικής εποπτείας που φιλοδοξούσε να ασκήσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή στις χώρες-μέλη της Ευρωζώνης μετά το 1997, δεν εξαιρείται λόγω της περιορισμένης του εφαρμογής, αλλά επειδή δεν συνοδεύονταν από χρηματοδότηση.⁸ Τέλος, με εξαίρεση τις συμμαχικές πιστώσεις και το αμυντικό σκέλος του Δόγματος

London School of Economics, 1993)· Α. Τούντα-Φεργάδη, *Το προσφυγικό δάνειο του 1924* (Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής, 1986)· Α. Τούντα-Φεργάδη, *Η δανειακή εξωτερική πολιτική: η περίπτωση του δεύτερου προσφυγικού δανείου, 1926-28* (Αθήνα: Σιδέρης, 2009).

⁷ Βλ. Ν.Σ. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις: Κράτος και Εθνική Τράπεζα (1917-1928)* (Αθήνα: ΜΙΕΤ, 1988)· Α. Κακριδής, *Κυριάκος Βαρβαρέσος: Η βιογραφία ως οικονομική ιστορία* (Αθήνα: Τράπεζα της Ελλάδος, 2017).

⁸ Για μια επισκόπηση της ιστορίας του συμφώνου, βλ. Μ. Heipertz και Α. Verdun, *Ruling Europe: The Politics of the Stability and Growth Pact* (Cambridge-New York: Cambridge University Press, 2010).

Τρούμιαν και του αμερικανικού προγράμματος Αμοιβαίας Ασφάλειας (MSA), το χρονολόγιο δεν καταγράφει τις αναρίθμητες περιπτώσεις στρατιωτικής βοήθειας, παρ' ότου αυτή φυσικά δεν χορηγείτο χωρίς όρους και προϋποθέσεις.

Από την καταγραφή των διαφορετικών επεισοδίων είναι σαφές ότι η συγκρότηση εποπτικών μηχανισμών, όπως τους έχουμε ορίσει, αποτελεί κατεξοχήν προνόμιο *κρατικών* ή *διακρατικών* φορέων –όχι ιδιωτών κεφαλαιούχων. Πράγματι, ακόμα και όταν η προέλευση των κεφαλαίων ήταν ιδιωτική, η εποπτεία ασκείτο από (δια)κρατικές οντότητες, όπως η Διεθνής Οικονομική Επιτροπή (ΔΟΕ) ή η Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ), στις οποίες στηρίζονταν οι ιδιώτες για την προστασία των συμφερόντων τους. Αυτό μάλιστα δεν συνέβη μόνον όπου είχε προηγηθεί κάποια (δια)κρατική εγγύηση των ελληνικών δανείων, η οποία θα δικαιολογούσε τον εποπτικό ρόλο των εγγυητών – συνέβη και σε περιπτώσεις, όπως στα προσφυγικά δάνεια, που η εποπτεία του διακρατικού φορέα –εν προκειμένω της Δημοσιονομικής Επιτροπής της Κοινωνίας των Εθνών– λειτουργούσε απλά ως «σφραγίδα ποιότητας» για τα δάνεια της χώρας στις διεθνείς κεφαλαιαγορές.

Η ερμηνεία του φαινομένου έχει δύο όψεις. Από την πλευρά του χορηγού και επόπτη, σχετίζεται με το γεγονός ότι για να έχει ελπίδες να εφαρμοστεί αποτελεσματικά οποιοσδήποτε μηχανισμός ενισχυμένης εποπτείας προϋποτίθεται μία κρατική ή οιοσδήποτε κρατική οντότητα ικανή να διαπραγματευτεί με ένα κράτος. Κυρίαρχα και αναπαλλοτρίωτα, τα κράτη φαίνεται να έχουν το πάνω χέρι στις διαπραγματεύσεις με τους ιδιώτες πιστωτές τους. Μάλιστα, οι οικονομολόγοι δεν θεωρούν ότι η απειλή ενός μελλοντικού αποκλεισμού από τις αγορές κεφαλαίου είναι ικανή να ερμηνεύσει την ύπαρξη της αγοράς για κρατικά ομόλογα.⁹ Με άλλα λόγια, η απόφαση ενός κράτους να συμμορφωθεί προς τους όρους των πιστωτών του δεν αντικατοπτρίζει αμιγώς οικονομικούς υπολογισμούς, αλλά επηρεάζεται καθοριστικά από *στρατηγικούς*, *διπλωματικούς* και *πολιτικούς* παράγοντες – παράγοντες που κράτη και διακρατικοί φορείς είναι σε καλύτερη θέση να κινητοποιήσουν, ασκώντας αποτελεσματικότερη πίεση.

Από την πλευρά του αποδέκτη και εποπτευομένου, το ερώτημα είναι αντίστροφο: γιατί ένα κυρίαρχο κράτος να υποβληθεί στις αυξημένες απαιτήσεις ενός καθεστώτος εποπτείας που προέρχεται από ένα άλλο κράτος ή μια ομάδα κρατών; Προφανώς, η απάντηση σχετίζεται με τα οφέλη που προσδοκά να αποκομίσει από μια τέτοια επιλογή. Οφέλη που μπορεί πάλι να μην είναι αμιγώς οικονομικά –αρκεί να αναλογιστούμε την πολιτική και στρατηγική σημασία των πρώ-

⁹ U. Panizza, F. Sturzenegger και J. Zettelmeyer, «The Economics and Law of Sovereign Debt and Default», *Journal of Economic Literature* 47,3 (2009), 651-698.

των διεθνών δανείων που εξασφαλίζει το νεοσύστατο κράτος –αλλά ενέχουν και σαφή οικονομική διάσταση. Μάλιστα, σε όλα τα παραδείγματα που καταγράφονται στο παραπάνω χρονολόγιο, η Ελλάδα συναινεί σε κάποιες μορφής εποπτεία με αντάλλαγμα που περιλαμβάνει ευνοϊκότερους όρους χρηματοδότησης.

Τα χρηματοδοτικά οφέλη είναι ξεκάθαρα στις περιπτώσεις που η χώρα είναι αποκλεισμένη από τις εγχώριες ή διεθνείς κεφαλαιαγορές, δηλαδή όταν δεν μπορεί να δανειστεί –τουλάχιστον με ανεκτό επιτόκιο. Στις περιπτώσεις αυτές, οι βάρβαροι «ήσαν μιά κάποια λύσις». Έτσι, το δάνειο του 1833, που άνοιξε την πόρτα για τη βίαιη παρέμβαση της Αγγλίας και της Γαλλίας κατά τον Κριμαϊκό Πόλεμο, εκδόθηκε με εγγύηση των Τριών Προστάτιδων Δυνάμεων, προκειμένου η χώρα να δανειστεί με επιτόκιο 5,3%, σε μια συγκυρία που οι πόρτες των διεθνών κεφαλαιαγορών ήταν κλειστές για την Ελλάδα, εξαιτίας της πτώχευσης του 1827.¹⁰ Το 1898, χάρη στην επιβολή του Ελέγχου, μια Ελλάδα πτωχευμένη (από το 1893) και πτημένη στο πεδίο της μάχης, δανείστηκε το δίδουλο ευκαταφρόνητο για την εποχή ποσό των 150 εκατ. φράγκων με επιτόκιο 2,38% – την ίδια στιγμή που τα spread των ελληνικών ομολόγων στο χρηματιστήριο του Λονδίνου ξεπερνούσαν το 20%.¹¹ Τα χρόνια που ακολούθησαν, διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις μπορεί να διαμαρτύρονταν για την επαχθή εποπτεία της ΔΟΕ, παράλληλα όμως της ζητούσαν να αναλάβει την εξυπηρέτηση νέων δανείων για να εξασφαλίσει καλύτερα επιτόκια. Παρά τα όσα έχουν γραφτεί για το ύψος των επιτοκίων με τα οποία δανειζόταν το ελληνικό κράτος, σπανίως λαμβάνεται υπόψη η διεθνής συγκυρία ή το γεγονός ότι η χώρα δανειζόταν με όρους εφάμιλλους χωρών ανάλογης *πιστοδηπτικής* ικανότητας.¹²

Λιγότερο ευδιάκριτα αλλά εξίσου υπαρκτά είναι τα οφέλη στις περιπτώσεις που η χώρα δεν βρίσκεται σε καθεστώς πτώχευσης ή δημοσιονομικής ασφυξίας, και επομένως διατηρεί μεγαλύτερους βαθμούς ελευθερίας. Τη δεκαετία του 1920, διάφοροι τραπεζίτες προσέγγισαν την ελληνική κυβέρνηση, υποσχόμενοι δάνεια χωρίς ενισχυμένη εποπτεία: η κυβέρνηση προτίμησε να υποστεί τους όρους της Κοινωνίας των Εθνών –και την κριτική της αντιπολίτευσης– για να

¹⁰ Βλ. Α.Μ. Ανδρεάδης, *Μαθήματα Δημοσίας Οικονομίας (Σχολικόν Έτος 1924-25): Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία* (Αθήνα: Τζάκα & Σ. Δελαγραμμάτικα, 1925)· J.A. Levandis, *The Greek Foreign Debt and the Great Powers, 1821-1898* (New York: Columbia University Press, 1944).

¹¹ Βλ. Α. Κακριδής, «Η πτώχευση του 1893 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος», *Νεοελληνικά Ιστορικά* 5 (2018), 195-240.

¹² Έτσι, λ.χ. ο Α.Θ. Αγγελόπουλος, *Το δημόσιον χρέος της Ελλάδος* (Αθήνα: Ζαχαρόπουλος, 1937), 65 κ.ε., επιλέγει να συγκρίνει τα ελληνικά επιτόκια με αυτά της Βρετανίας, για να καταλήξει στο αναπόδραστο συμπέρασμα ότι η χώρα –παρά την ξένη εποπτεία– κατέληγε να δανείζεται ακριβά!

εξασφαλίσει φτηνότερα κεφάλαια και διεθνή αναγνώριση στην πολιτική της.¹³ Υπέρμαχος αυτής της επιλογής ήταν και ο Ελευθέριος Βενιζέλος, ο οποίος, τον καιρό εκείνο, τηρούσε αποστάσεις από την ενεργό πολιτική. Από το Παρίσι όπου διέμενε, καθησούχαζε τον διάδοχό του στο Κόμμα των Φιλελευθέρων και υπουργό Οικονομικών, Γεώργιο Καφαντάρη, που είχε επωμιστεί τις διαπραγματεύσεις για το δάνειο:

επιθυμώ να προσθέσω ότι Κυβέρνησις δεν ημπορεί να ευρεθή εις την ανάγκην ν' αγωνισθή απεγνωσμένως προς περίσωσιν ανεξαρτησίας Ελλάδος διά τον απλούστατον λόγον ότι τοιαύτη ανεξαρτησία δεν υφίσταται πραγματικός σήμερον. Καθένα μικρόν κράτος δεν είναι πραγματικά ανεξάρτητον. Αλλ' όταν το μικρόν τούτο κράτος ευρίσκεται εις το οικονομικόν κατάντημα της Ελλάδος και διατελεί υπό τον διαρκή φόβον ότι ο κανονικός πολιτικός βίος του ημπορεί να διακοπή από το ξίφος ενός φιλοδόξου στρατηγού, το κράτος τούτο πρέπει να βλέπη υπερβολικά ρόδινα τα πράγματα διά να νομίζει ότι είναι αληθινά ανεξάρτητον.¹⁴

Η διατύπωση του Βενιζέλου θέτει ως στόχο όχι την ανεξαρτησία, αλλά την επιλογή της πλέον συμφέρουσας μορφής εξάρτησης. Εν προκειμένω, λίγους μήνες μετά την πραξικοπηματική ανατροπή της δικτατορίας του Πάγκαλου, ο Βενιζέλος θεωρεί την εξάρτηση από την Κοινωνία των Εθνών προτιμότερη από την αυθαίρετη βούληση κάθε επίδοξου δικτάτορα, ο οποίος θα εκμεταλλευόταν την οικονομική αστάθεια.

Τέλος, τα χρηματοδοτικά οφέλη από την εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος εποπτείας είναι πλέον ευδιάκριτα, όταν οι πόροι παρέχονται δωρεάν, όπως στην περίπτωση της μεταπολεμικής βοήθειας, την οποία αρχικά προσφέρει κυρίως μία από τις πρώτες οργανώσεις του νεοσύστατου Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, η UNRRA (United Nations Relief and Rehabilitation Administration), ενώ αργότερα διοχετεύεται απευθείας από τη Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Παρά την πληθώρα των διεξοδικών μονογραφιών που έχουμε στη διάθεσή μας για την ιστορία της περιόδου, είναι ενδιαφέρον ότι καμία σχεδόν δεν αποτιμά τη σημασία της βοήθειας σε όρους των χρηματοδοτικών διευκολύνσε-

¹³ Βλ. Κ.Π. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος, 1914-1940* (Αθήνα: Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, 2003), 283-284· για το σκεπτικό της απόρριψης των εναλλακτικών δανειακών προτάσεων, βλ. Εμμ. Τσουδερός προς Α. Διομήδη, 29 Ιουνίου 1927, Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας της Ελλάδος (εφεξής ΙΑΤΕ), Αρχείο Εμμ. Τσουδερού (εφεξής Α3)-S1-Y2-F25-T71. Για την επίδραση της Κοινωνίας των Εθνών στο κόστος δανεισμού των χωρών, βλ. J.H. Flores Zendejas και Y. Decorzant, «Going multilateral? Financial Markets' Access and the League of Nations loans, 1923-8», *Economic History Review* 69,2 (2016), 653-678.

¹⁴ Ε. Βενιζέλος προς Γ. Καφαντάρη, 3 Απριλίου 1927, ΙΑΤΕ Α3-S1-Y2-F43-T83.

ων που αυτή προσέφερε.¹⁵ Κι όμως, οι συναφείς εκτιμήσεις φανερώνουν ότι, μεταξύ 1947 και 1953, η Ελλάδα εισέπραξε δωρεάν πόρους που αντιστοιχούσαν περίπου σε μιάμιση φορά το μέγεθος του ΑΕΠ της – πολύ περισσότερο από οποιαδήποτε άλλη χώρα του Σχεδίου Μάρσαλ.¹⁶ Οι πόροι αυτοί έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη μεταπολεμική ανασυγκρότηση και ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας. Ανάλογα επιχειρήματα μπορούν να διατυπωθούν και για τη σωρευτική επίδραση της μεταβίβασης των κοινοτικών κονδυλίων στη χώρα, παρ' ότι αυτά προσφέρονται σε λιγότερο κρίσιμες συγκυρίες και μοιράζονται σε πολύ μεγαλύτερη χρονική διάρκεια.¹⁷

Από τα παραπάνω παραδείγματα καθίσταται σαφές πως οι «βάρβαροι» προσκαλούνται συνήθως στα τείχη της ελληνικής πολιτείας για να λύσουν ένα δυσεπίλυτο ή ακριβό χρηματοδοτικό πρόβλημα. Οι πόροι που εξασφαλίζονται κατ' αυτόν τον τρόπο δεν πρέπει να υποτιμούνται: ούτε μπορούμε να παραβλέψουμε τις πολιτικές ή διπλωματικές προεκτάσεις τους. Προτάσσοντας τα πρωτεύοντα γεγονότα, αρκετοί συγγραφείς καλλιεργούν μια αδικαιολόγητα μεμφίμοιρη αντίληψη μιας χώρας «εθισμένης» στο εξωτερικό κεφάλαιο, που την «οδηγεί ξανά και ξανά στην καταστροφή».¹⁸

Ασφαλώς, η βοήθεια που προσφέρεται –είτε αυτή δίνεται υπό τη μορφή δωρεάν μεταβιβάσεων, είτε ενσωματώνεται σε ένα χαμηλότερο κόστος δανεισμού– έχει ένα *τίμημα*, που δεν είναι άλλο από την ενισχυμένη εποπτεία και την αιρεσιμότητα: την περιστολή της εθνικής κυριαρχίας στο μέτρο της προσαρμογής στους όρους των ξένων – οι προθέσεις των οποίων δεν είναι φυσικά ανιδιοτελείς. Η ιδιοτέλεια όμως αυτή δεν ισοδυναμεί απαραίτητως με προθέσεις

¹⁵ Ως προς τη μεταπολεμική βοήθεια, ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης θα μπορούσε να ξεκινήσει από τα: A. Lykogiannis, *Britain and the Greek Economic Crisis, 1944-1947: From Liberation to the Truman Doctrine* (Columbia: University of Missouri Press, 2002)· Γ. Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ: η ιστορία της αμερικανικής βοήθειας στην Ελλάδα* (Αθήνα: Βιβλιόραμα, 2004)· Α. Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ: η μεταπολεμική ανασυγκρότηση της ελληνικής οικονομίας* (Αθήνα: Gutenberg, 2007). Για ένα διεθνές παράδειγμα αποτίμησης, βλ. B. Eichengreen και M. Uzan, «The Marshall Plan: Economic Effects and Implications for Eastern Europe and the USSR», *Economic Policy* 7,14 (2005), 13-75.

¹⁶ A. Kakridis, «Bearing Gifts to Greeks: American aid in Greece's Postwar Recovery, 1947-53», *Economic History Society Annual Conference 2013* (πρόγραμμα συνεδρίου με περιλήψεις), 170-174.

¹⁷ Βλ. Α. Μανασάκη, «Οι εισροές κοινοτικών πόρων στην Ελλάδα: Ιστορική αναδρομή και προοπτικές», *Οικονομικό Δελτίο Τράπεζας της Ελλάδος* 12 (1988), 63-89· Ι. Βαβούρας και Γ. Παπαϊωάννου, «Η σημασία των κοινοτικών πόρων για την ελληνική οικονομία», στο Θ. Σακελλαρόπουλος (επιμ.), *Οικονομία και πολιτική στη σύγχρονη Ελλάδα* (Αθήνα: Διόνικος, 2011), 439-468.

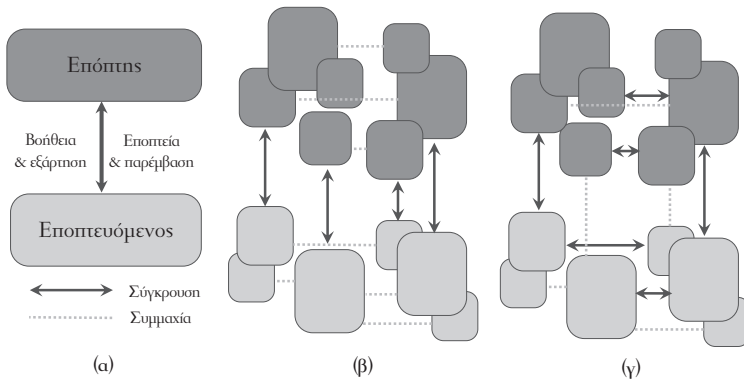
¹⁸ Οι διατυπώσεις προέρχονται από C.M. Reinhart και Chr. Trebesch, «The Pitfalls of External Dependence: Greece, 1829-2015», *Brookings Papers on Economic Activity* 46,2 (2015), 307-328· δυστυχώς, μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας υιοθετεί συναφείς απόψεις.

που αντίκεινται στα ελληνικά συμφέροντα. Σε τελική ανάλυση, πώς προσδιορίζονται τα συμφέροντα, οι προθέσεις ή η βούληση της κάθε πλευράς; Είναι άραγε τόσο ευδιάκριτα και συμπαγή, όσο υπονοεί η συμβατική ανάλυση – συμπεριλαμβανομένων και των περισσότερων οικονομικών υποδειγμάτων; Τα ερωτήματα αυτά μας ωθούν σε μια συζήτηση για την πολιτική οικονομία της ξένης βοήθειας και του δανεισμού.

Επόπτες και εποπτευόμενοι

Με φόντο τον ιστορικό καμβά που μόλις περιγράψαμε, ας εστιάσουμε στη σχέση μεταξύ των εποπών και των εποπτευομένων. Μια σχέση που κατά κανόνα γίνεται αντιληπτή ως δίπολο, που αντιπαραθέτει τους δανειστές με τους εξαρτημένους οφειλέτες, οι οποίοι εισπράττουν τη βοήθεια αλλά υπόκεινται παράλληλα σε ξένο έλεγχο (σχήμα 2α). Έτσι, ακόμα και σε περιπτώσεις όπου οι πόροι μεταβιβάζονται δωρεάν, η αιρεσιμότητα της βοήθειας οδηγεί αρκετούς μελετητές να κάνουν λόγο για «θεσμοθέτηση καθεστώτος εξάρτησης» ή ακόμα και «νεο-ιμπεριαλιστικές» ή αποικιοκρατικές πρακτικές.¹⁹ Ωστόσο, η εικόνα είναι άκρως απλουστευτική και παραπλανητική: η πραγματικότητα είναι πολύ πιο σύνθετη και ενδιαφέρουσα.

ΣΧΗΜΑ 2
ΕΠΟΠΤΕΣ ΚΑΙ ΕΠΟΠΤΕΥΟΜΕΝΟΙ

¹⁹ Σταθάκης, *Το Δόγμα Τρούμαν και το Σχέδιο Μάρσαλ*, 145. M.M. Amen, *American Foreign Policy in Greece 1944/1949: Economic, Military and Institutional Aspects* (Frankfurt: Peter Lang - Institut universitaire des hautes études internationales, 1978), 98-99.

As ξεκινήσουμε από την πλευρά των εποπτών, οι οποίοι ποτέ δεν είναι τόσο συμπαγείς ή ομοιογενείς όσο υπονοεί το συμβατικό ερμηνευτικό σχήμα. Άλλωστε, τις περισσότερες φορές, έχουμε να κάνουμε με περισσότερα από ένα κράτη με συγκρουόμενα συμφέροντα και επιδιώξεις. Το 1857, Αγγλία και Γαλλία έθεταν ως προϋπόθεση για την αποχώρηση των στρατευμάτων τους την ανάληψη του ελέγχου ενός μέρους του κρατικού προϋπολογισμού· η παρέμβαση της Ρωσίας μετρίασε τις φιλοδοξίες τους, χωρίς ωστόσο να μπορέσει να αποτρέψει τη συγκρότηση μιας διεθνούς επιτροπής προς αξιολόγηση των δημόσιων οικονομικών. Το 1898, ήταν η σειρά της Αγγλίας να κληθεί να μετριάσει τους όρους της εποπτείας που επιδίωκε να επιβάλει η Γερμανία, στο πλαίσιο των διαπραγματεύσεων για την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Το 1927, ο Γάλλος πρωθυπουργός Ρεϋμόν Πουανκαρέ (Raymond Poïncaré) θέλησε να χρησιμοποιήσει τις διαπραγματεύσεις στη Γενεύη ώστε να εκβιάσει έναν ελληνικό συμβιβασμό στο ζήτημα των συμμαχικών χρεών, για να συναντήσει όμως την αντίδραση της Αγγλίας και της Ιταλίας.²⁰

Τα πράγματα περιπλέκονται ακόμα περισσότερο, όταν ο εποπτικός μηχανισμός περιλαμβάνει διακρατικούς οργανισμούς όπως την Κοινωνία των Εθνών (ΚτΕ), την UNRRA ή –πολύ αργότερα– την Ευρωπαϊκή Ένωση. Οργανισμούς με τις δικές τους ισορροπίες και προτεραιότητες, συχνά ανεξάρτητες από τα ίδια τα κράτη που εκπροσωπούν. Οι πρόσφατες διαφωνίες, τόσο μεταξύ του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τη βιωσιμότητα του ελληνικού χρέους, όσο και μεταξύ επιμέρους χωρών-μελών του κάθε οργανισμού και της ίδιας της τρόικας, είναι ενδεικτικές των δυσκολιών που ανακύπτουν. Εκτός από εσωτερικές διαφωνίες, η εμπλοκή περισσότερων φορέων μπορεί επίσης να οδηγήσει στη μεταχείριση της βοήθειας ως «χριστουγεννιάτικου δένδρου», στο οποίο κάθε πλευρά επιδιώκει να κρεμάσει όσο το δυνατόν περισσότερες προϋποθέσεις, μειώνοντας τις πιθανότητες επιτυχίας του συνολικού εγχειρήματος.²¹

Αλλά ακόμα και στις περιπτώσεις ενός και μόνο χρηματοδότη, η ομοιογένεια δεν παύει να αποτελεί ψευδαίσθηση. Μέσα σε κάθε δανειστή, αρωγό και επόπτη, συνυπάρχουν επιμέρους πρόσωπα, ομάδες και υπηρεσίες με τις δικές

²⁰ Για τα παραπάνω περιστατικά από τον 19ο αιώνα, βλ. E. Driault και M. Lhéritier, *Histoire diplomatique de la Grèce de 1821 à nos jours* (Paris: Les presses universitaires de France, 1926), τ. II, 416-421 και τ. IV, 410-418. Για τη στάση της Γαλλίας το 1927, βλ. Παντελάκης, *Συμμαχικές πιστώσεις*, 311-323.

²¹ Η μεταφορά ανήκει στους P. Mosley, J. Harrigan και J. Toye, *Aid and Power: The World Bank and Policy-based Lending*, τ. 1 (2η έκδ. London: Routledge, 1995), που κάνουν λόγο για «Christmas Tree Effect».

τους προτεραιότητες και συμφέροντα – συχνά ανταγωνιστικά. Έτσι, τη δεκαετία του 1930, δεν λείπουν οι καβγάδες μεταξύ του Άγγλου προέδρου της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής, Λ.Γ. Ρουσίν (L.G. Roussin) και του Άγγλου τεχνικού συμβούλου στην Τράπεζα της Ελλάδος, Χόρας Φίνλεϋσον (Horace Finlayson), που ενίοτε κινδυνεύουν να συμπαρασύρουν τις υπηρεσίες της Τράπεζας της Αγγλίας και του Foreign Office στο Λονδίνο.²² Αντίστοιχα, για να δώσουμε ένα ακόμη παράδειγμα, τα αρχεία των αμερικανικών υπηρεσιών μετά το 1947 καταγράφουν ατέρμονες συγκρούσεις και ανταγωνισμούς μεταξύ Πρεσβείας και Αποστολής, μεταξύ Αποστολής και κεντρικών υπηρεσιών στην Ουάσιγκτον αλλά και μεταξύ επιμέρους υπηρεσιών στην Αθήνα. Συγκρούσεις για τη μοιρασιά των χρημάτων μεταξύ επιμέρους προγραμμάτων, συγκρούσεις για τη συγκριτική υπεροχή των στρατιωτικών έναντι των οικονομικών προτεραιοτήτων, καθώς και συγκρούσεις μεταξύ διπλωματών και οικονομολόγων.²³ Δίχως άλλο, αυτή η πολυδιάσπαση των εποπτών θολώνει την έννοια των ξένων «συμφερόντων» και μειώνει τα περιθώρια της ξένης παρέμβασης.

Από την άλλη, βέβαια, ούτε ο πόλος των αποδεκτών της βοήθειας ή των δανείων είναι στην πραγματικότητα συμπαγής. Πίσω από αυτόν κρύβονται δεκάδες κοινωνικές και επαγγελματικές κατηγορίες, περισσότερο ή λιγότερο οργανωμένες ομάδες συμφερόντων, με τις προτεραιότητες και τους ανταγωνισμούς τους. Ομάδες που διαγκωνίζονται για την κατανομή των πόρων και τον επιμερισμό του κόστους οποιασδήποτε πολιτικής, συμπεριλαμβανομένων αυτών που επιδιώκουν να ενθαρρύνουν –μέσω της αιρεσιμότητας– οι επόπτες. Η συμβατική προσέγγιση, που θέλει την εκάστοτε ελληνική κυβέρνηση να αντιπροσωπεύει το «εθνικό συμφέρον», αγνοεί τις διανεμητικές συγκρούσεις που αποτελούν τον πυρήνα του ζητήματος. Η δημοσιονομική σταθεροποίηση, για να επιλέξουμε τον κοινό τόπο πολλών προγραμμάτων εποπτείας, δεν έχει τις ίδιες επιπτώσεις σε εκείνους τους τομείς που εξαρτώνται από τη δημόσια χρηματοδότηση και σε αυτούς που επωμίζονται το φορολογικό βάρος· ούτε υπάρχει φορολογική πολιτική ουδέτερη ως προς τις διανεμητικές τις επιπτώσεις. Η υποτίμηση του νομίσματος τείνει να στηρίζεται από την εγχώρια βιομηχανία, όχι

²² Η σύγκρουση κυριαρχεί στην αλληλογραφία που φυλάσσεται στο Bank of England Archive, OV80-3 και OV80-4· πρβλ. το περιεχόμενο του IATE A3-S1-Y2-F95· μία περίληψη στο Υπόμνημα του συμβούλου της Τράπεζας της Αγγλίας, Χάρρυ Ζίπμαν (Harry A. Siermann), στο Φίνλεϋσον προς Ρουσίν, 22 Απριλίου 1931, OV80-4/99.

²³ Τέτοια περιστατικά εξετάζονται διεξοδικά στα έργα των Amen, *American Foreign Policy*, 184 κ.ε.· L.S. Wittner, *American Intervention in Greece, 1943-1949* (New York: Columbia University Press, 1982), 118-28· Σταθάκης, *Το δόγμα Τρούμαν*, 215 κ.ε.· Βετσόπουλος, *Η Ελλάδα και το Σχέδιο Μάρσαλ*, 111-118.

όμως από κλάδους με σημαντική διεθνή έκθεση, όπως είναι οι τράπεζες. Τον Σεπτέμβριο του 1931, η έξοδος της στερλίνας από τον «κανόνα του χρυσού» συντάραξε τις παγκόσμιες αγορές και έθεσε την Ελλάδα απέναντι στο δίλημμα μιας υποτίμησης. Η επιλογή της κυβέρνησης Βενιζέλου να δώσει τη «μάχη της δραχμής» για να αποφύγει μια υποτίμηση δεν ήταν άμοιρη διανεμητικών επιπτώσεων – όσο και αν αυτές κατέληξαν να αντιστρέφονται, λίγους μήνες αργότερα.²⁴

Οι διανεμητικές συγκρούσεις μεταφέρονται στο πολιτικό πεδίο αλλά και στο εσωτερικό της διοίκησης, επιμέρους τμήματα της οποίας λειτουργούν εξίσου ανταγωνιστικά, καθυστερώντας ή επισηπεύοντας την εφαρμογή διαφορετικών παρεμβάσεων. Έτσι, καθώς το παραδοσιακό δίπολο υποχωρεί, η πολιτική οικονομία του φαινομένου γίνεται πιο σύνθετη. Οι δύο συμπαγείς πόλοι δίνουν τη θέση τους σε ένα συνονθύλευμα επιμέρους φορέων και ομάδων (σχήμα 2β), που, αντί για οριζόντιες συμμαχίες και κατακόρυφες αντιπαραθέσεις, συγκροτούν ανταγωνιστικούς συνασπισμούς με τη συμμετοχή εποπτών και εποπτευόμενων (σχήμα 2γ). Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο επιλεκτικός τρόπος με τον οποίο Άγγλοι και Γάλλοι διαμαρτύρονταν για την αναστολή της εξουπηρέτησης του δανείου του 1833, ανάλογα με το ποιο κόμμα βρισκόταν στην εξουσία – το Αγγλικό ή το Γαλλικό. Αντίστοιχα, η προθυμία της Διεθνούς Οικονομικής Επιτροπής να κάνει τα στραβά μάτια μετά το ξέσπασμα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου δεν ήταν άσχετη με τη συμμαχία του Βενιζέλου με τις δυνάμεις της Αντάντ.

Γενικότερα, η ιστορία προσφέρει άφθονα παραδείγματα προσεταιρισμού των ξένων εποπτών –ή μάλλον, κάποιες μερίδες των εποπτών– από κάποιον εγχώριο «παίκτη» που φιλοδοξεί έτσι να εξουδετερώσει έναν εσωτερικό πολιτικό ή οικονομικό ανταγωνιστή. Το 1898, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος θα χρησιμοποιήσει τον Διεθνή Οικονομικό Έλεγχο για να απαλλαγεί από τον σφιχτό εναγκαλισμό του ελληνικού δημοσίου· το 1927 θα επαναλάβει το τέχνασμα με τη βοήθεια της Κοινωνίας των Εθνών.²⁵ Η Τράπεζα της Ελλάδος, από την πλευρά της, θα περάσει τα πρώτα χρόνια της ζωής της προσβλέποντας στη βοήθεια της Γενεύης, για να επιβιώσει πολιτικά και να επιβληθεί στο τραπεζικό σύστημα. Το ίδιο διάστημα, το Γενικό Λογιστήριο του Κράτους θα χρησιμοποιήσει την Κοινωνία των Εθνών για να επιβληθεί σε νησίδες της διοίκησης που αντιστέκονται στην ενοποίηση του δημόσιου λογιστικού. Μετά τον Β΄ Παγκό-

²⁴ Για τη στάση επιμέρους ομάδων έναντι της «μάχης της δραχμής», βλ. M. Mazower, *Greece and the inter-War Economic Crisis* (Oxford: Oxford University Press, 1991).

²⁵ Βλ. Κωστής, *Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας*.

ομιο Πόλεμο, το Υπουργείο Ανοικοδόμησης θα χρησιμοποιήσει τις σχέσεις του με τους Αμερικανούς για να παροπλίσει ένα ανταγωνιστικό όργανο, το Ανώτατο Συμβούλιο Ανασυγκρότησης, και να πάρει στα χέρια του μεγαλύτερο μέρος της βοήθειας.²⁶ Τέλος, απέναντι στην οξύτητα των αντιδράσεων που προκάλεσε η εφαρμογή του Σταθεροποιητικού Προγράμματος του 1985, το Υπουργείο Οικονομικών προσέβλεπε στη στήριξη της Ευρωπαϊκή Επιτροπής έναντι των εσωτερικών επικριτών.²⁷

Ο μηχανισμός λειτουργεί φυσικά και αντίστροφα, όταν ορισμένοι από τους ξένους επόπτες, προσεταιρίζονται εγχώριες ομάδες για να αντιμετωπίσουν επιδρομές *άδωτων* ξένων. Το 1952, αμερικανική αποστολή στην Αθήνα θα επιδιώξει –βάζοντας μπροστά διάφορες ελληνικές υπηρεσίες– να σαμποτάρει τα σχέδια των προϊσταμένων της στην Ουάσιγκτον, που προσανατολίζονταν στην περικοπή του ελληνικού προγράμματος. Μια παρόμοια συμμαχία είχε διαμορφωθεί νωρίτερα, μεταξύ των στρατιωτικών ηγεσιών, δηλαδή ανάμεσα στους στρατηγούς Τζέιμς Βαν Φλιτ (James Van Fleet) και Αλέξανδρο Παπάγο, που συνασπίστηκαν για να αποκρούσουν τα σχέδια περικοπής του στρατού που προωθούσαν η αμερικανική πρεσβεία και η κυβέρνηση Πλαστήρα.²⁸

Έτσι, οι ξένοι πόροι χρησιμοποιούνται για τη συγκρότηση μίας ή περισσότερων «εγκάρσιων» συμμαχιών μεταξύ εποπτών και εποπτευομένων. Πέραν της διαχείρισης των πόρων, οι συμμαχίες αυτές συμβάλλουν και στην απορρόφηση του πολιτικού κόστους που απορρέει από την εφαρμογή των εκάστοτε πολιτικών. Πρόκειται για μια δοκιμασμένη στρατηγική μετακύλησης του πολιτικού κόστους των διανεμητικών επιλογών που επιβάλλονται στη χώρα, οι οποίες αποδίδονται στον ξένο παράγοντα. Και πάλι, ο μηχανισμός μπορεί να λειτουργήσει και αντίστροφα: στην κοινή γνώμη των δανειστών, οι οφειλέτες κατηγορούνται ως ανίκανοι, οκνηροί και διεφθαρμένοι, ανάξιοι της γενναιοδωρίας των ξένων ευεργετών τους. Έτσι, εκτρέπεται η όποια κριτική για τις αστοχίες της αιρεσιμότητας ή τα συμφέροντα που οι ξένοι θέλουν να προστατεύσουν. Οι μνήμες από την πρόσφατη περίοδο των μνημονίων είναι νωπές, αν και παρόμοια φαινόμενα παρατηρούνται σε όλες τις ιστορικές περιπτώσεις – και όχι μόνο στην Ελλάδα.

²⁶ Βλ. Α. Kakridis, «Rebuilding the Future: C.A. Doxiadis and the Greek Reconstruction Effort (1945-1950)», *Historical Review* 10 (2013), 135-160.

²⁷ Βλ. Ν. Γκαργκάνας κ.ά., *Η πολιτική της οικονομικής σταθεροποίησης* (Αθήνα: Γνώση, 1989)· Π. Καζάκος, *Ανάμεσα σε κράτος και αγορά: οικονομία και οικονομική πολιτική στη μεταπολεμική Ελλάδα, 1944-2000* (Αθήνα: Πατάκης, 2001), 374 κ.ε.

²⁸ Βλ. Α. Κακριδής, «Ο Γεώργιος Καρτάλης και η σταθεροποίηση του 1951-52», *Τόμος αφιερωμένος στη μνήμη του Γεωργίου Καρτάλη* (Αθήνα: Κοινότητα Διαλόγου Σύλληψεις, υπό έκδοση).

Στρατηγικές αδήλεπιδράσεις

Όπως είναι αναμενόμενο, η αντικατάσταση του παραδοσιακού δίπολου από ετερόκλητες και μεταβαλλόμενες συμμαχίες εποπτών και εποπτευομένων εγείρει ερωτήματα ως προς τον ρόλο και τα αποτελέσματα της αιρεσιμότητας. Από μια άποψη, οι συμμαχίες αυτές αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της λογικής πίσω από τον συνδυασμό ξένης βοήθειας και εποπτείας: οι εξωτερικοί πόροι χρησιμοποιούνται για να ενισχύσουν τους εγχώριους συμμάχους και να ευθυγραμμίσουν τα συμφέροντά τους με αυτά των ξένων, διευκολύνοντας την εφαρμογή των προωθούμενων πολιτικών. Συγκεκριμένα, η βοήθεια μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να αμβλύνει τις διανεμητικές επιδράσεις μιας πολιτικής –όταν μοιράζεται ως αποζημίωση στους «χαμένους»– ή/και να αυξήσει το κόστος της μη συμμόρφωσης – όταν η εκταμίευσή της συνδέεται με την ικανοποίηση συγκεκριμένων προϋποθέσεων.²⁹

Στην πράξη, η διεθνής εμπειρία φανερώνει πως ο συνδυασμός εποπτείας και χρηματοδότησης δεν είναι πάντα σε θέση να εξασφαλίσει τη συμμόρφωση των εποπτευομένων, ενώ –στον βαθμό που μετριάξει τη χρηματοδοτική πίεση που αντιμετωπίζουν– ενδέχεται μάλιστα να συμβάλει στην καθυστέρησή της.³⁰ Οι λόγοι είναι πολλοί, συνήθως όμως απορρέουν από τις ποικίλες στρατηγικές αλληλεπιδράσεις που αναπτύσσονται μεταξύ των μελών της συμμαχίας αλλά και μεταξύ διαφορετικών συμμαχιών.

Καταρχάς, η επιδίωξη πολλαπλών στόχων από ανταγωνιστικές συμμαχίες μπορεί να υποσκάψει την αποτελεσματικότητα της αιρεσιμότητας. Οι δυσκολίες αυξάνονται, αν λάβει κανείς υπόψη του τους τρόπους με τους οποίους διηθείται και κατευθύνεται η ροή των πληροφοριών. Ασυμμετρίες πληροφόρησης επιτρέπουν σε εγχώριους παίκτες να παραπλανούν, ή να διατηρούν, ένα «πλεονέκτημα έδρας» έναντι των εποπτών τους. Δεν είναι τυχαίο πως ένα από τα πρώτα πράγματα που επιδιώκει οποιοσδήποτε επόπτης είναι η δημιουργία ενός αυτόνομου μηχανισμού οικονομικής πληροφόρησης. Η διατύπωση επιφυλάξεων για το ελληνικό δημόσιο λογιστικό και η προσπάθεια συγκρότησης αξιόπιστων στατιστικών στοιχείων αποτελεί μόνιμη επωδό των ξένων αποστολών που επισκέπτονται την Αθήνα, από τον 19ο αιώνα και μετά.³¹

²⁹ Βλ. το μοντέλο που αναπτύσσει ο A. Drazen, «Conditionality and ownership in IMF lending: A political economy approach», *IMF Staff Papers* 49 (2002), 36-67.

³⁰ Προφανώς, το κατά πόσο η εφαρμογή της προωθούμενης πολιτικής θα επιφέρει τα επιδιωκόμενα (από αυτούς) αποτελέσματα, δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας συζήτησης: για το επικείμενό μας, αρκεί ότι οι εξωτερικοί χρηματοδότες κρίνουν την πολιτική αυτή ως βέλτιστη, για τα δικά τους δεδομένα.

³¹ Για μια πρώιμη διατύπωση, βλ. την έκθεση του Βρετανού Εδουάρδου Λόου, *Έκθεσις περί της*

Η ροή των χρημάτων μπορεί επίσης να είναι αδιαφανής, δυσχεραίνοντας την εφαρμογή προϋποθέσεων που αφορούν την κατανομή τους. Στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, η Κοινωνία των Εθνών επέμεινε ότι προϊόν των δανείων που θα εκδίδονταν υπό την αιγίδα της δεν θα έπρεπε να καταλήξει σε στρατιωτικές δαπάνες – δαπάνες που η ελληνική κυβέρνηση επιθυμούσε διακαώς, μετά την απώλεια μεγάλου μέρους του στρατιωτικού εξοπλισμού της χώρας στη Μικρασιατική Εκστρατεία. Έτσι, η ΕΑΠ ανέλαβε να διοχετεύσει τα χρήματα αποκλειστικά για τον σκοπό της αποκατάστασης των προσφύγων. Αναλαμβάνοντας, όμως, μεγάλο μέρος του βάρους των προσφύγων από τους ώμους του κρατικού προϋπολογισμού, η λειτουργία της ΕΑΠ δημιουργούσε το δημοσιονομικό περιθώριο για την εκτροπή χρημάτων σε άλλες χρήσεις – ενδεχομένως και στρατιωτικές. Έτσι, κανείς στην πραγματικότητα δεν μπορούσε να εγγυηθεί ότι η χρηματοδότηση των προσφύγων δεν κατέληγε –έμμεσα– να ενισχύει και την ανασυγκρότηση των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων. Αντίστοιχη κριτική μπορεί να ασκηθεί στους περιορισμούς που συνοδεύουν πολλά από τα ευρωπαϊκά κονδύλια που έχουν εισρεύσει στη χώρα τις τελευταίες δεκαετίες: η εμμονή στη χρηματοδότηση των επενδύσεων (αντί των λειτουργικών δαπανών) δεν εξασφαλίζει απαραίτητα αύξηση των συνολικών επενδύσεων – μπορεί απλά να υποκαθιστά άλλες επενδυτικές δαπάνες, απελευθερώνοντας εγχώριους πόρους για καταναλωτικούς σκοπούς.³²

Τέλος, τα σημαντικότερα προβλήματα που απορρέουν από τη στρατηγική αλληλεπίδραση μεταξύ επόπτη και εποπτευομένου σχετίζονται με τη χρονική ασυνέπεια της αιρεσιμότητας, δηλαδή τις περιπτώσεις εκείνες που η απειλή αναστολής της χρηματοδότησης –σε περίπτωση μη συμμόρφωσης– δεν είναι αξιόπιστη.³³ Αντιλαμβανόμενοι τα κίνητρα των εποπτών, οι εποπτευόμενοι επι-

οικονομικής και χρηματιστικής θέσεως της Ελλάδος (Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο, 1893). Για μια συλλογή εκθέσεων Αμερικανών εμπειρογνομόνων που περιγράφουν τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν στην πράξη ως «επιθεωρητές», βλ. Μ. Ψαλιδόπουλος, *Επιτηρητές σε απόγνωση: Αμερικανοί σύμβουλοι στην Ελλάδα, 1947-53* (από τον Paul A. Porter στον Edward A. Tenenbaum) (Αθήνα: Μεταμεσονύκτιες Εκδόσεις, 2013).

³² Πρόκειται για το πρόβλημα της «υποκαταστησιμότητας» (fungibility) της βοήθειας· βλ. Temple, *Aid and Conditionality*, 4432 κ.ε.

³³ Η διατύπωση παραπέμπει στην εκτενή βιβλιογραφία για το «δίλημμα του Σαμαρείτη», που με τη σειρά του εντάσσεται στο ευρύτερο πρόβλημα της «χρονικής ασυνέπειας» (time inconsistency): η συναφής βιβλιογραφία, που ξεκινά με τον J. Buchanan, «The Samaritan's Dilemma», στο E. Phelps (επιμ.), *Altruism, Morality, and Economic Theory* (New York: Russel Sage Foundation 1978) και αποκτά αυστηρότερη διατύπωση από τους A. Lindbeck και J.W. Weibull, «Altruism and Time Consistency: The Economics of Fait Accompli», *Journal of Political Economy* 96,6 (1988), 1165-1182, υποθέτει πλήρη ανιδιοτέλεια εκ μέρους του δωρητή. Στην πράξη, φυσικά, αυτό μπορεί να μην ισχύει, αλλά δεν επηρεάζει τη φύση του παιγνίου.

λέγουν ορθολογικά να μη συμμορφωθούν, παρατείνοντας έτσι την εξάρτηση από την εξωτερική χρηματοδότηση. Πρόκειται για ένα από τα κύρια ερμηνευτικά πρίσματα μέσα από τα οποία γίνεται αντιληπτή η παράταση της αμερικανικής βοήθειας και η καθυστέρηση της μεταπολεμικής σταθεροποίησης: διαδοχικές ελληνικές κυβερνήσεις καθυστερούσαν τη σταθεροποίηση, θεωρώντας –ορθώς, όπως αποδείχθηκε– ότι οι αμερικανικές απειλές περικοπής της βοήθειας δεν ήταν αξιόπιστες: στις αρχές του Ψυχρού Πολέμου, η Ελλάδα παραίταν σημαντική για να αφηθεί στην τύχη της χωρίς χρηματοδότηση. Χρειάστηκε να ξεσπάσει ο Πόλεμος στην Κορέα και να μετατοπιστούν οι στρατηγικές προτεραιότητες των Ηνωμένων Πολιτειών για να καταστούν αξιόπιστες οι αμερικανικές απειλές και να οδηγηθεί η χώρα στη σταθεροποίηση Καρτάλη και την υποτίμηση Μαρκεζίνη.³⁴ Πιο πρόσφατα, ο κίνδυνος μετάδοσης της ελληνικής κρίσης σε άλλες χώρες της Ευρωζώνης δημιούργησε ανάλογα ζητήματα αξιοπιστίας, καθυστερώντας την ανάληψη τολμηρών αποφάσεων ως προς το ελληνικό χρέος.

Το παίγνιο περιπλέκεται, όταν ληφθεί υπόψη η ετερογένεια της κάθε πλευράς, από την οποία αναφύονται επιμέρους στρατηγικές αλληλεπιδράσεις. Έτσι, τα αλλοδαπά στελέχη της ΕΑΠ διαμαρτύρονταν για την κωλυσιεργία της ελληνικής διοίκησης· ουδέποτε όμως διέκοψαν τις εργασίες της επιτροπής, εφόσον κάτι τέτοιο θα ερμηνευόταν συνάμα και ως ένδειξη της δικής τους ανεπάρκειας. Πιο πρόσφατα, η έμφαση στην ταχεία απορρόφηση των κοινοτικών κονδυλίων δημιουργεί αντιφατικά κίνητρα στους εποπτικούς φορείς, που μπαίνουν στον πειρασμό να παραβλέψουν έργα αμφίβολης αποδοτικότητας για να εξασφαλίσουν τους απαραίτητους στόχους.

Η ετερογένεια και η πολυπλοκότητα των αλληλεπιδράσεων θολώνει την εικόνα και δυσχεράνει την ταυτοποίηση της ξένης παρέμβασης. Το δίπολο αντικαθίσταται από ένα νέφος, όπου είναι πιο δύσκολο να διακρίνει κάποιος δράση από αντίδραση, παρέμβαση από προβοκάτσια, εξάρτηση από συμμαχία. Δεν πειράζει όμως. Στεκόμαστε στην άκρη του τρίτου αιώνα ιστορίας του σύγχρονου ελληνικού κράτους, είναι καιρός να στρέψουμε τη μελέτη σε νέες κατευθύνσεις και νέα ερωτήματα. Οι «βάρβαροι» δεν επιτρέπεται να αποτελέσουν άλλοθι για την επιμονή σε παρωχημένα και απλουστευτικά ερμηνευτικά σχήματα.

³⁴ Κακριδής, «Ο Γεώργιος Καρτάλης».

Η ποδοτική και δεσμική οικονομία των μνημονίων

Εισαγωγή

Μου ζητήθηκε να μιλήσω για την αλληλεξάρτηση δανειστών και δανειζομένων κοιτάζοντας τα τρία προγράμματα οικονομικής προσαρμογής (ή μνημόνια, όπως τα αποκαλούμε). Όπως αναφέρθηκε από τους Νικηφόρο Διαμαντούρο, Ανδρέα Κακριδή και πολλούς άλλους συνέδρους, οι τελευταίοι δύο αιώνες καταδεικνύουν την αλληλεξάρτηση από τα χρόνια της Επανάστασης, της Ελλάδας με την Ευρώπη (κυρίως με την Αγγλία, τη Γαλλία, τη Γερμανία και σε κάποιο βαθμό τη Ρωσία και την Ιταλία) αλλά και άλλες χώρες, κυρίως τις Ηνωμένες Πολιτείες. Όμως η Ευρώπη, οι ΗΠΑ, και οι διεθνείς οργανισμοί στους οποίους μετέχει η χώρα μας εξελίσσονται και αλλάζουν, ανταποκρινόμενοι στις ραγδαίες επιστημονικές και τεχνολογικές μεταβολές, την ιδεολογία, την αύξηση της ανισότητας, τις πληθυσμιακές ροές, μεταξύ άλλων.

Για να κατανοήσουμε τι συνέβη στην Ελλάδα τα τελευταία χρόνια (των μνημονίων), τον αυταρχικό λαϊκισμό που απλώθηκε, δηλητηριάζοντας τις προσωπικές μας σχέσεις, θα πρέπει να εξετάσουμε τις εξελίξεις όχι μόνο στην Ελλάδα, αλλά και την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), τον άμεσο εταίρο μας, και την παγκόσμια κοινότητα. Ταυτόχρονα. Επομένως, όταν μιλάμε για τη θεσμική αλληλεπίδραση της Ελλάδας με την Ευρωζώνη και τον κόσμο, δεν πρέπει να έχουμε μια στατική, αλλά μια δυναμική προσέγγιση.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση ξεκίνησε από τον χάλυβα και τον άνθρακα για να εξελιχθεί μέσα σε δύο γενιές σε μια βαθιά ενοποίηση που καλύπτει την κοινή αγορά, τη νομοστατική πολιτική, ολοένα και περισσότερους τομείς που ανήκαν αποκλειστικά στα κράτη-μέλη. Υπάρχει μια ζωντανή συζήτηση και μικρά βήματα υλοποίησης για την επέκταση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης σε θέματα κοινής ασφάλειας, κοινωνικής πολιτικής, εκπαίδευσης. Η τραπεζική ένωση, που φάνταζε ανέφικτη, όταν ξεκίνησε η παγκόσμια κρίση του 2008-2009, έχει ήδη ξεκινήσει. Ακόμα και στον τομέα της δημοσιονομικής πολιτικής έχουν γίνει κάποια βήματα, που νομίζω ότι θα επιταχυνθούν με την κρίση του κορωνοϊού. Η Ελλάδα βαδίζει μαζί με την Ευρωπαϊκή Ένωση, κάποιες φορές αντίθετα, κάποιες παράλληλα, κάποιες με σύμπνοια.

Να γίνω λίγο πιο συγκεκριμένος. Ο Ζαν Μονέ (Jean Monnet), ένας από τους ιδρυτές της ιδέας της Ενωμένης Ευρώπης ορθά είπε ότι η Ευρώπη θα κτισθεί και θα θωρακιστεί μέσα από τις κρίσεις –«Europe will be forged in crises». Στο ίδιο πνεύμα και η Διακήρυξη Σούμαν (Schuman Declaration). Η Ευρώπη δεν θα γίνει με μιας βάσει ενός σχεδίου. Θα θεμελιωθεί με συγκεκριμένα απτά βήματα και επιτεύγματα, που θα δημιουργήσουν μία αμοιβαιότητα –«Europe will not be made all at once, or according to a single plan. It will be built through concrete achievements which first create a de facto solidarity». Ο Ζακ Ντελόρ (Jacques Delors) συχνά τόνιζε ότι το ευρωπαϊκό υπόδειγμα είναι καλύτερο από αυτό της Αμερικής και της Ιαπωνίας –«Yes, the European model remains superior to that of America and Japan». Αν και υπάρχουν πολλά να θαυμάσει κάποιος στις ΗΠΑ, η ραγδαία αύξηση της ανισότητας, η εξασθένηση του Αμερικάνικου Ονείρου με τη μειούμενη κοινωνική ανέλιξη, ο ανεξέλεγκτος αυταρχικός λαϊκισμός της τελευταίας τετραετίας έχουν κλονίσει, τόσο την εικόνα, όσο και την αθόρυβη δύναμη (soft power) των ΗΠΑ. Επιπλέον, η βλακώδης απόφαση του BREXIT, ο εθνικιστικός λαϊκισμός, και η απογοητευτική αντιμετώπιση της πανδημίας, έχουν ασθενήσει την θέση του Ηνωμένου Βασιλείου, ίσως του πιο ιστορικού εταίρου της χώρας μας από το 1821. Το ευρωπαϊκό υπόδειγμα που συνδυάζει την κοινή αγορά και τη φιλελεύθερη οικονομία με το κράτος πρόνοιας και δικαίου, τη σχετικά μικρή ανισότητα, την προστασία των μειονοτήτων, φαντάζει στις μέρες μας ισχυρό, συγκριτικά. Η ευρωπαϊκή οικονομική ολοκλήρωση έχει εξελιχθεί, καλύπτοντας ολοένα και περισσότερους τομείς, ενώ ταυτόχρονα η ένωση γίνεται ολοένα και πιο βαθιά. Η αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου, που παραδοσιακά προσδιόριζε την Ευρωπαϊκή Ένωση ως εμπορική και μόνο ζώνη, δίνει την ευκαιρία βαθύτερης και γοργότερης σύγκλισης στην άμυνα, την κοινωνική πολιτική, την εκπαίδευση, ακόμα και την φορολογία.

Τα διαδοχικά προγράμματα οικονομικής προσαρμογής, κράτησαν την Ελλάδα, με σημαντικό κοινωνικό κόστος, σε μια ισχυρότερη ένωση.

Προγράμματα οικονομικής προσαρμογής (Economic Adjustment Programs)

Αν και τα χαρακτηριστικά των σχέσεων μνημονίων είναι πολλά και ετερογενή, για τη συζήτησή μας μπορούμε να εστιάσουμε στα εξής.

Πρώτον, υπάρχει το νομοθετικό θεσμικό επίπεδο. Ο Ευάγγελος Βενιζέλος έγραψε ένα ενδιαφέρον άρθρο στο *European Review of Public Law*, το οποίο αναφέρει πώς οι διάφορες νομικές καινοτομίες που χρησιμοποίησε η ελληνική κυβέρνηση κατά τη διάρκεια της αναδιάρθρωσης του δημόσιου χρέους αποτελούν πλέον τμήμα του Ευρωπαϊκού Δημοσίου Δικαίου.

Δεύτερον, τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής, όσο περνούσε ο χρόνος, γίνονταν ολοένα και πιο πολυσιχιδή, καλύπτοντας περισσότερες δράσεις. Αν και η εστίαση ήταν (λανθασμένα) στον δημοσιονομικό τομέα, τα μνημόνια κάλυψαν τομείς με ισχυρά κλαδικά και τοπικά συμφέροντα που αντιτάχθηκαν –λυσσαλέα πολλές φορές–, ακόμα και σε αυτονόητες μεταρρυθμίσεις, όπως η επιτάχυνση της απονομής δικαιοσύνης, η μηχανογράφηση στη δημόσια διοίκηση, η αξιολόγηση στο δημόσιο, το «άνοιγμα των κλειστών επαγγελματιών» και η απλούστευση διαδικασιών. Θα ήθελα εδώ να κάνω μια αναλογία των προγραμμάτων στη Ελλάδα και την ευρωπαϊκή περιφέρεια και αυτών της Washington Consensus (Συμφωνίας της Ουάσινγκτον) των μέσων της δεκαετίας του 1980, που εφαρμόστηκε σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, συχνά με ιδεολογικές παρωπίδες και ανελαστικά.

Ένα τρίτο, σημαντικό σημείο των προγραμμάτων ήταν η ιδιοκτησία. Όπως πολύ σωστά ανέφεραν και άλλοι ομιλητές, οι ελληνικές κυβερνήσεις βρήκαν εύκολο και «χρήσιμο» να μεταθέσουν τις ευθύνες στους δήθεν «βάρβαρους» δανειστές –για να δανεισθώ την ορολογία του Ανδρέα Κακριδή– ή σε κάποιους ξένους, μακρινούς, ώστε να μην πάρουν αυτές το πολιτικό κόστος. Αυτό συνέβη, θα έλεγα, λιγότερο στο πρώτο μνημόνιο, περισσότερο στο δεύτερο, ακόμα περισσότερο στο τρίτο. Το αποτέλεσμα ήταν η κόπωση, σε συνδυασμό με τη συνωμοσιολογία.

Ένα τέταρτο ζήτημα, ενδιαφέρον από πλευράς οικονομικής θεωρίας, είναι ότι τα κίνητρα των δανειστών ήταν συχνά αντιφατικά. Είχαμε αρχικά τρεις εταιρείους –ΕΕ, Διεθνές Νομισματικό Ταμείο (ΔΝΤ) και την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα– και μετά τέσσερις –με την προσθήκη του Ευρωπαϊκού Μηχανισμού Σταθερότητας– με διαφορετικά κίνητρα, ιδεολογικές αφετηρίες και αντιλήψεις. Ταυτόχρονα, από την πλευρά της δανειζόμενης Ελλάδας έχουμε την κυβέρνηση, την αντιπολίτευση –που γκρίνιαζε και λαϊκίζε από το 2010–, αλλά και ομάδες συμφερόντων που πλήττονται από τις πιθανές μεταρρυθμίσεις ή τους πολίτες που είδαν το εισόδημά τους να χάνεται από την αύξηση της φορολογίας, τη μείωση των δαπανών και την ύφεση. Οι αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό, ακόμα και για αυτονόητες αλλαγές, δυστυχώς εμπόδιζε τη χώρα μας να επωφεληθεί από τις αντιδικίες των δανειστών.

Πέμπτον, τα προγράμματα προσαρμογής υποεκτίμησαν τη θεσμική επάρκεια και «κρατική θωράκιση» (state capacity) της χώρας στην εφαρμογή των σχεδιαζόμενων παρεμβάσεων. Ως αποτέλεσμα, πολλές πολιτικές εφαρμόστηκαν μερικώς και πλημμελώς, καθώς η δημόσια διοίκηση, η δικαιοσύνη, οι οργανισμοί και οι δημόσιες υπηρεσίες, δεν μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στο εύρος και το βάθος των αλλαγών.

Έκτον, τα προγράμματα εστίασαν σε μια ονομαστική προσαρμογή, με στοχοθέτηση στα δημοσιονομικά, και η απαραίτητη για τη χώρα μας ουσιαστική προσαρμογή δεν ήταν τελικά η ευκαταία. Για παράδειγμα, η μηχανογράφηση του δημοσίου και της δικαιοσύνης προχώρησε αργά, η απελευθέρωση των αγορών και η ενίσχυση του ανταγωνισμού ήταν μερική, ενώ πολλές απαραίτητες θεσμικές αλλαγές χάθηκαν, καθώς η εστίαση των δανειστών ήταν στη φορολογία, τις κρατικές δαπάνες και το ασφαλιστικό.

Ονομαστική οικονομική σύγκλιση και δομική/διαρθρωτική σύγκλιση

Το πρόβλημα της στοχοθέτησης προϋπήρχε. Μπορούμε να δούμε τα μνημόνια ως συνέχεια μιας πολύ σημαντικής πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις αρχές της δεκαετίας του 1990, την απαρχή της νομισματικής ολοκλήρωσης και της εισαγωγής του ευρώ. Τότε η ΕΕ θεώρησε ότι η λογική συνέχεια του προγράμματος της κοινής αγοράς, που είναι ίσως το πιο επιτυχημένο πρόγραμμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, είναι η εισαγωγή του ευρώ που θα ενισχύσει τον ανταγωνισμό και την καινοτομία, θα αυξήσει τις χρηματοοικονομικές ροές και την εκβάθυνση, τονώνοντας την οικονομική δραστηριότητα και κάνοντας την Ευρωζώνη τη μεγαλύτερη οικονομία του πλανήτη. Τότε, με τη Συμφωνία του Μάαστριχτ και του Συμβολαίου Δημοσιονομικής Σταθερότητας, θεσπίστηκαν τα περιβόητα τέσσερα κριτήρια σύγκλισης, για τον πληθωρισμό, το δημόσιο χρέος, τη σταθερότητα του εθνικού νομίσματος –τότε της δραχμής– και τον περιορισμό των δημοσιονομικών ελλειμμάτων.

Τη δεκαετία του 1990 και μέχρι η Ελλάδα να γίνει μέλος της Ευρωζώνης, έχουμε γοργή ανάπτυξη με κάποιες μεταρρυθμίσεις, επιτυγχάνοντας μια ονομαστική σύγκλιση. Φυσικά, οι αριθμοί απεικονίζουν μια πραγματικότητα, μειούμενο πληθωρισμό, αύξηση του ΑΕΠ, επενδύσεων και κατανάλωσης, μείωση ακραίας φτώχειας. Το αποτέλεσμα ήταν η «οικονομική σύγκλιση» (economic convergence).

Αυτό όμως που δεν είχαμε ήταν η δομική, θεσμική σύγκλιση με τον πυρήνα της ΕΕ, που ήταν τόσο απαραίτητη. Για να κατακρίνω και τον τομέα μου, τα οικονομικά, δεν ασχοληθήκαμε πολύ με τα πιο βαθιά ζητήματα της σύγκλισης. Αν κοιτούσες κάτω από την επιφάνεια, υπήρχαν αρκετές αδυναμίες και ζητήματα.

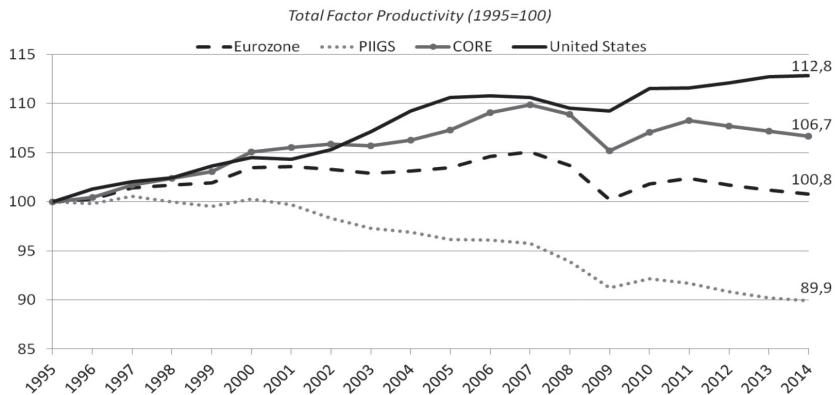
Το πρώτο είναι ότι η οικονομική σύγκλιση και η αύξηση του ΑΕΠ γινόταν κυρίως μέσω κατανάλωσης και επενδύσεων –και στο κομμάτι της Ελλάδας, επενδύσεων από το κράτος. Η παραγωγικότητα και η αποτελεσματικότητα της παραγωγής εξακολουθούσαν να είναι προβληματικές. Η αύξηση της «ολικής παραγωγικότητας» (total factor productivity) ήταν ισχνή, κάτι που εμφανίζε-

ται και σε άλλες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας (Ισπανία, Πορτογαλία). Υπήρχε μια μη άρτια κατανομή εργασίας και κεφαλαίου. Οι ελληνικές επιχειρήσεις (και ο δημόσιος τομέας) εστίασαν στην εσωτερική αγορά και ζήτηση, για παράδειγμα κατασκευές ή τοπικές υπηρεσίες, και όχι σε εξαγωγές. Δυστυχώς, δεν υπήρξε μετατόπιση της παραγωγής σε τομείς με μεγάλη προστιθέμενη αξία, εντάσεως ανθρώπινου κεφαλαίου και καινοτομίας.

Το γράφημα (γράφημα 1) απεικονίζει τη δυναμική ενός «δείκτη ολικής αποτελεσματικότητας» της οικονομίας (total factor productivity), που μετρά πόσο καλά αξιοποιεί μια χώρα σε φυσικό και ανθρώπινο κεφάλαιο αλλά και εργασία. Όλες οι χώρες της περιφέρειας, μετά την εισαγωγή του ευρώ εμφανίζουν μείωση της παραγωγικότητάς τους σε σχέση με τις Ηνωμένες Πολιτείες ή τον πυρήνα της Ευρωζώνης.

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

ΟΛΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΟΤΗΤΑ (Total Factor Productivity). 1995-2014

1995 έτος βάσης (100). Ευρωζώνη, Πορτογαλία - Ιρλανδία - Ιταλία - Ελλάδα (PIIGS), Χώρες Πυρήνα Ευρωζώνης, Ηνωμένες Πολιτείες. Πηγή: Micosi (2016).

Δεύτερον, η χώρα έτρεξε μεγάλα και παρατεταμένα διπλά ελλείμματα. Τα ελλείμματα του κρατικού προϋπολογισμού εκτινάχτηκαν την περίοδο του δημοσιονομικού εκτροχιασμού 2005-2006 και κυρίως 2007-2009. Ταυτόχρονα υπήρχαν σημαντικά εμπορικά ελλείμματα, καθώς οι εισαγωγές αυξήθηκαν ενώ οι εξαγωγές μειώνονταν, απεικονίζοντας τη μειούμενη αποτελεσματικότητα-παραγωγικότητα. Κάποιος θα αναρωτηθεί πώς χρηματοδοτούνταν αυτό το υπόδειγμα ανάπτυξης, όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και στην ευρωπαϊκή πε-

ριφέρεια. Η χρηματοδότηση ήρθε μέσω κυρίως δανεισμού από πολλές ξένες τράπεζες και θεσμικούς επενδυτές. Ο εξωτερικός δανεισμός ήταν βραχυπρόθεσμα όφελος για πολλούς. Βοήθησε τις ελληνικές τράπεζες να επεκταθούν και να αυξήσουν τον κύκλο εργασιών τους. Βοήθησε το διογκούμενο κράτος να χρηματοδοτεί τις αλόγιστες δαπάνες και την κατάρρευση των δημόσιων εσόδων το διάστημα 2007-2009. Οι πολιτικοί είχαν περισσότερα χρήματα να ξοδεύουν, να προσλαμβάνουν και να ικανοποιούν την εκλογική πελατεία αλλά και τις ομάδες συμφερόντων. Μπορούσαν επιπλέον να μετακυλήσουν διάφορες υποχρεώσεις.

Οι βαθύτερες αιτίες

Το μεγάλο ζήτημα και το λάθος του παρελθόντος, που ίσως η Ευρωπαϊκή Ένωση και η ελληνική κυβέρνηση μπορούν να διορθώσουν τα επόμενα χρόνια, είναι η εστίαση στην ονομαστική –και όχι στη δομική/διαρθρωτική σύγκλιση. Η οικονομική έρευνα, στην οποία αναφέρθηκε τόσο ο Βασίλης Ράπανος όσο άλλοι ομιλητές, δείχνει ότι ο πληθωρισμός, το δημόσιο χρέος, η οικονομική ανάπτυξη, το πόσο παραγωγικές είναι οι επιχειρήσεις, είναι ενδογενείς μεταβλητές. Ποιοι είναι οι βαθιοί λόγοι και οι γενεσιουργές αιτίες; Εδώ βασικά υπάρχουν τρεις βασικές μακρο-θεωρίες ή επιχειρήματα.

Η πρώτη –στην οποία θα επικεντρωθώ– εστιάζει στους θεσμούς. Η έρευνα αυτή έχει εκλαϊκευθεί με εξαιρετικό τρόπο από τους Daron Acemoglu και James Robinson στο βιβλίο *Γιατί αποτυγχάνουν τα έθνη*, το οποίο αναλύει πολλά ιστορικά και σύγχρονα παραδείγματα. Τη θεσμική προσέγγιση βρίσκουμε και στο σημαντικό βιβλίο που επιμελήθηκαν οι Νίκος Βέττας, Δημήτρης Βαγιανός, Κώστα Μεγύρ και Χριστόφορος Πισσαρίδης, *Πέρα από τη Λιτότητα* (Beyond Austerity), που εστιάζει στη χώρα μας. Τα περισσότερα κεφάλαια καταδεικνύουν τη βαθιά δυσλειτουργία και αναποτελεσματικότητα του ελληνικού επιχειρείν, της ελληνικής διοίκησης, του συστήματος απονομής δικαιοσύνης.

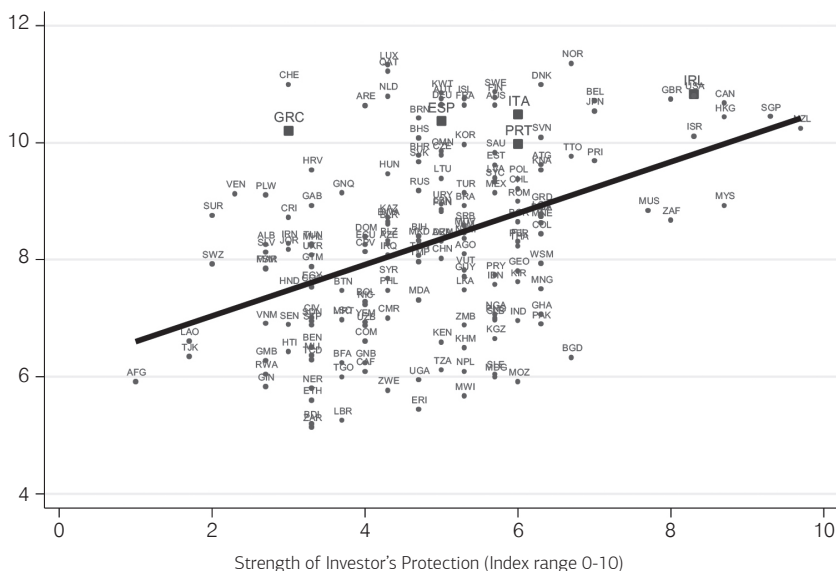
Η δεύτερη θεωρία εστιάζει σε κοινωνικά ζητήματα και την κουλτούρα (cultural economics). Η προσέγγιση αυτή πηγαίνει πίσω στον Πλάτωνα, τους πολιτικούς φιλοσόφους του Διαφωτισμού και τους πατέρες του Αμερικανικού Συντάγματος που εστίασαν στο κοινωνικό/πολιτειακό κεφάλαιο (civic capital), τη συμμετοχή στα κοινά και τις συμπεριφορές που επηρεάζουν στην παραγωγικότητα και την ανάπτυξη. Οι θεωρίες αυτές αναπτύχθηκαν τα τελευταία χρόνια από τους Robert Putnam, David Landes και ιδιαίτερα από τον Alberto Alesina, τον θεμελιωτή της μοντέρνας πολιτικής οικονομίας.

Η τρίτη προσέγγιση, που σχετίζεται στενότερα με το συνέδριο του Κύκλου Ιδεών, εστιάζει στην ιστορική διαδρομή που με τη σειρά της διαμορφώνει τους θεσμούς, τις αντιλήψεις, τις συμπεριφορές και την κουλτούρα. Υπάρχει αρκετή έρευνα, στην οποία έχω εργασθεί με τον Στέλιο Μιχαλόπουλο στο Πανεπιστήμιο Brown, που εστιάζει στην Αφρική, σύμφωνα με την οποία η ιστορία, κάποια φυσικά πειράματα που έχουν γίνει στην ιστορία, όπως η αποικιοκρατία, έχουν σημαντικές και μακροχρόνιες επιπτώσεις.

Θα ήθελα να εστιάσω στους θεσμούς. Αν ήταν να επιλέξω ένα, και μόνο, γράφημα για την ελληνική κρίση, θα επέλεγα την απλή συσχέτιση μεταξύ ενός δείκτη οικονομικής ευρωστίας/αποτελεσματικότητας, το εγχώριο ακαθάριστο εισόδημα, με ένα δείκτη που ποσοτικοποιεί την προστασία που παρέχει το δικαστικό σύστημα στους επενδυτές, (μικρό)μετόχους και πιστωτές. Όλες οι χώρες που αναγκάστηκαν να ζητήσουν βοήθεια και να εφαρμόσουν προγράμματα δημοσιονομικής προσαρμογής –η Ιρλανδία, η Πορτογαλία, και περισσότερο η Ελλάδα– αποκλίνουν πολύ, καθώς η ποιότητα των νομικών θεσμών είναι αισθητά υποδεέστερη του εισοδήματος. Η Ελλάδα έχει πολύ ανώτερο βιοτικό επίπεδο το 2008 (όταν ξεκινά η μείωση του ΑΕΠ) σε σχέση με το πόσο αναποτελεσματικά προστατεύει το δικαστικό σύστημα και το νομοθετικό πλαίσιο τους επενδυτές. Η εικόνα είναι όμοια και με άλλους δείκτες αποτύπωσης της θεσμικής υστέρησης της χώρας μας. Για παράδειγμα, η Ελλάδα, όπως και οι άλλες χώρες της περιφέρειας έχουν εξοργιστικά αργή απονομή δικαιοσύνης και δαιδαλώδη δικονομία. Όπως φαίνεται από τους δείκτες της Παγκόσμιας Τράπεζας, που βασίζονται σε πρωτοπόρα έρευνα των Simeon Djankov και Andrei Shleifer στην Ελλάδα –και την Ιταλία– παίρνει χρόνια να διεκπεραιωθεί μια απλή υπόθεση στα δικαστήρια. Βέβαια, και αυτές οι μετρήσεις απεικονίζουν μια δυσλειτουργική πολιτική οικονομία και βαθιές αδυναμίες. Για παράδειγμα, ένα από τα προβλήματα είναι η έλλειψη μηχανογράφησης και η μικρή εισαγωγή της τεχνολογίας της πληροφορίας στα δικαστήρια και τη δημόσια διοίκηση. Κατά την περίοδο 1998-2009, που υπάρχουν αυτοί οι δείκτες, παρατηρείται μια ασθένιση των θεσμών τόσο στην Ελλάδα όσο και στις άλλες χώρες της ευρωπαϊκής περιφέρειας. Το προϋπάρχον θεσμικό κενό μεταξύ Πυρήνα και Περιφέρειας μεγεθύνεται πριν από την κρίση.

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

ΔΙΚΑΙΙΚΗ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΕΠΕΝΔΥΣΕΩΝ ΚΑΙ ΑΝΑΠΤΥΞΗ (ΑΕΠ ανά κάτοικο) 2008

Πηγή: Καρατζά και Παπαϊωάννου, *Η Αδίκια της Δικαιοσύνης. Πέρα από την Λιτότητα*.
 Στοιχεία από την Παγκόσμια Τράπεζα (Doing Business Database).

Δανεισιτές και πιστωτές

Το ζήτημα λοιπόν δανεισιτές και πιστωτές είναι, κατά τη γνώμη μου, διττό. Το πρώτο τμήμα είναι οι θεσμοί σε ευρωπαϊκό (ΕΕ, ΕΚΤ) και παγκόσμιο επίπεδο (ΔΝΤ, Παγκόσμια Τράπεζα). Οι διεθνείς οργανισμοί αλλάζουν –και είμαι από τους αισιόδοξους ότι αλλάζουν προς το καλύτερο. Η Ευρωζώνη και οι ευρωπαϊκοί θεσμοί, ίσως με καθυστέρηση, μέσα από τις κρίσεις βελτιώνονται –το ίδιο συμβαίνει και με άλλους διεθνείς θεσμούς, όπως το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο, το οποίο έχει ανοικτά αναγνωρίσει σφάλματα του παρελθόντος και έχει ενστερνιστεί αρκετές νεο-κεϋνσιανές πολιτικές πρόσφατα. Δεύτερον, έχουμε τη χώρα και τους δικούς της εσωτερικούς θεσμούς και γκρουπ. Η χώρα μας προχωρά και αυτή. Αν και η πορεία έχει παλινδρομήσεις, το πρόσρημο είναι θετικό, αν και νομίζω ότι πρέπει να επιταχύνουμε τις θεσμικές αλλαγές, συμφωνώντας τουλάχιστον σε κάποια ζητήματα.

Κοιτάζοντας το μέλλον, νομίζω ότι οι μεταρρυθμίσεις, τόσο σε επίπεδο εθνικό όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο, πρέπει να είναι διττές. Σε επίπεδο ευρωπαϊκό,

οι αλλαγές είναι θετικές αν και πρέπει να γίνουν πιο τολμηρές. Η Ευρωπαϊκή Ένωση εξελίσσεται, προχωρώντας σοβαρά σε εμβάθυνση της ενοποίησης. Νομίζω ότι πρέπει να δώσει μεγαλύτερη προσοχή και στη θεσμική ενίσχυση των κρατών-μελών, τόσο γιατί οικονομική ανάπτυξη σε ασθενή θεσμικά θεμέλια δεν νοείται, όσο και γιατί μόνο η θεσμική θωράκιση και ανεξαρτησία εγγυώνται μια πιο δίκαιη πολιτεία, ένα καθολικό αίτημα των λαών της Ευρώπης. Καθώς η ΕΕ γεννήθηκε μετά τα τραυματικά γεγονότα δύο παγκόσμιων πολέμων και μεγάλωσε ανοίγοντας την πόρτα της στην Ανατολική Ευρώπη μετά την πώση του Τείχους στη συνείδηση των πολιτών της, είναι πρωτίστως μια ζώνη ελευθερίας. Η καταστρατήγηση του κράτους δικαίου στην Ουγγαρία και την Πολωνία τα τελευταία χρόνια είναι σημαντική καθώς υπονομεύει την ίδια την ιδεολογική βάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Σε εθνικό επίπεδο είναι αναγκαίο η πατρίδα μας, η κυβέρνηση, τα κόμματα, οι επαγγελματικοί φορείς, η κοινωνία των πολιτών, να ενστερνιστούν την αναγκαιότητα της θεσμικής ανάταξης. Η Ελλάδα έχει μια δυσλειτουργική δημόσια διοίκηση, ένα κακό και πολύ αργό σύστημα δικαιοσύνης, μη ανταγωνιστικές ολιγοπωλιακές αγορές. Καθώς τις στρεβλώσεις αυτές τις βιώνουν οι πολίτες καθημερινά, τα κόμματα οφείλουν να συνεργαστούν βρίσκοντας κοινούς τόπους και επιδιώκοντας συνεργασίες.

Καταλήγοντας, νομίζω ότι χρειαζόμαστε δύο ειδών αλλαγές: πρώτα, σε επίπεδο ευρωπαϊκό, στη διακυβέρνηση της Ευρωζώνης· και, δεύτερο, σε επίπεδο εθνικό, με τις δύο μορφές αλλαγών που χρειάζονται να είναι συμπληρωματικές, όσο βελτιώνεται η μία το πιο πιθανό είναι να βελτιώνεται και η άλλη.

JACOB SOLL

Professor of History and Accounting, University of Southern California

*Eyewitness to the Greek Debt Crisis: Successes and Failures
of a European/Greek Experiment*

In 2014, I wrote a history book the thesis of which states – from Ancient Greece, to the Renaissance, the Enlightenment and to our own times – which are building themselves, trying to find independence, or just stability and growth do better when they used high-level accountancy standards for public finance. I traced the uses of double-entry accrual accounting, is invented in Tuscany around 1299, through state papers, up to the governments of the 20th century, showing that it was a marker of the health of a state. The lack of good accounting standards could also signal if a state was near collapse. At the end of my book, I wrote a bit about Greece and the Greek debt crisis, which, as you know, is a complicated story. The crisis brought me to Greece. I became, and I am involved with the Greek debt crisis. It began through meeting Paul Kazarian who was a foreign investor, a very interesting and brilliant one, I must say. We share the same vision that Greece needed to use some internal accounting tools to take its financial independence back from its creditors.

In 2016, with my university, the University of Southern California and Mr. Kazarian's Foundation, a conference in Los Angeles about the Greek debt crisis and about accounting standards and how they could help it manage the debt crisis both within the country and with the Troika; you will see some familiar faces here in the slide I am showing: you will see Minister Venizelos, you will see my friend Frangiskos Koutentakis, you will see my friends Christos Staikouras, Yiannis Mourmouras, Haris Theoharis, Dimitris Zaninis, and many other familiar faces here. Merkel sent a representative, we also had representatives from the IMF, and from many EU institutions related to the Troika. What happened was that Frangiskos Koutentakis listened, as did other representative and leaders of Greek government, we talked about the history and the usefulness of doing good state financial management as a way of taking back control of Greece. Koutentakis went back to Athens, and he convinced Tsipras to do the reforms in the government accounting office. It was an enormous success, remarkably

with the help of the IMF and the European Commission, the IMF not always being a very friendly actor in relation to Greece, but in this case it was positive.

On the accounting level, we had some really excellent people working and doing reforms, and by the way, I wanted to say that within the general accounting office, we still have very good people, one thing that I did notice was that there was a kind of tacit cooperation within not only the civil service, but in certain ministries, between various governments, so Christos Staikouras has appointed someone very good to the government accounting office to continue the very successful reforms that Koutentakis started. So, I have been very, very impressed. I do not know if anyone here realizes that right now Greece has some of the best internal reporting in the world, and that was something that started in 2016, and has happened over several years, and has become a bi-partisan reform. People should be impressed with this. The reforms brought a lot of credit to Greece, it brought credit in Brussels, it brought credit with private investors, and it brought credit with national banks. These are tools that Greece can use to better manage itself through balance sheets and protect its assets and interests.

In my experience, one of the things that I also found was that there was serious German ethnic prejudice against the Greeks. I do not say this lightly. I attended a conference in Germany in 2015 that was an eye-opening and horrific experience. I sat in this room and these very liberal Germans talked about the Greeks in racist terms. Now, since the arrival of people like Trump, racism is being used in a more open way, but I myself was not used to this, and I am still not. I was very shocked that the Germans did this and I wrote an article about it in *New York Times* that had a huge impact: <https://www.nytimes.com/2015/07/15/opinion/germanys-destructive-anger.html>. It got millions of reads, and I got hundreds of hate mail letters from Germany. Schäuble responded in the *New York Times*. Paul Krugman then wrote about it (<https://truthout.org/articles/europe-s-next-bad-idea-bring-in-the-technocrats/>). It was very-very revealing, because Greece was put under a very moral framework by Germany, and this was cynical and hypocritical. It was exactly what you are talking about. Of course, Greece made incredible errors, and did bad, corrupt things during its own debt crisis, but the French and German banks, and also the IMF eventually, benefited enormously from the Greek debts. They bailed themselves out with Greece.

Germany put Greece into a position as morally inferior, and this is why, for example these accounting reforms were so absolutely key, because it was a place where you could say look, this is not the case: In Greece, we now have these high

standards of public financial administration and we are using international high standards, so you cannot moralize us about, for example, our administration.

One of the things that I noticed, and I find this really-really fascinating, is that the Greek debt crisis cannot be used as a universal example for Europe. Greece has its own history, it is – how can I say without using stereotypes? The Greeks are tough, and the Germans made an example of the Greeks. I know, Portugal and Spain had a rough time, by the way, I mean we know, my friend is Prime Minister of Spain, Pedro Sánchez, the Spanish hospitals were gutted by the demands of creditors, leaving countries such as Spain without the tools to fight COVID, the same thing I am sure has happened in Greece. But one of the things that I found very interesting was that Greece ended up being the kind of whipping boy Greece was made an example of because it could take the punishment. People died. But Greece is still standing. We know that, that the Germans decided that they would take Greece and really push them to the limit of the European Community, which was very dangerous given Greece's status, geopolitical importance in the Eastern Mediterranean, it was very dangerous given the role of Erdogan and the rising dictatorship in Turkey. It was a dangerous game, and as we know. Greece almost did do a Grexit, which would have been disastrous. But Greece has this bizarre capacity, it is a very unusual society right now, and I know this is not politically correct, but Greece's people are not only tough, and it still has an old-fashioned establishment which is capable of maintaining democracy. Can you imagine this crisis in the United States and what would happen there?

So, I know from the inside it might not look like so positive, but from the outside, it does. You have a democratic Left. You have a socially progressive, pro-science Right. You still have old-fashioned liberal political parties. We do not have this in the United States, the American Right is now..., I do not even know what to call it, I am not going to call it anything, it has been a horrible time with Trump and the Republicans. The Conservative Party here is now openly anti-democratic and racist. Greece also has a very educated elite on the Left and Right, which is quite remarkable. It has a huge brain trust in its diaspora. So, when Germany decided to make an example of Greece, I think in the end what is really remarkable is that Greeks suffered a lot. Spain was punished, Portugal was punished, but the Greeks actually had to give flesh; they actually had to bleed. People really suffered in Greece, but it passed through the storm. So, I believe Greece paid its debt.

I believe that this is very important now in the EU. I also work with the European Commission on public finance, and Greece, I can tell you now from the

inside, is no longer seen the same way. It has gained respect and credit. I believe that what happened to Greece was unjust and unproductive. However, the fact that the Greeks suffered, the fact that the Greeks actually paid, meant that they actually conformed to the moral demands of the Germans. The Germans no longer look at Greece in the same way. You do not go to Brussels, and have people shaking their heads about the Greeks anymore, at all. In fact, Greece is seen as somewhat of a success story; not only a success story in the crisis but, frankly, sitting here in Los Angeles today, as a successful democracy. Please, do not underestimate the importance of your election, the peaceful handoff between powers, between Alexis Tsipras and Kyriakos Mitsotakis, that you have legitimate pro-democratic leaders, you have a political class which, for any problems it might have, is very-very legitimate. You have an old-fashioned democracy, which we do not have any more in the United States. I envy a normal country like Greece. Remember, Greece did not use to be called normal; now it is normal, and what I would give to breathe the free air of Greece for just a few weeks.

So, what happened is that Greece paid its debt. What this now means is when the COVID crisis came is that there is goodwill for Greece, in particular with Merkel, who was not exactly aligned with Schäuble by the way on these questions, and believes in, I would say, a more kind version of the German moral view. France sitting on the outside was not happy to do what Germany said, but to get the money that Greece paid. Remember, people made a lot of money off of the Greek debt, the German banks and then the French banks, which is why the French said nothing, the IMF made a lot of money.

All this made it very hard in COVID to do another moral example. First of all, no one had managed it as well as the Greeks. This gave credit to all of Southern Europe. It was actually my friend, Pedro Sánchez, who was the first to talk about a European Marshall fund. And the fact that we have a big moral success in Greece made it more possible. I believe that Greece earned this kind of moral authority and strengthened the European Union literally and somehow legitimated the entire European Union by its suffering, a kind of martyrdom or some kind of Stoic virtue, it legitimated the entire project by surviving. So, when we get to the COVID crisis, Greece was key to the German backing of communal debt. It made it possible to say, we will now give debt to those who actually deserve it, we can actually experience this crisis as a family. I believe that this is because of Greece. So, we are in a very strange situation, where Greece has now become a model country. We do not know what is going to happen with COVID. My father is a virologist, we were talking earlier, he has created a vaccine that works in mice, we are seeing vaccines hopefully out by April. However, if

the American election goes in a funny way, we will have some serious world instability; I do not know if we will have civil peace in the United States, we will see what happens.

But let's say that we come out of it. I believe Greece comes out in a very unique position in its history, it comes out with this little moral superiority. It comes out perhaps in a position of relative historical strength. Right now, Athens is considered one of the hippest, coolest, most culturally alive cities in the world. I believe that this is true, because I have experienced it. I am hoping to see with the reforms that Christos Staikouras is doing, an attraction of bringing Greek brains back to Greece, and also hopefully seeing this tech sector that we have seen start-ups happen in Lisbon, we are seeing a lot of it happen in Poland, I believe it should be happening in Athens, but also other things.

So, I believe that Greece is in a historically unusual place. Where it will go, we do not know, but I do think these are opportunities that Greece will have to capitalize on. I will say again that the reforms that were begun in the government accounting office are the kind of reforms that Greece needs to do, to bring the brain trust and credit back to Greece. It shows what Greece is capable of... Greece is the funny place and unique place. The Greek elite will make its own problems, but remember that the Greek elite will then – and as elite I also mean on the Left too, by the way, once you have governed you are elite – but the elite and the people together will also solve the problems too, as they did in the crisis. I do not think outsiders understand how Greece works, because it has got a very unusual culture. But I believe that now Greece is in this very unusual historical position; we will see what happens. But I think at this point, Greece can claim that it has, in many ways, helped found a new EU through a kind of martyrdom; through this republican act, a very Ciceronian act actually, to put it in non-Christian terms.

Στρογγυδή τράπεζα - Συμπεράσματα

Στρογγυλή τράπεζα – Συμπεράσματα

προεδρεύει: Ευάγγελος Βενιζέλος

συμμετέχουν: Γιάννης Βούλγαρης, Στάθης Καλύβας, Κώστας Κωστής,
Κωνσταντίνα Μπότσιου, Ευάνθης Χατζηβασιλείου, Αριστείδης Χατζής

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Κυρίες και κύριοι, αγαπητές φίλες και αγαπητοί φίλοι, φθάσαμε στο τέλος του τριήμερου συνεδρίου που οργανώνει ο Κύκλος Ιδεών στο πλαίσιο της «Πρωτοβουλίας 1821-2021». Θέλω να σας ευχαριστήσω όλες και όλους για την αντοχή σας, τη συνέπειά σας, τη συμπάθεια που δείξατε απέναντι σε αυτήν την πρωτοβουλία μας, η οποία είναι φιλόδοξη και, βεβαίως, δεν είναι εύκολο να την παρακολουθήσει κάποιος, γιατί οργανωτικά το συνέδριο ήταν πάρα πολύ απαιτητικό, με συνεχείς εναλλαγές συνθέσεων που συζητούσαν γύρω από θέματα που είχαν βεβαίως πάντα μια πολιτική διάσταση –διάσταση που ενδιαφέρει την ευρύτερη κοινή γνώμη– αλλά αναπόφευκτα και μια «τεχνική», επιστημονική διάσταση. Θέλω να ελπίζω ότι μείναμε συνεπείς στις υποσχέσεις που δώσαμε, ο Κώστας Κωστής και εγώ, στην εναρκτήρια συνεδρίαση και, αισίως, τώρα αρχίζουμε τη συζήτησή μας στην καταληκτική στρογγυλή τράπεζα, που θα προσπαθήσει να αξιολογήσει και να συνθέσει αυτά που ειπώθηκαν, να καταλήξει σε ορισμένα συμπεράσματα, τα συμπεράσματα πάντα τελούν υπό αίρεση, γιατί όλη η συζήτηση είναι ανοικτή.

Αλλά τώρα θα μου επιτρέψετε να παρουσιάσω τους σημερινούς συνομιλητές μου, αρχίζοντας από την κυρία της συντροφιάς, την κα Κωνσταντίνα Μπότσιου, αναπληρώτρια καθηγήτρια Σύγχρονης Ιστορίας και Διεθνούς Πολιτικής στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, με πολύ πλούσιο συγγραφικό έργο. Τον Γιάννη Βούλγαρη, ομότιμο καθηγητή Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, που έχει γράψει πέρυσι ένα βιβλίο, ο τίτλος του οποίου είναι εξαιρετικά εύγλωττος, *Ελλάδα: μια χώρα παραδόξως νεωτερική*. Τον καθηγητή Στάθη Καλύβα, μέλος της Βρετανικής Ακαδημίας, καθηγητή έως πριν από λίγο στο Yale, τώρα στην Οξφόρδη, στο παλαιότερο και σημαντικότερο κολλέγιό της. Θα μου επιτρέψετε να μνημονεύσω τον τίτλο ενός βιβλίου του Στάθη Καλύβα που, επίσης, είναι εμβληματικός και είναι ένα κλειδί ερμηνείας της ελληνικής ιστορίας, *Κα-*

ταστροφές και δριάμβοι. Καλωσορίζω ξανά τον Κώστα Κωστή, καθηγητή Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών και παλαιότερα στην *École des Hautes Études en Sciences Sociales* στο Παρίσι. Τον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, και τον Αριστείδη Χατζή, καθηγητή Φιλοσοφίας Δικαίου και Θεωρίας Θεσμών στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, ο οποίος όμως έχει φύγει τώρα –προσωρινά– από το πεδίο του κλάδου του, που είναι Δίκαιο και Οικονομία, Φιλοσοφία του Δικαίου, και ασχολείται εντατικά με τη συγγραφή ενός βιβλίου για την Επανάσταση του 1821. Θα μου επιτρέψουν οι υπόλοιποι να κάνω μια ειδική αναφορά στον Ευάνθη Χατζηβασιλείου και τον Αριστείδη Χατζή, γιατί συμβαίνει να είναι και οι δύο απόφοιτοι της Νομικής Σχολής Θεσσαλονίκης και παλιοί φοιτητές μου, για τους οποίους είμαι ιδιαίτερα υπερήφανος.

Θα συζητήσουμε λοιπόν για το συνέδριο, όπως εξελίχθηκε έως τώρα. Η σύνθεση της σημερινής στρογγυλής τράπεζας θα μπορούσε να υποδιαιρεθεί σε τρεις συνομιλητές που είναι μέλη της Οργανωτικής και Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου και πήραν ενεργό μέρος στη διαμόρφωση των θεματικών και τη διεύθυνση των συζητήσεων –η Κωνσταντίνα Μπότσιοι, ο Κώστας Κωστής και ο Ευάνθης Χατζηβασιλείου– και έχουμε και τρεις εξωτερικούς αξιολογητές, *as to poume etoi*, τον Γιάννη Βούλγαρη, τον Στάθη Καλύβα και τον Αριστείδη Χατζή, τους οποίους και θα προτάξω στη συζήτηση.

Ακούσαμε διάφορες εκδοχές για θεσμούς και καταστάσεις που δοκιμάσθηκαν στο «Εργαστήριο η Ελλάς». Θα μου επιτρέψετε να θυμίσω, πολύ συνοπτικά, ότι εξετάσαμε αυτή καθ' αυτή την ίδρυση του εθνικού κράτους, στο πλαίσιο της παρακμάζουσας και διαλυόμενης Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Εξετάσαμε την πρώιμη εισαγωγή της δημοκρατικής αρχής και στη συνέχεια της κοινοβουλευτικής αρχής και της αρχής της δεδηλωμένης, το 1822, το 1864 και το 1875, αντίστοιχα. Εξετάσαμε το πολύ κρίσιμο ζήτημα της αυτοκεφαλίας της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ελλάδα, που γενικεύθηκε αργότερα και μας οδηγεί στην ανοικτή συζήτηση γύρω από την αυτοκεφαλία της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην Ουκρανία. Μιλήσαμε για τον Εθνικό Διχασμό, ένα ελληνικό κράτος δύο πρωτεουσών, δύο κυβερνήσεων, δύο πολιτικών σε σχέση με τη συμμετοχή στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, για την ανταλλαγή των πληθυσμών, για την αποκατάσταση των προσφύγων, για το Δόγμα Τρούμαν, για τον Ψυχρό Πόλεμο, για τον Εμφύλιο Πόλεμο ως πρώτο επεισόδιο του Ψυχρού Πολέμου, για την πρώιμη ένταξη στο ΝΑΤΟ της Ελλάδας από κοινού με την Τουρκία –κάτι που έχει σημασία για τα τρέχοντα ζητήματα–, για την πρώιμη Συμφωνία Σύνδεσης της Ελλάδος με τις τότε Ευρωπαϊκές Κοινότητες, με την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, για την αποχώρηση της χούντας από το

Συμβούλιο της Ευρώπης. Δεν συζητήσαμε για ένα περίεργο ζήτημα που είναι η αποχώρηση από το στρατιωτικό σκέλος του ΝΑΤΟ το 1974, ίσως γιατί είχε προηγηθεί ο Ντε Γλωλ (De Gaulle) και η Γαλλία. Αλλά πάντως και αυτές τις πρωτοβουλίες τις συνέπειες τις υφιστάμεθα έως σήμερα. Συζητήσαμε για τα δάνεια της Ανεξαρτησίας, τον διεθνή δανεισμό και την εξάρτηση υπό την έννοια της υπαγωγής στον διεθνή οικονομικό έλεγχο. Πήγαμε μετά, ξαφνικά, στο 2010, στην κρίση χρέους, ελλείμματος και ανταγωνιστικότητας, στα μνημόνια, στην Τρόικα, στο κούρεμα χρέους. Άρα μας απασχόλησαν πολυσιδηρά ζητήματα και, ως εκ τούτου, μπορώ να θέσω μερικά βασικά ερωτήματα για τη σημερινή μας στρογγυλή τράπεζα:

– Ύστερα από όλα αυτά που συζητήσαμε, πού καταλήγουμε, είναι όντως «εργαστήριο» θεσμών και καταστάσεων η Ελλάδα;

– Πόσο ιδιαίτερη είναι η ελληνική περίπτωση; Μήπως υπερβάλλουμε αναδεικνύοντας την ελληνική ιδιαιτερότητα; Μήπως σε πολλά θέματα είμαστε περισσότερο συμβατικοί, περισσότερο εναρμονισμένοι με το κεντρικό ρεύμα διεθνώς;

– Τα 200 χρόνια, από την Ελληνική Επανάσταση έως τώρα, μας επιτρέπουν να πούμε ότι η Ελλάδα είναι ένα success story ή ένα failed story; Τι θα λέγαμε; Και αυτή η αξιολόγηση είναι μια αξιολόγηση αντικειμενική, επιστημονική, ή είναι συναισθηματική, ιδεολογική; Πάντως είναι μια πρόσληψη του καθενός και της καθεμιάς.

– Ένα άλλο ερώτημα, το οποίο θεωρώ ότι αξίζει τον κόπο να μας απασχολήσει, είναι το πώς προσλαμβάνει η ελληνική κοινωνία τώρα και πώς την προσέλαβαν τα προηγούμενα χρόνια την καμπύλη αυτή. Ανεξάρτητα από τη δική μας αξιολόγηση –την επιστημονική ως το πούμε αξιολόγηση–, η αυτοσυνειδησία της ελληνικής κοινωνίας ποια είναι, ότι η Ελλάδα είναι μια επιτυχημένη ιστορία ή μια πτωχευμένη ιστορία;

– Το πέμπτο ερώτημα αφορά την επέτειο καθ' αυτή των 200 ετών και τον εορτασμό της, που λειτουργεί στη σημερινή συγκυρία λίγο περίεργα, γιατί διασταυρώνεται με την πανδημία, με την οικονομική κρίση λόγω πανδημίας, με την πίεση που υφίσταται η κοινωνία της διακινδύνευσης διεθνώς, με ζητήματα δηλαδή που έχουν πολύ μικρή σχέση με αυτό που λέγεται «ελληνική ιδιαιτερότητα» ή «ελληνική ταυτότητα», γιατί αντιμετωπίζουμε οριζόντια ένα ενιαίο φαινόμενο, ανεπτυγμένες και λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, δυτικές και μη δυτικές χώρες, δημοκρατικές και αυταρχικές χώρες, από πλευράς πολιτικού συστήματος.

– Το έκτο, και τελευταίο, ερώτημα είναι, αν στη διαδρομή των 200 ετών αναδεικνύεται κάποιος ελληνικός εθνικός αταβισμός, τον οποίο, παρά τις προσπάθειές μας και παρ' ότι η χώρα είναι «παραδόξως νεωτερική» –εις πείσμα της κοινω-

νίας της, όπως έχουμε πει πολλές φορές— παρ' ότι έχουμε και «καταστροφές και θριάμβους», παρ' ότι έχουμε την ασυλία του «κακομαθημένου παιδιού», εντούτοις, ενδεχομένως, δεν μπορούμε να υπερβούμε αυτό τον αταβισμό.

Άρα, ο καθένας προσθέτει ό,τι άλλο θέλει σε αυτές τις ερωτήσεις, οι οποίες μπορεί να εκληφθούν και ως ρητορικές εκ μέρους του συντονιστή της συζήτησης. Με αυτά τα λόγια, δίνω το βήμα στον Γιάννη Βούλγαρη για την πρώτη παρέμβασή του.

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ: Ευχαριστώ πολύ Πρόεδρε, ευχαριστώ πολύ αγαπτε Βαγγέλι, ευχαριστώ και τον Κύκλο Ιδεών για την πρόσκληση σε αυτό το πολύ ενδιαφέρον συνέδριο, το οποίο παρακολούθησαμε. Επειδή με έχρισες και αξιολογητή, εξωτερικό αξιολογητή, κατά τη δική μου αξιολόγηση το συνέδριο είναι πολύ ενδιαφέρον, έχω δε την εντύπωση ότι θα συμφωνεί μαζί μου η πλειονότητα όσων παρακολούθησαν τις ανακοινώσεις. Και δεν ήταν μόνο η ποιότητα των εισηγήσεων αλλά και η στέρεη θεματική δομή, η συνολική διάρθρωση των ζητημάτων του συνεδρίου.

Όλα αυτά αποκτούν βαρύνουσα σημασία λόγω του συμβολισμού και των ευαισθησιών που προκαλούν τα 200 χρόνια από το 1821. Η επέτειος μας καλεί, μας επιβάλλει θα έλεγα, την ανάγκη μιας εθνικής ενδοσκόπησης, την αναζήτηση μιας νέας αυτογνωσίας ύστερα από τα δέκα χρόνια δραματικής εθνικής κρίσης, εντός ενός διεθνούς περιβάλλοντος που ήταν και θα είναι εξαιρετικά ασταθές και συγκρουσιακό.

Έθεσες το ζήτημα: μας κάνουν αισιόδοξους αυτά τα 200 χρόνια εν όψει των νέων δοκιμασιών που διαφαίνονται; Δεν έχω μονοσήμαντη απάντηση. Μπορώ να πω ότι σίγουρα δεν μας κάνουν απαισιόδοξους. Μας λένε όμως ότι εξαρτάται από εμάς το πώς θα πάμε, περισσότερο από όσο νομίζουμε. Θα έλεγα ότι αυτό, από μόνο του, έχει μια νότα αισιοδοξίας, δεδομένης της ιστορικής καταβύθισης που ζήσαμε επί δέκα τουλάχιστον χρόνια.

Το συνέδριο έδειξε ακριβώς ότι η κοινότητα των κοινωνικών επιστημόνων και των ιστορικών έχει να συμβάλλει ουσιαστικά στη συζήτηση αυτή, με την ευκαιρία της επετείου των 200 χρόνων. Θέλω να πω και ότι το συνέδριο, με τις θεματικές και τις ανακοινώσεις που συνόψισες προ ολίγου, έδειξαν ότι έχουν αρχίσει να καρπίζουν οι νέες προσεγγίσεις που προτάθηκαν τα τελευταία χρόνια για την κατανόηση της «ελληνικής περίπτωσης». Είμαι επιφυλακτικός, όπως ήσουν και εσύ και ο Κώστας Κωστής στις εναρκτήριες ομιλίες σας, απέναντι σε έννοιες όπως η «εξαιρετικότητα», ή η «μοναδικότητα» της Ελλάδας. Είμαι ακόμα πιο επιφυλακτικός σε εκτιμήσεις που θέλουν την Ελλάδα «χώρα

πειραματόζωο». Ας ανακαλέσουμε τη γνωστή εικόνα ενός πειραματικού εργαστηρίου: είναι σαν να υπάρχει πίσω από τα πράγματα ένας επιστήμονας που σχεδιάζει και χειρίζεται ένα άβουλο ζώακι. Είναι η εικόνα της ιστορίας και της πολιτικής σαν σχέδιο ενός μεγάλου Υποκειμένου –αντίληψη που βρίσκεται στον πυρήνα των θεωριών της συνωμοσίας. Όλοι εμείς σε αυτήν τη στρογγυλή τράπεζα συμμεριζόμαστε την ακριβώς αντίθετη αντίληψη, συμφωνούμε σε μια ιδέα της ιστορίας και της πολιτικής ως ανοικτής και ενδεχομενικής εξέλιξης.

Για να αποφύγουμε λοιπόν αυτές τις παγίδες, της μοναδικότητας, των συννεχών ιδιομορφιών, του «εξαιρετισμού», για να χρησιμοποιήσω αυτό τον νεολογισμό που έχουμε καθιερώσει –και καλά κάνουμε και τον καθιερώνουμε–, νομίζω ότι υπάρχει πάντα ο χρυσός μεθοδολογικός κανόνας που ακολούθησε και το συνέδριο. Η ανάλυση να γίνεται πάντα υπό το πρίσμα της σύμπλεξης των υπερεθνικών εξελίξεων με τις εθνικές συνθήκες. Νομίζω ότι αυτό ακριβώς αναζήτησε το συνέδριο: πώς στην πορεία των 200 χρόνων συμπλέχθηκαν με τις συγκεκριμένες εθνικές καταστάσεις οι μεγάλοι πρωταγωνιστές που διαμόρφωσαν τον σύγχρονο κόσμο, τη νεωτερική εποχή. Όταν λέω «μεγάλοι πρωταγωνιστές» εννοώ το κράτος, τη γεωπολιτική και το διακρατικό σύστημα, τον καπιταλισμό και την αντίστοιχη κοινωνική διαστρωμάτωση, τις μεγάλες πολιτισμικές ταυτότητες, πρωτίστως την εθνική και τη θρησκευτική, τον εκδημοκρατισμό και τη μαζική πολιτική. Όλοι αυτοί έδρασαν και αλληλοεπίδρασαν, συνυφάνθηκαν θα λέγαμε με τις εθνικές μας συνθήκες στα 200 αυτά χρόνια.

Σήμερα εξετάζουμε αυτούς τους πρωταγωνιστές υπό το πρίσμα των κοσμοϊστορικών αλλαγών που σημειώθηκαν τις τελευταίες τρεις δεκαετίες. Πιο συγκεκριμένα: α) η παγκοσμιοποίηση, μας έμαθε και μας έδειξε ότι όλη η εξέλιξη της νεωτερικότητας χαρακτηρίζεται από την πυκνή αλληλεξάρτηση των κοινωνιών, και ότι οι εθνικές ιστορίες διαπερνιούνται ήδη από τη διαμόρφωσή τους από τις υπερεθνικές τάσεις και εξελίξεις· β) αντικρίζουμε τον 20ό αιώνα υπό το πρίσμα της αποτυχίας του κομμουνισμού και της διάψευσης των εναλλακτικών στην καπιταλιστική φιλελεύθερη δημοκρατία εκδοχών· γ) βλέπουμε τη νέα μορφολογία των κοινωνιών μας, τις οποίες τις βαπτίζουμε μεταβιομηχανικές ή οτιδήποτε άλλο, υπό το πρίσμα της οικονομίας και της κοινωνίας των υπηρεσιών, και όχι μόνο της βιομηχανίας· δ) χρησιμοποιούμε πιο σύνθετα εργαλεία θεωρητικά, που ξεπερνούν τα μονοαιτιακά, αναγωγιστικά πλαίσια του μαρξισμού και του φιλελευθερισμού, που παραδοσιακά εστίαζαν στην οικονομία, είτε αυτή λεγόταν καπιταλισμός είτε αγορά.

Θεωρώ ότι αν ξανακοιτάζουμε την εθνική μας ιστορία υπό αυτές τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις, και μόνο υπ' αυτές τις μεθοδολογικές προϋποθέσεις, τότε ναι, πιστεύω ότι υπάρχουν όντως μακροχρόνια, μακροϊστορικά, κοινωνικά, πο-

λιτισμικά και πολιτικά χαρακτηριστικά που διατρέχουν την ιστορία μίας χώρας –της Ελλάδας εν προκειμένω. Χαρακτηριστικά που μεταβάλλονται, βεβαίως, με την εξέλιξη, σε βαθμό όμως που να είναι εκ νέου αναγνωρίσιμα με τη νέα τους μορφή.

Α. Θέλω να αρχίσω από τη μακροϊστορική εικόνα. Η «ελληνική περίπτωση» εντάσσεται, αναμφισβήτητα κατά τη γνώμη μου, στο πανόραμα της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας, τόσο στις κανονικότητες του ευρωπαϊκού πολιτισμού όσο και στις ποικιλίες του. Η Ελλάδα και η ελληνικότητα δεν αποτέλεσαν ούτε μια θετική ετερότητα ούτε μια αρνητική ιδιομορφία –παρακολούθησαν σχεδόν συγχρονικά την ευρωπαϊκή εξέλιξη. Αυτό συμβαίνει από τα τέλη του 18ου έως σήμερα, δεδομένου ότι η Ελλάδα κινήθηκε σταθερά, με γνώμονα να φθάσει όσο πιο κοντά μπορεί, στον πυρήνα των ανεπτυγμένων χωρών της Ευρώπης. Αυτό που λέμε στην κοινωνιολογία *catch-up strategy*, το «κυνήγι των προπορευομένων», υπήρξε ο εθνικός ηγεμονικός λόγος επί 200 χρόνια και χάρη σε αυτήν την προσπάθεια, η Ελλάδα παρακολούθησε, άλλοτε με επιταχύνσεις και άλλοτε με καθυστερήσεις, αυτήν την τροχιά, εντασσόμενη πάντα στην ίδια *ιστορική συγχρονία* με την «Ευρώπη», αναμετρούμενη δηλαδή με τις ίδιες κοινές ιστορικές προκλήσεις. Σαν πρόσημο της όλης προσπάθειας εγώ θα έβαζα θετικό, και πάντως όχι αρνητικό, όπως ο εθνικός δημόσιος λόγος συνήθως έκανε και εξακολουθεί να κάνει. Πράγματι, κοιτώντας με συγκριτική ματιά την πορεία αυτή των 200 χρόνων, φαίνεται ότι η Ελλάδα, δεν αναβαθμίσθηκε μεν στην πρώτη εθνική κατηγορία των ανεπτυγμένων χωρών –όπως πέτυχαν λίγες άλλες χώρες, μου έρχονται στο νου η Νορβηγία, η Φιλανδία, η Νότια Κορέα, η Ιαπωνία–, ούτε όμως παγιδεύτηκε σε χαμηλά επίπεδα, όπως πολλές άλλες χώρες της περιοχής.

Με άλλα λόγια, θεωρώ ότι η Ελλάδα στη μακρά διάρκεια έδειξε να έχει σε γενικές γραμμές τις ετοιμότητες, τον εκσυγχρονιστικό δυναμικό, ή να ευνοήθηκε έστω από τις συγκυρίες, ώστε εγκαίρως και σταθερά να ενταχθεί στα δίκτυα της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας και να βελτιώσει τη θέση της, προπορευόμενη τις περισσότερες φορές από τους γείτονές μας. Το θέμα όμως, δεν είναι η αξιολόγηση, η οποία μπορεί να έχει υποκειμενικά στοιχεία, μπορεί να εξαρτάται από την εκάστοτε συγκυρία. Σημασία έχει η κατανόηση των χαρακτηριστικών και των διαδικασιών που οδήγησαν σε αυτό το αποτέλεσμα.

Β. Εδώ θα μου επιτρέψετε να επαναλάβω κάτι που έχω γράψει εν είδει αφορισμού, για να αποδώσω αυτά τα βασικά χαρακτηριστικά: «Η Ελλάς ήταν έθνος γεωπολιτικό, ιστορικό, δημοκρατικό και μικρομεσαίο». Όλοι αυτοί οι παράγοντες την ώθησαν στη νεωτερικότητα, *Μια χώρα παραδόξως νεωτερική* ήταν ό

τίτλος του βιβλίου μου στον οποίο ο πρόεδρος αναφέρθηκε. Παραδόξως όχι με την έννοια κάποιου «εξαιρετισμού», αλλά από το γεγονός ότι ήταν οι πολιτικοί, οι θεσμικοί και οι γεωπολιτικοί παράγοντες εκείνοι που κατεχοχόν ώθησαν την Ελλάδα προς τη νεωτερικότητα. Κοντολογίς, εκείνοι οι παράγοντες και οι μηχανισμοί τους οποίους συνήθως ο δημόσιος λόγος οικτίρει, λοιδορεί, με τα γνωστά στερεότυπα «η Ελλάδα δεν έχει κράτος», «οι πολιτικοί είναι μπήξε-δείξε», «είμαστε έθνος μονίμως αδικημένο» και τα τιοιαύτα.

Θέλω να πάρω έναν έναν τους χαρακτηρισμούς για να γίνω σαφέστερος.

Έθνος μικρομεσαίο. Είχαμε έναν ισχνό καπιταλισμό, με κυρίαρχη μορφή τη μικροϊδιοκτησία και τη μικροεπιχειρηματικότητα. Ιδίως ο βιομηχανικός καπιταλισμός υπήρξε ισχνότατος, και δεν επέφερε μια επαναστατική ρήξη ανάλογη με εκείνη που προκάλεσε στις περισσότερες από τις αναπτυγμένες ευρωπαϊκές χώρες. Σε εμάς ήταν ένα φαινόμενο εξελικτικό, που αναπαρήγαγε την ίδια κυρίαρχη μορφή –εκείνη της μικροκλίμακας.

Έθνος ιστορικό, με την έννοια ότι οι Έλληνες από νωρίς θεωρήσαμε εαυτούς αυτοδικαίως μετόχους της ευρωπαϊκής νεωτερικότητας και του ευρωπαϊκού πολιτισμού και όχι απλούς μιμητές ή «εισαγωγείς». Γιατί; Εξαιτίας της γνωστής διασύνδεσης της νεωτερικής ευρωπαϊκής ταυτότητας με την ελληνικότητα. Η νεωτερική Ευρώπη του 16ου, 17ου, 18ου αιώνα, η νέα Ευρώπη των Εθνών, αναζήτησε, θεώρησε και καθιέρωσε ως μία από τις βασικές ιστορικές της ρίζες την αρχαία Ελλάδα. Οι Έλληνες θεωρήσαμε κληρονομικό δικαίωμα αυτή τη συμμετοχή. Δεν στέκομαι περισσότερο, γιατί αυτά έχουν αναλυθεί επαρκώς. Θέλω όμως να τονίσω κάτι που συνήθως προσπερνάμε. Για μας τους Έλληνες, αυτή η αυτοσυνείδηση και αυτή η διαλεκτική σχέση με την ευρωπαϊκότητα, δεν ήταν απλώς ένα συνειδησιακό-ιδεολογικό γεγονός, αλλά αποτέλεσε ένα διαρκές κίνητρο και μια διαρκή ώθηση στον εκουγχρονισμό μας στο πλαίσιο της catch-up strategy που προηγουμένως θύμισα.

Έθνος γεωπολιτικό, με την έννοια ότι το κράτος, η γεωπολιτική και οι πόλεμοι, τους οποίους συχνά ξεχνάμε στην ανάλυσή μας, είχαν ένα «συντακτικό» ρόλο στη διαμόρφωση της νεωτερικής Ελλάδας του 19ου και του 20ού αιώνα. Εννοώ ότι το ελληνικό κράτος ενσωματώθηκε στο πλέγμα του διακρατικού συστήματος πολύ πιο πρόωμα και σταθερά από ό,τι στο πλέγμα του καπιταλισμού, που την ίδια εποχή διαχεόταν από το κέντρο της Ευρώπης προς την περιφέρεια της. Επιπλέον, όντας σε στρατηγική θέση, παρέμεινε στο κέντρο των γεωπολιτικών ανταγωνισμών και των πολέμων από την ίδρυσή μας έως τα μέσα του 20ού αιώνα. Και ξέρουμε ότι ακόμα και τώρα, στις ημέρες μας, οι γεωπολιτικοί λόγοι και όχι απλοί οικονομικοί υπολογισμοί βάρυναν ιδιαίτερα, ώστε η Ελλάδα να παραμείνει στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Προφανώς, η γεωπολιτική καθόριζε

συνήθως την εθνική πολιτική ατζέντα, ταυτόχρονα όμως –και αυτό έχει σημασία– εισέδουσε και διαμόρφωσε τις ιδεολογικές-πολιτικές ταυτότητες (τη Δεξιά, το Κέντρο, την Αριστερά) δεδομένων, αφενός της παρατεταμένης εθνικής ολοκλήρωσης –έναν αιώνα κράτησε– και αφετέρου, των εθνικών διχασμών που όχι τυχαία εκδηλώθηκαν στους δύο παγκόσμιους πολέμους.

Τέλος, η Ελλάδα είναι *έθνος δημοκρατικό* –αυτή είναι ρήση του Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου– με την έννοια ότι έχει δύο πολιτικά χαρακτηριστικά. Ήταν χώρα «πρώιμου εκδημοκρατισμού», καθιέρωσε πολύ γρήγορα, από τις πρώτες χώρες της Ευρώπης, την καθολική ψηφοφορία των ανδρών, και ταυτόχρονα οικοδόμησε ένα νεωτερικό κράτος «εκ του μηδενός». Πράγματι, μιλώντας με ιστορικούς χρόνους, όπου η δεκαετία ή η εικοσαετία είναι απλώς μία στιγμή, το ελληνικό κράτος γεννήθηκε κοινοβουλευτικό και δημοκρατικό. Μπορώ να πω ότι αυτό αποτελεί διεθνώς μια επιστημονικά ενδιαφέρουσα περίπτωση από την άποψη της συγκριτικής πολιτικής, η οποία δεν έχει αναδειχθεί με δική μας ευθύνη –εννοώ των Ελλήνων κοινωνικών επιστημόνων. Πιστεύω ότι η επίδραση αυτού του διπλού ιστορικού χαρακτηριστικού εξακολουθεί να εκδηλώνεται έως σήμερα. Η Ελλάδα δημιούργησε μια κοινοβουλευτική παράδοση που απαιτούσε τη νομιμοποίηση της εξουσίας μέσω της δημοκρατικής αρχής, λίγες φορές έσπασε το πλαίσιο και επιβλήθηκαν δικτατορικά καθεστώτα, πιο συχνά όμως, σχεδόν ενδημικά ήταν τα φαινόμενα της πώρωσης και των λαϊκιστικών εξάρσεων που ξεκινούν, είτε από εθνικιστική δημαγωγία, είτε από την αντιπολιτευτική κομματική ιδιοτέλεια.

Συνοψίζω λέγοντας ότι ακριβώς η νομιμοποίηση του ελληνικού κράτους ήταν κατεξοχήν κοινοβουλευτικού, πολιτικού χαρακτήρα, σε πείσμα του παραδοσιακού χαρακτήρα της κοινωνίας. Η μικρή κλίμακα της κοινωνικής οργάνωσης –μικροκαπιταλισμός, μικροεπιχειρηματικότητα– ενίσχυσε τη σημασία της πολιτικής και το πρωτείο της. Η γεωπολιτική άσκηση καθοριστική επίδραση, καθώς η περιοχή μας συγκλονίσθηκε, επί δύο αιώνες από ριζικές ανακατατάξεις και καταστροφικούς πολέμους. Το έθνος, τέλος, καρπώθηκε μια πολιτισμική πρόοδο, γιατί ζούσε σε τόπους ένδοξους με υψηλά συμβολικό φορτίο για το φαντασιακό της νεωτερικής Ευρώπης.

Ξανάρχομαι, κλείνοντας, στο αρχικό ερώτημα: τι μας λέει το παρελθόν των 200 χρόνων για την προβλεπόμενη δύσβατη εποχή που έχουμε εισέλθει; Νομίζω ότι στην περίπτωση της Ελλάδας καλό είναι να κρατήσουμε ότι αυτό το έθνος κράτος ήταν πιο ανοικτό στις μεταπτώσεις της ιστορικής συγκυρίας, παρά στις αδράνειες και τις συνέχειες της παράδοσης. Και από αυτό –κατά τη γνώμη μου– βγαίνουν δύο πορίσματα, εξαιρετικά επίκαιρα. Πρώτον, η ευαισθησία που έχει αυτή η χώρα στις μεταπτώσεις του διεθνούς πλαισίου –όπως συμβαίνει

και σήμερα. Δεύτερον, η ιδιαίτερη σημασία που έχει για τις τύχες της χώρας η ποιότητα των εθνικών ηγεσιών, στο μέτρο ακριβώς που η πολιτική έχει μια αυξημένη αυτονομία και προτεραιότητα.

Αν το ερώτημα λοιπόν είναι: μπορούμε; Η ιστορία των 200 χρόνων μας λέει: εξαρτάται από εσάς –από εμάς δηλαδή–, στο χέρι σας είναι να μπορέσετε. Ευχαριστώ πολύ και πάλι για την πρόσκληση.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Εγώ ευχαριστώ, Γιάννη. Να θέσω ένα ερώτημα, το οποίο θα ήθελα να παραμείνει εκκρεμές μέχρι τον δεύτερο γύρο της συζήτησής μας. Συμφωνώ με την προσέγγιση αυτή, το είχα πει και όταν είχα την ευκαιρία να μιλήσω για το βιβλίο σου, το οποίο θεωρώ πάρα πολύ σημαντικό. Η Ελλάδα, λοιπόν, είναι μια χώρα και ένα κράτος παραδόξως νεωτερικό, έστω εις πείσμα της κοινωνίας της. Για αυτό το ερώτημά μου είναι, ενώ εμείς κάνουμε αυτήν τη συζήτηση και κάνουμε αυτήν την αξιολόγηση, γιατί είναι αυτουποτιμητική η πρόσληψη που κυριαρχεί στη συλλογική εθνική συνείδηση, στη συλλογική εθνική μνήμη; Τι είναι εκείνο που δεν μας επιτρέπει να εισπράξουμε αυτήν την επιτυχία και αυτόν τον ορθολογισμό της ιστορίας; Τι είναι εκείνο που επιβάλλει να υπάρχουν μη ορθολογικές αντιστάσεις στην αποδοχή αυτού που εμείς οι ίδιοι κάναμε διαχρονικά; Το θέτω και το αφήνω για να το σκέπτεστε.

Έτσι έρχομαι στον δεύτερο συζητητή, τον Στάθη Καλύβα. Είπα προηγουμένως για το βιβλίο του, ένα από τα πολλά που έχουν ασκήσει πολύ σημαντική επιρροή, για το *Καταστροφές και θρίλεμβοι*. Στάθη, έχεις τον λόγο.

ΣΤ. ΚΑΛΥΒΑΣ: Ευχαριστώ πολύ για την ευκαιρία που μου προσφέρατε να συμμετάσχω σε αυτό το εμβληματικό πάνελ –και θα ήθελα να εξηγήσω αμέσως γιατί το θεωρώ εμβληματικό. Από τη μία, ως πολιτικός επιστήμονας βασίστηκα ιδιαίτερα στη δουλειά των συναδέλφων μου ιστορικών, στην έρευνα π.χ. του Ευάνθη Χατζηβασιλείου και της Κωνσταντίνης Μπότσιου για τον 20ό αιώνα ή στο βιβλίο του Κώστα Κωστή, *Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας*, που ήταν και συνεχίζει να είναι για εμένα μοναδική πηγή έμπνευσης. Με το πρόσφατο βιβλίο του Γιάννη Βούλγαρη μας συνδέει μία κοινή προσέγγιση και πολλά από τα πορίσματα που θα ήθελα να αναφέρω θα επαναλάμβαναν αυτά που θα είχε να μας πει ο ίδιος. Η δε προσέγγισή μου εφαρμόζεται, ιδανικά θα έλεγα, στην περίπτωση της Ελληνικής Επανάστασης και επομένως του βιβλίου που γράφει αυτό τον καιρό ο Άρης Χατζής, ένας άλλος φιλοξενούμενος στο πάνελ αυτό. Αυτός είναι ο ένας λόγος – και είναι και ο πιο προσωπικός. Ο άλλος όμως λόγος που το πάνελ αυτό είναι εμβληματικό είναι πως αναδεικνύει τη μεγάλ-

λη σημασία της ώσμωσης των ιστορικών και των κοινωνικών επιστημών, του μολιάσματος της ιστορίας με τις κοινωνικές επιστήμες, σηματοδοτώντας με το τρόπο αυτόν μια διαδικασία ερευνητικής πρωτοπορίας που έχει ξεκινήσει εδώ και αρκετά χρόνια αλλά είναι πλέον, θεωρώ, κυρίαρχη.

Για να έρθω στο ερώτημά σας, θα έλεγα ότι πράγματι υπάρχει μια σημαντική απόσταση ανάμεσα στην πραγματική πορεία της χώρας στους δύο αιώνες της ανεξαρτησίας της και στην αντίληψη που έχει ο περισσότερος κόσμος γι' αυτήν. Ενώ δηλαδή η πορεία της χώρας υπήρξε αναμφισβήτητα επιτυχημένη, ο περισσότερος κόσμος τείνει να αγνοεί, να παραβλέπει, ή να υποτιμά αυτήν την επιτυχία. Αυτό οφείλεται ενδεχομένως στο γεγονός πως οι διανοούμενοι στην Ελλάδα διακατέχονταν διαχρονικά από ένα είδος ιστορικού μαξιμαλισμού, σύμφωνα με τον οποίο η Ελλάδα αυτοδίκαια σχεδόν –θα έλεγε κανείς– ανήκε στην παγκόσμια πρωτοπορία. Έτσι, η υστέρησή της σε σχέση με τις πιο προηγμένες χώρες του κόσμου γινόταν αντιληπτή ως ιστορική ανωμαλία, προκαλώντας παράλληλα αίσθημα ανασφάλειας και δυσθυμίας. Διαπιστώνοντας όμως μόνο την υστέρηση και παραβλέποντας τις επιτυχίες της χώρας, έπεφταν στον πειρασμό της ερμηνείας της υστέρησης αυτής ως αποτέλεσμα αστοχιών και σφαλμάτων, δίχως τα οποία η χώρα θα βρισκόταν στην παγκόσμια κορυφή. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη στρέβλωση ολόκληρου του πεδίου της ιστορίας της πολιτικής και οικονομικής ανάπτυξης της χώρας, που ουσιαστικά έγινε ένα πεδίο μελετών υστέρησης.

Είναι επομένως χαρακτηριστικό –και για αυτό θεωρώ ιδιαίτερα emblemατικό αυτό το πάνελ– πως για πολλά χρόνια το βασικό πλαίσιο, μέσα από το οποίο αναλύθηκε η ελληνική ιστορία, όπως πολύ σωστά έχει περιγράψει και ο Γιάννης Βούλγαρης στο βιβλίο του, βασίστηκε ρητά ή υπόρρητα στη νεομαρξιστική θεωρία της εξάρτησης, σύμφωνα με την οποία την Ελλάδα την κρατούσαν χαμηλά κάποιες δυνάμεις με πρώτο υπαίτιο την πολιτική και οικονομική εξάρτησή της από τη Δύση. Συνεπώς η απαλλαγή από την εξάρτηση αυτή θα οδηγούσε με μαθηματική βεβαιότητα στην εκτόξευση της χώρας. Πρόκειται δηλαδή για την πλήρη αναστροφή της πραγματικότητας, αφού γνωρίζουμε πως στον βαθμό που η χώρα μας προχώρησε, αυτό το οφείλει στην προσπάθειά της να συνδεθεί με τη Δύση!

Η θεωρία αυτή της υστέρησης πέρασε στον πολύ κόσμο μέσω των βιβλίων, του Τύπου και της τέχνης (κυρίως ποίηση, λογοτεχνία, θέατρο, τραγούδι) και μετατράπηκε στην κυρίαρχη ιδεολογία που ταυτίστηκε και με την εξουσία μετά το 1981. Το ζητούμενο της απαλλαγής της Ελλάδας από την εξάρτηση και τους «προστάτες» («η Ελλάδα ανήκει στους Έλληνες») άνηψε και κυριάρχησε, έγινε κάτι το αυτονόητο που τελικά διαπέρασε κομματικά στεγανά και πολιτικές

ιδεολογίες. Το αφήγημα αυτό αμφισβητήθηκε και καταρρίφθηκε ερευνητικά μέσα στην τελευταία εικοσαετία. Τα ερευνητικά αυτά πορίσματα έχουν πλέον αρχίσει να διαχέονται και στην κοινωνία.

Είναι τελικά η Ελλάδα μια ιδιαίτερη περίπτωση ή «περίπτωση εργαστηρίου»; Η απάντηση που προσπάθησα να δώσω στο βιβλίο μου *Καταστροφές και θρίλεμφοι*, βρίσκεται στη διαλεκτική σχέση ανάμεσα σε δύο αντίθετες έννοιες του πρώιμου και του ύστερου. Όπως ανέφερα, η κυρίαρχη αίσθηση στη χώρα είναι αυτή της καθυστέρησης ή της υστέρησης: είμαστε μια χώρα της ημιπεριφέρειας που αποτυγχάνει στο catch-up, στο να πιάσει δηλαδή, να φθάσει τους καλύτερους. Είμαστε δηλαδή συνεχώς πίσω ασθμαίνοντας, ή για να το μεταφράσω στην καθομιλουμένη «Μας κρατάνε κάτω». Το catch-up, όμως, πρέπει να το εντάξουμε μέσα στην έννοια του πρώιμου. Αυτό που θέλω να πω είναι πως η Ελλάδα βρίσκεται στην πρωτοπορία του δεύτερου κύματος των χωρών που επιχειρούν να κατακτήσουν τη νεωτερικότητα, στην ουρά των οποίων βρίσκονται οι χώρες που αποκτούν την ανεξαρτησία τους στην περίοδο της μετα-αποικιοποίησης μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι, όπως την έχω περιγράψει, μια περίπτωση «πρώιμης υστέρησης». Αυτό δεν την καθιστά ιδιαίτερη περίπτωση με όρους διεθνούς σύγκρισης, αλλά της προσδίδει μια ιδιαιτερότητα στο εσωτερικό των διεθνών τάσεων που καθορίζουν τα χαρακτηριστικά της.

Η Ελλάδα είναι τελικά περίπτωση χώρας που προσπαθεί να προσεγγίσει στόχους που βρίσκονται σε προφανή αναντιστοιχία με τις αντικειμενικές συνθήκες και τους πόρους που διαθέτει. Προσπαθεί, φέρ' ειπείν, να εισάγει και να εφαρμόσει πολιτικούς θεσμούς που δεν αντιστοιχούν στο επίπεδο της οικονομικής και της πολιτισμικής της ανάπτυξης. Διακρίνουμε δηλαδή μια υπέρμετρη φιλοδοξία, ένα είδος μαξιμαλισμού. Αυτό έχει δύο πολύ ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά. Αφενός, προκαλεί συγκρούσεις και σπρώχνει τη χώρα πέρα από τα όριά της, με αποτέλεσμα κάποιες φορές να οδηγεί στις μεγάλες αποτυχίες που όλοι γνωρίζουμε. Έχει όμως και ένα δεύτερο στοιχείο. Ακριβώς επειδή η Ελλάδα βρίσκεται στην ιδιαίτερη θέση ή στο μεταίχμιο της «πρώιμης υστέρησης», είναι στην πρωτοπορία των χωρών που επιχειρούν ή θα επιχειρήσουν το catch-up. Διαθέτει, επιπλέον, και ένα μοναδικό συμβολικό κεφάλαιο, την κλασική αρχαιότητα, που της προσδίδει μια μοναδική λάμψη στη Δύση. Ο συνδυασμός αυτών των δύο παραγόντων, της πρώιμης (και με την έννοια αυτή πρωτοποριακής) προσπάθειας για catch-up και της ρητορικής αναφοράς στον κλασικό πολιτισμό, προσδίδουν στις μεγάλες της καταστροφές μια παγκόσμια διάσταση, εντελώς εκτός κλίμακας με το μέγεθος της χώρας. Το γεγονός αυτό θα οδηγήσει σε μεγάλες εξωτερικές παρεμβάσεις, με τελικό αποτέλεσμα η χώρα να καταφέρνει να ξεπερνά, χωρίς λιγότερες απώλειες από αυτές που θα αντιστοιχούσαν

στις καταστροφές αυτές. Οι κύκλοι αυτοί φιλόδοξων σχεδίων, καταστροφών και διασώσεων, χωρίς να είναι βέβαια μοναδικοί ή εξαιρετικοί, διακρίνονται στο σύνολό τους από κάποια ιδιαιτερότητα.

Πρόκειται για ένα ερμηνευτικό σχήμα που μας επιτρέπει να καταλάβουμε το πώς κατάφερε μια χώρα, με ελάχιστες δυνατότητες όταν ξεκινούσε, όπως έχει περιγράψει πολύ ωραία ο Κώστας Κωστής στο βιβλίο του, να επιτύχει τελικά πολύ περισσότερα από όλες τις άλλες χώρες που ξεπήδησαν από την ίδια μήτρα, δηλαδή την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Ας φανταστούμε έναν παρατηρητή που μελετά την Οθωμανική Αυτοκρατορία το 1820 και διερωτάται ποια περιοχή θα αναπτυχθεί περισσότερο ύστερα από δύο αιώνες, το 2020, πολύ δύσκολα θα επέλεγε τη σημερινή γεωγραφική Ελλάδα, μια περιθωριακή τότε περιοχή από κάθε άποψη.

Το ερώτημα που ξεπροβάλλει στο σημείο αυτό είναι γιατί διακρίνεται η Ελλάδα γι' αυτό το πρώιμο στοιχείο στις επιδιώξεις και τις φιλοδοξίες της; Πιστεύω πως αυτό οφείλεται σε μια σειρά από παράγοντες που περιλαμβάνουν τη σχέση με την κλασική αρχαιότητα, όπως ανέφερα ήδη, αλλά και την παιδεία, την έντονη εξωστρέφεια, τη διεθνή κινητικότητα, το εμπόριο και τον κοσμοπολιτισμό. Αρχικά, είναι οι έμποροι και η Διασπορά που μεταφέρουν ιδέες και εμπειρίες, και που τροφοδοτούν τα μεγάλα οράματα και σχέδια ανάπτυξης, συχνά παρασύροντας πληθυσμούς που δεν έχουν αναγκαστικά την ίδια αντίληψη, με ενδεχόμενο, πολλές φορές, να οδηγούμαστε σε μεγάλες συγκρούσεις. Είναι πολύ χαρακτηριστικές, για παράδειγμα, οι συγκρούσεις στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης ανάμεσα σε ομάδες ανθρώπων με τελείως διαφορετική κοσμοαντίληψη για το τι ακριβώς ήταν και σήμαινε η Ελληνική Επανάσταση, τι ήταν αυτό δηλαδή που έκαναν, τι ήταν αυτό που επιδίωκαν. Αυτό εξηγεί πολλές από τις συγκρούσεις, πολλούς από τους διχασμούς και, τελικά, την επιτυχημένη πορεία της χώρας. Από αυτήν την άποψη, η ελληνική περίπτωση είναι μια ιδιαίτερα πετυχημένη αλλά και κάπως ανορθόδοξη περίπτωση catch-up. Όπως έγινε σαφές –για να έρθω στο τρίτο ερώτημα–, θεωρώ ότι συνολικά, με βάση όλους τους δείκτες που διαθέτουμε, η περίπτωση της Ελλάδας είναι μια επιτυχημένη περίπτωση σε σχέση και με το από πού ξεκίνησε και με το πού βρίσκεται συγκριτικά με τον υπόλοιπο κόσμο.

Ένα άλλο εμπόδιο που υπάρχει συχνά στη δυσκολία της αποδοχής της Ελλάδας ως επιτυχημένης περίπτωσης, είναι μία, θα έλεγα, σχεδόν παιδικού επιπέδου σύνδεση που γίνεται με την αρχαιότητα: επειδή ο κλασικός πολιτισμός ήταν τόσο μπροστά από την εποχή του, το γεγονός πως εμείς δεν διεκδικούμε τέτοιες δάφνες εύκολα εκλαμβάνεται ως αποτυχία. Είναι, θα έλεγα, μια μορφή του συνδρόμου των παιδιών πετυχημένων γονιών.

Όπως όμως είπα, βρισκόμαστε σε μια νέα φάση –και νομίζω το έχει πει και ο Κώστας Κωστής παλιότερα– μια φάση «αλλαγής υποδείγματος» ως προς την ιστορική μας αντίληψη. Θα ομολογήσω πως, για πρώτη φορά, βλέπω να διαμορφώνεται με συστηματικό τρόπο μια διαφορετική προσέγγιση για την αποτίμηση της ελληνικής ιστορίας: μια προσέγγιση που δεν τονίζει αποκλειστικά ή κυρίως τις αποτυχίες μας, ούτε θέτει μαξιμαλιστικούς στόχους. Αντίθετα, αναδεικνύει θετικά αλλά ρεαλιστικά πρότυπα και θέτει –πιστεύω με αυξανόμενη επιτυχία τα τελευταία χρόνια– μια σειρά από ερμηνευτικά σχήματα που δεν είχαν έως τώρα παρουσιαστεί με τόσο συγκροτημένο και συστηματικό τρόπο.

Οπότε βρισκόμαστε, θεωρώ, μπροστά σε μια μοναδική ευκαιρία αναδιαμόρφωσης της γενικότερης αντίληψης της απόκτησης μιας εθνικής αυτοπεποίθησης που να βασίζεται, όμως, σε σοβαρά και ρεαλιστικά θεμέλια. Αυτό είναι προϋπόθεση για να μπορέσουμε να περάσουμε στην επόμενη φάση, ύστερα από τη δοκιμασία της δεκαετούς κρίσης με την προσθήκη της πανδημίας. Είναι προϋπόθεση, δηλαδή, μιας νέας πετυχημένης πορείας.

Από αυτήν την άποψη –για να κλείσω– θεωρώ ότι η επέτειος των 200 ετών είναι μια πραγματική ευκαιρία ώστε αυτό το ερευνητικό κεκτημένο, που άρχισε να διαχέεται τα τελευταία δέκα χρόνια, να γίνει ευρύτερη συνείδηση. Οι μεγάλες επέτειοι είναι πυκνές από πλευράς ιστορικών προβληματισμών και συζητήσεων, επιτρέπουν τη διοχέτευση αυτών των καινούριων αντιλήψεων και πορισμάτων. Θεωρώ ότι αυτή είναι η πρόκληση και πιστεύω πως, παρά τις δυσκολίες, το 2021 θα μπορούσε να σηματοδοτήσει μια καινούρια αρχή. Αυτή είναι λοιπόν η ευχή και η ελπίδα μου, και γι' αυτό θεωρώ πως το συνέδριο αυτό λειτουργεί προς την κατεύθυνση αυτή. Σας ευχαριστώ πολύ.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ευχαριστώ για την πάρα πολύ ωραία και σύντομη, ευσύνοπτη και πολύ καλά στοχευμένη παρουσίαση. Αν έχω καταλάβει καλά, υπάρχει ένα πρόβλημα διαχείρισης της συνείδησης του ιστορικού πλεονεκτήματος. Αν έχω καταλάβει καλά, οι Έλληνες αρχίζουμε να βλέπουμε ιστορικά τον εαυτό μας μέσα από τα μάτια των ξένων. Ο φιλελληνισμός του 19ου αιώνα μας έχει επηρεάσει πάρα πολύ στην αυτοπρόσληψή μας. Αυτή η συνείδηση του ιστορικού προνομίου λειτουργεί παρακινητικά, γιατί μας επιτρέπει να θέτουμε υψηλούς στόχους, γιατί δικαιωματικά μπορούμε να το κάνουμε αυτό: αλλά γεννά και ένα πολύ μεγάλο «εθνικό ανικανοποίητο», γιατί σε σχέση με τους στόχους πάντα υπολειπόμαστε και αυτό, ενδεχομένως, έχει λειτουργήσει ως φαύλος κύκλος –το θέτω αυτό για να το σκεπτόμαστε έως τον δεύτερο γύρο– και αναδεικνύεται ένα στοιχείο –θα χρησιμοποιήσω έναν όρο θεολογικό– αποφαικότητας στην

ελληνική ιστορία. Δηλαδή, η Ελλάδα φλέγεται αλλά δεν καίγεται, είναι φλεγόμενη αλλά μη καιομένη, όπως η βάτος, μερίζεται αλλά δεν διαιρείται, όπως λέγεται στην ευχή της Θείας Ευχαριστίας. Αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία, γιατί είναι ένα στοιχείο το οποίο έχει μία υπεραξία, ως το πούμε έτσι, ιδεολογική, συνειδησιακή, την οποία δεν ξέρουμε, τελικά, πού να τη βολέψουμε ακριβώς ως δύναμη, ως εθνικό έλπι vital ως πούμε. Αλλά αυτά όλα είναι ερωτήσεις για να τροφοδοτήσουν τη συζήτηση, δηλαδή δώστε τους όση αξία πράγματι έχουν, όχι την ονομαστική τους αξία, την πραγματική τους αξία.

Ερχόμαστε έτσι, με τη γέφυρα αυτή, στον Αριστείδη Χατζή, ο οποίος θα τα δει τα θέματα υπό δύο οπτικές γωνίες όπως αντιλαμβάνομαι, την οπτική γωνία του πρώιμου 19ου αιώνα που διερευνά, και την οπτική γωνία της φιλελεύθερης και νεωτερικής σκέψης, με την οποία ασχολείται εξ επαγγέλματος. Αριστείδη.

Α. ΧΑΤΖΗΣ: Έτσι ακριβώς. Καταρχάς να ευχαριστήσω εσάς, τον αγαπημένο μου καθηγητή, αλλά και τον Κύκλο Ιδεών για την τιμητική πρόσκληση να συμμετάσχω σε αυτήν την αποτίμηση, στο τελικό πάνελ, στη στρογγυλή τράπεζα που θα είχαμε αν δεν υποφέραμε από την πανδημία. Το συνέδριο ήταν και ενδιαφέρον και χρήσιμο πολύ για μένα, καθώς ολοκληρώνω το βιβλίο μου για την Ελληνική Επανάσταση και, παρακολουθώντας τις εισηγήσεις ειδικά για τον 19ο αλλά και για τον 20ό αιώνα, μου δόθηκε η ευκαιρία να ξαναδώ τα πράγματα από μία απόσταση δύο αιώνων, να τα επανεκτιμήσω, να τα κατανοήσω καλύτερα.

Νομίζω ότι αυτό που πέτυχε το συνέδριο, καθώς ολοκληρώνεται, είναι να δώσει ένα πολύ χρήσιμο πανόραμα αυτών των 200 ετών και είναι τώρα η ώρα να απαντήσουμε σε αυτά τα έξι ερωτήματα που έθεσε ο Βαγγέλης Βενιζέλος στην αρχή, ερωτήματα που είναι αναγκαστικά ρητορικά. Νομίζω, όμως, ότι είμαστε σε θέση πλέον να δώσουμε κάποιες αρχικές απαντήσεις, αρκετά καλά τεκμηριωμένες.

Από τα ερωτήματα που θέσατε, αν και έχω τον πειρασμό να απαντήσω σε όλα και αναλυτικά, θα περιορισθώ στα δύο πρώτα, γιατί εκεί ελπίζω ότι έχω κάτι πιο ενδιαφέρον να πω, καθώς έχω μπει όχι ως φιλοξενούμενος αλλά ως μέτοικος (μακάρι να πάρω και την υπηκοότητα κάποια στιγμή) στον χώρο της Ιστορίας του Νέου Ελληνισμού, που με ενδιαφέρει πάρα πολύ. Θα προσπαθήσω, λοιπόν, να δώσω κάποιες απαντήσεις στα δύο πρώτα ερωτήματα που αφορούν, καταρχάς, την περίοδο 1821-1832, με την οποία ασχολούμαι, αλλά οι απαντήσεις αυτές θα μας βοηθήσουν αρκετά στην κατανόηση όσων ακολούθησαν από το 1833 και μετά.

Έχω ακούσει την αρχική ομιλία του Κώστα Κωστή και τη συζήτηση μαζί σας, οπότε ξεκινώ λέγοντας ότι συμφωνώ απολύτως με τα βασικά σημεία και

θα προσπαθήσω να διαφοροποιηθώ οριακά. Πράγματι, συμφωνώ, η Ελλάδα δεν είναι μοναδική περίπτωση. Προφανώς αυτό που συνέβη στην Ελλάδα το 1821-1832, γιατί τότε, στα τέλη του 1832, ολοκληρώνεται η Επανάσταση, πρέπει να ενταχθεί σε ένα πλαίσιο και στο παιχνίδι ισορροπίας των Δυνάμεων. Ναι, η Ελλάδα ξεκινά ως ένα *buffer state* –έχει δίκιο ο Κώστας Κωστής– όπως και οι άλλες χώρες που εκείνη την εποχή αποκτούν την ανεξαρτησία τους στην Ευρώπη (Ελβετία, Βέλγιο). Ναι, το δημοκρατικό πείραμα οφείλεται σε αυτήν την πολυκεντρικότητα, στον ανταγωνισμό ισχυρών πολιτικών παραγόντων, που κανένας δεν μπορεί να κυριαρχήσει απολύτως έναντι των άλλων. Αλλά, ας δούμε κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά αυτού του ελληνικού πειράματος, γιατί ένα πείραμα οπωσδήποτε διεξάγεται στην ελληνική περίπτωση –αλλά δεν μπορούμε να μιλούμε για πειραματόζωα και πειραματιστές, γιατί οι ρόλοι δεν είναι καθόλου ξεκάθαροι. Το «πείραμα» αυτό προσδίδει στην ελληνική περίπτωση κάποια στοιχεία που τη διαφοροποιούν από την εμπειρία άλλων κρατών και, νομίζω, είναι αυτά τα στοιχεία που την καθιστούν τόσο ενδιαφέρουσα και, επίσης, τη μετατρέπουν σε επιτυχημένο παράδειγμα.

Για εμένα, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Ελληνικής Επανάστασης, που τη διαφοροποιεί σημαντικά, είναι μία λέξη, η λέξη «μετέωρη». Η Ελληνική Επανάσταση, όταν ξεκινά, είναι μετέωρη και επειδή είναι τόσο μετέωρη, όλα τα ενδεχόμενα παραμένουν ανοικτά έως σχεδόν το τέλος.

Γιατί είναι μετέωρη; Είναι μετέωρη σε τρεις διαφορετικές διαστάσεις. Κατ'αρχάς, τα προηγούμενα 50 χρόνια, τουλάχιστον από το 1770 και μετά, ίσως και νωρίτερα, οι Έλληνες εμποδίζουν ένα κυρίως πράγμα, ότι η μοίρα τους συνδέεται με εκείνη της Ρωσίας. Παρά την απογοήτευση των Ορλωφικών, κανείς στην Ελλάδα δεν αμφισβητεί ότι οποιαδήποτε εξέγερση θα πρέπει να έχει τη στήριξη της Ρωσίας, ή να εντάσσεται στον ρωσικό σχεδιασμό. Για την ακρίβεια δεν μιλάμε για το σύνολο του Ελληνισμού, για τα 2,5-3 εκατ. αλλά για μερικές χιλιάδες Έλληνες οι οποίοι προβληματίζονται επάνω σε αυτά τα ζητήματα, οι περισσότεροι από αυτούς ζουν στη Διασπορά. Αυτοί λοιπόν προσβλέπουν προς τη Ρωσία, έχουν γίνει πιο πραγματιστές, αλλά και πάλι από τη Ρωσία περιμένουν σχεδόν τα πάντα. Όμως, στις 14 Μαρτίου 1821 η Ρωσία εξαφανίζεται από την εικόνα. Είναι η ημέρα που στέλνει, ύστερα από εντολή του τσάρου Αλεξάνδρου, ο Καποδίστριας στον Υψηλάντη την περίφημη επιστολή με την οποία αποκρημίζει την επανάσταση. Τώρα το μόνο που μπορεί να προσφέρει η Ρωσία –αυτό επιτυγχάνει ο Καποδίστριας– είναι η ουδετερότητα. Καλή η ουδετερότητα, χρήσιμη είναι, αλλά δεν αρκεί, διότι, μεταξύ των άλλων, οι επαναστάτες φέρουν και το πολιτικό κόστος της ρωσικής προστασίας, την οποία δεν

απολαμβάνουν. Πρέπει να αποδείξουν ότι δεν είναι όργανα των Ρώσων, κάτι καθόλου εύκολο· παίρνει αρκετό χρόνο για να γίνει.

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο μένει μετέωρη η επανάσταση είναι η πλήρης αποκοπή από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Αν σκεφθούμε λίγο: για 400 χρόνια αυτός είναι ο πολιτικός φορέας που ελέγχει τους Ρωμιούς ραγιαδες, που έχουν γίνει επαναστάτες τώρα, αυτός είναι ο διαμεσολαβητής των ορθοδόξων με τον σουλτάνο, για αυτό είναι και μεγάλο πολιτικό σφάλμα η εκτέλεση του Πατριάρχη. Η κεφαλή των Ρωμιών εξαφανίζεται από το προσκήνιο.

Ο τρίτος παράγοντας της αβεβαιότητας είναι η εξαφάνιση της κοσμικής ηγεσίας που διεκδικεί, κατά κάποιον τρόπο το γένος από το πολιτικό μονοπώλιο της Εκκλησίας. Ξεκινά η επανάσταση και πολύ σύντομα εξαφανίζεται ο αρχηγός της, ο Υψηλάντης φυλακίζεται στο Μουκάτσεβο. Η δε Φιλική Εταιρία, κατά κάποιον τρόπο, εξαφανίζεται και αυτή. Πού είναι η Ανωτάτη Αρχή; Για διάφορους λόγους φεύγει από την εικόνα, δεν φταίει η ηγεσία της Φιλικής βέβαια γι' αυτό. Έχει γίνει εξαιρετική δουλειά από τη Φιλική Εταιρία, ιδίως σε επίπεδο κινητοποίησης στον ελληνικό χώρο των μικρομεσαίων στελεχών – η δουλειά αυτή φαίνεται στη συνέχεια – αλλά, εκτός από τον Περραιβό και τον Παπαφλέσσα, που πραγματικά παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο, όλα τα υπόλοιπα μέλη της Ανωτάτης Αρχής εξαφανίζονται ή τους «εξαφανίζουν».

Ξεκινά, λοιπόν, μια επανάσταση χωρίς εξωτερική στήριξη για ένα έθνος που δεν υπάρχει ουσιαστικά ακόμα ως μια συγκροτημένη συλλογική οντότητα, ακέφαλο μετά από 400 χρόνια σκλαβιάς. Η επανάσταση ξεκινά χωρίς ηγεσία και δεν μπαίνω καν στη συζήτηση για τα πολεμοφόδια που δεν υπάρχουν, την έλλειψη εκπαιδευμένων στρατιωτών κ.λπ. Έχει, λοιπόν, απόλυτο δίκιο ο Κολοκοτρώνης – το εξέφρασε καλύτερα από οποιονδήποτε άλλον –, όταν λέει στον Τερτσέτη «Ο κόσμος μας έλεγε τρελούς». Γιατί είναι μια τρέλα αυτή η επανάσταση, όταν ανατρέπονται από την αφετηρία τα πάντα, δεν υπάρχουν οι προϋποθέσεις επιτυχίας και η επανάσταση βασίζεται –ας το πούμε κι αυτό– σε αέρα κοπανιστό, και συγκεκριμένα στα παραμύθια του Παπαφλέσσα, ότι οι Ρώσοι αυτή τη στιγμή βρίσκονται έξω από την Κωνσταντινούπολη, ότι γίνονται τρομοκρατικές ενέργειες εκεί, κ.λπ. Όμως η επανάσταση μεταδίδεται στο σύνολο της νότιας Βαλκανικής ως ηλεκτρικό σοκ, και αυτό είναι το αποτέλεσμα της εξαιρετικής προεργασίας της Φιλικής Εταιρίας αλλά και του κλίματος που έχει δημιουργήσει ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Η ταχύτητα αυτή είναι απίστευτη και σημαίνει ότι υπάρχει κάτι από πίσω –θα δούμε τι είναι αυτό το κάτι που υπάρχει.

Πώς μαζεύονται όλα αυτά, ποιος τα βάζει σε κάποια σειρά με πιθανότερες επιτυχίας; Η τύχη της επανάστασης είναι η ύπαρξη κάποιων προσώπων και

κάποιων ομάδων. Καταρχάς είναι ο Κολοκοτρώνης, ο οποίος έχει το φιλόδοξο στρατηγικό σχέδιο για την κατάληψη της Τριπολιτσάς, το οποίο στην αρχή της επιχείρησης φαίνεται ανεδαφικό. Επιμένει όμως ο Κολοκοτρώνης και δικαιώνεται, όπως θα δικαιωθεί και το δεύτερο σχέδιό του, όταν η πρώτη στρατιά και η μοναδική που θα μπει στην Πελοπόννησο έως τον Φεβρουάριο του 1825 θα συντριβεί στα Δερβενάκια. Αυτό αλλάζει τα πράγματα, δεν το περιμένει κανείς, ούτε οι Οθωμανοί, ούτε οι Ευρωπαίοι, ούτε ο Μέττερνιχ (Metternich), ούτε οι Ρώσοι· όλοι θεωρούν δεδομένο ότι η επανάσταση είναι μια υπόθεση εβδομάδων, άντε μηνών. Αλλά αυτή η ικανότητα του Κολοκοτρώνη φθάνει στα όριά της το 1825, όταν θα αποβιβαστεί ο αιγυπτιακός στρατός. Είναι ελάχιστα αυτά που κατορθώνει απέναντι σε ένα τακτικό και καλά εκπαιδευμένο στρατό. Ο ίδιος το αντιλαμβάνεται καλύτερα από κάθε άλλον και προτείνει να προσκληθεί ο Βρετανός Τσώρτς (Church) για να αναλάβει την αρχιστρατηγία.

Ο δεύτερος παράγοντας, ο οποίος είναι πολύ σημαντικός, είναι οι νησιώτες. Τα πλοία κερδίζουν τον πόλεμο στη θάλασσα. Αυτό δύσκολα μπορεί κανείς να το υποτιμήσει.

Ο τρίτος παράγοντας, ο πολιτικός πρωταγωνιστής αυτής της επανάστασης, είναι ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο οποίος θα κάνει πάρα πολλά πράγματα ταυτόχρονα, μεταξύ των οποίων θα καταφέρει το 1822 να αλλάξει την εικόνα της επανάστασης στην Ευρώπη (είναι δύσκολο αλλά τα καταφέρνει). Η Ελληνική Επανάσταση αντιμετωπίζεται με καχυποψία από τους φιλελεύθερους, γιατί τη θεωρούν ρωσόφιλη· ενώ οι Ρώσοι και γενικά οι πιο συντηρητικοί Ευρωπαίοι δεν τη βλέπουν ως μια εθνική και θρησκευτική επανάσταση αλλά ως φιλελεύθερη. Ο Μαυροκορδάτος κατορθώνει και τους πείθει ότι οι Έλληνες δεν είναι υποχείρια των Ρώσων και ότι η επανάσταση δεν είναι καρμποναρική. Ταυτόχρονα όμως κατορθώνει να τη μετατρέψει σε φιλελεύθερη και να προσφέρει αυτό το μοντέλο διακυβέρνησης, το δημοκρατικό, που βέβαια εξυπηρετεί τον πολυκεντρισμό και ισορροπεί τον πολιτικό ανταγωνισμό, αλλά δημιουργεί σιγά σιγά μια παράδοση, μια θεσμική μνήμη, η οποία έχει μεγάλη διάρκεια και αντοχή. Το κυριότερο που πετυχαίνει είναι ότι μετατρέπει το Μεσολόγγι σε πρωτεύουσα της Ελλάδας –ουσιαστικά αυτό είναι το κέντρο της Ελλάδας, από το 1824 έως το 1826–, εξασφαλίζει το δάνειο, δημιουργεί τα κίνητρα (και εκεί πετυχαίνει τελικά η Ελληνική Επανάσταση), δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη μεγάλη πλειοδοσία μεταξύ Ρωσίας και Αγγλίας στην αρχή και Γαλλίας, ακόμα και Αυστρίας στο τέλος υπέρ των ελληνικών συμφερόντων. Όλο αυτό θα οδηγήσει στη Συνθήκη του Λονδίνου του 1827, που είναι κρίσιμη μεν, αλλά ο μηχανισμός που έθεσε σε λειτουργία ο Μαυροκορδάτος συνεχίζει να αποδίδει έως το 1832. Ο ίδιος ο Γουέλλινγκτον (Wellington), ο οποίος απορρίπτει αρχικά την ιδέα της Ελλάδας

ως ισχυρού buffer state, τελικά καταλήγει να μιλά για «ελληνική αυτοκρατορία», αντιλαμβάνεται δηλαδή ότι το ένστικτο του Κάνινγκ (Canning) ήταν πάρα πολύ σωστό και η πολιτική του εξυπηρετούσε άριστα τα βρετανικά συμφέροντα.

Οι Έλληνες, λοιπόν, πετυχαίνουν κάτι εξαιρετικά δύσκολο για δύο κυρίως λόγους. Γιατί επιδεικνύουν μια εκπληκτική αντοχή στο στρατιωτικό επίπεδο –οι Έλληνες αγρότες ή οι Έλληνες ναύτες που πολεμούν ασταμάτητα για περισσότερο από έξι χρόνια–, αλλά έχουν και μια πραγματικά πολυδιάστατη εξωτερική πολιτική που αξιοποιεί αυτήν την αντοχή. Η οποία επενδύει στην προσδοκία, την ελπίδα ίσως, ότι το σύστημα της Βιέννης είναι τελικά εύθραυστο και ότι οι Έλληνες μπορούν σαν σφήνα να το αποδομήσουν, φτάνει να δελεάσουν τον πιο αδύναμο κρίκο, τη Μεγάλη Βρετανία που αντιμετωπίζει την πολιτική Μέτερνιχ με μεγάλο σκεπτικισμό. Η πολιτική αυτή του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου δικαιώνεται πλήρως.

Όλα αυτά οδηγούν σε ένα τόσο συνολικό και ριζικό αναπροσανατολισμό των Ελλήνων, των ραγιάδων, των Ρωμιών, που δεν κοιτούν πια προς την Κωνσταντινούπολη μόνο ή τη Ρωσία, αλλά και προς την Αγγλία και τη Γαλλία, ακόμα και προς τις Ηνωμένες Πολιτείες. Το πιο προοδευτικό κομμάτι του έθνους έχει ως πολιτειακό πρότυπο τις Ηνωμένες Πολιτείες, δηλαδή ο Κοραΐς, ο Πολυζωΐδης, ο Μάγερ, ο Παναγιώτης Σούτσος. Εκεί, λοιπόν, βρίσκεται η ρίζα του δυισμού που δεν πρέπει να μας κάνει καμία εντύπωση –είναι αναμενόμενος ο δυισμός. Δεν είναι δυνατόν αυτός ο ταχύς αναπροσανατολισμός να μη μας αφήσει κάποια σημάδια, κάποιες δυσκινησίες –στην περίπτωση αυτή τον κυρίαρχο δυισμό. Αλλά πολιτισμικό δυισμό βλέπουμε σήμερα και στις Ηνωμένες Πολιτείες, δεν είναι ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της Ελλάδας.

Η Ελλάδα μετατρέπεται και σε ένα εργαστήριο ιδεών για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ότι υπάρχει ένα πολύ υψηλό ποσοστό, σε σχέση με το γενικό πληθυσμό, διανοουμένων. Ο Φίνλεϋ (Finlay), που δεν μας χαρίζεται, γράφει εντυπωσιασμένος για το πόσο Έλληνες ξέρουν να διαβάζουν, πόσοι Έλληνες μεταφέρουν ιδέες κ.λπ. Αυτή η ομάδα των ανθρώπων που έρχεται στην Ελλάδα με λαχτάρα να παίξει πολιτικό ρόλο, τελικά κυριαρχεί σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι της έχει αναγνωριστεί. Ενισχύεται, φυσικά, από τον πολύ ριζοσπαστικό, τον φιλελεύθερο βρετανικό κύκλο του Μπένθαμ (Bentham), ο οποίος υποτίθεται ότι αποτυγχάνει στο πείραμα που κάνει στην Ελλάδα. Όμως συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο. Δεν αποτυγχάνει, διότι ενισχύει αυτούς τους Έλληνες φιλελεύθερους. Για παράδειγμα, γίνεται ένα εντυπωσιακό πείραμα στον Τύπο, πείραμα το οποίο καταλήγει στην απόλυτη κυριαρχία των φιλελεύθερων ιδεών, την ιδεολογική κυριαρχία σε επίπεδο γραπτού λόγου, καθώς οι εφημερίδες ελέγχονται πλήρως από τους φιλελεύθερους. Από το πρώτο τεύχος μέχρι το τελευταίο, πε-

ρισσότερες από 3.000 σελίδες διαβάζονται μέσα σε τρία χρόνια, δεν είναι λίγο. Για τι είδος φιλελεύθερους μιλάμε; Για φιλελεύθερους με την πιο ριζοσπαστική αιζέντα για την Ευρώπη εκείνη την εποχή. Κατορθώνουν αυτοί οι άνθρωποι να ελέγχουν πλήρως και τις ιδέες και τους θεσμούς, και να καθορίζουν την ορολογία της επανάστασης. Την ορολογία αυτή την καθορίζουν σε τόσο μεγάλο βαθμό που δεν υπάρχει πρόκριτος ή οπληρχηγός και στην ψηλότερη κορυφή των Αγράφων που να μην τη χρησιμοποιεί.

As φανταστείτε λοιπόν ότι είστε ένας τέτοιος αρματολός ή ένας προεστός που έχει δει να ανατρέπονται τα πάντα γύρω του, οι βασικές προκείμενες που είχε βασίσει την εικόνα του για τον κόσμο –το σύμπαν γύρω του να καταρρέει. Έχεις την ευκαιρία βέβαια να προσαρμοσθείς, να ξαναμπείς στο παιχνίδι· δεν μπορείς να ελέγξεις όμως τους όρους του παιχνιδιού, τους όρους του παιχνιδιού τους θέτουν άλλοι πλέον. Αυτή, λοιπόν, η παραδοσιακή κοινωνία εσωτερικοποιεί τους κανόνες, σταδιακά μετατρέπεται σε νεωτερικό υποκείμενο, δεν αμφισβητεί τους όρους του παιχνιδιού –εγώ δεν έχω δει, τουλάχιστον, να τους αμφισβητούν σοβαρά, τους αποδέχονται σχεδόν αυτόματα. Ακόμα και όταν αυτοί οι παραδοσιακοί παίκτες δεν λειτουργούν ως νεωτερικά υποκείμενα, δεν απορρίπτουν τη νεωτερικότητα αλλά τη διεκδικούν ή ζητούν να συνεχίσουν να έχουν ρόλο μέσα στο πλαίσιο που αυτή καθορίζει.

Κάθε επανάσταση επιταχύνει τους χρόνους και τις διαδικασίες, αλλά στην περίπτωση της Ελλάδας είναι φοβερή η ταχύτητα, αυτές οι στροφές των 180 μοιρών γίνονται με λιγγιώδη ταχύτητα. Δεν χρειάζεται να επαναλάβω για ποιο λόγο είναι επιτυχημένο παράδειγμα η νεότερη Ελλάδα. Τα είπε πολύ καλά την πρώτη ημέρα του συνεδρίου ο Νίκος Αλιβιζάτος, και συμφωνώ απολύτως: για τη θεσμική διάσταση. Σήμερα ο Γιάννης Βούλγαρης αναφέρθηκε συνοπτικά στο σχήμα του νεωτερικού κράτους, το οποίο ο ίδιος προσφάτως το έχει αναδιατυπώσει. Θα προσθέσω μόνο κάτι με το οποίο έχω ασχοληθεί περισσότερο: η Ελλάδα είναι από τις λίγες χώρες που ξεφεύγουν από την παγίδα των χωρών του μέσου εισοδήματος (middle income trap) –στη διεθνή βιβλιογραφία θεωρείται παράδειγμα η Ελλάδα γι' αυτό.

Τελειώνω με την αλλαγή του ιστορικού παραδείγματος, την οποία ήδη την έχουν αναφέρει οι δύο συνάδελφοι που μίλησαν πριν, αλλά θέλω να τονίσω ότι η πρόσφατη δουλειά (και πραγματικά είναι ευτυχής συγκυρία ότι βρίσκονται σήμερα εδώ) του Κώστα Κωστή, του Στάθη Καλύβα και του Γιάννη Βούλγαρη, που έχουν δει συνολικά την ελληνική ιστορία και μας βοήθησαν να γλιτώσουμε από το μίζερο εθνολαϊκιστικό σχήμα που κυριαρχούσε έως πρόσφατα. Δεν πρόκειται μόνο για τη θεωρία της εξάρτησης –μακάρι να ήταν αυτή, ήταν ένα πιο εκλεπτυσμένο σχήμα. Δεν υπάρχει τίποτα που να εκ-

προσωπεί καλύτερα τον τρόπο που βλέπαμε τον εαυτό μας από αυτό που έχει αποτυπώσει *Το μεγάλο μας τσίρκο* του Ιάκωβου Καμπανέλλη. Είναι η εικόνα της μίζερης Ελλάδας με όλα τα σχετικά συμπλέγματα. Πολύ δημοφιλές αυτό το απλοϊκό σχήμα, κυρίαρχο για δεκαετίες, αλλά αλλάζει τώρα, επιτέλους, το παράδειγμα.

Οπότε η επέτειος των 200 ετών είναι μια πολύ καλή ευκαιρία να δώσουμε ένα τελικό χτύπημα σε αυτό το εθνικολαϊκιστικό σχήμα. Αλλά ταυτόχρονα είναι και πολύ επικίνδυνη συγκυρία, λόγω των διεθνών συνθηκών, αν αυτό το πλήγμα δεν είναι αποτελεσματικό, να ενδυναμωθεί περισσότερο αυτό το απλοϊκό και λανθασμένο σχήμα και να θωρακισθεί. Και να το έχουμε να μας βασανίζει για πάρα πολλά χρόνια ακόμα. Σας ευχαριστώ.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Εγώ ευχαριστώ, Αριστείδη μου. Αν έχω καταλάβει καλά, έχεις τεκμηριώσει με την ανάλυσή σου τη φράση του Γιάννη Βούλγαρη ότι η Ελλάδα είναι πρωτίστως έθνος γεωπολιτικό, γιατί πιστεύω ότι το βασικό στοιχείο που αναδεικνύεται από αυτά που λες και που γράφεις είναι ότι η επιτυχία της Ελληνικής Επανάστασης κρίθηκε, όταν το επαναστατημένο έθνος κατάφερε να συνδέσει την τύχη του με τη δυναμική του Ανατολικού Ζητήματος. Ενώ ξεκινούν όλα με άγνοια κινδύνου, ξεκινούν με υπερβολική δόση βολонταρισμού, που ως εκ της φύσεώς του δεν είναι ορθολογικός, ασκείται ένας εκβιασμός προς τη Ρωσία, με την έκρηξη της επανάστασης, ο οποίος καταλήγει μετά να γίνει ένας πολύ ορθολογικός και συμβιβαστικός συνεταιρισμός με τη Βρετανία.

Το ερώτημά μου είναι αν αυτά τα γενετικά χαρακτηριστικά τα αποδέχεται η συλλογική μας μνήμη, ή μάλλον γιατί τα αποβάλλει η συλλογική μας μνήμη, γιατί η συλλογική συνείδηση ρέπει προς θεωρίες όπως αυτές της εξάρτησης; Μήπως γιατί είναι εξαιρετικά αναπαυτικές; Μήπως γιατί σε απαλλάσσουν από όλες τις ευθύνες και όλες τις ενοχές; Μήπως επειδή σε απαλλάσσουν από την ευθύνη του υποκειμένου της ιστορίας και αναθέτουν την ευθύνη αυτή σε άλλους, στους ξένους; Αυτό έχει πολύ μεγάλη σημασία, διότι τέτοιου είδους περιέργες, ανορθολογικές συμπεριφορές και βολонταρισμούς είδαμε στο δημοψήφισμα του 2015, όπου το έθνος ζητά «όχι» και συμβιβάζεται με το απόλυτο «ναι», διότι χάνουν την αξία τους πια τα αιτήματα, υπάρχει μια αποκόλληση των αιτημάτων από τον πραγματισμό, και κανείς τελικά δεν δέχεται την ευθύνη του πραγματισμού, όλοι θέλουν να μένουν στο επίπεδο της ρητορικής προσέγγισης και του ρητορικού εξωραϊσμού, έστω και α...ν αυτός είναι απολύτως ανορθολογικός. Στα θέτω αυτά για να τα σκέπτεσαι, όσο θα μιλήσουν οι υπόλοιποι συνομιλητές μας.

Απλώς να πω για τον Μπένθαμ ότι οι μαθητές του δεν ήταν και τόσο «ανάργυροι», είχαν κάποιο ρόλο στα οικονομικά της επανάστασης και τα δάνεια. Ο Στάνχοπ (Stanhope), ας πούμε, ο περιβόητος συνταγματάρχης, βασικός εκπρόσωπος του Μπένθαμ στην Ελλάδα, έχει παίξει πολύ σημαντικό ρόλο στα δάνεια και τα οικονομικά της επανάστασης. Άρα, οι ιδέες είναι όλες πάντα πολύ καλές, αλλά υπάρχει και ένα χρηματο-οικονομικό σκέλος το οποίο πρέπει να το έχουμε υπόψη μας.

Πάμε τώρα στη σύγχρονη ιστορία με την Κωνσταντίνα Μπότσιου, η οποία θα πάρει τώρα τον λόγο για να μας κάνει τη δική της αποτίμηση και την ευχαριστώ πάρα πολύ και για τη συμμετοχή της στη διοργάνωση και τη διεξαγωγή του συνεδρίου.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Εισαγωγικά, θα ήθελα να υπογραμμίσω ότι αυτή η στρογγυλή τράπεζα επιβεβαιώνει την αμοιβαίως επωφελή συμπληρωματικότητα ιστορίας και πολιτικής επιστήμης.

Η επέτειος των 200 ετών από την Παλιγγενεσία του 1821 αποτελεί, πράγματι, μια πολύτιμη ευκαιρία να διευρυνθεί η γνώση μας για την Ελληνική Επανάσταση μέσα από τη φρέσκια ματιά της σύγχρονης ιστοριογραφίας. Διαθέτουμε σήμερα περισσότερα δεδομένα, ώστε να συμπληρώσουμε ή να αναθεωρήσουμε καθιερωμένες ερμηνείες, καθώς και για να καλύψουμε με τη νηφαλιότητα που χαρίζει η απόσταση τα κενά που αφήνονταν στη φαντασία.

Τα ερωτήματα που τέθηκαν από τον πρόεδρο Ευάγγελο Βενιζέλο οριοθετούν γόνιμα τη συζήτηση. Θα προσπαθήσω να απαντήσω στο πρώτο: κατά πόσον η Ελλάδα αποτέλεσε εργαστήριο ιδεών με αξιώσεις μοναδικότητας. Προφανώς, εργαστήρια θεσμών και ιδεών υπήρξαν και άλλες χώρες –μεταξύ αυτών γειτονικές βαλκανικές ή μεσογειακές χώρες. Η Ελλάδα δεν αποτελεί μοναδική περίπτωση στον κόσμο. Ωστόσο, συνιστά φύσει και θέσει μια ιδιαίτερη περίπτωση με ορισμένα μοναδικά χαρακτηριστικά.

Καταρχάς, βρίσκεται σε ένα γεωπολιτικό και ιδεολογικό σταυροδρόμι. Δεν είναι η ισχυρότερη χώρα της περιοχής, ούτε η πλουσιότερη ή σταθερότερη. Αλλά ορθώνεται σαν ένα ευαίσθητο βαρόμετρο στο σημείο όπου διασταυρώνονται διάφορες κατευθύνσεις και τάσεις: θρησκείες, ιδεολογίες, σφαίρες επιρροής. Ως επακόλουθο, έχει επανειλημμένως ευκαιρίες να διαμορφώσει τις επιλογές της και να διαπραγματευθεί τις συμμαχίες της. Χάρη σε αυτήν τη θέση, το σύγχρονο ελληνικό κράτος υπήρξε «εκ κατασκευής» τόσο αποτέλεσμα όσο και παραγωγός εξελίξεων με αξιοπρόσεκτο διεθνή αντίκτυπο. Η έννοια του «εργαστηρίου» προκύπτει από τη σύνθεση επιμέρους διαστάσεων.

Πρώτον, η Ελλάδα είναι ένα γεωπολιτικό εργαστήριο. Προέκυψε από το Ανατολικό ζήτημα και αναπτύχθηκε γεωγραφικά επάνω στο σημείο τομής διεθνών ανταγωνισμών ισχύος. Στη γένεση του ελληνικού κράτους συνεισέφεραν δύο ιστορικά παραδείγματα: πρώτον, η παραδοσιακή ιδέα ότι η απελευθέρωση θα πραγματοποιούνταν υπό την προστασία της ομοδόξου Ρωσίας· δεύτερον, η νεωτερική στρατηγική, που εναπόθετε την ανεξαρτησία στο δίδυμο φιλελευθερισμού - εθνικισμού, τις κινητήριες δυνάμεις της Αμερικανικής και της Γαλλικής Επανάστασης. Οι δύο κοσμογονικές επαναστάσεις στα τέλη του 19ου αιώνα προσέφεραν μια πρόσθετη διέξοδο στον πόθο δημιουργίας ανεξάρτητου ελληνικού κράτους. Οι Έλληνες αξιοποίησαν και τους δύο διαύλους, ρίχνοντας λάδι στη φωτιά του αγγλο-ρωσικού ανταγωνισμού. Σταδιακά πέρασαν από την αιγίδα του «ξανθού γένους από τον Βορρά» στην κηδεμονία της θαλασσοκράτειρας Αγγλίας. Ουσιαστικά, η αγγλική επιρροή επικαθόρισε την Ελλάδα, καθώς η χώρα αναπτύχθηκε ως ναυτική δύναμη της Ανατολικής Μεσογείου. Η άκαρπη συμμαχία της Ρωσίας με τη βασιλεία του Όθωνα ισχυροποίησε περαιτέρω την αγγλική παρουσία. Στην αλυτρωτική φάση του ελληνικού εθνικισμού, τη Μεγάλη Ιδέα, η Ρωσία άλλαξε στρατόπεδο, αναλαμβάνοντας την προώθηση των ανταγωνιστικών σλαβικών αλυτρωτισμών από το 1870 και μετά. Στις αρχές του 20ού αιώνα τη θέση του αγγλο-ρωσικού ανταγωνισμού πήρε ο αγγλο-γερμανικός. Αυτήν τη φορά, η αντιπαράθεση δεν κρίθηκε σε τοπικούς ή περιφερειακούς πολέμους, αλλά μέσα στον γενικευμένο Μεγάλο Πόλεμο, όπου οι συμμαχίες καθόρισαν τον 20ό αιώνα. Η γεωπολιτική πρωτοκαθεδρία της Αγγλίας συνεχίστηκε έως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, οπότε αντικαταστάθηκε από την επιρροή των ΗΠΑ. Στον Ψυχρό Πόλεμο, η Ελλάδα έγινε και πάλι πεδίο στρατηγικού ανταγωνισμού, αυτήν τη φορά του αμερικανο-σοβιετικού.

Ως μήλον της έριδος μεταξύ χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων για τον έλεγχο της Ανατολικής Μεσογείου –ανάμεσα στα Δαρδανέλια και στο Σουέζ– η Ελλάδα και η Τουρκία (μετά το 1923) αναπτύχθηκαν κλείνοντας «οριζόντια» την πρόσβαση στη θάλασσα, ενώ τα υπόλοιπα βαλκανικά κράτη σχηματίστηκαν μακριά από τις στρατηγικές αυτές προσβάσεις. Η γεωπολιτική κατανομή υπήρξε πολύ διαφορετική από τον αρχικό σχεδιασμό των πάλαι ποτέ κραταιών αυτοκρατοριών της Ρωσίας και της Αυστρίας που εξέταζαν την «κάθετη» μοιρασιά των Βαλκανίων μεταξύ τους στα χρόνια της Ιερής Συμμαχίας.

Ο γεωπολιτικός χαρακτήρας του κράτους καθορίστηκε, παράλληλα, από εθνικές επιλογές. Οι Έλληνες επιδίωξαν να δημιουργήσουν το «πρότυπο βασίλειο» (Ε. Σκοπετέα) της Δύσης στην Ανατολή, το κράτος-ακρίτα. Έτσι, η Ελλάδα αντλούσε στρατηγική σημασία από το γεγονός ότι επηρέαζε τέσσερις «τεκτο-

νικές πλάκες»: την Ανατολική Μεσόγειο, τα Βαλκάνια, την Ανατολική Ευρώπη και την Εγγύς Ανατολή. Η οριοθέτηση δεν εκπλήσσει όσους έχουμε ασχοληθεί ερευνητικά με τον Ψυχρό Πόλεμο. Στα αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών των ΗΠΑ οι ελληνικές υποθέσεις καταχωρούνταν έως τα μέσα της δεκαετίας του 1950 στο Γραφείο Ελληνικών, Τουρκικών και Ιρανικών Θεμάτων (GTI) του Τμήματος της Εγγύς Ανατολής (NEA). Η ένταξη της Ελλάδας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση άλλαξε αργότερα την κατάταξη, αλλά όχι τη γεωπολιτική οπτική γωνία.

Μια δεύτερη διάσταση της εργαστηριακής φύσης της Ελλάδας αφορά την ιδεολογία. Η λειτουργία της ως ιδεολογικού εργαστηρίου προκύπτει σε θέματα, όπως η ιθαγένεια, η ταυτότητα, η σχέση λαού - έθνους, η Μεγάλη Ιδέα κ.ά. Κοινός παρονομαστής είναι η παραδοχή ότι η ελληνικότητα πηγάζει περισσότερο από το έθνος και λιγότερο από το κράτος. Η Ελλάδα είναι μια νεωτερική χώρα, αλλά ταυτόχρονα είναι και μια ιδέα: η ιδέα της κλασικής αρχαιότητας. Στη διαχρονική αυτή αξία καθρεπίστηκε η νεωτερική Ευρώπη, όταν ανακάλυπτε το πρόσωπό της. Η ιδέα της νεωτερικής Ελλάδας αποτελεί, επομένως, οργανικό μέρος της ιδέας της νεωτερικής Ευρώπης. Οι ελληνικές αστοχίες, αντίστροφα, μεταφράζονται σε αστοχίες της Ευρώπης.

Αυτή η εσωτερική πνευματική αλληλεξάρτηση διευκολύνει τους Νεοέλληνες να συμπεριφέρονται σαν «κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας» κατά τον εύστοχο τίτλο του βιβλίου του Κώστα Κωστή. Μας συγχωρούνται λάθη, γίνονται ανεκτές οι παρασπονδίες μας, οι ατυχίες μας. Για το καλό της Δύσης, η Ελλάδα πρέπει να είναι ένα success story. Υπό μία έννοια, είναι καταδικασμένη να πετύχει. Έχοντας επίγνωση της αναγνώρισής της ως μίας ρίζας της νεωτερικής Ευρώπης, η Ελλάδα την αξιοποιεί δεόντως από τον 19ο έως σήμερα. Το ίδιο εθνικό αφήγημα προέταξε όταν έκανε άλμα για να συμμετάσχει στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση δίπλα σε ισχυρές βιομηχανικές χώρες. Το πολιτισμικό κεφάλαιο «Ελλάδα» διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο, τόσο στις διαπραγματεύσεις για τη Σύνδεση με την ΕΟΚ (1961/1962), όσο και στις διαπραγματεύσεις για την πλήρη ένταξη (1975-1979). Πρόκειται για μια χαρακτηριστική αντιστροφή της ψευδαίσθησης ότι οι «ξένοι» υποτιμούν και εκμεταλλεύονται τους Έλληνες.

Η τρίτη διάσταση του εργαστηριακού χαρακτήρα της Ελλάδας συνδέεται με τους θεσμούς. Η χώρα έχει αποδειχθεί θεσμικό εργαστήρι. Οι εισηγήσεις και σε αυτό το συνέδριο για τη δημοκρατία, τις εκλογές, τον Τύπο, τη δημόσια διοίκηση, επιβεβαιώνουν τη συνεχή προσπάθεια προσαρμογής τοπικών παραδόσεων σε ευρωπαϊκούς θεσμούς. Βασικός λόγος ήταν η μακρά πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης. Η ενίοτε δύσκολη εξισορρόπηση παράδοσης και νεωτερικότητας

τας –ιδιαίτερα ορατή σε θέματα θρησκείας ή γλώσσας– οφειλόταν, όχι μόνο σε εσωτερικές αδράνειες, αλλά και στη μακρόσυρτη εξέλιξη της εθνικής ολοκλήρωσης επάνω σε δύο διαφορετικές εκδοχές του εθνικισμού: στον συνταγματικό εθνικισμό, ο οποίος καπνύθηκε το παράδειγμα της Γαλλικής Επανάστασης, και στον ρομαντικό εθνικισμό, ο οποίος ενέπνευσε την οικοδόμηση κρατών, όπως η Γερμανία και η Ιταλία. Καθώς το ελληνικό κράτος συγκροτήθηκε υπό την επιρροή του πρώτου και επεκτάθηκε υπό την επιρροή του δεύτερου, δημιούργησε ένα υβρίδιο χριστιανικού εθνικισμού. Στο πρώτο στάδιο η Ελληνική Επανάσταση προβλήθηκε ως «εθνική» για να διαφοροποιηθεί από τον ριζοσπαστισμό που απεχθανόταν η Ιερή Συμμαχία. Το εθνικό, με τη σειρά του, ταυτιζόταν με το «χριστιανικό» ως απόρροια του οθωμανικού συστήματος των μιλέτ, αλλά και της δεσπόζουσας θέσης των Ελλήνων στο ορθόδοξο μιλέτ. Έτσι το ελληνικό κράτος εντασσόταν στην προοπτική αντικατάστασης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από μικρά χριστιανικά κράτη στα Βαλκάνια, όπως προτιμούσαν οι Μεγάλες Δυνάμεις. Λόγω του χρονικού προβαδίσματος της Ελληνικής Παλιγγενεσίας, ο Έλληνας έφτασε να ταυτίζεται με τον ορθόδοξο και ο ορθόδοξος με τον Έλληνα. Έως πολύ αργότερα, π.χ. στη Σύμβαση για την Ανταλλαγή Πληθυσμών του 1923 μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη της Λωζάννης, προβλεπόταν να ανταλλάγουν ορθόδοξοι με μουσουλμάνους, που πρακτικά σήμαινε Έλληνες με Τούρκους.

Μετά την εκδίπλωση του βουλγαρικού εθνικισμού μέσω της ίδρυσης της Εξαρχίας (1870) και της πανολαβιστικής πολιτικής της Ρωσίας, ο ελληνικός εθνικισμός προσέθεσε στην Ορθοδοξία την έμφαση στη μοναδικότητα της ελληνικής γλώσσας και της ελληνικής συνείδησης. Η ελληνική παιδεία έγινε ένα αμάλγαμα χριστιανικής και εθνικής παιδείας –με την έννοια της κλασικής αρχαιότητας– το οποίο συνέχε, παρά τις αντιφάσεις του, την πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης στον 19ο και τον 20ό αιώνα.

Η τέταρτη εργαστηριακή διάσταση της Ελλάδας είναι ότι αποτέλεσε ένα πολιτικό εργαστήριο. Αφού η επιβίωση του κράτους εξαρτιόταν από τη μεγέθυνση των συνόρων, το γεωπολιτικό στοιχείο επηρέαζε άμεσα την πολιτική. Χαρακτηριστικό παράδειγμα υπήρξε ο Εθνικός Διχασμός, μια εσωτερική πολιτική σύγκρουση γύρω από ένα επείγον γεωπολιτικό ερώτημα: ποια κατεύθυνση έπρεπε να διαλέξει η Ελλάδα στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο για να διασώσει τα κεκτημένα και να διευρυνθεί.

Στην ελληνική ιστορία, το πολιτικό προηγείται του οικονομικού και ίσως αυτό εξηγεί εν μέρει την παραμέληση της οικονομίας και της κρατικής γραφειοκρατίας. Επίσης, το εθνικό προηγείται του ιδεολογικού. Ο ιδεολογικός εχθρός είναι συχνά πολύ αφηρημένος για να κατανοηθεί, αν δεν συνενωθεί με μια

απτή εθνική απειλή. Την αρνητική αποτύπωση βρίσκουμε, για παράδειγμα, στις απαξιωτικές σύνθετες λέξεις που χρησιμοποίησε κατά τον Εμφύλιο κάθε πλευρά για τους αντιπάλους: «ΕΑΜοβούλγαρος», «μοναρχοφασίστας», «Γερμανοτσολιάς», «Σλαβοκομμουνιστής». Ο εθνικός και ο ιδεολογικός εχθρός συνέθεταν μια αδιαίρετη ενότητα.

Λόγω της αλληλεπίδρασης γεωπολιτικής και πολιτικής, τα διχαστικά πολιτικά ζητήματα περιστρέφονταν γύρω από τον βαθμό ελληνικότητας, άρα και εθνικής νομιμοφροσύνης (μετεμφυλιακά, «εθνικοφροσύνης») των αντιπάλων: ποιος ήταν λιγότερο ή περισσότερο Έλληνας, καλύτερος ή χειρότερος πατριώτης. Οι αντιθέσεις ήταν μανιχαϊκές: άσπρο - μαύρο και προπάντων προδότης - πατριώτης. Η ηθική ποιότητα που αποδιδόταν στις αντιπαραθέσεις έκανε βαθιές και χρόνιες τις πολιτικές διαφορές. Σε συνδυασμό με τον εξουσιαστικό έλεγχο που επέβαλλαν οι εκάστοτε νικητές στους ηττημένους, η Ελλάδα εμφάνιζε κατά περιόδους αγεφύρωτες κοινωνικές ανισότητες, οι οποίες παρείχαν εύφλεκτη ύλη σε εμφυλιοπολεμικές συγκρούσεις.

Ποιες ήταν οι παρενέργειες αυτών των πολιτικών συγκρούσεων; Καθοριστική για την ελληνική ιδιοτυπία ήταν η παρεμβατικότητα του στρατού. Λόγω της μακροχρόνιας κεντρικότητας των πολέμων στην εθνική στρατηγική «νομιμοποιήθηκαν» οι επεμβάσεις των ενόπλων δυνάμεων για την καταστολή διαιρέσεων επικίνδυνων για την ενότητα του έθνους και την πολεμική του ετοιμότητα. Σε μια χώρα που βρισκόταν με «το όπλο παρά πόδα» και είχε «βαριά βιομηχανία» την παραγωγή μαχπτών, οι στρατιωτικοί ήταν οι τεχνοκράτες της εποχής των μεγάλων πολέμων που διεκδικούσαν μερίδιο στη λήψη πολιτικών αποφάσεων. Η συζήτηση αυτού του συνεδρίου για τον Μεσοπόλεμο εστίασε στο συγκεκριμένο θέμα, το οποίο συνδέεται με την ανάλυση του Γιάννη Βούλγαρη για το «νεωτερικόν έθνος» των Ελλήνων.

Μια περαιτέρω παρενέργεια ήταν η ξένη επιρροή και κατ' επέκταση η ξένη εξάρτηση. Υπήρξε προϊόν, αφενός του ενδιαφέροντος των «ξένων» για την Ελλάδα, αφετέρου της «πρόσκλησης» που τους απηύθυναν οι ελληνικές πολιτικές δυνάμεις προκειμένου να επικρατήσουν έναντι των εσωτερικών αντιπάλων τους παίζοντας ρόλο συνδέσμου των Μεγάλων Δυνάμεων. Έτσι η Ελλάδα διαμόρφωσε αρκετά νωρίς δημοκρατικές διαδικασίες για να στεγάσουν τους εσωτερικούς ανταγωνισμούς. Σαν αποτέλεσμα, έγινε μικρή για να χωρά πολλές φατρίες, αλλά αρκετά μεγάλη για να χωρά τουλάχιστον δύο (βενιζελισμός - αντιβενιζελισμός, κομμουνισμός - αντικομμουνισμός, δικομματισμός Μεταπολίτευσης).

Ως προς το ερώτημα που τέθηκε για τις πρωτοτυπίες και ιδιαιτερότητες που ενδεχομένως κάνουν την Ελλάδα μοναδική. Η πρώτη αναφέρθηκε ήδη από

τον Κώστα Κωστή και αφορά την απουσία αστικής τάξης με τη δυτικοευρωπαϊκή σημασία του όρου. Προφανώς, η Ελλάδα δεν είχε εμπειρία φεουδαρχίας, αλλά ούτε και εκβιομηχάνισης, την οποία βίωσε όμως, για παράδειγμα, η Βουλγαρία υπό τον κομμουνισμό παρ' ότι της έλειπε το φεουδαρχικό παρελθόν. Αυτό το έλλειμμα δεν προκαλεί ένα είδος κατωτερότητας. Αποτελεί μια ιδιαιτερότητα που μας καλεί να κατανοήσουμε την ελληνική κοινωνική ιδιομορφία, αντί να προσπαθούμε να τη χωρέσουμε στα δυτικοευρωπαϊκά καλούπια.

Η δεύτερη ιδιαιτερότητα είναι η ανάπτυξη των Ελλήνων ως έθνους μικροϊδιοκτητών. Δεν ήταν τυχαίο γεγονός αλλά πολιτικό σχέδιο ταιριαστό σε μαχητές-ακρίτες, τους οποίους οι μετεπαναστατικοί πολιτικοί ταγοί ήθελαν να απεξαρτήσουν από τις παλαιές πελατειακές δεσμεύσεις (προύχοντες, Εκκλησία, κ.λπ.). Στην πρόσφατη οικονομική κρίση το μικρό μέγεθος του κλήρου στην Ελλάδα επικρίθηκε από την Τρόικα ως αντιαναπτυξιακό χαρακτηριστικό. Προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε στους εταίρους μας, γιατί δεν αποτελεί εγγενή ανωμαλία αλλά ιστορική επιλογή, με την οποία αντιμετωπίστηκαν σε άλλες εποχές σοβαρά προβλήματα, όπως π.χ. το προσφυγικό μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή, το μεγαλύτερο κοινωνικό πρόβλημα του 20ού αιώνα. Ομοίως περιόρισε ιδεολογικές απειλές διεθνούς εμβέλειας, όπως για παράδειγμα ο κομμουνισμός, με αποτέλεσμα να έχει μικρότερη απήχηση από την αναμενόμενη σε ένα πληθυσμό φτωχό αλλά με αίσθηση –έστω μικρή– ιδιοκτησίας.

Ακριβώς επειδή λείπουν οι τάξεις και τα στεγανά μέσα στην κοινωνία, είναι ιδιαίτερα σεβαστή η κοινωνική κινητικότητα. Με μοχλό την εκπαίδευση, εργατικοί άνθρωποι από αδύναμα κοινωνικά στρώματα έχουν τη δυνατότητα να ανέλθουν επαγγελματικά και κοινωνικά στη διάρκεια μιας γενιάς. Η αξία της κοινωνικής κινητικότητας ωθεί παραδοσιακά πολλούς Έλληνες στη μετανάστευση, στην ξενιτιά –έννοια αμετάφραστη. Οι διασπορές χαρακτήρισαν τους Έλληνες ανά τους αιώνες και εξακολουθούν να ανθούν όπου συναντούν παρόμοιες αξίες κοινωνικής κινητικότητας (π.χ. στις ΗΠΑ).

Μία άλλη ιδιαιτερότητα των Ελλήνων είναι ότι τείνουν να πολεμούν μεταξύ τους, όταν πολεμούν και με άλλες δυνάμεις. Συνδέεται και αυτή η ιδιαιτερότητα με τη μακρόσυρτη πορεία της εθνικής ολοκλήρωσης. Προϋπάρχουσες αντιθέσεις μεταξύ ετερόκλητων κοινωνικών ομάδων σιγούν στο όνομα του υπέρτερου εθνικού στόχου, και έρχονται στην επιφάνεια όποτε τίθεται ζήτημα ανακατανομής της εξουσίας. Αυτή η «ένοπλη διαπραγμάτευση» συμβαίνει όταν το έθνος νιώθει σίγουρο να πάρει ρίσκα. Συνηθίζεται ύστερα από σημαντικές νίκες (π.χ. Ελληνική Επανάσταση, Βαλκανικοί Πόλεμοι, Β' Παγκόσμιος Πόλεμος), την πατρότητα των οποίων διεκδικούν ισοδύναμες ομάδες.

Τέλος, μια ελληνική πρωτοτυπία είναι η αμφιθυμία απέναντι στη Δύση. Οι Έλληνες προβάλλουν τη χώρα τους σαν μια κοιτίδα της δυτικής ταυτότητας. Ωστόσο, κρατούν μια ψυχολογική απόσταση από τη Δύση. Η ιστορική καχυποψία έχει βάσεις στην προ-νεωτερική περίοδο, π.χ. στο Σχίσμα των Εκκλησιών και στις Σταυροφορίες της βυζαντινής εποχής, όπου οι Έλληνες τοποθετούν τη μεσαιωνική φάση της ιστορίας τους (τριμερές σχήμα Παπαρρηγόπουλου). Η σύγχρονη ιστορία προσέθεσε νέους λόγους (Μικρασιατική Καταστροφή, Σχέδιο Μάρσαλ, Κυπριακό κ.ά.). Σύμφυτη ήταν η θεωρία της αφέλειας απέναντι στους «εκμεταλλευτές ξένους», η οποία διατρέχει την ελληνική δημόσια ιστορία και μνήμη.

Τέθηκε το ερώτημα, αν η Ελλάδα είναι success story ή failed story. Αναμφίβολα, είναι το πρώτο, με τις σκιές που έχει ένα success story. Εν μέρει και χάρη σε αυτές, ιδίως χάρη στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τις δυσκολίες. Ως χώρα-σταυροδρόμι, έζησε όλες τις δυνατές κρίσεις: κατοχή, διχασμό, εμφύλιο, δικτατορία, μετεμφυλιακές διαιρέσεις, εθνικά ζητήματα, «καταστροφές και θριάμβους», όπως έχει γράψει ο Στάθης Καλύβας. Όμως, το τελικό ισοζύγιο είναι θετικό αν σκεφθεί κανείς από πού ξεκίνησε και πού έφτασε. Ξεκίνησε από μια πολύ φτωχή αφετηρία και από μια πολύ μικρή βάση: το ελληνικό κράτος φαντάζει σχεδόν παράλογο, αν το δούμε στον χάρτη της εποχής όπου συγκροτήθηκε ανάμεσα στις τεράστιες αυτοκρατορίες. Σιγά σιγά κατάφερε να διευρυνθεί, επιμένοντας στη Μεγάλη Ιδέα και αξιοποιώντας τις συμμαχίες και τις αντιθέσεις των Μεγάλων Δυνάμεων. Παρά τη Μικρασιατική Καταστροφή, η Μεγάλη Ιδέα πραγματοποιήθηκε σε μεγάλο βαθμό. Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η Ελλάδα βρέθηκε στην πρωτοπορία της μεταπολεμικής Δύσης, εντάχθηκε στο ΝΑΤΟ, αργότερα στην ευρωπαϊκή ενοποίηση και γνώρισε πρωτόγνωρη κοινωνική ανάπτυξη. Στη Μεταπολίτευση είχε βασικό μέλημα να συνδέσει την ευμερία με τη δημοκρατία για να στερεωθεί η εθνική ενότητα. Η εθνική ενότητα προσέλαβε μεγάλη σημασία όπως σε κάθε δημοκρατία που έχει ζήσει εμφύλιο (π.χ. ΗΠΑ).

Η ελληνική κοινωνία τείνει παραδοσιακά να τονίζει τα αρνητικά στοιχεία της ιστορίας της. Ένας λόγος είναι ότι δεν επεξεργάζεται εν καιρώ τα τραύματά της, με συνέπεια να αναγκάζεται να το κάνει με διαφορά φάσης, όταν πια έχουν κακοφορμίσει οι ουλές αλλοιώνοντας τη μνήμη. Οι εθνικές ήττες ή αποτυχίες, πρωτίτως σε επίπεδο γεωπολιτικό, υπογραμμίζονται πολύ εντονότερα από τις επιτυχίες. Για παράδειγμα, το 1922 είναι μια καθοριστική χρονολογία που αφορά άμεσα τους μισούς σχεδόν Έλληνες ως απογόνους των προσφύγων. Παραμένει μια ασύγκριτη πηγή αυτογνωσίας που αρδεύει, όμως, και την αντίληψη ότι στην ελληνική ιστορία δεσπόζει το φαινόμενο των «χαμένων πατρίδων».

Δεν αναφέρονται, αντιθέτως, συχνά οι Βαλκανικοί Πόλεμοι, όπου η Ελλάδα διπλασίασε τα εδάφη και τον πληθυσμό της. Προβάλλεται συστηματικά η μελέτη του Εμφυλίου, αλλά λιγότερο η συμμετοχή της Ελλάδας στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στο μέγα οικουμενικό γεγονός της δεκαετίας του 1940, όπου εξασφάλισε την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων. Ομοίως, έως πριν από 20 χρόνια, τη δημόσια μνήμη διαμόρφωνε περισσότερο η εμπειρία της δικτατορίας και λιγότερο ο εκδημοκρατισμός και η ενσωμάτωση στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση μετά το 1974.

Η επέτειος των 200 ετών από την Παλιγγενεσία δημιουργεί την ανάγκη νηφάλιου αναστοχασμού. Το ότι συμπίπτει με την πανδημία του Covid-19 επιτείνει την ανάγκη. Αντί να αναλωθεί η επέτειος σε θριαμβολογίες και πανηγυρισμούς, είναι ευκαιρία να εστιάσει σε ουσιαστικές αναλύσεις, προκειμένου να εναρμονιστούν καλύτερα η επιστημονική με τη δημόσια ιστορία για την κατάρριψη θετικών και αρνητικών μύθων. Πρόκειται για μια «επανεπίσκεψη» (re-visiting), όπως συνηθίζεται να λέμε στην ιστορική έρευνα. Ο όρος συνοψίζει την προσπάθεια κάθε γενιάς να κατανοήσει ή και να (ξανα)γράψει την πρόσφατη ιστορία, εξετάζοντας παλιά και νέα δεδομένα.

Ο αταβισμός ενυπάρχει στην προσέγγιση του ελληνικού παρελθόντος. Πολλές εμπειρίες ξεχνιούνται και οι άνθρωποι εκπλήσσονται, όταν τις ανακαλύπτουν με καθυστέρηση. Μια αιτία έγκειται στις αντιφατικές πηγές της εθνικής ταυτότητας από την αρχαιότητα έως σήμερα. Οι Έλληνες είναι ένας ιστορικός λαός με νεωτερικό κράτος. Άλλοτε χωράμε και άλλοτε δεν χωράμε σε αυτό το «κοστούμι». Οι πολιτικές συμπεριφορές αντικατοπτρίζουν τον συγκερασμό ετερόκλητων στοιχείων. Ως εκ τούτου, μιας και συζητούμε σε περιβάλλον επικείμενων προεδρικών εκλογών στις ΗΠΑ, αν μπορούσα να κάνω μια αναλογία, θα παραλλήλιζα την Ελλάδα με ένα swing state στον δυτικό κόσμο.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ευχαριστώ για αυτήν την πολύ ωραία σύνθεση. Πρέπει να πω ότι η Ελλάδα περνά μια φάση «αναθεωρητικής» χώρας και ξαφνικά γίνεται μια χώρα οπαδός της απόλυτης σταθερότητας των συνόρων –και αυτήν την τυπολογία δεν την έχουμε χρησιμοποιήσει αρκετά. Το λέω αυτό, γιατί θα ήθελα να θέσω το εξής ερώτημα για τον πολύ σύντομο δεύτερο γύρο που θα κάνουμε. Περιμένουμε τα αποτελέσματα των αμερικανικών προεδρικών εκλογών με πολύ μεγάλη αγωνία και αβεβαιότητα δυστυχώς, και έχουμε και το πρόβλημα των ελληνο-τουρκικών σχέσεων, την κατάσταση στην Ανατολική Μεσόγειο, την αδιέξοδη κατάσταση ελλείψει πάσης στρατηγικής στην Κύπρο. Ειπώθηκε ότι η ένταξή μας στην ΕΟΚ έγινε επειδή χρησιμοποιήσαμε και τον ιδεολογικό

κό και τον συμβολικό μοχλό, γιατί και η Ευρώπη ήθελε ένα brand name και εμείς θέλαμε μια ευρωπαϊκή ταυτότητα. Η ένταξή μας στο ΝΑΤΟ, όμως, έγινε με πιο σκληρά κριτήρια, ταυτοχρόνως με την Τουρκία. Άρα, ναι μεν ακρίτας η Ελλάδα, αλλά το ΝΑΤΟ αντιμετώπισε την ταυτόχρονη και δίδυμη ένταξη Τουρκίας και Ελλάδας με ίδιο τρόπο, διαφορετικό από την Ευρωπαϊκή Ένωση μία δεκαετία αργότερα με τη Συμφωνία Σύνδεσης και, εν τέλει, με την ένταξη μία τριακονταετία αργότερα.

Εμείς θέλουμε μία Τουρκία όπως την αντιλαμβανόταν το ΝΑΤΟ το 1952, μία Τουρκία η οποία, έστω με υβριδικά χαρακτηριστικά και αμφιθυμίες, να είναι πάντως δυτική; Ή θέλουμε να είμαστε εμείς ο ακρίτας της Δύσης κατευθειάν σε σχέση με την, ας το πούμε, πάνω σειρά των τουρκικών συνόρων, σε σχέση με τα ανατολικά σύνορα της Τουρκίας; Το θέτω αυτό ως ερώτημα ιστορίας και στρατηγικής για να το σκεφτόμαστε, επικαλούμενος την ιδιότητά σας ως μελετήτριας όχι μόνον της ιστορίας αλλά και των διεθνών σχέσεων.

Με αυτήν την παρατήρηση δίνω τον λόγο τώρα στον Κώστα Κωστή ο οποίος παραπέμπει, προφανώς, στα όσα είπε στην εναρκτήρια ομιλία του και συνεχίζει με την παρέμβασή του αυτή.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Καλοσπέρα και από εμένα, ευχαριστίες για μία φορά ακόμα και για την πρόσκληση συμμετοχής αλλά και ευχαριστίες που μου δίνεται η ευκαιρία να μιλήσω σε ένα περιβάλλον το οποίο το βρίσκω εξαιρετικό. Ομολογώ ότι είναι ό,τι καλύτερο θα μπορούσε να περιμένει κανείς για να ανταλλάξει απόψεις, σκέψεις και προβληματισμούς.

Σκεπτόμουν τώρα, που άκουγα όλους όσους προηγήθηκαν, τι είχαμε να διαβάσουμε όταν το 1970 είχα μπει στο πανεπιστήμιο, είχα ξεκινήσει τις σπουδές μου. Ο Βαγγέλης Βενιζέλος και ο Γιάννης Βούλγαρης θα μπορούσαν να με παρακολουθήσουν, οι άλλοι είναι πολύ πιο νέοι, αλλά με διασκεδάζει αφάνταστα, όταν σκέπτομαι ότι το βασικό βιβλίο που είχαμε εκείνη την εποχή –και για το οποίο επιδιώχθηκε να διωχθεί μάλιστα ο καθηγητής που το είχε συστήσει στη Νομική Σχολή στο Πανεπιστήμιο Αθηνών– ήταν του Νίκου Σβορώνου *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, δεν υπήρχε απολύτως τίποτα άλλο. Αυτό το λέω γιατί, αν σκεφθούμε τον δρόμο που έχουμε διανύσει από το 1970 έως σήμερα και ότι μας δίνεται αυτή η ευκαιρία να ανταλλάσσουμε αυτές τις απόψεις, θεωρώ ότι είναι εκπληκτικά μεγάλο το βήμα που έχουμε κάνει. Αυτό ήταν μια σκέψη την οποία νομίζω ότι αξίζει να μην τη χάνουμε από το μυαλό μας, όπως αξίζει να μη χάνουμε από το μυαλό μας ότι ο δρόμος που έχουμε να διανύσουμε ως ιστορικοί, ή για να καταλάβουμε την ιστορία μας, είναι πολύ μεγάλος.

Εγώ θα έθετα ένα θέμα, με την ευκαιρία όσων είπε ο Αριστείδης Χατζής. Μιλάμε για την Ελλάδα, μιλάμε για την Ελληνική Επανάσταση, προσπαθούμε να την εντάξουμε σε ένα διεθνές πλαίσιο. Ξέρετε όμως ποια είναι η μεγάλη μας αδυναμία; Ότι αδυνατούμε να την εντάξουμε μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο. Η λογική μας πάντα είναι ότι υπάρχει μια Οθωμανική Αυτοκρατορία που παρακμάζει, νεκρή, ακίνητη, και μέσα σε αυτή κάποιοι ξύπνιοι τύποι, «μπαγάσιδες», τα καταφέρνουν, ξεσηκώνονται και φτιάχνουν το δικό τους ντοβλέτι. Δεν είναι έτσι, δεν υπάρχουν μόνο αυτοί που επαναστατούν, υπάρχουν αυτοί που συνεργάζονται, συμμετέχουν στη συγκρότηση και την οργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τους οποίους θα μπορούσαμε να τους δούμε με πολλούς τρόπους. Αντιπαρέρχομαι όλα αυτά, δεν είναι η στιγμή για τέτοιες κουβέντες. Αλλά θα πρέπει να έχουμε κατά νου –και επιμένω σε αυτό– ότι βρισκόμαστε ακόμα αρκετά πίσω από το να έχουμε καταφέρει να ξεπεράσουμε ορισμένες πάγιες αγκυλώσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας.

Για το «εργαστήριο θεσμών και καταστάσεων» δεν θα είχα καμία αντίρρηση αν γινόταν σαφές το τι εννοούμε όταν χρησιμοποιούμε αυτόν τον όρο. Εργαστήριο θεσμών και καταστάσεων είναι κάθε χώρα, κάθε κράτος. Όπως και εμείς, έτσι και η Βουλγαρία, έτσι και η Σερβία, έτσι και η Ιταλία, υπήρξαν εργαστήρια θεσμών και καταστάσεων. Στο μέτρο που δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε γιατί μας λείπουν οι συγκριτικές μελέτες –εκεί είναι κάτι που υστερούμε– προκειμένου να δούμε την Ελλάδα σε ένα ευρωπαϊκό και διεθνές πλαίσιο, ενδεχομένως να επιμένουμε περισσότερο από όσο πρέπει στο ότι η χώρα έχει μια ιδιαιτερότητα. Δεν συμμερίζομαι αυτήν την άποψη: η χώρα αυτή δεν έχει κάποια ιδιαιτερότητα, μάλλον έχει τόσες ιδιαιτερότητες όσες και οποιαδήποτε άλλη χώρα.

Θα μου πείτε, ναι, αλλά είναι η Ελλάδα, λέγεται Ελλάδα, έχει ένα πλεονέκτημα, έχει ένα κεφάλαιο ιστορικό το οποίο το αξιοποιείς. Ασφαλώς, είναι κεφάλαιο. Εγώ θα το πήγαινα και λίγο πιο μακριά: είναι ένα κομμάτι της soft power που είχε η Ελλάδα, το ελληνικό κράτος στα χρόνια αυτά και το οποίο όντως το χειρίστηκε με εξαιρετική επιδεξιότητα και αποτελεσματικότητα, και νομίζω ότι εξακολουθεί να το χειρίζεται έτσι. Σας θυμίζω ότι ο Γιούνκερ (Juncker) είχε πει –δεν ξέρω αν θα το έλεγε για άλλη χώρα της περιοχής– ότι δεν μπορούμε να φαντασθούμε την Ευρώπη χωρίς την Ελλάδα. Θα μπορούσε να το πει και για μια άλλη χώρα; Δεν ξέρω, ενδεχομένως και να μπορούσε, δεν έχω κάποια αντίρρηση. Επομένως, δεν πιστεύω στην ιδιαιτερότητα της Ελλάδας, η επιμονή σε αυτήν είναι η αδυναμία μας να δούμε τους εαυτούς μας συντεταγμένους σε ένα διεθνές πλαίσιο, εκεί είναι το πρόβλημα. Πολύ περισσότερο δε δεν πιστεύω σε αυτό τον expectionalism για τον οποίο γίνεται πάρα πολύ συχνά λόγος.

Έρχομαι, ακριβώς γιατί δεν πιστεύω σε αυτά τα στοιχεία, στο τρίτο θέμα, τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση και το κατά πόσον η Ελλάδα είναι success story ή failed story. Νομίζω ότι το πρόβλημα σε αυτό είναι να βρούμε το αντικειμενικό κριτήριο που θα μας επιτρέψει να ελέγξουμε κατά πόσον η Ελλάδα έχει επιτύχει ή δεν έχει επιτύχει. Μια σπουδαία ιστορική κοινωνιολόγος, η Theda Skocpol, είχε μελετήσει αυτό το θέμα, έχει γράψει για αυτό το θέμα, και έχει πει ότι τελικά αυτό που πρέπει να ζητάμε σε κάθε περίοδο και σε κάθε κράτος είναι ποιοι είναι οι στόχοι που βάζει. Θυμάμαι το 1980 κυκλοφόρησε ένα βιβλίο στο οποίο συγκρινόταν η Ελλάδα με την Αγγλία. Προφανώς η Ελλάδα ήταν αποτυχημένη, ήταν η πλήρης αποτυχία. Αλλά ενδιαφερόταν πραγματικά η Ελλάδα να γίνει μία Αγγλία; Ασφαλώς όχι. Αυτό το πρόβλημα επανέρχεται συνέχεια στην ελληνική ιστοριογραφία.

Αν αναζητήσουμε τώρα γιατί ήταν οι στόχοι του ελληνικού κράτους, θα διαπιστώσουμε ότι ο Όθωνας αυτό για το οποίο ενδιαφέρθηκε –και το πέτυχε σε μεγάλο βαθμό– ήταν ότι δημιούργησε ένα θεσμικό πλαίσιο το οποίο προσανατόλισε την Ελλάδα προς την Ευρώπη. Ενδεχομένως απέτυχε στις μεγάλες του φιλοδοξίες να επεκτείνει το ελληνικό κράτος. Αλλά κάτι τέτοιο με τα δεδομένα της εποχής, με την ευρωπαϊκή συμφωνία, συναυλία, όπως θέλετε, δεν ήταν εφικτό να γίνει. Το ελληνικό κράτος από το 1870 και μετά θέτει ως στόχο τη δημιουργία ενός σύγχρονου στρατού, ο οποίος θα μπορέσει να πολεμήσει –έναν στόχος που επιτυγχάνεται. Είναι ο στρατός που το 1912-1913 υλοποιεί τους στόχους του ελληνικού κράτους, το οποίο διπλασιάζεται. Στον Μεσοπόλεμο έχουμε την επιδίωξη της δημιουργίας ενός σύγχρονου κράτους. Γίνονται όλες αυτές οι προσπάθειες, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένα. Από τη μεταπολεμική περίοδο έχουμε την απόλυτη προσπάθεια του κράτους να αυξήσει την ευημερία του πληθυσμού του, να ξεφύγει η Ελλάδα από τη φτώχεια που τη θεωρούσαν ως βασικό αίτιο των εμφυλίων αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων. Το πέτυχε αυτό. Από το 1974 και μετά, ο βασικός στόχος είναι η Ελλάδα να μετάσχει στη διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, και αυτό επίσης το πέτυχε.

Από την άποψη αυτή, λοιπόν, θα έλεγα ότι είναι επιτυχημένο το ελληνικό κράτος, δεν ξέρω αν είναι καλοί οι όροι success story ή failed story. Αυτό το οποίο ίσως έχει ενδιαφέρον να σκεφθούμε είναι ότι από το 2001 και μετά δυσκολεύομαι να βρω ποιος είναι ο στόχος του ελληνικού κράτους και έχω την εντύπωση ότι δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι παραπατούσαμε τα χρόνια αυτά, γινόταν οτιδήποτε μπορεί να φαντασθεί κανείς, αλλά δεν είχαμε μια πορεία για να ακολουθήσουμε, και ακόμα δεν την έχουμε. Ως εκ τούτου, λοιπόν, μπορούμε να μιλάμε για επιτυχημένο κράτος, αλλά θα πρέπει πάντα να κρατάμε την «πισινή» –επιτρέψτε μου την έκφραση– υπό την έννοια ότι όλες αυτές οι επιτυχίες

εύκολα ανατρέπονται και η κρίση του 2008 έχω την εντύπωση ότι μας έδειξε πόσο εύκολα μπορούμε να πάμε πίσω.

Τώρα, στο πώς η ελληνική κοινωνία αξιολογεί τη συζήτηση που κάνουμε, είναι σαφές –κατά τη γνώμη μου– ότι δεν την αξιολογεί, δεν συμμετέχει, δεν την παρακολουθεί και δεν πρόκειται να την παρακολουθήσει. Εδώ χρειάζεται κάτι πολύ περισσότερο από μια συζήτηση που κάνουμε εμείς μεταξύ μας και που θα μπορούσαμε να είχαμε κάνει και στα σπίτια μας, ή και πολλές φορές έχουμε κάνει πάρα πολλοί μεταξύ μας. Αυτό είναι, λοιπόν, κάτι το οποίο θα πρέπει να το έχουμε υπόψη μας. Ο μέσος Έλληνας μαθαίνει την ιστορία του –και νομίζω ότι οι δημοσκοπήσεις που έχει κάνει το ΚΕΦΙΜ το δείχνουν πάρα πολύ καλά– στο σχολείο, ό,τι θα μάθει στο σχολείο και ό,τι του μείνει από το σχολείο. Αυτά τα οποία μαθαίνει στο σχολείο και αυτά που του μένουν από το σχολείο, δεν είναι πολλά και δεν είναι τέτοια που θα μπορούσαν να τον κάνουν να σκέφτεται την ιστορία του με τον τρόπο που εμείς τη σκεπτόμαστε αυτήν τη στιγμή. Δηλαδή ως κάτι το οποίο μπορούμε να το συζητήσουμε, να το αμφισβητήσουμε, να το δούμε από μια άλλη πλευρά και από μια άλλη λογική. Μαθαίνει κάτι που του το διδάσκει συνήθως ένας θεολόγος, που το διδάσκει ένας καθηγητής φυσικής αγωγής, δεν ξέρω, οποιοσδήποτε άλλος, σίγουρα όχι ένας ιστορικός, και από εκεί και πέρα τελειώσει. Επομένως, αντιλαμβάνεται τα πράγματα μέσα από μια λογική στην οποία υποτάσσει οτιδήποτε συμβαίνει γύρω του. Ας πάρουμε τις δημοσκοπήσεις αυτής της περιόδου για το τι πιστεύουν οι Έλληνες για τον κορωνοϊό, τι πιστεύουν για το Α ή το Β, τα ίδια πράγματα πιστεύουν και για την Ελλάδα, είναι όλα μια συνωμοσία γύρω από τους εαυτούς τους. Από ποιους; Από τους «κακούς ξένους». Είναι η εύκολη λύση που πάντα προτεινόταν και από τα πολιτικά κόμματα –αυτό ας μην το ξεχνάμε. Καλή ώρα, τα χρόνια που πέρασαν μας επιβεβαίωσαν αυτήν την αντίληψη, όταν δηλαδή τα πολιτικά κόμματα και ορισμένα που έρχονται και στην εξουσία προσάπτουν μέχρι να γίνουν εξουσία, την ευθύνη στους «κακούς ξένους» που φταίνε. Κατά μείζονα λόγο φταίνε για το παρελθόν οι «κακοί ξένοι»;

Τέλος, όσον αφορά την επέτειο των 200 ετών και πώς λειτουργεί στη σημερινή κοινωνία, προφανώς πιστεύω και εγώ ό,τι είπαν και όλοι οι συνάδελφοι προηγουμένως. Δηλαδή ότι θα πρέπει να βρούμε ένα τρόπο να δημιουργήσουμε μια αισιοδοξία, μια διάθεση και μια, αν θέλετε, συναίνεση για το τι πρέπει να γίνει. Είναι και μια ευκαιρία, όμως, να δούμε και ποια είναι τα προβλήματά μας. Εξακολουθώ και πιστεύω ότι ύστερα από δέκα χρόνια κρίσης, και με τον κορωνοϊό που θα επιδεινώσει δραματικά τα πράγματα, δεν έχουμε βάλει κάτω και δεν έχουμε κουβεντιάσει ποτέ τα συγκεκριμένα προβλήματα που έχει αυτή η χώρα. Κουβεντιάζουμε ακόμα για την ανώτατη εκπαίδευση, τη στιγμή που

όλοι ξέρουμε, όπου και να πάτε και να ρωτήσετε, τα προβλήματα. Το πρόβλημά μας φοβάμαι ότι είναι πολιτικό, είναι ένα πρόβλημα που δύσκολα αντιμετωπίζεται, παρά μόνο από το πολιτικό σύστημα, το οποίο όμως κινείται με πολύ στεγανούς όρους.

Δεν θέλω να συνεχίσω άλλο, γιατί οι φίλοι μου εδώ θα με κατηγορήσουν για την απαισιοδοξία μου. Αλλά, παρ' ότι πιστεύω πως είναι μια μεγάλη ευκαιρία ο εορτασμός του 1821, δεν είμαι καθόλου αισιόδοξος για το πόσο μπορούμε, ή είμαστε σε θέση, να την αξιοποιήσουμε. Σας ευχαριστώ πολύ.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Εγώ ευχαριστώ, Κώστα. Χρειαζόμασταν μια δόση ορθολογισμού, πραγματισμού και απαισιοδοξίας. Να κάνω μία ερώτηση που δεν είναι λογοπαίγνιο, είναι ουσιαστική ερώτηση. Εσύ ως συγγραφέας των *Κακομαθημένων παιδιών της ιστορίας* πώς θα έλεγες ότι διαμορφώνεται η σχέση παιδικότητας και παλιμπαιδισμού στην ελληνική περίπτωση; Θέλω να το σκεφθείς αυτό, με αυτό θα παρακαλούσα να τοποθετηθείς στον σύντομο δεύτερο γύρο.

Δίνω τον λόγο στον Ευάνθη Χατζηβασιλείου, τον οποίο ευχαριστώ πολύ θερμά για τον μεγάλο κόπο στον οποίον υπεβλήθη, όπως και ο Κώστας Κωστής και η Κωνσταντίνα Μπότσιου καθώς και τα υπόλοιπα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του συνεδρίου, όχι μόνο κόπο επιστημονικό αλλά και κόπο οργανωτικό, και να τον συχαρώ για την ανάληψη των καθηκόντων του γενικού γραμματέα του Ιδρύματος της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία.

ΕΥ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: Κύριε πρόεδρε, από την πλευρά μου θα ήθελα να ευχαριστήσω για την ευκαιρία που μου δώσατε να συμβάλω σε αυτό το συνέδριο, το οποίο όντως ξεκινά τον αναστοχασμό και τις διαδικασίες μνημόνευσης της επετείου των 200 ετών από την Ελληνική Επανάσταση.

Προσπαθώντας να τοποθετηθώ σε αυτά τα ερωτήματα, θα ξεκινήσω λέγοντας –νομίζω όλοι συμφωνήσαμε σε αυτό– ότι, ναι, τα πήγαμε πολύ καλά σε αυτά τα 200 χρόνια. Είναι νομίζω αυτονόητο αυτό το συμπέρασμα, αν σκεφθούμε πού ήταν οι ελληνικοί πληθυσμοί ή ο ελληνικός χώρος το έτος 1800. Ήταν τότε –για να χρησιμοποιήσω πιο πρόσφατη ορολογία– περίπου σε μια κατάσταση τριτοκοσμική, έξω από τον χώρο τον ανεπτυγμένο, χωρίς σύγχρονους πολιτικούς θεσμούς, χωρίς δικαιοσύνη, χωρίς θεσμοθετημένη παιδεία. Και ασ σκεφθούμε πού είμαστε σήμερα. Είμαστε μέλος του ανεπτυγμένου κόσμου, η δημοκρατία μας είναι εδραιωμένη, είμαστε μέλος των μεγαλύτερων διεθνών συσσωματώσεων στον κόσμο, μέλος του σκληρού πυρήνα της Δύσης, ίσως όχι

στην πρώτη κατηγορία –προσφυώς ελέχθη–, αλλά πάντως είμαστε σαφώς μέλος του σκληρού πυρήνα. Αυτός ήταν ένας στόχος του νέου Ελληνισμού τουλάχιστον από τον 18ο αιώνα, εμείς δε είμαστε η γενιά που τον ζήσαμε, που ζήσαμε την πραγμάτωση και την επίτευξή του. Και ίσως αυτό είναι που λείπει και ο Κώστας Κωστής, ότι αφού το επιτύχαμε, τώρα μπορεί να έχουμε και μια αμνηχανία για το τι πρέπει να κάνουμε από εδώ και πέρα. Ότι δηλαδή οφείλουμε, αφού υλοποιήσαμε ένα μεγάλο στόχο, να θέσουμε ένα άλλο, ώστε να μην τελματωθούμε να μην αποσυντονιστούμε, και να μην φθάσουμε στην κατάσταση που στην αγγλική γλώσσα ορίζεται με τη φράση «we have worked ourselves out of the job».

Στην πορεία αυτή πράγματι, επί δυόμισι τρεις αιώνες, γίναμε εργαστήριο. Και γίναμε εργαστήριο για πολλούς λόγους. Σε κάποιο βαθμό, μπορεί να ήταν και γεωγραφικοί. Ζούμε στην πιο ταραγμένη περιοχή του πλανήτη, μοιραία δηλαδή οι γεωπολιτικές πιέσεις έπεφταν επάνω στο κεφάλι μας και τεράστια διεθνή συμφέροντα συνέκλιναν στην περιοχή μας. Γίναμε όμως εργαστήριο, ταυτόχρονα, επειδή και εμείς το επιζητήσαμε. Το θεωρήσαμε ως μοχλό πρόοδου, ακριβώς αυτό το catch-up που αναφέρθηκε προηγουμένως, αλλά και ως μέσο επιβίωσης, ως ένα τρόπο δηλαδή –μέσω της σχέσης μας με τον ανεπτυγμένο κόσμο, στον οποίο θέλαμε να ενταχθούμε– να εξισορροπούμε τις τεράστιες πιέσεις που αναπτύσσονται στην περιοχή μας. Ακόμη και στις ημέρες μας αναπτύσσονται και τις βλέπουμε ευκρινώς.

Πώς όμως η Ελλάδα έφυγε από την κατάσταση του 1800 και βρέθηκε στην κατάσταση του 2020; Νομίζω ότι εδώ είναι που μπορούμε να δούμε για ποιον λόγο τελικά δεν είναι σωστό να μιλάμε για ελληνική ιδιαιτερότητα ή ελληνικό excecptionalism: επειδή για να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, η χώρα έπρεπε να προσαρμοστεί σε, και παράλληλα να εκμεταλλευθεί μεγάλες αλλαγές του διεθνούς συστήματος. Έγινε μέρος του. Δεν έμεινε απομονωμένη και γι' αυτό πέτυχε.

Θεωρώ ότι η βάση της προόδου για την οποία μιλούμε είναι ένα μίγμα, ένα πλέγμα, που σχετίζεται και με την οικονομική ανάπτυξη αλλά και με τολμηρά βήματα, άλματα ίσως, για τη συγκρότηση του κράτους. Αυτά τα δύο πηγαινούν μαζί, και δεν μπορούσε το ένα να γίνει χωρίς το άλλο. Ωστόσο, όσο παρέμενε η χώρα υπανάπτυκτη οικονομικά, οι φιλοδοξίες της μπορεί να ήταν μεγάλες, τα Συντάγματά μας να ήταν τα καλύτερα της Ευρώπης από το 1844 –με την εξαίρεση του Συντάγματος του 1952–, αλλά οι προσπάθειες δεν έφεραν το σκοπούμενο αποτέλεσμα, τουλάχιστον όχι στον επιθυμητό βαθμό. Το μεν πνεύμα ήταν πρόθυμον, η δε σαρξ ασθενής. Δηλαδή, χωρίς να υπάρχει το αντίστοιχο οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο, ήταν πάρα πολύ δύσκολο για ένα λαό σε

μεγάλο βαθμό αναλφάβητων ανθρώπων, φτωχών και εξαρτημένων οικονομικά, να μπορέσει να επιτύχει πραγματικά την εδραίωση της δημοκρατίας, ή να εισέλθει πραγματικά στον αναπτυγμένο κόσμο. Ειδικά στον 19ο αιώνα, ίσως και στις αρχές του 20ού, οι εσωτερικές προσπάθειες υπήρχαν, αλλά δεν έφθαναν μόνες τους: ήμαστε μικρή χώρα, με μικρή εσωτερική αγορά, αδύναμη σχετικά κοινωνία πολιτών και αρκετά αδύναμες, επίσης σχετικά, πνευματικές ελίτ.

Σε όλη αυτήν την περίοδο, γίνονταν και τεράστια βήματα προς τα μπροστά: η περίοδος της Ελληνικής Επανάστασης έχει πολλά τέτοια βήματα, η συγκρότηση του κράτους υπό τον Καποδίστρια και τον Όθωνα, η συμβολή του Μαυροκορδάτου, φυσικά η συμβολή του Τρικούπη –προσπάθησε ο άνθρωπος να μας βάλει στη Βιομηχανική Επανάσταση, δεν τα κατάφερε, χρεωκοπήσαμε– και βέβαια το άλμα που εκπροσωπεί ο Ελευθέριος Βενιζέλος και η δική του περίοδος. Αλλά η υπανάπτυξη ήταν το τελικό αίτιο, το βασικό υπόβαθρο των πολιτικών αποτυχιών. Το σημαντικότερο: η υπανάπτυξη ανακυκλωνόταν και δημιουργούσε φαύλους κύκλους υπανάπτυξης. Δηλαδή, σε πολύ μεγάλο βαθμό, η υπανάπτυξη ήταν το αίτιο της υπανάπτυξης.

Νομίζω, όμως, ότι αυτό που έπαιξε καθοριστικό ρόλο τελικά –και για αυτόν τον λόγο δεν είναι σωστός ο *excertionalism*– είναι το γεγονός ότι οι προσπάθειές μας άρχισαν να φέρνουν πραγματικά σημαντικό αποτέλεσμα μόνον όταν συνδυάστηκαν με μια σημαντική αλλαγή στη δομή του διεθνούς συστήματος, όταν δηλαδή στη μεταπολεμική περίοδο έγινε πιο συμμετοχικό το διεθνές σύστημα, και λόγω Ψυχρού Πολέμου αλλά κυρίως λόγω της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Στην περίπτωση της ευρωπαϊκής ενοποίησης εμείς αρχικά δεν μπορούσαμε να μετέχουμε στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα: έπρεπε να έχουμε βαριά βιομηχανία, ήταν μια κοινότητα πλούσιων κρατών. Όταν όμως δημιουργήθηκε η Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα, που είναι μια κοινή αγορά στην οποία μπορούσαμε να μετέχουμε και εμείς –είχαμε βέβαια και το πολιτικό προσωπικό και την πνευματική ηγεσία που είχε συλλάβει τη σημασία της εξέλιξης αυτής–, αμέσως στρέψαμε την προσοχή μας σε τούτο το υπερεθνικό σχήμα, το οποίο βέβαια με τη σειρά του ανταποκρίθηκε ανάλογα, όσο και εμείς φαινόμεσταν πρόθυμοι να κάνουμε αυτήν την κίνηση.

Νομίζω, λοιπόν, ότι η μεταπολεμική οικονομική ανάπτυξη, η περίοδος από το 1950 και μετά, είναι καθοριστική γιατί έτσι σιγά σιγά μπαίνουμε οικονομικά και κοινωνικά, όχι στην πρώτη κατηγορία πράγματι, αλλά μπαίνουμε σιγά σιγά στο κλίμα του δυτικού κόσμου. Από την άλλη πλευρά, ταυτόχρονα, παρά την ταπεινωτική εμπειρία –πολύ σωστά ελέχθη– της δικτατορίας, καταφέρνουμε, και λόγω της οικονομικής ανάπτυξης, να εδραιώσουμε τη δημο-

κρατία μας, να δημιουργήσουμε τους αντίστοιχους θεσμούς, να εισέλθουμε θεσμικά στην ενοποιούμενη Ευρώπη. Τότε μόνο, νομίζω, όταν αναπτυχθήκαμε οικονομικά, έπαυσε πλέον η σαρξ να είναι ασθενής και το πρόθυμον πνεύμα έφερε τελικά τα πλήρη του αποτελέσματα. Τα έφερε όμως επειδή υπήρχαν και οι δομές του διεθνούς συστήματος που ανταποκρίθηκαν θετικά στις δικές μας προσπάθειες και μας διευκόλυναν. Ήταν ένας συνδυασμός εσωτερικών προθέσεων/δυνάμεων και εξωτερικών ευκαιριών/δυνατοτήτων που έπαιξε τον καθοριστικό ρόλο στην επιτυχία. Και για τούτο δεν είναι σωστή η λογική του *exceptionalism*. Πετύχαμε, επειδή αναγνωρίσαμε τις ευκαιρίες στο διεθνές σύστημα, επειδή προσαρμοστήκαμε σε αυτό, και επειδή είδαμε εμπρός, στη δική του προοπτική.

Αυτό σημαίνει –και εδώ επιτρέψτε μου να γίνω λιγάκι απαισιόδοξος, ίσως και να υπερκεράσω τον κ. Κωστή στην απαισιοδοξία– ότι η προσπάθεια αυτή δεν έχει τέλος, ειδικά στη γεωγραφική περιοχή που βρισκόμαστε. Σημαίνει επίσης ότι η πλήρης ένταξή μας στον δυτικό κόσμο, στην οποία βασίστηκε η εδραίωση της δημοκρατίας μας, οι θεσμοί μας, η διεθνής μας παρουσία, είναι πρόσφατη και για τούτο δεν είναι και ανεπίστρεπτη. Τονίζω δε –είναι σημαντικό να το τονίσω– ότι κατά την προηγούμενη δεκαετία, το 2010-2019, πραγματικά διακυβεύθηκε η συμμετοχή μας στον αναπτυγμένο κόσμο. Κινδύνευσε, και για αυτόν τον λόγο οφείλω να υπογραμμίσω –θα μου επιτρέψετε κύριε πρόεδρε– την τεράστια συνεισφορά των κυβερνήσεων Παπαδήμου και Σαμαρά - Βενιζέλου, οι οποίες προστάτησαν την ένταξή μας στον αναπτυγμένο κόσμο. Χωρίς αυτήν την ένταξη στον αναπτυγμένο κόσμο είμαι πεπεισμένος ότι οι δημοκρατικοί μας θεσμοί δεν θα είχαν αντέξει, θα είχαν σπάσει. Όσο καλό και να είναι το Σύνταγμά μας, σε περίπτωση οικονομικής κατάρρευσης ή/και εκβολής μας από τους ευρωπαϊκούς θεσμούς, δεν θα πατούσε στο αντίστοιχο υπόβαθρο. Θα ήταν καλό να μην παίρνουμε ως κοινωνία –και νομίζω ότι είναι μια καλή ευκαιρία να το πούμε το 2021– τα επιτεύγματά μας και την πρόδοό μας ως δεδομένα. Ο Γιούνκερ, όπως μας θύμισε ο Κώστας Κωστής, πράγματι είπε ότι δεν μπορεί κανείς να φαντασθεί την Ευρώπη χωρίς την Ελλάδα. Όλοι μας όμως ξέρουμε ότι, αν χρειαστεί, μπορεί να τη φαντασθεί, και ότι σε πολύ μεγάλο βαθμό το τι θα γίνει εξαρτάται από εμάς.

Πρέπει, λοιπόν, να έχουμε τον νου μας να προστατέψουμε την ιδιότητά μας ως μέλους του ανεπτυγμένου κόσμου, ειδικά τώρα που είμαστε ακόμα ευάλωτοι ύστερα από δέκα χρόνια κρίσης, και ειδικά στις υγειονομικές και οικονομικές συνθήκες της πανδημίας, με τη Δύση σε σχετική αναταραχή. Οπωσδήποτε, πρέπει να θυμόμαστε ότι δεν υπάρχει *happy end* στην ιστορία και ότι η αναζήτηση είναι διαρκής. Δεν θα φθάνουν, πιστεύω, οι ωραίες κορυφώσεις –Τρικούπης,

Βενιζέλος, Καραμανλής κ.λπ.– για να πετυχαίνουμε τους στόχους μας από εδώ και πέρα. Θα πρέπει να έχουμε συνέχεια στην πολιτική μας και, δυστυχώς, σε αυτό το πεδίο της συνέχειας δεν είμαστε πάρα πολύ καλοί, τουλάχιστον όπως έχει φανεί έως τώρα.

Επιπλέον, δεν είμαι τόσο αισιόδοξος όσο ακούστηκαν οι συνάδελφοί μου για τις προσλήψεις της ιστορίας καθώς και για την κατάσταση στις κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία. Πράγματι υπάρχουν στην ελληνική βιβλιογραφία, στις ημέρες μας, εξαιρετικά έργα. Ίσως ποτέ δεν είχαμε τόσο καλά έργα όσα έχουμε σήμερα. Ας μην ξεχνάμε άλλωστε ότι η νεότερη και σύγχρονη ιστορία του ελληνικού κράτους δημιουργήθηκε ως κλάδος μετά το 1974 –είναι δηλαδή πολύ πρόσφατη εξέλιξη. Ωστόσο πιστεύω ότι, ενώ γίνονταν σταθερά βήματα προόδου έως που ξέσπασε η κρίση της προηγούμενης δεκαετίας, στη διάρκειά της είχαμε σοβαρές οπισθοδρομήσεις σε πολλά πεδία. Θα τολμούσα μάλιστα να επισημάνω ότι έχουμε περιέργες εξελίξεις και διεθνώς, καθώς αποδυναμώνονται –πιστεύω– οι κοινωνικές και ανθρωπιστικές επιστήμες, όχι πάντοτε από λάθη άλλων αλλά από δικά τους.

Κατά τούτο, θεωρώ ότι η επέτειος του 2021 είναι πρωτίστως μια γιορτή. Δεν θα είναι –είμαι βέβαιος– η στιγμή στην οποία θα αρχίσει ο ελληνικός λαός στο σύνολό του –και ούτε χρειάζεται– να αναστοχάζεται για όλα τα συναφή θέματα. Θα πρέπει όμως να τεθούν κάποια συγκεκριμένα ερωτήματα –ειδικά, σε τι πρέπει να γίνουμε καλύτεροι. Και πάνω από όλα θα πρέπει, χωρίς να την επιβάλουμε ή να γίνουμε κουραστικοί, να ενδυναμώσουμε λιγάκι παραπάνω, μετά τη δεκαετία της κρίσης, την αναγκαία συνειδητότητα και για την ιδιαίτερή μας θέση –γεωγραφική, όχι για exceptionalism– και για τον ρόλο μας και για την ανάγκη μας, όπως αναφέρθηκε, να κάνουμε αυτήν την πολιτική του catch-up. Γιατί χωρίς αυτή τη συνειδητότητα, φοβάμαι ότι τα επιτεύγματά μας, δηλαδή ανάπτυξη, δημοκρατία, Ευρώπη, δεν θα είναι κατ' ανάγκην, πάντως όχι σίγουρα, διατηρήσιμα. Σας ευχαριστώ πάρα πολύ.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Εγώ ευχαριστώ, Ευάνθη μου. Κοιτάζτε, υπάρχει η Ελλάδα της ιστορίας, η Ελλάδα της πολιτικής επιστήμης, η Ελλάδα της οικονομικής ανάλυσης. Υπάρχει όμως, κατά βάθος και πάντοτε, η Ελλάδα της κοινωνικής ανθρωπολογίας, η οποία μας εξηγεί πάρα πολλά πράγματα. Και χωρίς τα εργαλεία της κοινωνικής ανθρωπολογίας φοβάμαι ότι δεν μπορούμε να κατανοήσουμε τα μη ορθολογικά στοιχεία ορισμένων συμπεριφορών. Δηλαδή το ανεπίγνωστον ή το αυτοκτονικόν που έχει πολλές φορές στις επιλογές της η ελληνική κοινωνία. Υπάρχει ένα περίεργο παιχνίδι με τη φωτιά: ξέρει η κοινωνία –δηλαδή ο

διαχρονικός λαός που συγκροτεί το έθνος–, ξέρει ότι πρέπει η επιλογή να είναι επιλογή δυτική, ξέρει ότι πρέπει να είναι επιλογή ειρήνης, ξέρει ότι πρέπει να είναι επιλογή κοινωνικής συνοχής· όμως, διακινδυνεύει μέχρι την τελευταία στιγμή και θέλει να αναθέτει πάντα σε κάποιον άλλον την ευθύνη της δύσκολης απόφασης, θέλει να διατηρεί το δικαίωμα της ρητορικής διαφοροποίησης από μια απόφαση που έχει κόστος, και θεωρεί ότι το κόστος είναι πολιτικό, συγκυριακό, και δεν αντιλαμβάνεται ότι σημασία έχει το ιστορικό κέρδος, όχι το ιστορικό κόστος, αλλά η τελική θετική ιστορική αποτίμηση. Αυτό είναι ένα στοιχείο συμπεριφορικό, συνειδησιακό, το οποίο δεν μπορεί να το αναλύσει κανείς με τα εργαλεία ανάλυσης των μοντέρνων κοινωνιών. Είναι ένα στοιχείο αρχαϊκό, το οποίο θα έλεγα ότι πρέπει κάποια στιγμή να μας απασχολήσει.

Τώρα, επειδή έχουμε μιλήσει αρκετή ώρα –βέβαια ο καθένας λίγο αλλά όλοι μαζί έχουμε μιλήσει πολύ– και επειδή έχω δει πρόσφατα στο Netflix τη mini σειρά «Το Γκαμπί της βασίλισσας» που είναι πάρα πολύ γοητευτική, που αναφέρεται στο σκάκι και την ανάδειξη της παγκόσμιας πρωταθλήτριας στο σκάκι, εκεί έχει ορισμένες στιγμές που το γυρίζουν στο λεγόμενο γρήγορο σκάκι, στο πολύ γρήγορο παίξιμο. Προτείνω λοιπόν τώρα να κάνουμε ένα γύρο «γρήγορο σκάκι», με πολύ σύντομες, επιγραμματικές και στοχευμένες παρεμβάσεις, οι οποίες να είναι της τάξεως των δύο τριών λεπτών και όχι των πέντε που σας είχα υποσχεθεί όταν κάναμε τη συνεννόηση για την οργάνωση της συζήτησής μας.

Ακολουθώ την ίδια σειρά. Τον λόγο έχει ο Γιάννης Βούλγαρης.

Γ. ΒΟΥΛΓΑΡΗΣ: Η ερώτηση ήταν γιατί έχουμε ως κοινωνία μια αυτοαπαξιώτική εικόνα της διαδρομής μας, ενώ αυτή η διαδρομή έχει και τις επιτυχίες που είπαμε. Η πολύ σύντομη σκακιστική μου διανοητική κίνηση είναι ότι «we must learn to live with it». Θέλω να πω ότι μάλλον πρέπει να το θεωρήσουμε σταθερό μοτίβο, εγγενές της διαδικασίας με την οποία ακολουθούμε ως χώρα τους εκάστοτε εκσυγχρονισμούς του κόσμου. Η στρατηγική μας ήταν πάντα: «να φτάσουμε» τους πιο αναπτυγμένους Ευρωπαίους. Είχαμε λοιπόν συνεχώς ένα φιλόδοξο στόχο μπροστά μας τον οποίο έως τώρα πετυχαίνουμε, όχι όμως ολοκληρωτικά και όχι πάντα εύκολα. Το γεγονός αυτό ανατροφοδοτεί την εθνική αυτο-υποτίμηση στην οποία συχνά πρωτοστατούν «οι εκσυγχρονιστές» που έλπιζαν σε ένα μεγαλύτερο και απότομο εθνικό άλμα προς τα εμπρός. Δύσκολο να γίνει, κατά τη γνώμη μου, ένα τέτοιο άλμα. Σημασία έχει να μπορούμε να μικραίνουμε κατά καιρούς την απόσταση από τους προπορευόμενους και να αποφεύγουμε τις πιο βαριές κρίσεις/οπισθοχωρήσεις στην όλη αυτή εθνική διαδρομή. Έχω πάντως μια αισιοδοξία ότι το «κοινό αίσθημα» και η αυτογνωσία της κοινωνίας μπορεί να βελτιωθεί –και βελτιώνεται–, όχι ίσως μέσω της

εκπαίδευσης όπως θα θέλαμε, αλλά διάχυτα και «ανεπαίσθητα» μέσα από τις συνεχείς και οργανικές πλέον διασυνδέσεις με τον ενοποιούμενο ευρωπαϊκό χώρο. Φοβάμαι όμως ότι ο κίνδυνος δεν είναι πλέον, αν η Ελλάδα θα προσεγγίζει την Ευρώπη/Δύση, αλλά αν η Ευρώπη/Δύση ξέρει πού πατάει και πού πηγαίνει στη νέα ιστορική εποχή στην οποία έχουμε εισέλθει. Φοβάμαι ότι είμαστε σε μια εποχή παγκόσμιας αβεβαιότητας ιστορικών διαστάσεων. Η θέση της Δύσης/Ευρώπης, με επίκεντρο τη φιλελεύθερη δημοκρατία, είναι το μεγάλο διακύβευμα, στην έκβαση του οποίου μετέχουμε πλέον, όχι ως ακόλουθοι, αλλά ως συμπρωταγωνιστές μέσω του ευρωπαϊκού εγχειρήματος.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ευχαριστώ πάρα πολύ, Γιάννη. Είμαι βέβαιος ότι ο Στάθης Καλύβας παρακολουθεί με αγωνία την καταμέτρηση των ψήφων και την έκβαση των αμερικανικών προεδρικών εκλογών παράλληλα με τη συζήτησή μας, αλλά έχει ακούσει τα πάντα, θυμίζω την ερώτησή μου. Θα έλεγα πάρα πολύ απλά, για να πάρω τον τίτλο του πολύ ωραίου βιβλίου *Καταστροφές και θριάμβοι*, υπάρχει κάποιο μοτίβο στη σχέση καταστροφών και θριάμβων; Υπάρχει κάποιος ρυθμός εναλλαγής; Υπάρχει κάποια αλληλεπίδραση σε αυτό, ας πούμε, το σχήμα;

ΣΤ. ΚΑΛΥΒΑΣ: Σίγουρα σε αυτό το σχήμα, όπως το ανέπτυξα, μία από τις συνιστώσες των καταστροφών είναι η μεγάλη, συχνά υπέρμετρη, φιλοδοξία των σχεδίων που αναπτύσσονται και τίθενται σε εφαρμογή, η οποία συγχρόνως αντανάκλα κάποια ουσιώδη χαρακτηριστικά της ελληνικής κοινωνίας, την εξωστρέφεια –όπως είπα–, τον κοσμοπολιτισμό, αλλά και την τάση που έχουμε να θεωρούμε ότι θα έπρεπε, πως δικαιούμαστε, να είμαστε πολύ πιο μπροστά από εκεί που είμαστε. Θεωρώ ότι αυτά τα φιλόδοξα σχέδια είναι απαραίτητα. Συμφωνώ με τον Κώστα Κωστή ότι σε αυτήν τη φάση χρειαζόμαστε να αρθρώσουμε ένα καινούριο τέτοιο σχέδιο, το οποίο ακόμα δεν έχει βρεθεί. Θεωρώ ότι ο ρόλος μας, πέρα από μελετητές και ερευνητές που εργαζόμαστε σε βιβλιοθήκες και γραφεία και προσπαθούμε να ψηλαφήσουμε το παρελθόν, είναι και αυτός ας πούμε της εκλαΐκευσης της διάδοσης των πορισμάτων που θεωρούμε πως έχουν αξία. Εναπόκειται σε εμάς να βρούμε, θεωρώ, τους τρόπους να πετύχουμε να περάσουν σε ένα ευρύτερο τμήμα του κόσμου κομμάτι. Ας μην ξεχνάμε πως η κυριαρχία του σημερινών αντιλήψεων βασίστηκε σε μια τέτοια προσπάθεια. Θεωρώ δηλαδή πως η ευθύνη μας είναι ουσιαστική και μεγάλη.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ευχαριστώ πάρα πολύ. Δίνω τον λόγο στον Αριστείδη Χατζή.

Α. ΧΑΤΖΗΣ: Εμένα η δική μου δουλειά είναι εύκολη, γιατί εσείς συνοψίσατε πολύ καλύτερα από μένα όσα είπα. Τόσο που σκέπτομαι να τα καταγράψω και να τα βάλω στο πίσω μέρος του βιβλίου μου.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Είσαι πολύ καλός με τον παλιό δάσκαλό σου.

Α. ΧΑΤΖΗΣ: Νομίζω όμως ότι το αντιλήφθηκαν και οι υπόλοιποι. Επίσης απαντήσατε και στο ερώτημα που μου θέσατε, οπότε πηγαίνω παρακάτω, βασισμένος σε κάτι το οποίο είπατε που επίσης μου έδωσε μια καλή ευκαιρία για να επεκταθώ εδώ. Η Ελλάδα δεν ήταν απλώς ένα buffer state αλλά η ίδια η γέννησή της ήταν γεωπολιτική. Διότι υπήρξε ένας άνθρωπος ο οποίος είχε σύνθετη γεωπολιτική σκέψη εκείνη την εποχή. Δεν ήταν ένας, ήταν δύο, απλώς του πρώτου δεν του πέτυχε το σχέδιο, ή μάλλον δεν του δόθηκε η ευκαιρία να το εφαρμόσει πλήρως. Ο πρώτος ήταν, βέβαια, ο Ιωάννης Καποδίστριας, που είχε ένα πολύ καλό μακροπρόθεσμο σχέδιο αναγέννησης του Ελληνισμού, αλλά του χάλασε αυτό το σχέδιο η ιδιορρυθμία του Ρώσου αυτοκράτορα Αλεξάνδρου. Το σχέδιό του ήταν σοβαρό, σώφρον, γεωπολιτικά εύλογο, θα ήταν πιθανόν καλύτερα τα πράγματα αν είχε εφαρμοστεί. Αλλά αναφέρομαι στο σχέδιο του Αλεξάνδρου Μαυροκορδάτου, ένα πραγματικά γεωπολιτικό σχέδιο του 1818, φοβερά φιλόδοξο και ανατρεπτικό, που ήθελε να το στείλει στις ευρωπαϊκές αυλές, αλλά τελικά το διάβασε μόνον ο Μέττερνιχ. Το σχέδιο αυτό παρουσίαζε για πρώτη φορά συγκροτημένα την εκδοχή ενός ελληνικού ανεξάρτητου κράτους που δεν θα ήταν προτεκτοράτο της Ρωσίας, αλλά θα την αναχαίτιζε, καθώς θα αποτελούσε σύμμαχο της Δυτικής Ευρώπης. Δεν ήταν λοιπόν τυχαίο ότι οι Αυστριακοί, που ήξεραν πολύ καλά το τι κάνουν, όταν τέθηκε το ζήτημα της ανεξαρτησίας της Ελλάδας, την υποστήριξαν, διότι κατάλαβαν ότι από την ώρα που θα δημιουργηθεί ένα buffer state, καλό είναι αυτό να είναι αρκετά ισχυρό για να αναχαίτιζει τη Ρωσία.

Με την ευκαιρία λοιπόν αυτή θέλω να πω άλλα δύο πράγματα. Το ένα σχετίζεται με το σκόλιο του Κώστα Κωστή για το ότι δεν ζούσαν σε κενό αέρος οι Έλληνες πριν από το 1821. Εγώ λοιπόν αυτήν την περίοδο διάβασα ένα μυθιστόρημα του 1819 που ενθουσίασε –αν και τώρα δεν το θυμάται κανείς πια– τον Μέττερνιχ, τον Σέλλεϋ (Shelley) και τον Βύρωνα (Byron), με πρωταγωνιστή ένα Έλληνα και συγγραφέα τον Τόμας Χόουπ (Thomas Hope), έναν Βρετανό έμπορο που κάποια στιγμή έγραψε και ένα μυθιστόρημα. Αυτό που βλέπουμε να διακρίνει ο Χόουπ –που έκανε το Grand Tour για δέκα ολόκληρα χρόνια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία– ήταν το πόσο προσαρμοστικοί είναι

οι Έλληνες σε αυτήν την αυτοκρατορία, πόσο έχουν ενσωματωθεί και φαίνεται ότι έχουν μια γραμμική ανοδική πορεία, η οποία φαινομενικά δεν σκιάζεται από καμία διάθεση για εξέγερση. Ενώ το γράφει το 1819 και διαδραματίζεται στα τέλη του 18ου αιώνα, ένας ξένος, ένας Βρετανός έμπορος διακρίνει ότι κάτι αόρατο αλλά ανατρεπτικό αιωρείται. Ο ήρωας περπατά σε ένα μέρος που δεν μπορείς να το προβλέψεις, όχι στην Ακρόπολη, ούτε στην Αγία Σοφία. Βρίσκεται στο παλιό κάστρο της Ρόδου και εκεί συνειδητοποιεί ότι δεν είναι ένας απλός Οθωμανός υπάκουος αλλά ένας Έλληνας, απόγονος των αρχαίων Ελλήνων: «Πώς είναι δυνατόν να ανέχομαι αυτήν την κατάσταση στην οποία φαίνεται να έχω προσαρμοσθεί;». Αυτό είναι το συγκλονιστικότερο σημείο του βιβλίου. Αλλά το μυθιστόρημα εκφράζει λογοτεχνικά και την ερμηνεία για την επανάσταση, με την οποία ο Σπυρίδωνας Τρικούπης ξεκινά την ιστορία του: ότι δηλαδή, όταν ένα υπόδουλο έθνος ξεπεράσει τον κατακτητή σε τόσο μεγάλο βαθμό πολιτιστικά και οικονομικά, είναι νομοτελειακή η επανάσταση.

Το τρίτο πολύ σύντομο γενικότερο σχόλιο, γιατί πολλά είπα για την επανάσταση και θα έχω γίνει κουραστικός. Η φιλελεύθερη δημοκρατία βασίζεται και αυτή κατά κάποιον τρόπο σε κάτι που είναι αφηρημένο. Δεν στηρίζεται στον στρατό, την αστυνομία, την καταπίεση κ.λπ. Στηρίζεται στη συναίνεση των πολιτών, στηρίζεται στη νομιμοποίηση, και γι' αυτό ο μεγαλύτερος αντίπαλός της, αυτό που μπορεί να την αποδημήσει, να καταστρέψει τα θεμέλιά της με μεγάλη ευκολία, είναι ο λαϊκισμός, διότι ο λαϊκισμός συνδέεται με τη δημοκρατία. Ο λαϊκισμός εμφανίζεται από την πρώτη στιγμή που εμφανίζεται η δημοκρατία, και λίγο νωρίτερα ίσως. Από την ώρα λοιπόν που έχεις απέναντί σου μια πλειοψηφία που ψηφίζει σε εκλογές με ό,τι προβλήματα μπορεί να έχουν, αλλά εκλογές άσφογες από πολλές απόψεις (από τις αμερικάνικες, μέχρι τις εκλογές στην Ουγγαρία, την Πολωνία, την Τουρκία και τη Ρωσία), όταν λοιπόν η ίδια η δημοκρατία, ο λαός είναι αυτός ο οποίος τραβά τα θεμέλια, τα πράγματα είναι πολύ δύσκολα.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Η αλήθεια είναι, Αριστείδη μου, ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία, και ιδίως η ευρωπαϊκή φιλελεύθερη δημοκρατία, φοβάται τον λαό της, τρέμει το φυλλοκάρδι της κάθε φορά που υπάρχουν εκλογές και δημοψηφίσματα για την πορεία και την υπόστασή της, για την πορεία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και την υπόσταση της ίδιας της δημοκρατίας.

Α. ΧΑΤΖΗΣ: Έχω μισό λεπτό;

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Παρακαλώ.

Α. ΧΑΤΖΗΣ: Αφού το έχω λοιπόν, θα επιστρέψω λίγο στις αρχές του 19ου αιώνα, για να δείτε πώς το μυαλό των φιλελεύθερων, και διεθνώς και στην Ελλάδα,

λειτουργεί με τον ίδιο τρόπο. Το προπατορικό αμάρτημα των φιλελεύθερων είναι ο ελιτισμός. Ο Αλέξανδρος Σούτσος περιγράφει το 1835, στο πρώτο του μυθιστόρημα, ένα φιλελεύθερο διανοούμενο που επιστρέφει στην Ελλάδα, τον καταδιώκουν οι Καποδιστριακοί, μπαίνει σε ένα πανδοχείο και αντιμετωπίζει τους πάντες με πολύ μεγάλη περιφρόνηση. «Μα τι λαός είναι αυτός! Θέλει ο Καποδίστριας να δώσει και δικαίωμα ψήφου σ' αυτούς τους ανθρώπους. Αυτοί οι άνθρωποι, ο ιερέας, ο ταβερνιάρης, ο τεχνίτης –είναι δυνατόν αυτοί να αποφασίζουν τι θα γίνει με αυτήν τη χώρα η οποία είναι η απόγονος των σοφών αρχαίων Ελλήνων;» Δυστυχώς, αυτός ο «φιλελεύθερος» ελιτισμός κυριαρχεί έως και σήμερα και βοηθά στην υπονόμευση της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ευχαριστώ πολύ. Κωνσταντίνα Μπότσιου, ξαναφθάσαμε στο ερώτημα.

Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ: Αναφορικά με την Τουρκία, η Ελλάδα δεν χρειάζεται να διαλέξει μια λύση ΝΑΤΟ ή Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στρατηγικά αναγνωρίζει τον ρόλο της Τουρκίας στο ΝΑΤΟ, όπως και το ότι μοιραζόμαστε τη στρατηγική επιρροή της Δύσης σε αυτήν την περιοχή του κόσμου. Έχει αποτυπωθεί και στις συνθήκες που διέπουν τις διμερείς σχέσεις, όπως στη Συνθήκη της Λωζάννης. Η Τουρκία δεν μπορεί να αισθάνεται αδικημένη, όταν έχει κατοχυρώσει τα στρατηγικά Δαρδανέλια, παρ' ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία ηττήθηκε στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο. Έχουμε, επίσης, αποδεχθεί την ευρωπαϊκή πορεία της Τουρκίας, στην οποία στράφηκε από τη δεκαετία του 1960. Μετά τη δικτατορία και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο, η Ελλάδα άνοιξε, βέβαια, βήμα για να απαντήσει στην τουρκική επιθετικότητα με το να γίνει μέλος της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Μάλιστα, οι Ευρωπαίοι επέμεναν να μην ενταχθούν στην Κοινότητα τα ελληνο-τουρκικά προβλήματα μαζί με την Ελλάδα. Συνειδητοποιώντας με τα χρόνια ότι τη συνέφερε η ευρωπαϊκοποίηση των ελληνο-τουρκικών σχέσεων παρά ο αποκλεισμός της Τουρκίας, η Ελλάδα προχώρησε σταδιακά από την έμμεση στην άμεση εμπλοκή της Κοινότητας στις διμερείς σχέσεις, φθάνοντας να εγκρίνει τελικά την ενταξιακή πορεία της γείτονος (Διάσκεψη Κορυφής της ΕΕ στο Ελσίνκι, 1999).

Η Ελλάδα αποδέχεται τη νατοϊκή θέση και τις ευρωπαϊκές επιδιώξεις της Τουρκίας, εφόσον συμβιβάζονται με το διεθνές δίκαιο και το ευρωπαϊκό κεκτημένο. Δεν αποδέχεται τον «αναθεωρητισμό» της Τουρκίας, την προσπάθειά της να αλλάξει την ισορροπία ισχύος, κυρίως στα θαλάσσια σύνορα, για να ανταγωνιστεί την Ελλάδα ως πάροχος ασφάλειας της Δύσης. Το Κυπριακό εντάσσεται

στην ίδια λογική. Ωστόσο, τον τουρκικό αναθεωρητισμό απορρίπτουν και οι άλλες δυτικές ή φιλοδυτικές χώρες της περιοχής. Σήμερα η Τουρκία έχει καταφέρει να συσπειρώσει απέναντί της τις περισσότερες χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, ακόμα και μέχρι πρότινος φιλικά κράτη (π.χ. Ισραήλ).

Τέλος, θα ήθελα να προσθέσω κάποιες σκέψεις αναφορικά με την έλλειψη σκοπού, την οποία έθιξε ο Κώστας Κωστής. Όντως ισχύει, μολονότι δεν είναι πρωτοφανής. Είχε συμβεί και στον Μεσοπόλεμο, όταν η χώρα βγήκε από τη Μικρασιατική Καταστροφή πληγωμένη, φτωχότερη, μια κακιά μητριά για τους πρόσφυγες που κατέφτασαν εξαθλιωμένοι. Χρειάστηκε άλλος ένας παγκόσμιος πόλεμος για να αναζητήσει νέο σκοπό. Ο κύκλος των εθνικών διεκδικήσεων συμπληρώθηκε στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σαν μακρινή πλώ της ενταφιασμένης για Μεγάλης Ιδέας. Μετά τον Εμφύλιο, ο σκοπός έλαβε το σχήμα της ένταξης στην άμυνα της Δύσης και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Μάλιστα, ο Κωνσταντίνος Καραμανλής, που θεωρείται ο πολιτικός της αρχιτέκτονας, φιλοδοξούσε να αντικαταστήσει η ευρωπαϊκή ενοποίηση τη Μεγάλη Ιδέα ως ενωτικός εθνικός στόχος. Και αν μην άγγιζε, όπως η Μεγάλη Ιδέα, τις μύχιες αξίες της ελληνικότητας, ταίριαζε όμως με τις επιδιώξεις της ειρήνης και του Ψυχρού Πολέμου.

Εδώ και αρκετά χρόνια κυριαρχεί μια επίμονη αδράνεια, που αντανακλάται στη ρουτινιάρικη διαχείριση προβλημάτων, στο “μαντάρισμα” προβλημάτων. Λείπει μια εμπροσθοβαρής πολιτική σκέψη για το τι θέλουμε να πετύχουμε. Τα πράγματα μας πηγαίνουν, δεν τα πηγαίνουμε εμείς. Η διεθνής πραγματικότητα μας συμπαρασύρει, δεν συνεισφέρουμε ως Ελλάδα σε αυτήν.

Ίσως λόγω πανδημίας ο εορτασμός των 200 ετών από το 1821 να πλησιάζει χρονικά και ψυχολογικά την επέτειο των 100 ετών από το 1922, οπότε η “επανεπίσκεψη” θα είναι διπλή και διπλά χρήσιμη.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Αυτό μπορεί να είναι και το μαρτύριο της σταγόνας, ξέρετε. Στην αναζήτηση του αποστάγματος, έχουμε ένα τέτοιο πρόβλημα. Ευχαριστώ πάρα πολύ. Κώστα Κωστή, η Ελλάδα μεταξύ παιδικότητας και παλιμπαδισμού.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Η απάντηση είναι πάρα πολύ εύκολη, αιώνιοι έφηβοι. Που σημαίνει ότι είμαστε εγωκεντρικοί, ανασφαλείς, εσωστρεφείς και αδιάφοροι για οτιδήποτε συμβαίνει γύρω μας.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Άρα χωρίς παιδική αθωότητα.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Καμία.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Η εφηβεία είναι Μεσαιώνας, ο Μεσαιώνας του ανθρώπου.

Κ. ΚΩΣΤΗΣ: Αυτό.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Ευάνθη μου;

ΕΥ. ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: Θα αναφερθώ στο ζήτημα της κοινωνικής ανθρωπολογίας που θίξατε –ή κάποιων βασικών χαρακτηριστικών. Νομίζω ότι αυτά τα βασικά χαρακτηριστικά ενός μέρους, μεγάλου όμως, της ελληνικής κοινωνίας στα οποία αναφερθήκατε είναι τα τελευταία κατάλοιπα της μακράς περιόδου υπανάπτυξης, άρα μειωμένης αυτοπεποίθησης, αναζήτησης ερεισμάτων στη μεγαλοστομία, πολλές φορές στη στατική προγονολατρεία. Αυτό σημαίνει ότι μπορεί σε μια τέτοια ψυχολογική κατάσταση να πάρεις πολλά ως δεδομένα, να κρημνοβατείς και να έχεις αυτό που ονομάζεται *underdog mentality*, το οποίο είναι πολύ κακός σύμβουλος. Τα στοιχεία αυτά είναι επιβιώματα των μακρών χρόνων της υπανάπτυξης και θα περάσουμε μια περίοδο, όχι κατ' ανάγκην σύντομη, κατά την οποία θα συνυπάρχουν μαζί με την ιδιότητά μας ως μέλους του ανεπτυγμένου κόσμου. Οι νοοτροπίες υπόκεινται σε μεγάλες αδράνειες και αλλάζουν αργά.

Επιτρέψτε μου όμως, κύριε πρόεδρε, να μοιραστώ μια εμπειρία. Κατά τη διάρκεια της δεκαετίας της κρίσης, πριν από δύο τρία χρόνια, είχα την ευκαιρία να έχω διάφορες επαφές με συναδέλφους από τα Βαλκάνια, οι οποίοι, όταν μιλούσαμε για την ελληνική κρίση, μου έλεγαν «μα, είναι ποτέ δυνατόν, εσάς δεν θα σας αφήσουν ποτέ να καταστραφείτε, εμάς μας άφησαν τόσες φορές». Δηλαδή μιλούσαν για την παρέμβαση των εταίρων μας, για τα μνημόνια αν θέλετε. Μας θεωρούσαν τυχερούς και προνομιούχους που είχαμε αυτού του είδους την παρέμβαση και έλεγαν ότι αυτούς τους άφησαν και χρεοκόπησαν τόσες φορές. Ενώ εμάς, όχι. Βέβαια, εδώ ένα μεγάλο μέρος της κοινής γνώμης ονόμαζε τους πολιτικούς, όπως εσείς που κάνατε αυτήν την τεράστια προσπάθεια, Γερμανοτολιάδες κ.λπ.

Αυτού του είδους η υπερσυντηρητική νοοτροπία δεν μπορεί να αλλάξει γρήγορα, θα αλλάξει μόνο σταδιακά και με αλλαγή γενεών, σε διάδραση με την ανοδική πορεία σε επίπεδο οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και τελικά σε επίπεδο προσλήψεων. Επί αρκετές δεκαετίες μετά το 1974, δηλαδή κατά την ανοδική μας πορεία, βελτιωνόμασταν ως κοινωνία πάρα πολύ. Φοβούμαι όμως ότι την προηγούμενη δεκαετία έχουν γίνει σοβαρές οπισθοδρομήσεις, έχουν γίνει ζημιές πιο βαθιές ίσως και από τις οικονομικές, οι οποίες φυσικά δεν είναι καθόλου αμελητέες, και μόνο σιγά σιγά μπορείς να το γυρίσεις, ελπίζοντας ότι θα βοηθηθείς και από τις διεθνείς εξελίξεις, δηλαδή από την επικράτηση νηφαλιότητας και μετριοπάθειας, την οποία τη χρειαζόμαστε ως μικρή χώρα

στην περιφέρεια. Από εκεί και πέρα εξαρτάται από τις δικές μας προσπάθειες. Ευχαριστώ.

ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ: Πάντως, επειδή ο κοινός παρονομαστής των τελευταίων παρεμβάσεων ήταν η αναζήτηση ενός νέου αφηγήματος, τα 200 χρόνια από την Ελληνική Επανάσταση είναι η αφορμή ή η ευκαιρία ή η πρόκληση για ένα νέο εθνικό σχέδιο, για ένα νέο εθνικό αφήγημα, μήπως εμείς έχουμε παραιτηθεί από τη δυνατότητα διατύπωσης αφηγήματος, επειδή έχουμε εναποθέσει όλα μας τα χαρτιά στην Ευρωπαϊκή Ένωση και το ευρωπαϊκό αφήγημα για την προοπτική της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης; Το λέω αυτό, διότι μερικοί πιστεύουν ότι μπορεί το εθνικό αφήγημα να είναι η πάρα πολύ καλή και τεκμηριωμένη έκθεση της Επιτροπής Πισσαρίδη, ότι μπορεί το νέο εθνικό αφήγημα να είναι η απορρόφηση των πόρων του Ταμείου Ανάκαμψης. Τίποτα από αυτά δεν είναι εθνικό αφήγημα και αν αφεθούμε μόνο στην ευρωπαϊκή διάστασή μας, θα βρεθούμε μπροστά σε νέες ανισότητες, όταν σταδιακά, μετά την πανδημία, η Ευρωπαϊκή Ένωση και η Ευρωζώνη θα αρχίσουν να επανέρχονται σε μια κανονικότητα, όχι στην παλιά κανονικότητα του Συμφώνου Σταθερότητας, μια πιο έξυπνη και πιο ευέλικτη κανονικότητα. Αλλά, έστω και έτσι, εμείς θα έχουμε χάσει θέσεις στην ευρωπαϊκή κατάταξη, θα έχουν διευρυνθεί οι ανισότητες, θα έχουμε ξανά τα γνωστά διαρθρωτικά μας προβλήματα από τη βιωσιμότητα του χρέους μέχρι το έλλειμμα ανταγωνιστικότητας. Γι' αυτό πρέπει πράγματι να επιχειρήσουμε να διατυπώσουμε ένα εθνικό αφήγημα.

Πριν από δύο τρεις εβδομάδες, είχα μετάσχει σε μια συζήτηση που αφορούσε τους πιθανούς ξένους επενδυτές με το ερώτημα, ποιο αφήγημα για την Ελλάδα του 2030. Θα μου επιτρέψετε, τελείως επιγραμματικά, σε δέκατα δευτερολέπτου, να επαναλάβω τι είχα πει εκεί. Πρώτον, χρειαζόμαστε ένα αφήγημα που να είναι συμπεριληπτικό, να μπορεί να βρει ο καθένας τη θέση του, να μην νιώθει ότι αποκλείεται. Δεύτερον, συμπεριληπτικό αλλά όχι ουδέτερο, ούτε συμπληρωματικό. Το αφήγημα πρέπει να είναι εγερτήριο, να κινητοποιεί, αλλά να μην είναι ρητορικό ή πολύ περισσότερο λαϊκιστικό. Τρίτον, το αφήγημα πρέπει να είναι πρακτικό, μετρήσιμο. Τέτατον, να είναι φιλόδοξο αλλά σε καμία περίπτωση μαξιμαλιστικό και ανεύθυνο. Πέμπτον, πρέπει να είναι ευρείας αποδοχής αλλά να μην είναι κοινότοπο, διότι οι κοινοτοπίες είναι ευρύτατης αποδοχής αλλά τελικά δεν σημαίνουν τίποτα. Έκτον, πρέπει το αφήγημα να αφορά μια νέα κανονικότητα αλλά όχι γραμμική, διότι οι κρίσεις είναι ενσωματωμένες· πρέπει να είναι προβλεπτικό σε σχέση με τις κρίσεις που είναι πα στοιχείο της κανονικότητας του μετανεωτερισμού –δηλαδή η κοινωνία της διακινδύνευσης θα αναπαράγεται, θα διευρύνεται και δεν θα αποκτά πρόσθετη

ασφάλεια. Έβδομον, πρέπει το αφήγημα να είναι τεχνοκρατικά τεκμηριωμένο, αλλά πρέπει να υπάρχει πολιτική και κοινωνική «ιδιοκτησία» αυτού του τεκμηριωμένου αφηγήματος. Όγδοον, πρέπει να είναι εναρμονισμένο με τους ευρωπαϊκούς στόχους για τη δεκαετία και τους στόχους έως το 2050 –άλλωστε χωρίς να είναι εναρμονισμένο δεν μπορεί να χρηματοδοτηθεί. Αλλά δεν αρκεί αυτό, πρέπει να υπάρχει και μια διάσταση που θα είναι περισσότερο –θα έλεγα– αξιακή, ιδεολογική, εγερτήρια, όπως είπα, και φυσικά αυτό αφορά το κράτος, την κοινωνία των πολιτών, την οικονομία, τους θεσμούς οι οποίοι λειτουργούν ως αντίβαρα και ούτω καθεξής.

Τα διατυπώνω αυτά ως μια πρόκληση για τη συνέχεια της συζήτησής μας. Θέλω να ελπίζω ότι θα εκδώσουμε σε τόμο τα πρακτικά του συνεδρίου και θα έχουμε την ευκαιρία να παρουσιάσουμε τον τόμο αυτό και να αξιολογήσουμε το συνέδριό μας. Θα έχουμε την ευκαιρία να καλέσουμε στην Ελλάδα τους συμμετέχοντες που χρησιμοποίησαν τα διαδικτυακά μέσα αλλά πολύ θα ήθελαν να είναι κοντά μας και, ίσως, η παρουσίαση του τόμου των πρακτικών ύστερα από ένα χρόνο περίπου, υπό ασφαλείς υγειονομικές συνθήκες, να είναι η ευκαιρία αυτή.

Εκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες σε όλους σας. Ευχαριστώ και πάλι τα μέλη της Οργανωτικής και της Επιστημονικής Επιτροπής, τα στελέχη του Κύκλου Ιδεών και ιδίως τη γενική γραμματέα Αφροδίτη Αλ Σάλεχ που σήκωσε το βάρος της τεχνικής προετοιμασίας. Ευχαριστώ την ομάδα του Χαράλαμπου Λιόντη για την άψογη διαδικτυακή μετάδοση των εργασιών του συνεδρίου καθώς και τους διερμηνείς. Ευχαριστώ κυρίως όσες και όσους παρακολούθησαν τις εργασίες του συνεδρίου και λυπάμαι που δεν είχαμε, λόγω της πανδημίας, τη δυνατότητα να βρεθούμε όλοι μαζί στον ίδιο χώρο. Ελπίζω αυτό που δεν έγινε δυνατό φυσικά να επιτεύχθηκε διανοητικά.

